

РКІШЗ(2-18в)
У-45

Українські
народні думи.

т. I, 1

тексти і вступ. К. Грушевської

Держ. Від. України.

1923

5920 КРАТИК ПАСПОРТ КНРПІ +
нр № Узб-Уз/У45 днв. в 2481340
Автор Українські народи
Названня десе - Т.І

Место, год издания К., 1927
Кол-во стр. CCXX, 126 с. : іл.
- " - отд. листов -
- " - иллюстраций 2 в. іл. : мал.
- " - карт -
- " - схем -
Том 1 часть - вид. -
Комплект -

Осередок створюєт
Приложение: розрвано (на
чого заснову книж.) 29.05.

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТИ.

ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. SECTION HISTORIQUE.
COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE LA POÉSIE POPULAIRE HISTORIQUE.

LES CHANSONS ÉPIQUES UKRAINIENNES «DOUMA», TEXTES ET INTRODUCTION
PAR CATHERINE HRUSHEVSKA.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

Л 75

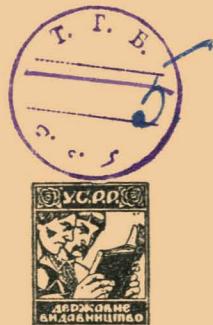
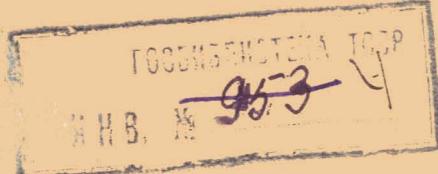
24813402
РК

ТОМ ПЕРШИЙ КОРПУСУ

ТЕКСТИ №№ 1—13 і ВСТУП

КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

в. о. секретаря комісії

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар У. А. Н. акад. *A. Кримський*.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 63—3000.

Незабутній пам'яті

ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА,

МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

і ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО

присвячує

Комісія Української Історичної Пісенності

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Між ріжними категоріями української народної поезії, сеї найдорожчої окраси української творчості, української культури, українського життя, зовсім окремо стоїть група творів, своюю оригінальною і характеристичною поетичною і музичною формою глибоко відріжняючись від поетичних стилів, що існують в усних літературах інших народів. Щоб відріжнати сі поетичні твори від інших, у народознавчій літературі як сусідніх народів, так і в самій українській було дано їм називу „дум“, що не вважаючи на свою випадковість, лишилася за ними назавжди. Своєю красою і своєрідністю та особливо імтимними звязками з історичними переживаннями українських мас „думи“ викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу, і навіть пієтизму, як найкращий витвір народної творчості—її корона, так-би сказати, і таким чином раз-у-раз бували предметом усяких міркувань і дослідів, що кінець-кінцем склалися в цілу літературу сеї теми. Але не вважаючи на таке очевидне зацікавлення ними, в нашій літературі про народну словесність до нинішнього часу існує ся дивна прогалина, яку навіть трудно чим-небудь пояснити—брак повної та систематичної збірки дум, придатної для наукових потреб—і для вживання читаючої публіки.

Перші збірки народної поезії, де з'являлися думи, не старались об'єднати всіх дум або відокремити їх від інших поетичних творів у певну систематичну цілість. Найкраща наука збірка народної пісенности—Історичні Пісні Антоновича і Драгоманова, що містила в собі більшість відомих дум, використовувала їх поруч з іншими народніми й навіть ненародніми творами, і не давала ані перегляду в сіх дум, ані не трактувала їх як окрему галузь поезії. До того-ж ся праця лишилася нескінченою і не виконала навіть свого обмеженого завдання: збірки всієї народної поезії історичного змісту. Та від того часу, як з'явилось видання Антоновича і Драгоманова, минуло пів століття—а про зібрання думової поезії, отсеї окраси українського народного мистецтва, в окрему суцільну збірку все-ж таки не було подбано. Популярна збірка дум Грінченка, випущена 1897 р., хоч не мала в собі інших творів як сами думи, але з відомих тоді 32-ох дум подавала тільки 18 і в тім числі деякі думи непевного походження; до того декотрі тексти були сильно виправлені, всупереч вимогам науково-популярного видання. Так що не вважаючи на її велику популярність і ту вартість, що мала ся книжка для поширення дум, збірка Грінченка також у ніякій мірі не могла, ба й не мала претенсій вдовольнити потребу повної збірки дум, що відчувалася в літературі. В новіших часах ми мали цінну популярну збірку дум і історичних пісень Д. М. Ревуцького, що також відіграва визначну роль пропагатора дум. Але й ся збірка знов таки мала мішаний характер, і також не подавала всіх відомих дум.

Нарешті в столітні роковини першої друкованої появи українських народних дум, 1919 р., вийшла популярна збірка дум Ф. Колесси, де було зібрано по одному варіантові кожної думи, так що вони могли дати деяке поняття про сей рід народної творчості. Видавець мав завдання „звести разом усі українські народні думи, вибираючи для кожної найкращий, найбільш типовий і по можливості повний варіант“. Вибираючи з таким підходом, видавець мусів керуватись здебільшого естетичними принципами. Тому

вийшло так, що в кількох випадках його вибір упав не на найпевніший або найтиповіший варіант даної думи,—а на найповніший, скомпонований з декількох варіантів, як се робили ріжні старші видавці дум, зокрема Максимович. Через те, незалежно навіть від свого обмеженого розміру, збірка Колесси не мала цілком наукового характеру, так що потреба на наукове видання дум залишилась незавдоволеною й надалі.

Знаємо, що більш-менш у тих самих часах, як лагодилася збірка проф. Колесси, покійний акад. Гнатюк також носився з думкою про наукову збірку дум—але для її реалізації не встиг зробити нічого. Інших-же проектів для систематизації й видання дум нам і не доводилось зустрічати. Винні тут були певно не тільки важкі обставини, в яких перебувало українське слово за минулі десятиліття, але також і певна байдужність запікануваних кол: істориків літератури і фольклористів, що очевидно вважали справу з виданням дум не за таку вже пильну або важливу. Мусимо завважити, що в теоретичних працях про думи ми звичайно й не зустрічаємо висловів виразного невдоволення з приводу браку потрібного видання дум, сі праці користають переважно із старших видань Антоновича і Драгоманова та Житецького, зрікаючися всього того, що розсипане поза сими монументальними, але зовсім не вичерпуючими збірками, і не висловлюють невдоволення з цього стану речей.

Видання, що тепер виходить у світ, виникло з почуття недостатності дотеперішніх видань для досліду дум і з переконання про потребу дати дослідникам дум і народної словесності, історикам української літератури взагалі й усім, що нею цікавляться, повний і переглядний збірник усіх відомих записів дум, розкиданих у старих виданнях, доповнений також ще недрукованими записами, з можливим виясненням наукової вартості, міри автентичності та непідробленості сих текстів. Обставини, в яких з'явилась думка про нього, не були особливо сприятливі для такого видання. Виникла вона вперше в Українському Соціологічному Інституті, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки. З переїздом-же голови Інституту, М. Грушевського, на Україну до Всеукраїнської Академії Наук план видання корпусу дум почав реалізуватися в нових умовах. При катедрі історії українського народу в Академії було зorganізовано „Комісію Історичної Пісенності“, що своєю метою мала дослідження й видавання пам'яток української пісенності історичного змісту, і в першу чергу видавничих робіт було поставлено видання корпусу українських дум.

Час організації сеї „Комісії Історичної Пісенності“, літо 1924 р., зійшовся з датою п'ятидесятих роковин виходу першого тому „Історическихъ пѣсень малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова, і на ювілейному зібранню, що організувала Історична Секція Академії 11 травня 1924 р., голова катедри історії Українського народу, акад. М. Грушевський у промові з нагоди 50-ліття „Історическихъ Пѣсень“ заявив замір катедри видати повний збірник українських дум як ювілейну згадку про велику й недокінчену працю сімдесятіх років¹⁾.

Після цього справа видання корпусу дум перейшла в нову стадію розвою і набула жвавішого темпу роботи. Але тим не менше реалізація цього завдання, що була доручена нам ще в Українському Соціологічному Інституті і велася тепер засобами Комісії Історичної Пісенності, затягнулася, і тільки за три роки після згаданої заяви голови катедри ми маємо нарешті змогу випустити перший випуск цього корпусу, що містить 13 дум—більш-менш дві п'яті всього дотепер зібраного матеріялу.

Перше ніж пояснити ті міркування, що керували нами в складанню самого плану Корпусу, ми мусимо виправдатись за те спізнення, що сталося у виході цього ювілейного видання. Ми дійсно спізнилися, аж на три роки, пропустивши не тільки річницю

¹⁾ Акад. М. Грушевський, П'ятьдесят літ „Історическихъ пѣсень малорусского народа“. „Україна“, 1924, кн. 1.

виходу першого і другого тому „Історичних Пісень“, ба навіть того указу, що спинив вихід дальших томів; але в сім спізненню ми тісно залежали від характеру самої роботи—що могла-б продовжуватись з користю для справи ще необмежений протяг часу!

Справа в тім, що в проекті видання було не тільки зібрати вже друковані записи дум, але й по можності роздобути рукописні тексти, що заховалися в архівах і в приватних збірках, у ріжних відомих збирачів, а часто й у невідомих любителів народної поезії, а також добути нові записи дум від сучасних кобзарів. Розшуки таких записів, дуже часто безуспішні, впевнили нас, що таких невідомих записів заховалося ще дуже багато, і розуміється, що в інтересах праці було по можності зібрати як-найбільше текстів у сім Корпусі. Але збирання їх виявилось дуже трудним. Ми можемо сказати, що перші два роки, які минули в приготуваннях і в праці над друкованими текстами, не вважаючи на розпитування, заклики й прозьби, не дали нам майже нічого із старих недрукованих записів. Правда, нам пощастило здобути чимало нових записів, як от надзвичайно цінний запис Олени Пчілки з Поділля, чудові записи О. Курило з Сосницького пов., Б. Луговського з Чернігова, записи В. Кравченка, М. Гайдая і Н. Дмитрука з Волині, Є. Сіцінського, Ю. Філя і М. Недужої з Кам'янеччини—але з старих матеріалів у наших руках були тільки цінні, що правда, замітки П. Житецького, одержані від сина покійного, Г. П. Житецького; кілька записів С. Носа з його архіву в Етнографічній Комісії У. А. Н. та цінний зшиток Білозерського, що передав нам Д. М. Ревуцький. Се було все, і з тим більшою вдячністю мусимо подякувати тут усім тим, що так широко відклинулися на розшуки Комісії Історичної Пісенности, допомагаючи справі видання цього Корпусу на перших її кроках.

Як сказано, се були власне перші кроки справи, і тільки тоді, як було вже проідено шмат дороги до реалізації Корпусу, коли навіть уже було приступлено до його друку,—на вістку про се почали перед нами відкриватись деякі старі збірки, почали напливати нові матеріали від їх посідачів, заохочених уже реальнішою перспективою виходу в світ нашого Корпусу Дум.

Тільки року 1926 вдалося нам по довгих заходах одержати вбогі останки текстів дум, передані в 1870-х роках М. П. Драгоманову до друку. Тільки на початку 1927 р. ми одержали надзвичайно цінні чорнові записи О. Сластьона, і могли їх використати тільки почали при коректурі друкованих аркушів. Ще пізніше ми одержали дуже цінні записи І. Манджури, що їх переслав нам проф. І. Айзеншток,—вони могли з'явитися вже тільки в додатках. Так само й записи В. Горленка, що ми одержали від П. Мартиновича,—решту-ж матеріалу, що передав нам заслужений досл.дник кобзарства, ми вже не могли використати на сім місці. Все таки весь сей матеріал, що хоч не міг бути надрукований у сім місці, став нам у великий пригоді в редакційній роботі цього випуску і ми сподіваємося, що в найскоршому часі він зможе стати окрасою другого тому—поки що-ж висловлюємо ширу подяку тим особам, що поділились з нами отсім своїм цінним добром. Ми сподіваємося також, що їх приклад, а навіть і сам вихід цього першого випуску Корпусу стане стимулом для інших збирачів і власників записів до того, щоб передаги до друку свої записи дум, яких—ми певні—ще дуже багато переховується по ріжних кутках України, та вони лишаються нам недоступними. В надії на те, що другий випуск Корпусу зможе доповнити прогалини отсіяного, ми й вважаємо за потрібне, не чекаючи дальших матеріалів, випустити в світ сей збірник, з тим що зібралося в нас до червня 1927 р.

Випускаючи його, ми передбачаємо, що децо в його плані може здатись несподіваним. Справа в тому, що між тими нечисленними побажаннями що-до повного збірника дум, які висловлювано в нашій літературі, ми знаходимо такі дві головні тези: видання дум повинне мати порівняний коментар, себ-то показання посвячених мотивів у пісенностях інших народів, та дати реконструкції основних варіантів теми. Се дійсно ті вимоги, що їх ставлять до більшості сучасних видань народніх пісень, і в більшій або

меншій мірі вони керували і українськими виданнями. Але обидві сі вимоги ми в нашім плані роботи відкинули—виходячи з переконання, що вони не відповідають своєрідним умовам розвою кобзарського епосу.

Що-до реконструкції основних текстів—себ-то методу, що його обстоював і почали близьче використав у своїх „Студіях“ І. Франко (зокрема що-до таких пісень як про Штефана Воєводу), то ми переконані, що ся вимога може бути зреалізована тільки там, де ми маємо твори з міцною строфовою будовою, себ-то ніяким чином не в думах¹⁾. Дума в своїм існуванню зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно не стала в формі її у вислові,—настільки, що трудно було-б говорити не то що про основний варіант якоєсь думи, але навіть і про основний варіант одного співака, що співаючи кожного разу наново складає свій варіант і кожного разу подає в трохи інакшій формі: дещо пропускає, дещо додає залежно від настрою („хіба се не творчість?“—влучно завважив уже Жемчужников²⁾). Тому уставляти текст якоєсь думи в тім виді, як він виглядав, коли його співано вперше, на підставі іншуючих варіантів не тільки неможливо, але її зовсім недопоміжливо. В існуванню думи нема моментів повного спокою—вона міняється без упину, і ніякий „критичний текст“ не може передати сеї її змінливої природи.

Що-до другої вимоги—порівнянного коментару—то ми відкинули його з трохи інших мотивів. Коли ми говоримо про порівняні коментари, то звичайно маємо на увазі покажчики ріжних обробок певного вандрівного сюжету в рамках творів одного якогось роду у ріжних народів, як приміром казковий покажчик Болтьє і Полівки, як покажчик до англійських балад Чайлльда, або хоч такі побіжні вказівки на пісенні паралелі у інших народів, які де-не-де були подані до „Історичних Пісень“. Всякі такі порівняння торкаються творів одного жанру, і тільки в рідких випадках вони виходять поза його межі, притягаючи напр., коли іде мова про паралелі до якоєсь пісні,—також казкові обробки того-ж самого сюжету. Звичайно такі поширені порівняння можливі в рамках спеціальної студії, де автор має змогу проаналізувати кожне зближення; голі-ж вказівки на ріжні далекі паралелі мало що дають для з'ясування відносин між варіантами, бо з переходом з одного жанру в другий, напр., з казки в пісню, сюжет уже тим самим дістає ріжні характеристичні зміни, зовсім незалежні від переміни етнічного і історичного оточення, і часто втрачає ті особливості, що грали рішаючу роль в підборі паралельних варіацій. Коли-ж ми станемо на ґрунт тісного порівняння в межах певного поетичного жанру, то побачимо, що для дум таких тісних паралелів не існує. Як з всім своєрідна форма оповідань-поезії, думи мають свій власний стиль, свою манеру трактувати сюжет, що відріжняє їх від інших обробок подібної теми—чи то в піснях, чи в прозових оповіданнях, в легендах чи анекдотах. В тих випадках, коли дума передає по-своєму якусь вандрівну тему—а сі випадки дуже численні—вона звичайно подає її в такій своєрідній формі, що буває надзвичайно трудно зблизити її з якоюсь означеню категорією творів на ту саму тему: завжди зближення лишається дуже далеким. Таким чином для ніякої думи на мандрівні теми не вдалося ще знайти тісного посвоячення: справжнього прототипу в іншій пісенній або казковій формі. Можна вказати тільки загальну, мовляв, родину тем, до яких ся дума належить,—а такі загальні її побіжно зроблені вказівки не мають-же наукового інтересу. Для докладніших відомостей у кожнім окремім випадку потрібні спеціальні досліди, що вийшли-б геть поза рамки збірника текстів, і тому ми поліщаємо собі право зайнятися сими дослідами окремо, а тут подаємо тільки збірник текстів.

За його головне завдання вважаємо повність. Через се, складаючи його, ми не вибирали з-поміж відомих варіантів кожної думи, щоб подати тільки повні або тільки гарні або цікаві варіанти, а старались зібрати їх як-найбільше, хоч-би й одноманітних і неви-

¹⁾ Чи не найбільш послідовний приклад цього методу маємо в збірці критичних текстів французьких пісень, J. Doncieus, *Le Romancero Populaire de la France*, 1904.

²⁾ Л. Жемчужниковъ, Замѣчанія о народныхъ пѣсняхъ „Основа“, 1862, кн. II, с. 95.

значних з боку краси й змісту. Як найбільш відповідний взірець для сеї роботи у нас стояв перед очима монументальний збірник Чайльда¹⁾, і старший—Грунтвіга, що послужив взірецем Чайльдові. Але й сей величавий взірець для нашої роботи був тільки приблизним, бо в збірці Чайльда також до деякої міри панував певний принцип вибору: підбирання найменш відомого матеріалу з-поміж уже друкованих і новозаписаних варіантів. Ми-ж, кажемо, не відкидали нічого, що тільки було приступне і не викликало сумнівів що-до своєї автентичності. Як ми вже вказали, надзвичайно міліва форма думи: постійні варіації при її співі, роблять кожний новий запис, будь він і тридцятим і п'ятдесятим записом даної думи, цікавим для характеристики кобзарської техніки і для морфології самої думи, що таким чином ніколи не каже, так-би мовити, свого останнього слова і в кожнім новім варіанті дає якусь нову, хоч і не значну, але все таки цікаву рису. Бо коли кожний означений варіант, що його виконує якийсь кобзар, являється заразом продуктом традиції, що він перейняв її від майстра, і його власного імпресіонізму,—то разом з тим завдяки вандрівному життю кобзарів і їх професійному інтересові до справи, варіант, що його співає кобзар, кожної означененої хвилі відбиває на собі ще низку припадкових впливів від зустрічів кобзаря з іншими виконавцями тої-ж самої думи. Так між записами одної думи від одного навіть кобзаря, але зробленими в деяких відступах часу, завжди з'являються значні ріжниці, що можуть бути пояснені ріжно в окремих випадках—і всі мають інтерес для досліду дум.

Сей-же дослід, на нашу думку, повинен передусім мати на увазі своєрідну соціальну основу думової поезії: її корпоративний характер, і звязаний з тим територіальний розподіл дум у їх редакціях. Дійсно, се одно з основних помічень у досліді думового епосу, що думи консервуються в межах певних територій, які відповідають територіям осідку певних кобзарських шкіл. В деяких випадках сі території являються резервуарами, де переходяться певні думи, або певні редакції окремих дум, як місцеві спеціальності, невідомі поза межами району. В інших сі території подібні до огнищ, звідки розходяться певні мотиви на ріжні сторони. Але завжди вони грають у життю думи надзвичайно велику роль, і пізнання її дослід сих територій має найбільшу вагу для досліду дум як окремого літературного роду і своєрідного культурно-історичного явища. Тому й думаємо, що тільки виходячи від такого соціологічного досліду думи, можна з користю перейти до питання про звязки дум з іншими літературами і до питання про перетворення в них певних мандрівних мотивів, що відбилися в думах. Дослідження життя дум в межах корпорації, що її консервуює, надасть конкретності і прозорости і сьому питанню про літературні прототипи дум, що мусять стояти в неминучім звязку з тим культурним комплексом, в який входить сама корпорація. Абстрактне-ж дослідження самих текстів дум, відірваних від їх своєрідного ґрунту і ритму життя, вважаємо за некорисне. Дослідже думи на тлі її корпоративного життя потрібue як-найбільше відомостей про се життя, і сі відомості можемо знайти передусім у густім плетиві варіантів кожної думи. У зіставленню одного з другими вони вказують нам напрямки зближення і шляхи окремих впливів, та відбувають образ взаємин між тими чинниками, що в сій корпоративній традиції творили, консервували і розповсюджували се наше дорогоцінне культурне добро, що дійшло до нас під скромним, позиченим іменем „думи“, в убогих рештках, в виді кількох десятків записів, розкиданих по старих збірниках. З сих решток не повинно пропасті тепер ніщо: навіть дрібні крихти повинні бути збережені! Се наш обов'язок перед отсім нашим недоціненим скарбом, що по довгім занедбанню повинен знов знайти шлях до свідомості свого народу і зайняти місце в його культурнім життю.

За одну з головних умов сеї консервації вважаємо тут докладність в означеню окремих текстів. Се передусім відомості про час і місце, де записано текст думи, далі ім'я співака, а по можності і його походження і принадлежність до певної „науки“, себ-то

¹⁾ The English and Scottish Popular Ballads edited by Francis James Child.

кобзарського району чи школи. Важне також ім'я записувача і ті відомості, що освітлюють його робочі методи. Загальніші відомості про се ми зібрали у вступній історії збирання дум, короткі-ж звістки про окремі тексти помістили у вступах до кожної окремої думи.

На початку кожного такого вступу подано реєстр усіх текстів, що друкуються далі, в хронологічному порядку їх записування. В тім самім порядку варіянти позначені буквами української абетки; при тім варіянти, що появлялися в друку двічі з невеликими змінами, так що їх не можна вважати за нові записи, а тільки за додатки до попереднього запису даного варіяントу, означено числом при літері: А, А₁, А₂, і т. д. За окремий варіант вважаємо кожний запис думи, записаний зі слів кобзаря, і при тім вважаємо за окремий варіант навіть і повторний запис тої самої думи від того самого кобзаря, бо зміни в рецитації одного співака бувають часом не менш значні, ніж напр. ріжниці в співі двох кобзарів з одної школи. Невеликі-ж додатки до якогось відомого варіяントу, записані зі слів хоч-би й іншого кобзаря, що не розгортаються в окремий текст, хочби й дефектний, не означуємо окремою літерою, а тільки цифрою—як вище. Прим. додатки до думи № 10 вар. Д₁.

При гуртуванню текстів до друку нашою думкою було спочатку подавати тільки цілі тексти, а фрагменти тільки тоді, коли вони цікаві або мало відомі. Однаке згодом у нас з'явився сумнів що-до такого вибору і ми вирішили не обмежувати нічим повноти збірки. Тому нарешті ми надруковували й ті фрагменти, що спочатку були відсунені від видання: додали їх на кінці книги („Додатки“) разом з запізненими текстами. Щоб не порушувати хронології в варіяントах, ми не надали сим текстам, що прийшли пізніше, порядкової літери, на якій спинився наш реєстр, бо таким чином запис Манджури, зроблений у 1870-х роках, мусів-би стати після запису з 1925 р., і се порушило-б цілий еволюційний образ історії консервації дум, що відбувається в такій хронології. Тому додані тексти одержали сигнатуру того варіяントу, після якого хронологічно вони стоять, але мають подвоєну літеру, прим. ОО, РР, ТТ.

Окрім сих ріжних родів варіяントів, здобутих від кобзарів, у нашій старшій літературі про думи є чимало текстів дум, що не були записані від кобзаря, але не були й видумані від видавця, а були зложені з уже раніш друкованих варіяントів в якусь нову цілість. Сі скомбіновані варіянти часто мали великий успіх, багато передруковувались, а часом потрапляли і до кобзарів, що виучували їх від письменних людей і співали потім у своїй власній переробці. Таким чином усі сі тексти мають своє місце в історії дум, і на нашу думку повинні бути відзначені і в корпусі дум: вони виявляють найвищий ступінь вмішування інтелігенції в кобзарську традицію, що як відзначено нижче—давало себе знати в ріжній мірі й у ріжних формах протягом цілої історії збереження дум. Однаке щоб відокремити комбінації дум від оригінальних варіяントів, записаних від кобзарів (такі варіянти хоч-би походили первісно і з книги, але коли їх перепідав по-своєму кобзар, ми вважаємо їх за оригінальні), ми відділили всі такі тексти літературного походження від записаних від кобзарів тим, що значимо їх останнім літерами латинської абетки: X, Y, Z, і при кожнім рядку такого тексту літерою та цифрами позначено, з якого рядка іншого варіяントу його зроблено.

Таким чином деякі думи з'явилися в дуже великий скількості текстів, що займають по 40 сторінок нашого великого формату. В старших збірниках такої масовості варіяントів видавці звичайно уникали, боячись утомлювати читача перечитуванням сих часто майже однакових текстів. Гурт етнографів, що працював у Київі в сімдесятіх роках минулого століття і видав найзамітніші наші пісенні видання: „Історичні Пісні“ Антоновича і Драгоманова і п'ятий том Чубинського, видумав був для цього окрему систему скорочувань варіяントів, що знайшла велике признання в пресі і потім вживалася й у інших видавців, напр. в виданні Грінченка. Але властиво користь з сеї системи була невелика: розгадування покорочених текстів вимагає багато уваги і часу, помилки, що часто трапляються в скороченнях, роблять їх ще труднішими, так що в дійсності сі покорочені тексти слід вважати

за зовсім невживані й за життя поховані. При новому систематичному виданню пісенності повторювати помилку із скорочуванням було-б недопустимо, і ми рішили уникнути їх. Виїмок зразу було зроблено для повторних записів від одного кобзаря, і то тут відмічено тільки відмінні місця, так щоб ріжниці зразу ж кидались у вічі. Нам здавалось се корисним для характеристики змін, що відбуваються в співі кобзаря в його перетворюванню одної теми. Але й сих скорочень ми надрукували дуже мало і тільки там, де повторний варіант виявляв порівнюючи небагато змін і не мав особливого інтересу. Однаке можливо, що й сих нечисленних скорочень краще буде не робити надалі. Сі покорочені тексти вміщаємо в примітках, але в реєстрі вони подані під окремою літерою і з усіма відомостями про їх походження.

Сей реєстр, як сказано, творить першу частину (І) вступу перед текстами кожної думи. Після реєстру, в другій (ІІ) частині ми звичайно старалися зібрати якісь близькі відомості про тексти: вияснити їх взаємини, означити певні територіальні редакції дум, подати відомості про міру автентичності записів, то-що. Не вважаючи на те, що сі розділи у вступах звичайно дуже невеликі, центр нашої уваги лежав саме на них і нам бажалось подати тут як-найбільше відомостей і фактів. На жаль, вони все ще дуже нечисленні й дуже рідко складаються в якийсь виразний образ.

Нарешті, третя частина (ІІІ) кожного вступу складається з перегляду спостережень і праць про дану думу, даних старшою літературою про думи. Сей перегляд полегшує ознайомлення з мало приступними роботами і дає змогу читачеві неспеціалістові ознайомитися з темою і зложити собі думку про неї; він є таким чином сурогатом історично-літературного коментару доожної думи, що в повній мірі може бути даний спеціальним дослідом надожною темою. Такий дослід лишаємо собі як побажання на прийдешнє. Поки що ми утримуємося від освітлювання окремих дум у вступах і тому навіть у тих випадках, коли ми спеціально займалися якоюсь думою, ми тільки передаємо погляди висловлені в даній статті, разом з поглядами інших авторів.

Ще кілька слів про правопис текстів. Се питання вимагало особливої уваги, бо при його вирішенню треба було мати на увазі два роди інтересів: вимоги наукової точності в передачі старих і нових текстів що-до вигляду, в якім вони з'явилися вперше, і інтереси читача, для якого тексти хотілося подати у звичному йому правописі. Вирішення цього питання було зроблено таке, що тексти, які з'явилися перед указом 1874 р., що забороняв усікі інші правописи окрім офіційного російського, так званої ярижки, подаються в тім вигляді, як вони з'явилися вперше, всі-ж пізніші друки було переведено на сучасний український правопис. Треба додати до того, що старі тексти, записані на початку XIX століття, в часах, коли літературна українська мова була ще дуже невироблена, і записали їх люди, що часто не добре вміли по-українськи, мають багато недоречностей, що часом походять від друкарських помилок, а часто можуть означати помилку або записувача або й співака. Виправляти такі помилки так, щоб не попсувати тексту, було-б дуже трудно і тому конче треба було подати їх в оригінальному вигляді. Там-же, де ми вважали за можливе виправити помилку і вказати первісний зміст, додано пояснення в примітці. Позатим наші передруки старих текстів таких як Цертелева, Костомарова, Лукашевича, повинні бути фотографічно точними передруками перших видань. Правопис оригіналу затримано також і що-до „Пов'єостей малоросійськихъ“, бо хоч вони були надруковані 1892 р., але в тім вигляді, як їх записано в першім або другім десятиліттю XIX віку. Що-до видань пізніших, таких як Антонович і Драгоманов, то тут хоч затримано оригінальний правопис, але очевидні друкарські помилки подекуди виправлено в тексті з огляду на те, що в такім виданні вони могли мати тільки випадковий характер. Значно складніше виявилась справа з виправлянням правопису в новіших текстах: в деяких випадках, коли запис було зроблено ярижкою і з потугами на фонетичність, розгадати значення звуків без спеціальних студій було неможливо, і тому ми вдовольнилися тим, що тільки викидали Ї, а з рештою дотримувались оригіналу. Але таких текстів порівнюючи небагато.

По закінченню цих пояснень хочемо ще раз підкреслити той факт, що в силу обставин се перше повне видання дум являється тільки спробою такого повного корпусу. Се властиво тільки тимчасове робоче видання, бо аж по вичерпанню того матеріалу, що не міг бути охоплений тут, можна буде приступити до дефінітивного повного видання дум. Ми сподіваємося, що до того часу, коли буде можливе те дефінітивне видання, виясниться ще багато дечого що-до методу самої видавничої роботи. При певних питаннях і невитриманості, котрої нам не можна було позбутись, наша теперішня робота має тільки одну мету: помогти усвідомленню того, що думи як поетичний рід вимагають окремо підходу в опінці і систематизації—такого, що рахувався-б з їх своєрідним культурно-історичним характером і особливою історичною долею. Ми сподіваємося, що так поставлене видання, яке вповні відповідало-б вимогам досліду дум, буде з часом зреалізоване силами українських дослідників; тут-же вважаємо за свій обов'язок подякувати всім тим, що внесли свою частку в складання цього першого підготовчого видання до колишнього дійсно повного збірника дум: за загальний провід у роботі дякую голові Комісії Історичної Пісенності, маму батькові й учителеві М. Грушевському, що з його ініціативи виникло се видання; за поміч чи то подачею текстів і відомостей про думи, кобзарство і про записувачів дум, чи то методичними порадами і літературними вказівками та допомогою в розшуках потрібної літератури окрім вище згаданих дякую: акад. А. М. Лободі, акад. К. О. Студинському, покійному акад. В. М. Гнатюку, Ф. Я. Савченку, М. М. Грінченко, В. П. Петрову, В. Білому, М. Мочульському, О. О. Грушевській, О. Т. Андрієвській, В. О. Кордту, Г. Л. Берло, І. К. Самійлюкові. За ілюстраційний матеріал мусимо подякувати К. Лазаревській, О. Сластьонові, П. Мартиновичеві, Ю. Філеві, Г. Никифорову, Б. Луговському.

Для орієнтації в номенклатурі збірки подаю ще раз коротку схему нашої систематики:

Думою називаємо певну тему, оповіджену в певній скількості варіантів. Думи означаємо арабськими цифрами: № 1, № 2.

Кожний текст думи, записаний безпосередньо від кобзаря, називаємо варіантом і означаємо літерою української абетки в хронологічнім порядку записування—пр. А, Б, В, Г, Г.

Тексти, що прийшли після надрукування реестру, означаються літерою того тексту, до якого хронологічно вони стоять найближче, при чому ся літера подвоюється: ПП, РР, ТТ.

Коли хочемо відзначати зміни в другім і дальших виданнях якогось тексту, то зазначаємо їх літерою того варіantu з додатком цифри: А₁, А₂, (порівн. с. 5).

Теж саме робимо, коли подаємо за першим видавцем варіantu дрібні додатки до нього, записані від іншого кобзаря (порівн. с. 107).

З огляду на велику скількість варіантів деяких дум, що серед них читачеві трудно було-б зорієнтуватися, ми поділили їх на різні категорії, відзначені різними шрифтами (друком), так що читач з першого погляду може знайти те, на що йому варто звернути увагу, не тратячи енергії на менш інтересні варіанти:

1. Великим шрифтом подані найзамініші варіанти дум, на які звертаємо увагу читача. Сим шрифтом подаємо найстарший текст кожної думи. Коли дума має кілька редакцій, то даємо сим друком по одному найтипівішому варіантові з кожної редакції. Сим-же друком подаємо найбільш популярні через їх красу варіанти. Нарешті ним-же відзначаємо найточніші, найкраще з наукового боку зроблені записи—се звичайно записи Ф. Колесси, також один новий запис О. Курило.

2. Меншим друком подаємо решту текстів, що теж можуть зацікавити читача при близчому ознайомленні з думами завдяки своїй повноті та варіаціям.

3. Нарешті дрібним друком подаємо найменш інтересні тексти, фрагменти, цікаві тільки спеціалістові, та скомбіновані тексти, означені літерами X, Y, Z.

К. Грушевська.

ЗБИРАННЯ І ВИДАВАННЯ ДУМ В XIX І В ПОЧАТКАХ ХХ ВІКУ.

„Только ради Бога отмѣчайте гдѣ какая пѣсня записана и не со-
ставляйте изъ двухъ одной”.

З листа Куліша до Бодянського.
„За давностю багато забулося, так пани, спасибі їм, нагадали по
книгахъ”.

Зі слів кобзаря Братиці до В. Горленка,

Назва й поняття „думи“. Не вважаючи на те, що над історією терміну „дума“ спиналося чимало дослідників, особливо протягом останніх п'ятидесяти літ, походження цього терміну і його зв'язок з тим своєрідним типом української усної поезії, що сим терміном покривається, лишається не зовсім виясненим. Слово „дума“ в живій народній мові має значіння значно ширше і відмінне від того, як воно вживается в працях про усну словесність: в народній мові означає психічну функцію—роздумування, а не словесний твір, тим менше поетичний твір якоєв означеної форми. В приложенію до певного роду поезії слово дума з'явилося пізно, і що вплинуло на переміну його значіння—не вияснено. Очевидно сю зміну треба пояснити чужим впливом, а саме впливом польської літературної термінології.

Як відомо, термін „дума“ вперше в літературі був ужитий саме в польських писаннях XVI в. для означення поетичних українських творів, що до нашого часу не заховались. Пів віку тому пок. В. Ягіч у своїй праці про народну поезію Слов'ян¹⁾ навів польські згадки про думи, добачаючи в них перші історичні згадки про думи як поетичну форму, і за ним їх цитують у всіх працях про думи як перші відомості про „думи“ в теперішньому розумінні слова. Але в дійсності сі згадки не позволяють нам звязати старе польське вживання терміну „дума“ з якимись відомими нам родами поезії. Звичайно воно має на оці українську народну поезію взагалі, а не якусь окрему її категорію. Тільки історик роду Вишневецьких, Станислав Темберський, що навів зміст такої „думи“ латиною, дає нам щось конкретне²⁾. Але ся „дума“ Темберського—це відомий „Байда“, пісня звісна в багатьох варіяントах: власне пісня, а не дума! Темберський пожив мабуть на українській землі, бувши каноником у Перемишлі, але чи в такім значінню слово „дума“ він чув у народнім ужитку, розуміється, зовсім не відомо. Розуміння слова „думи“, подібне до теперішнього літературного значіння, перезирає в польського перекладчика Аристотеля, що говорив „pro spiewanie pieszczone, jako sa lamenty, dumy“, „Russkie lamenty, Podolskie dumy“³⁾. Коли автор дійсно вважав думи за плачі, „ляменти“, то він міг мати на увазі думи в сучаснім розумінні, бо ж вони, як довів Ф. Колесса, справді тісно звязані з плачами-голосіннями. Але стилізація цього речення лишає однакову можливість думати, що письменник вважав „ляменти“ за думи, як і те, що він мав на увазі два окремі роди поетичних творів. Інші-ж старі згадки про думи, і в тім числі згадка Сарніцького про думу на честь братів Струсів, на нашу думку, має ще менш виразний характер. Взагалі звязок сих згадок з думами в сучаснім розумінні зовсім непевний, тому й не вважаємо за потрібне входити тут в їх аналіз.

¹⁾ В. Ягічъ, О славянской народной поэзии, переклад у київському „Славянскому Ежегоднику“, 1878.

²⁾ S. Temberski, Chronologia synoptica palmitis Corybutei, Krakів, 1669; M. S. Linde, Słownik języka polskiego, t. I. i Ягіч, с. 230. Цитовано вже у Антоновича і Драгоманова, I, с. 154, прим.

³⁾ Sebastian Petrusu, лікар родом з Пільзна, помер 1626 р., у Ягіча с. 330.

В українській літературі термін „дума“ в більш або менш виразнім приложенію до кобзарських речитативів уперше вжив Максимович 1827 р. Правдоподібно взяв він його з статті польського письменника Казимира Бродзінського¹⁾, якого він цитував і хвалив у передмові до сеї збірки і який був тоді досить модним. Бродзінський уживав се слово також без точнішого означення змісту, мабуть як збірний термін для української народньої поезії, але Максимович дав йому більш спеціяльне, хоч зовсім довільне значіння—подібне до теперішнього. Перші-ж записи того, що ми тепер називаємо думами, з'явилися без сеї назви. Найстарший відомий запис дум, з кінця першого або початку другого десятиліття XIX в., називає сі твори „повістями“, а їх виконавця рапсодом, отже характеризує їх як свого роду співану прозу. Другий у хронологічнім порядку запис, з другого десятиліття того-ж таки віку, називає думи просто піснями, не відріжняючи їх від інших пісень. Сей другий запис—се „Опітъ“ князя Цертелева, від котрого починається історія досліду українських дум; в сім збірнику було вміщено дев'ять дум і одну пісню про Мазепу і видавець не робив між ними ріжниці що-до форми, вважаючи їх всіх за пісні або „стихотворенія“. Але р. 1827 Максимович у передмові до свого збірника, говорячи про „Опітъ“, сказав, що Цертелев опублікував „8 дум—героїчних пісень про билини головно з часів гетьманщини перед Скоропадським“. Так от Максимович і приложив сей хиткий термін дума спеціяльно до творів, що далі стали називатись думами.

Але зробив він се з деякою неясністю, що й затрималася надовго в літературі про думи, разом із сею його назвою. Максимович, говорячи про 8 дум, розумів правдоподібно всі історичні чи епічні думи Цертелєва, числом 7, разом з історичною піснею про Мазепу, а відкинув дві ліричні думи про від'їзд козака і про брата й сестру, вважаючи їх за звичайні пісні. Таким чином при поділі Цертелевського матеріялу на думи та пісні критерієм для Максимовича був зміст твору. Але від часу першої збірки Максимовича термін дума виявляє ясне стремління звязуватись з певною літературною формою, а саме—з творами нерівноскладової будови із неусталеним ритмом, незалежно від їх історичного чи лірично-побутового змісту. Сам Максимович у пізніших збірках почав уживати його в такім формальнім значінню, і таке значіння сього терміну утрималося в принципі й надалі. Взагалі літературна історія дум—се головно історія кристалізації значіння отього терміну і паралельно з видаванням текстів дум—виріження окремої назви для тих творів, що не підходили під поняття звичайної пісні. Все значіння сеї формальної окремішності дум не відчувалося цілком виразно, але потреба відокремити їх була, і при більшій знайомості дослідників з матеріялом ставала все гостріша. Потреба окремого терміну мусіла знайти яке-небудь завдовolenня, і тому з методичного боку не так важно було підібрати можливо найкращу чи найбільш народню назву для тих п'ес кобзарського репертуару, що відріжнялися своєю будовою від інших пісень і віршів, але як можна послідовніше дотримувати для сих творів раз вибране ім'я, себ-то отсу умовну назву „думи“. Властиво спроби заступити назву дума яким-небудь іншим, більш народнім ім'ям і не було. Назву „козацькі пісні“ чи „козацькі псальми“, якою кобзарі називали сі твори і яку занотував Куліш, або „неволиницькі“, „лицарські пісні“²⁾, „молодецькі пісні“ (назву сю чув Мартинович³⁾), не було введено до літератури. Не вважаючи на те, що термін „козацька пісня“ глибше відповідає змістові та історії дум, бо думи у відомім нам виді дійсно нерозлучно звязані з козачиною, така переміна зовсім не була бажаною, тому що вона викликала-б занадто велике замішання в літературі. Кінець-кінцем далеко важніше було ніж добирати термінологію для дум, означити точний зміст сього поняття: виразно відокремити думи як своєрідну поетичну форму від решти народньої поезії.

¹⁾ О народныхъ пѣсняхъ славянъ изъ письма г-на Бродзинского, „Вѣстникъ Европы“, 1826, № 7—8, цитується в праці К. І. Арабажина, К. Бродзинский и его литературная дѣятельность, с. 343.

²⁾ Записи Порфира Мартиновича, „Жите і Слово“, 1895, IV, с. 26.

³⁾ З усної розмови з П. Д. Мартиновичем.

До зовсім недавнього часу таке визначення було ще тільки науковим побажанням, і можна сказати, що тільки з працями Ф. Колесси се поняття набуло цілком конкретного змісту та цілком твердих меж: стало можливим говорити про думи як про зовсім означене літературне явище. Досліди проф. Ф. Колесси внесли нарешті систему та ясність у дуже заплутану сітку непорозумінь, в якій знаходилось се питання, завішene в повітрі на ріжних літературних умовностях. Бо хоч у кругах спеціалістів поняття думи ніби-то не викликало суперечностей, але все таки воно не було вияснене до кінця, навіть в якісь тимчасовій—не строго науковій формі. Навіть признані знавці, що займалися думами, часто збивалися з прийнятої умови і прикладали назvu дума до епічних пісень ріжних форм, як пісні про Морозенка або про Байду, або навіть галицькі жовнірські пісні про виїзд до війська і псальми про облогу Почаєва. Розуміється, що читаюча суспільність, оскільки вона інтересувалася думами, розбиралася в сій термінології ще слабше, і або називала всі українські пісні думами, чи—з ніжності до рідного слова—„думками“, або зовсім уникала сього слова навіть там, де воно було конче потрібне. Тому, щоб утворити тверду точку опору для дальших спостережень над літературною долею дум і уникнути тої плутанини, що витворилася через брак якогось конкретного означення думи, наведемо зразу жте означення, що, як ми вважаємо, дає певну базу для всякої дальшої праці в сій сфері. Дали її досліди над музичною формою дум, що в значній мірі визначає і поетичну структуру сих творів. За дослідами Колесси головні характеристичні риси дум такі: Дума се мелодичний речитатив із вільним ритмом і змінною формою імпровізації. Рецитація приладжена до синтактичного укладу слів у тексті, що виказує поділ на симетрично збудовані, але ріжновидні періоди, що не мають усталених відношень строф¹⁾. В думах нема правильних строф, що існують у піснях, за те кобзарська рецитація виявляє поділ на ріжновидні, більші і менші групи віршів—періоди або тиради, з яких кожна замикає заокруглений образ, закінчує думку—подібно як строфа в пісні²⁾. Періоди думи своєю свободною будовою ґрунтуються від пісенних строф; вони не повторюють одного взірця, одної схеми в укладі частин, як се буває в строфах пісні: в кожному періоді буває якась відміна в складі, довжині й групуванню віршів. Через се будова періодів визначається незвичайною ріжновидністю, так що навіть в одній думі трудно буває знайти два зовсім однаково побудовані періоди. Затягнити мелодію довгої думи з такою ріжновидною будовою 20-ти й 40 періодів було-б зовсім неможливо, та се й не потрібно, бо кобзар імпровізує мелодію думи настільки, що комбінує свободно кілька характеристичних фраз та звязує їх у групі й періоди, які покриваються групуванням віршів у тексті³⁾. Співаючи думу кількома наворотами, кобзар кожним разом подає нову відміну мелодії, бо він аж у хвилі співання надає музичну форму в її останнім викінчення; тому рецитування думи близько підходить до імпровізації⁴⁾. В текстах дум при співі також відбуваються зміни, хоч, на думку Колесси, тут менше волі ніж у комбінуванню музичних фраз.

Се означення дум хоч і не вносить у літературу про думи нічого абсолютно нового, однаке відріжняється від попередніх означень поняття думи тим, що спирається не на більш або менш удали схоплені риси зовнішнього виду дум, а на ґрутовні досліди над будовою і життям їх мелодій, а мелодія, як сказано, являється підвальною поетичною будови думи. Не входячи в історію дум ані в умови їх нинішнього існування, се означення дає нам основні критерії для пізнання форми цього роду поезії і для відріження його від інших видів народньої словесності, і з цього боку воно точніше й ліпше обґрунтоване ніж усі ті означення, що зустрічаємо в старших працях про думи. Для абсолютної досконалості сій характеристиці бракує тільки скученості

¹⁾ Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, I, 1910, с. XXXIII, див. теж його-ж: „Наверстовування і характеристичні признаки українських мельодій“, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, т. CXXVI—VII, с. 76.

²⁾ Ф. Колесса, Про генезу українських народніх дум, с. 7.

³⁾ Там-же, с. 12.

⁴⁾ Там-же, с. 13.

ї короткості, що потрібні для справжньої дефініції. Але се не зменшує ані її наукової, ані її практичної вартости; навпаки, аналізуючи й порівнюючи тексти, ми переконуємося у високій адекватності сеї характеристики дум, що її дають праці Колесси. Вільна форма дум дійсно більше керується вимогами синтакси, ніж вимогами ритму, і тим відріжняється від іншої поезії. Відмінно від пісень, що складаються з міцно усталених строф (що, правда, також часто варіюються в співі, але ніколи не тратять своєї основної форми) — думи зложені з цілком своєрідних складників, що не мають якоїсь раз виробленої форми, а все складаються при співі заново. Ся імпровізація, що в мелодії спирається на „кілька характеристичних фраз“, які „свобідно комбінують кобзар“, в тексті обертається навколо якоїсь усталеної схеми оповідання і певної скількості поетичних образів, які кобзар вважає за можливе перевивляти з місця на місце, поширювати й скорочувати, не порушуючи тільки головного напряму самого оповідання, але творячи кожного разу новий варіант теми. З такого своєрідного й трудного способу виконання випливає також і та обставина, що думи не можуть бути здобутком цілої людности, як обрядові або ліричні пісні, а вимагають від співаків спеціального вміння і тому органічно належать до репертуару професійних співців.

Се останнє помічення хоч воно й не належить до самого означення поетичної форми дум, завжди повинне бути в нас на увазі, коли мова йде про думову поезію, як про певне культурне явище на тлі певного соціального побуту. Особливо слід се пам'ятати, звертаючись до історичної долі дум, зокрема до історії збирання дум, яку маємо тут переглянути.

В сім огляді нашою метою було зібрати всі доступні нам відомості про збирання дум: про окремих збирачів і навіть про окремі записи думових текстів, та про ті методи, якими вели записування ріжні збирачі й у ріжніх обставинах. При тім вибирати не тільки визначних і типових представників збирацтва, але відзначити і зовсім мало відомі й мало помітні явища.

Таку докладність сього огляду диктував нам не тільки інтерес історії етнографії: збирання дум мало не само етнографічну вагу, воно відбило в собі невелику, але характеристичну рису історії нашого відродження, нашої національної динаміки за останніх сто літ. Широко використовуючи народознавство взагалі, національна творчість сеї доби з особливою увагою ставилась саме до дум. Правда, ми підкresлили вище той факт, що окремість дум як певної історично-літературної категорії не була відчути в літературі народної словесності виразно; але тим не менше думи все вважалися за найтипівіший і за найкращий витвір української народної словесності, і в заходах коло збирання, консервування й реконструкції сеї словесності вони займали найвизначніше місце. Як найкоштовніший складник усної традиції народу, вони здебільшого викликали і найенергійніші заходи до розшукування матеріялу з боку збирачів, але дали також і найбільше приводу до підробок, переробок і фальсифікатів. Причина була та, що збирання дум почалося пізно, пізніше ніж записування народної обрядовості або ліричної поезії, і в дуже некорисних обставинах: в часи глибокого культурно-національного занепаду і в момент, коли сама думова поезія давно вже перейшла період свого розвитку й цвітіння. Збирали доводилось що зсталось з давніших часів, окрушини колись очевидно розкишного епосу, часто здобуваючи тільки маленькі фрагменти текстів. Часом се були тільки натяки, і тоді збирачам доводилось розшукувати ті забуті тексти, що крилися за ними. Часом се були уламки, що немов сами напрошувались на ґрунтовну реставрацію. Збирання дум таким чином не було подібне до жнив на врожайній ниві, а до збирання диких ягід, що їх треба розшукувати між бур'янами та колючками. Часто збирач рвав і зелені, ще недійшли зерна в надії, що вони дістичнуть потім, відігріті штучним теплом. А бувало й так — коли збір був дуже убогий, то збирач досипав міри якими-небудь сурогатами, що, на його думку, разом з добрим зерном могли послужити корисною поживою для народної свідомості. При сих операціях наївна, але щира думка про доцільність, про інтерес національної культури стояла все на першому плані. Фальсифікатори дум не були шукачами сенсацій,

що містифікують публіку для власної реклами. Як гордо заявив один із них—вони не були „фальшивомонетчиками“. Вони підробляли думи в твердій вірі в те, що подібні твори повинні були існувати колись у народі, і думали, що тільки доповнюють розгублені сто-рінки з книги кобзарського епосу.

Правда, багато з них сильно помилялись у сих своїх міркуваннях, але дещо з таких підробок, чи поправок підходило і під вимоги справжньої кобзарської творчості і зливалося з нею, утворюючи цілу градацію новіших інтелігентських літературних впливів на кобзарство, так що в них часом дуже трудно і розібратися.

Чимало критичної роботи пізніших дослідників пішло саме на те, щоб відріжнити сі підробки від дійсно автентичних кобзарських творів. Але в дійсності ся критика могла тільки викинути підроблені твори із збірників народної поезії, викинути ж усю підробницьку роботу з історії збирання дум, з новішої історії кобзарського епосу, з історії взаємовідносин інтелігенції і кобзарства—неможливо, і не потрібно, бо сі відносини являються надзвичайно цікавою сторінкою нашого літературного відродження.

Як видно з нижче пояснених обставин, вони в деяких моментах складалися у справжнє співробітництво інтелігенції і кобзарства над віdbuduvanniam кобзарського епосу, в хвилю коли в народнім ужитку лишилося з нього вже дуже небагато. З нині відомих нам 32 дум за дійсно життєздатні, популярні думи можемо вважати не більше як 6—10; решта була здобута вже справжніми антиварськими зусиллями збирачів, а дещо було покликано знов до життя шляхом нагадувань історичних імен, повторенням репертуарів старших кобзарів, перед новими кобзарями то-що. Вище, як одно з motto до сеї статті, ми поставили слова кобзаря Братиці про таке пригадування старого репертуару інтелігентами: не вважаючи на іронічну ноту, якою звучать сі слова, вони все таки добре характеризують сю своєрідну рису, що відбилася в збирацькій і консерваторській роботі збирачів цілого століття і в останнім результаті дала наше теперішнє знання про кобзарський епос.

Ся збирацька робота, що велася часто дуже вперто серед трудних обставин і витворювала своїх справжніх героїв, мала на меті звеличання історичної традиції народу і була перейнята тим самим активним народолюбством, що керувало й українським романтизмом. Тут не місце спинятись над тим, що завдячує сей романтизм саме думовому епосові і його збирачам, але згадаймо тільки, яку визначну ролю в свідомості тої доби грає постать кобзаря, що то тут, то там—стає немов поетичним символом національності, національної культури й традиції. Згадаймо перші ентузіастичні загадки про кобзарів, незвичайні, майже євангельські відносини поета-аристократа Куліша із старцем Вересаєм. Нарешті згадаймо-ж заголовок найбільшого літературного і культурного явища того часу—найбільшої української книги, що в нім автор прирівняв себе до одного з професійних народніх сліпців—„Кобзар“ Шевченка поруч сліпих ярмаркових співців, що за копійку співають Трьох братів, Олексія Поповича або Вдови... Яке вище признання кобзарському епосові можна-б собі уявити! А воно-ж зовсім відповідало тій оцінці, що знаходило кобзарство як культурний чинник у свідомості людей нашого відродження.

Перші збірки і перше видання.

Порядок перегляду. Ми вагалися, чи в сім огляді історії збирання дум триматися хронології записів текстів, чи їх появи в друку. Друга можливість кінець-кінцем здалася нам більш раціональною, і ми вирішили триматися хронологічних дат видань, а не записів. По-перше, вже тому, що дата друків нам завжди відома докладно, дата-ж запису кожного тексту здебільшого не відома, або не певна, і їх хронологія напевно лишила-б багато неясностей і не обійшлось-би без помилок. Так само важно й те, що друкована поява тексту дає нам його дефінітивну редакцію, що рідко й мало мінялася в дальших передруках; рукописний-же запис думи, поки він лежав у збирача або поки переписували його ріжні люди для свого ужитку, нераз міняв вигляд по кілька разів, псувався або

„поправлявся“ при кожнім переписуванню—отже вів існування мало що не таке-ж хистке, як за часового усного блукання. Ми маємо силу прикладів того, як мінялися рукописні тексти з часом: взяти хоч-би ріжні редакції „Повістей малоросійських“, записи Мартиновича в друку „Житя і Слова“ і „Київської Старини“, тексти Костомарова і т. і.

Але рішаючим мотивом для нас було те, що тільки друковані тексти мали активний і безпосередній вплив на історію консервації дум, творили сю історію: запілювали нові методи записування, звертали увагу збирачів на нові території й джерела для шукання нових дум, знайомили з ще невідомими темами і з новими кобзарями.

Правда, часто бувало з записами минулого століття, що раніш ніж потрапити до друкарні, вони пролежували у свого автора або майбутнього видавця кілька, або кілька-надцять років (тільки в дуже рідких випадках тексти потрапляли до друку того самого року або на другий рік по тім, як були записані, як напр. запис Метлинського від Шута, записи Русова від Вересая, або деякі публікації в „Київській Старині“). Але ми не маємо прикладів того, щоб такі „лежачі“ записи впливали на ширші збирацькі кола. Звичайно коли вони не друкувались довго, то се означало загальний застій у роботі над консервацією народної пісенності, спричинений якимись зовнішніми обставинами, і тоді записи дійсно лежали, а не ходили з рук до рук, як се бувало з рукописами громадського змісту, то-що.

Взагалі треба констатувати, що в порівнянню з іншим матеріалом думи друкувались все таки дуже жваво, час публікації дуже недалеко від часу зібрання, і ми знаємо тільки дуже небагато випадків, коли більші збірки дум зіставались невідомими сучасникам, видавцям і дослідникам і лишались невикористаними, як от „Пов'єсти малоросійські“, що пролежали нерухомо й невідомо для зацікавлених понад 60 літ і до друку потрапили вже заходами нового покоління, або збірка „сенецького пана“ Труша, що так і загинула майже невідомою і майже нерушеною. Більшість текстів друкували таки самі автори, і тільки таким чином впливали сі тексти на громадянство.

З тих усіх міркувань ми й рішились у сім огляді триматися дат друкування текстів, як тих моментів, коли вони входять в історію консервації дум. Розуміється, при обговоренню кожного тексту ми стараємося вияснити хоч приблизно той час, коли він міг бути записаний. Але місце кожного тексту в історії дається йому все-ж тільки з його появою в друку з небагатьма, властиво з двома виїмками, подиктованими спеціальними обставинами.

Один виїмок з сеї системи ми робимо на самім початку нашого огляду, для з'ясування відносин між першим друком дум і першим записом, і для з'ясування тої обстанови, в якій почалося збирання дум. Во обставини вказують, що відносини між двома першими спробами збирання: друкованою і недрукованою, мали деякий вплив на долю консервації дум взагалі,—мали історичне значіння. Отже проминути сі відносини се значило-б дати зовсім неповний образ початків історії консервації дум.

Збірка Цертелева. Перша друкована поява дум се збірка князя Миколи Цертелева, що вийшла р. 1819 в Петербурзі¹⁾. Для пізніших збирачів вона довго була першою збіркою записів, а дата її виходу початковою датою в історії збирання дум. Однаке ся дата трохи запізна; Цертелев сам почав збирати думи 1814 р., і ми не маємо ніякої певності, що він був дійсно першим збирачем, і що в своїй збірці він не йшов за вже готовим прикладом. Дуже ймовірно, що приклад такий був, і треба було його пошукати. Р. 1870 серед знавців народної пісенності з'явився рукописний збірник дум, списаний на папері з водяними знаками 1808 р. Згодом він був опублікований у цілості в праці П. Житецького, а слідом за його появою в „Київской Старинѣ“ Драгоманов у „Житю і Слові“

¹⁾ Оп'ять собранія стариннихъ малоросійскихъ пѣсней, Санктпетербургъ, 1819 г. На другій сторінці під посвятою підписаній: князь Цертелевъ.

оголосив, що свого часу бачив ще старшу редакцію цього збірника, списану ніби 1805 р.: її автором був В. Ломиковський — так казав заголовок того рукопису. Таким чином початкову дату в історії дум можна було віднести до 1805 р. і за основоположника збирання вважати не Цертелєва, а Ломиковського. Але не входячи тимчасом в оцінку цього здогаду, ми зробимо ще один крок далі і почнемо історію дум від 1804 р.

Сього року вийшло перше видання славної російської збірки билин і пісень Кірпі Данилова „Древнія россійскія стихотворенія“. Воно було видане заходами начальника московської пошти Ключар'єва і присвячене тодішньому головному директорові пошт, Д. Трощинському. Від сеї посвяти, думаємо, веде свій початок збирання українських дум. Дмитро Прокопович Трощинський, великий поміщик з Миргородщини, секретар цариці Катерини і міністр Павла Й Олександра I, був у

Дмитро Прокопович Трощинський.

З акварелі колекції О. Лазаревського, в бібліотеці Київського
Інституту Народної Освіти.

себе на Полтавщині центром — до сить живого культурного життя, що втідішнім полтавськім окруженню не було позбавлене українського кольориту. Прадід Трощинського — племінник Мазепи, що потерпів, правда, не за спілку, а тільки за посвячення з Мазепою, був полковим обозним, а потім полковником гадяцького полку¹⁾. Старший брат Дмитра Андрій ще відбував громадський стаж на Запорожжі, де був сотником, і туди-ж таки мали з часом помандрувати інші брати. Правда, поки черга дійшла до молодших Трощинських, Запорожжя не стало, але

українська традиція в домі жила. В пізніших часах близькими сусідами Трощинського були В. Капніст і В. Гоголь²⁾, останній спеціально займався навіть домашнім театром Д. Трощинського і писав для нього українські п'єси. Трощинський сам любив Україну і охоче пересиджував тут часи, коли не був на активній державній службі. До кінця віку дотримувався він української обрядовості з ріжними її атрибутиами, різдвяним дідухом і кутею; охоче входив у побут і справи своєї служби і кріпаків і до старости мусів уживати ще української мови. Між „концертами“ його двірських музикантів напевне були і українські пісні, так само як на балях у нього танцювали „малоросійські

¹⁾ Сей родоначальник, як каже Лазаревський, називався Степан; по Мазепиній катастрофі його позбавлено полку і він дожив життя й умер у своєму селі Ручках. „Кіевская Старина“, 1888, кн. XI. В статті про Д. Трощинського в „Русской Старинѣ“, 1882, кн. VI він називається Матвій, а помер він ніби-то у в'язниці за свій родинний зв'язок з Мазепою.

²⁾ В. Гоголь був женатий з племінницею Андрія Трощинського і тому Д. П. особливо опікувався ним і його сином Миколою. Гоголі були особливо частими гістями в Кибинцях у Трощинського.

танці". При тім дім Трощинського був надзвичайно гостинний: все панство, велике і мале з околиці, близької і далішої, бувало в нього в Кибинцях і приймав його він з радістю незалежно, або майже незалежно, від громадського стану гостя. Жінка старшого племінника і головного наслідника Трощинського з великою чулістю пише до своїх батьків про те, як уважливо вітав „міністр“ у себе якогось „бідного старичка“, що мав тільки пість душ кріпаків. Коли не бувало гостей, старий „міністр“ нудився, і домашні видумували для нього ріжні забави. Мати Гоголя описує в однім листі сей своєрідний побут: весілля кухаря, на якім танцювали сам Трощинський; другого дня балет під музику домашнього „сочинення“ і знов танці; далі дитячий концерт і т. д. Коло Трощинського завжди був його блазень Роман, а велику ролю в його розривках грава і місцева служба. Зрозуміло, що до такого привітного дому стягалось усе, що мало охоту до розривки, а ще більше які-небудь амбіції і потребу звязків, або протекції. Не дурно Ломиковський у своїх листах називає резиденцію Трощинського „столицею“. Передусім, очевидно, товклася там повітова молодь. Бував там молодий Гоголь, бував молодий Цертелев, як повернувся з університету. Бував очевидно і автор „Пов'єстей малороссійськихъ“.

В цінній статті про кн. Цертелева М. Мочульського гарно змальовано сей гурт сусідів, якого центром був Трощинський, куди стікалось чимало тодішніх українських патріотів, і там обертається перший видавець українських дум¹⁾. Сам Цертелев — потомок грузинської родини, що оселилася на Україні, був родом з Хорола, і тут прожив свої дитячі роки, освіту дістав у московськім університеті і по скінчення його вернувся на Миргородчину 1814 р., а будучи сусідою Трощинського, бував, і можливо досить часто, в Кибинцях, резиденції колишнього міністра. В часі повороту Цертелева Трощинський, що з 1806 р. був в одставці, справляв уряд предводителя дворянства і мусів вести життя ще більше відкрите і широке ніж звичайно. До того-ж він саме того року святкував свої 60-літні уродини, подію важну в житті кожної людини — тим більше такої, що „служили отечеству півстоліття“, як висловлювався Ломиковський в однім з пізніших листів. Маємо опис одного з родинних свят у Кибинцях, на яке з'їхалося 110 осіб і мешкало в Трощинського аж три дні, а тимчасом „на господскомъ кормѣ“ стояло понад 200 коней. Можна припустити, що з нагоди шестидесятиліття миргородського магната ціле се його окруження, широко прихильне до нього, як можна судити з приватних листів, а разом з тим досить сервілістичне, зробило деякі спеціальні зусилля, щоб приподобатись своєму „добродієві“: готовились віршовані поздоровлення і похвали, яких не бракує в родинних архівах Трощинських²⁾, а можливо й інші літературні дарунки. Правдоподібно, що Трощинський до таких ознак поваги й удачності не був байдужим, і Ключарський, поручаючи Якубовичу посвятити сьому „любителю древностей“ збірник Кірши Данилова, мусів знати, що зробить приємність своєму шефові. Правдоподібно, що за прикладом Ключарського пішли й інші прихильники Трощинського. Пішов і молодий Цертелев — задумавши присвятити Трощинському свою збірку в його ювілейному році, — як, можливо, кілька літ перед тим, за прикладом видання Ключарського-Якубовича, подібне діло зробив невідомий укладчик „Пов'єстей малороссійськихъ“. Та перше ніж говорити про нього, спинимось на пізнішій збірці Цертелева, бо се нам даєть деякий матеріал до міркувань і про ранішу.

Мало що знаємо, як зложилася збірка Цертелєва. Одно відоме певно — се час, коли були записані думи, що ввійшли до неї: було се 1814 р. Цензурний дозвіл на збірці Цертелєва каже, що в липні 1818 р. вона вже була подана до друку. Передмова-ж починається словами: „Года за четыре передъ симъ, находясь долгое время въ Полтавской Губерніи, сдѣлалъ я небольшой опытъ... Се вказує на 1814 рік як час збирання. В сім році Цертелев справді був у Миргородськім повіті, як видно з його пізніших статей, і мав можливість чути й записувати кобзарські співи. Перед 1814 роком він учився в московськім університеті і мабуть не міг займатись збиранням; не відомо, щоб він і бував тоді на Полтавщині. В яких

¹⁾ Мих. Мочульський, Кн. Микола Андреевич Цертелев, „Україна“, 1917, кн. III—IV.

²⁾ Дві такі поеми з 1808 і 1812 рр. надруковані в цит. статті в „Русской Старинѣ“, 1882, VI, с. 663 д.

обставинах звернув він увагу на думи, приїхавши по скінченню університету додому, не відомо. Більшість дум Цертелева дуже популярні нумери і він міг легко почути їх від одного з кобзарів, що в тих часах не могли бути рідкістю в Миргородськім повіті, такім багатім на кобзарів ще до початку нашого століття. Але така об'єктивна можливість для записування дум сама собою може-б і не спонукала Цертелева записувати їх, коли-б не послужив стимулом приклад посвяти Якубовича і бажання використати сей спосіб, щоб зробити приемність Трощинському і здобути собі його прихильність або й поміч для службової кар'єри, яку саме мусів починати Цертелев. Цертелев міг знати збірник Кірші Данилова ще з Москви, але тут, у Кибинцях він мусів побачити його доконче, і хто зна, чи Трощинський, такий охочий до все нових розривок, не піддав сам молодому любителеві руської словесності думку пошукати поетичних скарбів на Україні. Мочульський, описуючи початки збирання Цертелева, припускає, що в мріях Цертелева носилося тоді відкриття нової Іліади або другого Слова о полку Ігоревім; се можливо, але ще більш певно перед його очима стояли „Рускія стихотворенія“ Кірші Данилова і та сторінка, де красувалась віршована посвята Трощинському, а за нею — її можливі наслідки. В своїй передмові Цертелев називає думи (в заголовку названі „старинними малороссійскими п'єснями“)—„стихотвореніями“ так само, як названі пісні збірки Кірші Данилова; се теж говорить нам про вплив їх на Цертелева.

Ми, на жаль, не знаємо, якого місяця вернувся Цертелев додому і коли почав збирати свої думи; тому не вгадати нам, чи встиг він довести своє діло до кінця: зібрати їх на час роковин Трощинського. Причина, чому він не передав їх Трощинському того-ж таки року, вже не залежала від Цертелева, бо іменини, на які, думаємо, готовував свій дарунок Цертелев, того року не відбулися. В місяці серпні, або дещо раніше Трощинський поїхав до Петербурга в справах полтавських дворян, мав авдієнції в царя, що прийняв його дуже добре, засидівся там, та й пересидів 26 жовтня, свій день іменин і народин. Трощинський тоді одержав портфель міністра юстиції і на Україну вернувся аж 1822 р. Таким чином збірка Цертелева, пропустивши відповідну хвилю для дарунку: іменин міністра, мусіла лягти на деякий час і вийшла друком тільки п'ять літ по тім. Думаємо, що про се незакінчене ї мабуть забуте діло нагадав Цертелеву знов таки збірник Кірші. В 1818 р. він вийшов другим виданням¹⁾ — сим разом уже без посвяти Трощинському, який рік перед тим пішов дефінітивно в одставку і взагалі втратив свій вплив при царськім дворі на користь все ростучого впливу Аракчеєва. Але Цертелев таки зробив те, чого не міг зробити в 1814 році: підніс Трощинському свою збірку, вже друковану.

„Пов'єсти малороссійськія“. Таким чином ми вважаємо за досить певне, що стимул до появи збірки Цертелева вийшов від видання Ключар'єва і Якубовича. Тому маємо право запитати, чи збірка Цертелева була єдиним наслідком їх прикладу, чи може бути й інші? Маємо право на се питання тим більше, що в околицях, де збирал Цертелев, і в дуже близькім до нього часі була зложена друга збірка дум — оті „Пов'єсти малороссійськія“. Традиція, яку створив Драгоманов, каже, що сі „Повісті“ записав В. Ломиковський, пан хутора „Парк-Трудолюб“, приятель Трощинського, дуже близький до нього, особливо після другої одставки „міністра“ в 1820 р.²⁾. Думка Драгоманова про авторство Ломиковського здається нам хибною, але щоб вияснити походження сеї другої з двох найстарших збірок дум, треба спинитись над історією появи цього рукопису в літературних колах. Сталася вона дуже пізно, в 1882 р., в праці Костомарова „Історія Козачества въ памятникахъ южно-русского народного творчества“. Тут між іншим Костомаров публікував уривки дум з рукопису, який він одержав від А. А. Котляревського з правом використати

¹⁾ „Древнія россійскія стихотворенія, собранныя Киршою Даниловымъ и вторично изданныя съ прибавленіемъ 35 п'есень и сказокъ, доселъ неизвѣстныхъ, и нотъ для напѣва“, 1818, з передовою Калайдовича.

²⁾ Порівн.: Частная переписка И. Р. Мартоса, „Кievская Старина“, 1897 р.

його, але не друкувати в цілому. Сі самі тексти Костомаров згадував, не цитуючи, вже в своїх роботах 1874 і 1875 рр.¹⁾. Коли й звідки дістав їх Котляревський, Костомаров не говорив, але Драгоманов, що писав про сі записи в 1895 р., оповів, що в часі видання „Історическихъ п'єсень малорусского народа“, ще в 1871 р., він, Драгоманов, вів переговори з Котляревським (через А. Кістяковського), щоб той передав до видання записи дум, мовляв одержані від Ів. Котляревського, автора „Наталки-Полтавки“. Переговори скінчилися тим, що Котляревський текстів не дав. Але в 1873 р. Котляревський передав ті самі тексти Костомарову з тим, щоб Костомаров цитував їх, але не друкував у цілості в своїй „Історії Козачества“²⁾. Того ж року Антонович одержав від якогось Маслова, Українця з Москви, копію текстів Котляревського, але також без дозволу друкувати їх. Нарешті в 1892 р., по смерті А. А. Котляревського Житецький видрукував тексти, що дійшли до редакції „Кievskoy Stariны“ від Н. А. Котляревського³⁾, сина покійного, в тій-же самій „Kyivskoy Stariині“, а потім окремо в своїй книзі „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“. Житецький писав, що сі тексти він—очевидно „мельком“—бачив уже 15 літ тому, себ-то коло 1877 р.

Сі голі факти позволяють думати таке: А. Котляревський мав збірку дум, з якої дав дві копії: одну Костомарову, другу Маслову, але без дозволу друкувати, а потім сю збірку і дозвіл друку на неї одержав П. Г. Житецький.

Але в дійсності справа не така проста. Збірка, яку друкував Житецький, була анонімна: мовляв записана від „рапсодія“⁴⁾ Івана; знаки на її папері належали до 1808 р. Копія Маслова була означена як запис Ломиковського в 1805 р. від „рапсодисти Івана“. Драгоманов, прочитавши видання Житецького і порівнявши з копією Маслова, прийшов до висновку, що тексти мають ріжниці і походять або від двох записів, або від двох копій одного запису, власне сього Ломиковського. „Вивід з порівняння двох рукописів,—пише Драгоманов,—ми позволяємо робити ось який: копія Маслова мусіла бути зроблена чи з оригіналу старшого від рукопису Котляревського (друкованого у Житецького), чи з копії з першого... З того, що копія Маслова має примітки „записавшаго“, ми виводимо, що Маслов мусів переписувати не з оригіналу Ломиковського, а з копії з нього, на котрій мусіли бути примітки під рядками чи в тексті⁵⁾). Таким чином і тексти Житецького, і рукопис, що бачив Маслов, на гадку Драгоманова, були копіями з старого оригіналу, і „копія Маслова“ була старша. Що-до місця, яке займають тексти, що були в Костомарова, Драгоманов не висловився—чи Костомаров цитував з „копії Житецького“, чи з „копії Маслова“, про се Драгоманов очевидно думки не мав. Житецький у „Мыслях“ натомість виразно заявив, що друкує рукопис, який перше використав Костомаров. Костомаров-же про сей рукопис казав, що судячи з паперу й письма, його написано в кінці XVIII або в перших роках XIX в., так що його опис не суперечив описові „Повістей“, що дав Житецький. Костомаров нічого не казав про правопис сього рукопису, Житецький-же в „Мыслях“ говорив, що друкує дослівно, тимчасом як Костомаров правопис мовляв виправив, але текст у них був той самий. Та коли порівняємо уривки Костомарова з текстами „Мыслей“, бачимо, що в дійсності тексти Костомарова ріжняться з текстами Житецького не тільки правописом,

¹⁾ В статті: „Историческая поэзия“, „Вестник Европы“, 1874, кн. XI, с. 596 д., і „О воспоминанияхъ борьбы козаковъ съ мусульманствомъ въ народной южнорусской поэзии“. Сю статтю писано 1875 р. („Литературное наследие“, с. 284).

²⁾ В дійсності переговори велись того-ж таки 1873 р., як бачимо з листа Драгоманова до Кістяковського того року, де Драгоманов ще тільки питає, що то за збірник, дав Котляревський Костомарову. Лиштування, приготоване до друку М. Б. Кістяковським, докладалося сього року в Історичній Секції У. А. Н.

³⁾ В дійсності „Повісті“ подарував син покійного А. А. Котляревського, Н. А. Котляревський самому, П. Г. Житецькому, а не редакції „Kyivskoy Stariiny“, тому вони і не заховалися в її архіві.

⁴⁾ А не „рапсода“, як цитує Житецького Драгоманов, „Жите і Слово“, 1895, т. III, с. 266.

⁵⁾ Жите і Слово, 1895, т. III, с. 268. Що-до сих приміток „записавшаго“, то деякі з них є і в текстах Житецького, тільки без сього припису, який очевидно походить від самого Маслова.

але мають ріжниці і що-до окремих висловів, і наскільки можна було-б судити з тих приміток, що їх опублікував Драгоманов, ріжниці Костомарова супроти друку Житецького не були тотожні з ріжницями копії Маслова. Так що прийшлося-б визнати, що копія Маслова, тексти Костомарова й тексти Житецького всі троє ріжнились дечим одно від одного, хоч ті ріжниці ніде не були значні.

З копією, що була в Драгоманова, ми мали змогу познайомитись. На-весні 1926 р. по-кійний академик Гнатюк переслав для нашого видання рукопис, виправлений рукою Драгоманова, — копію з „копії Маслова“, зроблену певно в домі самого Драгоманова. Копія ся списана на 19 аркушах краткованого паперу розміром 273 × 213 міліметрів, нумерованіх від 7 до 59. Нумерація йде в порядку до 34, тільки після с. 19, 22, 25 і 28 залишено без нумера по одній чистій сторінці. Після с. 34 в рукописі велика прогалина і дальші сторінки нумеровані 40 — 43; потім є ще сторінки 58 — 59, а кінця бракує. Папір рукопису ще досить білий, деякі аркуші пом'яті й подерті, інші заховалися зовсім добре, пожовклі тільки на краях. Чорнило письма заховалося зовсім добре. Сей рукопис зберігся як маленька частина архіву Драгоманова, що заходами акад. Гнатюка був спроваджений з Софії до Львова до архіву Наукового Товариства ім. Шевченка. Під час світової війни той архів опинився в помешканні, де стояло постоею російське військо, яке й зробило з архіву „велику купу сміття“, — як писав покійний акад. Гнатюк. Багато з того сміття було спалено, а те, що лишилося, відбуло тяжке митарство з місця на місце, псуючись ще далі, аж поки на прохання Академії Наук акад. Гнатюк не переслав його до Київа¹⁾. Така була доля дорогоцінної спадщини одного з видавців Історичних пісень і з нею тої „копії Маслова“, що стільки разів виринала на видавничім обрію, готовилась до друку і так таки майже загинула серед сих заходів. Не можна спокійно читати сих рядків пок. Гнатюка, опису сих етапів послідовного нищення етнографічного архіву серед байдужого оточення людей, які могли стільки зробити для його заховання.

Вище ми описали вигляд тої частини „копії Маслова“, що тепер маємо; с. 7 носить заголовок: „Малоруссія думы и пѣсни, записанныя въ 1805 году Ломиковскимъ изъ устъ слѣпца Ивана лучшого рапсодиста котораго онъ засталъ въ началѣ XIX вѣка“. Нижче: Кішка Самійло. З цього видно, що с. 7 являється першою сторінкою збірки, що-ж було на попередніх 6 сторінках, ми не могли вияснити. Зміст рукопису такий: 1) Кішка, с. 7—16; 2) Федоръ Безрідный, с. 17 — 19; 3) Три брата самарськіе, с. 20 — 22; 4) Атаманъ Матяшъ старый, с. 23 — 25; 5) Вдова въ городі Чечельниці (въ Польшѣ. Замѣч. записавшаго), с. 26 — 28, 6) Вдова Сірка Івана, с. 29 — 32; 7) Розмова Дніпра з Дунаемъ, с. 33 — 34. Після перерви, на с. 40 — 43 — 9) Пирятинскій поповичъ Олексій. Листок 58 — 59 вийнятий з останньої думи в збірці — з „Коновченка“; він відповідає рядкам 194 — 250 у Житецького. Порівнявши сей зміст з змістом, надрукованим у Драгоманова, бачимо, що прогалина між сс. 34—40 була заповнена „Дворянскою женою“, яку надрукував Драгоманов у „Житю і Слові“: очевидно, сей текст був переданий для друку до редакції і там залишився. Кінець збірки мусів загубитися під час війни. Згідно з описом Драгоманова тут перед с. 58 мусили бути ще такі тексти: 10) Брать та Сестра, 11) Іванъ Богословець, гетьманъ запорожський, 12) Козакъ Іванъ Коновченко изъ города Черкасъ; після 59 ст. мусіла ще бути одна або дві сторінки рукопису, а саме кінець Коновченка. Цілий рукопис досить ряснно пересипаний поправками іншим чорнилом — бачиться, руки Драгоманова; в сьому впевняють нас примітки під текстом, зроблені тою-ж таки рукою з підписом М. Т. — мабуть М. Толмачов, псевдонім Драгоманова. В однім місці маємо примітку, що таке-то слово „написане тою-ж рукою, але іншим письмом і видно пізніше“. В нашій копії се слово знаходиться в рядку і се впевняє нас у тому, що рукопис, який тепер знаходиться у нас, се не копія того Маслова з Москви, а копія з його копії. Друкуючи далі текст Повістей, відзначаємо всі помітки Драгоманова також.

¹⁾ Порівн. листа до акад. М. Грушевського, „Україна“, 1926, кн. 6, с. 186.

Порівнюючи сю копію з Житецьким, ми дійсно знаходимо чимало ріжниць, ще більше ніж відзначив Драгоманов у „Житю і Слові“, але вони не дають ніякої підстави думати, що се цілком самостійні записи тільки подібних до себе дум. Не можемо, йдучи за Драгомановим, припустити, що всі ці тексти Костомарова, Житецького й Маслова відповідають трьом старим оригіналам або дуже вільним і старим копіям з оригіналу: правдоподібніше, а разом з тим більш згідне з історією дум, якщо можна так сказати, те, що всі три копії — друк Житецького, уривки в Костомарова й „копія Маслова“ — вийшли від одного оригіналу, але дещо змінилися в руках своїх переписувачів або видавців. Подібний приклад з історії консервації дум подає нам до речі сам Драгоманов: в тім таки році, як він друкував сі замітки про копію Маслова, опублікував він також деякі записи П. Мартиновича, що пізніше вийшли з друку вже з руки свого автора, в „Київській Старині“, і от між друком Драгоманова і друком „Київської Старини“ бачимо не великі, але виразні ріжниці, що можуть бути пояснені тільки поправками видавців (головно ма- бути редакції „Київської Старини“). Теж саме мусіло статись з рукописом так зв. Ломиковського: переписувачі й видавці поправляли його так, що нарешті склалося враження, ніби замість одного старого рукопису було аж три.

В дійсності певно існував один оригінал, з якого цитував Повісті Костомаров, а опублікував Житецький, і копія з нього — Маслова. Бо наперекір Драгоманову, за старший мусимо вважати анонімний рукопис, що був у Житецького, про який маємо виразне свідчення паперу, і виразне запевнення видавця, що тексти надруковані без жадних змін. Теж, що знаємо про рукопис Маслова, таких запевнень нам не дає: сей рукопис мусів бути копією, досить вільною, з старого анонімного тексту, а ім'я Ломиковського до нього було додане очевидно тільки зі слів або згадів власника рукопису. Рукопис Житецького мав заголовок „Пов'єсти Малороссійськія“ числомъ 16. Списаны изъ усть слѣпца Ивана лучшого рапсодія которого засталъ я въ Малороссіи въ началѣ XIX в.“. Заголовок копії Маслова: „Малорусскія думы и пѣсни записанныя въ 1805 г. Ломиковскимъ изъ усть слѣпца Ивана, лучшаго рапсодиста, которого онъ засталъ въ началѣ XIX в.“. Очевидно, що сей другий заголовок се тільки переказ першого, зроблений у третій особі замість першої, і з додатком імені Ломиковського. Бо-ж далеко натуральніше припустити, що переписувач, який вважав анонімний запис за діло Ломиковського, написав у заголовку, що записи зробив Ломиковський, ніж думати, що маючи перед собою на рукописі заголовок: „записи Ломиковського“, переписувач написав від себе „записи, зроблені мною“. Одиноче можливе пояснення в такім випадку було-б те, що Ломиковський сам переписав свій рукопис, отже, обидва рукописи були списані його рукою. Але на дорозі цього здогаду стоїть та обставина, що тимчасом як список Житецького був написаний дуже нерівним правописом, у „копії Маслова“ правопис дуже витриманий, як каже Драгоманов, зближений до Кулішевого або до Метлинського, отже обидва рукописи не вийшли з-під одної руки. Припустити-ж, що рукопис Житецького зробив переписувач для Ломиковського, і сам Ломиковський тільки дописав зверху „Повісті... записані мною“, не можемо, бо Житецький ніде не каже, що сей напис (зроблений дійсно на папері пізнішого походження: обгорта рукопису належить до 1820-х рр.) був зроблений іншою рукою ніж сам рукопис. До того-ж трудно припустити, щоб переписувач, маючи перед собою оригінал у віршах („копія Маслова“ писана віршем), переписав його прозою і чомусь змінив правопис оригіналу, коли сам не був дуже грамотний. Тому приходимо до таких висновків:

„Копія Маслова“ не може бути старшою від рукопису Повістей.

Переписувач „копії Маслова“ знав, чи думав, що „Повісті“, які він копіював, записав Ломиковський, і написав се в заголовку.

Але чи можемо ми на підставі того, що відомо про рукопис з „Мыслей“ Житецького, припустити, що його дійсно списав Василь Ломиковський? — Аналіз правопису „Пов'єостей“, що зробив Житецький, зводиться ось до чого: Житецький відкрив у рукописі багато правописних помилок, присущих спеціяльно Українцям XVIIІ в., що слабо опанували росій-

ську мову, як напр. „була“ замість „была“, „бувала“ замість „бывала“. На такі помилки спеціально звертають увагу підручники російської мови кінця XVIII в. для Українців і вони, думає Житецький, не були рідкістю серед навіть освічених Українців. Дуже важну роль в правописі Повістей грає неправильне вживання букви *e* і *ю*. Автор пише хмель і хмель, съдла і седла, навіть тоненьке і поглядає. Часто пише автор *л* замість *в*: жылъ, скаралъ, замість жив, скарав. Отець, серця — пише твердо: отецъ, серца. „Але,—каже Житецький,—коли всі сі фонетичні прикмети правопису окрім вжитку букви *ю* могли з'явитись і в книжній українській мові XVIII в. і в письменності першої половини XIX в., то не можна сього сказати про слова і форми слів, що засвоїв автор рукопису не від народного рапсодія, що зацікавив його своїми повістями. Зовсім не по-українськи звучать, напр. слова: гдѣ, что, чтобы, какъ, недалече, понедѣльникъ, человѣка, пчолы, отвѣтаетъ. Сюди-ж належать форми іменників: маткѣ, въ пыли, въ степи¹⁾, братцы (є й братця), братьевъ, небывальцовъ (є й братів, небывальцев), форми прикметників: великое, божій, божіяго (є й божого), славнаго, навіть другова... Все се форми великоруські. Часто стоять вони поруч з малоруськими, особливо в римах з дієслівним закінченням: догоняе—съдеть, здобувавъ—скаралъ і т. и.“²⁾.

Отже як бачимо форм російських більше, ніж спеціально українських помилок, і з них Житецький констатує, що авторові була відома і жива російська мова. Але при тім він не „був твердий у російськім правописі, опертім на граматиці Ломоносова“. Загальне враження, що одержуємо від цих помилок, які він робив, складається в такий образ автора: вслухуючись у слова свого рапсодія, він разом з тим шукав у голові тих російських звуків, чи форм, що найліпше могли-б передати мову думи. Так писав він „тоненьке“ з *ю* на кінці; вираз „недалеко“ викликав у нього звуково близьку форму „недалече“ (а не „недалеко“, що граматично було-б більше, але звучить більш відмінно). Ті слова, на які він не звертав спеціальної уваги при записуванню, через звичку писав у російській формі: серца, жыл, гдѣ, как—замість подібних українських форм. Але рівночасно робив грубі граматичні помилки, які свідчать, що хоч він учився грамоти в російській мові, але дуже грамотним не був. З усіх цих вказівок можна-б винести думку, що записувач був не Українець, а досить мало грамотний Великорос, службою зakinений на Україну. Те, що він приїхав до нас, а не жив тут постійно, могли-б посвідчувати до деякої міри його слова, що він „застав“ свого рапсода на початку XIX в. на Україні. Але з другого боку, коли-б записувач був Великоросом, він мусів-би робити помилок значно більше, ніж робив, і то помилок що-до самого значіння слів, ми-ж ніде не маємо того враження, ніби він не розумів тексту дум, які записував. Та ѹ чи міг-би зайшлій, малоосвічений чоловік так захопитися кобзарськими думами, які тоді що-йно починали звертати на себе увагу освічених аматорів?

Скорше записувачем міг бути Українець, що довго жив на півночі і там здобув усю свою освіту, не дуже високу мабуть. Чи не міг таким чоловіком бути сам Ломиковський?

Василя Ломиковського, письменника початку XIX в., перед тим зовсім невідомого, „відкрив“ О. Лазаревський, купивши якось у Москві його рукописи історичного змісту — „припаси“ до історії України, як звав їх автор. На цих рукописах, що тепер переховуються в бібліотеці Київського Інституту Народної Освіти, О. Лазаревський написав, що вони куплені в Москві 14 жовтня 1894 р. від „какого-то Кутырина, получившаго ихъ по наслѣдству“. Лазаревський здається купував сі рукописи не сам, а через знайомого (мабуть через пок. академика Біляшівського) і тому не зібрав на місці ніяких більших відомостей про тодішнього або попереднього власника рукописів. Але М. С. Грушевський пам'ятає, що

¹⁾ Замість „в степу“.

²⁾ Мысли, с. 183.

в тім таки часі, коло 1894 р. Кутірин, урядовець архіву міністерства юстиції, пропонував йому купити якісь рукописи для історії України, „Мазепиних часів“, які одержав від своєї тещі; дуже можливо, що се були ті самі рукописи Ломиковського. З службового списку Кутірина виходить, що він був жонатий з Охтерлоні, і се мусіло бути теж прізвищем його тещі; але хто вона була і які були її відносини до Ломиковського, не з'ясовано. Може бути їй так, що рукописи Ломиковського потрапили до неї припадком. Що ж до їх автора, то щоб з'ясувати його особу, Лазаревський через знайомих звернувся на батьківщину Ломиковського—рукописи мали помітку Миргород,—і вже в грудні того-ж таки року одержав досить повні відомості що характеристичні перекази про цього невідомого історика України. Ми наводимо дещо з цих відомостей за листом цього інформатора з Миргорода, невідомого на прізвище, висловлюючи щиру подяку К. О. Лазаревській за можливість скористати з цього листа перед його друком. Лист оповідає, що Василь Якович Ломиковський в кінці XVIII й на початку XIX в. був миргородським поміщиком і дістав свій маєток мабуть спадком, бо сам був родом з Хорольщини. Він не лишив безпосередніх спадкоємців, будучи нежонатим, як думав автор листа, або бездітним, як виходило-б з кореспонденції самого Ломиковського, що пізніш опублікував Лазаревський. В кожнім разі докладних споминів про нього в повіті лишилось небагато, і то лишились вони між людьми далекими від його особистого життя. Всі ці люди пам'ятали Ломиковського як зразкового, навіть незвичайногого господаря, чоловіка незвичайно працьовитого й витривалого, що з господарського погляду дійшов небувалих у тій околиці результатів. Жив він коло села Панасівки в своєму хуторі, названим по праву „Парк-Трудолюб“, серед чудового саду, що був гордістю цілої околиці. Парк був прикрашений мітологічними фігурами, ставком і штучним островом, з якого йшов на берег розсувний міст. На острові був павільйон і тут Ломиковський проживав ціле літо в приязніх відносинах не менш не більш як з Чортом: цього його приятеля раз навіть бачили, як він активно виступив в оборону Ломиковського, коли двірська служба захотіла втопити свого пана за се непохвальне знайомство. Тоді Чорт розсунув механічний місток і покидав напасників у воду. Але ці панасівські легенди належать більше до другої сторони індивідуальності Ломиковського — не до господаря, а до вченого. Бо Ломиковський окрім доброго агронома був великим книжником, і авторові листа з Миргорода довелося багато чути про його працю над книгами й рукописами до пізньої ночі. В тій роботі, на думку Панасівців, нечистий був теж замішаний, і слуги Ломиковського чули нераз, як він з ним розмовляв. Коли не се знайомство з нечистим, то переказ про книжність Ломиковського дійсно знайшов собі підтвердження у великій бібліотеці, що лишилась по ньому і в спадок дісталась його племінникові в Москву. Інформатор Лазаревського сам тої бібліотеки не бачив, а чув про неї від панасівського пан-отця, який бачив і переглядав її видно нераз: він оповідав, що в бібліотеці було багато закордонних часописів, головно французьких, і багато книг релігійного змісту. На книзах були помітки олівцем, серед яких пан-отцеві особливо впали в око слова, що ніби-то траплялися дуже часто—діявол і агел, і се ніби знов натякало на непевні симпатії власника. Отся легендарна симпатія Ломиковського до Чорта в панасівській громадській думці звязувалась очевидно з його приятелем І. Р. Мартосом, що довго жив у „Трудолюбі“, там помер і був похований з ознаками незвичайної пошани з боку господаря. За життя сей Мартос повинен був мати великий вплив на нього. Пізніше сі, дещо легендарні відомості, здобуті на підставі усної традиції, доповнилися фактами з архіву Ломиковського: з його кореспонденції й рукописів, і Лазаревський дістав змогу навіть написати біографію цього І. Р. Мартоса і коротку замітку про Ломиковського як вступ до одної з його праць, що він надрукував у „Київській Старині“. Сі факти дійсно підтвердили великий вплив Мартоса на того, кого вважають за записувача „Повістей“, вияснили також багато з історії цікавої особи, але вони не вияснили нічого в справі першого запису дум — хіба тільки те, що нема достатньої підстави вважати його за діло Мартосового приятеля—Ломиковського.

Сам Мартос, безмаєтний нащадок козацької старшини, що починав службу в гетьманській канцелярії Розумовського, потім столичний урядовець і масон, людина дуже здібна й культурна, поза своєю службовою кар'єрою і участю в таємній організації виріжняється двома родами наукових або краще—теоретичних інтересів. Він написав дві статті до критики історичних джерел, в яких, як каже Лазаревський, виявив обізнаність з історичним методом і літературою та добре підготовлення до історичних студій, а в останніх літах свого життя цілковито віддався релігійній містиці і багато думав і писав на містичні теми. Обидва сі інтереси відбились і на Ломиковськім, якого можемо вважати не тільки за приятеля, але й за учня Мартоса. Але етнографічним інтересам не було місця ні в одного, ні в другого.

Василь Ломиковський народився 1778 р., вчився в кадетськім корпусі, служив у війську і, добувши чин „штабс-капітана“, вернувся на Миргородщину десь на початку нового століття. Жив тут до смерти, будучи великим миргородським патріотом¹⁾. Як і де він познайомився з Мартосом, не відомо, але було се певно вже за часів Мартосової одставки, коли той жив у київській Лаврі, віддавши своїм містичним працям. Можливо, що саме містика й зблизила обох: Ломиковський сам був містик і таємний прихильник церкви Сведенборга. Підо впливом Мартоса, який міцно тримався православ'я, він покинув Сведенборга, зробив ритуальне autodafé з усіх копій Сведенборгових творів, які власноручно переписував протягом семи літ, і став проповідувати православ'я серед інших сведенборгівців. Паралельно з сим, також віддавна Ломиковський займався історією України—чи підо впливом Мартоса, чи ні, не знаємо, але певно не без його заохоти або й порад, бо Ломиковський до сеї роботи був значно слабше підготований ніж його приятель. Тим не менше Ломиковський багато компілював і перекладав і коло 1808 р. навіть самостійно склав словник українських воєнно-політичних термінів, де зібрав багато цінного матеріалу. Але серед усіх сих занять нічого не позволяє думати, що він займався народнію поезією і записував народні твори або кобзарські співи зокрема. Правда, в словнику Ломиковського, надрукованім у „Київській Старині“ з примітками Лазаревського²⁾, маємо згадку і про кобзарів, але вона власне і потверджує нашу думку, що автор не займався ними близче. Під словом „кобза“ Ломиковський пояснює, що се струмент менший від бандури, „а иногда и самая настоящая бандура, но иногда именуется кобзою, ежели въ рукахъ нищихъ или богадѣленныхъ, которые ходя съ оною по торгамъ и ярмаркамъ, играютъ на ней, припѣвая“. Річ ясна, що людина, яка-б посиділа кілька годин над записуванням „Самійла Кішки“ або „Коновченка“, не назвала-б сих довжезних дум „припѣваніемъ“: так міг говорити тільки чоловік, що не вслухався уважно в кобзарські співи. До того Ломиковський як історик мусів-би хоч словом згадати тих „отечественныхъ героеvъ“, як каже Цертелев, про яких співали бандуристи, коли-б він так добре розбирався в змісті історичних дум, як мусів розбиратись записувач „Повістей“.

Проти звязку Повістей з Ломиковським свідчить нарешті і сама назва професійних співаків, що вживається в сих ріжних випадках. Цертелев, що знов професійних співців в околицях Миргорода, в тих місцях, де жив Ломиковський, і в часі близькім до того, коли він складав сей словник, у передмові до „Опыта“ називає сих співців бандуристами, і се мусіла бути місцева назва. „Повісті“-ж говорять про „рапсодія“ на підставі античних аналогій, і се виявляє нам у їх записувача погляд на кобзаря як на епічного співака з поважним історичним репертуаром, якого також не назвеш „припѣваніемъ“. Сам Ломиковський у словнику не називає кобзарів ані народнію назвою, як Цертелев, ані античною, як „Повісті“, а російським виразом, що мало підходить до сього випадку. Свою замітку про кобзу він кінчує так: „нынѣ она еще во всемъ своемъ употребленіи,

¹⁾ Про його панегірик Миргородщині, яку він боронив від нападів Гоголя, див. в „Матеріалахъ для біографії Гоголя“ Шенрока, передруковано в „Кіевской Старинѣ“, 1897 р., кн. XI, с. 41.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1894, VII—IX.

но п'євчіе или п'єсельники, съ нею ходившіе, поуменшились". Ані слова кобзар, ані бандуррист у словнику нема, і се впевняє нас у тому, що Ломиковський не цікавився ними ближче.

Все се каже нам думати, що записувачем „Повѣстей малороссійскихъ“ мабуть таки був не Ломиковський, тільки автор рукопису на папері 1808 р. Але хто він був і яким чином його робота стала у звязок з іменем Ломиковського? Попробуємо пошукати деяких вказівок у самім збірнику. Думи, зібрани в Повістях, такі: 1) Три брата въ пгъну въ Азовѣ. 2) Козакъ Иванъ Коновченко изъ города Черкасъ. 3) Пирятинскій поповичъ Алексѣй. 4) Федор Безродный. 5) Три брата Самарскіе. 6) Атаманъ Матяшъ старый. 7) Козакъ прощается съ сестрами. 8) Братъ да сестра. 9) Кишка Самыйло. 10) Иванецъ богословецъ гет. Запорож. 11) Вдова въ городѣ Чечельницѣ (въ Польшѣ). 12) Дворянская жена. 13) Чечотка. 14) Попадья. 15) Разговоръ Днѣпра съ Дунаемъ. 16) Вдова Сирка Ивана¹⁾. Нумери 12, 13, 14 не думи, а гумористичні пісні, що входять часто в репертуар кобзарів. З тринадцяти дум 4 являються унікатами, що ніде більше не були записані; решта здебільшого досить відомі й розповсюдженні. Найбільш розповсюджена дума про Азовських братів, відома нам у 26-ти записах, зібраних більше як у 13-ти пунктах, розкиданих між Чернігівщиною, Полтавщиною й Харківщиною; варіант „Повѣстей“ належить до східної редакції сеї думи, яка не переходить на територію Чернігівщини. Дума про Коновченка записана 32 рази по обох боках Дніпра. „Самарські Брати“ записані 6 раз і їх територія не має виразних меж: маємо три записи з Полтавщини, решта невідома що-до свого походження. Подібно й „Хведір Безрідний“. „Самійло Кішка“ дума західно-полтавська, тільки один варіант її був записаний на Харківщині. Дума про Олексія Поповича дає нам дещо точніші вказівки: варіант сеї думи, що знаходиться в „Повістях“, належить до пирятинсько-лубенської редакції сеї думи. Думи про „Вдову“, „Сестру і Брата“ та „Від'їзд козака“ відомі переважно з Полтавщини, хоч „Сестра і Брат“ у пісенном переспіві була записана на Поділлю від лірника ще в 1925 р.

В сумі, коли глянемо на сі досить скупі вказівки, які дають нам окремі думи „Повѣстей“, зможемо зробити висновок, що збірка була зроблена на Полтавщині, точніше—в її західній частині, або від кобзаря, що мав звязок з західно-полтавськими школами. Се можемо прийняти за певне. Але як поставитись нам тоді до імені Ломиковського?

Зовсім викинути його з сеї справи не можемо, бо очевидно—переписувач „копії Маслова“ знайшов сей рукопис в якісь звязку з особою Ломиковського,—відки ж їому було взяти се ім'я, кінець-кінцем мало відоме.

Після смерті Ломиковського, що сталася після 1845 р., спадщина його, як сказано, перейшла до сина його сестри—Володислава Миколаєвича Горчакова, що жив у Москві і туди забрав бібліотеку, а мабуть і архів Ломиковського. Коли припустимо, що в тім архіві знаходилися „Повѣсті“, або та збірка, з якої Маслов робив свою копію, то значить і „Повѣсті“ прибули до Москви в кінці 1840-х рр. Серед літературних кругів вони виринули наново мабуть також у Москві: 1873 р. з'явилася тут копія Маслова, і Котляревський, якому належав рукопис „Повѣстей“, також довго жив у Москві і одружився в тутешній купецькій родині. 1867 р. Котляревський з Москви перейшов до університету в Дерпті, але звязку з Москвою певно не втратив—тому й не маємо причини думати, що „Повѣсті“ він здобув конче перед 1867 роком. Мусіло се бути тільки перед 1871 р., бо того року просив у нього „Повѣстей“ Драгоманов для видання „Історичних пісень“—видно слава про них дійшла вже до Київа. Думаємо, що Котляревський незадовго перед тим добув їх для себе, бо саме від того часу починається досить значний рух коло „Повѣстей“: їх цитує двічі Костомаров, Маслов пропонує свою копію Антоновичеві, а перед 1871 р. про них не чуємо нічого. Але де були „Повѣсті“ між кінцем 1840-х рр. і 1870 р., якщо вони дійсно

¹⁾ Після останньої думи стояло окремо підкреслене слово Сабардакъ, але Житецький не думав, що се міг-би бути новий заголовок, бо коло нього не було порядкового числа, як коло інших заголовків.

були в архіві Ломиковського? Останки архіву Ломиковського від Горчакова могли пе-рейти до тещі Кутиріна, але спадщина Ломиковського могла не лишитися ціла в родині Горчакових, а піти в чужі руки здавна враздріб.

Така доля спадщини Ломиковського, як її можна собі уявити на основі сих даних, не суперечить нічим тій можливості, що „Повісті“ теж належали до неї. Ми сказали, що переписувач „копії Маслова“ думав, що „Повісті“ були роботою Ломиковського,—можливо, що він дійсно знайшов їх в його архіві. Тоді повстає питання, відки взялася дата 1805 р.? Нам вона цілком пояснюється тим оточенням, яке ми уявили собі, розглядаючи історію записів Цертелева. Пам'ятаючи вже згадані посвяти Трощинському: записи народньої пісенности, звязані з його іменем, Ломиковський чи інші очевидно легко могли і сей запис дум ретроспективно звязати із збірником Данилова—все, мовляв, що було зібрано з уст народу (в тім миргородськім літературнім світі), було зібрано на взір збірника Кірші, після 1804 р.—нехай 1805 року!

Та чому й ні? Думка, що з'явилася у приїжджого студента, який раптом звернув увагу на кобзарів, могла під впливом того-ж таки прикладу записів Данилова з'явитись і в місцевого чоловіка—тим більше, коли особа місцевого мецената була перед очима. Запис „Повістей“ міг з'явитись безпосередньо під впливом видання Ключарського-Якубовського¹⁾, міг з'явитись і в звязку з записами Цертелева. Цілком можливо, що записав їх хтось із знайомих Ломиковського та згодом передав їому рукопис як збирачеві „припасів для малоросійської історії“, і так вони опинились в його архіві.

Записувач мабуть бував у Росії, знав російську мову, хоч не мав високої культури. Невисока вченість записувача виступає, на нашу думку, і в тім, що він не почував потреби, як Цертелев, виправляти форму дум, а приймав її з усією безпосередністю, як чув від свого сліпця. Не виправляв ні слів, які часто записував зовсім неграмотно, не приправляв і віршової форми дум. Написавши перший аркуш „Повістей“ віршем, він далі перейшов на прозу—видно розчарувавши в неправильній і до віршу неподібній формі дум. Можливо, що саме ся невибагливість записувача і вплинула на те, що Цертелевська праця доступилась друку скоріше, ніж „Повісті“: побачивши, як гарно припавав Цертелев свої „пісні“, автор „Повістей“ міг дійсно маєти рукою на які-небудь літературні амбіції. Коли так воно було, то сей випадок заховав нам надзвичайно точний і совісний запис, що в такім вигляді при тодішніх поглядах ніяк не міг переступити порогу публічності, бо кожна літературно більш вишколена людина напевне зіпсувала-б його відповідно до своїх літературних ідеалів.

Вже Маслов, чи якийсь інший автор „копії Маслова“, що мав-же перед собою ті самі „Повісті“, виявив більш „критичності“ у ставленню до тексту. Копія не має всіх дум „Повістей“: бракує в ній „Від'їзду козака“ й „Азовських братів“, решта дум се ті, яких не було в збірці Цертелєва, за віймком Коновченка, Безрідного, Брати й Сестри та Олексія Поповича,—але Олексій „Повістей“ дуже відмінний від Цертелевського. Сей вибір текстів говорить про те, що копія зроблена після 1819 р., коли вже можна було розбиратись між розповсюдженими і рідкими думами, а слово „дума“ в заголовку каже, що було се не раніше як 1827 р., бо тоді се слово вперше виринуло в нашій літературі в збірці Максимовича. Правопис копії Маслова, близький до Кулішевого, дуже витриманий, і старанний поділ текстів на рядки також свідчать, що копію зроблено досить пізно, і в кожнім разі не така вона стара, як думав Драгоманов. Ми й думаємо, що вона могла бути зроблена вже після смерті Ломиковського, може при розборі його паперів у 1860-х або навіть у 1870-х рр., коли вона стала звісна Антоновичеві через Маслова. Нарешті те, що Маслов не міг передати до друку своєї копії, а тільки показував її, піддає нам думку,

¹⁾ Про вплив Кірші Данилова на „Повісті“ говорить між іншим склад збірки, зложені з поважних дум і гумористичних пісень—в збірці Кірші окрім билин були теж веселі пісні-жарти. Порівн. М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV.

що копію зроблено з „Повістей“ перед їх продажем, може в домі попереднього власника (Горчакова, Охтерлоні, Кутиріна, чи когось іншого), і після продажу оригіналу вона не могла бути опублікована.

Оригінал сей, як каже папір, був написаний не раніше як 1808 р., а правдоподібно пізніше, бо навряд чи папір у миргородських хуторах зуживався так скоро, що запаси його не залежувались по 2—3 роки. Ми вважаємо за можливе, що записування Повістей могло вестися навіть одночасно з записами Цертелева, може навіть з одної спільної ініціативи або сталося і після його. Висловлювати ж рішучого суду в сій справі не можна і не можна спинятись на ніякій означеній даті що-до запису „Повістей“.

Одно можна твердити, що обидві сі найстарші збірки з'явилися майже одночасно в оточенню Трощинського на Миргородщині, під його посереднім впливом. Як фактична відомість, се дуже небагато. Але сього збігу обставин в історії перших записів дум не слід недоцінювати. Сей зв'язок обох перших збірок відкриває нам одне з найповніших кобзарських гнізд, що здавна мусіло визначатись багатством свого репертуару: обидві збірки записані в околицях Кибинців, 10 верстов від Миргорода, багатого центру кобзарської традиції. В сій околиці думи мусіли бути дійсно у себе. З другого боку, супроти можливих підозрінь, що думи як цілість пішли від народних кругів, тут коло Миргорода нам відкривається певний центр, звідки вони могли бути розсаджені по Україні! Поглиблені досліди над думами не лишають ґрунту для сього підозріння, але й для сих дослідів обставини, серед яких почалося збирання дум, мають як-найбільший інтерес.

Є щось дійсно симптоматичне в сім оточенню, в якім знаходяться перші збірки дум, в сій сказати-б колисці нововідродженої думової традиції—в тім тіснім сполученню з інтелігентським зацікавленням, навіть з панськими примхами, в якім думовий епос виявився в XIX в., напередодні своєї смерті і в момент зародження наукового зrozуміння для народної поезії. Думи, сього не треба забувати, в час коли на них було звернено увагу—вже не мали тої життєвої сили, що позолила-б їм перебитись самотужки через усі труднощі боротьби за існування, між старим випробуванням і старим покиненім,—та провела-б їх ціло до нашої сучасності. Коли колядки, балади, обрядові пісні свою масою і своїм зв'язком з побутом забезпечували собі прожиток незалежно від нових впливів, то думи для своєї консервації в великий мірі потрібували випадку: опори хоч-би найбільш зрадливої й непевної—навіть панської ласки. Дійсно, більшість всенародної пісенности незалежно від мало надійних записів початку століття дожила в сякій-такій формі до таких часів, коли могла бути записана докладно й точно. Але професійна думова поезія, як живий поетичний стиль, не дожила й до половини XIX в. Її існування, все більше загрожене через брак масових народніх слухачів, весь сей час залежало більш або менш від інтересу вищих верстов—незainteresованих у ній життєво, а тільки теоретично, науково або по-аматорськи. І те, що такий штучний спосіб консервації дум все таки вратував їх від повної загибелі, пояснюється тільки своєрідними рисами сеї інтелігентської верстви: української тільки територіально або мало що понад те, її близькістю до народу—часом ідейною, демократичною, часом патріярхально-панською, що виражалась у кухennих балах і приятелюванню із слугами-кріпаками, як се бачили ми в Кибинцях. Протягом цілого сього огляду нам нераз доведеться спинитись перед свідоцтвами сеї дивовижної кооперації кобзарської професійної традиції і інтелігентської верстви в справі переховання думового епосу—і переконуватися в тім, як багато він завдячує в своїм виратуванні сій кооперації. Тепер-же вернемо до першої збірки дум, яку ми покинули.

Публікація Цертелєва. Перше видання дум—кн. Миколи Цертелєва, яке проклало думам дорогу до літератури, не вважаючи на свою безпредедентність, являється дуже типовою збіркою. Склад його такий: I. О побѣгѣ трехъ братьевъ изъ города Азова. II. О Алексѣ Поповичѣ или о бурѣ претерпѣнной Козаками въ черномъ морѣ. III. О смерти

Ивана Коновченка или о походѣ козаковъ противъ Татаръ. IV. О хитрости употребленной Богданомъ Хмѣльницкимъ къ открытю сношеній Барабаша съ Поляками. V. О походѣ Гетьмана Богдана Хмѣльницкаго въ Молдавію. VI. О смерти Гетьмана Богдана Хмѣльницкаго и избраніи въ Гетьманы сына его Юрія. VII. Смерть Козака Федора Безроднаго. VIII. О Измѣнѣ Гетьмана Мазепи. IX. Тоска сестры въ разлукѣ съ братомъ. X. Отъѣздъ Козака изъ родины.

Шість з-поміж десяти дум Цертелева належать до найбільш розповсюджених: до кожної з них пізніші збирачі долучили по кілька й по кільканадцять варіантів. В часах Цертелева вони певне були ще більш розповсюжені і він міг чути їх цілком випадково, не шукаючи за ними спеціально. Але три думи про Хмельницького в середині століття вже зовсім не були популярні і рідко трапляються у всіх наших збірниках. Вони мабуть не зразу попалися в руки і Цертелеву, а зацікавили його своїми історичними іменами і були розшукані згодом, коли він дещо ознайомився з кобзарями та їх репертуаром. Так, певно, здобув він і пісню про Мазепу. В кожнім разі для нас цінно, що такий склад збірки Цертелева кидає деяке світло на шлях, яким вона зложилася, і на збирацькі методи автора. Через значну скількість варіантів до деяких його дум ми можемо порівняти його записи з іншими записами і скласти собі приблизну думку про те, як точно записував Цертелев, а вибір дум у збірці показує, як підбирає він матеріал для записування.

Цертелев сам не залишив нам ані імені тих кобзарів, від яких записував, ані назви місцевості, де се діялось. Не згадав він також, чи друкував свої записи в цілості, чи міняв у них що-небудь. Ані не пояснив того, як вибирає матеріал—чи може записував одно по одному все, що йому співали. Очевидно, він мусів зразу записати найліпші нумери в репертуарі кобзаря—такі, що найбільше подобались авдиторії, а певне і йому самому. Думи-ж про Хмельницького очевидно записав тільки на свій власний смак.

Від скількох кобзарів записував він для своєї збірки, Цертелев не каже. В передмові згадує, що від одного бандуриста записав 6 дум. Думаємо, що се були відзначені вище думи—всі крім дум про Хмельниччину. Всі сі думи: Азовські брати, Коновченко, Олексій Попович, Хведір Безрідний, Від'їзд, Брат і сестра—зібрані також у „Повѣстяхъ“, збірці записаний ніби-то від одного кобзаря і мабуть сучасника Цертелевого. Знав усі сі п'єси і Вересай і Крюковський. Взагалі вони часто трапляються разом в однім комплексі в репертуарі одного кобзаря або в одній „школі“, тому нема пеймовірності в тім, що Цертелев почув їх відразу від одного бандуриста.

Коли і як записав він решту дум, Цертелев не оповів. В пізнішій статті він говорив про своє знайомство з двома співцями, яких він чув 1814 р. Можливо, що від них він і записав свої думи; тоді історичні думи разом з піснею про Мазепу співав-би йому також один кобзар. Сі думи дійсно знайшлися потім усі разом у репертуарі іншого кобзаря, а саме А. Шута. Але можливо, що Цертелев збирав їх і поодинці!

Важніше питання про те, де записував Цертелев. Думка про записування виникла в Цертелева, так сказати,—в кибинецькій атмосфері, під впливом того, що тут можна було чути. Більшість дум—подібні до дум „Повѣстей“—справді могли бути записані в сусідстві Миргорода. Але треба підкреслити, що думи Цертелева і тексти „Повѣстей“ були записані не від тих самих кобзарів. Думи Цертелева не являються простими переробками Повѣстей: обидва записи в багатьох випадках презентують ріжні редакції тої самої теми. Напр. Азовські брати „Повѣстей“ належать до групи I, розповсюдженої на Полтавщині і Харківщині, Азовські брати Цертелєва—до групи II, що очевидно розвинулася на Чернігівщині і, бачиться, захопила тільки західну Полтавщину (порівн. вступ до сії думи нижче). Олексій Попович Цертелєва належить до більш розповсюдженої новішої редакції сії думи; ся-ж дума в редакції „Повѣстей“ належить до архаїчніших варіантів, відомих тільки в пирятинських околицях і на Лубенщині. Отже обидві збірки зібрані від кобзарів, що належать до ріжних шкіл, хоч більшість усіх сих дум могла бути записана на Миргородщині. Ся околиця ще на початку нашого століття виявляла

дуже велике багатство з боку кобзарської традиції. Акад. Сперанський ще 1904 р. нарахував 15 кобзарів і лірників на Миргородщині, і з того 13 жило на віддаленю не більше як 15—20 верстов від тої околиці, що нас цікавить. Але разом з тим на Миргородщині й узагалі на Полтавщині ніколи пізніше не було записано ні одної думи про Хмельницького¹⁾. Всі пізніші записи трьох дум про Хмельницького були зроблені на Чернігівщині. Інші думи того циклу: про Корсунську битву, про Білоцерківську згоду, про Жидів-рандарів були записані і в інших місцях і навіть на Правобережжі—але ні разу не записано їх у сій частині Полтавщини. Отже чи записи Цертелева доводять, що на початку століття думи про Хмельницького були відомі і на Полтавщині, чи те, що Цертелев записав їх від захожого кобзаря з Чернігівщини, чи нарешті те, що він сам їздив на Чернігівщину і тут записував від кобзарів, або хтось прислав йому записи з Чернігівщини?

Остання гіпотеза не має ніякого оправдання—бо Цертелев відмітив-би був свою подорож як факт цікавий з огляду на збирання дум, навіть як свою антикварську заслугу; так само відзначив-би листовні зносини в справі збирання дум. З перших двох можливостей за імовірнішу вважаємо другу, бо при пізніших дослідах Полтавщини сліди колишнього існування дум про Хмельницького певно були-б з'явились хоч-би тільки в виді натяків.

Що-до методів записування Цертелева відомості наші не менш убогі. На думку М. Мочульського, „Цертелев не приступав до етнографічної діяльності непідготованим“. В статті, друкованій 1820 р., він виявив чималу обізнаність з тогочасними російськими збірками казок і пісень. Він дивився на них дуже критично і замітки його часто влучні, свідчать про те, що він думав на сі теми й свідомо ставився до завдань збирача. Так, він хвалить збірники „Дѣдушкы прогулки“ і „Лѣкарство отъ задумчивости“ за те, що вони подають казки „принаймнѣ зовсім так, як вони заховались в усній традиції—без ніяких поправок“²⁾. Се ніби позволяє думати, що приступаючи й собі до збирання народних творів, Цертелев також не поправляв їх, а записував „точно такъ“, як їх співали кобзарі. Але тут треба звернутись до самих записів, що, як ми казали, дають деяке поняття про методи свого збирача.

Ми можемо порівняти записи Цертелєва з подібними пізнішими записами, про які априорно можемо думати, що вони були докладніші від Цертелевських спроб. В такім порівнянні записи Цертелєва виявляють одну спільну рису: сі записи все являються найкоротшими, найбільш лаконічними в групі наших варіантів. Так пр. варіант думи про Олексія Поповича в Цертелєва має 77 рядків³⁾, у всіх інших відомих варіантах їх багато більше: коротші тексти мають коло 90, найдовший 173 рядки⁴⁾. Дума про Азовських братів у Цертелєва зложена з 86 рядків, в інших варіантах тої самої групи (І) вона має понад 100, в варіанті Куліша 207 рядків. Тільки один з найновіших варіантів, О. Курило має 79 рядків⁵⁾, але тут се пояснюється виразним забуванням думи. До того-ж у новім варіанті рядки довші і слів у них далеко більше, так що текст сей таки ширший ніж у Цертелєва (варіант Цертелєва має менше як 400 слів—варіант О. Курило понад 600). Дума про Хведора Безрідного у Цертелєва складається з 58 рядків, в інших варіантах маємо цифри 74, 94, 135. Найдовша дума Цертелєва—про Коновченка, має в його записі 174 рядки, тимчасом як пізніші варіанти мають по 200 і більше. Такий старий запис як варіант „Повістей“ має 282 рядки.

¹⁾ Сі думи були відомі Хв. Баші, але він знав їх від якогось ніженського інтелігента, а не від учителя—кобзаря чи лірника.

²⁾ Цертелевъ, Взглядъ на старинныя русскія сказки и пѣсни, „Сынъ Отечества“, 1820, № VII; цитовано в Мочульського, с. 54.

³⁾ Див. нижче думу № 7, вар. Б, с. 65.

⁴⁾ Вар. Г, с. 66.

⁵⁾ Дума № 10, вар. Т.

Таким чином саме порівняння числа рядків дає цікаві результати, хоч, як ми бачили, воно часто не дає поняття про дійсну лаконічність записів Цертелева. Ся лаконічність стає помітнішою, коли порівняємо окремі уступи його текстів з відповідними уступами з інших варіантів: нема тих повторювань, ріжних додатків і поетичних ампліфікацій, якими звичайно прикрашається основне оповідання в кобзарських рецитаціях. Ся риса Цертелевських записів така помітна, що робить враження чогось чужого в кобзарськім епосі, і мусимо думати, що Цертелев у таких випадках скоро чував оригінальні тексти, скупчував їх і, треба признати—робив їх більш виразистими. Наприклад, порівняймо уступ з варіанту Цертелева з відповідними уступами з найближчих віком і територією варіантів:

Азовські брати:

Цертелев

- 3) Два конныхъ, третій пишій за-
ными подбигае
Кровью слиды заливае
- 5) Словами Промовляе:
„Станьте вы братцы коней по-
пасите
- 9) До городивъ Христіанскихъ
подвезите“.

„Повѣсти“
(Миргородщина)

- 6) Два брата конныхъ,
Межъ ними третій пѣшій-пѣша-
ница
- 10) На сырое коренья ноги ко-
зацкіе побиваєть,
Кровь христіанская слѣды за-
ливаетъ,
До братьевъ словами промо-
вляєть:
„Братики мои ридненьки,
Якъ голубоньки сивеньки!
- 15) Добре вы, братця, дбайте,
Станьте вы, кони козацкія по-
пасите,
А меня, найменьшаго брата, по-
дождите,
- 18) По-пів-четверти мыли въ горо-
ды христіянскіе подвезите“.

Срезневський
(Харківщина)

- 3) То браты старши ридни
Обидва кинни,
- 5) А наименьшій братъ пишій
пихотою
За кинными братами уганяе,
На сыри коринья,
На били каминья,
Нижки свои козацкіи посикае,
- 10 Кровью слиды заливае,
До кинныхъ бративъ добигае,
За стремена хватае,
Дрибными слѣзамы обливае:
Словами примовляе:
- 15) „Браты мои старши, ридненьки
Прошу я васъ, хоть тришки
надождите,
Кони свои козацкіи попасите,
Мене, найменьшого брата, межъ
себе на кони возьмите,
- 19) До города Христіанского хоть
мало пидвезите“.

Так само в діяlogах у варіантах Цертелева часто пропускається вступна фраза, в якій уводиться особа, що має говорити—такі вступні фрази, дуже типові для дум: „Н тес зачуває, до NN промовляє“ і т. и. Брак сих переходів дуже помітний, особливо в Цертелевськім варіанті думи про Коновченка.

З другого боку в текстах Цертелева речення досить часто переривається, щоб означити, від кого іде мова: напр. „Тес зачували, Олексю Поповичу—промовляли, ти-ж...“, або „Коли мене, братці, не хочете ждати,—став меншій промовляти,—то прошу вас... Се форма досить незвичайна. В інших записах дум вона трапляється дуже рідко, у Цертелева порівнюючи досить часто—навіть по двічі на один текст (напр. Азовські брати ряд. 17—18 і 45; див. нижче вар. Б); служить тут для зображення рими і тому звучить роблено, літературно. Замикування Цертелева до рими взагалі дає себе відчувати, особливо в двох ліричних думах: про Сестру і брата і про Виїзд козака. Правда, можливо й таке, що кобзар Цертелева трактував сі думи більше як пісні, більше заховував їх рими і не так вільно обходився з текстом. Але наше враження таке, що Цертелев і зного боку також подбав про послідовність рими і деякі місця підігнав під пісенну форму. Все се робить враження деякого літературного оброблення. Не глибоких змін,—се на підставі таких-же порівнянь з іншими варіантами можемо сказати зовсім певно. Але відчувається старанна стилістична редакція. Цертелев не додав до своїх записів ніякого нового епізоду або навіть нового поетичного образу, але він досить рішуче повикидав, що йому здавалось зайвим, і старався приладнати форму дум по змозі близько до своїх „пітическихъ“ ідеалів.

В передмові він говорить про думи як про руїни колишніх поем: „Это безобразныя развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушенного зданія“ (с. 5). Велика заслуга Цертелева в тім, що він не піддався спокусі, яка звичайно нападає на всіх антикварів-аматорів, і не попробував відбудувати се „зданіе“, не попсуваючи матеріалу. Переїшовся по ньому тільки діловитою хазяйською рукою—прибрав, замів, повидали уламки, приподобив сю „развалину“ до справжньої декоративної руїни, в яких кохались його сучасники—романтики. Особливо цінна ся обережність Цертелева, коли зважити, що зараз-же слідом за ним, ідучи просто за його прикладом, інші збирачі дум почали поводитись з кобзарськими творами далеко вільніше, не тільки згладжуючи стилістичні помилки, але й додаючи вільно нові образи й власні думки.

Цертелев, як ми бачимо його тепер, не був захоплений сим підробницьким спортом. Але все таки було-б цікаво знати, як ставився він до свідомого підроблювання народних пісень, тим більше, як М. Мочульський допускає, що в дворі Трощинського могли також вироблятись пісні і для експорту в народ, так-би мовити. Він наводить уступ з цитованого листа до Максимовича, де Цертелев оповідає про 50-літнього сліпця, простого козака, якого він зустрінув 1814 р.: йому було доручено експромтом заспівати оду на честь одного „вельможі“—Трощинського, як думає Мочульський. Сліпий хвилю подумав і запісав досить правильним силабічним віршем, акомпаніюючи собі на своїм інструменті. Його пісню Цертелев переказує так: „Когда бы темная ночь не покрывала моихъ очей— не смотрѣль бы я ни на дуброву зеленую, ни на море черное, ни на свѣтлыя звѣзды, ни на красное солнце.—Смотрѣль бы на того ясновельможного пана, который Богу служить вѣрою, царю служить правдою и пр.“¹⁾. Мочульський думає, що „творцем панегірика, проспіваного на честь старого вельможі, був не сліпець-бандурист, якого бачив кн. Цертелев, а тільки один із „миргородських Піндарів“, і пригадує, що в архіві Трощинського лишилось багато віршів на його честь, які складали отсі „миргородські Піндарі“, про що ми вже згадували. Сей здогад не безосновний, і коли він вірний, то сей факт має дуже велике значіння для історії збирацтва: його можна-б вважати за хронологічно першу загадку про виучування кобзаря пісень від інтелігента, а тим самим—про передачу інтелігентського твору в народ під видом народного твору. Що такі операції робили пізніше люди, які близько стояли до кобзарів, се річ певна; могло се трапитись і в Кибинцях.

Сумніви могла-б роз'яснити тільки сама „ода“, коли-б Цертелев передав трохи більше її змісту. Те, що він наводить з неї разом зі загадкою про „досить правильний силабічний вірш“, не представляє якоєсь дуже високої поезії, яка вимагала-б конче Пінтара, хоч-би й миргородського. Кожний професійний кобзар володів до певної міри імпровізаторським умінням; коли-ж се був придворний поміщицький кобзар, то він мусів мати і певний запас готових похвал для своїх господарів. Вихваляння господаря, тепер уже зовсім трафаретне, ще й досі належить до професії звичайних маломістечкових музикантів²⁾. Знайомство кобзарів з силабічним віршем завдяки віршовій шкільній літературі відоме, і всі сі обстановини, взяті разом, позволяють думати, що кобзарський експромт міг бути і оригінальним, особливо коли хтось з „образованих“ гостей піддав кобзареві гадку, взагалі „поміг“ в імпровізації³⁾. В кожнім разі ми не сумніваємося, що Цертелев вважав оду за оригінальну, і коли містифікація тут дійсно була, то він не був втамнечений у ній. Але така

¹⁾ Мочульський, с. 50.

²⁾ Галицькі містечкові музиканти - Жиди, напр., ще до недавнього часу мали звичай, граючи на весіллях і інших святах, в другій половині вечора переривати який-небудь вальс або польку такою похвалою на честь господаря, а далі і всіх гостей-чоловіків: „Пан NN добрий пан, єще ліпший як гетьман“. За се „оспіваний“ герой кидає якусь монету до прорізів у басі.

³⁾ Як ми вказали, 1814 р. в Кибинцях готовились до 60-х уродин Трощинського, і можливо цілій двір—від „Піндарів“ до кобзарів—лагодився до свята з ріжними привітаннями та іншими гостинцями. В такій обстанові не без того, щоб хтось не перевірив, а коли що—то й поправив ті кобзарські експромти.

їого невинність не перешкодила-б їому записати від кобзаря який-небудь інший твір такого літературного походження і видати за народній, якщо в Кибинцях дійсно панувала подібна практика що-до виучування кобзарів. Та більшість дум Цертелева своїм широким посвояченням у кобзарськім репертуарі цілком гарантує свою оригінальність, і ми вважали за конче потрібне відзначити можливість містичізації в осередку, де працював Цертелев, тільки тому, що подібні обставини кінець-кінцем дуже багато заважили на долі кобзарських дум узагалі.

Тридцяті й сорокові роки.

Перша збірка Максимовича. Збірка Цертелева була не цілком одностайна; вона зложена не з самих тільки дум, а тільки на дев'ять десятих. Але вона залишилась найбільше одноцільною збіркою на довгі, довгі часи. Найближчі публікації чи то нових дум, чи варіантів до тих, що були вже надруковані у Цертелева, з'являлися тільки малими пайками в рамках інших збірників, або поодинці в часописах.

Але такі нові появі не спішились. За час усіх 1820-х років не було ані одної нової публікації. В „Малоросійскихъ Пѣсняхъ“ М. Максимовича було дано тільки точний передрук двох дум Пертелева: Виїзд козака (с. 21, без заголовка) і „Дума о Походѣ Хмѣльницкаго въ Молдавію“ (с. 30). Хоч при деяких піснях у збірці зазначено, звідки вони передруковані, сі передруки помітки не мають.

Але хоч „Малоросійскія Пѣсни“ не дали нових текстів, вони важні для історії дум первім ужитком слова „дума“ в звязку з тими творами, з якими ся назва зрослася пізніше. Наводимо сей славний уступ:

„Особенно замѣчательны думы—героическая пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ Гетманства—до Скоропадского. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малоросійскими рапсодами.

„Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю, либо лицу—въ особенности Хмѣльницкому, Палѣю, Мазепѣ и другимъ.

„Сказанія о частныхъ домашнихъ событияхъ у козаковъ, составляютъ переходъ отъ думъ къ повѣствованіямъ вымыщеннымъ или балладамъ.. (с VI—VII).

Як сказано вище, се був перший виступ слова „дума“ в українській етнографічній літературі для означення того, що ми тепер називаємо „думами“. Надзвичайний успіх збірки Максимовича, успіх, який навряд чи можна прирівняти до успіху якоїсь іншої публікації в історії української пісенности, пояснює нам, чому ся дефініція „Малоросійскихъ пѣсень“ утвердила в літературі про думи, не вважаючи на те, що сей збірник не забачував її новими записами.

Украинскій Альманахъ. Найближча по „Опыта“ поява—не нових дум, а тільки нових варіантів до двох дум Цертелева—се 2 записи І. Срезневського, надруковані в „Українськім Альманаху“, що Срезневський видав разом з І. В. Розковщенком у Харкові 1831 р.¹⁾.

Се варіанти до дум про Олексія Поповича і про Азовських братів, надруковані на с. 119—131 під заголовком „Малоросійскія думы“ з поміткою: „Доставлены И. И. Срезневскимъ“ (у нас дума № 7, вар. В і № 11, вар. В²). Обидва варіанти трохи довші від текстів Цертелева: Олексій Попович тут має 90 рядків, Азовські брати 127 рядків. Вище ми порівняли уступ з останньою думи в Цертелева й Срезневського і з цього прикладу видно, що запис Срезневського далеко многословніший— себ-то, можна думати, не так покорочений, як Цертелевський. Так само в думі про Олексія Поповича напр. запитання козаків і відповідь Олексія в Цертелева стилізовані дуже коротко.

„За що ты на соби великий грихъ маешь?

— Як я съ Пирятына Панове! Выхожавъ...

¹⁾ Про хибний погляд, що „Український Альманах“ видав Шпігоцький, див. Вс. І. Срезневський, Українскій Альманахъ (Кіевская Старина, 1893, кн. I).

²⁾ В „Запорозькій Старині“ Срезневський чомусь заявив, що сей запис він одержав від Шпігоцького. Порівн. вступ до думи № 10.

В „Альманаху“ значно ширше; після запитання:

І Олікій Поповичъ то зачувае,
До Козакивъ словами примовляє:
„Ой Панове, молодецьки Козаки,
Хоча беру я святое письмо“ і т. д.

Правда, в сих „молодецьких козаках“ відчувається також невдала поправка записувача, але все таки тут був деякий поступ порівнюючи з методами Цертелева, тим цінніший, що Срезневський міг взятись до записування дум тільки під впливом і по слідах „Опыта“. Коли саме се могло статись, помагає нам угадати заява Срезневського в передмові до „Запорожской Старины“ 1833 р., що він зачав збирати пісні й думи сім літ тому, отже коло 1825—26 р. Думаємо, що записи, які він передав до „Альманаху“, були зроблені саме тоді, бо в пізніших часах, коли він видавав „Запорозьку Старину“, Срезневський набагато безпardonіше поводився з текстами, ніж се бачимо в сих його етнографічних первістках в Альманаху. Сі дві думи, що являються поступом супроти методів Цертелева, в роботах свого власного збирача лишились щасливим випадком: Срезневський, як збирач дум, не вдержалася на висоті сих своїх початків.

„Запорожская Старина“, головна праця Срезневського на сім полі, як цілість з боку консервації дум стояла далеко нижче—не лише від записів в Альманаху, але й від збірки Цертелева. Як motto до першого тому Срезневський поставив слова з IV пісні Енеїди—„Так славной пам'яти бувало, у нас в Гетьманщині колись“—і геній великого пародиста, може роздратованій занадто частим докучанням видавців пісенних збірників (се motto вже перед тим ужив був Максимович)—наклав дійсно свою печать на збірку сеї „перелицьованої“ пісенності.

Перший том сеї роботи вийшов 1833 р. в Харкові. Частина перша мала підзаголовок: „Пѣсни и Думы о лицахъ и событияхъ до Богдана Хмѣльницкаго“. Складалась вона з 4-ох відділів: передмови, пісень, дум і пояснень до текстів. Нас, розуміється, цікавлять тільки думи й те з передмови, що до них належить. В передмові з цього погляду інтересні дві речі: по-перше, відомості Срезневського про бандуристів і його погляд на думи, по-друге, відомості про його записи дум.

Бандуристів Срезневський порівнював із скандинавськими скальдами, що ходили в походи з військом і заховували для потомства історії його воєнних подвигів. Він оповідає, що й донині на Україні існує ніби цех старих людей (стариковъ), що „під іменем і ремеслом“ жебраків, або музик розносять між народом думи й пісні про минувшину. Для Срезневського сі старці важніші від „усяких літописів“. Правда, їх оповідання вимагають критики що-до фактів і взагалі зовнішньої історії народу, але вони вірні що-до образів побуту та звичаїв, себ-то внутрішньої історії. Помилки кобзарських оповідань можна виправити, порівнявши їх з літописами, а ще краще порівнявши кілька пісень: „бо ні брехня, ні помилка не може бути спільною, один бандурист скаже так, інший інакше; критика позволить відріжнити правду від вигадки“ (с. 9—10). Сього методу, мовляв, держався Срезневський, збираючи матеріал для своєї праці, що тривала сім літ, як він каже. Він заявляє, що не весь сей матеріал зібрал він сам: „багато доставили інші люди. Я з свого боку старався перевірити особисто все доставлене, виправити помилки, що були в ріжних записах (спискахъ), порівняти записи, вибрати з них найкраще, нарешті, зробити свій збірник як-найповнішим і як-найправильнішим“ (с. 18). Як бачимо, Срезневський сам заповів, що його тексти не матимуть тої точності, якої вимагаємо ми нині від записів народніх творів. Але він легковажив і ті ідеали, що поставив був собі Цертелев: записувати твори „точно так“, як вони заховалися в народі. Срезневський навіть не згадує, наскільки його бандуристи „помилялись“ у своїх думах і піснях і наскільки він поправив свої тексти: він поправляв, та й годі,—як і де, се доводиться вгадувати самому читачеві його пісень та дум.

Сі думи, що займають третій розділ книжки, надруковані як проза, бо, як пояснив видавець (с. 127): „дума не пісня, хоч її співають під звуки бандури; рими в думі не необхідність, а тільки розкіш, що служить для прикраси виразів та для більшої плавності й милозвучності мови. Чим більше рим, чим частіші рими, тим кращий стиль думи: так вимагає народний смак, таке правило народної пітти. Не так у пісні, де її самі рими підлягають правилам розміру та звичаю, де рими необхідність. Зрештою чи думи не походять від пісень? Хто співав яку-небудь пісню, не знаючи її твердо, той з потреби додавав до неї свої власні слова й вирази; під лад своїх слів і виразів міняв голос; пісенна правильність потрохи втрачалась і нарешті зовсім щезала. Чи не могли таким чином з'явитись думи? Час і звичай могли утвердити своєрідність цього роду поетичних творів народної поезії української“.

Сі наївні міркування досить прозоро вказують на форму думи в сучаснім розумінні цього терміну, але Срезневський робив у сім розумінню мале застереження. Така своєрідна форма поезії називається думою для Срезневського лише тоді, коли вона має історичний зміст. Згадуючи збірку Цертелева, він каже, що там було сім дум і одна пісня запорозька¹⁾, — з цього бачимо, що він дуже логічно до дум не зараховував „Мазепи“, а заразом з вище згаданих причин не зараховував до них і ліричних дум Цертелева.

Але звернімось до тих „дум“, що він видрукував у І томі своєї збірки.

Маємо тут шість дум, і з того два передруки: 1. Дары Баторія. Смерть Богданка (с. 77). 2. Татарский походъ Серпяги (с. 82). 3. Битва Чигиринская (с. 86). 4. Смерть Федора Безродного (с. 91). 5. Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова (с. 94). 6. Походъ на Поляковъ (с. 102). Федір Безрідний передрукований тут від Цертелева, без змін. Про Азовських братів Срезневський каже в додатку, що се текст „Альманаху“, — він вважає його за кращий від тексту Цертелева, але в дійсності се не був точний передрук з Альманаху, бо його поправлено і скомбіновано з варіянтом Цертелева (див. № 10, вар. X). Інші чотири думи, як згодом довели Антонович і Драгоманов, були фальсифікати. Вони вимагають окремого досліду, що його буде дано на іншім місці; тут спиниться мусимо тільки на одній з них — про похід Серпяги, бо на її вироблення пішла справжня дума, яка-б певно і була надрукована в сім томі, коли-б вона не пішла на переробку того „Серпяги“.

Початок сеї нової думи являється парафразою думи про Олексія Поповича у варіанті Альманаху. Коли поділимо Серпягу на рядки, так як звичайно записувано думи, то побачимо, що з семи рядків, які творять заспів, тільки два зовсім нові і видумані, а решта мають тільки додатки або зміни, а в головному взяті з оригінальної думи²⁾. В дальшому композиція „Серпяги“ також подібна до Олексія Поповича: промова гетьмана хоч іншого змісту, але докірливим тоном нагадує заклик до сповіді отамана в справжній думі. Наслідки

1) С. 17: „До сего времени п'есень и думъ Запорожскихъ издано было очень мало: кн. Цертелевъ издалъ семь думъ и одну п'есню, Максимовичъ — около двадцати п'есень; всего неболѣе 40 п'есъ, между коими только пятая часть историческихъ“. Як рахує Срезневський, трудно сказати; коли тільки історичні пісні, то чому ж тільки п'ята частина з них історична? Коли всі пісні, то-ж Максимович видав далеко більше ніж 20 пісень.

2) Серпяга:

- 1) Ой по Чёрному та по глибокому моречку,
- 2) По широкому та далекому Дунаечку,
- 3) Злая буря вихожае, виступае
- 4) Козакивъ до земли чуждои провождае;
- 5) А изъ низу буйный витеръ віе повивае;
- 6) А по Чёрному моречку супротивна фыля уставае
- 7) Та по Чёрному морю волкомъ сироманцемъ лае

Олексій Попович Альманаху:

- 1) Ой близъ Чорного моря на каменю биленькому
- 7) А по Чорному морю супротивная фыля уставае.
- 6) А изъ низу буйный витеръ повівае.
- 8) Судна бере казацки, молодецки, на три части разбивае
- 9) Перву часть узяло
- 10) В Арянську землю занесло;
 й гукае. (Буйные витры вставали)

Рядок, який ми взяли в'дужки, походить з варіянту Цертелева, що також був приступний Срезневському. Останній, 7-й рядок „Серпяги“ інспірований мабуть вовками-сіроманцями Азовських братів, яких Срезневський також записував сам — вар. Альманаху.

від промови однакові і тут, і там¹⁾. Є фрази, взяті з Олексія Поповича, і в закінченню „Серпяги“²⁾. В примітках до сеї думи сказано, що Срезневський мав 2 записи думи про Серпягу: „Обидва зробив я сам зі слів бандуриста“, каже він (с. 123). Записи сі мовляв дуже подібні і ріжняться тільки одним уступом, який у сій думі не на місці, бо належить до іншої думи: вона з'явиться в дальших випусках. Тут-же в примітці надруковано їй сей уступ; він, розуміється, не міг з'явитися в ніякій народній думі³⁾. Треба ще згадати, що цього фабрикованого Серпягу Срезневськийуважав за історичного Івана Підкову.

Інші три фальшовані думи не мають ніяких звязків з оригінальними записами (хіба дуже далекі), в примітках однаке Срезневський заявляє, що всі вони записані від бандуристів: „Дари Баторія“ записав він сам; „Чигиринську битву“ також; „Похід на Поляків“ він мав у „трьох записах“. Мабуть у чотирьох, бо каже, що записав її сам і згадує ще записи О. Євецького, І. В. Росковшенка й Г. Хіджеу.

Велика шкода, що Антонович і Драгоманов, заявивши про фальшованість сих дум, не опублікували всіх доказових матеріалів, що в них були. Вони говорили про „чорнові папери“, з яких очевидно могли судити досить точно про фальсифікаційну роботу попередніх видавців. На підставі тих матеріалів можна було-б вяснити і те, яка була власна роля Срезневського в тій грандіозній містифікації, в яку вилилась „Запорозька Старина“. Можна-б було судити про те, чи сам він був автором сих „дум, записаних зі слів бандуриста“, чи діставав їх від етнографічних містифікаторів і друкував у добрій вірі, чи може автентичність сих дум як-небудь інсценізувалась перед ним, так що Срезневський міг їх записувати, не знаючи, що вони не народні. Ми вже бачили небезпідставний здогад М. Мочульського, що в дворі Тропінського могла існувати практика таких „інсценізувань“: за-для них народніх співців спеціально вчили інтелігентських композицій,— могло се трапитись і в окруженню Срезневського. В кожнім разі без близького знання біографії та праць його помічників ми не можемо безапеляційно класти на нього всю відповідальність за підробки „Запорозької Старини“. Найменш таємничий з цих фальсифікатів, „Серпяга“, ще не перевищує цілком того права, яке Срезневський собі взяв у передмові „передвіряти“ тексти й об'єднувати їх для більшої досконалості. Дещо з сеї думи Срезневський дійсно записав від народного співака—тільки в іншім звязку, а саме як думу про Поповича.

Другий і третій випуск першої частини „Запорозької Старини“ не дав ніяких дум. Але після сих двох випусків починається досить живий рух у сфері видавання української пісенности і дещо з того має значення і для дум. Рік за роком виходять визначні збірки, правда не багаті матеріалом, зате великі своїм впливом на дальшу історію видавання дум та їх дослідження. Та найзамітнішим явищем десятиліття лишається все таки „Запорозька Старина“, що відіграла значну роль саме завдяки свому методові: тому свавільному толкуванню народної творчості і тій безцеремонності в обходженню з записами народніх творів, що відбились нарешті в патетичнім виклику Куліша—який ми поставили за епіграф до сеї передмови. Пізніше Антонович і Драгоманов говорили про

¹⁾ „Серпяга“: „А козаки тое й зачували, та й усі мовчки (!) замовчали“, і вдруге: „А козаки тое й зачували та й усі мовчки замовчали; барзо барзо раховали, ничёго не промовляли“; а в „Олексію Поповичу“: „Вси Козаки то зачували, и всі замовчали“ (ряд. 28—29).

²⁾ Серпяга: „а злая буря лихая та по Чёрному моречку, по далекому Дунаечку, барзо унимала“.

Олексій Попович: „як ставъ Олексій Поповичъ, свои грихи по правди Богу сповидати, то стала быстрая філя по Чорному морю унимати“ (ряд. 73—75).

Серпяга: „А козаки Богови молитви посылали, по три поклоны покладали, видпочинье мали“.

В Олексію Поповичу: „То вси тоді Козаки дивомъ дивовали, що пояскомъ Чорному морю по бистрои хвили потопали. А ни одного козака съ мижъ висъка не втеряли“ (ряд. 77—79).

³⁾ Сей уступ, досить довгий і досить хаотичний, починається словами: „Се вже страмъ жіноцькій Козаки въ подолівъ. Хто-жъ єго мижъ настъ вигодовавъ? Хто-жъ его нам передавъ?..“ і має настирливий рефрень „отъ тоді наши й воёвали“. Сей уступ не був передрукований у дальших випусках „Запорозької Старини“: можливо, що Срезневський і сам відчув його недотепність. Лишилось невідомим, до кого саме і до якого моменту історії хотів він причепити сі епічні інвективи.

тридцяті роки того віку як про час великої сваволі у видавництві пісенности—і при сьому мали на увазі „Запорозьку Старину“ та її вплив¹⁾). Властиво се не була спеціальна риса 1830-х рр., а риса всеї роботи в сій сфері аж до останньої четверти XIX в. Але безпосередній вплив у сім напрямі, дуже можливо, належав таки Срезневському: його власному комбінуванню ріжних варіантів одної думи і компонуванню цілих фальшивих дум, що виходили з його гуртка. В кожнім разі вплив сих нових методів виразно помітний на хронологічно найближчій появлі дум—на другій збірці Максимовича.

Друга збірка Максимовича. „Украинская народная пѣсни изданныя М. Максимови-чемъ, часть первая“, що вийшла в Москві 1834 р. (цензурний дозвіл 23 березня с. с.), не дали ні одної нової думи, ані нового варіанту, але дали дещо цікаве й важне для дослідження дум. У вступі до книги першої, що має заголовок „Украинская думы“ і motto з Слова о полку Ігоревім про віщі пальці Бояна, Максимович поясняє, що то таке „дума“: „Думи се співи, що належать виключно бандуристам. Від пісень відріжняються вони характером більш оповідальним або епічним і вільним розміром, зложеним з неозначененої скількості точних стіп, хоч часом (завдяки ліричному характерові української поезії) вони переходят у пісню. Тоді приймають і розмір означений, пісенний. Вірші майже всі римовані, зміст здебільшого історичний“ (с. 2).

На сю нову характеристику дум зложились, очевидно, ріжні обставини. Що думи належать професійним співакам—се помічення дав ростучий досвід збирачів, себ-то саме життя. Але не особистий досвід Максимовича, бо він сам здається ніколи ніякої думи не записав (може хіба записав „Самарських братів“ у збірці 1849 р.—але й се сумнівне). Слова про вільну форму дум—хоч вони ніби й випливають з самої сути дум, здається нам, відбили на собі вплив „Запорозької Старини“, так само як і помічення, ніби-то думи переходят у пісню. Ся обсервація зроблена на підставі „Походу на Поляків“ Срезневського—одної з найслабших підробок дум, хоч і найбільш популярної, як признали навіть Антонович і Драгоманов (т. I, с. XIX). Думка Максимовича про вільну форму дум нагадує нам слова Срезневського, що дума не пісня. У Максимовича вона не була продуктом глибокого або самостійного роздумування над формою думи, бо як бачимо з його інших слів, він не робив тоді глибокої й послідовної ріжниці між думами та піснями,—так, він казав, що Цертелев надрукував 10 дум. Його новий погляд показує, що від 1827 р. Максимович змінив свій критерій пізнавання дум, але не зробив його точнішим. Коли р. 1827 він ділив думи й пісні на підставі змісту—думи історичні, пісні побутово-ліричні, то р. 1834, беручи за одно і думи, історичні і ліричні, і пісню про Мазепу, Максимович не позволяє нам думати, що він за сей час уяснив собі суть думи. Навпаки, не маючи все ще ясної гадки, він приєднався до Срезневського, і то навмання,—бо Срезневський говорив тільки про історичні думи Цертелева.

Вплив Срезневського віdbився і на іншій рисі збірки Максимовича: на вільнім комбінуванню варіантів. В передмові Максимович казав, що має по п'ять і більше записів одної пісні і тому міг уяснити собі ті зміни, що траплялися завдяки довгому й неправильному співанню сих пісень, а часом і завдяки власним винаходам співаків—таким чином він міг подати деякі пісні у виправленім виді— себ-то у зведеніх чи критичних редакціях (с. IV). Дійсно, дві думи, що в тім часі вже були відомі в двох варіантах кожна—„Азовські брати“ і „Олексій Попович“—Максимович скомбінував з варіантів, подібно до того як зробив се Срезневський з „Братами“, але наново, на свій лад. Інші думи в збірці передруковані від Цертелева точно й без змін. Передрукав Максимович дещо і з фабрикатів Запорозької Старини: „Чигиринську битву“ під заголовком „Возстаніє Наливайка“, з поділом на рядки, і „Похід на Поляків“—також. Чому Максимович узяв від Срезневського тільки сі дві „думи“, а від Цертелева все—лишається неясним. Не

¹⁾ В. Антонович і М. Драгоманов, Историческая пѣсни малорусского народа, т. II, с. VII, прим.

можна думати, що се було зрозуміння ріжниці між матеріалами „Опыта“ і „Запорозької Старини“, бо в наступній своїй збірці він умістив і решту фальсифікатів Срезневського.

„Запорожская Старина“, т. II. Того-ж таки 1834 р., коли вийшла збірка Максимовича, але з поміткою цензури 2 жовтня, вийшов перший випуск ІІ тому „Запорозької Старини“. В сім випуску знов були думи, але сим разом Срезневський помістив їх усуніш з піснями, а не окремо. В передмові він хвалився, що читач не докорить йому за біdnість цього випуску, але в дійсності багатства тут було менше ніж у першому томі—хоч і менше фальсифікатів.

Дум в сім випуску надруковано 6, а саме:

1) „Хмельницкій и Барабашъ“ (с. 9), передрукований точно з „Опыта“ Цертелєва. Тільки в словах Барабаша Срезневський чомусь пропустив титулування Ляхів—„мостиwими панами“...

2) „Походъ въ Молдавію“ (с. 28)—для сеї думи Срезневський використав відповідний текст Цертелєва, і ще два—від Євецького та А. Хіджеу. Дійсно сей текст в порівнянню з Цертелевським має багато додатків, але вони виглядають як редакційні „поліпшення“: напр. та сама фраза, що в Цертелєва закінчує текст—„В той час була честь, слава...“ у варіанті Срезневського зустрічається ще перед тим, майже у вступі тексту. Слова тексту Цертелєва: „Тілько Богъ святий знаe, що Хмельницкій думае, гадаe, О тимъ не знали; ни сотники...“ й т. д. розвинені, видко, під впливом фальшованої „Чигиринської битви“, до таких розмірів: „Тільки Богъ святий знаe, що Хмельницкій думае гадаe. Того не знали ні Сотники, ні Полковники, ні Атамани Куріnni, тільки Богъ святий тоe знаe, що Він думаe гадаe, що Хмельницкому на поміч помагаe (!)“. Взагалі се типове для фальсифікатів Срезневського, що в них один вислів прикладається по черзі до ріжних підметів—чого не буває в народніх творах: Богъ знаe, що Хмельницкій думае, і знов: Богъ знаe, що він думае. Се заважив уже Костомаров у Дарах Баторія. В думі про похід на Молдаву слова Василя Молдавського про Яси повторені у Срезневського ще раз від імені Хмельницького; все се змінено трохи—але невдало: замість—

у Цертелєва:

„Ой вы Яси мои Яси
Булы есьте барзо красны...“

у Срезневського:

„Ой вы Яссы, Яссы, Яссы
Булы коли-сь барзо ясни:
Булы коли-сь барзо красни...“

Сі слова про Яси, розвинені ріжними варіаціями, подані теж як окрема пісня, вона надрукована в тім-же випуску (с. 32).

Думи 3 і 4—„Смерть Хмельницького“ (с. 40—42)—два тексти. Пізніше, у другім випуску другої частини „Запорозької Старини“ Срезневський пояснює, що один з сих варіантів співають „за Дніпром, другий по сей бік Дніпра—ся обставина робить їх ще цікавішими“¹⁾; перший текст він зазначує як запис „зі слів бандуриста“, другий—як узятий із збірників Максимовича. Другий текст передрукований дійсно, але що-до першого, то заява видавця була мабуть зовсім не правдива—се очевидно фальсифікат.

Текст Цертелєва про Смерть Хмельницького передрукований за Максимовичем, але не до кінця: кінець, про обрання Юрія Хмельницького на гетьмана, пішов на вироблення інших двох варіантів нової думи. Се дума 5) „Юрій Хмельниченко“ (с. 55). Уступ від слів „А молодий Юрісъ під Білою Церквою гуляє“ до „Світа божого не взирає“ передруковано точно за Максимовичем—се в дійсності запис Цертелєва. Решту, аж до кінця Срезневський зазначає як „уривок“. Але насправді се кінець тексту Цертелєва (Максимовича) з одним додатком у середині.

Остання дума в сім випуску 6) „Битва Полтавская“ (с. 72)—„зі слів бандуриста“. Ся дума підроблена, але чи не взято на її вироблення якогось готового матеріалу, подібно як на „Серплягу“, сього на нашу думку поки що не можна певно вирішити. В третьому випуску другої частини Срезневський казав, що ся „дума“ не зовсім повна, а най-

1) Част. II, в. II, Харків, 1835 р.

важніша прогалина в ній — се брак опису Полтавської битви (с. 153). Взагалі він вважав сей запис за поганий через „перестановки її частин з місця на місце“ і пояснив, як на його думку повинна-б була ся дума виглядати. Чи слід вважати сі слова за доказ того, що Срезневський вважав сю думу за дійсно народною й не підозрівав її літературного походження?

Року 1835 вийшов другий випуск другої частини „Запорозької Старини“, де були подані російські переклади раніше надрукованих текстів. Року 1838 вийшов третій випуск сеї частини, де також були переважно переклади й примітки — нових текстів там не було. Взагалі, почавши від 2-го випуску II частини, Срезневський уже не вертався до збагачування української пісенної скарбниці. Чому саме так сталося, було-б дуже цікаво знати. Зовсім можливо, що після перших випусків з підробками, згодом, ще під час видавання дальших випусків „Запорозької Старини“, Срезневського обхопили якісь сумніви що-до вартості таких публікацій з таким напівфабрикованим матеріалом. Зовсім безкритичним він у кожнім разі вже не був. На се вказує одна замітка у випуску 1838 р. Щоб покінчiti з виданнями Срезневського, ми спинимось тут на сій характеристичній заявлі, і зробимо малий відступ від хронологічного порядку нашого огляду.

В згаданім випуску видавець, говорячи про думи та пісні першого випуску другої частини, спинився над двома творами з сумнівами що-до їх народності, тоб-то автентичності. Перший з них сумнівних для Срезневського творів — се пісня про Гордієнка із збірника Максимовича 1834 р., яку він передрукував 1834 р. в „Запорозькій Старині“ (частина II, випуск перший, с. 7). Року 1838 Срезневський раптом підняв питання про її форму — він вважає її тут не за запорозьку, а за близьчу до жіночих пісень „лісової України“ і спиняється над її неісторичним змістом, неточністю у фактах, які вона оповідає. На його думку, ся пісня або дуже нова, або виправлена (очевидно Максимовичем).

Друга сумнівна на його думку пісня чи дума — про Палія. Срезневський не надрукував її на своїм місці — бо вона, мовляв, не народня, тому наві її в примітках в останнім випуску. Сей твір, дійсно дуже кошлавий і нудний, Срезневський одержав від О. С. Євецького — а той, наскільки тямив Срезневський, переписав його з якогось зошита — „сборника разної малоросійської дичи“. На думку Срезневського, ся пісня не народня, се твір якогось аматора старовини XVIII або й XIX в., зроблений на підставі літописів. З історичного боку він вірний і небезінтересний, але „як пісня вона могла подобатися хіба тільки свому авторові“, каже знеохочений видавець „Запорозької Старини“. Ся замітка дуже важна тим, що, по-перше, показує, як Срезневський уже в своїх харківських часах був свідомий можливості фальсифікації народніх українських пісень. По-друге — вона свідчить, що ся свідомість прийшла до нього поволі, бо він почав сумніватись що-до пісень, які року 1835 друкував ще без ніяких сумнівів (Гордієнко). Нарешті з сеї замітки бачимо, що Срезневський почав розчаровуватись саме в матеріалах Євецького — доставця ріжних сумнівних текстів попередніх випусків. В словах про той підозрілий збірник „малоросійської дичи“, звідки Євецький, мовляв, добув Палія — чується навіть немов деяке озлоблення на цього легкодушного співробітника¹⁾.

Все позволяет думати, що в тім часі у Срезневського стався якийсь перелом, що закінчився нарешті повним поворотом його до інших галузей науки. Сей випуск „Запорозької Старини“ був останній і по нім Срезневський Україною, її старовиною та поезією більше не цікавився. Пізніше критики докоряли йому, що він так і не призвався до своїх молодечих фальсифікацій, навіть будучи старим і заслуженим ученим, якому сі хлоп'ячі

¹⁾ Можливо, що на Срезневського вплинули слова М. Грабовського про польське походження ріжних „українських“ пісень, між іншим пісні про Гонту в збірці Максимовича 1834 р. За характеристику сих пісень польського походження Грабовський вважав спольщенну мову і „нижчість поетичної вартості“, себ-то його погляд не сходився з вище наведеним аналізом Срезневського, але він закінчував словами, що могли навести на скептичне роздумування: „І нині нема на Україні околиці, де хто-небудь (з Поляків) не писав-би пісень і дум і не пускав-би їх в народ (w obieg)“ Literatura i Krytyka, 1837 р., с. 103.

гріхи вже зовсім не могли пошкодити. Розуміється, пізніший Срезневський мусів цілком признавати помилки 20-илітнього Срезневського, видавця 1830-х років. Але хто зна, чи вже 1838 р. він не починав рахуватися з можливістю, що його роботі буде закинена така несолідність; хто зна, чи друкуючи завідомо фальшивого „Палія“ і критикуючи його, він не хотів застрахуватися на потім від закидів що-до своєї безkritичності? Бо те, що він до своєї вини такі не признався, по отсих замітках у „Запорозькій Старині“ 1838 р., дає нам право думати, що найбільшої вини — фальсифікації цілих дум за Срезневським і не було, а було мабуть тільки легкодушне поводження з народними текстами й невміння вибирати матеріал. Не вважаючи Срезневського за фальшивника, ми скоріше можемо думати, що він сам був жертвою когось із своїх співробітників, тому й не роз'яснив він нам сеї містифікації. Кажуть, що деякі люди легше признаються до своїх обманств, ніж до своїх помилок.

Але вертаємо до збірників 1830-х рр.

Збірка Лукашевича. Найбагатша вкладка до пізнання дум того часу, другий випуск дійсно нових текстів після збірки Цертелева — се видання скромніше від праць Максимовича і Срезневського, але не менше змістовне від них, що вийшло в Петербурзі 1836 р. під заголовком „Малорусская и червонорусская народная думы и пѣсни“. Збірка була анонімна. Видавець її, поміщик з-під Яготина П. Лукашевич, що мабуть недавно перед тим повернувся з закордонної подорожі по слов'янських краях, був під сильним враженням галицької Русі і окрім слов'янофільських думок з Заходу очевидно привіз з собою збірник Залеського, який і використав ряснно у своїй книжці. Але окрім передруків збірка Лукашевича мала багато й нових записів, його власних, що й зробили йому ім'я в історії народної пісенності. Під яким впливом він почав збирати сі пісні, не сказав у книжці, а біографія його така мало відома, що неможливо уявити ті стимули і обставини, що навели його до збирання¹⁾. Але очевидно, що збирати пісні Лукашевич почав ще перед закордонною подорожжю. Коли припустити, що збірник Залеського він привіз з собою, як новинку, то подорож мусіла статися коло 1833 р., бо саме тоді вийшли *Piesnie ludu galicyjskiego Wacława z Oleska*. Але ми знаємо, що Лукашевич записував пісні вже 1832 р., а можливо що робив се й раніше, і в кожнім разі в момент видання він мав уже чимало записів, і між ними чотири зовсім нові думи. Се з попередніми дев'ятьма Цертелевськими записами дає до кінця 1830-х рр. разом 13 відомих дум.

У вступі до книжки Лукашевич у трохи перебільшених рисах описав занепад народних пісень і заявив, що сам він „спас“ деякі з них, записавши від дідів, що стоять одною ногою в гробі. Окрім чотирьох зовсім нових дум Лукашевич надрукував два нові варіанти вже відомих дум про Коновченка і про Виїзд козака, або, як її пізніше стали називати, — про Вітчима, отже всього 6 думових текстів. Найзамітніший з них і найбільш відомий „Самійло Кишка“, довжелезний текст на 355 рядків, незрівняний що-до розмірів з ніякими попередніми записами дум — чудовий варіант, що його довго вважалося за одинокий примірник сеї думи. Перед текстом зроблено історичний вступ на дві сторінки і додано ріжні естетичні міркування (с. 13 — 27). Сі примітки Лукашевича наведені в нас нижче у вступі до думи № 6 (с. 37). Що-ж до характеру записування Лукашевичевого, то про уважність запису говорить уже сама довжина сього тексту: коли видавець не покоротив його й не скупчив для друку, то видно, що своїм завданням ставив він як-найбільшу точність запису, а не його літературність.

Другий текст у збірці теж довгий, хоч коротший від „Кішки“; се — 2) „Івась Коновченко“ (с. 36 — 47); перед текстом коротенький вступ про історичне тло сеї думи.

¹⁾ Коли народився Лукашевич, не відомо; вчився в Ніжені в гімназії, і в рішельєвськім ліцеї в Одесі, за кордоном ніби-то був знайомий з Ганкою і Колларом, але які були його літературні звязки вдома, невідомо. Див. „Платонъ Акимовичъ Лукашевичъ“, Кіевская Старина, 1889, кн. I, с. 245; Пыпинъ, Исторія русской этнографії, т. III, с. 143; І. Павловскій. Къ исторії полтавского дворянства, т. II, с. 229.

Слідом маємо — 3) „Голота“ (с. 49), уривок думи, надрукований без вступу і уваг. Се перший друкований фрагмент думи, себ-то публікація, зроблена виключно з огляду на етнографічний інтерес тексту, бо не може претендувати на художню цілість. 4) Дума про виїзд козака — без заголовка (с. 59). 5) Дума без заголовка, яку в коротенькім вступі названо „Буря на Черномъ морѣ“ (с. 61). Лукашевич каже про неї, що вона відома з інших збірників пісень, та його варіант має великі ріжниці з текстами Цертелева і Срезневського, тому він друкує його. В дійсності се дума нова, відмінна від „Олексія Поповича“ „Опыта“ і „Альманаху“ (див. наш вступ до думи № 8, с. 79). В тім-же вступі до неї Лукашевич каже, що має „про неї-ж“ другий варіант „на кілька сот віршів і не менш колосальний текст про Утечу трьох братів з Азова“; сим разом не друкує їх, бо не має під рукою — може видастися їх згодом. Останній текст — 6) „Плач невільника“ (с. 64), зовсім нова дума, невідомого ще типу. Поява цього першого „плачу“ — першої думи тої категорії, що, як доводять нові досліди, являється найбільш основною і найважнішою категорією дум — думами *par excellence*, відбулась без ніяких коментарів і зауважень — з кількома словами про невільництво, що подаємо нижче у вступі до сеї думи (у нас № 2).

Взагалі всі ці коментари Лукашевича для історії дум не мають інтересу. Новий видавець зовсім не інтересувався формальною стороною поезії, не говорив нічого про форму дум, ані про спосіб їх співання, про погляд на них кобзарів, не завважив навіть професійного характеру кобзарства. В передмові він каже дуже загально, що „в старину“ кожен „Малорос“ був музикою, мав скрипку або бандуру, таким чином професійне уміння старців-музик у нього поширюється на всю людність без ріжниць. Про сам термін „дума“ Лукашевич не мав ясної або оригінальної думки; про се можемо судити ось із чого: книжка Лукашевича поділена на дві половини — „Малоруську“ і „Червоно-русську“, перша ділиться знов на дві: „малорускія думы“ (с. 9 — 66) і „малорускія п'єсни“ (с. 67 — 100). Під заголовком „думи“ подані згадані вже 6 дум — і 14 пісень історичного змісту, загалом досить сорокатого: є пісні про історичних діячів і побутові. Очевидно термін „дума“ Лукашевич брав дуже широко, ще ширше ніж Максимович у збірці 1834 р.

Сами собою довгі записи Лукашевича, як ми вже сказали, роблять враження повноти і точності самим своїм розміром, але на жаль нічого близчого про техніку їх записування нам не відомо. Друкуючи частину записів Лукашевича 1899 р., Грінченко подав такі відомості про його записування, взяті з листа Лукашевича до В. Горленка¹⁾: думу про Кішку Лукашевич записав у Роменськім повіті 1832 р., їduчи на ярмарок на Іллі до Ромна — в заїзді Новицького. Записав її двома наворотами: їduчи і вертаючи від бандуріста Стрічка. Як Лукашевич заїхав до Новицького в 1833 р., Стрічка вже був помер, отже всі записи, зроблені від нього, належать до 1832 р. Від самого Лукашевича знаємо, що їх було кілька: „Коновченка“ співав йому „той сам співець, що й Кішку“, отже Стрічка, так само і „Азовських братів“, яких Лукашевич сам не опублікував (їх надрукував згодом Горленко в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ — див. нижче № 10, вар. Г). Се значить, що сей кобзар дав Лукашевичеві з думи. Ми думаємо, що він дав йому також і думу про „Бурю“ (див. № 8, вступ). Можемо припустити, що й „Плач невільника“ походив від Стрічки: на се вказують рядки 22 — 23 вар. А сеї думи (у нас № 2): в сій думі вони не зовсім на місці і ніби навіяні думою про Азовських братів. Але з другого боку, ся остання дума така популярна, що вона могла легко впливати й на якогось іншого співця, а не конче на Стрічку, що знав її. Всі ці думи були записані року 1832 об Іллі (коло 20 липня с. с.) протягом мабуть недовгого побуту записувача в хаті, де перебував Стрічка. Умови для запису отже були не дуже корисні, і така працьовитість Лукашевича (сі три думи, що безумовно походять від Стрічки, належать до найдовших текстів!) говорить про серйозність його інтересу до народної поезії.

¹⁾ Б. Грінченко, Этнографические материалы, т. III, 1899 с. IV.

Вона гарантує і певну повагу збирача до особливостей кобзарського вислову — певну точність сих записів.

Хто преспівав решту дум Лукашевича: Голоту, Виїзд і ненадруковану думу про Олексія Поповича, не знаємо. Згаданий лист до Горленка каже, що Лукашевич записував ще від бандуриста з Переяславського пов. Погиби. Чи були то сі з думи, чи інші якісь; чи записував Лукашевич тільки від сих двох кобзарів — Стрічки і Погиби, чи ще від кого? На підставі аналізу самих записів, їх стилю, не вгадати, чи вони вийшли від одного співця, чи від двох. Се тим трудніше сказати, що ми все таки не можемо сказати напевно, чи Лукашевич не підправляв, або чи не міняв своїх записів.

Порівнюючи їх з записами Цертелева, бачимо, що від них тексти Лукашевича завжди довші, і се дає підставу думати, що він їх не поправляв так сильно, як Цертелев. Про се свідчить і та обставина, що Лукашевич, як сказано, не побоявся надрукувати фрагмент думи — про Голоту: не взявся полатати його на власну руку, як, можемо думати, зробив-би був у подібній пригоді хоч-би Срезневський. Але якщо він і був совісним записувачем і видавцем, то все таки навряд чи можна вважати його записи за цілком точні. Вже беручи на увагу довгість деяких його записів, що мусила утруднювати фіксацію текстів, і їх значну обшліфованість — менш помітну ніж у Цертелева, але все-ж реальну, що виразно відбиває від пізніших, ще точніших записів, можемо припустити, що не одна стилістична дрібниця в речитативах Стрічки і Погиби повинна була залишитись поза увагою Лукашевича, тому і не можемо розвязувати питання про число кобзарів-виконавців сих дум на підставі самого їх стилю й мови.

Все-ж таки хоч у сих записах могли бути неточності й хиби, рівняючи їх до записів Цертелева й Срезневського (в „Українськім Альманаху“), можемо таки сказати, що причинок Лукашевича з боку видавничо-збирацького методу був кроком наперед, до дійсно наукового розуміння усної кобзарської творчості.

Дисертація Костомарова. Наступне десятиліття після перших праць Максимовича, Срезневського й Лукашевича — сорокові роки — значно біdnіші виданнями дум. В сім десятиліттю було надруковано їх дуже мало, хоч у дійсності записано досить багато нових дум і нових варіантів уже відомих творів, головно заходами Костомарова. Більшість їх була надрукована аж геть пізніше — в 1870 і 1880 рр., в самих-же 1840-х роках з'явилися тільки дві публікації. Перша з них, се один текст думи про Невільників (у нас № 1, вар. А, с. 5): новий тип плачу, відмінний від плачу Лукашевича і перед тим невідомий. З'явився він у дисертації Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии“ в Харкові 1843 р. (с. 96). Як здобув він сей текст, Костомаров сим разом не казав; говорячи про невільництво, він говорить коротко: „залишились нам думи, в яких описано недолю галерних невільників. Можемо навести одну, ще ніде не друковану“ — і тут-же без заголовку подано текст думи. Чи записав він її сам, де й від кого, Костомаров тоді не пояснив. Взагалі Костомаров у своїх працях про народну поезію мало виявив тих соціологічних інтересів і документальних методів, що характеризували його історичний дослід, а в сій першій праці говорив про народну поезію особливо абстрактно, мало цікавлячись її соціальною стороною, її побутом і її носителями. Знайомство з кобзарями не викликало в Костомарова живого інтересу або глибоких відчущів, подібних до вражень Цертелєва, що відбились в його згадках про кобзарське мистецтво, або до пізніших студій Куліша в „Запискахъ о Южной Руси“. Тим не менше знаємо напевне, що Костомаров записував пісні особисто, і навіть знаємо, що сі „Невільники“, його перша публікація, була його власним записом. Знаємо се тому, що сей текст, після того як він був передрукований у пізнішій збірці Максимовича з деякими змінами, Костомаров помістив знов у п'ятім томі „Трудів Етнографічно-статистичної Експедиції“, що вийшов під його редакцією. Тут „Невільники“ з'явилися з поміткою, що записав їх Костомаров від бандуриста в Охтирці. Ріжниці між сими текстами мінімальні і не може бути сумніву, що се передруки (про се

у вступі до думи № 1, с. 2). Найважніша зміна та, що в „Трудах“ „Невільники“ поділені на рядки, тимчасом як у „Значенії“ вони друкувались як проза, мабуть під впливом друків Срезневського. Бо в сій першій праці Костомаров що-до розуміння народної поезії досить близько стойть до видавця „Запорозької Старини“. Він з великою пошаною говорить про підроблені думи цього збірника, і взагалі цитує багато дуже сумнівного матеріалу для ілюстрації народних поетичних поглядів. Але що-до самого запису „Невільників“, то не вважаючи на сумнівне сусідство, в якім він знаходиться поруч із думою про „Серпягу“ і ін., треба сказати, що він робить дуже солідне враження. Записувач зафіксував у ньому навіть такі слова, яких сам не розумів, маловідомі і перекрученні (ставлячи коло них знаки запитання), очевидно тому, що цінив не тільки новість або красу свого запису, але і його точність. Прийнявши згодом деякі фактичні поправки до цього тексту, що поробив Максимович у своїм передруку, він все таки обстоював деякі вирази свого першого запису, хоч вони могли здаватись дивними (див. № 1, вар. А₂). Можемо думати, що хоч Костомаров не завсіди бував взірцевим видавцем народної поезії, але в тім своїм першім друком він ставався був бути добрим етнографом.

На жаль, інших своїх записів, що були зроблені в тих часах, Костомаров не встиг надрукувати тоді, як зібрав їх, не передав він їх і до ніякого іншого збірника, так що вони з'явилися в друку аж за тридцять-сорок літ, і то не всі і не в цілості, а переважно малими уривками. З цих уривків трудно судити про способи збирання й записування Костомарова; в кожнім разі ми вернемось до них при обговоренні видавництва тих часів, а тепер на цих текстах не спиняємося, бо вони не звязані з виданнями й дослідами дум у 1840-их рр.

Остання збірка Максимовича. В цих роках, після „Невільників“ Костомарова, одиночним випуском текстів нових дум і передруків була гарненька колекція в черговій збірці пісень Максимовича, що вийшла 1849 р. „Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ—часть первая“, се нова спроба Максимовича налагодити якесь величаве видання пісенності, разом з тим його найцінніша й найбагатша збірка. Важна вона не тільки багатством текстів, але й тим, що в ній Максимович нарешті дійшов до скристалізованого означення поетичної форми дум, якого ніяк не міг знайти в своїх попередніх збірниках. Слідом за ним і вся та частина істориків літератури і народознавців що займалась потім думами, знайшла певний ґрунт для своїх студій. Ґрунт сей, що правда дослідники раз-у-раз втрачали з-під ніг—але тим цінніша була ся спроба кристалізувати поняття думи, що давала деяку змогу критично орієнтуватись між часто протирічними поглядами на думи. Не здивим буде навести тут той уступ, що приніс таку бажану ясність у баламутні розуміння терміну дума.

„Думи“—так починається передмова Максимовича—„від інших українських пісень ріжнуться ріжнорідною, вільною мірою віршів, зложених з нерівної скількості тонічних стіп (від 4 до 20 і ще більше). Така ріжномірність вірша стоїть у звязку з епічним характером української думи, що рідко вдається в ліричний тон пісні, приймаючи тоді і означений пісенний розмір.

„Ріжномірним складом віршів українські думи ріжнуться і від великоруських оповідань пісень, і від юнацьких пісень сербських... Від тих і других українські думи відріжнуються ще римою, такою звичайною в „южноруській“ пісенності. Рідко здібаєш у думі вірш без відповідного йому созвучного вірша; частіше їх буває декілька на одну риму. Зародки такого стилю можна відзначити в Пісні о полку Ігоревім, з яким українські думи як-найтініше споріднені, і через неї вони звязуються з найстаршою „южноруською“ пісенністю, на жаль, загубленою...

„Думи належать виключно до українських бандуристів, які й тепер ще зустрічаються зрідка на лівім боці Дніпра“ (на правім боці замість бандуристів існують лірники, робить примітку Максимович). Порівнявши бандуристів з грецькими рапсодами і з віщим Бояном, він додає, що ще „четири віки після Бояна... вони славили подвиги хороброго „товари-

ства“ козацького і українських лицарів“. Але „історичні особи і воєнні подвиги творили хоч і найважніший, але не єдиний предмет української думи. Вона любила і родинне життя і нерідко оспіувала родинні відносини й почуття на навчання свого народу. Український бандурист не був забавником і скоморохом. Забавивши молодь інколи коротким переказом про козацьку завзятість, він навчав її простодушних, але глибоко моральних понять про те, що являється святым обов'язком людини. Строга, часом навіть сурова, дума бандуриста цуралась навіть кохання між козаком і дівчиною“.

Вийшовши з сих поглядів на думи, Максимович переводить їх статистику. Про Цертельєва говорить, що він видав дев'ять дум і одну пісню. Про себе—що він знову знає тридцять дум, хоч у сій збірці містив тільки двадцять.

Вищенаведені міркування про думи властиво не нові, вони тільки більш послідовні. Нове в них—це твердження про виключно професійний характер сих творів, уваги про ріжнорідність їх змісту—історичного або моралістичного, та порівняння дум з „Словом“, що виникли мабуть на тлі заняття Максимовича на катедрі словесності.

Перше—помічення про професійний характер кобзарських співів, Максимовичеві піддала критика Михайла Грабовського з приводу його попередньої збірки. Переповідаючи в своїй статті означення думи Максимовича в передмові Збірника 1834 р., Грабовський докинув: „До сеї характеристики треба додати, що бандуристи на Україні—суть (а може правдивіше сказати були...) співаки з фаху, рід бардів, мінстрелів або рапсодів (бо все се розуміється посвоючене з красною Грецією¹⁾“. Максимович, що прийняв і деякі інші помічення цього поважаного критика, відзначаючи їх у ріжних примітках нового збірника, використав і сю увагу про фаховість кобзарів. Не вважаючи на те, що сам побут повинен був піддати се помічення старшим збирачам дум, категорично висловив його власне Грабовський, і тільки за прикладом Греції.

Друге нове помічення Максимовича—порівняння з Словом о полку Ігоревім, було його власним здобутком—за таке вважав його і такий знавець літератури як Буслаєв, що присвятив дуже цікаву студію поширенню й доповненню цього нового погляду²⁾. Правда, Максимович спинився тільки на аналогії своєрідної поетичної будови дум і „Слова“, Буслаєв-же звернув увагу на паралелізм епічних виразів у всіх сих пам'ятках південно-руської літератури. Але для історії досліду дум се порівняння було важно не так з теоретичного боку, як передусім тому, що додавало авторитету і поваги сьому родові української поезії, звязуючи його з такою старою і цінною пам'яткою, і тим притягало до нього ще більшу увагу. Все значіння цього моменту, так само як і статті Буслаєва, і тих праць, що з'явились під її впливом, може бути вияснене тільки в звязку з історією дослідження дум—поза рамками нашого теперішнього завдання; тут ми можемо тільки нагадати про нього, повертаючи до збірника Максимовича і його нових поглядів про думи в передмові. Хоч позбавлені глибших наукових обґруntовань і тонких аналізів, помічення Максимовича все таки були дуже цінні і давали досить конкретне означення дум: коли-біх серйозно продумали тогочасні видавці й дослідники дум, то їх вистачило-б для уникнення багатьох непорозумінь. Зовсім фальшиве в сім новім означенням дум Максимовича було тільки твердження про переход думи в пісню (à la „Похід на Поляків“), але воно мусіло скоро відумерти через брак прикладів, які-б його потверджували.

1) M. Gr. Literatura i Krytyka, cz. druga, Wilno, 1837, c. 38. Тут було подано переклад чотирьох оригінальних дум, що були в збірці Максимовича: про Олексія Поповича, Коновченка, Хведора Безрідного і Утечі трьох братів з Озова. Не зайве буде зазначити, що Грабовський і сам займався або близько цікавився збиранням дум, бо в примітці до перекладу Олексія Поповича він каже, що знає рукописний варіант сеї думи з іменем Коломійченка. Грабовський вважав се ім'я за синонім Зборовського, але нам цікаво було-б знати, звідки був у нього рукопис думи: чи від якогось приятеля Українця, що записував думи, чи се був власний його запис від кобзаря?.. Треба додати, що варіант з таким іменем був уже надрукований в „Альманаху“, але Грабовський говорить про рукопис (с. 74).

2) Б у с л а е в ъ, Объ эпическихъ выраженияхъ украинской поэзии (По поводу Сборника украинскихъ пѣсень, изданныхъ М. А. Максимовичемъ въ Кіевѣ, въ 1849 году). „Москвитянинъ“, 1850.

Так як дефініція дум Максимовима використовує всі попередні здобутки на сім полі, мало що додаючи й складаючи все се в досить неоформлену ще цілість, так і тексти його збірки роблять немов підсумок усіх дотогочасних видань. Збірка Цертелева використана найповніше: тут передруковано всі його думи. З Лукашевичевих новодруків взято два; передруковано думу Костомарова, а також чотири сурогати Срезневського. Поміж сими передруками розміщено чотири нові записи ще невідомих дум; додано також багато приміток. Все се надруковано в такім порядку:

1) „Отъѣздъ козака изъ родины“ (с. 7)—із збірки Цертелева; було вже в збірниках 1827 і 1834 рр.

2) „Тоска сестры по братѣ“ (с. 9)—також.

3) „Невольники“ (с. 10)—взято від Костомарова з поправками (див. № 1, вар. А₁) і без означення джерела; видно тільки, що се передрук, бо в передмові Максимович каже, що всі нові публікації означаю зіркою, а „Невільники“ зірки не мають. Сю думу Максимович поділив сам на рядки і ддав до неї багато цінних помічень. Тут він висловив думку, що згодом так близьку розвинув Ф. Колесса—про те, що невільницькі думи мали завдання закликати людей до викупів невільників з неволі—бо се „вважалось на Україні за святе діло“.

4) „Схватка съ Татариномъ“ (с. 13)—зовсім нова дума, невідомо як здобута. Річ у тім, що з чотирьох нових текстів, поміщених у сій збірці, два твори означені що-до свого походження: в примітках названо осіб, що їх записували, і приблизно означено місце, де запис зроблено; два ж інші таких відомостей не мають. Сі два очевидно треба вважати за записи або її композиції самого Максимовича. Брак поміток про походження сих текстів вражає неприємно, і компонування тексту самого автора при отсії „Схватці з Татарином“ насовується на думку досить настирливо. Ся „Схватка“ се варіант теми, оспіваної в „Козаку Голоті“ Лукашевича, але варіант досить далкий від Лукашевичевого, тому Максимович, поміщаючи поруч „Голоту“, не говорить виразно, що се варіянти одної теми. Далекий сей варіант і від тих варіантів, що були записані згодом, а ріжниться передусім тим, що глузування з нужденної одежі героя Голоти у варіанті Максимовича звернене проти туалету Татарина. Так само дещо несподіване, нетрадиційне закінчення цього варіанту¹⁾. Можливо, що всі сі явища пояснюються редакційною роботою видавця, що обробляв якийсь слабо захований матеріял. Дійсно, дума про Голоту належить до дуже зле захованих дум: з чотирьох записів сеї думи два дуже фрагментарні, та ї сей Максимовичів текст також дуже короткий і слабо розвинений; нам здається, що в первіснім вигляді він мусів бути ще більш уривковим. Що-до місцевости, з якої він міг-би походити, то тут питання трохи ясніше. Максимович на Україні жив на полтавсько-чернігівськім пограниччю: на Переяславщині, де було родинне гніздо його матери, і в Глухівськім повіті, де пізніше жили його батьки (в Шостці) і один з дядьків, що був його вчителем. Середню освіту він здобував у Новгороді-Сіверськім, а віку доживав на хуторі на Переяславщині, над Дніпром, проти гирла Росі. Оскільки Максимович сам записував кобзарські співи, то се могло статися власне в сій смузі від Глухова до Канева. Що-до „Схватки“, то се так і мусіло бути; інші записи сеї думи також належать до сеї території (Борзна, Яготин, Оржиця), і ніде поза нею її не знаходили. Ані західня Чернігівщина, ані східня Полтавщина або Слобожанщина не має сеї веселої думи про Козака і Татарина. Думка така, що почувши десь у своїх рідних околицях сю думу (може власне почувши, але не записавши зі слів), Максимович трохи підправив її для свого збірника і помістив як нову думу.

Дальша дума в сім збірнику—5) „Козак Голота“ (с. 15)—передрукована від Лукашевича.

1) Козак каже, буду:

По Килиму-городу гуляти!
Ой гуляти, гуляти, гуляти,
Да единого Бога споминати!

6) „Три брата“ (с. 17)—новий текст думи, що згодом у дослідників стала називатися думою про Самарських братів. І тут знов Максимович не каже нічого про те, звідки знайшлася в нього ся дума. В примітці до неї оповідає, що на Україні здавна існують перекази про „трьох братів“, є мовляв і могили „Три брати“, напр. недалеко від Василькова і під Переяславом. Чи сі слова можна вважати за доказ того, що думу записано десь у сих місцях? На нашу думку—можна. Кобзарі часто пояснюють топографією своїх співів: так, маємо кілька кобзарських пояснень місця, де була Савур-могила. Коли-ж мова йде про таку розповсюджену назву, як сі „Три брати“, то кобзар певне приложив її до якогось близького урочища. Чи сам записав Максимович сю думу, чи дістав від якогось маловажного помічника, якого не згадав у примітці, але правдо-подібно, що запис зроблено недалеко Переяслава, і поясняючи кобзар згадав тамошні урочища (на правім-же березі—коло Василькова—сеї думи не було певно).

7) „Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова“ (с. 19)—зложений текст із збірки 1834 р., але з деякими новими змінами, цілком дрібними.

8) „На смерть атамана Безродного“ (с. 25)—текст Цертелева; був у збірці 1834 р.

9) „На черноморскій походъ гетмана Серпяги“ (с. 27)—з „Запорозької Старини“; в збірці 1834 р. сього тексту не було.

10) „О Самойлѣ Кушкѣ“ (в змісті: На возвращеніе изъ плѣна Самойла Кушки) (с. 31)—це текст Лукашевича, поділений на розділи, із змінами (див. № 6, вар. Б у примітках).

11) „Черноморская буря“ (с. 48)—зложений текст із збірки 1834 р.

12) „На побѣду Чигиринскую“ (с. 53)—„Запорожская Старина“; в збірнику 1834 р. не було.

13) „Походъ на Поляковъ“ (с. 57)—„Запорожская Старина“, була вже в збірнику 1834 р.

14) „О Хмѣльницкомъ и Барабашѣ“ (с. 64)—текст Цертелева; був у збірнику 1834 р.

15) „На побѣду Корсунскую“ (с. 67)—нова дума, перший запис з циклу історично-сусільних сатир XVII в. Як каже примітка—думу записав якийсь д. Копитко в Золотоноськім повіті для Максимовича. Видавець поясняє в примітці, що „замість її власного початку (?) пізніші бандуристи додали до неї свою укохану Чорноморську бурю (тоб-то Олексія Поповича) в скороченім вигляді. Тому ім'я Грицька Зборовського перейшло й у сю думу. Відкинувши сей неналежний її початок, я поклав у ній замість Зборовського ім'я Хмельницького“. Се велика шкода, що Максимович не залишив того несподіваного початку—в тім вигляді, як його записали: він мусів надавати сій думі зовсім особливого характеру: Не знати, що розумів Максимович під „скороченим виглядом“ думи про Бурю: чи тільки заспів „Ой на Чорному морю, на каміні біленькому“, так що тут-же слідом ішло „Ой обозветься пан Зборовський“? Чи в заспіві була мова про бурю і сповідь? На тлі дегенерації цілого твору можлива і така комбінація—щось подібне бачимо в одній з пісень про Івана Богуславця (див. сю думу № 3). Певно тільки те, що перед тим як „Корсунська битва“ заразилася від Чорноморської бурі, вона мусіла мати якийсь інший початок, ніж те „Ой обозветься“, і Максимович, відкинувши сей заспів, тільки очистив текст Корсунської думи, але не реконструював її. Але та обставина, що вперше до Максимовича ся дума дійшла в такім курйознім вигляді, будучи зіпсована її досить вільно трактуючи історичні факти, позволяє нам вірити, що вона не була підроблена на підставі літописів, як можна-б думати. На нашу думку, сю замітку Максимовича можна вважати за один з найпевніших доказів народнього походження дум про Хмельниччину.

16) „О походѣ Хмѣльницкаго въ Молдавію“ (с. 71)—текст Цертелева, був у збірнику 1827 р. і передрукований 1834 р.

17) „Объ Украинцахъ послѣ Бѣлоцерковскаго мира“ (с. 74)—це знов зовсім нова дума, записав її д. Мурзакевич на Херсонщині і Максимович надрукував її ніби-то без змін, бо нічого не згадує про них. Виходить, що ся дума, пізніше кілька разів записана від кобзаря Андрія Шута в Сосницькім повіті, була колись дуже поширенна, коли її співали

і на Херсонщині, хоч у сей новозаселений край вона могла була зайди зовсім недавно перед тим як записував її Мурзакевич¹⁾). В кожнім разі не маємо причини брати сей запис під сумнів.

18) „На смерть Хмельницького“ (с. 77)—текст Цертелева, був у збірнику 1834 р.

19) „Объ Ивае Коновченкѣ“ (с. 81)—текст Цертелева, пропущено один рядок—мабуть помилково; вокатив: полковнику, Філоненку, виправлено на номінатив: полковник, Філоненко. В примітці сказано, що сей текст можна-б доповнити деякими рятками з довшого варіянту Лукашевича, але сим разом Максимович до реконструкції не брався.

20) „О Палії і Мазепѣ“ (с. 88)—з „Запорозької Старини“, було в збірнику 1834 р.

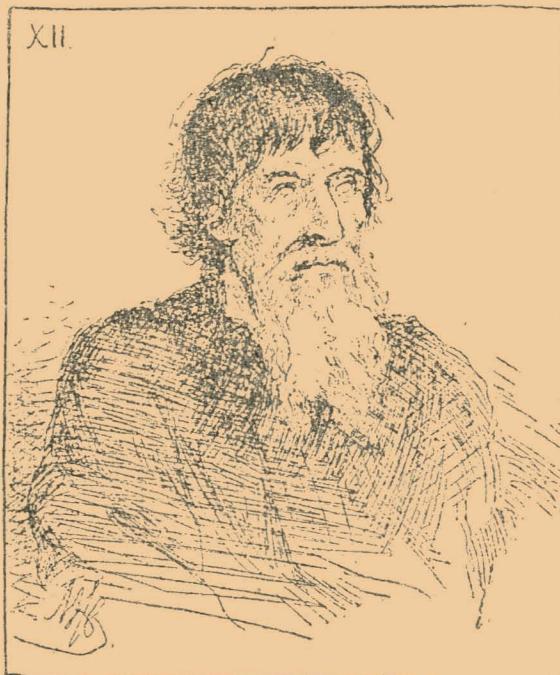
Загалом, як бачимо, окрім чотирьох нових текстів (трьох нових дум і одного нового варіянту думи про Голоту) Максимович передрукував дуже багато; в речі, що були передруковані вже в його раніших збірниках, є і нові передруки—фальсифікатів Срезневського, яких збірник 1834 р. щасливо уникнув. Се доводить, що в дійсності Максимович ставився безкритично до підробок, і коли в ранішім збірнику дечого з виробів Срезневського не було, то се не був свідомий вибір з боку Максимовича, а випадок—або питання тимчасового смаку. Говорять сі передруки і про те, що кінець-кінцем Максимович не мав так багато власного матеріялу, як се він говорив у своїх передмовах, і як говорили пізніші легенди про від кореспондентів. Все старе було певно висортоване ранішими збірками, а те, що приплило нове і цікаве, те й було опубліковане в сій останній збірці, як от записи Копитька й Мурзакевича—на запас-же певно не лишалось нічого скільки-небудь інтересного. А все таки сей останній поклін Максимовича для прощання з пісенним видавництвом випав ще дуже близькуче: в нім почувалася сила все ростучого досвіду й знання, що виявлялись і в міркуваннях над формою думи, і в цінних примітках до текстів, і в толерантній редакції, що тут виявила себе меншою правкою над текстами, ніж у старшім збірнику Максимовича.

Десятиліття великих кобзарів.

Значіння п'ятидесятих років. Як остання маніфестація першого періоду історії консервації дум—1810—40 рр., періоду, який слід вважати за час популяризації ідеї збирання кобзарських співів і методичних спроб—Збірник 1849 р. стояв дуже високо—

¹⁾ Так, ще недавно, в голодні роки кобзар Кулик їздив на Херсонщину по сіль і його дуже запрошували там зістатися. Такі випадкові переселення кобзарів могли бути і давніше, без того щоб традиція якоєсь так завезеної думи зоставалась у даній місцевості надовго.

²⁾ Див. автобіографію Максимовича.—„Кіевская Старина“, 1904, IX.

З рисунка П. Куліша й гравюри Л. Жемчужникова
в „Живописной Українѣ“, 1861.

кількatisячну колекцію пісень Максимовича, ніколи не оголошенну. Збірка 1849 р., що була останнім виданням пісень Максимовича, лишилась останньою очевидно з цілком природніх причин—через вичерпання запасу сирового матеріялу. Нема сумніву, що немолодий, хворовитий Максимович — то переобрятений працею в київському університеті, то знов зовсім зайнятий своїм кволим здоров'ям і ліками, не збирав і не записував нічого вже від половини 1830-х рр.²⁾. Те, що було в нього, се мусіли бути його старі записи і випадковий матеріял

в київському університеті, то знов зовсім зайнятий своїм кволим здоров'ям і ліками, не збирав і не записував нічого вже від половини 1830-х рр.²⁾. Те, що було в нього, се мусіли бути його старі записи і випадковий матеріял

майже на рівні прийдешніх публікацій „ситих“ з погляду збирання дум—п'ятидесятіх років. Сей новий період—перший розцвіт в їх історії, що приніс стільки нових записів (нових дум і нових варіантів) і зовсім нові критерії в збиранню й у досліді дум, і таку цінну низку нових збирачів,—за одно десятиліття більше ніж подвоїв той запас текстів, що зібралася в публікаціях попередніх чотирьох десятиліть. Бо друге й третє десятиліття віку, в виді збірки Цертелева принесло тільки 9 дум. Тридцяті роки дали 5 нових дум Лукашевича і чотири варіанти до вже відомих дум—Цертелевських (два в Лукашевича та два в „Альманаху“). Сорокові роки дали тільки чотири нові думи (одну Костомарова та три Максимовича). Нагромадження йшло дуже поволі, все падаючи в кожнім десятиліттю, і до кінця п'ятого десятиліття весь запас надрукованих дум дійшов до скромної цифри 23:18 оригінальних дум і 5 варіантів до них. Поруч того було надруковано кілька фальшованих текстів і кілька зложених варіантів, що ніби-то спричинялись до зображення колекції дум, але тепер ми їх не зараховуємо вже до справжніх дум. Правда, треба пам'ятати, що велика скількість записів, зроблених у тих часах, не була надрукована зразу і лишилась у паперах збирачів до країного, нескорого часу, так що з числа видань не можна судити про дійсну продуктивність цього періоду. Але кінець-кінець скількість опублікованого в сих десятиліттях лишилась дуже низька, і п'ятидесяті роки легко побили її такою пропорціонально колосальною скількістю нових записів: в сім десятиліттю опубліковано 32 записи!

Правда, нових дум тут мало—тільки 8 (з того 3 коротенькі уривочки). Зате до них і до раніше зібраних додано 24 нові варіанти, що вперше позволяють заглянути глибше в історію думових текстів, їх еволюції і змін!

Таке величаве зростання—після похоронних слів Цертелева і Лукашевича, що мало не з могили витягали свої записи дум—пояснюються збільшенням збирацьких кадрів, що згуртували для сеї роботи щасливі пропагатори збирацтва, а також і великою інтенсивністю видавництва: тимчасом як попередній період лишив стільки недрукованого матеріалу („Пов'єсти малоросійськія“, записи Костомарова з 1840-х років і його співробітників Зайкевича й Мороза, деякі записи Лукашевича), то з цього активного десятиліття майже нічого не лишилось у рукописних збірках на вжиток пізніших видавців¹⁾.

Се, можливо, треба пояснити тим, що нагінки на українство після процесу 1847 р., звузивши поле української активності, все більше зганяли її в бік етнографії, і етнографія, а спеціяльно—збирання пісенности—захоплювала все більше людей і все більше уваги. В сім положенню, при такій концентрації сил і праці, перед прихильниками пісенности виникають нові, все складніші питання, цілком наукового характеру: про методи збирання й досліджування зібраного матеріялу. Звертається пильніша увага на його особливості та природне оточення. Чисте колекціонерство початку століття, трохи закрашене філологічними інтересами, перетворюється під впливом близького знайомства з селом і здобуває собі наукове обґрунтування. Громада збирачів дум 1850-х рр. поволі, напомацки відкриває соціологічні форми, в яких живе ся своєрідна галузь поезії, і звертає увагу на їх морфологію, підготовляючи ґрунт для всебічного досліду кобзарства.

Говорячи так, ми не перебільшуємо сих здобутків; спроби сих часів, порівнюючи з усім тим, що зроблено за попередні десятиліття, такі великі, що перебільшити їх значення не можна. Не вважаючи на недокладність методів, на все ще велику непідготованість до діла планової консервації дум—в сих часах вперше зустрічаємося з дійсно науковим ставленням до праці: з початком наукового розуміння думи. Завдячуємо се, як сказано, досить великому гуртові збирачів, що взявлі тоді до роботи. Дійсно, збирання дум, здобувши собі увагу громадянства, потрохи перестає залежати від доброї волі кількох виїмкових одиниць, що „відкривають“ і „спасають“ уламки поезії, підкresлюючи сами своїми висловами всю виїмковість, майже екстравагантність цього діла. Тепер воно пере-

1) Деяко з Кулішевих записів тих часів може ввійшло в „Історическая П'єсни“, деяко з 1850-х рр. знайдлося в архіві Носа, і певно не одно ще знайдеться—але се не творить значної скількості.

ходить у руки ширшого наукового колективу, забезпечуючи собі тривке існування як науковий інтерес. Правда, колективна робота над консервуванням дум: збиранням і видаванням, зустрічалась і раніше в їх історії: в гуртку „Запорозької Старини“—тих помічників Срезневського, що постачали пісенний матеріал для видання. Але яка ріжниця між тим гуртком добрих приятелів, що не вважаючи на серйозність самого Срезневського, таки дивились як на товариську гру на свої заняття народньою пісенністю, і сим другим менш об'єднаним гуртом збирачів, що задумуються над методологічними питаннями: виробляють собі правила для записування, збирають відомості про кобзарів, переводять анкети! Вони підтягають збирання дум до рівня інших етнографічних робіт, що в тім часі переводять у ріжних частинах тодішньої Росії, досить шпарко за прикладом Заходу, окремі люди й цілі товариства—зокрема в російськім Географічному товаристві.

Думи в тім розвитку етнографії займають окріме місце. Ті, що ними займалися довше ніж інші етнографи не могли звільнитись від колишнього романтизму, що породив інтерес до народньої творчості в кінці XVIII в., і не зважались перейти до зовсім об'єктивного наукового досліду. Через оригінальність і майже, можна сказати, безпредентність дум, до них не так легко було прикладати ті теоретичні й методичні здобутки етнографічної науки, що давались дослідами над іншими формами народньої поезії, напр. обрядової, або хоч-би навіть великоруської епічної. Збирачі та дослідувачі дум, користуючи з сих загальних здобутків, у своїй власній роботі мусіли все таки давати собі раду по-своєму.

Загал сих збирачів 1850-х рр. гуртується коло двох імен, які з погляду історії української пісенності домінують над сим десятиліттям: Метлинського й Куліша. Весь матеріал, що опублікували сі два видавці, не був виключно їх власним доробком, але ми завдачуємо його таки їм: їх ініціативі або прикладові та їх талантові й умінню в досліджуванні народньої поезії. Треба відзначити також, що обидва були пильними збирачами-записувачами дум і лишили нам чимало власних добрих записів. Але перше ніж перейти до їх капітальних праць, що так злагатили наше знання про думи, мусимо спинитися на ріжних дрібних публікаціях початку цього десятиліття. Бо видавництво цього плідного періоду починається досить скромно, в мало відомих або забутих виданнях, які мали однаке те велике значення, що звернули увагу дослідників на індивідуальності кобзарів.

Перші відомості про А. Шута. Перша з сих публікацій, якій завдачуємо зовсім нову думу—це стаття свящ. Григорія Базилевича в першім випуску новозаснованого органу російського географічного товариства: „Этнографический Сборникъ, издаваемый Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ, выпускъ I, 1853“. Цензурний дозвіл з квітня с.с.

Ми сказали, що в сім виданню з'явилася нова дума—факт важний сам по собі. Але властива вага роботи Базилевича не в нім, а в чімсь більшім, новішім: в його роботі вперше з-поза голих текстів і поправок видавця редактора виступає живий носій думової поезії—кобзар!

В сій статті, що має назву: „Мѣстечко Александровка, Черниговской губерніи Сосницкаго уѣзда“ (с.313), автор, місцевий священик Г. Базилевич¹⁾, між описами звичаїв, оповідаючи про косовицю, згадав „достопримѣтельна старца“, що розважає косарів грою на бандурі та співом. Сей бандурист називається Андрій Шут, і се перший кобзар, що стає нам відомий на ім'я, перший, що свою особою звертає увагу збирачів на кобзарські індивідуальності взагалі (ім'я Стрічки, кобзаря Лукашевича, стало відоме аж у вісімдесятіх роках!). Ся поява імені кобзаря в літературі мала велике значення для досліджування дум, хоч у статті олександрівського пан-отця вона була цілковитим випадком. Бо, звичайно, не це реконання про важливість професійних співців казало Базилевичеві звернути увагу на Андрія Шута, але певно лише знання свого оточення і прив'язаність до нього, та охота

¹⁾ Про нього у архієп. Філарета, „Историко-статистическое Описание Черниговской Епархіи“, сказано тільки, що він на старість постригся в Братьському монастирі в Київі, де й помер.

розвідати про свою Олександровку. Великої освіти або глибшого інтересу до етнографії праця Базилевича не виявляє.|| Але власне ся стаття скермувала увагу тогочасних збирачів у бік кобзарства, і її вплив був безсумнівно великий: найближчі своїм часом публікації дум, що з'являються з іменами кобзарів, які їх співали—се все записи від Шута, якого відкрив збирачам Базилевич. |

Але його власна праця цінна не тільки тим; вона цікава ще з одного боку, а саме запис Шутової думи, надрукований тут-же, виявляє майже взірцеву точність в записуванню: maximum точності, який ще ні разу не був осягнений ніякими ранішими записами! Володіючи українською мовою очевидно тільки в сосницькім діалекті, Базилевич записував думу Шута з особливостями вимови—так як її чув, не виправлючи під ніяку літературну норму, як се—нема сумніву—робили всі його попередники. Та в сій другій особливості своєї роботи Базилевич як новатор не мав уже такого щастя. Дальші записи дум були знов далеко менше точні й більш виправлені ніж його запис. || Відкриття кобзаря було багатше на наслідки! Базилевич писав про свого кобзаря, Андрія Шута, що він знає довжезні вірші на Різдво й Великден, а крім того багато історичних пісень, переважно „въ честь Казацкаго Гетмана Хмельницкаго“. Репертуару його він не перечисляє, і одну думу, що записав для своєї статті, подав мабуть тільки для прикладу Шутового уміння. || Наведена дума заголовку не має—се дума про жидівські оренди. Три роки пізніше її надрукував Куліш: завваживши, що текст Базилевича неповний, він сам записав її заново. Дійсно, ріжниці між обома текстами є: дещо в Куліша більше, ніж у Базилевича, дечого бракує власне в Куліша; є також переміщення в схемі оповідання та ріжниці в деталях. Але все се такі ріжниці, які звичайно бувають між записами від одного співця, напр. між записами Горленка й Мартиновича від кобзаря Крюковського, Носа й Ніговського від Колибаби, не більше. Зате текст Куліша значно підігнаний під літературну мову і в ньому вигладжено особливості чернігівської вимови, яку більш-менш передає текст Базилевича, а де-не-де поправлено навіть цілі слова. Так напр. Базилевич нотує: на славнуй України, пудь, козакув, Хмельницки, маstryвый пан, тульки, выира, икъ у святы день у... Куліш пише славній, під, козаків, Хмельницкій, мостикий, тількі, віра, як у святир. Місто „Паленогъ“ Шута Куліш виправив на Полонне, „Куминщину“ на Кумивщину і т. і. Що-до останнього слова, Куминщина, Базилевич дав таке пояснення, можливо подиктоване Шутом: „У Хмельницкаго Гетманъ Барабашъ быль кумомъ, отъ того Кумынщина“. Се мусіло бути Шутове міркування: він знав думу про Хмельницького і Барабаша і мусів бачити тут натяк на оповідання сеї думи. Інше найвне пояснення до тексту, певне, походить вже від власної філології Базилевича; з приводу слова „оковита“ він каже: „оковитая горѣлка—горяче вино столь крѣпкое, что когда его пьешь, то глаза (око) какъ будто вьются“.

Окрім запису думи ||Базилевич у кількох словах дав відомості про особу Шута, його поважність і розум; наводимо сей короткий уступ: „Сказано, що Господь умудряє сліпого: на ньому (Шутові) се видно. Не кажучи вже про те, що сей старець (ніцій), при всій своїй бідності, старається оплачувати всі податки (повинності¹), він до того ще добрий майстер плести шнури і всякі мотузи з конопель. Але найдивніша його пам'ять! Величезні малоросійські вірші: на Різдво і Великден, величезні історичні пісні в честь Гетьмана Хмельницького, все се він—і тільки він—зберігає в пам'яті (по преданию)“ (в примітці автор додав, що Шут знав „пісню про війну Хмельницького з Волохами і Ляхами“).||

Се все, що дала стаття Базилевича. На жаль у пізніших роках він більше не записував, мабуть тому, що в себе в Олександровці він мав тільки одного Шута, до якого показав дорогу збирачам. Сі-ж приїжджі знавці позаписували від Шута таку силу дум, що Базилевич повинен був вважати се діло за скінчене. Думки про повторні записи одного твору від того самого співака в тих часах ще не було, і Базилевич не вернувся до

¹) Базилевич називає Андрія Шута козаком.

справи записування дум, яку так щасливо разпочав в „Этнографическомъ Сборникѣ“,— принаймні ніяких записів дум він більше не друкував. Се шкода, бо його записи певно були-більш точніші ніж відповідні записи Куліша або Метлинського.

Але найважніше було все таки те, що він звернув іх увагу на Шута. Маємо також враження, що після появи статті Базилевича містечко Олександровка зразу стало якоюсь поетичною Меккою, куди посунули збирачі поклонитися нововідкритому Кобзареві, себ-то поїхали, щоб прийняти до відома факт, якого раніше не помічали в себе під руками: нововідкрите значіння, що мають особи професійних співців для долі думової поезії. Ми знаємо з „Записок“ Куліша, що він поїхав до Шута власне під впливом сеї статті Базилевича, і на карб впливу сеї статті треба рахувати також появлі нового запису Метлинського, зробленого „со словъ сосницкаго кобзаря Андрея Шута“ того-ж таки року. Сей запис вийшов в академічному виданні „Памятники и образцы народного языка и словесности. Прибавленія къ Извѣстіямъ императорской академіи наукъ по отдѣленію русскаго языка и словесности. Тетрадь вторая, 1853“¹⁾.

Се видання має цензурну помітку 28 грудня 1853 р., с. 281—282. Воно було дозволено до друку майже вісім місяців після „Этнографического Сборника“ і се час безумовно досить довгий для того, щоб Метлинський, познайомившись з статтею Базилевича, міг поїхати до Сосниці, де можна було почути Шута. Се тим можливіше, що сі місяці припадали саме на літню пору, коли він міг покинути університет і для спочинку їздити на села. Ми не знаємо, чи се був перший запис думи Метлинського, але маємо підставу думати, що ні. В тім часі Метлинський мав 39 літ життя, наповненого любов'ю до українського слова, і се малоймовірно, щоб у тих часах, коли народній пісні надавалося таке велике культурне значіння—майже талісманне („ось де, люди, наша слава!“)—такий любитель словесності дійшов четвертого десятка, не записавши нічого від народу, навіть спеціально думи! Що-до дум міркуємо, що власне ті тексти Метлинського в його збірнику, які не мають помітки, від якого кобзаря вони записані, були зроблені перед отсім записом від Андрія Шута. Думаємо також, що сей запис був саме тим моментом, відколи Метлинський почав ставитися до записування дум із строгішими вимогами з огляду на точність запису і на означення джерел.

Але може таким чином ми перебільшуємо значіння цього моменту і значіння появи Шута в друку і статті Базилевича? Думаємо, що ні; те, що ся стаття викликала знайомство збирачів з Шутом, що вона зробила на них враження і викликала бажання й собі похвалитись записами від „достопримѣчательного старца“—про се говорять самі факти: поїздки Куліша й Метлинського в Шутові краї і та популярність, що здобув собі Шут між кобзарями під впливом сих візитів (про неї згадував Братиця Горленкові²⁾). Між записами збірника Метлинського, які мають ім'я кобзаря, половина належить Шутові. В Кулішевій серії кобзарських біографій у „Запискахъ о Южной Руси“ Шут стоїть на другім місці, після покійного вже тоді Никоненка, якого Куліш, мовляв, знав більше ніж Шута, але уваги йому віддано більше ніж Никоненкові. Очевидно в перших роках після появи цього імені в літературі „Шут“ се не просто кобзарське прізвище, се кобзар rag excellence. Розуміється, роля статті Базилевича в справі розбудження інтересу до кобзарських індивідуальностей була випадкова, але вона була активна і без сеї статті поява кобзарських імен у літературі певно-б запізнилася на добрий шмат часу. Індивідуальність народного співака в сусідніх етнографічних літературах у тих часах ще не притягала потрібної уваги; імена великоруських „сказителів“, співаків билин, з'явилися аж у третім

¹⁾ В покажчику Грінченка (Этнографические материалы, т. III) сеї думи нема, хоч зазначені інші думи з „Пам'ятників“; з усіх відомих нам праць про думи згадує сей текст тільки Житецький.

²⁾ „Кобзари и Лирики“, „Кievская Старина“, 1884, кн. XII. Братиця тут згадував, що деякі учні покинули тоді пан-майстра Бешка і пішли доучуватись у Шута. Горленко вважав сі оповідання за легенду, і треба думати, що се дійсно не був факт, але як легенда—се оповідання дуже характеристичне.

томі збірки Рибнікова, в 1864 р., разом з їх характеристиками; в 1861 р. в „Кал'єкахъ перехожихъ“ Безсонова були названі імена деяких співаків і співачок духовних віршів, але без ширших заміток. Се були вісники нових часів в етнографії, і хронологічно вони досить далекі від моменту, що нас обходить. Перед тим-же містичні погляди на народну творчість, ідея колективної „народної душі“, трактування нації як особистості неминуче мусіла закривати окремі постаті народних співаків, що вибивались наверх з сеї туманної персоніфікованої маси, і позбавляла їх усякого інтересу для дослідників-романтиків. Імена західно-европейських оповідачів і співаків, що ставали поволі відомі в літературі в збірках Грімів, не скоро проходили в наші краї. Постать „останнього мінстреля“ В. Скота, що мусіла дати деякі надхнення Кулішеві для його „Записок“ (порівн. т. I, с. 199), не впливала так могутньо, щоб могти перетворити етнографічну практику. Припускаємо, що в тих часах, коли Метлинський і Куліш звертали увагу на Шута, сі співаки притягали вже до себе інтерес не тільки як прості руори поетичної душі народу, а й як індивідуальності із спеціальним умінням і хистом. Але так вийшло, що тільки Шут своєю особистістю, талантом, самопошаною і може тою пошаною, яку здобув собі в Базилевича (Куліш підкresлює, що в гостинній Базилевича для Шута, „іменно для нього“ стояло коло дверей окреме крісло!)-дав привід сій увазі скupчитись і виявитись ділом.

Запис Метлинського від Шута. Перший запис, яким виявив себе сей вплив Шута: згаданий текст Метлинського в Пам'ятниках—се зовсім новий варіант думи про Невільників (у нас № 1, вар. Б, с. 6), надрукований як проза, з великими помилками в мові, що сталися мабуть при друку в Петербурзі¹⁾. Варіант Шута дуже оригінальний і мало подібний до інших (вар. А—В, вар. Г), але ся оригінальність очевидно пояснюється місцевими умовами, а не поправками Метлинського. Се таки Шутів нумер, про се говорять і вставки з інших дум Шутового репертуару, як от: „Да ще Богъ святый знае, Богъ святый вѣдае, где шукаты де пытати, чи у пристани Лимани“. Ся фраза навіяна „походом на Молдавію“. Дивне те, що сього запису Метлинський не передрукував у своїм збірнику і що його не було використано в пізніших українських роботах над думами; мусимо се пояснювати якимись випадковими обставинами.

Публікації Афанасьєва. В тих самих „Пам'ятниках“ було вміщено ще кілька текстів дум меншої вартості, але дуже цікавих для історії дум. Се: с. 205—206, порядковий № XIX: Двѣ старинныя малорусскія думы (Доставлены А. С. Афанасьевымъ). I. Про Івана Коновченка; II. Про Самойла Кушку. За кожним текстом є російський переклад і думи друковані як проза. Перший текст зведеній з Цертелевського і Лукашевичевого, він не має помітки про своє походження і очевидно зробив його сам Афанасьєв. Другий також незазначеного походження; се запис Лукашевича з поправками (див. № 6, вар. Б, в примітках). Афанасьєв певно взяв його із збірки Максимовича 1849 р.

Потім, на с. 249—250, № XX „Еще двѣ старинныя малорусскія думы. I. О трехъ братьяхъ“. Се зведеній текст Максимовича (у нас № 11, вар. У), з деякими змінами, і з перекладом. II. „Бандуристъ“. До сього тексту додано лист Афанасьєва (Чужбинського), який наводимо тут, з огляду на те значіння, яке мав сей дрібний, але характеристичний епізод:

„Поспішаю переслати сю думу до редакції „Ізвѣстій“, сподіваючись, що редактор, як знавець народної мови, оцінить мою, можна сказати, дорогоцінну знахідку. В теперішніх часах знайти нову, ще невідому старовинну пісню (я говорю про Малоросію) дуже трудно, тому що в народі вони зникли, а причаїлися ще десь у дуже небагатьох бандуристів, які зникають з кожним роком. Кобза або бандура—старовинний струмент, що вимагає від сліпого більшого або меншого вміння, майже всюди заступлений мізерним інструментом лірою, а разом з тим і співаки почали вчитися легших пісень. Дума, яку пропонуємо тут,

¹⁾ Заголовок думи такий: Украинская дума про невольниковъ. Сообщена А. Л. Метлинскимъ со словъ сосницкаго кобзаря Андрея Шута. Над заголовкомъ черговий нумер тексту въ журналѣ—XXX.

цікава з ріжних поглядів: а) як перший факт, що вказує на безсумнівне існування бардів у козацькім війську, про що вже були здогади, б) як доказ свіжості і сили народньої поезії, і в) як єдиний приклад стародавніх козацьких пісень, що оспівували не войовничого героя, не хороброго лицаря, а віщого співака, потомка загадкового Бояна.

„На жаль, ся дума без кінця. Розуміється, сучасний поет міг-би спинитись на сім місці, але запорозький бард, як звичайно, певно доповів до кінця долю бандуриста, який хто зна чи не оспівував епізод з власного життя.

„На мою думку, деякі фрази сеї думи подібні до фраз думи „На побіду Корсунську“ і „Про смерть Безрідного“, хоч і не можна позитивно сказати, котра з них зложена перше.

„Записав я сю думу зі слів старого бандуриста на шляху між Пирятином і Прилуками. Сліпець співав мені кілька історичних дум з пропусками; але думу, яку наші збирачі називають Чорноморською бурею, а в кобзарів вона відома під назвою Поповича Олекси, заспівав мені так самісінько, як вона записана в Цертелева“.

Як бачимо, дума з'являлася в світ майже з метричним свідоцтвом, не дуже докладним, але поетичним. Записувач відзначив з усією повагою значіння сеї появі. Її порівняно з існуючими думами, нарешті дано коли не ім'я, то опис співака і приблизний зміст його репертуару (зроблено тільки помилку що-до думи про Поповича—кобзарі ніколи не називають його так фамільярно—Олексою). Записувач навіть відмітив ріжницю смаків, що могли оцінювати сю думу: з погляду народного смаку він вважав її за нескінчену, хоч на сучасний смак вона творить гарну артистичну цілість. Дума була дійсно гарна особливо як на „сучасний смак“; її передрукував Метлинський¹⁾ і Куліш²⁾, включено її й у план видань „Історическихъ п'есень“, і сумнівів що-до її автентичності довго не було. Коли виринули вони—трудно сказати, мабуть слідом за виходом „Історическихъ п'есень“, коли було зворушено питання про фальсифікати. Від сеї хвилі вперше з'явилася потреба перевіряти кожну пісню чи думу з погляду її автентичності, і певно питання се поставлено і що-до Бандуриста. А що сумніви таки виринули, се бачимо посередньо зі слів ріжних оборонців сеї думи. Року 1889 Сумцов присвятив їй маленьку замітку, де порівнював з герцоговинською піснею дещо подібного змісту і тим показав, що вважає її за автентичну, хоч деякі місця ставив під сумнів³⁾. Його думку прийняв у готовім виді і Житецький⁴⁾.

Здається, що підробленою думою „Бандуриста“ названо вперше в замітці Олени Пчілки в „Київській Старині“ 1904 р. Заслужена письменниця оголошувала тоді кілька листів Куліша і один лист Жемчужникова до кобзаря Остапа Вересая, і з того приводу спинялася над питанням про відносини Куліша і його сучасників до кобзарів і кобзарського репертуару. Вона звертала увагу на легкодушне поводження Куліша з іменами і текстами кобзарів (О. Пчілка думає, що Куліш деякі думи Вересая звязав з іменем Никоненка, тоді вже покійного). На думку авторки, записи від кобзарів, не названих на ім'я, зроблені десь „на шляху“ або „в степу“, або від таких кобзарів, яких не можна перевірити, бо вони вже померли, все викликають більші або менші сумніви. Але на її погляд цього не слід вважати за якусь пляму на літературнім імені Куліша, маючи на увазі публіцистичний характер його „Записок“. Не можна обвинувачувати його й за „присутність в його виданні сильно „доповнених“ редакцій, або і зовсім наново зроблених етнографами як напр. дума „про похід давнього князя“ (т. з. Посвистач) і „смерть і прощення козака з бандурою“ („Бандурист“)⁵⁾. Сей погляд на „Бандуриста“ авторка тоді не обґрунтувала і в літературі про думи він пройшов без коментарів, хоч мабуть не був без впливу на піз-

¹⁾ Народная южнорусская п'есни, с. 443; заголовок змінений: „Про смерть кобзаря-бандурника“.

²⁾ Записки о Южной Руси, т. I, с. 185: „Дума о смерти козака-бандуриста“.

³⁾ Н. Сумцовъ, Культурная переживанія, с. 68. Къ вопросу о происхожденіи думы о смерти козака бандуриста, „Кievskaya Starina“, 1889, IX, с. 643.

⁴⁾ П. Житецький, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, с. 117.

⁵⁾ Письма къ Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова, „Kievskaya Starina“, 1904, кн. II, с. 215.

ніші праці. Так, пишучи про сю думу, Єрофеєв сумнівався вже не в окремих її мотивах, як Сумцов і Житецький, але взагалі не вірив у „справжність сеї думи“¹⁾.

Коло того-ж часу, як з'явилася стаття Єрофеєва, в „Мелодіях“²⁾ Ф. Колесси виринув уривок сеї пісні, записаний від кобзаря Кучеренка. Кучеренко кобзар нового типу, що багато знов з книжок, і сю думу видно перейняв з Грінченкових „Дум кобзарських“. В пізнішій праці³⁾ Колесса се сказав виразно, і разом з тим підняв нові сумніви що-до автентичності „Бандуриста“⁴⁾. Окрім ріжних стилістичних зауважень, він сим разом звернув увагу на вірш Метлинського „Смерть бандуриста“, надрукований у збірнику „Думки і пісні“ 1839 р., де розвинена ся сама тема. Колесса подав думку, що „Бандурист“ міг бути зфабрикований десь в окруженню Метлинського. Як аргумент на користь підробки Колесса вказує ще на тривіяльний вираз у думі, зазначений у нього крапками: він у нього викликає сумніви, бо подібних виразів у думах не буває. Але беручи на увагу вже згаданий дослід Сумцова, він все таки закінчує свої міркування думкою, що „основний мотив думи про козака-бандуриста старовинний, а може й народній“.

Що-до тривіяльності слід завважити, що в перводруку Афанасьєва і в передруку Метлинського її не було: в „Памятниках“ дотичний рядок виглядає так: „А то пропаде моя кобза не за собаку! Лежатиме собі в степу... А ж у передруку Куліша раптом з'являється:

А то пропаде моя кобза не за собаку
Лежатиме сама собі у степу, вивернувши вгору ср...

В „Абетці“ Гаццука се нарепті дало—„вивернувши кругляку!“—своєрідний епізод з історії потрапляння інтелігенції на народній лад⁵⁾. Чи додаток був Кулішів, чи се місце Афанасьєв пропустив з огляду на цензуру або на таку високу інституцію як „Імператорская Академія“, що мала друкувати думу, а потім позволив Кулішеві вставити його в своїй книзі? Чи може Куліш мав якісь особливі права до сеї думи?

Перше ніж перейти до сього Кулішевого права, мусимо згадати тут ще увагу про сю думу Г. Хоткевича⁶⁾, що не критикуючи її не коментуючи її, дав дуже цікаву вказівку для питання її автентичності. Говорячи про значіння кобзи в українськім побуті, автор звернув увагу на голосіння Запорожця над бандурою, яку він продавав Ригоренкові, в Ригоренковім оповіданню у Куліша („Записки“, т. I, с. 199), і додає таке завваження: „Заховалася навіть ціла високо поетична, художня дума, що представляє той самий момент розлуки кобзаря з бандурою. В сій думі описано, як бандурист-вояк сидить самотно на могилі“, і наведено уривок з „Бандуриста“. Подібність ситуації, загального тону сього плачу над бандурою в думі і в голосінню Запорожця дійсно б'є просто в очі, і сама собою піддає думку про спільність їх походження. Хоткевич сеї аналогії не розвинув, але дивно, як се ніхто з раніших дослідників не звернув на неї уваги і не включив її в аргументи в міркуваннях про автентичність чи не-автентичність „Бандуриста“. Бо коли-б ся дума була зовсім певна її була відома кобзарям, то ся її аналогія з плачем Ригоренка давала-б надзвичайно цікавий матеріал для питання про генезу дум взагалі. Коли-ж вона додається до інших сумнівів про автентичність думи про „Бандуриста“, то ся аналогія стає важкою вказівкою на те, де саме шукати властивого джерела сеї сумнівної думи: се джерело мусіло бути в таких сторонах, де могли чути або знати Ригоренкове оповідання

¹⁾ Українські думи і їх редакції, Записки Н. Т. в Київі, VII, 1910. Єрофеєв чомусь вважає сю думу за запис Метлинського і як перводрук подає Куліша „Записки о Южной Руси“, т. I.

²⁾ Ф. Колесса, Мельодії до українських народніх дум, Серія II, Львів, 1913 р., с. 173.

³⁾ Українські народні думи, с. 128.

⁴⁾ Ревуцький, Українські пісні та думи історичні, с. 271 приєднується до думки Сумцова проти Єрофеєва.

⁵⁾ У Грінченка пропущено обидва рядки.

⁶⁾ И. Хоткевичъ, Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1903, № 2.

про голосіння Запорожця. Збіг обставин здавався нам таким обтяжливим, що в рецензії на збірник Ф. Колесси ми висловили жаль, що авторитетний знавець дум умістив у популярній збірці таку непевну думу¹⁾. Але раптом серед сих сумнівів з'явилось повне прояснення на дуже простий і надзвичайно ефектовий лад: 18 травня 1926 р. на однім з прилюдних засідань Укр. Академії Наук Олена Пчілка в доповіді про зустріч з Кулішем познайомила громадянство з такими фактами, що 22 роки тому казали їй заперечити автентичність „Бандуриста“, так несподівано, як могло здаватися тоді. Вона навела незвичайно інтересну заяву Куліша в справі фальшованих дум і сеї думи спеціально!

Нам не довелося бути на сім засіданню, і сі відомості ми завдячуємо Ф. Я. Савченкові, що ласкаво записав для нас відповідні місця з доповіді Олени Пчілки. Зустріч сталася при нагоді археологічного з'їзду в Київі в Драгоманових: мова була про „Історическія п'єсни“, що були тоді новиною, і про думки видавців про фальшовані думи, які очевидно належали до сенсації сеї публікації. Раптом Куліш урочисто попросив слова і стоячи зложив таку, сказати-б, літературну сповідь: Так ми підробляли і доробляли думи!—але ми не фальшивомонетчики, що мають користь з фальшування. Товариши Куліша, казав він, фальшували думи так, як Пігмаліон, не знаходячи в житті ідеальної

народнє походження. Можемо думати, що Куліш з особливим патосом кинув сей заголовок тому, що „дума про бандуриста“ не потрапила до реєстру фальшованих дум Антоновича і Драгоманова і можливо, що не вважаючи на сю заяву, в „слухачів“ все таки лишились ще якісь сумніви, і „Бандуриста“ зараховано до „дороблених“, а не до „підроблених“ дум. Тому пізніше і трактовано її як думу з народнім мотивом у замітці Сумцова і в „Мислях“ Житецького, і так і не вийнято її з-поміж творів народнього походження. Се розуміється пояснюється тим, що „Бандурист“ як композиція в думовім стилі перевищує всі попередні спроби. Але порівняння сеї „думи“ з плачем Запорожця дає нам змогу вияснити її літературне походження і без „основного народнього мотиву“.

Кобзар Остап Вересай з жінкою.

З фотографії одержаної від О. Г. Сластіона.

жінки, вирізьбив собі статую і покохавши її, оживив свою любов'ю. Вони сами прикрашали народну поезію, щоб бачити її ще красою,— сами вливали в неї те, що прагнули в ній бачити. При тім вони нехтували свою авторську амбіцію і віддавали народові твори, що часом могли зробити честь імені не аби-якого поета. І для прикладу Куліш назвав „Бандуриста“...

Він не назвав автора сеї думи і нам лишаються в сій галузі тільки здогади, але ми вдячні і за головний факт, що остаточно розвязує питання про фальшованість сеї думи, що не могла оповісти сама про себе так ясно, як підробки Срезневського або Шишакього-Ілліча, що свою недоладністю зраджували своє не-

¹⁾ „Україна“, 1925 р., кн. 6, с. 139.

Дозволяємо собі спинитися ще на сім питанню. Колесса висловлював думку, що на цю думу вплинула „Смерть Бандуриста“ Метлинського, віршик, друкований 1839 року. Але се зближення далеке: недоладний вірш Метлинського ні разу не зустрічається з думою ані у вислові, ані в образах, ані в тих думках, що вложені бандуристові в уста. Але можливо, що обидва твори мали одно джерело: се поетична характеристика української поезії в передмові Срезневського до „Запорозької Старини“: ... „То думы старца: убъленная лѣтами голова его покоится на изголовье могилы, готовой принять его въ свои нѣдра; его надѣжды исчезли будто дымъ сновидѣній; но его душа осталась еще одна услада — то воспоминанія минувшаго, то звуки бандуры, ихъ возбуждающія; и взоры его, прежде пылавшіе буйнымъ пламенемъ воинственности, теперь померкшіе, испепелившіеся, блестаютъ слезой печали о минувшемъ; и голосъ уже увядшій, тихій, едва внятный оживляется, мужаетъ, повторяя въ унылыхъ похвалахъ преданія своего времени, своего поколѣнія“ (т. I, с. 12). Порівняймо з тим „Бандуриста“ і „Смерть бандуриста“ Метлинського:

Метлинський:

Буря вис завиває
І сосновий бір трощить
.....
Те не дивно що так шумно
Що раз-по-раз блиск та грек!
Те дивніш: співає сумно
Над Дніпром старий козак
Пісня з вітром розлітає,
Мов той вітер братом має...

Бандурист:

То сидить на могилі козак старесенький
Як голубонько сивенький
У кобзу грає виграває,
Голосно співає
.....
Тільки й зосталась йому бандура
подорожня
.....
Козак сердого люлечку потягає
У кобзу грає виграває
Жалібно співає:
„Гей братця, пани молодці
Козаки запорожці...“

В українській поезії „все дико“— пише Срезневський, і Метлинський рішив узяти сю дикість на розум. Але підроблена дума близче в'яжеться з уступом Срезневського. Тимчасом як козак Метлинського сумно дивиться в прийдешнє, „Бандурист“, як і старець Срезневського, „оживляється, повторяя въ унылыхъ напѣвахъ преданія своего времени“. Він звертається до Запорожців з покликом: „Де ви ся маєте?..“ Нам здається, що вплив передмови Срезневського на думу безсумнівний, і тут власне є зародок сеї думи, стимул до неї: вона служить поетичною ілюстрацією до передмови „Запорозької Старини“. Але з самого матеріалу Срезневського дума зробитись не могла, його замало; можливою стала вона тільки тоді, як був зафіксований плач Запорожця над бандурою, як його оповів Ригоренко.

Куліш сам не чув Ригоренка; знав його О. Ніговський, „ревностный собиратель думъ“, що зустрічав його в селі Краснім Куті в Богодухівськім повіті і записав його оповідання: Сей запорожець—очевидно добрий співак, може й професійний бандурист—продавав свою бандуру „з крайньої нужди“ і розлучався з нею „з сльозами і голосіннями, подібними до голосінь по вмерлому“:

„Ти-ж була моєю втіхою (казав він), ти-ж розважала мене у всякій пригоді.

„Багато людей велиможних, багато лицарства славного і всякого народу православного слухали твоїх пісень.

„Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз-же ти мою голову і з шинку визволяла? Чи раз-же ти в заставі лежала, та й нігде-ж ти не застяла!

„А тепер довелось мені з тобою розлучатись, за чотири карбованні рублі тебе в чужі руки оддавати та й по вік вішний тебе не видати“ і т. п.

Правдоподібно, що сей текст, як і інші поетичні і прозові тексти Записок, Куліш підправив, вишліфував, але що Ніговський дійсно таки чув таке голосіння і записав його, в съому не сумніваємось. Коли саме се було—сього не маємо змоги з'ясувати. Невідомо

також, чи зразу передав Ніговський сей запис Кулішеві, чи перше він став відомим комусь іншому, напр. Афанасьеву, що використав його для своєї думи з „великого шляху між Прилуками і Пирятином“. Але хто саме її скомпонував, сього ми також не можемо знати. Можемо тільки твердити, що коли попередні слова Срезневського про старого бандуриста могли породити в серцях той ідеал, про який говорив Куліш у своїй сповіді в домі Драгоманова, то голосіння Запорожця дало йому нарешті форму й життя. Для готової рамки був знайдений зміст. Правда, матеріалізм цього плачу—„чи разти мою голову з шинку визволяла, чи раз-же ти в заставі лежала, та й нігде не застряла!“—замінився більш поетичними міркуваннями, знов-же під впливом Срезневського. Але інтенсивне почуття до інструменту, до єдиної втіхи, чи до вірної дружини, підхоплено було вірно й щасливо використано. Настільки щасливо, що навіть тоді як старші фальсифікати були розвінчані, ся дума все ще змушувала дослідників і знавців рахуватись з нею. Настільки навіть, що як згадано вище—„Бандурист“ кінець-кінцем дійшов таки до кобзарів і його, хоч почасти, але все таки вони адоптували—а се ні разу не траплялося з ніякими старшими фальсифікатами! Пояснити сей успіх треба тим, що несвідомо й навіть усупереч своїм історично-літературним переконанням про походження форми думи автор, чи автори „Бандуриста“ в своїй творчості стали на зовсім науковий шлях. Коли статуя ожила, то сталось се, думаємо, тому, що поетичний Піг'маліон показався напівсвідомим дарвіністом і в своїй творчій мрії використав закон про паралелізм онто-ї філогенези: про подібність шляху, яким розвивається індивід із зародка, до того, яким розвивалася поволі ціла порода. Він нав'язав свою думу до голосіння, себ-то до того роду словесної творчості, з яким генетично звязана поетична форма думи, і саме тим надав свому фальсифікатові деякої правдоподібності, якої ніколи не мали підробки, що підходили до думи або з погляду тонічної поезії, або мірної прози. Думаємо, що сей факт, такий повчаючий з погляду історії думової форми і взаємовідносин інтелігентних творців і народних поетів у розвою думової традиції, оправдує сей наш екскурс в історію Бандуриста.

„Южно-русская народная пѣсни“ Метлинского. На другий рік після описаних публікацій, 1854, вийшов великий збірник пісень Метлинського: „Народная Южнорусская пѣсни“. Збірник приніс кілька нових дум і багато нових варіантів. Частина з них має помітку про кобзаря, що співав даний текст, всі означені що-до місця свого походження, і се надає збірникові особливої цінності. Але чи не найцікавіше в нім—се передмова і на кінці книжки—правила для збирачів та список відомих кобзарів з трьох губерень. Все се були явища нові, що виявляють зовсім новий погляд на справу, і сю новість зразу було відчутто: Ламанський у просторії анонімній рецензії, вихвалаючи збірник¹⁾, особливо підкреслив се його загальне стремління до точності і зокрема відмітив „прекрасныя правила“ Білозерського (якого він чомусь назавв Бѣлоцерковскимъ), як явище оригінальне й цінне. Цікавіше однаке те, що інший рецензент (в „Отечественныхъ Запискахъ“) власне брав за зле Метлинському се точне означення місцевости, де записано пісню, бо-ж, мовляв, „пісня, яку почуете над Десною, так самісінько співається над Азовським морем“²⁾.

В передмові до збірника—очевидно під впливом етнографічних програм російського географічного товариства і новопіднесених питань про етнографічні методи, Метлинський відчув потребу докладно оповісти про свої власні методи збирання й видавання матеріалу в сьому збірнику. Він, по-перше, заявляє, що друкує за рідкими виїмками тільки те, що ще ніде не було друковане, і таке, що „дійсно гідне уваги з якого-небудь боку. Далі—каже він,—не допускаючи своєвілля в складанню пісень з кількох варіантів, я дру-

¹⁾ Вѣстникъ И. Русского географического общества, 1854, с. 13. Що-до сумлінності Метлинського як видавця треба однаке згадати і відзвів Максимовича, що Метлинський передрукував його записи, не назвавши джерела, „Русская Бесѣда“, 1857 р., кн. V, с. 82.

²⁾ Цитовано в Сумцова, Пятидесятіл'єтіє сборника А. Л. Метлинского „Народная южнорусская пѣсни“: Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ, 1904 р., т. IX, кн. 3.

кував неподібні рядки варіантів окремо, вказуючи, до яких рядків головної пісні вони належать. Коли варіанти здавались особливо цікавими, то їй були надруковані цілі, як взірці ріжнорідного оброблення одної первісної пісні". Що-до правопису і вимови Метлинський заявив, що буде уніфікувати мову відповідно до мови більшості, тому великої точності не обіцяв, але зате досить ясно говорив про свої заміри і свою роботу над текстами. Заявивши, що буде виправляти тільки мову, він тим давав гарантію від умисного фальшування або своєвільного перероблювання змісту й форми пісень і дум. Сих останніх він не виділяє окремо що-до змісту, а тільки що-до форми. Він каже, що їй моралістичні твори часом можуть мати форму думи, або вільних нерівномірних віршів, близьких до мелодійної прози з римами. Але головно він відносить до дум твори про „зовнішні події народного життя“.

На кінці книжки Метлинський умістив згадані правила для записування, що склав М. Білозерський, які певно були більш-менш використані в роботі коло цього збірника. В сих правилах Білозерський торкається ріжного матеріалу; що-до збирання історичних пісень зокрема він радить нагадувати людям історичні імена, події, про які може бути згадка в пісні. Записувати радить насамперед з прооказуваного, а потім перевіряти свій запис за співом, і нарешті прочитувати його співакові, щоб він поправив помилки та пояснив як треба слова. При записуванню дум радить ставити риску для означення кінця куплету (як розуміє автор сей куплет—не ясно, мабуть, в розумінні музикальної тиради?). Радить записувати не тільки повні пісні й думи, але й уривки. „Співаків і оповідачів слід питати: про їх ім'я, прізвище, літа, стан, фах; де й у кого навчилися дум, пісень“... Так само не зайве записувати біографічні відомості, що дають співаки сами про себе. Від записувачів вимагається буквальної точності в слові й вимові. До правил додано список кобзарів; наведено в нього тільки тих, що названі на ім'я: в Сосницькім повіті в Єдутах—Гордій і Савка, в Олександрові—Шут; в Мені—Бешко; в Сосниці—Олексій Рак; десь у Сосницькім повіті—Дяконенко; в Стародубськім повіті, в Семенівці—Антип; в Спаському—Павло Козел. В Харківськім пов. у Вільшані—Левко й Петро Колибаби; в Охтирськім пов. в Тростянці—Золавський; в Харкові самім, коло Холодної гори—Гарбуз. З Полтавщини імен нема—є тільки анонім у маєтку Гр. П. Галагана в Сокиринцях Прилуцького пов.: згодом найславніший з кобзарів—Остап Вересай...

З отсих імен лише деякі кобзарі відомі нам з записів їх співів—інші для нас дійсно тільки імена. Однак більшість їх представлена в сім збірнику ріжними текстами дум. Є в збірнику і одно ім'я, якого нема в списку, се І. Романенко в Британах Борзенського пов.

Думи, надруковані в книжці, здебільшого анонімні, але краще переглянемо їх по черзі, як вони розкинені в ріжних відділах збірника.

Розділ „Нравственно-Поучительный“:

1) Дума про вдову та синів, чотири варіанти: а) с. 345, від кобзаря в Охтирці, б) с. 347, запис самого Метлинського від кобзаря в Зіньківськім пов., с) с. 349, записав Білозерський від кобзаря І. Романенка в Британах Борзенського пов., д) с. 352, від Шута з Олександровки—очевидно запис Куліша.

2) Дума про сон і про жену, с. 354,—нова дума, записана в Охтирці.

3) Чужина (с. 355)—це варіант думи про сестру та брата, записав її А. А. Метлинський в Зіньківськім пов.

П'єсни былевыя. IV (по 1647 г.):

4) Про Хвеська Кганджу Андышера (с. 377)¹⁾. Се нова надзвичайно яскрава дума, подана в двох варіантах: основний від Шута і від Бешка з Мени записав Куліш, другий—тільки від Бешка. Се значить, що ті рядки, які Бешко співав відмінно від Шута, були виділені окремо, а ті місця, що обидва кобзарі співали більш-менш однаково (бо-ж повної

¹⁾ Після розділу „былевих пісень“ є примітки: вказівки на літописи та документи, в яких писано що-небудь про героїв дум або пісень, надрукованих у сім розділі. У нас сі примітки наведені у вступах до окремих дум.

подібности між співами кобзарів не буває, навіть у співаків одної школи, як сі два—Шут і його учень Бешко), зісталися в основнім варіанті. Таким чином, не вважаючи на всю охоту до точності її методичності Метлинського, два оригінальні записи Куліша, від Шута й від Бешка, були властиво знівечені, і ми не дістали ні одного з них, а замість того тільки два сурогати. Дійсно, збираючи те, що є подібного в ріжних записах, і складаючи се до купи, редактор має на увазі вже не якусь живу поетичну цілість, якийсь означений варіант даної думи, але свою власну схему, що здається йому типовою, або основною, і він до неї підганяє матеріал, даний записами. Але найгірша небезпека таких переробок та, що вони викликають смак і охоту до далішого перешивання, і дума про Андібера відчула його на собі особливо болюче, коли поверх комбінованого варіанту Метлинського (зложеного з варіантів Шута і Бешка) Куліш згодом понашивав ще латки з третього варіанту, Ригоренка. Так кінець—кінцем з минулого століття нам не залишилось ні одного більш-менш певного друкованого тексту сеї думи¹⁾.

Але приклад Андібера не одинокий.

5) Дальша дума—про Хмельницького та Барабаша (с. 385) також скомбінована з варіантів Шута й Бешка, але вже без окремо зазначених ріжниць: очевидно варіанти вчителя й учня в сім випадку були досить подібні—або редактор сим разом менш дорожив варіаціями.

6) Про Хмельницького та Василя Молдавського (с. 391)—запис Куліша від Шута.

7) Про Хмельницького Богдана смерть, та про Юрія Хмельниченка та Павла Тетеренка (с. 395)—так само.

8) Про Івана Богуна (с. 407)—уривок думи, близче не відомої, від Шута.

9) Про Веремія Волошина (с. 413), кілька слів думи та кілька фраз споминів Шута про неї, записані як попередні.

Розділ V—після Хмельницького: дума 10) Про Івася Вдовиченка (с. 413), два варіанти: основний запис Куліша від Шута та доповнення до нього Білозерського від Романенка.

П'єсни Былевыя. Бувальщины: 11) Про сестру та брата (с. 434), запис Білозерського від Романенка.

12) Про смерть трьох братів (с. 437), інакше Самарські брати, записав сам Метлинський у Зіньківськім повіті невідомо від кого.

13) Про смерть Хведора Безродного—три варіанти: основний (с. 440) від Романенка, запис Білозерського, до нього доповнення від Романенка-ж (с. 441), зробив їх також Білозерський. Очевидно в сім випадку записувач дуже точно дотримувався своїх правил: записав думу двічі і відмітив ріжниці в тексті, які співак робить, співаючи його повторно. Третій варіант сеї думи, уривок від Шута, записав Куліш.

14) Про козака Голоту, с. 445, уривок Білозерського від Романенка.

15) Про Корабель, с. 446, уривок з Гадяча, записав А. Метлинський. Зразу не можна було сказати напевно, чи се уривок думи. За такий вважали його Антонович і Драгоманов, за думу вважає його і Єрофеєв, але не вважаючи на подібність цього уривка до думи, ми мусимо вважати його за пісню, може за таку, що переспівувала мотив старої думи, але все таки не за думу. Сей уривок, тільки приточений до другої пісні про солов'їне гніздо, записав з дуже невеликими змінами Я. Новицький в Олександрівськім повіті²⁾, і тут ми вже маємо виразно пісенну форму. Се, розуміється, не виключає можливості, що колись існувала і дума на цю тему, але уривок Метлинського безпосереднього звязку з нею не має.

Окремо від сих п'ятнадцяти нових текстів у збірнику Метлинського мусимо згадати два старі—передруки, а до того ще й фальсифікати. Перший—це відомий уже нам Бан-

¹⁾ Коли-б не щасливий випадок, що залишив нам копію Максимовича з оригінального запису Ніговського: ся копія заховалася в рукописах П. Г. Житецького і буде надрукована в нас на своїм місці.

²⁾ Я. П. Новицький, Малорусская историческая п'єсни, собранная въ Екатеринославии 1874—1903 г., с. 15.

дуррист, с. 443; другий—передрук з польського часопису „Atheneum“, 1844, V, с. 26 (у Метлинського с. 374)—про Дмитра Самійленка Коломийця. Ми не згадали його на своїм місці в 1840-х рр., бо сей твір властиво не можна зарахувати не то що до народніх, але навіть і до фальшованих дум. Се пісня з своєрідним розміром, досить складним як на ніби-то народну пісню (властиво вона складена двома розмірами: перший куплет складений з 8 складових віршів *a, a, b, c, c, b*, другий знов інший, далі маємо не дуже рівний коломийковий розмір), але не „дума“ в роді підробок Срезневського або „Бандуриста“. Вона скомбінована з ріжних справді думових мотивів: морський похід козаків, бій з бусурманами, невдача в поході через материн проклін і смерть без оправдання; все се „записав коло 1820 р. в м. Умані від Якова Самійленка-Коломієнка Г. Ізопольський“. Сей невдалий фальсифікат зістався поза увагою тогочасних прихильників дум, і тільки Метлинський спробував увести його в український літературний ужиток. До фальшованих дум Коломийця зарахували Антонович і Драгоманов. Сам Метлинський не лишив свого погляду на форму цього твору і невідомо, чи вважав його за пісню чи за думу, але до „благозвучної прози“ його прирахувати трудно через багатство рим.

Коли порівняємо збірку Метлинського із старшими збірками, то завважимо, що крім методичного інтересу вона особливо замітна багатством нових варіантів до вже відомих дум. З нових дум ся збірка дала тільки три цілі та два уривки, зате аж 16 варіантів, що послужили для ліпшого пізнання окремих думових сюжетів і кобзарської традиції взагалі. Всю цю імпозантну масу записів виладили мабуть п'ять осіб: два Метлинських, Білозерський і думаємо—Костомаров. За його записи вважаємо тексти з Охтирки. Неясне місце займають записи від Бешка: ніде не бачимо їх у чистім вигляді, а все злученими з текстами Шута, що записав Куліш. Чи й Бешкові тексти він записував? Ми не маємо виразних доказів того, що Куліш займався Бешком: ані в „Запискахъ о Южной Руси“, ані в кореспонденції не бачимо ніде слідів цього кобзаря. З другого боку, Куліш не був великим ригористом у поводженню з етнографічними текстами, ми цитували що-йно дуже характеристичну сповідь у сій справі. Свою редакційну роботу Куліш зазначував лише тоді, як маніпулював з чужими текстами, як от записами Ніговського в „Запискахъ о Южной Руси“. Се позволяє нам думати, що записи від Бешка не були його, хоч і не були зовсім чужі, бо автор їх не був названий. Такі відносини, на нашу думку, Куліш міг мати власне до записів Білозерського, і ми думаємо, що Бешка досліджував власне він. Шкода тоді, що Куліш попсуває їх, бо записи Білозерського здаються нам найточнішими в збірці Метлинського; інші часто стоять нижче від методичних вимог Метлинського. Все таки важно те, що ті вимоги були зформульовані і зістались як мірило для дальших збирачів і видавців дум.

„Посвистач“. Найближча публікація думи, яка вийшла 1855 р., навпаки—зовсім суперечила правилам „Южнорусскихъ пѣсень“. Се останній з Могіканів попередньої доби ненаукових поглядів на народну творчість,—останній фальсифікат думи,—принаймні останній, який ми знаємо. В „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ (1855, № 16, с. 133) була надрукована стаття Олександра Шишацького-Ілліча „О памятникахъ мѣстной народности“; в ній він навів „казку“, яку мовляв „можна назвати думою“, ніби записану від якоїсь баби Гайдихи в с. Красилівці Козелецького повіту. Баба Гайдиха тоді, мовляв, вже не жила, а як автор записував від неї свою „казку“, вона мала коло 85 літ. Ся казка написана нерівними рядками, де куди римованими, назовні має вигляд думи, а своїм змістом, каже видавець, натякає на хрещення Руси. Вона „більше проясняє правду історії, ніж представляє чудесне!“ Можна без ніякого вагання сказати, що ціла вона видумана, разом з чудернацьким іменем оповідачки, або, в найліпшім разі, зліплена з яких-небудь уривків казок (як приміром сам початок „думи“ про великанів і карликів). Як підробка думи, сей пам’ятник—„рѣдкій по своей древности и по своему интересу“—дуже невдалий. Цікаве в статті Шишацького хіба тільки означення дум, зроблене за Максимовичем—тільки

дуже споетизоване¹⁾. Але не вважаючи на всю невдалість сеї підробки, вона дуже подобалась. Максимович, що прочитав її аж у „Запискахъ о Южной Руси“, з захопленням звертався до Куліша: „Хвала Вамъ и сотрудникамъ Вашимъ, Шишацкому-Ильичу“²⁾... Ся-ж підробка, як уже сказано, була використана і в дальшій праці про думи, що вийшла 1856 р.,—нарівні з науковими здобутками збірника Метлинського.

Записки о Южной Руси. Ся класична праця—Записки о Южной Руси Куліша, том перший—багато дечим тісно звязана з „Народными южнорусскими пѣснями“ Метлинського: Куліш для збірки Метлинського дав був багато своїх власних записів дум; „правила“ на кінці книги походили від родича Куліша і близької до нього людини—Мик. Мих. Білозерського, а з’явились вони певно як продукт його спільної праці з Кулішем над збиранням народної творчості (в сих справах, як і в інших життєвих питаннях, Куліш дивився на Білозерського як на 'свого учня). Передав Куліш Метлинському і записи самого Білозерського, за що сей навіть сердився на Куліша. Одним словом, передав Метлинському все, що тоді мав з пісенних записів, своє й чуже. Се не була якась випадкова вкладка, а справжнє співробітництво. Взагалі з приводу цього видання Куліш наново розпочав свою збирацьку працю, і вона, раз налагодившись знову, мусіла тривати й далі. Можемо тому сміливо сказати, що Кулішева збирацька робота коло початку 1854 р., яка виявилась його участю в збірці Метлинського, продовжилась безпосередньо тою роботою, що два роки пізніше дала „Записки о Южной Руси“. Правда, робота для збірки Метлинського незалежно від нових методів, що виявилися в тім виданні, для Куліша була не новою, а тільки відновленою. Вже гень перед тим, ще перед 1847 р. і перед засланням він збирав твори народної поезії, мав власні записи ще тоді, і потім на засланню клопотався про видання сих записів і інших пісень. Але план такого видання як „Записки“ міг з’явитись у нього тільки в добу уважнішого студіювання народної поезії і підвищеного інтересу до її новій, що вперше, хоч і в слабшій формі, виявляється в публікації Метлинського. „Записки-ж о Южной Руси“ дали власне найяскравіший вираз сьому інтересові—вони являються найзамітнішою пам’яткою того зближення інтелігенції з професіоналами народного слова, інтелігентських літератів з народніми, коли можна сказати,—що характеризує в нашій етнографії п’ятидесяті роки. Як найцікавіший вицвіт того надзвичайно цікавого, а при цім властиво дуже короткого періоду в історії української народної словесності, спеціально в історії дум, „Записки“ вимагають того, щоб на них спинитися довше.

Збирацька діяльність Куліша почалася в 1840-х рр., але чи збирав він тоді й думи, се лишається неясним. Року 1843, друкуючи свою „Україну“—історію України в думах, почали власної композиції, почали з переробок „Запорозької Старини“, а в малій частині з народніх елементів, узятих із старших збірників, Куліш, видима річ, ще не мав свого власного запасу. Його варіанти в „Україні“ не носять слідів яких-небудь власних записів,

¹⁾ Як маловідомий қуріоз наводимо його в цвітистім оригіналі: „Украинская дума есть особенность Малороссийской народной поэзии, не свойственная никакой другой народности. Такая дума имѣеть свой особенный характеръ, свою особенную форму въ изложениі, заключающаѧть въ себѣ не фантазию или же мысли объ известныхъ историческихъ или семейственно-житейскихъ фактахъ, не существующихъ во времени,—а самый фактъ (!), которымъ увлекается и на который смотрить не одно лицо, какъ это бываетъ у насъ при оригинальныхъ сочиненіяхъ (особенно историческихъ поэмахъ), а цѣлый народъ въ одной нераздѣльной мысли, въ одномъ нераздѣльномъ взглядѣ,—и эта-то народная мысль, этотъ народный взглядъ и есть украинская дума. Она передается бандуристомъ въ неправильныхъ стихахъ, сложенныхъ изъ неравнаго числа тоническихъ стопъ; не поется и не говорится прямо, а рассказывается речитативомъ, какъ будто на распѣвъ и непремѣнно подъ акомпанементъ бандуры, кобзы или же лиры. Ее нельзя назвать сказкою,—потому что по предмету не заключаетъ въ себѣ ничего чудеснаго; нельзя назвать и обыкновеннымъ историческимъ преданіемъ,—потому что украинская дума имѣеть особенную форму въ изложениі и особенность при пересказываніи ее другимъ.“

²⁾ Українскія письма къ П. А. Кулишу отъ М. А. Максимовича, письмо первое, Русская Бесѣда, 1857, кн. 1.

вони складені з чужих текстів. Але скоро по тім Куліш мусів зайнятися і збиранням дум, бо вже 1846 р. він передав свої думи Срезневському для спільногого видання і 1847 р. скаржився, що вони в Срезневського¹⁾ пропали. Але чи се були дійсно думи, чи може тільки історичні пісні—невідомо, бо Срезневський сі записи таки загирив і вони зістались невідомими. Того-ж таки часу мусів Куліш збирати свої „Украинскія народныя преданія“, що були надруковані в московських „Чтениях“ 1847 р.—але там знов таки дум не було. Тільки вернувшись з заслання і приїхавши влітку 1852 р. на Україну, міг Куліш ново зайнятися збиранням пам'яток народної поезії, між іншим і записуванням дум, але думасмо, що в дійсності дум він тоді не записував: його етнографічні жнива перших літ після повороту, що увійшли до збірки Метлинського, були зібрані аж улітку 1853 р., наслідком згаданої появи в літературі сосницького кобзаря Андрія Шута. Правда, з оповідань кобзаря Братиці виходило-б, що Куліш з Білозерським ще 1852 р. заїздили до Бешка і записували від нього думи, але з інших споминів Братиці виходить, що се було вже після візити Куліша в Шута, себ-то не раніше як 1853 р., і нам здається се правдо-подібнішим: очевидно, Білозерський першим разом заїздив до Бешка сам. 18 вересня 1853 р., вернувшись з Сосницького повіту, Куліш писав до Бодянського, що „расшевелиль“ того самого Андрія Шута, о котормъ пишеть священникъ Базилевичъ“, і записав від нього 12 дум. Окрім того здобув ще багато записів від „чернігівського Білозерського“, тож обіцяв з'явитися в Бодянського „сь весьма важнымъ сборникомъ“. В тоні сеї замітки—Куліш говорить про „того самого Шута“ як про загально відому особу—відчувається, що етнографічна екскурсія до Сосниці не була чимсь цілком буденним, і розмови з кобзарями в Куліша в тім часі не належали до звичайних явищ. Сама екскурсія не мала також спеціально етнографічної мети: Куліш їхав до Сосницького повіту по волі, але маючи в гадці використати сю подорож і з етнографічного погляду. Збираючись на ярмарок до Івангорода, він писав до М. Д. Білозерського 26 серпня 1853 р.: „Я хочу самъ туда отправиться за волами; но меня больше привлекаетъ туда надежда встрѣтить какого-нибудь барда, который спiewak niestety, спiewaц niema коми. Славится ли эта ярмарка сбромъ старцівъ?“ допитується він²⁾). Під впливом як их обставин поїхав він тоді розшукувати „того самого Шута“, не знаємо; можливо, що звернув до Олександровки, не знайшовши нічого на самім ярмарку, а може навпаки: туди скермували його ярмаркові діди, додавши йому ще нові відомості до того, що він уже зінав про Шута від Базилевича. В кожнім разі звістка про сей ярмарок цікава для нас сим бажанням використати не часту очевидно оказію побачити кобзарів. Він ілюструє се своє бажання цитатою з Конрада Валенрода—що зраджує вже тодішній романтичний погляд Куліша на кобзарів, погляд, що згодом розвернувся в „Записках“. Вже видно тоді бреніла йому в усі ся фраза, що згодом мала розгорнутися в його історичну теорію кобзарства—в якій зливалися його власні спостереження і романтичні літературні спомини. Але влітку 1853 р. все се було ще в стані громадження: се окремі думки та враження, що пам'ять відкладає на потім, ґрунту-ж для систематичного опрацювання цього матеріалу ще нема. Спеціально безпосередніх спостережень над кобзарями було в Куліша ще дуже небагато.

Окрім згадки про Шута і цитованого в Шенрока³⁾ листа до Ганни Барвінок про знайомство з Вересаєм не маємо ніяких свідоцтв про те, щоб Куліш на початку 1850-х рр. багато знайомився з кобзарями. Очевидно перше його близче знайомство був таки Шут. Тому й нема нічого дивного, що запрошуучи до себе Жемчужникова в жовтні 1854 р., Куліш як найбільший атракціон обіцяє йому післати за „Андрієм Шутом і його меценатом—

¹⁾ О. Грушевський, Етнографічні плани й видання, с. 108—110 і Письма Кулиша къ Бодянскому, Кіевская Старина, 1897, X, 43.

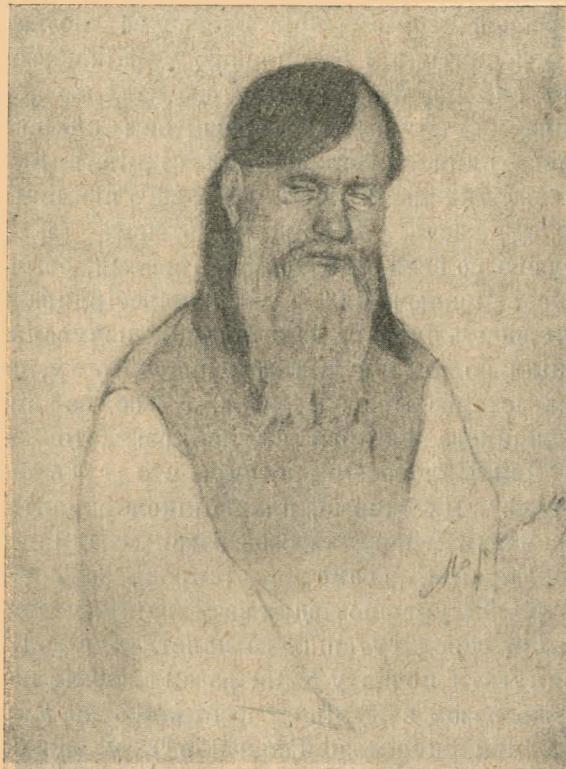
²⁾ В. Петров, Куліш—хуторянин, Записки істор.-філологічного відділу Української Академії Наук, 1926 р., кн. IX, с. 167.

³⁾ „Кіевская Старина“, 1901 р., кн. VI, ст. 356. Дати сей лист не має; Шенрок відносить його до періоду складання другого тому „Записок“, себ-то по 1856 р.; се потверджують і інші дати.

священиком¹⁾). Від Шута й походять перші записи дум по повороті з заслання або й перші Кулішеві записи дум взагалі.

Підтвердження цього знаходимо і в тім, що ніяких своїх записів від інших кобзарів Куліш Метлинському не передав. Записи від Бешка мабуть належали Білозерському: Куліш згадав-би був де-небудь цього нового знайомого кобзаря, якби сам був записав сі думи. Але в поглядах самого Куліша се не робило великої ріжниці—в тім-же листі до Бодянського він заохочував його друкувати свої збірники разом з сим новим зібраним матеріалом як-найскорше і без ніяких застережень з його (Кулішевого) боку. Але не договорившись ні до чого, ані листовно, ані особисто під час свого побуту в Москві, Куліш передав всі сі скарби Метлинському: свої записи від Шута й записи Білозерського від Романенка. Очевидно, ніякого плану власного видання Куліш тоді, 1853 р. ще не мав і навіть не рахувався з такою можливістю; а разом з тим горів бажанням як-найскорше передати публічності поетичні пам'ятки, що зібралися від ріжних збирачів. Тому й уважав сю передачу матеріалу Метлинському за зовсім природну, не вважаючи на те, що Білозерський, як згадано, нарікав на неї²⁾.

Але дуже скоро по тім такий план власного видання в Куліша з'явився—підо впливом нового знайомства, преданій³⁾), і сим очевидно викликав велике захоплення й подібні спомини самого Жемчужникова, так що в Куліша з'явилася думка об'єднати сі спільні здобутки: „Меня онъ занялъ до такой степени, что я хочу написать собственно для него книгу, въ которой опишу по воспоминаніямъ свои встречи съ разными Харьками Цехмистрами и вставлю въ свои бесѣды съ ними преданія въ такой послѣдовательности, которая бы живо рисовала его воображенію исторію послѣднихъ временъ заднѣпровскаго козачества. Онъ хочетъ рисовать рядъ эскизовъ, которые осуществлять все, что сохранено отъ забвенія въ преданіяхъ“. Слідом Куліш просить Бодянського прислати йому ще один примірник „Преданій“, бо він у рукописах не має всіх текстів. Очевидно, хоче зараз обратися до роботи, і нема сумніву, що книжка, про яку йде мова, має стати славними „Записками о Южной Руси“.

Кобзар Ів. Кравченко-Крюковський.

Малюнок П. Мартиновича в Костянтиноградському музею.

яке мусіло статися скоро по повороті до Петербурга, того-ж таки 1853 року, і думаємо,— все таки підо впливом літніх вражінь. В листі до Бодянського з 13 грудня 1853 року. Куліш, згадавши про друкування своєї повісті „Лѣто въ Малороссії“, переходячи мабуть думкою до інших літературних планів, породжених „малоросійським літом“, писав про учня Академії Мистецтв, який „шлялся“ по Україні ціле літо і так захопився нею, що рішив „віддати їй свій талант“,—Лева Жемчужникова. Куліш читав йому свої „Преданія“ („я прочелъ ему нѣ сколько украинскихъ

¹⁾ С. Глушко, Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим, Україна, 1926 р., кн. 2—3, с. 170.

²⁾ В. Шенрокъ, Кулишъ, „Кievская Старина“, 1901 р., кн. V, с. 210. З приводу цього невдоволення Куліш казав, що сам „съ досады, что никто не издаетъ, готовъ былъ отдать ихъ для напечатанія чорту, или что все равно, Срезневскому“.

Оповідання Харка Цехмістра, що ввійшли в перший том „Записок“, друкувалися вперше в „Преданіяхъ“ і перейшли в нову збірку з більшістю матеріалів 1847 р. Вони саме певно й захоплювали нових приятелів в їх розмовах у „секретній“ робітні Жемчужникова, в саду на Василівськім острові. Згадуючи сі їх спільні читання пізніше, Жемчужников оповідав про якусь книжку Куліша, призначену для народу, яку однаке з'їла цензура. Се ніби натякає на „Україну“, що була „изъята“ цензурою з продажу і бібліотек по процесі 1847 р. Але, очевидно—Жемчужников, що давав свої відомості Шенрокові десь аж у 1890-х рр., тут трохи по-плютив факти. „Україну“ Куліш йому дійсно дав і вона була в нього в тих часах, але приязнь їх зав'язалась над „Преданіями“ і вони саме й були темою їх розмов у зимі 1853—4 р.¹⁾. Як відомо, вони також не вийшли в світ через цензуру—хоч і не були виданням „для народу“.

З сих приятельських розмов двох аматорів мистецтва, що серед артистичного Петербургу зійшлися на спільнім романтичнім захопленню українською старовиною: одного ще цілком захопленого новістю сих переживань, другого схильованого радістю повороту до довго невиданої батьківщини,—із симпатії, утвореної сим спільним замілуванням, мала родитися книжка, яка означає один з найважніших етапів в історії української думки XIX в. Настрої Жемчужникова тих часів відбилися в його пізніших оповіданнях. Згадуючи свою знайомість з Кулішем, він казав: „Я нашель въ немъ то, чего искала моя душа, горячо полюбившая Малороссию со всей ея исторіей, пѣснями, обычаями, одеждой,—словомъ полюбилъ въ ней все, все безъ исключенія“²⁾. Ся неперебірлива й так наївно висловлена любов студента мусіла бути досить близька й до тодішніх почувань поворотця, і Куліш так захоплюється, що хоче спеціально писати книжку, яка-б йому, сьому новому приятелеві, живіше представила новітню історію Правобережжя, а все се кінець-кінцем тільки для того, щоб поставити Жемчужникова на ноги як маляра: „это укрѣпить его силы для будущихъ картинъ изъ истории Малороссіи потому, что тутъ на каждомъ шагу буду учить его живописной техникѣ“. Як бачимо, план цілком романтичний.

Але на практиці сей романтизм показав себе зовсім розумним. Жемчужников мав ще деяшо окрім своєї любові до України, а саме мав широкі звязки в українських великопоміщицьких колах. В 1852 р. він уперше їздив на Україну, де мав родичів серед нащадків Розумовського, нав'язав звязки серед тутешнього панства, де-далі то довше розгощувався в ріжних дворах і навіть зимувати почав у Київі разом з своїми полтавськими приятелями. Коли влітку 1854 р. вони вже разом з Кулішем пустились по Україні, Жемчужников увійшого до тих своїх приятелів, між іншим до Галаганів³⁾, у яких у дворі в Сокиринцях Куліш згодом познайомився з давнішим приятелем Жемчужникова—кобзарем Остапом Вересаєм. Се знайомство само по собі мало велике значіння для Куліша, але знайомство з Галаганами мало ще й те добре, що дало Кулішеві деякі грошеві засоби для його видань. Між сими виданнями „Записки о Южной Руси“ поки що стояли скромно на задньому плані, як поширене видання „Преданій“. Здобувши в сих подорожах 1854 р. нові

1) С. Глушко, друкуючи листи Куліша до Жемчужникова („Україна“, 1926 р., кн. 2—3, с. 165), висловив думку, що вони познайомились ще в 1845—6 р. Але проти цього говорить та обставина, що Жемчужникова зблизило з Кулішем саме його українофільство—знайомство ж з Україною Жемчужникова походить тільки з 1852 р., коли він уперше їздив на Україну. До того-ж ми маємо отсей датований лист до Бодянського про перше враження Куліша від Жемчужникова з 1853 р. Нарешті, Жемчужников згадує Куліша вже жонатим чоловіком, а в 1845—6 р. Куліш жонатий не був

2) Шенрок, Кулишъ, „Кievская Старина“, 1901, кн. V, 187.

3) Сам Галаган був теж видавцем української народної пісенності, але думами мабуть не займався. „Южно-Русські пісні з голосами“ Г. Галагана, що вийшли 1857 р. (цензурний дозвіл 5 вересня 1856 р.), містили правда одну думу з фортеційним акомпаніментом (№ 50, с. 88)—але се був тільки передрук думи про Війзд Козака Цертелева, а не новий запис. В такій дослівній точності з варіянтом Цертелева Галаган не міг записати сю думу від кобзаря, тому й не можемо вважати її нічим іншим як передруком. Наново видно був записаний тільки мотив: перший музичний запис думи. Словесний-же текст був підібраний з уже відомих записів, мабуть для зручності записувача. Нових записів дум в збірці не було. Тексти не мали помітки про своє походження і ціле видання було анонімне. На обгортаці під віньєткою стояло „собственность издателя“, але видавець не був названий.

історичні думи, Куліш знов пропонує Бодянському друкувати разом, і вживає заходів, щоб добути гроші від Галагана на збірник¹⁾. Дражнить Бодянського своїми знахідками, щоб заохотити його до друку, далі впадає навіть у патос,—але в усім сім відчувається тільки бажання об'єднати пісенні збірки в одно велике спільне видання²⁾. Аж за рік, 1855 р. одержавши збірку Ніговського і гроші від іншого багатого земляка, Тарновського, вирішує Куліш приступити до власного самостійного видання: в листі до Бодянського з 16 вересня 1855 р. він викладає йому план „Записокъ о Южной Руси“ вже поширений—навіть децпо роздутий перебільшеним оптимізмом Куліша.

Він пише в жартовливім тоні:

„Хоть Вы и ближе меня къ Николаю М. (Макаров, криптонім Куліша), но я прежде Васъ узналъ, что онъ приготовляетъ къ цензурѣ интересный сборникъ преданій, думъ, сказокъ, легендъ и критическихъ взглядовъ на многое въ малороссійской жизни по поводу объясненія нѣкоторыхъ изъ этихъ вещей. Если только цензура пропуститъ, то въ этой книгѣ нашлись бы и для Васъ интересныя страницы. Давно бы слѣдовало Николаю М. заняться подобнымъ изданіемъ, чтобы оживить и расшевелить изслѣдователей Малороссіи, но лучше поздно, нежели никогда. Если Богъ поможетъ, то за этимъ томомъ послѣдуетъ еще одинадцать. Вы спросите съ недовѣрювымъ изумленіемъ: откуда у него возьметесь столько материаловъ? Но дѣло дѣйствительно на такомъ ходу. Надобно поднять на ноги все, что было писано о Малороссіи, и пустить въ ходъ все, что о ней напечатано, разумѣется, если цензура не воспрепятствуетъ. Планъ у него обширень и Вы пожалуйста не покирайте головою, что человѣкъ, не подождавши Васъ, затѣялъ велику затѣю, и радуйтесь, что хоть одинъ человѣкъ во всей Малороссіи чувствуетъ готовность трудиться съ энтузіазмомъ“³⁾.

З цього видно, що за літо 1855 р. план Записок зовсім достиг і одержав ту форму, в якій книжка й з'явилася на світ. Принаймні що-до першого тому, бо дальший план, ота універсальна енциклопедія всього, що було надруковано про Україну,—розуміється, не міг бути реалізований. План-же першого тому склався головно під враженням напливу пісенного матеріалу, і мабуть без близкої участі Жемчужникова, що був зацікавлений головно в новелістично-легендарній частині праці. До того-ж Жемчужников у серпні того року поїхав на севастопольський фронт і вернув аж в осені, до де-Бальменів, де записував пісні й казки, певно для „Записок“. Зате зиму того року—час закінчування першого тому „Записок“, приятелі прожили разом у помешканні Куліша в Київі, аж до того часу, як треба було пускати книжку в цензуру в перших місяцях 1856 р. (дозвіл видано 21 березня⁴⁾). Таким чином посередня участі Жемчужникова мусила таки відбитися на роботі. Незалежно від матеріалу, що він подав до 2-го тому, Жемчужников мав і деякий збирацький досвід, знання психології народного оповідача і міг давати Кулішеві корисні поради⁵⁾. В статті про відносини між „Преданіями“ і „Записками“ акад. Лобода, помічаючи ріжниці між редакціями ріжних оповідань, ладен вважати всі сі ріж-

На се рідке видання і на думу, що в нім надрукована, звернув нашу увагу К. Квітка.

Слід згадати, що в тім самім часі Жемчужников згадує музичні записи дум прилуцького поміщика і поета Миколи Марковича, які він бачив разом з іншими його записами ніби-то 1856 р. Правда, Жемчужников говорить виразно тільки про запис „думи про Саву Чалого“, себ-то зовсім не про думу, а про пісню, але можливо все таки, що коло цього часу він бачив у Марковича і справжні думи, можемо навіть допустити, що Маркович був записувачем отого Виїзду у Галагана, але розуміється се тільки здогад (в збірці Галагана справді був надрукований якийсь запис Сави Чалого з нотами, може отсей Марковичів). Порівн. Л. Жемчужниковъ, Замѣтки къ статьѣ: Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ. Основа, 1861, кн. II, с. 185.

¹⁾ Шенрок, Киевская Старина, 1901, V, 206.

²⁾ Лист з 12 вересня 1854 р., Київская Старина, 1897, кн. XII, с. 460, і 1898, кн. II, с. 308.

³⁾ Київская Старина, 1897, XII, с. 463.

⁴⁾ Але звістку про дозвіл Куліш мав скоріше, бо писав з Москви до Тарновського 26 лютого 1856 р., що Записки „пропущенні“.

⁵⁾ Цікаве його помічення над ходом думок народних оповідачів у Споминах (Вѣстникъ Европы. 1899, кн. XII, с. 250). Треба завважити також, що Жемчужников мусів бути совсім записувачем: його запис „Удovi“ від Вересая дуже близький до такого-ж запису Русова і Чубинського,—ріжниці між ними не більші як звичайні розходження між двома варіантами одного співака. Але записував не часто, бо не записав нічого від тих кобзарів, яких малював для „Живописной Украины“ (порівн його „Объясненія“ в „Основі“ 1861 р.). Багато інтересних подробиць до збирацтва Жемчужникова в його статті: Нѣсколько замѣчаній по поводу народныхъ пѣсень. „Основа“, 1862, кн. II.

ници за доказ редакторської безоглядності Куліша; між іншим він переводить порівняння казки, що Куліш здобув від Жемчужникова (Чтенія, с. 71, Записки, II, с. 10) — пояснюючи ріжниці отсю редакторською роботою¹⁾. Але ми пояснимо їх скорше впливом Жемчужникова, чи краще — впливом запису Жемчужникова. Бо коли текст „Записок“ походить від Жемчужникова, то текст „Чтеній“ мусів бути зовсім іншого походження: в 1847 р. Куліш ще не був знайомий з мальром, а сам Жемчужников не знов України і не вмів по-українськи. Обидва ж тексти являються варіантами дуже розповсюджені казки, обидва майже дослівно подібні, тільки текст „Записок“ має лаконічніший початок: можливо, що Куліш скоротив його за якимсь записом Жемчужникова той-ж таки казки. Вона, як сказано, не рідка, і Жемчужников дуже легко міг мати власний запис. Для нас сей приклад являється тільки потвердженням того, що Куліш дійсно рахувався з роботами свого приятеля зовсім серйозно.

Та хоч не можна докладно обрахувати участі Жемчужникова в тім виданні, що він інспірував своїм захопленням Україною і любов'ю до народного мистецтва, але се безсумнівно, що його участь мусіла бути дуже живою й значною, хоч де-далі все меншала. План „Записок о Южной Руси“ переріс приятельський альбом, проєктований у балачках на Василівськім острові; він переріс значінням навіть інші тогочасні заняття Куліша. Під час друкування Куліш пише до С. Аксакова: „Записки о Южной Руси“ печатаю съ наслажденiemъ не потому, что въ нихъ есть мое, а потому что передаю свѣту памятники духа народнаго, которымъ въ моихъ глазахъ нѣть цѣны. Корректуру держу съ такой тщательностью, какъ будто это Священное Писаніе²⁾... Таке розуміння сеї праці відповідало настрою моменту: в тій хвилі вона дійсно мала служити не тільки для інформації, але — як відчували сучасники: для посвяти в тайни об'єднання з народнім духом, „для відтворення звязку з сим джерелом усякої живої сили“³⁾. Про значіння сеї праці в тогочасних умовах українського життя тут говорити не доводиться. Але коли подивимось на неї тільки з погляду історії консервації дум, то й тоді навіть зможемо легко пояснити сей ентузіазм до „Записокъ о Южной Руси“ тими її сторінками, де Куліш уперше ставався відкрити перед українською інтелігенцією робочу обстанову, в якій утворюється народня поезія, і ставався відтворити сю поетичну дійсність, зовсім занехтовану працями старшого типу. В Записках замість символічних образів і поетичних періодів, з яких складається поезія народу, виступили індивідуальності й таланти, що творять сю поезію, і в сім була оригінальність, свіжість і принадність праці. В ній таки лишилося дещо з тої теплої атмосфери приязних балачок, в якій вона зародилася,—зокрема в її першім томі, що цілий був витриманий у живім, непримушенні тоні розмови. Та він тільки й цікавить нас тут, бо том другий не містить дум і не займається думами.

В першому томі з 322 сторінок майже третина присвячена думовій поезії та кобзарству. Ся сотка сторінок, розкидана по книжці пайками, містить надзвичайно багато цінного, нового й спеціально багато значучого для історії думового репертуару. Матеріал природно поділяється відповідно до джерел, з яких він походить: Куліш оповідає про кобзарів і тут-же передає дещо з їх репертуару та передруковує з примітками два вищезгадані фальсифікати: „Посвистача“ і „Бандуриста“. Кобзарів, яких описує Куліш у першім томі Записок — три: про двох він оповідає з власних спостережень, про третього за словами Ніговського. Особисті знайомі Куліша се Шут і Архип Никоненко з-під Оржиці. Про знайомство з Шутом вже сказано, а нові відомості „Записок“ про нього перекажемо нижче. Але появі Никоненка вимагає більшої уваги. „Записки“ дають про нього дуже скупі відомості: сей кобзар був родом з Оржиці, Куліш познайомився з ним на хуторі під Оржицею і бачив його тут не більш як тричі. При побаченнях він записав від нього п'ять дум, а решти

¹⁾ Акад. А. Лобода, До літературної історії Кулішевих „Записокъ о Южной Руси“, Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук, кн. II—III, с. 114.

²⁾ Кіевская Старина, 1901, VI, с. 350.

³⁾ Русская Бесѣда, 1857, IV, с. 129, рецензія на „Записки о Южной Руси“.

(кобзар знов ніби-то сім дум) не встиг записати, бо Никоненко скоро по тім помер. З інших джерел про нього майже нічого не знаємо; кобзаря Архипа Никоненка знов кобзар Крюковський і в 1882 р. говорив по нього як про покійника В. Горленкові¹⁾. Де жив сей Никоненко, Крюковський видно не сказав, завважив про нього тільки: „Той далеко жив“. В часі знайомства з Кулішем Никоненко був жонатий у друге, і дуже нещасливо, з жінкою, що обкрадала його і часто кидала, мав сина десь у наймах і маленьку дочку-поводарку, на яку скаржився за її неслухняність. Взагалі-ж се був чоловік поточений горем, пессиміст, озлоблений на людей: „Сліпий, та сердитий“, як він переказував погляд на нього селян. Він був дуже чесний, і Куліш оповідав його тривогу, коли в нього пропало трохи Кулішевих конопель, з яких Никоненко плів мотуз. Подібно як Шут сей кобзар також заробляв крученим шнурів.

Думи записав Куліш від нього такі: 1) „О козакъ Голотѣ“, с. 14. 2) „О вдовѣ и трехъ сыновьяхъ“, с. 19. 3) „О сестрѣ и братѣ“, с. 24. 4) „О бурѣ на Черномъ морѣ“, с. 28. 5) „О бѣгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова“, с. 32.

Bei сі відомості, хоч не дуже докладні, все-ж складають дуже виразний образ оржицького кобзаря. Тим не менше й сі відомості, і навіть саме існування Никоненка було взято під сумнів. Подаючи до друку листи Куліша і Жемчужникова до Остапа Вересая, О. Пчілка звернула увагу на те, що не вважаючи на дуже приязні відносини Куліша до „останнього кобзаря“, їх листування й усяку поміч, що Куліш подавав йому, в сих відносинах було багато неясного. В „Запискахъ о Южной Руси“ Вересай—кобзар Остап (без прізвища) з'являється аж у другім томі, як співець пісні про Кирика в оповіданнях Л. Жемчужникова. Але, на думку авторки, Вересай сеї пісні не знов, бо не згадував її своїм пізнішим записувачам, і сю пісню підкинув анонімному кобзареві сам Куліш. В сьому упевнює авторку ще й те, що Жемчужников—як сказано в Записках—мав ніби-то записати сю пісню в шинку в дорозі, чекаючи коней і крадькома від людей, що „гуторили“ про своїх панів, між іншим про „доброго пана“ Григорія Павловича—очевидно, Галагана, патрона Вересаєвого²⁾. Справді, записати прихапцем таку довгу пісню дуже трудно, і Жемчужников мабуть і не записував її; сцена в шинку „Записок“ певно не списана з натури, а побудована з ріжнорідного фактичного матеріалу³⁾. Але більшість з нього торкається все таки Вересая, і очевидно, замітка другого тому Записок має на увазі саме його. Тимчасом, на думку Олени Пчілки, особа кобзаря навмисне була

¹⁾ В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, „Кievская Старина“, 1882, кн. XII, с. 485.

²⁾ Мабуть не власника, бо Куліш каже, що Галаган взяв його під свою опіку в Сокиринці. Вересай же родом з Калюжинець, а кому належало село, нам невідомо.

³⁾ Оповідання Остапа про зятя, про те, як він осліп, спір про те, чи ліпше сліпому, чи видющому, все се походить з розмов Жемчужникова з Вересаєм, що відбувалися у Галагана в Лебединці або в Сокиринцях і були уведені в Жемчужникову „Полтавщину“ в „Основѣ“. Відти-ж походить і пісня про неправду; питання про те, де спали батьки: чи на полу, чи на печі, в „Полтавщині“ не повторене, але й воно звязане з Вересаєм—він повторив його Русову („Записки ю.-з. отдѣла“, I, с. 316). Що-до обстанови цього оповідання, яка здається непевною шановній авторці, то думаємо і до неї можна привести паралелю зі споминів Жемчужникова. Дуже можливо, що Жемчужников мав і більше таких пригод, можливо також, що саме отся зустріч у шинку, описана в Споминах, послужила рамкою для всіх сих епізодів з Вересаєм, що описані в Записках, а в дійсності відбулися, як бачимо, в зовсім іншій обстанові. Епізод в Споминах, що маємо на увазі, такий: Вертаючи з Кулішем від матери Гоголя, Жемчужников розлучився з товаришем і вночі чекав коней у х. Лазорки у заїзді. В шинку було багато люді, і було поставлено кварту горілки на заклад, хто найліпше розповість оповідання чи анекдот. Коли заклад уже майже виграв салдат, встав якийсь чолов'яга на підпітку, взяв слово і почав лаяти панів і начальство, церкву, попів, батька й матір. Лаявся він дуже складно і видно зробив враження і на Жемчужникова і на всіх. Нарешті люди розійшлися, пішов і він, і „поки він віддалявся, чутно було його страшні прокльони та лайку—він виливав свою злість на життя і на все“ („Вѣстникъ Европы“, 1899, XII, с. 258). Се свого роду паралеля до „останнього акорду редактора—Куліша“, як каже О. Пчілка: „и въ завываніи вѣтра вокругъ моей кибитки мнѣ все слышался высокій голосъ бандуриста, воспѣвающаго торжество неправды“. Вважали ми за конче потрібне спинитись над сим епізодом з огляду на те значіння, яке йому надавано в літературі, і з огляду на його звязок з першими відомостями про Вересая.

затушована, аби через його уста можна було увести до Записок сатиричну пісню про Кирика не місцевого, себ-то не лівобережного походження, бо пісня про Кирика правобережна: О. Пчілка мала в руках запис сеї самої пісні, зроблений на Волині, і він ще більше впевнив її в неточності звістки про запис Кирика від Остапа. Але ся містифікація з кобзарськими іменами була зроблена, мовляв, не тільки для сього, а ще й тому, що деякі думи, записані від Вересая, Куліш надав оттому мало відомому Никоненкові. „Думи старі, власне ті, що знав Вересай, також уміщені (у Записках) у значно доповненім вигляді, але про них сказано, що їх співав—теж десь „у степовім хуторі“—кобзар Архип Никоненко, що приходив туди з села Оржиці і скоро по тім помер. Одна з тих дум (про козака Голоту)... була зовсім нова і не мала варіантів, пізніше вчені критики вважали її за сумнівну“¹⁾. Кого з критиків мала на увазі Олена Пчілка, ми не могли з'ясувати, але дума про Голоту зовсім новою не була: уривки сеї думи були вже в дуже солідній збірці Лукашевича. Се завважив і Куліш у листі до Бодянського, де відповідав на докори за Метлинського і сповіщав про свої жнива 1854 р. Лист датований 4 жовтнем, і тут між іншим Куліш пише: „Отъ и теперь я зновъ позбыравъ думъ зъ пивдесятка (про Голоту—цица й тільки, те що надруковано у Максимовича и у Метлинського—тильки маленьки уривочки). Хто же ихъ надрукує? Нехай хочъ Цыганъ, я й Цыганови отдамъ“, закінчує Куліш з розпухою. Розуміється, сі заяви Куліша не виключають можливості, що свою довгу думу про Голоту він злішив з таких-же маленьких уривочків, як старші тексти, але ся заява і дата запису, на нашу думку, має таки велику вартість. Те, що Куліш згадує 5 записів (стільки-ж записів від Никоненка в „Записках“), позволяє думати, що се власне ті тексти, що були записані „під Оржицею“, як значиться в „Записках“. Великої неправдоподібності тут і нема: в тім-же листі Куліш згадує свої подорожі з Жемчужниківим до Полтави через Лубні і візиту в Яновщині у „Гоголіхи“—отже він досить крутився по Полтавщині—був мабуть і під Оржицею, де минулого року купив собі хуторець „Зарог“.

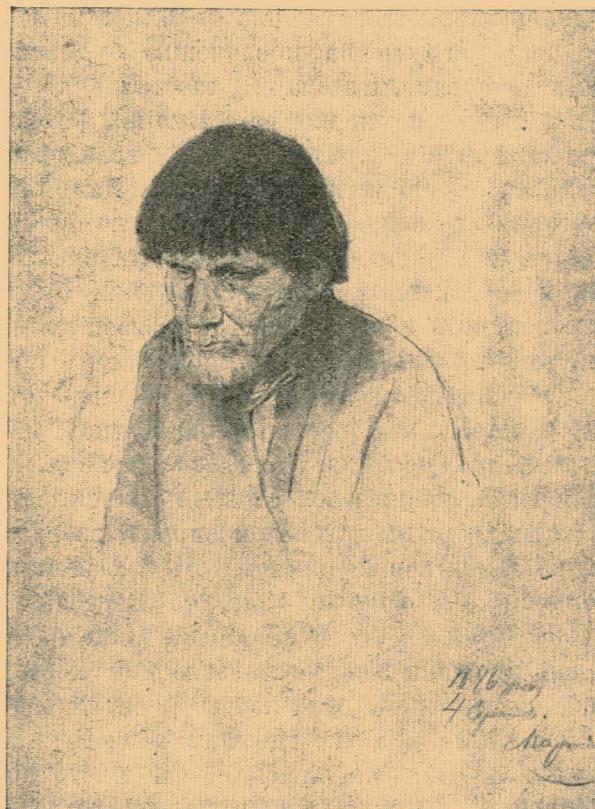
Однаке здогад О. Пчілки про тотожність Вересая й Никоненка вартий пильної уваги. Бо з приводу нього шановна авторка висловила кілька загальних, але дуже вірних спостережень про сумнівність всяких записів, зроблених „у степу“, від „подорожніх“ кобзарів, або „вже померлих“. І не можна заперечити, що Никоненко до деякої міри також входить до сеї сумнівної категорії. Але чи можна взяти його під сумнів разом з усіма його думами?

Що-до дум, то навіть коли відкинемо Голоту, якого Вересай не знав і в уривках, то сконстатуємо, що репертуар обох кобзарів усе таки не тотожній: Никоненко співав думу про Сестру і Брата, якої Русов і Чубинський у Вересая не записали: потім записав її Ухач-Охорович разом з ріжними іншими думами, і здається нам, що Вересай навчився їх від книжних людей вже після обслідування Русова, аби вдовольнити все ростучу моду на його співи (див. нижче вступ до думи № 1, с. 2). Крім того—сі два тексти, Никоненків і Вересаїв, мало подібні один до одного: текст Никоненка з темою Сестри і Брата комбінує мотив Вітчима (відповідь про поворіт в алгоріях), і тим дуже ріжниться і від Вересаєвого варіанту, і від старших записів сеї думи. Можливо дійсно, що тут Куліш на власну руку доповнив запис і так утворив новий тип сеї думи. Але мусимо сказати, що всупереч поглядові О. Пчілки, ніби думи Никоненка „значно доповнені“ проти текстів Вересая, як їх записав Русов, Никоненкові тексти, за виїмком Сестри і Брата, взагалі являються коротшими й лаконічнішими від варіантів Вересая. Правда, сама коротшість, на нашу думку, не могла б ще бути рішаючим аргументом на користь автентичності Никоненкових текстів: Вересай кобзар дуже многослівний і записувач міг легко покоротити його безкінечні стилістичні додатки й покраси. Але тексти Никоненка належать до зовсім інших редакцій ніж Вересаєві, а се в порівнянню дум аргумент дійсно важний!

Візьмім думу про Бурю. Се справді цікавий збіг обставин, що обидва кобзарі співали не популярного „Олексія Поповича“, а конкурентійну „Бурю“. Але співали вони її зовсім ріжно.

¹⁾ О. Пчілка, Письма къ Остапу Вересаю А. П. Кулиша и Л. М. Жемчужникова, „Кіевская Старина“, 1904, II, с. 215.

Ся дума в більшості варіантів побудована на протиставленню батьківських синів, яких у смертну годину ратує містична опіка роду, і бездомного чужаници, що помирає без оправдження—така ся дума у Вересая. У Никоненка-ж чужаници нема. Се дефектний варіант—мабуть зліплений з уривків якогось кобзаря, що мало пам'ятав сю думу. Ніяк не можна припустити, що Куліш сам попсуває його і позбавив основного змісту. Таких фундаментальних змін не бачимо в його пізніших комбінованих текстах у першім томі „Історії Возоєдинення Русі“. Приклад другої думи, „Азовських братів“, для нас ще більш значущий. Як відомо, всі варіанти сеї думи розпадаються різко на три редакції: одна з трагічним кінцем, дві з більш менш компромісовим—сі належать до Полтавщини й Слобожанщини та—до Чернігівщини. Никоненків текст входить у трагічну чернігівську групу: се разом з текстом Цертелєва один з двох трагічних варіантів, що перейшли на територію Полтавщини. Текст Вересая належить до типу доброго кінця, з похвалою старшим братам (у нас група III), окрім того Никоненків варіант має рідку згадку, розповсюджену в північно-чернігівських текстах про „повчок-невеличок“. Все се позволяє думати, що Азовські брати Никоненка записані не конче під Оржицею, а десь на Чернігівщині, але в кожсаєвими, ще й так, що Жемчужников передав Кулішеві свої записи знайомством Куліша з Вересаєм. Воно й дійсно дивно, що приятелюючи з Вересаєм, сі два пильні збирачі не записали від нього його дум. Але не маємо приводу думати, що так воно не було в дійсності. Ми взагалі не знаємо, коли саме звернув Жемчужников увагу на співи Вересая. Знаємо, що він записав від нього Вітчима—того, що дав до „Основи“. Згадує він, що Вересай любив думу про Вдову¹⁾—але не відомо, чи Жемчужников записав сей текст, і взагалі він не згадує в споминах, щоб з його дописів що-небудь пішло до першого тому „Записок“²⁾. Чував Жемчужников думу про Азовських братів, як її співав якийсь кобзар у Сріблому, якого слухали між іншим Галагани³⁾—се не був Вересай—Жемчужников лишив нам його портрет, але не записав його думи⁴⁾.

Кобзар Тихон Магадин.

Малюнок П. Мартиновича в Костянтиноградському музею.

ні разі вони не записані від Вересая (з тих сторін існує досить старий запис від Братиці, але Никоненків варіант не те саме). Лишається ще дума про Вдову і трьох синів. Ся дума теж зустрічається в Никоненка й Вересая, але обидва варіанти зовсім ріжні (треба заважити, що той уривок думи, який цитує Жемчужников, „Основа“, 1861, VIII, і він не підходить дослівно до запису Русова від Вересая, все таки більший до цього, ніж до Никоненкового тексту). Ся дума також, скажемо напевно, не записана від Вересая.

Правда, з другого боку, Никоненкові думи могли бути Вересаєвими, що перед зроблені ще перед знайомством Куліша з Вересаєм. Воно й дійсно дивно, що приятелюючи з Вересаєм, сі два пильні збирачі не записали від нього його дум. Але не маємо приводу думати, що так воно не було в дійсності. Ми взагалі не знаємо, коли саме звернув Жемчужников увагу на співи Вересая. Знаємо, що він записав від нього Вітчима—того, що дав до „Основи“. Згадує він, що Вересай любив думу про Вдову¹⁾—але не відомо, чи Жемчужников записав сей текст, і взагалі він не згадує в споминах, щоб з його дописів що-небудь пішло до першого тому „Записок“²⁾. Чував Жемчужников думу про Азовських братів, як її співав якийсь кобзар у Сріблому, якого слухали між іншим Галагани³⁾—се не був Вересай—Жемчужников лишив нам його портрет, але не записав його думи⁴⁾.

¹⁾ Основа 1861, VIII, Объяснение къ рисункамъ „Живописной Украины“, с. 3.

²⁾ Він каже тільки: „Часть собранного этнографического материала (была напечатана) во второмъ томѣ Записокъ о Ю. Р. 1857 г. и въ журнале Основа 1862“ (Вѣстникъ Европы, 1899, XII, с. 230).

³⁾ Записки, II, с. 9.

⁴⁾ Поріви. Основа, 1861 р., кн. IX, с. 193 і „Живописная Украина“, № XVI.

Ваагалі ми не маємо згадок Жемчужникова про Вересая раніших ніж 1856 р.: знав він його певно і раніше, але дум його видно не записав.

Але візьмім ще інші свідчення. Запис другого тому Записок, зроблений від кобзаря Остапа, датований „25 листопада 1855 р.“—дата фантастична, бо на Різдво (се-ж перший день Різдва!) того року Жемчужников був у Київі серед своїх приятелів: Галаганів, Кочубеїв і Тарновських і професорів київського університету, а не в степу серед п'яних подорожніх і ярмаркових. Знайомство Жемчужникова з Вересаєм мусіло бути давніше, хоч ми й не знаємо, коли саме воно сталося. Що-ж до Куліша, то перший лист його до Вересая датований 10 груднем 1856 р.—отже Куліш познайомився з Вересаєм вже по виході першого тому „Записок“ і не міг використати його співів у сім томі. З Вересаєм Жемчужников познайомив Куліша в 1856 р., мабуть на посвячення будинка Галаганів у Лебединці. Се свято Жемчужников описав окремо, і зазначив, що там був і Вересай¹⁾. У Шенрока-ж маємо його згадку, що в Галагана він уперше звів Куліша з кобзарем. Тут-же наведено і лист Куліша до жінки про сю зустріч, і увагу, що Вересай грає ролю в першій частині другого тому Записок: „Онь очень уменъ и благороденъ. Напр. онъ ходилъ къ Галагану жаловаться на сօсѣдей, которые его обижаютъ: „Якъ тилько почувъ я его слово ласкаве да гарне, то наче на світъ народився. Стою, и духъ мини заперло. Пытае: „чого ты, Остапе?“, а я тилько плачу: що такий та й гарний, а я ему въ вичи буду лизты“. Я прочиталь ему двѣ малороссійскія проповѣди²⁾ и восторгъ его превзошелъ мои ожиданія. „Колы-бъ у мене була така книжка, то я бъ заплатывъ бы письменному гроши да поты слухавъ бы поки всю витвердывъ... А, Господы, яка жъ книжка! Шо наче въ мене волосся зъ головы лизе, и все плакавъ бы и наче зъ мене тило опадає, що Господы, якъ то мы живемо грішно“³⁾). Куліш кінчає тим, що пообіцяв Вересаєві прислати „Проповѣди“, і дійсно перший лист Куліша до Вересая починається словами: „Посылаю тоби ту книжку, которую я тоби читавъ у тебе въ хати“⁴⁾; разом з доказом справді зворушливої словності Куліша у відносинах до жебрака, се являється й доказом того, що згаданий лист був таки першим листом в іх кореспонденції. А коли се так, то Вересай не міг буди моделем для якоєсь постаті першого тому Записок. Та й дійсно чи вище наведені слова Куліша про Вересая і його вражіння від зустрічі з сим екзальтованим кобзарем не доводять, що він не міг послужити моделем для портрету озлобленого й сердитого Ніконенка з його майже матеріалістичною філософією: „Богъ его знае, до чего мене Богъ доведе. Якъ я не зароблю, то лежатиму, поки й опухну. На Бога надийся, а Богъ нічого не дастъ“⁵⁾—се-ж таки не побожний слухач проповідей о. Гречулевича говорить! Мало міг використати Куліш Вересая для утворення того „сердитого старця“ Ніконенка!

Але дещо в сій постаті кобзаря з-під Оржиці дійсно лишається невиясненим, або крапце—воно поясняється паралелями інших кобzarів. Ніконенко напр. плете шнури, як Шут,—але шнури плетуть і інші сліпці. Він нарікає на своїх дітей, як Вересай, але все таки се ні Шут, ні Вересай. Коли сей покійний кобзар „зі степу“ дійсно ніколи не жив, то він міг-би прикривати собою колективного доставця тих текстів, що Куліш згадував у листі з 4 жовтня 1854 р., а не Вересая. Ми-ж все таки думаємо, що коли не в усіх своїх подробицях, то де в чім сей образ був узятий таки з натури. Куліш і Жемчужников згадують портрет Ніконенка, що Куліш ніби-то надрукував в „Живописній Україні“⁶⁾. І ми все таки думаємо, що сей Ніконенко в дійсності був співаком тих дум, що йому

¹⁾ Основа, 1861, X, с. 85 і даліші.

²⁾ Се проповіді українською мовою протоієрея Василя Гречулевича.

³⁾ Кіевская Старина, 1901, VI, с. 354.

⁴⁾ Кіевская Старина, 1904, II, с. 220. Посилав він видно через Галагана, якому одночасно посылав цільний транспорт Проповідей (Кіевская Старина, 1899, IX, с. 343).

⁵⁾ Записки, I, с. 11.

⁶⁾ Не вважаючи на всі розшуки, нам не вдалось його розшукати і перевірити, чи й дійсно такий портрет існував. За поміч в сих розшуках особливо вдачні ми зарядові Чернігівського Державного музею.

приписані, і для обґрунтування сеї думки ми позволили собі сей екскурс. Бо визначні кобзарські індивідуальності мали таїй замітний вплив на дослідження й збирання дум тих часів, що кожна така індивідуальність варта того, щоб її існування перевірити і по силі—віддати їй належне.

Але хто-б не був той Никоненко, Куліш з його приводу мав нагоду зробити багато важних зауважень про кобзарство взагалі. Одно—се погляд кобзарів на свою професію: Никоненко дивиться на сучасних старців погірдливо: „малі старці настали“. Він жалується на презирство молодих до старого репертуару, на заяви, що, мовляв, думи „брешуть“. Кобзар обурюється: „яка-ж воно брехня, коли воно так іменно було?“ Він вважає пісні за наслідок іскуплення Христового: як не було Христа, то й пісень не було. „Звісно, жили як звір, то які тут пісні?“ Сей високий погляд на своє діло говорить про почуття професійної гордості, корпоративної чести, і Куліш старається з'ясувати сей момент у вступі до книжки, оповідаючи про свого знайомого, київського старця (чи се знайомство ще з-перед заслання, чи з 1855 р.?), він децо говорить про їх організацію. „Між жебраками — сліпими є люди з великою пам'яттю, яка без найменших утрат затримує силу пісень і оповідань. Деякі з них, походивши по світі і наживши, як то кажуть, копійку, купують у рухливім селі хату з городом і заводять школу жебрущих співаків. Часто вони доходять між своїми великою слави. Їх численні учні, розійшовшись по цілій Україні, прославляють їх імення на дніпровських рибних ловах, на Поліссі, на Волині, в Слобідській Україні. В давнину, кажуть, між учителями жебраків були такі генії, що здобували собі титул старечих королів, і ціле життя збиралі данину з своїх учнів, що закладали в ріжних кінцях України власні школи“¹⁾.

Як бачимо, вся увага Куліша скупчується ще на „геніяльності“, на індивідуальності кобзаря, і він не добачає організованого характеру їх авторитету: не бачить, за окремими талантами, властивого майстра сеї пісенності—корпорації, яка творить, формує й консервує сі пісні. Але й сей індивідуалістичний погляд був усе таки дуже важним кроком наперед. На утворення його вплинули тогочасні літературні заняття Куліша: ще в Тулі зачитувався Куліш Вальтером Скотом і мусів познайомитись з його „Останнім мінстрелем“. Правда, його нема серед заголовків, які Куліш подає Бодянському²⁾, але постать ся була Кулішу відома: він рівняє до неї кобзаря Ригоренка, і думки Куліша про занепад колишнього лицарського епосу перед селянської авдиторії, що не має зrozуміння для історичного змісту дум, відзываються сумом шотландського співака, що жебрає від дверей до дверей:

He begg'd his bread from door te door
And tuned, to please a peasant's ear,
The harp, a king had loved to hear³⁾.

В Тулі-ж читав Куліш Одисею—в „Записках“ він звертав увагу на те, що Одисей слухав народніх пісень, зложених на його честь, з чого видно, „що на думку Гомера, героїчні пісні складав сам грецький народ, на підставі оповідань (молви) слідом за подіями, що його зацікавили“⁴⁾. Сю аналогію між грецькими рапсодіями і думами українських бандуристів мусів він глибоко відчувати, бо обережно критикуючи переклад Одисеї Жуковського за занадто вищкану мову, він висловлює думку, що оригінал мусів бути близчий духом до звичайної народної мови. „Якъ бы Жуковского ще разъ маты на свѣтъ народыла, та вже не царскыи захребетныкомъ, а пахаремъ або чумакомъ, то може бъ тоді Гомеръ заговорывъ до насть в ласною мовою“⁵⁾. Порівнював він, посередньо, українські думи і з шотландськими, провансальськими і еспанськими баладами, які також мовляв складались слідом за подіями

¹⁾ Записки, I, с. 2.

²⁾ Кіевская Старина, 1897, кн. XI, с. 251.

³⁾ Він жебрав свій хліб від дверей до дверей. І настроював, щоб потішити вухо мужика, Арфу, яку любив слухати король.

⁴⁾ Записки о Ю. Р., т. I, с. 179.

⁵⁾ Кіевская Старина, 1898, II, с. 296. Лист з 12 січня 1894 р.

і за життя своїх героїв; всі ці форми поезії він вважав за рідні одна одній походженням, чи громадськими стимулами, і тим вважав їх всіх за близькі до кобзарських дум. Дуже цікаво було б знати щось більше про його тодішні відомості що-до балад. Приїхавши до Петербурга в 1851—3 рр., Куліш учився по-єспанськи, читав і перекладав з сеї мови, але чи читав він справжні народні балади або старі *Romanceros*, чи тільки літератські міркування про них, або сучасні імітації, цього не знаємо. В кожнім разі сей збіг книжок у Кулішевих руках *Одисеї*, В. Скота і под. зовсім випадковий, бо ж поезію народньою він тоді не займався і планово не підбирав порівняної літератури для своїх уривчатих міркувань про думи в „Записках“. Але ся випадкова література скермувала Кулішеву увагу в бік народних співців і підготувала його до зустрічі з кобзарством і до тих наслідків, що вона мала для нього. Вона підготовила ті його нові погляди на творення народньої поезії і на вагу індивідуального хисту професійного співака, що були зовсім новим словом у тодішній українській літературі, а мали на неї великий вплив.

Та найбільше все таки вплинули тут самі кобзарські індивідуальноті: в першій мірі Шут, далі той таємничий Никоненко — і Вересай. Сей, правда, не відбився в першім томі „Записок“, але його пізніший вплив на історію дум — дуже великий — був таки ділом Куліша й Жемчужникова, що зробили своєму сліпому приятелеві дійсно грандіозну рекламу: підготовили йому небувалу славу. Ся праця належить більше до 1860-х рр., але ми мусимо хоч побіжно зазначити її тут, у сих 1850-х рр., що були десятиліттям великих кобзарів. Бо ще більше ніж під впливом Метлинського і Куліша, заслужених видавців дум, яких ми поставили на чолі цього багатого десятиліття, з погляду консервації дум сей період стоїть під знаком сих двох великих сліпців: сосницького і социринецького.

Андрій Шут і на „Записках“ відбився значно: хоч він тоді вже не був „новинкою“, але враження від його появи ще тривало. Про нього не говорять з таким звущенням, як про Вересая, але говорять, як про авторитет з спокійним признанням. Характерні з цього боку слова Жемчужникова в „Основі“. Хоч писані значно пізніше, вони підходять до часу знайомства з Шутом, що сталося в часі, про який тут мова: „Андрей Шутъ — передовой человѣкъ своего сословія. Распространяя думы, внося просвѣщеніе въ свою семью, онъ имѣлъ благодѣтельное вліяніе на всѣхъ своихъ собратій“. В такім-же дусі говорив про нього й Куліш, натискаючи при тім на моральний вплив жебраків взагалі — який він очевидно перебільшував, і головно — за надто узагальнював. Оповівши про Шута, Куліш каже: „Він дивиться на ремесло жебрака як на діло богоугодне. На його думку, жебрак існує на те, щоб нагадувати людям за Бога і добро (о добродѣтели). Вступаючи до сеї народньої верстви, він зразу ж навчився молитов, яких раніш не здав, і перша його учителька (наставница въ пѣсняхъ), якась сліпа баба передала йому разом з піснями усні перекази про сотворення світу, про перший гріх і про прихід Спасителя“. Сей біографічний уривок цікавий тою згадкою про науку у жінки, явища рідкого, особливо серед старців. Старчихи-вчительки звичайно виучують тільки молодих старчих, а не старців¹⁾. Мабуть і в Шутовім випадку справа йшла не про повну сліпецьку науку, а тільки про початкову, що доповнювалася в школі якого-небудь майстра. Думи перейняв він певно не від жінки-вчительки, а від якого-небудь кобзаря. Не знаємо також, чи жінки-вчительки можуть давати правильну „визвілку“ старцям, зокрема кобзарям. Характерна в сім уступі про науку Шута власне байдужість Куліша до сих складних питань. Збирач сеї нової доби, що відкінув ілюзію творчого народнього духу і перевів очі на індивідуальних співців, так захоплений сим поетичним індивідуалізмом, що навіть при більшім знайомстві з кобзарем він переочує його професіоналізм, його принадлежність до корпорації. Куліш не оповідає про науку Шута, він видно не питав його багато про неї і не мав нагоди почути про процедуру входу до жебрацької

¹⁾ Пр. Б. Луговський знає чимало таких пань-маток на Чернігівщині, але се все вчительки жіноцтва,

класи, або почувши не надав їй ваги. Зате багато говорить він про гарний спосіб поведення Шута („свобода обхожденя, чужда впрочемъ и тѣни нахальства“), про його розум, повагу. З репертуару Шута до шести записів, надрукованих у Метлинського, Куліш додає тут ще два: варіант Шута про Білоцерківський мир і другий запис „Жидівських оренд“, які вже був записав Базилевич — на думку Куліша не точно, як уже було згадано. Що-до Білоцерківщини, то тут зараз повстає питання про відносини цього тексту до старшого запису, надрукованого року 1849 в Максимовича, і про його оригінальність. В порівнянню з сим старшим текстом текст Куліша багато довший і можливо, що його доповнив сам Куліш, але правдоподібно він не підроблений в цілому. Коли-б Куліш „скомпонував“ сю думу, то певно знайшов-би для неї скромнішого батька — анонімного або покійного кобзаря, а не підкидав-би її такій відомій особі, як Шут. А доповнити певно доповнив він її дуже... Про міру точності записів Куліша від Шута взагалі можемо судити на підставі таких його поміток: Шут, каже Куліш, говорив звичайно так швидко, що його балачку він записував тільки з грубшого, пропускаючи характерні для Шута „отступленя“, — значить запис Шутової прози не був зовсім точний. Але співав кобзар певно не так швидко, і Куліш міг легше услідити за словами співу, „отступленій“ тут не було, і сі записи могли бути точніші. Однаке й сьому протиріччя та обставина, що дві думі, записані від Шута і надруковані в Метлинського, Куліш подав не в оригінальнім вигляді, а в сполученню з Бешковими варіантами. Се робить таке враження, що Куліш або не дуже дорожив Шутовим текстом, як не дуже точно записаним, або в тих часах ще не був цілком свідомий мети й способів збирання й консервації дум, що стали гаслом збірки Метлинського. Роблячи свої записи, Куліш мав на увазі літературні ідеали мови, тому й виправляв і чистив напівдіялектичний запис Базилевича; записи-ж від Шута „Записок“ були зроблені також 1853 р. (вдруге Куліш до Олександровки, осікльки нам відомо, не їздив) і не могли бути точніші від його записів у Метлинського, — себ-то не були зовсім точні. Так далеко Кулішів пієтизм до першого „великого кобзаря“ не пішов!

Але сі записи від Шута незалежно від їх більшої або меншої точності дають при-
від до інформації, для нас надзвичайно цінної. Куліш оповідає між іншим, як послу-
хавши співів і оповідань Шута, він сам почав рецитувати кобзареві інші думи й варі-
янти, які знов на пам'ять. „Андрій опинився в положенню дитини, що слухає спомини
діда. Треба було бачити, що з ним діялось. Часто він не міг всидіти на місці, швидко
ходив туди-сюди, ніби чогось шукаючи, потім ставав на хвилю з відкритим ротом, і знов
починав ходити, затерав руки, брався під боки, то сідав, то вставав і робив силу всяких
рухів“. Се перша документальна виразна вказівка що-до того явища в історії дум,
яке ми вже відзначили — явища характерного для сеї галузі поезії — повертання дум від
етнографів до кобзарів. Такий рух почався мабуть ще в перших десятиліттях віку, і зро-
стаючи паралельно з поступом збирання в значній, дуже значній мірі, обумовив саму
консервацію дум. Безумовно, виучування таких кобзарів, що ніколи не вміли дум, не
могло глибоко вплинути на консервацію сих співів. Не вміючи думового речитативу, не
володіючи імпровізаційними засобами, яких інші жебрацькі співи, канти й танкові пісні
не вимагають, такий кобзар чи лірник, що засвоїв собі думу від інтелігента, не продов-
жив-би її віку надовго. Він не тільки робив-би такі, мовляв, стилістичні помилки, як
рецитування дум до танкових мелодій, на яке вказувала між іншим О. Пчілка з приводу
співів кобзаря Пархоменка, — але й просто не вдеряв-би думи в пам'яті. Усна консервація
дум не полягає на буквальному виучуванню точно установлених текстів. Наука дум — се
перш за все засвоєння певного поетичного багажу, готових фраз, стилістичних зворотів,
з яких складається текст у момент співання за певним вивченим планом, як мозаїка з
камінчиків, або як усяка народня декорація з традиційних орнаментових елементів. Тому
нема сумніву, що виучування співаків, які не навчилися думового стилю, себ-то не вчилися
від „майстра“, не може глибоко вплинути на консервацію дум. Але тим більше значіння

має виучування нових текстів таких співаків, що вміють співати думи. Тут нові тексти являються тільки новими складниками в процесі природної консервації дум, а саме за допомогою кобзарської імпровізаційної техніки; але сі нові складники безумовно перетворюють поволі саму консервовану матерію — усну думову традицію.

Розуміється, з огляду на свою близькість до церкви й школи кобзарська поезія мабуть ніколи не була зовсім позбавлена інтелігентського, книжного впливу; але в часі свого інтенсивного корпоративного життя кобзарство мусіло перетравлювати сі впливи повніше й самостійніше, ніж у часах свого занепаду в XIX в. Перші записи дум цього століття могли бути вільні від таких безпосередніх книжних впливів: кобзарство взагалі стояло тоді так далеко від „просвіщененої“ уваги! Але зате сі записи переробили сами записувачі, і не дали нам певних відомостей про кобзарське мистецтво. Зростаючий інтерес до кобзарства в половині століття поволі забезпечує нам деяшо більшу точність записів, обіцяє нарешті певні відомості про вміння професійних співців. Але власне тут, у сім кульмінаційні моменті ми зустрічаємо вже віч на віч сей новий фактор утворенню думової поезії: поворіт цілих текстів дум від записувача до співця. Отже коли перед п'ятидесятими роками, підходячи до нового тексту, ми звичайно рахуємося з можливістю умисної переробки з боку літератів-збирачів, то вже від цього десятиліття мусимо все більше рахуватись з іншою можливістю літературної домішки — а саме переймання народніх творів кобзарями з книжки. Сей новий фактор мусить перетворити сю поезію в дальшім періоді її життя: мусить дати їй знов новий вигляд, і тим ще раз і вже назавжди закрити ріжні типові риси в її виді, що їй зістануться для науки невідомими. Сей новий вплив де-далі порушить і природні межі шкіл, змінить і характер територіальних репертуарів, одним словом зробить все, щоб поплутати стежки до минулого, — до тих часів, коли кобзарство було живою громадською силою, коли воно творило той безцінний поетичний скарб, що перейшов до нас уже напівмертвим, відірваним від життя, загадковим, але не позбавленим своєї краси й цінності. Обчислити все значення цього руйнуючого чи міняючого впливу інтелігенції на думи в новіших часах не вдається, але мусимо — де тільки можна — підкреслювати ті уривкові відомості про його вияв, як у сій першій звістці про Шута. Бо загалом — досі сей вплив був дуже недоцінений.

Добре було-б знати, що саме співав чи читав Куліш Шутові — що міг Шут схопити з того, що почув? Більш того, що тексти, які Куліш йому прочитав, лишились у Шута без ужитку, хоча ми стільки чули про феноменальну пам'ять неписьменних співців!.. До деякої міри можемо вгадувати, що Куліш давав Шутові. Він каже, що співав йому історичні думи, держачися спочатку часів близьких, а далі старших, так ніби він мав великий вибір сих дум — се позволяє думати, що мова йде про „Україну“. Саме її читав Жемчужников і Вересаєві, а при іншій нагоді оповідав, що Куліш хотів пустити її в народ. Думаємо, що в Куліша тоді був певний план відсвіжити кобзарський репертуар отсюю свою збіркою дум і псевдо-дум, і цікаво, що з цього так таки нічого й не вийшло! Для цього-ж ужитку призначалась мабуть і дума про „Бандуриста“; Жемчужников її читав Вересаєві і певно, щоб спопуляризувати, передрукував її й Куліш у „Записках“. Треба сказати, що сей передрук, так само як і другий вже згаданий — „Посвистач“, мав власне завдання служити аргументом історично-літературної теорії Куліша про стародавнє походження дум, і тої гадки, що думи, мовляв, складалися слідом за подіями, в них описаними, про що ми вже говорили. Також і для його висновку, що зі смертю кобзарства чи взагалі народної поезії, поетична функція народу природно й без перерви в традиції переходить власне до інтелігенції. Диктування „України“ кобзарям таким чином з погляду Куліша мусіло бути переходовим компромісом.

Вимирання кобзарства, символізоване думою про „смерть козака-бандуриста“, дає Кулішеві привід говорити про Ригоренка і вже згаданого вище (з приводу Бандуриста) кобзаря-запорожця. З Ригоренком кінчиться й участь кобзарів у „Записках“. Сей Ригоренко не був Кулішеві знайомий — надруковані його думи записав від нього М. В. Ніговський:

дуже активний записувач, що взяв потім участь і в Історичних піснях Антоновича й Драгоманова. Досі в першім томі „Записок“ ми нарахували 9 дум; до них Ніговський додав ще 4 тексти, а саме: 10) „Дума про Ганджу Андібера“ (с. 200); 11) „Дума про Марусю Богуславку“ (с. 210); 12) „Дума о козацькій житні“ (с. 215) і 13) „Дума про корсунську побіду“ (с. 223). Се дві зовсім нові думи і два нові варіянти відомих дум. Варіант Андібера Куліш скомбінував з уже відомим варіантом сеї думи, кажучи, що варіант Ніговського в окремих місцях значно сильніший ніж той, що він записав від Шута, але „один і другий мають свою повну вартість тільки в сполученні разом (въ совокупности)“—тож він об’єднує їх, тим більше, мовляв, що Шутів текст уже відомий в оригінальному виді (се, як уже згадано вище з приводу Метлинського, також не вірно). Ті частини Ригоренкового запису, що не ввійшли в сей фабрикат, Куліш надрукував у кінці книжки (с. 319) так, що ніби-то заховав цілість і сього тексту. Але в дійсності на сей варіант Андібера в „Записках“, складений з тексту Ніговського і з комбінованого тексту Метлинського, було зіпсовано один по однім три оригінальні записи від трьох кобзарів—Шута, Бешка й Ригоренка, і ні один не був захований в оригінальному вигляді. Не диво, коли в тім такі часі Куліш остерігав інших видавців, щоб „ради Бога не составляли изъ двухъ пъсенъ одной“—він знат, як далеко можна знати з такими комбінаціями!

Але самі пояснення до сього комбінованого Андібера цікаві для нас тим, що в них Куліш так докладно говорить про свої переробки, тимчасом як в інших текстах він робив зміни без жадних попереджень. Очевидно, що сі пояснення призначалися для записувача, Ніговського, який міг був здивуватись, побачивши свій текст у друку таким зміненим. Се дає нам деяку певність, що ті тексти Ніговського, що не мають такого попередження, надруковані так, як їх дав Ніговський. Такі напр. думи про Богуславку й Козацьке життя: вони не мають ніяких застережень що-до яких-небудь стилістичних змін (пояснення Куліша що-до змісту їх подано у вступах до сих дум нижче). Зате про Корсунь сказано знов, що він доповнений записом Копитка у збірнику Максимовича 1849 р. Добре, що хоч сказано...

Перед „Історичними Піснями“ Антоновича і Драгоманова.

Шісдесяті роки. Збірка Ніговського се остання пайка дум, що опублікував Куліш у 1850-х рр., разом з тим се остання публікація дум у сім десятиліттю. Записи С. Носа та інші, що були зроблені в тих часах, пішли до друку аж за 20 і більше літ по тім. В найближчім-же часі в справі видавання дум приходить застій: шісдесяті роки являються дуже „худим“ періодом після багатого публікаціями попереднього десятиліття. Але не вважаючи на таку убогість, 1860 р. дали все таки деякі здобутки для діла консервації дум, які мусять бути відзначені. При всій своїй незначності вони мають ріжний, троякий характер. Се, по-перше, ряд передруків дум з ріжними змінами—передруків, що почали увійшли до літературного обороту як оригінальні тексти. По-друге, три оригінальні записи нових варіантів уже відомих дум. По-третє, серія відомостей про кобзарів, серед яких центральне місце займає знов Вересай з його листуванням, надрукованим у львівській „Правді“.

З передруків перше місце в хронологічному порядку належить чотирьом думам в „Українській Абетці“ Миколи Гаццука¹⁾. Се думи, або „думки“, як він каже: „Про бідну вдову та про її синів“ (с. 44)—перероблений варіант з Охтирки, що був у Метлинського. „Про сестру та брата“ (с. 49)—варіант Метлинського, також перероблений. „Про час останній у степу козака-бандуриста“ (с. 63)—з деякими змінами, про них ми вже говорили. Остання дума, на котру Гаццук затратив найбільше творчої уяви,—се „Думка про славного Хвесь Ганджу-Андібера Гетьмана Запорозького“ (с. 67), та докладніше про сю цікаву переробку сподіваємося сказати, друкуючи записи сеї думи²⁾.

¹⁾ Українська Абетка, вистачив Микола Гаццук, Москва, 1860; цензурний дозвіл 7 липня 1860 р.

²⁾ Андібер Гаццука був передрукований у К. Шейковського, Домашня наука, вищі початки (Київ, 1861) і сей передрук часом цитують як окремий текст. Тут надруковано також варіант Максимовича думи про Олексія Поповича (у нас № 7, вар. X); зміни сього передруку зазначені в нас у примітках.

Друга пайка передруків цього часу знаходиться у Закревського, Старосвітський бандуриста, що вийшов у Москві року 1860; тут передруковано:

1) „Лихий Вітчим“ (с. 62) за Цертелевим, з досить значними змінами і досить своєрідними, бо Закревський приладив їй так досить попсовану думу до пісенного 14-стіпного розміру ($4+4+6$).

2) Корсунська битва (с. 80) за Максимовичем з незначними змінами.

3) Похід на Молдаву (с. 102) за Цертелевим, знов таки зі змінами. Всі ці тексти часом цитуються як зовсім нові варіянти.

„Основа“. Оригінальні варіянти, надруковані в сім десятиліттю, такі: В „Основі“ 1861 р., кн. VIII, як уже згадано, є кілька рядків Вересаєвого варіяントу думи про Вдову. В „Полтавщині“ (Ізъ записной книжки 1856 г.) Л. Жемчужникова в X книжці „Основи“ надруковано Вересаєвого Вітчима, без заголовку (с. 38). В „Основі“ 1862 р. кн. VIII надруковано також новий варіант думи під заголовком „Олексій Попович“ (у нас № 7, вар. Г)—записаний у Харківській губ. від лірника; текст дуже довгий—173 рядки, досить широкий, повний повторювань; записувач і співець не названі, але все се робить враження досить точного запису.

Запис Стаковича. Останній друкований запис цього десятиліття є в IV випуску „П'єсень“ П. В. Кирїєвського, що вийшов 1862 р. (с. XXIII). Тут уміщено запис думи про Олексія Поповича з села Богдані Пирятинського повіту якогось М. А. Стаковича (у нас № 7, вар. Д). Сей запис був зроблений кілька літ перед видрукуванням і в 1862 р. записувач уже не жив; хто був він і від кого записав сей текст, не сказано. Запис був зроблений без розуміння мови, з грубими помилками, але з потугами на точність. Поправлений він не був: редактор Безсонов відзначає се виразно. Се текст дуже мало відомий, а при тім один з найцікавіших, коли не на найцікавіший з усіх варіяントів сеї популярної думи.

Праці про Вересая. Тепер звернемось до відомостей про кобзарів, що з'явилися в сім десятиліттю. Всі вони так або інакше звязані з дослідами Куліша над кобзарством. Ми вже згадували те, що дав Жемчужников в „Основі“ про Вересая; додамо ще, що при цій нагоді Жемчужников уперше описав техніку сліпецького навчання, як про неї оповідав йому Вересай. Учитель дає учневі ліру, уставляє руки учня на клавішах і, обнявши учня за спину, накладає поверх його рук свої так, що грає учневими руками. Коли-ж учень уже добре почне перебирати пальцями, тоді вчитель каже йому грати самому і одночасно грає ту саму річ на другій лірі. Вересай учив так Жемчужникова на лірі, бо бандура здалась йому „слишкомъ мудрою“. Тому про гру на бандурі він і не оповідав. В сім таки річнику „Основи“ кн. XI—XII, с. 1, Жемчужников надруковував оповідання Куліша про його зустріч з лірником Дмитром Погорілим у Звіногородці, мабуть ще перед засланням, бо Куліш у сім оповіданню признає, що тоді ще не вмів говорити з простими людьми. Куліш оповідає, як колись він, бажаючи поговорити з лірником, попередив поводаря, щоб не казав сліпому, хто з ним говорить, але не вважаючи на всякі Кулішеві запевнення що-до його „простоти“, лірник все таки називав його „паном“ та й годі. Для нас ся замітка цікава тільки отсими кількома фразами, які наводимо: „В моїх вандрівках по вбогих хатах я здобував довір'я простого люду найбільше тим, що співав і проказував з пам'ять силу народніх пісень. Сей запас моого знання, засвоєний ще за часів моого неписьменного дитинства, помог мені зйтись і з (лірником) Дмитром Погорілим“. Розуміється, що в розмовах з кобзарями Куліш ділився не тільки піснями з свого дитинства, але й думами зі своїх збірок і свого власного виробу. Як категоричне свідчення про таку практику Куліша ся замітка має свій інтерес.

Найзамітніша-ж тогочасна робота про кобзарство, разом з тим перша в сім роді—це стаття в „Правді“ 1868 року „Остап Вересай, сокиринський кобзар“, написав Микола

Воловід. Ся стаття розтяглася на 4 числа часопису (чч. 15, 16, 17, 18); до неї додано чотири листи Вересая (чч. 19, 21, 23, 28), писані до Куліша, і видно Куліш був автором самої статті. Не була то монографія про кобзаря, як ті монографії, що писались пізніше—статті Русова, Ухача-Охоровича, Горленка, Сластьона, Сперанського. В ній не було майже нічого того, що ми шукаємо в таких монографіях, але в ній було дуже багато симптоматичного для того часу, для його відносин до народньої поезії. Передусім інтересний був самий факт уведення звичайного кобзаря до історії літератури та трактування його на рівні справжнього артиста, не тільки виконавця, але й представника творчості народньої—поета. Ся маніфестація підкреслювала звязок народньої української поезії з книжною поезією, підкреслювала одність поетичної еволюції нації в дусі „Записок о Южной Руси“; се й була її властива мета. Вона починалася оглядом стану української культури в післятатарську добу, еміграції української інтелігенції до Москви і початків нової петровської просвіти на Україні. Сим питанням було віддано перший уступ—початок у кожному разі ефектний! Другий уступ займався інтересом до народності в початках XIX століття, першими виданнями дум („Року 1819, тоді саме, якъ народився на світъ Кулішъ, напечатано въ перве записані відъ неписьменнихъ людей думи українські“). Далі переайдено до кобзарства взагалі і до Остапа Вересая, що тепер „один тільки зостаєцца йому (Кулішеві) на втіху“. Третій уступ нарешті відданий самому Вересаєві і характеристично, що автор тут не знайшов нічого більше, як тільки оповісти про опіку Галагана над Вересаєм і приязнь до нього Жемчужникова та перекласти уступ про Вересая з „Полтавщини“; сей переклад заповнив і четвертий розділ. Як біографія або дослід про кобзаря се було бідно, зате Куліш закінчив її по-своєму, підкреслюючи знов вартість сеї, для нього символічної більш, ніж реальної цінності:

„Оттакий Остап наш, нехай про нього знають і в Галичині А щоб зрозуміли його там ще краще, подамо тут його листи до приятеля на чужину. Читавши сі листи, нехай ніхто не думає, що їх писав для Остапа хтось вищий освітом від його, і що тим вони такі розумні, тим у них така мовня краса. Який у Остапа розум—знає се Лев Жемчужников, знає Куліш і інші. З ним розмовляти можна цілий день за любки, бо він природній філософ. А що-до мовньої краси, то писарська рука її хіба вбавила, як і сам Остап у одному листі нарікає. Не дурно плачуть усі в хаті, як заче Остап споминати своїх добродіїв у старечих молитвах: препищним словом умудрив Господь сліпого кобзаря. Хто се пише, тому не раз і не два доводилосьчувати ревні Остапові речі. Тільки через упадок народнього духа в наших загодованих німецькою письменників не зложено ціни сьому старцеві. Колись наш край буде такими людьми перед іншими вихвалятись, бо вони дають познати більш, ніж люди учені, чого стоять українське плім'я в Слов'янщині“.

В порівнянню з пізнішими працями про Вересая все се порожні фрази, але вони в значній мірі послужили приводом до тих пізніших праць. Куліш не зустрічався більш з Вересаєм від того часу, коли бачив його в Сокиринцях, але він ще довго підтримував з ним листовний звязок, і здалеку він робив для Вересаєвої слави не менше, ніж пізніші дослідники, що далеко серйозніше брали свої досліди про нього, випитували про його минуле, записували його співи й оповідання. Один з них, О. Русов ставив в особливу заслугу Кулішеві, що він добився, аби листи Вересая були записані точно й без змін, так як він їх диктував слузі Галагана. Але треба признати, що вражіння такої повної точності сі листи не роблять—деколи нам напр. здається, що для збільшення ефекту Куліш позлучував кілька листів в одно. Нас впевняє в сьому те, що дуже часто дати листів Куліша, надрукованих пізніше (їх до речі сказати, досить багато), і дати відповідей Вересая виразно не сходяться. Так, 10 грудня 1856 р. Куліш посилає Вересаєві 6 рублів, а Вересай у своїм першім листі 25 грудня (студня) того-ж року дуже зворушливо дякує йому за карбованця. В тім-же листі Вересай просить у Куліша чотири карбованці, і маємо лист Куліша з 22 березня 1859 р., де він посилає йому таку суму. Мабуть Куліш, обробляючи сі листи до друку кілька літ пізніше, виправлював їх без великого огляду на їх послідовність. Другий лист Вересая, писаний 2 квітня 1866 р., се відповідь на лист Куліша з Варшави, в якім Куліш радив кобзареві взяти собі учня й не скупитись своїм поетичним знанням. Сей другий лист найбільш змістовний з усіх, але його вартість тільки

психологічна, як і інших листів Вересая: про свій побут кобзар мало говорить, і не дає матеріялу, що міг-би служити для освітлення кобзарства взагалі. Третій лист написаний 20 вересня того-ж таки 1866 р.; останній 9 квітня 1867 р., тут Вересай оповідає, що задовжився на весілля сина і між іншим просить грошової допомоги. Відповіди на сей лист не знаємо, бо останній лист Куліша написаний 18 вересня 1866 р.

Сими матеріалами про Вересая кінчимо огляд цього десятиліття.

До відомостей про кобзарство, що з'явилися в тих часах, правда—не до нових фактів, але до популяризації інтересу до кобзарства—треба зарахувати статтю В. Штама в „Київськім Телеграфі“ 1866 р. В сій статті, не вказуючи джерел, було переповіджено відомості й думки про кобзарство Куліша в „Запискахъ о Южной Руси“ і окрім такого свідоцтва популярності сеї книжки стаття була цікава ще й тим, що в ній змішано кобзу й ліру: „Бандура (кобза), інакше лира служить національнимъ музикальнымъ інструментомъ п'євцовъ України“¹⁾. Се непорозуміння слід мати на увазі супроти ріжних баламутних вісток про „кобзарів“ і „лірників“, що походять від людей мало освідомлених, як се приміром трапляється у відомостях, зібраних у Доманицького. Самостійного інтересу стаття Штама не має.

Праця Костомарова. Після антракту 1860-х рр. в новім десятиліттю скоро знов помічається оживлення в збирацьких і видавничих кругах, починається нова робота, і наскільки убогим і малоцінним було те попереднє десятиліття, настільки багатим і близкучим стає восьме десятиліття віку. Та властиво не так десятиліття, як один рік 1874-й, рік видання першого тому „Історическихъ п'єсенъ“, п'ятого тому „Трудовъ“ Етнографічно-статистичної Експедиції Чубинського, першого випуску „Записокъ юго-западного отдѣла“ російського географічного товариства й „Історії Воссоединенія“ Куліша... Велика пайка виданих донині дум була надрукована того року, що й став в історії збирання дум найбільш пам'ятним роком, зараз поруч конвенціонального року їх народин—1819-ого. І перед сим епохальним 1874 роком непомітно промайнув на початку десятиліття не аби-який факт в історії збирання—поява трьох зовсім нових дум 1872 року. Тоді в журналі „Бесѣда“ кн. IV—XII, в новій праці Костомарова „Історическое значение южнорусского народного п'єсенного творчества“ надруковано три нові записи дум, що звернули на себе увагу значно пізніше—як виринули в друку вже вдруге. Нам-же годиться відзначити їх на сім місці, як подію, що її недоцінили сучасники.

Згадана праця Костомарова займалася не тільки думами, а й усією українською народною пісенністю. Колись, кінчаючи свою рецензію на дисертацію Костомарова 1843 р., Срезневський, якому ся робота дуже подобалася, сказав, що вона властиво „являється тільки спробою початку (опытъ начала) великої роботи“²⁾. Отся нова праця Костомарова в „Бесѣдѣ“ і була тим великим твором про народну пісенність, якого бажав собі рецензент. Сам Костомаров дививсь на неї також як на поширення своєї харківської дисертації³⁾, і в плані роботи сей зв'язок обох праць справді дуже помітний. Найзамініша ріжниця між ними та, що нова праця—обмежена до самої української поезії—була багато ілюстрована прикладами з пісень і дум, тимчасом як у дисертації пісennий матеріал був використаний скupo, зміст пісень переказувався загально, і цитат було дуже мало. Пісенні тексти, надруковані в примітках нової праці, були її цінністю в порівнянню з старшою. Для історії-ж дум спеціально вони були цінні такими новими, ще невідомими творами: 1) в книжці V с. 92, процитувавши епізод з Азовських братів про те, як умираючий брат відстрілюється від орлів, Костомаров додав: „В другій думі знесилений від ран козак силується підве-

¹⁾ В. Штамъ, „Украинские бандуристы“, „Кievskij Telegrafъ“, 1866, № 7.

²⁾ „Москвитянинъ“, 1844, часть II, № 3, с. 154. Срезневський, хотів, щоб Костомаров втягнув до своєї праці і казки, але се стояло задалеко від основної теми роботи—пісенністи, і Костомаров таки не торкнувся казок і в своїх пізніших працях про народну поезію.

³⁾ Див. Автобіографія, Літературное Наслѣдіе, с. 348.

стись...“, і далі він наводить відповідний момент з думи про Кодину (у нас № 12). Ся дума потім була надрукована в іншій праці Костомарова, де її помітив Ф. Колесса, що й передрукував її в своїй популярній збірці. 2) В книзі X на с. 16 процитовано уривок про умираючого козака (у нас Плач Зозулі, № 15), що потім був згаданий в „Історії Козачества“ Костомарова, але не був передрукований і тому ніхто з пізніших дослідників його не завважив (ближче про нього у вступі до думи № 13). 3) Найдовший і найцікавіший з нових текстів Костомарова се дума про Соколів—Бесъда, XI, с. 19 (у нас № 5, вар. А). Сього тексту Костомаров не передрукував, ми передруковуємо його вперше після сеї появи дум в 1872 р.¹⁾

В останнім випуску „Історического значенія“, переходячи від стилістичного аналізу до історичного досліду ріжних верстов української пісенності, Костомаров спинився на „Посвистачі“ Шишацького-Ілліча і поставився до нього критично (с. 32—38). Се перший в історії дум виразний сумнів що-до автентичності одного з нумерів старих збірок, висловлений зовсім твердо (не так несміло, як се приміром робив Срезневський що-до свого сумнівного Палія, то-що)—се зовсім солідна критика тексту. Переказувати її тут не будемо, а завважимо тільки що до своїх сумнівів, опертих на міркуваннях історичних і філологічних, Костомаров додав ще таку гадку, з якої світиться ясний, перевірений погляд на думову поезію: „Коли-б нам сказали, що така дума записана від бандуриста, ми відтили-б, що се неможливо. У бандуриста, що співає все таки до музики, дума не може скорчитись до такої незручної для неї (музики) прози. Але нам кажуть, що вона записана від 85-літньої жінки. В таких умовах зіпсуття дійсно можливе, але тут виникають інші сумніви: ми не чули прикладу, щоб жінки вміли співати і співали думи. Коли-ж ся дума, „покинена бандуристами“, обернулась в усне оповідання, як поясняє Куліш, то таке оповідання не могло стати здобутком „тільки одної Гайдихи в цілім світі“. Бо думи можуть умерти разом з спеціялістами, що їх співали, але прозові оповідання, що не потрібують ніякого спеціяльного уміння, не залежать від життя якогось одного оповідача і не можуть вмирати безслідно.

Висновок сеї критики Костомарова був той, що хоч основа „думи“ могла бути народня („не отрицаю окончательно возможности“—каже він обережно), він вважає її за сумнівну й думас, що її не слід займати місця в ряді відомих творів народної поезії. Се, як бачимо, був перший рішучий вислів потреби прочищувати ті ряди. Як перша спроба в тім напрямі сі слова Костомарова цікаві й тим відгомоном, який вони знайшли.

В львівській „Правді“ 1874 р., ч. 12²⁾), з'явився гарячий протест проти самого факту запідозрювання автентичності „народніх“ творів узагалі і проти сумніву Костомарова що-до „Посвистача“ зокрема. Автор досить довго й уперто доводив, що жінки могли співати думи, і між іншим так відповідав на слова Костомарова, що ніде ще не чули, щоб жінки їх співали: „Чи мало ми ще чого не зустрічали за недавню й малу науку нашої народності. Коли ми такого трапу не зустрічали, то ще се не значить, що его нема; се тільки показує, що таких совінних патріотів, вислідників, як п. Куліш не було в нас більш як він один“. Сі слова характеристичні; Кулішева робота над дослідженням кобзарства, яка-ж кінець-кінцем тільки й зробила сей дослід можливим, спинившись сама на півдорозі, своїми власними хибами стала на заваді дальшому розвиткові розпочатого діла. Коли дослід кобзарства відчув потребу на інші, новіші й радикальніші методи, то приклад Куліша почали використовувати для заперечення фактів, даних сим новішим дослідом.

Такий відгомін знайшла критична робота Костомарова в його новій статті в „Бесѣдѣ“. Видавнича-ж заслуга його не була відзначена зовсім. Нові публікації Костомарова пройшли непомітно для критики, а його три нові думи, надруковані без помітки,

¹⁾ Друкували ми її з „Собранія Сочиненій“, бо в момент друку відповідного арвуша, „Бесѣди“ не могли добути. Варіянти подамо в „Додатках“.

²⁾ Е. Сакун, Чи не есть дума „про поход старшого поганського князя на Цареград“ апокриф? Хто був сей Сакун, ми не могли вияснити. Подібного псевдоніму вживав О. Кониський.

коли й від кого вони здобуті, навіть лишилися мов-би під якоюсь тінню підозріння що-до їх автентичності. Всі три залишились поза увагою Антоновича й Драгоманова, хоча темами підходили до першого тому „Історичних пісень“. Се замовчування робить таке враження, що видавці умисне обминули сі три тексти невідомого походження, не висловлюючись ані за, ні проти них. Однаке тут могла бути і проста неувага: тексти сі й дійсно губляться серед маси тих цитат, в якій вони знаходяться, і анонімність їх тільки причинилась до того, що на них не звернено майже ніякої уваги.

Але сама ся анонімність, на нашу думку, не компромітує сих текстів. Вона могла бути і вимушена, а не подиктована якимись містическими завданнями. Ми маємо таке враження, що до деякої міри можемо пояснити їх таємницю. З огляду на те, що сі питання в нашій літературі про думи не були ще ні разу порушенні, ми спинимось на них дещо ширше, бо предмет безумовно того заслугує.

Записи І. Труша. Ми вже сказали, що один з двох уривків, а саме про „Кодину“, з'явився потім у повнішім вигляді в другій праці Костомарова, в „Історії козачества“, де він знов лишився непоміченим. Але сей невідомий текст заховався в маленький рукописній збірці дум, яку передав нам ласково Дмитро Миколаєвич Ревуцький для використання в нашому виданні. Д. М. Ревуцький одержав збірку від О. Т. Андрієвської і на її думку вона була списана рукою М. Білозерського. Зміст збірки досить ріжкорідний: Маруся Богуславка, дума про Білоцерковський мир, то-що. Між іншим була тут дума про Смерть козака на долині Кодимі та уривок про вбитого козака, або як ми його називаємо—„Про зозулю“. Сей уривок відділений від попередньої думи, Кодими, тільки лінією і не має окремого заголовка, як інші думи в збірці. Але се не додаток до попереднього тексту, а окремий уривок—про се говорить зміст обох дум: і в одній, і в другій описується момент смерті козака, і річ ясна, що в одній думі не могло бути двох паралельних описів того самого моменту. Але близькість сих двох текстів важна для нас з огляду на їх походження; бо під другим уривком стоїть помітка „Записалъ въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.“ і се означення ніби відноситься до обох попередніх текстів: „Кодими“ й „Зозулі“. Чи сей підпис треба розуміти так, що „записав“ думи власник і автор збірки, чи ся помітка була скопійована з іншого рукопису разом з текстами, сього рішати не беремось. Для нас має інтерес хоч приблизно вияснити, хто був сей записувач з Сенчі.

В українській етнографії небагато є записів з самої Сенчі або її близьких околиць, а зокрема немає зовсім записів дум. Не знаємо ми більше і тутешніх кобзарів—відомо, що якийсь час жив у Сенчі Крюковський¹⁾, поки не погорів, і тоді перекочував до Лохвиці. Але наші думи „з Сенчі“—се не його думи: Крюковського двічі „списували“, і дуже мало ймовірно, щоб у нього не допитались до сих дум, хоч-би до їх сліду. Інші прізвища кобзарів, відомі з пізніших дослідів і звязані з тими місцями, належать людям занадто молодим, щоб можна було ставити їх у зв'язок з записами з-перед 1872 р.

Але коли ми кажемо, що немає записів дум з-під Сенчі, то розуміємо тут тільки відомі друковані записи. Навпаки, у записувачів кобзарських репертуарів наприкінці минулого століття натрапляємо на досить уперту чутку про якусь колекцію кобзарських співів, зроблену коло Сенчі, але не опубліковану й більше невідому нікому з дослідників кобзарства, хоч видно популярну між кобзарями. Перша така звістка, оськільки нам відомо, знаходиться в статті О. Сластьона про М. Кравченка²⁾. Шановний дослідник оповідав тут між іншим про знаменитого кобзаря Хведора Холодного, що знов багато псальмів і 7 дум і недавно перед тим помер. На жалі О. Сластьона, що все його знання загинуло, інший кобзар заспокоїв його, бо „од Хведора чисто усе посписував пан Труш, сенецький в Засуллю,—так уже й той пан умер“. Автор сам нічого не знат про цього збирача,

¹⁾ В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, Киевская Старина, 1882, кн. XII, с. 483.

²⁾ А. Сластьоновъ, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, „Кievская Старина“, 1902, кн. V, с. 380.

ані про його записи, але з огляду на те, що Холодному коло 1900-го року було літ із сімдесять, можна думати, що записи робились кільканадцять літ перед тим, як кобзар ще був не дуже старий і добре пам'ятав свої співи. Тим більше, що Холодний був дивак мало приступний, а під старість мабуть таки зовсім неприступний для людських відносин, особливо для етнографічних обслідувань. Се позволяє нам думати, що сей Труш, записувач Холодного, також покійник, був людиною досить „давньою“, принадженою до другої половини XIX в., але розуміється, як біографічне дане се ще дуже небагато.

Друга наша відомість про цього таємничого збирача знов звязана зі смертю старого кобзаря—пан-майстра Юхима Бутовського з Миргородщини, що помер в осені 1924 р. Опанас Григорович Сластьон, що збирався записати репертуар цього майстра, згадуючи цей факт у листі до нас, оповідав, що кобзарі потішали його, що „всі думи від Бутовського (як і від інших) записав пан Труш сенецький (з Сенчі)“. Опанас Григорович додав, що се було загально відомо кобзарям, що від Бутовського записувано. Сам-же Труш О. Г. Сластьонові був і залишився невідомим.

Мусимо признатись, що на тлі цих кобзарських інформацій ся таємнича постать збирача, відомого тільки в кругу професійних співаків-жебраків, стала нам здаватись якоюсь легендою... Але коли-б такий Труш існував дійсно, а не тільки в старечій легенді, то се мусів бути один з найбагатших збирачів і дослідувачів кобзарства! Окрім двох найвизначніших майстрів Полтавщини він мусів систематично досліджувати ріжних кобзарів спеціально в своїй околиці, коло Сенчі. В такім разі він міг бути автором і тих записів, що друкувались в 1872 р. в „Бесѣдѣ“!

Але щоб робити такі здогади, треба знати щось більше про цього загадкового збирача. Для з'ясування сеї справи Комісія Історичної Пісенності відрядила співробітницю Академії Наук Л. П. Шевченко, що зробила для цього спеціальну екскурсію до Лохвицького повіту до м. Сенчі й до с. Засулля, де, як казав М. Кравченко, мусів колись проживати сей „сенецький пан Труш“. Ще попередні розвідки між Сенчанами, студентами в Київі, виявили, що прізвище Труш не видумане, а навпаки—дуже розповсюджене в тих околицях. При розвідках на місці Людмилі Прокопівні вдалося розшукати інформаторів, що мали ще досить докладні відомості про цього героя кобзарської легенди, за якого готові ми були його вважати. Знайшла вона і колишній будинок Труша, з двома ґанками, збудований з претенсіями на комфорт і панство, що однаке давно вже вийшов з рук родини Трушів. При розпитах виявилось, що „майор Труш“ був колишньою знаменитістю с. Засулля і пам'ять про нього, його патріотизм і охоту до кобзарських співів була ще цілком свіжа, не вважаючи на те, що від смерті „майора“ минуло вже з сорок літ. Правда, інформації, зібрани за такими несвіжими слідами без допомоги яких-небудь документів, а тільки з традиції, не мають всієї тої докладності, якої ми-бажали для розслідування, як можемо думати, одної з дуже кольоритних фігур історії нашої етнографії, а разом з тим можливо—досить типової для скрутних обставин українського життя. Але та інформація яку маємо, позволяет принаймні вгадувати загальний контур сеї постаті. Нижче наводимо оповідання онуки по dochci покійного етнографа, Ганни Онисимової Артеменко, якій було 7—8 років, „коли вона гуляла в карти“ паперами свого діда. Тепер Г. О. має 47 літ; як каже вона, папери Труша по його смерті були привезені до Засулля, до його дочки, матери оповідачки, і се мусіло бути коло 1886—7 р. Товариш покійного, селянин дід Пінчук, що родився 1848 р. і згадує про Труша як про людину одного з ним віку, каже, що Труш помер літ 50 тому, себ-то коло 1875—80 р. Як бачимо отже, Труш міг померти не раніше середини 1870-х рр., а не пізніше 1887 р.— себ-то в часі, коли Хв. Холодному було п'ятьдесят літ, і після надрукування текстів у „Бесѣдѣ“. Нема отже неможливості в тім, що засульський майор дійсно був дослідником Холодного і автором записів „з Сенчі“. Умови побуту покійного пояснюють нам також, чому сі записи мусіли зістатись анонімними.

Але даємо про се слово Ганні Артеменко:

„Труш Іван Федотович був звісний писатель, Українець.“

Було наїздить у Засулля у год на один місяць. Служив він на пограничній стражі (як Поляків укрощали—косарі косили Поляків)—майором.

Тоді строго слідили, щоб українське ніщо не розпростронялось, а він привозив усіх книг українських і читав в селі. Умер він в Житомирі, в больниці (оповідачка вагається, здається, не зовсім певна, де саме він помер). То після смерті привезли матері нашій сундука. Може що там і було, толькодобре помню таку велику тетрадь як євангеліє: як було термосимо (себ-то переглядаємо її), то питання матери—що воно таке? То мати кажуть: „та то ваш дід у придане мені нічого не заставив, то ото не мав чого робить, та писав“.—А воно таке, що вже пожовкло: бумага од лет пожовтіла. То ми брали та робили з неї квітки на образи.

Була (також) книжка давня, ще ось ці годи що то бумаги не було. То кажуть: „на шо, давня книга“... та й покурили. А в мене курців до мороки! Та й порвали на цигарки.

Коли-б знаття“...

Се все, що зісталось від колекції сенецького пана Труша, в якій поховано голоси двох великих кобзарів: таємничого Холодного, що був з нечистим у згоді (бо грав не людськи майстерно), і Бутовського, що знав цілого Самійла Кішку. Зістався тільки жаль, що то нікчемне дідове придане могло себе кінець-кінцем оправдати.

Оповідання Трушевої онуки Л. П. Шевченко звірила з оповіданням товариша покійного діда Пінчука. Пінчук пояснив, що Труш помер у лікарні в Лохвиці, де був і похований, очевидно на громадський кошт, як бідний дворянин. За життя він співробітничав в якісь часописі і записував пісні від кобзарів: „як чоловік воєнний“ цікавився більш козацькими піснями—очевидно думами. Був музикальний, і Пінчук спеціально відзначив, що він мав гітару. Нічого близче про знайомства або інтереси Труша ніхто на селі нічого не зінав. Треба думати, що все се було досить обережно приховане. Артеменко кладе натиск на те, що Українство тоді було заборонене—тому можемо думати, що в сем'ї Трушів залишилась традиція, ніби дід займався чимсь недозволеним. Беручи на увагу, що сам Труш служив „по укрощенню“ Поляків, немає нічого дивного в тім, що він виявляв деяку обережність у своїй етнографічній діяльності. Тому очевидно, не вважаючи на те, що на його очах перейшло стільки видань української етнографії, в яких він міг взяти участь: „Основа“, потім видання Антоновича й Драгоманова, „Записки“ географічного товариства—він ніде не взяв активної участі, принаймні не виступив у них під своїм власним іменем. Во зовсім можливо, що багато з його записів і було надруковано анонімно—так, як думаємо, були надруковані отсі записи з Сенчі в Костомарова. Очевидно Труш хвалився приятелеві своєю працею в пресі, коли в Пінчука лишився спомин про його журналістичну роботу. Але чи не можемо ми зробити ще кроку далі на полі здогадів і покласти на карб Трушевого збиранцтва і „Соколів“, що надрукував Костомаров? Се теж дума „воєнна“, лицарська, як ті, що любив Труш; походить вона з західної Полтавщини: один з кобзарів, що зінав її, кобзар з Лохвицького повіту, Крюковський, сам колись жив у Сенчі, і в сих околицях міг ще хтось з кобзарів знати сю думу. Не можемо однаке настоювати на сім здогаді, бо в збірці, де є записи з Сенчі, сих Соколів нема, і можливо, що наше зближення сеї думи з Трушем зовсім безпідставне. Але з другого боку, хотілось-би по змозі віддати тому непщаливому етнографові хоч частину йому належного—бо, безумовно, він зробив чимало для дослідження кобзарства. Думаемо, що записи з Сенчі: „Кодима“ і „Зозуля“ належать йому, і щиро дякуємо всім тим, хто позволив нам сяк-так обґрунтувати сей факт—перш за все Д. М. Ревуцькому за текст із поміткою про запис Зозулі, і Л. П. Шевченко за її розшуки на місці, а також її інформаторам в Засуллю Артеменко та Пінчукові.

Ми вже сказали, що сі три думи: Соколи, Кодима і Зозуля в роботі Костомарова були надруковані без поміток, коли і від кого вони здобуті, і що тут Костомаров не стояв на висоті тих вимог, що він виявив у поглядах на Посвистача. Те, що можна було вяснити про сі тексти і їх походження, вказано нижче у вступах до відповідних дум, для сучасників-же, як сказано, вони пройшли непомітно. Такий брак уваги пояснюється тим, що після останніх публікацій з народньої пісенності, особливо після „Записок о Южній Русі“, робота Костомарова, не вважаючи на поодиноку спробу критики текстів,

була кроком на місці, коли не назад: в бік дослідів народньої поезії першої половини віку. В історії видавництва дум в сім десятиліття се був тільки епізод.

Студійка Томачинського. Чи не замітнішою з цього погляду була маленька публікація В. Томачинського—новий варіант Коновченка і кілька відомостей про кобзарів, що з'явились в „Кіевск'ім Телеграфі“ 1873 р. № 59. Заголовок статті був: „Марко“ Самойленко и его дума. (Этнографической очеркъ). Автор статті оповів тут про сліпецьких учителів—яких він за словами знайомого старця називав „цехмістрами“—оповів словами досить подібними до опису вчителів-старців у першім томі „Записок о Южной Руси“. Не сказав нічого ні про цехову організацію, ні про форму вступу до цеху,—очевидно, не знат про неї. На його думку, сліпці вчилися у „цехмістрів“, що колись також училися так само, і вивчившись ішли просити сами для себе, позичивши від цехмістра кобзу, за яку йому платили¹⁾. Сі відомості мабуть були почаси зібрані від старців, а почаси скомбіновані з відомостями й теоріями Куліша. Його відомості використав Томачинський і в толкуванню свого варіянту думи про Коновченка. Поза тим—крім сих відомостей про кобзарів узагалі, в статті описано зокрема лірника Марка Самайленка, що випадково зайдов на Полісся—куди саме, не сказано—і тут осів. Від цього Самайленка Томачинський записав оригінальний варіант Коновченка, що й був надрукований у сій-же статті²⁾. Так само, як і вся стаття, сей варіант лишився мало відомим у літературі.

Монографія Русова. Огляд праць, що вийшли 1874 р., почнемо від „Записок Ю.-З. Отдѣла Русского Географического Общества“ т. I, що має цензурну помітку з грудня 1873 р. а вийшов і розповсюдився певно в перших днях епохального 1874 року. Для історії дум сей новий том нового журналу був цінний матеріалами про Вересая: статтею Русова про його особу та його репертуар, статтею Лисенка „Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсень исполненныхъ кобзаремъ Вересаемъ“, колекцією записів дум Вересая й нот до них. Все се були наслідки що-йно описаної реклами Куліша для цього народного артиста, і цікаве воно головно як продовження отого руху 1850—1860-х рр. Русов у своїй доповіді³⁾ виразно відзначив ролю Куліша в справі розшукування кобзарів, хоч він і не відчув усього значіння і всієї новини Кулішевої акції. Він зазначив, що Куліш у спеціальних розшуках за кобзарями знайшов тільки двох: тоді вже покійного Шута й Вересая (знов ніби підкреслючи непевність Никоненка). Після-ж Куліша, мовляв, уже ніхто не розшукував кобзарів систематично і спеціально не було зроблено спроби пошукати кобзарів на наших пограниччях, подібно до розшукувань за билинами на краях великоруської території. Русов дав зрозуміти (с. 332), що Географічне Товариство візьме на себе справу систематичного досліду кобзарської творчості, щоб доповнити відомості про сей україн-

¹⁾ Наводимо цитату: „Лѣть 30—40 тому назадъ,—рассказывалъ мнѣ одинъ ницій слѣпецъ,—были еще, но уже „послѣдніе могиканы“: ниціе—цехмистрі, они не ходили по свѣту за мірскимъ подаяніемъ, а жили отъ доходовъ со своихъ, тоже слѣпыхъ учениковъ, обучая ихъ играть на кобзѣ и пѣсть козацкія думы и пѣсни, которыхъ сами знали довольно много,—научившись въ свою очередь отъ такихъ же цехмистровъ. За науку, со взрослыхъ получали они или деньгами или хлѣбомъ, а мальчики обязаны былиносить имъ собираемую милостынью въ продолженіи извѣстнаго числа лѣть. Маломальски обученнаго цехмистрі отпускали на практику, распѣвать выученные думы, по селамъ и даже давали имъ „въ позичку“ свои собственныя кобзы, которыхъ у нихъ было по нѣсколько, за что получали прокатную плату деньгами и милостыней. Цехмистрі или по русски цеховые, говорятъ, платили, когда, за свои учебныя учрежденія, какъ за ремесло какое, извѣстную повинность наравнѣ съ ремесленными цеховыми; справедливость сего я покуда не оспариваю, хотя она и кажется невѣроятной“.

²⁾ В сім варіанті Коновченка полковник називається Гнида, і на думку Томачинського, се був порівнюючи новий відгомін Гайдамаччини в думі далеко старшого походження. Цікаве явище, що пізніше на Волині було записано варіант сеї-ж думи, де полковника названо Воша-Гнида, очевидно, з гумористичним чи сатиричним заміром.

³⁾ А. А. Русовъ, Останъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ (доповідь, читана, на засіданні 28 листопада 1873 р.), т. I, с. 309.

ський „героїчний епос“. Взагалі він проводив у своїй статті ту думку, що кобзарство в наявляється витвором героїчної доби, коли „кожний несвідомо бажає бути героєм своєї народної справи, хоч не кожному се вдається“, пережитком того „вихря нераздільної героїческої жизни народа“, сього „общаго ликованія“, яке й виявилося очевидно в кобзарських співах, в думах зокрема.

Як видно з цих слів, автор у поглядах на народну поезію був ще зовсім романтиком, але з своїх наукових робіт він мав звичку до позитивного методу і се виявилось і в другій частині цієї статті: в біографії Вересая. Біографія була записана зі слів кобзаря, і особливо цінні були в ній відомості про літа науки і про навчальні засоби та атмосферу, в якій відбувається наука кобзарів. Важні тут і відомості про мандрівки Вересая—це одна з небагатьох відомостей про кобзарські маршрути, які були-б так потрібні нам зараз і могли-б стільки пояснити в питаннях про поширення окремих репертуарів. Є також дві цікаві подrobiці про погляди Вересая на мистецтво: одне оповідання Вересая про якогось старого козака з Сокиринець: „Раз я співаю, а він каже: „та це усе не од Бога сказано,—люди повидумлювали, а ви дурні слухаєте, та ще й милостиню даєте!“ Як згадаю, так аж серце кипить,—здається убив-би його: од кого-ж як не од Господа Ісуса Христа? Як то сказано, чого він сходив на землю? А то так сказано, що сходив він, щоб у царство небесне нас привлекти і од мук слобонити!“ (с. 313). Сей уступ дуже нагадує вищеприведені слова Никоненка. Коли-б ми не навели всіх тих аргументів за самостійність тої особи, то могли-б вважати Никоненкові слова тільки за пафразу Вересаєвих; а так їх треба вважати за свідоцтво духа часу, що все гостріше звертається до відмираючого кобзарського репертуару і змушує кобзарів до самооборони. Друга подrobiця така: Вересай слухав українських пісень в якімсь інтелігентнім товаристві і розплакався конвульсивно: „Світе мій, світе! Хоч і не бачиш тебе,—який-же ти гарний! А помірати-ж як не хочеться!“ (с. 331). Коли Вересай так глибоко й пристрасно реагував на пісні, що чув від інтелігентів, то він мусів відчувати близькість цих творів, мусів і засвоювати їх. Та на сю можливість нам доведеться ще раз звернати увагу, коли обговорюватимемо пізніші записи від Вересая.

Цінні відомості записав Русов від Вересая про вивчення окремих дум, від майстрів і „побочних старців“, але вони на жаль, дуже розпоропні й недокладні: видима річ, автор біографії не відчув цінності цих інформацій. За хибу біографії можна вважати й те, що вона не говорить про обставини зустрічі автора з кобзарем. Коротенькі характеристики ріжних Вересаєвих дум, що подав до них Русов, наведені нижче у вступах до цих дум. Що-ж до текстів, то про них завважено, що їх записували Чубинський і Русов, але не сказано окремо про кожний текст, хто його записав. Дум записано шість: 1) Дума про бурю на Черному морю (про відносини цієї думи до запису від Никоненка сказано вище). 2) Як три брати з Азова втікали (там-же, а більше у вступах до цих дум). 3) Про вдову і трьох синів (варіант досить відмінний від інших, як уже було сказано з приводу Никоненка). 4) Отчим—це другий запис варіанту, що записав Жемчужников, у нього ся дума заголовку не має. 5) Невольницька—варіант вищезгаданих „Соколів“ Костомарова.

Остання змушує нас до деяких пояснень. Ми не допускаємо, що Вересай навчився цієї думи з видання Костомарова: і відоме було воно мало, і замало часу минуло для того, щоб петербурзький журнал дійшов до жебрака з Полтавщини; і важні ріжниці між текстами. Також не можемо приєднатись до думок Єрофеєва, що з приводу запису від Вересая і пізнішого від кобзаря Крюковського висловив підозріння, ніби ця дума не народня, бо містить ріжні дивні вирази (до таких дивних речей він заразував і те, що Соколи несуть яйця, але-ж се образ навпаки не тільки природній, але й зовсім нерідкий у пісенності). Критики енергійно відкинули сумніви Єрофеєва, і дійсно сю думу треба вважати не за підробку, а за останню нахідку ще невідомих перед тим дум, зроблену з живого слова,—бо ті думи, що стали відомі в друку ще пізніше, були записані на початку століття і від невідомих кобзарів.

Остання дума в збірці—6). Про Хведора Безродного. В Вересаєвих оповіданнях про його науку маємо таку фразу: „кому (старцеві) купиш чвертку, або даси гривеничка: „Навчи мене оттої, або Хведора Безрідного там, або що—то вже не од майстра, а од побочних старців навчивсь“. Назва думи тут ужита тільки для прикладу, але вибір прикладів взагалі не був зовсім випадковим, особливо в людей неінтелігентних, непшколених: він звичайно відповідає яким-небудь переживанням або споминам; тому можемо думати, що саме Хведора Безрідного Вересай навчився не від свого майстра, чи властиво майстрів (він учився в трьох учителів), а вже по скінченню науки. Шкода, що про інші нумери його репертуару таких відомостей не маємо.

П'ятий том „Трудів“ Чубинського. З інших видань 1874 р., зазначених вище, найпізніше вийшла праця Куліша. Збірник Антоновича й Драгоманова та п'ятий том Трудів Чубинського мусіли друкуватися одночасно, бо тимчасом як напр. Антонович і Драгоманов використовували тексти недавно опублікованих Записок відділу географічного товариства, вони не передруковували нічого з Чубинського. В сій-же роботі також нема згадок про „Історичні пісні“. Котре з них вийшло раніше, невідомо, ми-ж спинимося перше на „Трудах“, підготовлених тим самим Чубинським, що досліджував разом з Русовим Вересая,—сей том Трудів друкувався під редакцією Костомарова.

Се видання було організоване „Юго-западнимъ отдѣломъ“ географічного товариства, себ-то вийшло з того самого осередку, відки вийшли недавні праці про Вересая—з великої етнографічної майстерні, в якій скучена була вся цінніша етнографічна, а почасти й громадська українська робота 1870-х рр. Київський відділ географічного товариства складався переважно з українських громадських діячів або місцевих українолюбів. Головою товариства був уже згаданий полтавський меценат і покровитель Вересая Гр. Галаган; до президії входили, Чубинський— головний робітник і організатор етнографічно-статистичної експедиції, і О. Русов¹⁾, а в ініціативній групі з 15-и Г. П. Житецький нараховує 9 членів Старої Громади²⁾.

В сім осередку витворено і кадр етнографів-збирачів, що взяв участь у київських виданнях, і метод видавання етнографічного матеріялу, який—зовсім зрозуміло—об'єднав усі видання, що були зроблені тими силами: чи то під фірмою Відділу, як „Труды“, чи без сеї марки, як „Історичні пісні“ Антоновича й Драгоманова. Пісенний матеріял постачали одні руки до обох видань. Що-до дум спеціально, маємо враження, що матеріял було поділено умисне так, аби тексти не повторялися: в „Трудах“ ішли моралістично-побутові, в Антоновича й Драгоманова історичні (одинока невитриманість у сім поділі се Плач—у нас № 1, А₂—який Костомаров надрукував у Трудах, а Антонович і Драгоманов надрукували його з старшого тексту в своїй збірці—у нас № 1, А₁). Такого поділу вимагав сам план видання Антоновича й Драгоманова, що використовували пісні тільки історичного характеру. Але тим не менше можна дивитись на думи обох сих видань як на одну колекцію, зроблену за одним планом і очевидно—з метою вичерпати тогочасні можливості кобзарського репертуару. Коли в Історичних піснях нас здивує брак якоїсь з відомих тоді дум, то за нею мусимо дивитись в п'ятому томі „Трудів“, і тільки коли не знайдемо її там, можемо робити висновок, що дана дума перестала звертати увагу збирачів, або зовсім вийшла з кобзарського вжитку чи щось подібне. Збірка дум у „Трудах“ властиво дуже мала; се самі записи Костомарова, зроблені на Харківщині певно ще в 1840-х рр., чужих записів майже не бачимо. Видно, що тогочасні збирачі дум, маючи перед очима „Історическая пѣсни“, скучували свою увагу над розшуками історичних дум, а побутово-моралістичних тоді не збирало. В п'ятім томі Трудів з'явилось отже тільки 5 дум і дві пародії на думи:

¹⁾ Пыпинъ, Исторія русской этнографії, III, с. 357.

²⁾ В доповіді, читаній в Історичній секції У. А. Н. на засіданні 16 грудня 1926 р.

1) В частині II „Пѣсни семейныя“, в розділі „Сиротство“, „Безродный на чужинѣ—Разладъ съ родомъ“, с. 468, надрукована дума про Сестру і Брата, без заголовка. Текст має 61 рядок, він досить многословний, але належить до звичайної редакції сеї думи.

2) В розділі „Дѣти“, с. 847, дума про Вдову, без заголовка, на 80 рядків; варіант розтягнений, особливо розвинена зневага синів до вдови.

3) В сім-же розділі, с. 849, також без заголовка, є дума про Вітчима. Варіант має тільки 40 рядків, але він досить просторий і презентує цілком нову редакцію сеї думи. Нема тут діалогу з сестрами, зате описується поворіт сина і смерть матери. Се досі єдиний варіант сього типу.

4) В ч. III, „Пѣсни бытовыя“, розділ „козацкія“, с. 933, дума про „Невільників“—див. нижче № 1, вар. A₂ і у вступі с. 2. Те, що Невільники відомі нам як запис Костомарова коло 1843 р., позволяє думати, що й інші записи в сій збірці походять з того часу. Невільники мають помітку „в Ахтирці“.

5) В тім-же розділі, с. 934, надрукована дума без заголовку з поміткою: „з Харковщини“; починається словами „як був собі козак Нетяга“. Се варіант „Козацького життя“, що записав Ніговський, але варіант дуже короткий, 25 рядків, і в ньому бракує багатьох епізодів, що є в довших редакціях.

Отсе й усі думи в Трудах. Але у відділі „Шуточныхъ“ пісень надруковано дві пародії на думи, складені типовою речитативною формою і мабуть зачертнені з новішого жебрацького репертуару. Се явище перед тим не помічене в кобзарськім репертуарі, але очевидно не дуже нове і зовсім типове для жебрацьких кругів. На с. 1170 надрукована пародія на Плачі, що починається словами „На синьому морі, під припічком долі“; текст має 24 рядки і можливо при друкуванню лишився без кінця, бо нема під ним і помітки про те, хто й де записав сю річ. З того, що під дальшою піснею стоїть ім'я Новицького, можна-б думати, що пародію дав також він, але ми маємо вражіння, що закінчення сеї думи разом з іменем записувача власне загубилися в друку. Друга пародія, на с. 1171, починається словами „Як був собі козак Голота“. Се пародія на „Козацьке життя“. Думова форма не витримана так вдало, як у попередній, а змістом ся пародія так близько стоїть до згаданої думи, що її можна вважати майже за дегенеративний варіант, а не за пародію. Записувач тексту не названий; місце запису—Борисполь, Переяславського повіту. Баришпіль був осідком родини Чубинського, він сам жив там, і часто приймав у себе своїх київських знайомих, особливо молодь, заохочував їх до етнографічної роботи і таким чином дійсно одержував багато записів, що й друкував у тогочасних виданнях. Запис пародії про Козацьке життя вийшов правдоподібно від одного з баришпільських гостей Чубинського, може якогось київського студента, якому Чубинський доручив позаписувати пісні в околиці ¹⁾.

„Історичні Пісні“ Антоновича й Драгоманова.

План видання. Друга частина дум, що їх зібрала українська етнографічна громада, залишилася в „Історичних піснях“, і тут можемо розглянути головний здобуток сього періоду в галузі збирання дум. Але для того, щоб оцінити те нове, що вони давали для справи консервації й дослідження дум, мусимо познайомитись із системою й характером сього видання. В передмові до першого тому видавці говорили про потребу систематизувати український пісенний матеріял, що зібрався за 50 літ від перших збірок XIX в. в ріжних виданнях, з котрих деякі вже й тоді були бібліографічною рідкістю:

„Необхідно звести тексти і варіянти пісень; необхідно, далі, пояснити їх відповідно до того ступня, на який піднялась наука малоруської історії; необхідно, вкінці, також відділити, що дійсно народне серед того, що вважалося і видавалося як таке, за старших, менш критичних (разборчивихъ) часів, а що підроблене. Тільки після такої роботи поезія українського (малоросійського) народу стане зовсім з розумілою і буде зовсім певним джерелом для історії народу, а далі зможе бути вірно оцінена й творча сила самого народу, що її (поезію) витворив і витримав віками в своїй пам'яті“.

¹⁾ Сі відомості завдячу Г. П. Житецькому.

Видання історичних пісень повинно було розпочати сю науково-критичну працю, що повинна була продовжитись і в сфері інших пісень. Разом з тим історичні пісні повинні були виконати ще окрему і далеко вищу громадську функцію: „Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу—хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповідена ним самим у поетичній формі“¹⁾). Се був майже сурогат популярної історії України з політичним завданням. З цього погляду перед першим томом збірки стояло особливо важне й делікатне завдання, не так виразно висловлене в передмові, але консеквентно переведене в цілій праці: завдання довести на автентичнім пісенном матеріалі, що в Українському народі заховалися спомини про всі стадії його історії. Треба було довести безпосередній зв'язок України з Київською Руссю супроти імперіалістичних стремлінь російської історичної науки, що саме тоді з побільшеним запалом доводила новість української колонізації на Дніпрі, та історичне право Великоросів на українську територію. Для сеї мети служили головно колядки з обстановою дружинного побуту та пісні, що описували обставини, утворені частими нападами степовиків, а далі—пісні, котрі редактори зараховували до початків козаччини аж до Хмельниччини.

„Так, як його зложено тепер,—пишуть видавці,—перший том з піснями від IX в. до другої половини XVII в. являє собою одну цілість, оскільки існує подібність у мотивах громадського життя старої Руси Київсько-Галицької і козаччини XVI—XVII вв. Більшість пісень першої частини рисує перші вияви воєнної енергії Южно-Русів у степу й на морі і їх перші зусилля розширити свою колонізацію на південний схід і на північний захід та охоронити її від нападів кочовників,—ті самі мотиви, що лягли в основу більш розвинених пісень і дум про боротьбу малоруських козаків з більш організованою силою Турків і Татар XVI—XVII вв.“.

Маючи перед собою такий постулат, редактори в своїй праці старалися бути як найоб'єктивнішими і віддавати кожному мотивові його власне місце, не відносячи до старших часів пісень, що могли належати до козаччини. Вони напр. клали на кінець XVI в. навіть такі твори, що могли народитися, і певно дійсно з'явились ще наприкінці XV в. або й раніше. Спеціально се торкається дум, до яких редактори ставились апріорно як до козацької форми поезії, не вважаючи на підкresлений у них зв'язок дум із Словом о полку Ігоревім. В передмові було загально завважено, що форма думи склалася протягом XV й XVI вв. і за найстаршу форму думи визнано „Плачі“ та невольничі думи взагалі, що звязуються з темою „Слова“: його можна назвати „южноруською думою XII в.“

Інша некорисна риса історичного підходу збірки—це те, що матеріал мусів розкладатися хронологічно без огляду на поетичну форму й історично-літературний характер. Для нас се спеціально важно тому, що думи в збірці були поміщені всуміш з піснями і видавці не мали нагоди висловитись про типові риси дум як окремого роду поезії, про його історію, походження і т. д.—питання, що при тодішніх засобах знання і при масі зібраниого матеріалу вже мали право на відповідь і вимагали її.

Говорячи про дальші задумані томи універсального видання української пісенності, що відкривалась історичними піснями, видавці намічали його так: I) „пісні віку дружинного“ до кінця XV і половини XVI в.; II) „поезія козацького віку“ до XVIII в.; III) „пісні віку гайдамацького“ до кінця XVIII в.; IV) „пісні віку рекрутського і кріпацького“ і V) „пісні про волю“. З цього плану було реалізовано тільки частину I в першому томі і половину ч. II—в другім. Чи дальші частини також були підготовлені до видання, чи перебували тільки в стадії обговорення, не знаємо. Можливо друге, бо обговорення й складання планів тягнулося довго і те, що було надруковане, також передумувалось і мінялося не раз, поки дійшло до друку.

Ми маємо досить рідке щастя познайомитись з першим планом збірки, що не був використаний у роботі цілком, але очевидно брався серйозно під розгляд і впливув на розвій праці. Се начерк, написаний рукою Антоновича. Тут маємо перегляд майже самих

¹⁾ М. Грушевський, П'ятдесят літ „Історическихъ пѣсень Малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова, „Україна“, 1924, кн. I—II, с. 97.

тільки надрукованих текстів, до яких, видно, додавались нові записи, що були зроблені для цього видання; се позволяло думати, що план був складений набагато раніше перед 1874 р., може ще перед 1870 р. План поділяється на десять частин і додаток, замість пізнього плану з поділом на п'ять частин, зазначених у передмові до першого тому.¹⁾ Перші три частини відповідають більш-менш першому томові „Історическихъ пѣсень“. Вихідділах було зазначено 47 заголовків, із них 7 викреслено. В дійсності надруковано було в першім томі 69 №№ з варіантами. Четвертий відділ, названий „Хмельницкій et С“, відповідає другому томові, що вийшов 1875 р. Зазначено для нього 19 заголовків, викреслено один і надруковано було 18 з варіантами. Частина п'ята, „по Хмельниччині“ має 25 заголовків, тут не викреслено нічого і непом'ятій папір показує, що сі дальші частини

1) [перша картка]

I.

- 3) 3) Легенда о золотых воротах Зап[иски о Ю. Р.] I, 3.
2) 2) Походъ въ христ. землю. Зап. I 172.
3) 3) Походъ въ Царгородъ. Морд[овцев] 192, Голов[ацкий] II, 67, 33.
4) Менгли-Герей. Метл[инський] № 1.
5) Походъ на Варну, Паули I 144 [викреслено].
Служба у польського короля. Гол. II 53.
Лучок и куна. Лук[ашевич] 90.
- Кременюшка Паули II 14 Рус[алка Днѣстровая] 23.
Голов. I 115.
Суди, Голов. II 33. Роздача слугам вещей, Гол. II.
пан Перемыслый, Голов. II, 71, 4. [143, 170],
горде Пана, Голов. II, 61.
Княтня Иванко Голов. II 57. (N 18, 19)
Осады, Голов. II, Колядки № 15, 4, 16, 17. Паули I,
140 Голов. II. 142.
Плѣн Турскаго царя Чехія II, 30, 29.

II.

- Криворукъ Мет. № 33.
Муруся Богуславка, Зап. I, с. 210.
Невольники, Максимович, Збірник.] 1849, с. 60, Лук. с. 64.
Плѣнница, Молодыкъ 138 [дописано].
З браты изъ Азова, Зап. I, с. 32. Метл. № 28. Макс. 1834, с. 9.
Безрідний. Метл. (3 вар.) № 29. Макс. 1834, 5
Самойло Кушка [закреслено]+Лянскій рогъ, Макс. 1834, 130.
Походъ на Варну, Паули I 144.
Венцеславъ Метл. № 2 Макс. 1834, 82. [дописано]
Свирговскій, Морд. 181 (1574) Максим. 1834, 71 Срезн[евський, Запорозька Старина] № 1, N 2
Богданъ, Макс. 1834, 77. Лысенко, № 5, Нов[ицкий] № 37 [дописано].
Серпяга (1577) Морд. 183, Макс. 1834, 78. Макс. 1849, 27. Steck[i] Wolyn 115 Срез. № 3 и стр. 115.
Самойло Кушка, Макс. 1849, 31. Лук. 15.
Байда, Паули I, 132. Ст[ецький?], Макс. 1834, с. 106. Rul[ikowski] 184, Гол. I, 1 Нов. № 17, Лук. 11.
Коломыець, Метл. № 3 (374) Гатц[ук, ужинок рідного поля] 272.
Олексій Поповичъ, Основа 1862, № 8. Макс. 1834, 14 (Зап. I 28).
(Буря на Черн. Морѣ) Зап. I, 28 [закреслено] (3 браты Макс. 1849, 17. Лук. 61).
Голота, Мет. № 32, I 15. Макс. 1849, 15 (схватка съ Тат. Макс. 1849, 13).
Михайло (Сагайд. вѣкъ)? Закр[евський, Старосвітський бандуриста] 121 Д[ністрова?] Р[усалка?] 17. Макс.
Ляхи стоять на Україні, Гол. I, 103 [закреслено]. [1834, 149, 150 Голов. I, 22.
Козакъ въ острогѣ [закреслено] Рушныкъ Кошевому, Лук. 72 (8).
Абраменко [закреслено].

[перша картка 2-а сторінка] III.

- Ганжа Андыбер Метл. № 4. Шайк[овський? де?] 187. Зап. I 200, 319.
Голота, Метл. № 40. Лук. 49.
Наливайко, Макс. 1834, 22.
Наливайка, Макс. 1834, 85.
Наливайка, Макс. 1834, 86. {
Лобода, Макс. 1834, 88.
Чурай, Макс. 1834, 95. } ?
Самко Мушкеть, Черныш[?] I 52, Макс. 1834, 27, Срезн. с. 102.
Унія. Паули I, 79 (№ 27).
— Паули I, 79 (№ 28).
Ляхи стоять на Україні. Голов. I, 103 [иншою рукою, не Антоновича; далі знов його рука] Лук. 122 (4).
132 (20).
Козакъ въ Острогѣ. I, 93.

плану, звязані з дальшими, проблематичними томами, не були в роботі. Шостий відділ, XVIII вік, починається „канальськими роботами“ і має 53 заголовки, з закреслено. Частина сьома,—кріпацтво взагалі, має 54 заголовки. Восьма—від поділу Польщі до 1847 р.—67 заголовків. Частина дев'ята—визволення селянства; 24 заголовки, один викреслено. Десята—3 заголовки: „Галицька воля“.

Все се написано на 8 піваркушах неоднакового розміру. Решта записок на двох чвертках і означене ріжними заголовками як: „Без означення епохи“—25 заголовків, з викреслено. „Общіе“—всього 41 заголовок, з викреслено, і се пісні, що в друку почали доповнили перший відділ. В цілості сей реєстр містить багато нових записів, що не ввійшли до „Історичних пісень“; чи вони були передані до другої київської лабораторії: „Експедиції“ Чубинського, чи залягли в архівах, сього ми вияснити не мали змоги. Між рукописами колишнього архіву Географічного Товариства їх нема, але з того, що в дальших частинах

- [друга картка, 1-а стор.] IV. Хмельницькій et С^o.
2) Походъ подъ Жолтые воды, Уж[инок рідного поля, Гаццука] 279. Кост[омаров] 303 [дописано]
5) Жиди-рандари Полонное, Зап. I, 56.
8) Послѣ Бѣлоцерковского мира, Зап. I 51, Лук. 48 (стр. 4—5).
4) Корсунская битва, Зап. I 223, Закр. 116. Макс. 1849, 67.
1) Хмельницький и Татарский ясирь. Зап. I, 322. Морд. 185. Лук. 47 (стр. 1—2)
9) От Берестечка до Батога Шейк. 212 Макс. 1849, 74.
6) Осада Львова Паули I 140 [закреслено] Пані Потоцька—Головац. I стр. 25.
6) Отрыв. Макс. 1834 102 (№ 22)
3) Отъ желтой воды до Корсуня, Паули I, 138. Макс. 1834, с. 96, Голов. I 4.
11) Походъ въ Молдавію, Метл. № 6, Макс. 1834, 40.
7) Берестецкая битва. Морд. 186, Steck. 114.
7) Отрыв[окъ] Макс. 1834, 102 (№ 28) [дописано].
12) Смерть Хмельницкаго и выборъ Юрия, Метл. № 7. Макс. 1834, 43.
Перебійнись, Метл. № 8, 9 (3 вар.), Лысен. № 13 Макс. 1834. 101, Зап. I, 271 Нов. № 20, Лук. 32.
Нечай, Метл. № 10 (5 вар.) Паули I, 143, 145, Закр. № 169, Макс. 1834, 97, Коцип[инський], Писни, Шумки Богудъ, Метл. № 11. [і т. д.] VIII, № 1, IX № 10 Голов. I 7, Нов. № IV, Лук. 34, 109.
Веремій Волошин Метл. № 13.
Морозенко, Метл. № 12 (9 вар.) Уж. 300, Паули, I 146 (3 вар.), Закр. № 93, Макс. 1834, 74, Морд. 193 Дн.
Рус. 18. Шт[ангей?] 45. Коцип. X № 1, Гол. I, 5, Нов. (3 вар.) № 5, Лук. 28.
[третя картка, 1-а стор.] V.
Пушкарь и Выговскій, Шейк. 172.
Гр. Сагайдачный, Закр. № 88, Уж. 266 Гул[ак-Артемовський?] № 45, Макс. 1834, 105, Голов. I 26,
Время Дорошенка, Макс. 1834, 108
Вирша про Дорошенка, Голов I, 30 [дописано].
Гомінь, гомінь, Закр. 137, 138, Гул. № 44. Бал[ина О. Українські писни з голос. СПБ. 1863], № 19. Макс. 1834, 137.
Вдовиченко-Коновченко. Метл. 14 (2 в.), Паули I, 155. Макс. 1834, 51, Дн. Рус. с. 11 и 33, Нов. № 19 (2 вар.)
Смерть бандуриста, Метл. 31, Зап. I 185. [Голов. I, 9.
Почаевскій монастырь, Лыс. [енко] N I, Steck. 109. Морд. 188 и 189.
Самойловичъ (вънск. походъ) Паули I, 150, Величк[о] II [підкреслено].
Агророс Донцы—Нов. 32, Ильн[ицкий] № 15.
I Характеристика Палій, Основа № 8.
Мазепа хоче царствовати, Макс. 1834, 58.
Пльнь Палія, Макс. 1834, 58, Нов. № 7 (3 вар.).
Драка съ Шведами Палія, Макс. 1834, 60.
Шведскій король треб. З городовъ у Царя Нов. № 6 [підкреслено].
Полтавская битва, Макс. 1849, 88.
Кочубей и Искра, Макс. 1834, 110.
Палій у Сибірі, Макс. 1834, 113, Зап. I, 189 и 190.
Абацинь, Голов. I 12.
Гордіenko Скальк[овскій] II 21.
Разореніе Сѣчи послѣ Полтавы. Макс. 1834, 109, (Галаганъ) Нов. № 8, Ильн. № 3 (?).
Орлыкъ, Зап. I 315.
Орлыкъ и Запорожцы. Скальк. I 360.
Вирша про 1702—Головац. I 33.
Вирша про измѣну Мазепы, Головац. I, 33.

плану сі нові записи згадуються, бачимо, що за час видання Історичних пісень дальший план того універсального збірника пісень не упускався з очей. На останній сторінці плану маємо список книжок з помітками А. (Антонович) і Д. (Драгоманов) та інш.: очевидно план поділу роботи між видавцями або список джерел, де можна добути книжки для роботи. Під текстом подаємо цілий план, окрім сеї останньої картки. Круглі дужки належать орігіналові. В ламаних доповнююмо скорочення і робимо помітки про письмо. Подекуду воно нечітке і його неможна розібрати певно.

Переглядаючи сі картки бачимо, що думи в списку розкидані всюди: в головни частинах плану і в додатку, і названо їх тут багато більше, ніж потімувійшло до видання. Так майже на першім місці реєстру нас вражає заголовок, несподіваний у збірці пізніших критиків фальшиваних дум: 1) „Походъ въ христ. землю“ — злощасний „бог Посвистач“ Шишакъ-кого-Ілліча. Як джерело сеї „пам'ятки“ вказано „Записки“ Куліша. З цього бачимо, що план укладано перед груднем 1872 р. і перед заміткою Костомарова про сю „думу“.

[четверта картка, 1-а стор.] VI.

Канальская робота, Макс. 1834, 111, Закр. № 111, Нов. (5 вар.) № 12.
Рубаний козакъ Олешковск. времени, Закр. № 1, Макс. 1834, 152, Голов. I 100.
Олешки, Скальк. II, 40, III, 294.
Жадченко, Макс. 1834, 114.

Избіеніе ордою чумаковъ.—Nowos. [ielskij] II 191 [дописано].
Пикинери надъ Гардомъ. Макс. 1834, 115. Основа № 8.
Кистринъ, Закр. № 26, Макс. 1834, 116, 117, Голов. 19. Лук. 69 (4), 69 (5).
Осада Измайлова [кінець перекреслено], Метл. № 22, Нов. (2 вар.) № 11.
Хотинъ и Москали съ Турками Голов. I 21 [дописано].
Очаковъ. Макс. 1834, 132.
Хо городъ Колеверъ Лук. 68 (3) [дописано].
Супрунъ, Метл. № 19, 20, 21, Скальк. III 224, Штен [?] 1/2, Нов. (2 вар.) № 13.
Головатий № 23, Скальк. III 222.

[перекреслено слово—нечітке]

Голота и дуки, Метл. № 39 Нов. № 35 Ильн. № 14.
Гетьманъ уб. брата Рус. 30, Паули II, 6 (?) [перекреслено].
От [закреслено] Сербы и Сербынки, Макс. 1834, 130, 131, Бал. стр. 61. Зак. № 69, Коцип[инський] X № 6
Голов. I 206, 207, 208, 209, 210.—

Лимаривна. Морд. 205, Метл., Закр. № 52, Лыс. № 4,
Разореніе Сичи [закреслено]

Неудачное посольство къ Царицѣ и Васюринскій Зал. I 321, Скальк. I 362, Ильн. № 1, Нов. № 16 е) Лук. 55.
— — (Обращ. къ Харку—idem) (Макс. 1834, 127).

— — Основа № 10—Границы Запор. Скальк. III 226, Нов. № 16 с) g) [дописано].
Занятіе Сичи, Макс. 1834, 127 Нов. № 16 а), b), g).

Воспоминанія о разореніи Сичи, Метл. № 17.

Бѣгство за Дунай—договоръ съ Султаномъ. Основа № 10, Ильн. № 2, Нов. № 16 i).
Побѣгъ въ Турцію (отецъ Владіміръ) Скальк. III, 233, Нов. № 16 h), Лук. 57.

Оплошность Калнишевскаго и бѣгство въ Турцію, Основа № 8, Лук. 66.

Еще бѣгство въ Турцію, Ильн. № 3, № 17.

Атакованіе Сичи Текеліемъ, Скальк. III 201, 178.

Перегов [закреслено]. Еще бѣгство за Дунай, Метл. № 18.

[четверта картка, 2-а ст.].

Галка. Макс. 1834, 128.

Пугачъ. Макс. 1834, 129, Закр. № 44, Кам. № 1.

Переговоръ съ царемъ о возвратѣ назадъ, Ильн. № 5, Нов. № 16 f).

Чайка, Закр. № 37, Коцип. № 3 VII, Макс. 1834, 108, Голов. II 517, Лук. 85.

Изъ жизни за Дунаемъ, Закр. № 123.

Комиземъ въ видѣ комаря, Паули II 95, Констант. (?) Лук. 81, 126.

Уходъ на Тамань, Макс. 1834, 133, Закр. № 16, Попка [Черноморские козаки Спб. 1858] 217.

Пропали кони, Метл. № 42, Бал. № 46.

Чорноморскій казакъ, Попка 200.

Ухарство при переходѣ на Кубань, Ильн. № 4.

В відділі II зазначено такі думи: 2) Маруся Богуславка з „Записок“, 3) Невольники за Максимовичем 1849 р., а не за Костомаровим — так ся дума і була надрукована в Історичних піснях; бо редактори й надалі не дотримувались твердо принципу черпати матеріал з перводжерела, а часто зверталися до передруків. 4) „Плач“ Лукашевича подано як варіант до попереднього твору. 5) Три брати з Азова, варіанти Куліша й Максимовича (складений з варіантів Срезневського й Цертелева, напи варіант У). Також варіант Метлинського — в дійсності се 6) Самарські брати. 7) Безрідний Метлинського і Максимовича (себ-то Цертелева). 8) Серпяга — сю „думу“ редактори потім безапеляційно

[п'ята картка, 1-а стор.]. VII.

Петрусь, Морд. 201, Голов. I, 62—Настя, Голов. I, 20.

Бондарівна, Уж. 296, Закр. № 151, Стецк. 111, Ильн. № 7, Морд. 202, Голов. I, 65—68, 229.

Насиліє паномъ дѣвушки, Голов. I, 81 [дописано].

Польські суды (Текля), Pauli II, 7, 8, Рус[алка Днѣстровая] 32, Ильн. № 8, Голов. I 51, 54, 59.

Голота, Нов. № 24. Орел судить Крука Голов. II 502. [дописано]

Убийство и надворные козаки, Голов. I 57.

Левенченко, Молод[ик?] 137, Лук. 50.

Панські козаки, Мордов. 243, 244. Лук. 127 (15), Голов. I 104, 108, 109, Донецъ [двічі підкреслено], Голов. I 128.

Свинство: Дзюба, Голов. I, 123 и вообще.

Сатири.

на пановъ: Морквяный ляшокъ. Уж. 124, Pauli II, 11. Штан, стр. 2, П[?], Голов. II, 485.

Ляшокъ ученый Ильн. № 31, Голов. II, 474, Лук. 141.

Кася, Закр. № 114.

3 колодники, Лыс. № 8.

Полька за русиномъ, Голов. II, 478, Steck. 264.

Русинъ и Мазуръ, Голов. II, 197.

Ляхъ дороги питается, Голов. II, 206 (№ 49).

Ксендзъ Вышетравка, Голов. II 370 (№ 652).

На жидовъ: Сруль и Лейба, Шейк 151.

Чарнецький краде жидівку, Голов. 204, I, 205.

Козакъ на Шабашъ до жида, Паули II, 41.

Хаюня и Тарновській [підкреслено], Паули II, 18.

Образъ запорожца, Закр. I, 316, Скальк. [перекреслено]. Наїзды гайд. 154.

Маруся, Нов. № 22, Уж. 195, Закр. 143, Лыс. № 10. Голов. I, 163. Паули I, 5 (2).

Дячокъ, Гул. № 37, Rulik 186.

Гей гукъ, мати гукъ, Уж. 268.

1734. Гусятинъ, Закр. № 20, Голов. I, 13, 15. Лугъ Голов. I 15, Петигоры. Голов. II 16.

Пан Букоременій, Шейк. 140, Ильн. № 13. Паули I 101 4, вар. II [перекреслено]

[п'ята картка, 2-а стор.].

Сава Чалий, Уж. 284, 305 [закреслено], Закр. № 5 Основа № 9, Коцип. VII, № 1, Нов. (2 вар.) № 9 Ильн.

№ 21, Срезн. № 11.

Набѣги 159, et 82. Макс. 1834, 90, Морд. 197. Голов. II, 723 I, 18.

Игнатко, Молод. 141, Лыс. № 7, Закр. № 100, Нов. № 10 (2 вар.) Ильн. № 6.

Григоренко-Якименко, Rulik 189.

Витрогонъ Rulik 187.

Харко, Метл. № 15 (2 вар.), Нов. № 14 (2 вар.), Морд. 191, Макс. 1834, 121, Штн. 31, Голов. I, 21.

Уманська різня, Набѣги 147.

Залізнякъ, Лыс. № 12, Нов. № 15, Голов. [закреслено], Морд. 122, Штенг 56, Лук. 54.

Гонта, Нов. № 18, Макс. 1834, 124, 125, Голов. I, 28.

Швачка, Зап. I, 135, Голов. I, 17, Лук. 48 (стр. 3).

Побіеніе Козаковъ подъ Уманемъ Дністр. Рус. 117 (козакъ зъ Уманя, Рус. 34).

Рейментарь, Голов. I, 29.

Козубай, Голов. I 6, Лук. 112.

Гаркуша, Макс. 1834, 131.

Чума [закреслено] Чута, Лук. 56

Козакъ зъ добычею, Лук. 71.

Чумаки й гайдамаки. Нов. № 23 (4 вар.), Штенг. 36².

Блокающъ козакъ зъ 3 братами, Макс. 1834, 148. Штенг. 38, Нов. № 33 (2 вар.)

ліквідували, але в сій початковій стадії роботи, що відбилася в нашім плані, вони готові були зачерпнути її аж з чотирьох джерел: тут названо збірник Мордовцева, два збірники Максимовича та Запорозька Старина. 9) Коломиєць — згадана вже підроблена дума, за Метлинським і Гаццуком. 10) Самійло Кішка — Максимович і Лукашевич. 11) Олексій Попович — тильки Основа, Максимович 1834 (себ-то комбінований варіант Цертедева й Срезневського, наш варіант X), Куліш і Лукашевич. Останні два варіянти се варіянти „Бурі“, яку ми рахуємо окремо, се в плані дума 12). Спочатку видавці також хотіли трактувати її окремо: після Олексія Поповича ми маємо в плані помітку „Буря на Чорні морі“ — Куліш, Записки. Сей заголовок перекреслено і думу долучено до попередньої.

Розділ III. 13) Ганджа Андібер — варіянти Метлинського, Шейковського (себ-то переробка Гаццука) й Куліша в Записках. 14) Голота — Метлинського та Лукашевича. 15) Сомко Мушкет за Максимовичем 1834 р. і Срезневським.

Се все, що відповідно до первісного плану повинно було ввійти до першого тому збірника. Як бачимо, три з намічених дум мусіли згодом відійти як фальсифікати. На „Андібера“ видавці пізніше перемінили погляд і відклали його до часу по Хмельниччині, тому й не встигли надрукувати сеї думи в Історичних піснях.

Чотири думи, що в сім плані виступають як дві ціlostі, виступили в дальшій праці чотирма окремими творами: згадані два „плачі“, та „азовські“ і „самарські брати“. Все се спричинило значні зміни в роботі. Варіянти, визначені при кожнім заголовку сих уступів, також вибрані ще дуже неповно — се показує, що з одного боку план і в сій своїй частині виробляється досить завчасу перед друком (напр. перед виданням записів Вересая 1873 р.), а з другого те, що він накреслювався тильки приблизно, без глибшого ознайомлення з окремими збірниками й без знання сирового пісенного матеріалу. Се очевидно була рамка, яку поволі наповнювали фактичним змістом, а не мозаїка, що складалася в певну цілість у міру нагромадження матеріалу.

Розділ IV має такі думи: 16) Жиди Рандарі — з „Записок“ Куліша. 17) Білоцерківський мир — за Лукашевичем і Кулішем. 18) Корсунська битва — всі відомі варіянти і

[шоста картка, 1-а стор.]. VI. Continuatio.

- Збіръ въ опришкі, Голов. I, 164, 165, Лук. 135, 140, (35).
Коломыйки розбойнич., Голов. II, 300, № 297, 299, 300, 301, 581.
А мати йому каже: Голов. I, 164, 173, 174.
Дівчину підмовляє, Голов. I, 49 [дописано].
Галя, Гул. № 26, Голов. I, 166. Голов. 1864 № I, стр. 45.—Голов. II, 700, 701, 702, 707.
Мужъ убиваетъ тестя, Паули I, 17.
Братъ вінчается зъ сестрою, Голов. I, 73 Паули II, 26.
Піймали, Голов. I, 66
Ледень въ тюрмі, Голов. I, 47, 48.
Янчикъ, Голов. I, 83, 172, 174, 111, II 725, Нов. № 26, Шт. 44. Голов. I 141.
Марисяк Голов. I 155, 158, 175, 156, 157.
Довбошъ, Голов. I, 151, Уж. 292, Рус. 7, Лук. 113.
Романъ, Голов. I, 88, 158, 171, Лук. III, 119.
Таманюкъ, Голов. I, 160.
Нагіенко, Голов. I, 161.
Пилипко, Голов. I, 161, 162, Лук. 137.
Марчай, Голов. I, 168.
Герега, Голов. I, 169.
Бондарюкъ, Голов. I, 176.
Мешко, Голов. I, 176.
Напередовецъ (?), Рус. 41.
Угры рубаютъ
Волявары, Голов. II, 219.
Опрышки, Лук. 36 (25).
Присяга на пистолети, Лук. 136 (26).
Гуцулъ розбойникъ, Голов. II, 250 (№ 20).

до того ще передрук Закревського, що не був надрукований у другім томі Історичних пісень. 19) Хмельницький і Барабаш — за Максимовичем (замість Цертелева) і за Метлинським, себ-то всі відомі варіянти. 20) Похід на Молдавію — також. 21) Смерть Хмельницького — також. 22) Богун — уривок від Метлинського. 23) Веремій Волошин — також. Се все намічалося для другого тому і все було надруковане. Деякі варіянти були додані потім, як от записи від Братиці, і се нам дозволяє думати, що їхню частину плану було складено давно. Те, що між сими варіантами менше неточностей і зовсім нема фальсифікатів, на нашу думку, поясняється тим, що Антоновичеві як історикові сі думи дійсно історичного змісту, а не тільки історичні обстановою, були відомі здавна і лішне ніж який-небудь Олексій Попович і подібний до нього Серпяга, що мають більш баладний характер. Ся частина була задумана зразу-ж дуже реально і в порівнянні з нею дивними здаються нерішучі шукання першої частини плану. Правда, що Хмельниччина, добре зазначена в народній поезії, не „потрібувала“ її не зазнала таких поправок, додатків, підро-

[сьома картка, 1-а стор.]. VIII.

Панъ Потоцкій, Голов. II, 26.

Костюшко, Голов. II, 216.

Вербунокъ, Закр. № 94, Макс. 1834, 161, Паули II 47, 156.

Король на скрипичку грає, Паули II 47 [дописано].

Бѣлградъ, Голов. I, 151, Паули II, 52.

Цісарева мати, Закр. № 125, Голов. I, 133, 134, Паули II, 52.

Івасеви турки головоньку знімають, Паули II, 40 [дописано дуже поспішно].

Вежлинъ, Голов. I, 83.

1809. Голов. I, 26.

1812. Нов. № 36.

1828. Подончыки, Морд. 199.

IX. [закреслено].

НАБОРЪ

Тепер погуляете, Гол. II, 295 (№ 272) [дописано].

Цезар листи пише, Голов. I, 141, Колом[ийки] № 277,
273.

Зламали, Голов. I, 139.

Стригутъ. Голов. Колом[ийки] 279, Голов. I, 137 с.

Рекрутство по волі, Гол. Кол. 274, 276, 278.

Женитьба отъ рекрутства Гол., Кол. 281, 304, 305.

Хлопцівъ [закреслено] etc коломійки: Гол. 674.
мух [?] вообще [закреслено] неудачний утекъ, Голов.

I, 142, 143, 144.

64—68 Саломонъ, [Счастний, Коломыйки и шумки
Львів 1863]—2, 3, 4, 6, 12, 13.

Наборъ въ Отиневцахъ, Паули, II, 59, (22).

Прощаніе съ матерью. Паули II, 62.

Левенчукъ, Нов. № 25.

Приемъ хлопця молодого, Макс. 1834. 158.

У Житомірі судови пани, Steck. 264.

Паны рядами 157 Макс. 1834.

Рекрут сиротина Steck. 265.

Чорне по білому—Морд. 255. [дописано]

Письмо государське, Голов. I, 138 (11).

Козакъ ховається у дівчини присудствіе Бал. № 29
Нов. № 38 (2 в.). Макс. 1834, 159 Паули, II, 60.

Мати выряжає въ солдаты Метл. 465.

зъ острога прозьба родині о викупѣ, Ильн. 18.

раздобrij малчишка Ильн. № 19.

Найменшій сынъ въ рекруты № 20 Ильн. Нов. № 58
Морд. 254.

Рекрути розлучають зарученихъ Нов. № 40, 43.

Прощаніе съ милой, Морд. 255. [дописано]

Салдати білоруکі, Нов. № 41.

В государя війська много, Нов. № 42.

Пані радять брать вдовиного сина, Нов. № 44, 48,
Паули II, 57.

Богачи радять отдать сироту, Нов. № 45, Паули II, 56.

Крикнули жовнери підъ миру Нов. № 47

Ховається у стогъ, Нов. № 46, Паули, II, 61 [Паулі—
дописано].

Вдовиченко и Бондарівна, Нов. № 49.

Своя сторона и чужа сторона, Нов. № 51

Люде супостати, Нов. № 52.

Один из [?] Мордовц. 254 [закреслено]

бок, як старша доба в історії України, що не маючи дум на честь тогочасних героїв, здавалась слабше захищеною від нападів з боку і тому „захищалася“ заходами патріотів, ріжними штучними способами. В поезії Хмельниччини легше було зорієнтуватись, ніж у старших верствах, і се пояснює, чому менше було помилок у підготовках до другого ніж до першого тому. Досвід, здобутий у роботі над першим томом, не грав тут великої ролі, бо, як сказано, план „Хмельницького et C°“ укладався також досить давно, а не безпосередньо перед виданням цього тому; тільки до сеї частини видавці могли зразу постативись критичніше. Але треба відзначити, що вони не були зовсім безkritичними і що-до матеріялу з-перед Хмельниччини: так, між фальсифікатами, що торкаються старшої доби козаччини, ми все таки не бачимо „Дарів Баторія“ і „Чигиринської битви“. Тим більше значуча присутність „Сомка Мушкета“ й „Серпяги“.

Розділ V, що не встиг увійти до друку Історичних пісень, складається з пісень про події кінця XVII в. аж до зруйнування Січи. Тут бачимо ще всі фальшовані пісні про Палія, „думу“ про Полтавську битву (24), далі — 25) дума про Коновченка, з її варіантів зазначено тільки три: два тексти Метлинського і один Цертелева за Максимовичем; до того додано кілька пісень на подібну тему: Головацького, Жеготи Павлі, текст з Русалки Дністрової. Цікаво, що два перші тексти були потім згадані як „варіанти“ Коновченка в пізніших „Зам'ятках о малорусскихъ думахъ“ Сумцова. Окремо між варіантами Коновченка треба зазначити два варіанти зі збірки Новицького, що зістались невідомими; се могли бути і справжні думи¹⁾.

[сьома картка 2-а стор.]

В ЙХОДЪ.

Жовнерова мати Гол. I, 132, 138, Паули II, 55 (17), 59 (21). Выѣздъ въ рекрутъ, Лук. 72 (7).
Походъ новобранцівъ, Морд. 253.
Жовнеръ оставляє дівчину, Голов. I, 131, 145, II, 496. Пани рекрутъ выряжала, Макс. 1834, 156. [останні
вродливий салдатъ Голов. II, 134, 135. два рядки іншою рукою]
Саломонъ, 65-14, 17.
Походъ, Голов. II, 704.

ЖИТЬЕ.

Жовнер-кавалеръ коле дівчину, Голов. II, 212.
Жовнер пьянствуетъ, Голов. I, 135.
Прелести уланской жизни, Голов. I, 148, 149.
Гуцуль въ салдатахъ, Голов. I, 151.
Дивчина не хоче йти за жовнера, Голов. I, 148.
Жовнер на кватирѣ, Голов. I, 147, Едлич[ка]. I 31.
Швалежёры и дівчата, Голов. I, 140.
Марусенъка и ерунда, Голов. I, 140.
Саламонъ, стр. 64—1, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 18, 19,
20, 21, 24, 25
Тарабанчукъ—Паули, II, 47 (4) Едличка. I 19.

Смерть на службѣ.

Плаче отецъ мати—забито сына, Голов. I, 137.
Смерть новобранца, Голов. 146.
Соломонъ, 68—26, 27, 28.
Умирае жовніръ, Паули, II, 55 (16).
Тѣнь воина, Голов. II, 708 Рус. 29.

Возвращение.

Возвращение раненного и фрейерка, Голов. I, 150.
Соломонъ, 67—22, 23.
Сынъ возвращается поручиком, Паули, II, 23.
Продає жинку на подати, Голов. II, 217, Лук. 139 (32).
Нема добра через Німців, Голов. II, 300 (№ 296).
Цезарь и Польша, Голов. 332 (№ 469).

¹⁾ Два записи сеї думи зі збірки Новицького захованіся в архіві П. Житецького і можливо, що сеї ті самі варіанти, що були в руках редакторів Історичних пісень. Про згадані записи нижче.

В сім-же відділі згадано 26) думу про смерть бандуриста, за Метлинським і Кулішем. Дивно, що сеї думи не викреслено після згаданої сповіди Куліша в домі в Драгоманових, 1874 р. Се очевидно доводить нам, що ся частина плану в тих часах не часто бувала в роботі й не перевірялася.

Між піснями цього відділу цікаве приділення до сеї пори хитань між Туреччиною й Москвою пісні „Гомін, гомін...“ — пісні на традиційну тему про проклін матери, без виразної історичної обстанови.

У відділі VI нам цікава тільки згадка про пісні про „рубаних козаків“. Вони не мають нічого спеціяльно історичного, а деталями підходять до таких дум, як Безрідний і Коновченко, які пішли вже в раніших розділах; тому таке приділення на сім місці здається безпідставним.

В дальших розділах дум немає. Звернемо увагу тільки на уривок про Вітрогона, який часом хибно зараховується до дум¹⁾.

В додатках „без означеного похи“ є ще чотири думи, чи властиво тільки три: 27) „Від'їзд на Запоріжжя (від родинної сварки)“, себ-то „Вітчим“ за Максимовичем-Цертелевим і Закревським (сей текст згаданий у нас вище) і з додатком ріжних пісень на подібну тему; окремо тут згадані варіянти Лукашевича й Метлинського, під заголовком „прощання з сестрою“. Далі—28) Дума про козацьке життя за Кулішем і Кам. (Каманін?); якщо в Антоновича на увазі був якийсь новий запис сеї думи, то він лишився на жаль невідомим, бо окрім Кулішевого й тексту Костомарова, що друкувався в „Трудах“ експедиції Чубинського, нам відомий ще тільки запис Горленка, друкований у 1880-х роках;

[восьма картка, 1-а стор.]. IX.

Память о волі и панцина Лътоп. Рус., Лит. 1859—1860, № 6, стор. 89.

Петрусь Атаманъ розлучае зъ дівчиною, Закр. 115.

Контроль пана надъ пянством, Шайк 167.

Побѣгъ въ Херсонщину отъ панцины, Паули II, 86.

„ въ Волошину „ Голов. II, 269.

Голодна сторожа, Основа 1862, 2 № 1, Нов. № 29.

Сахарный заводъ, там же, № 2.

Из за горы вітеръ віє (молоді паны) там же № 3. Величк. № 1, Лук, 80 (19) Брусиловская, Нов. № 28
(2 вар.).

Рашовці (майданъ) такоже, № 4.

Выгонъ всей семіи на панцину, там же, № 5.

Содома, там же, № 6, Голов. Колом. 669.

Баїдачна панцина, Steck. 221.

Панъ отдае въ рекрутъ, Нов. № 27.

Панцина въ неділю, Голов. I, 20.

Дівчина на панцини, Голов. I, 213.

Панскій двір, Голов. I, 205, II Коломышки № 670, 671.

Настя, Голов. I, 70 [перекреслено], Гуцульская панцина, Голов. I, 213.

Панъ и дівчина, Голов., Колом., № 672.

Ляхи и дівчина, Голов. I, 186.

Панянска и порубацка краса, Голов. II, 178, 181.

Лакей сукінь сынъ, Нов. № 31.

Коломийки: Лук. 138, Голов. II, стр. 293 № 256, № 317, 318, 319, 320, 321, 489, 618, 664, 665, 666, 667, 668.

Грицько въ гору йде, Паули II, 104, Голов. II, 471.

[восьма картка, 2-а стор.].

Кармелюкъ, Уж. 270, Нов. № 21.

Жиди и горілка, Голов., Колом. стр. 373, № 673, 439, № 915, 916, II, 526.

X.

Галицкая воля, Основа стат. Галицк. Русини.

Воля отъ Цесаря—Венгры и Поляки, Голов. II, 460, 461.

Общества трезвости, Голов. II, 465, 464.

¹⁾ Ерофеев, „Записки Укр. Наукового Товариства в Київі“, кн. VII, ст. 18.

могла-б се бути ще й подібна пародія з Борисполя, яку ми згадали в п'ятім томі „Трудів“ Чубинського, та не думаємо, що редактори саме її мали на увазі. Остання дума в плані—29. Невольничя дума о безвыходності неволі, від Новицького була надрукована в т. I с. 95. В сім-же розділі згадується уривок про Корабель, що також увійшов до першого тому як „дума“.

Коли сей реєстр дум, що на думку Антоновича повинен був увійти до видання, переглянемо тепер з становища історії думового дослідження, то побачимо, що поза планом лишилося ще 10 дум, які були в літературнім обороті того часу. З того 4 були відкинуті зразу-ж, як занадто грубі підробки, інші з лишились поза планом, як теми моралістично-ліричні: Чужина (Сестра і Брат), Вдова і три сини, Сон про жінку. Решта — дві думі; — мабуть не були приступні видавцям: пародія на „плач“ з п'ятого тому „Трудів“ вийшла тільки в рік видання і перед тим також не була відома редакторам Історичних пісень; „Соколи“-ж, що вже два роки перед виходом першого тому були друковані в „Бесѣдѣ“, мабуть не звернули на себе уваги видавців. Ся дума безумовно належала до тих тем, що входили до I тому, і повинна-б була також бути надрукованою в сім томі, тим більше, що її не зараховано ї до фальсифікатів. До того-ж у самий рік видання київські громадяни мали змогу чути її від О. Вересая на однім з засідань Відділу географічного товариства, і се могло впевнити видавців у народнім походженню думи.

З наміченого в плані також було надруковано не все: дещо при близьчім ознайомленні відійшло зовсім, як фальсифікат; дещо, призначене на дальші томи видання, просто не діждалося своєї чергі до друку; дещо, нарешті, відійшло до збірки Чубинського. Як сказано також, деякі речі, намічені для перших томів, згодом були пересунені з теоретичних мотивів до дальших епох, що не дійшли до видання: так було з Андібе-

[дев'ята картка, 1-а стор.].

Общ. [закреслено].

Безъ означенія епохи.

Походъ съ гетманского двора Мет. № 25 [закреслено]
Смерть и завѣщаніе на Базавлукѣ, Мет. № 30, (2 вар.).
Отъѣздъ зъ Волыни и изъ Галиц. Мак. [закреслено], Морд. 241, 248, Mo[закреслено] 245, Паули, II, 25, Steck 126, Голов. I, 70.
Сокілъ зъ орломъ купается, Steck. 127.

1 Мазепы до Мазепы служеб.	Отъѣздъ въ войско вольн. (4 трубы) Закр. 55, Макс. 1834, 138. Паули, II, 45.
	— — покидае жінку, Макс. 1834, 142 Pauli II, 48
	Удалъ (свінство) Макс. 1834, 143 [закреслено].
	Прощаніе съ сестрой, Паули, II, 46 (?).
3 послѣ зап.	Походъ зъ гетманского двора, Мет. № 25.
	Катериночка дурна дочка. Нов № 2, Лук 88. (сотникові коня etc Лук. 123.) 7 полківъ побивъ, Закр. № 161.
	Отъѣздъ въ войско. „Засвистили“ Макс. 1834, 140. Закр. № 80, Бал. № 53, Pauli, II, 64. — — — я морозу не боюся — — 145, Бал. № 14, Лыс. № 11, Pauli, II, 49, Гул. № 47, Голов. I, 125, Нов. № 32 (3 вар.) Бал. 21 Рус. 28, Лук. 68 (2). — — — ой сівъ козакъ йости — — 145, Голов. I, 102.
2 зап.	Плачъ въ походѣ съ плачемъ [закреслено] — — 146 Pauli, II, 50. Едлич., II, 13. Гибелъ въ Моск. на службѣ — — 147 Закр. № 49, Едлич. II, 33, Коцип. V № 7. Бігає на пораду — — Лыс. № 6. Воспоминаніе о матери-Черн. II, 42, Паули, II, 50. Прощаніе съ дівчиною и вязаніе головы хусткою Морд. 246. Отъѣздъ въ Запорожье (соколиха) Макс. 1834, 144. „Омелько козакъ хороший—Скальк., I, 324. З дороги въ Запорожье — — Штанг. ^{38/2} Мет. № 44. Отъѣздъ на Запорожье (отъ семейной сварки) Макс. 1834, 61. Закр. № 84. Паули, II, 31, Ильн. № 10, 11, 25, Голов. II, 55. Прощаніе съ сестрою, Мет. № 24, Лук. 59, Паули II, 53. Запорожскіе [закреслено] Дума про козацкое житѣ. Зап. I, 215 Кам. № 2. Юморъ-Черныш, II, 37.

ром, що спочатку намічався на час перед Хмельниччиною, а потім видно був перенесений на кінець XVII в. Ся думка що-до Андібера, як відомо, прийнялася в пізнішій літературі про думи. Але саме з цього погляду: ріжних вагань видавців і пересувань матеріялу, сей план видання дає нам цінну можливість прослідити хід роботи редакторів, до певної міри навіть вгадати ті думки й погляди, що кермували нею і витворювались і формулювались у процесі роботи.

Як бачимо, редактори, чи то сам Антонович, підходив до роботи без вироблених поглядів на пісенні пам'ятки й без ґрунтовного знання друкованого матеріялу.

Видко, діло для нього було нове.¹⁾ Можемо думати, що робота над Історичними піснями почалася з того, що було переглянено найпопулярніші збірники, і в них повідзначувано те, що могло мати звязок з якимись історичними подіями або відбивало в собі певні епохи, і відзначувалось без огляду на форму матеріялу: автентичну народню чи сумнівну. Чи сей вибір на-чорно робив сам Антонович, чи тільки він складав се все у відомий нам план, цього не можна сказати зовсім категорично. Ми знаємо, що в пізніших стадіях роботи до видання Історичних пісень було притягнено велику силу робітників, запроваджено свого роду громадську толоку, але мабуть се було зроблено тоді, коли перед очима видавців уже був хоч схематичний план видання: мабуть отсей, що його зложив Антонович. І. В. Антонович у своїх споминах про батьківський дім згадує кабінет Антоновича, засипаний картками для Історичних пісень, і спільну роботу свого батька й Драгоманова коло тих карток. Коли тих карток було так багато: „вони лежали і на столі і на стільцях і на підлозі“ — оповідає вона, — то се мусіла бути та стадія роботи, коли систематизувався матеріял, списаний на картки за якоюсь обдуманою системою. Се не була перша вибірка заголовків окремих пісень на картки, бо робота коло таких заголовків не могла тривати довго²⁾). „Первіність“ цього плану потверджує присутність у ньому стількох фальсифікатів і систематичне черпання варіантів з ріжних паралельних

[дев'ята картка 2-а стор.] О б щ і е.

Морд. 247, 249.

- 1) Рубаные козаки [підкреслено] Морд. 239 (3 вар.), Уж, стр. 255, Морд. 225.
Орелъ очи выбырае и проч.—Мет. № 38, № 41, 151, 152, 155, Паули. II, 55, Бал. № 17 Steck. 127, Нов. № 34,
Ильн. № 9. Голов. I, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 106.
Зимою на купынѣ, розгов. съ конемъ, Закр. № 65. Макс. 1834, 153.
Перегонка орла съ конемъ, 1834, Макс. 148.
Шамрай (дуэль) Метл. № 43.
Гетьманъ убилъ брата. Рус. 30, Паули 6 (?) Голов. I, 92.
Рубаный козакъ Ляхами, Метл. № 37, Лук. 134.

2. О б щ і е.

- Перебранка съ орломъ Мет. № 36
Угроза дівчині, що пропаде, не вернеться. Мет., № 45.
Сонъ дівчини о смерти козака, Морд. 224.
Попы въ ладівницяхъ, Отрыв. Максим. 1834, 101.
Чары вызыв. тѣнь козака, Голов. I, 83.
Тройзілые и з козаки сват. на Маруси Уж. 243. Закр. № 133.
Выѣздъ въ гетманське війско изъ ревности Уж 248. Голов. I, 124 (35).
Похищеніе дівчини козаками изъ Галиції Паули. II, 20 (4 вар.) 26 (2 вар.) 28. Голов. I, 72, 87, 116, 117,
118, 120, 124, 126, II, 305 (№ 325).
Бѣгство жены отъ мужа, Паули, II, 104.

С в и н с т в о.

- Козацьке житьє. Закр. 113.
№ 2 Макс. 1834, 143.
Steck. 262.
Коцип., II, № 5.
- Вдова не отдає дочки за козака, Голов., I, 91.
Лимирівна [закреслено]
Дівчина не хоче йти за козака, Голов., II 265 (№ 104).
Смо.

¹⁾ Драгоманов в тих часах тим менше претендував на знання історичної української пісенності.

²⁾ С. Глушко, Спомини Ірини Володимировни Антонович про М. П. Драгоманова, „Україна“, 1926, кн., 4 с. 123.

передруків та уникання перших видань. Так, у плані всі тексти Цертелєва зазначені за передруками Максимовича, так що один Цертелевський текст зазначується по кілька разів за ріжними пізнішими передруками. У виданню, хоч там матеріал Цертелєва також був передрукований за збірником Максимовича 1834 р., таких паралельних цитат уже не трапляється. Буває в плані також і таке, що варіянти до якоїсь теми дуже мало звязані з нею, як от пісні, подані ніби варіянти до Коновченка: пісню Головацького т. I, с. 12 „Ой була, була вдова молода“ не можна вважати навіть за пісенну переробку на тему Коновченка; се мотив близький, але зовсім самостійний — ми-ж маємо таку силу пісень на тему прощання й виїзду до війська та смерти сина в поході!

Далі, ми вже вказали на хитання, які помічаються в редакторів що-до хронологічної приналежності пісень і дум. Особливо цікаві вони, коли торкаються тих текстів, що були потім надруковані в першім томі „Історичних пісень“, і видавці пояснили там мотиви що взяли перевагу в їх сумнівах. Так було напр. з думою про Голоту: в плані вона зазначена в відділі II, після „Коломийця“ й Олексія Поповича, очевидно — як один з лицарських романів на тему боротьби з Бусурменами, без спеціальних історичних натяків. Далі ся сама дума стоїть у відділі III між Ганджею Андібером та Наливайком і Лободою, і се приміщення мабуть було продиктоване заміткою Максимовича (в збірнику 1849 р.), що дума ся має на увазі полковника Голоту з часів Хмельницького. Очевидно, в друку перевагу взяв таки перший погляд. В поясненнях до сеї думи не було згадано про історичного Голоту зовсім, а постать героя трактовано як виразника ріжних типових явищ у козаччині: легковаження одежі, зухвальства й т. і.

На сих перших кроках організації видання Історичних пісень не видно також виробленої думки про індивідуальну цінність окремих творів, спеціально дум, і взагалі історично-літературний інтерес дає себе чути дуже слабо. Напр. в реєстрі варіантів думи про Утечу трьох братів з Азова зазначені Самарські брати, формально нічим не звязані з „Утечею“. В I томі видання сю помилку було поправлено, але в іншім місці тенденція об'єднувати ріжні теми під одним заголовком таки взяла верх: так сталося з думами про Олексія Поповича й про Бурю. Спочатку сі мотиви зазначено окремо, потім їх об'єднано, і так було їх і надруковано — під одним заголовком. А сим обидві думи були приковані одна до одної

[десята картка, 1-а стор].

- Коваленко, Метл. стр. 324, Нов. (2 вар.) № 1, Голов. I, 203.
Нападені Татаръ. Скоро й кони заржалы, Мет. № 26
Похищенки Волынки. Мет. 27.
Буря розруш. Турецк. корабль, Мет. 34.
Абраменко, Лук. 52 [дописано].
Смерть отъ Турк. и разгов. съ конемъ, Гац. 253, Закр. 186 В.... Чер... дивки, Мет. 32 [закреслено]
1. Набѣгъ и плачь березы, Голов. I, 101. Макс. 1834, 102.
Крыворукъ, Мет. 33 [закреслено].
Походъ на Турокъ про Михаила (Сагайд.) Зак. 121, Д. Р. 17 [закреслено].
Отгонъ коня Турками, Гул. 30. Бал. 35, Паули I. 173, Мордов. 243, Головац. I, 127, bis Лук. 122 (8).
Нападеніе на Подгірє Паули, I, 165.
Мать въ плѣну, Паули, I, 166 Дн. Рус. стр. 5, Головац. I 42, Лук. 116
Продажа Татариномъ дівчини Паули I, 168, Головац., I, 45.
Плѣнныя з дівкі, Рус. Днѣстр стр. 25, Головац. I 44, I, 49—51, II, 245.
Сторожа Паули I, 171. Дн. Р. 15.
Дівка бранка Паули, I, 172. Д. Р. 16, Мол. 138 (Левенчинъ, Метл. № 35).
Порубаний Михай Д. Р. 17 [закреслено].
Романъ да Олена Д. Р. 1, Голов. I, 37—42.
Походъ на Крымъ Макс. 1834, 144. | Набѣги
Богуславецъ, Макс. 1834, 81. | плѣнники
Орда отгонъ [дописано] Голов. II. 34. | бѣгство
Невольничья дума о безвыходн. неволі Нов. № 3.
Татаринъ продалъ сестру, Голов. II, 103.

на дуже довгі часи, з деякою шкодою для обох мотивів. Подібне ми вказали також з приводу Коновченка.

Але праця над текстами, порівняння, аналіз—робота, розтягнена на кілька літ і ведена з інтересом і любов'ю—все се приносило видавцям усе нове знання, складало їм що-раз більший досвід і відкривало ясніший погляд на українську історичну пісеність—не осягнений перед ними і не зрівняний по них. Найближчим і найціннішим здобутком з цього погляду було відділення фальсифікатів від народних творів, переведене в „Історическихъ Пѣсняхъ“, і воно спеціально цінне що-до дум. Як зазначено, в сім ділі Антонович і Драгоманов продовжували роботу Костомарова, але вони поширили її майже на весь запас тодішніх підробок, перевіряючи критично весь тодішній запас дум. Тільки дуже небагато сумнівних речей уникло їх гострого критичного погляду. В передмові до видання редактори познайомили читача тільки з готовим результатом своїх розшуків, і се було не зовсім правильно в такій новій справі, як критика записів. Тут редакторам слід було близче пояснити ті міркування, що водили ними при сім відділюванню текстів автентичних від підроблених. Ми говоримо се не тільки тому, що через таку мовчазність видавців нас позбавлено цінного фактичного доказового матеріялу, що мусів бути в них, але й через те, що для тодішніх обставин така критика була дуже відважна і робила дійсно глибокий переворот в історично-літературних поглядах суспільності, а тому вимагала докладніших пояснень і глибших обґруntовань. Сього перевороту ніяк не треба недоцінювати. Нам фальшованість дум таких, як „Коломієць“, з його козаками, що „на бандурці вигравають, аж слухати мило“, або яких-небудь „Трьох полководців“—зовсім очевидна, і не зрозумілим здається навпаки—як так довго могли сі думи ховатися між автентичними, уникаючи критичного ока. Але річ власне в тім, що вони зовсім не ховалися, а були дуже на виду і дійсно репрезентували українську думову поезію. Вплив сих фальсифікатів на суспільність був далеко більший, ніж се може здаватись на перший погляд. В дійсності більша частина тих похвальних фраз, що залишилась нам у старих писаннях про українські думи, безпосередньо належить фабрикатам Запорозької Старини. Так, цінна для свого часу праця Буслаєва про „Епічні вирази в українській (народній) поезії“ в дуже великий частині побудована на прикладах з фальсифікатів, як от думи Срезневського, або таких творах як „За Німан іду“ і т. і.¹⁾. Підручники „русской словесности“, що подавали широкій інтелігенції відомості і про „малоруські“ думи, також інформуються з Запорозької Старини—як напр. колись дуже популярний підручник А. Галахова²⁾, що докладно переказує і навіть перекладає як взірці українського військового епосу, „Чигиринську побіду“ і „Похід Поляків“ (инакше: о трехъ полководцахъ), зазначаючи при тім, що „южнорусская народная поэзия по своему историческому и эстетическому значению принадлежитъ къ самымъ замѣчательнымъ явленіямъ безъискустvenаго творчества“. Не треба також легковажити впливу Запорозької Старини на Шевченка. Чимало прекрасних епічних висловів „Кобзаря“ були навіяні недоладними строфами Срезневського й товаришів. Самі видавці Історичних Пісень звертали між іншим увагу на те, як подобалися деякі підробки „Запорозької Старини“ Белінському та Гоголю. З цього боку роля сеї книги для української культури була дійсно велика і розвінчати таку книгу з її заслуг, сі признані окраси українського епосу назвати простими фальсифікатами, було ділом

¹⁾ Можна навіть сказати, що всі його висновки що-до аналогій з Еддами, і деякі аналогії з „Словом о п. Ігоревім“ вимагають нової перевірки на автентичнім матеріалі. Бо в очі впадає, як багато існує подібностей—не між українським і германським епосом—а між Запорозькою Стариною і Еддами. І сама собою з'являється думка, чи видавці З. Старини, складаючи й коментуючи свої думи, не мали перед собою взірців саме германського епічного стилю, і чи не тому й Буслаєву вдалося знайти так багато аналогій для своєї роботи, що Срезневський і товариші вже перед ним свідомо постарались підготувати матеріял у тім напрямі. Як було сказано, Срезневський колись порівнював бандуристів з германськими скальдами.

²⁾ Исторія русской словесности древней и новой, т. I, 1863, ст. 213.

відважним не тільки з наукового, але навіть і з громадського погляду. Очищаючи думову традицію (ми розуміється говоримо тільки про думи, хоч Антонович і Драгоманов мали на увазі всякі підробки під народну поезію) від сих творів, що довго робили розголос і творили славу української поезії, видавці позбавляли національний репертуар дуже важного для того часу складника. Але їх діло разом з тим показувало, що інтерес до дум настільки зріс і поглибшав, що він міг обійтись і без штучних підтримок. І тому незалежно від теоретичних пояснень і обґрунтовань Історичні Пісні були важні не тільки через той матеріял, що в них був, але й через те, чого в них не було, як сказав Костомаров у своїй критиці¹⁾.

Самі видавці в своїй критичній роботі оперлись на прикладах подібної чистки, що була переведена в тих часах в інших літературах:

„Річ у тому, що з малоруською народною поезією повторилося те саме, що було майже з усіма іншими: її пам'ятки не тільки підправляли видавці, як се робив напр. з великоруськими піснями Макаров, що вважав їх в непоправленім виді за занадто грубі, мужицькі... але деякі пісні зовсім перероблювались, а інші підроблювались. Подібний приклад у Західній Європі дають нам признані тепер усіма знавцями підробки, що свого часу зробили стільки розголосу і які дійсно мають велику вартість літературну й етнографічну, — збірники бретонських пісень Вільмарке, Barzaz-Breiz. В числі питань, поставлених на Науковім конгресі Франції, що збирався року 1872 в Saint-Brieux, було поставлено такий пункт: „установити автентичну історію народних бретонських пісень“, і від того часу кельтисти Франції, Англії і Німеччини вирішили се питання не на користь оригінальності пісень Вільмарке. В програмі третього російського археологічного з'їзду²⁾ поставлено питання про малоруські думи, аналогічне з питанням про кельтську поезію, і трудно сумніватись, щоб строга критика не відкрила підробок і тут, подібно як і в кельтськім збірнику“.

Се очевидно був стимул для критичної роботи видавців: враження від роз'яснень що-до збірника Вільмарке і перспектива такого самого наукового процесу над українською пісенністю, який можливо хотілося випередити отими роз'ясненнями в Історичних піснях. Але були й глибші, місцеві причини для перегляду питання про фальсифікати. „Окрім якогось дивного інстинкту до фальсифікації, — говорить далі передмова, — підроблювати малоросійські пісні й думи декого примушував своєрідний патріотизм, російський і польський, стремління показати в народних піснях сліди пам'яти про глибоку давнину, — що помітне в підробці думи про похід князя поганина в Візантію... або провести приємні для автора ідеї — напр. підробленою думою довести симпатію козаків до Стефана Баторія та польського уряду, або навпаки, перенести почуття віленських патріотів 1863 р. до Поляків — у народну пісню“. Сі, мовити-б, політичні мотиви в українських фальсифікатах робили потрібним перегляд записів незалежно від прикладів з досвіду західних фольклористів. Тому, зробивши загальну характеристику змісту наших фальшованих пісень: їх довір'я до „Історії Русовъ“, непорозуміння в мові й інші помилки, остатільки грубі, що „навіть дивно, як могли вони так довго дурити людей, знайомих з характером непідроблених народних пісень“, видавці займають до них таку позицію: „Щоб зняти з себе всяку відповідальність за суб'єктивізм, ми не викинули зовсім із збірника тих пісень і дум, що вважаємо за підроблені, але помістимо їх на кінець видання з примітками, де пояснимо, чому ми вважаємо їх за підроблені“. Сеї обіцянки видавці не дотримали, вони дали тільки список підроблених творів, з поясненнями занадто короткими, в яких не вияснювали властиво вого погляду на них. Ми переказуємо тільки думи, що зазначені в сім реєстрі:

1) Посвистач — видавці не кажуть, що Куліш передрукував єю думу, але ніби одержав від Шишацького - Ілліча. Написана вона напів прозою, напів віршем, „з незрозумілими й ніби-то архаїчними словами“. Сі нерозумілі слова — се був певно один з основних мотивів запідозрювання дум в загалі, але в сім випадку видавці могли й не давати близьких пояснень — аналіз Посвистача був уже зроблений року 1872. Сього пріоритету Костомарова в справі критики Посвистача вони однаке не згадують.

¹⁾ Н. Костомаровъ, Историческая поэзия, „Вѣстникъ Европы“, 1874, кн. XII, с. 611.

²⁾ Який саме мав зібратися влітку 1874 р.

2) Дума про Серпягу з Запорозької Старини, передрукована в Максимовича; без близчих спостережень.

3) Дума про Коломійця, передрук Метлинського; про неї завважено, що в ній, „як майже в усіх підроблених думах... пісенний розмір перемішаний з речитативом дум“. Додано, що в „Ужинку Рідного Поля“ Гаццука вона виправлена на пісенну форму.

Окремо видавці остерігають читача від деяких творів, надрукованих в їх збірнику,— які не здалися їм простими підробками, але лишили сумніви, наведені в примітках до сих творів. Сюди зараховано пісню про Івана Богуславця (див. нижче у вступі до думи № 3). З сумнівних речей, яких автори не відзначили, звернемо увагу ще на уривок про Корабель, передрукований з Метлинського. Антонович і Драгоманов називають його „Разрушені бурею турецького корабля (отрывок изъ думы“), т. I, с. 92. Як ми вже вказали, сей фрагмент імовірно належав не до кобзарської думи, а до якоєсь пісні, але здається народнього походження.

Решту фальсифікатів перераховано в передмові до другого тому, і ми наводимо їх тут-że, бо вони доповнюють образ тої аналітично-критичної роботи, яку видавці мусіли зробити для видання Історичних пісень узагалі. Тим більше можемо се зробити, що обидва томи оброблялися для друку одночасно: в передмові до другого тому сказано, що він був готовий до друку ще в осені 1874 р., себ-то зараз по виході першого тому, тільки наплив нового матеріалу, спричинений, можна думати, виходом першого тому збірника та іншими подіями 1874 року (як 3-їй археологічний з'їзд, вихід Записок Відділу Географічного Товариства), затримав роботу над другим томом, так що він вийшов у літку 1875 р. В звязку з матеріалом цього тому відзначено такі думи як фальшовані:

4) Дума про смерть Богданка і про дари Стефана Баторія козакам, де висловлені найновіші бажання польської шляхти що-до спілки з козаками проти Москви.

5) Дума про Наливайка — се „Чигиринська битва“.

6) Дума про трьох полководців — „Похід на Поляків“.

Се все, що було викинене з числа автентичних дум. Можливо, що дальша робота була-б вияснила ще дещо. Приайні Драгоманов згодом почав більш критично ставитись до деяких речей, що року 1874 входили в рубрику сумнівних — приміром, до Івана Богуславця¹⁾). Дещо відзначила їй критика Костомарова. Дальші частини плану, що не перебували в видавничій роботі,—бо видання Історичних пісень припинилось на другім томі, так і залишились з тими фальсифікатами, що були зазначені спочатку, коли складалося перший план Антоновича, і не відбили пізнішої критичної еволюції видавців

Але сі невикористані сторінки плану власне їй позволяють нам оцінити увесь той поступ, який зробили видавці за час своєї праці над двома томами Історичних пісень, в напрямі до критичності їх науковості трактування матеріалу — а разом з ними її ціла українська наука народньої словесності. Сей поступ був надзвичайний. Ми згадали вже, що обидва видавці підходили до роботи без глибокого знання справи. Драгоманов, говорячи про ті часи, назвав себе просто профаном в українознавстві. Коли-ж з сими заявами ми порівняємо ті докази фольклорної ерудиції, що були зложені вже в деяких примітках Історичних пісень, і згадаємо, яку велику роль почав відгравати український фольклор у житті її світогляді Драгоманова згодом, від сих років почавши, то зможемо оцінити, якою серйозною школою українознавства була для нього ся видавнича робота коло Історичних пісень. Інтерес до народньої творчості, до фольклору в пізніших часах майже витіснив суто історичні інтереси Драгоманова, з якими він починав свою наукову кар'єру. Колишній професор історії — Драгоманов для науки заслужився передусім як дослідник народньої творчості. З другого боку, пізніші фольклорні досліди Драгоманова дуже тісно звязані з його громадсько-політичним світоглядом, з його поступовим українством. Українство, народництво, навіть соціалізм, — і дослідження народнього життя її словесності, все се

¹⁾ М. Драгоманов, непевний варіант думи. „Життя і Слово“ 1895, кн. I.—II с. 351.

в оточенні Драгоманова раз-у-раз звязується в одну систему, яку переймають його учні й прихильники. Як характерний приклад з цього погляду візьмім заголовок часопису Франка, заснованого з участю Драгоманова 20 літ по виході Історичних пісень — „Жите ї Слово, вістник літератури, історії і фольклору“. Правда, се явище іншого часу, але згадаймо, що фольклором і в тих часах займались тільки спеціальні наукові часописи, мало поширені й мало численні, заледве по одному, по два в кожній великій європейській мові — і ми оцінимо всю змістовність такого заголовку. Коли український часопис, що рахував на велику авдиторію і дійсно був тоді єдиним поважним „товстим“ журналом на цілу Україну, раптом ставить у своїому заголовку й програмі заняття фольклором, то се було майже рівносильне з уведенням сеї нової науки в українську національно-культурну програму! Драгоманов дійсно і надавав їй великого значення для справи національного усвідомлення, пропагував її серед молоди разом із своїми громадськими ідеалами, а сю свою рідну, перебільшену оцінку фольклористики, що бачимо в нього пізніше, почав він складати очевидно в тій роботі над історичними піснями коло 1874 року. Тому не буде навіть дуже перебільшеним сказати, що „Історическая пѣсни малорусского народа“ дали українству Драгоманова. В кожнім разі вони дали Драгоманову деякі найважніші елементи його пізнішого світогляду, деякі його найбільш характерні риси як українського культурного діяча. Коли-б се була їх одинока заслуга, то й тоді який збірник пісень може рівнятися з ними з цього погляду? Порівняння тут дійсно неможливе.

Збірник Антоновича й Драгоманова не вміщається в ряді тих збірок, що були видані перед ним, хоч-би навіть поміж найбільш впливовими. Ані збірка Цертелєва, ані Метлинського, ані „Записки о Южной Руси“ не можуть рівнятися з цею роботою, хоч їх вага де в чому могла бути більшою від Історичних Пісень. Всі вони мають на увазі тільки збирання матеріялу, який мусить говорити сам за себе, і всі вони дбають тільки про місцеву, провінціальну цінність цього діла. Тимчасом „Історичні Пісні“ мають своїм основним завданням оцінити сей матеріял з погляду світової науки, хочуть увести його в систему загального знання, без огляду на якісь сентиментальні суб'єктивні критерії. Головна мета збірки була історична, і з цього погляду вона була обставлена величаво, маючи своїм видавцем одного з найбільших істориків тогочасної Східньої Європи. Але коли деякі теми пісень і дум, що були вміщені в збірці, висунули потребу порівняного фольклорного методу, то другий видавець, хоч також історик, не побоявся пірнути в гущу чималої ріжномовної літератури про народні пісні, черпаючи з перших джерел, які в його звичайних історичних заняттях не могли мати для нього ніякого близчого інтересу. Правда, сі порівняні замітки творять ще виразну меншість у збірці, але як явище зовсім нове у виданнях української пісенності вони дуже важні. Між порівняннями переважають пісні західніх і полудневих Слов'ян, але є й французькі і новогрецькі. В порівняннях відчувається одноцільний науковий метод і нема аматорського блукання між ріжними теоріями й школами. Коментатор-фольклорист ріпчує приєднався до вандрівної теорії, і се показує нам на початку чого Драгоманова. Багато тем, що пізніше безумовно були-б викликали в нього довгі коментари і численні порівняння з пісень і казок, тут, правда, ще проходять під суто історичним девізом, як напр. Олексій Попович. Але сі прогалини дають нам тільки відчути гостріше ту втрату, що сталася для української науки через недокінчення задуманого видання. Даліші томи збірки, що повинні були принести ще силу баладних тем, ще глибше затягнули-б Драгоманова в порівняні студії і дали-б напевно багато цінних спостережень.

В перших випусках, як сказано, центр ваги лежав на історичній інтерпретації, і ся тенденція не була вільна й від перебільшення. Костомаров у вже згаданій критиці відзначив стороннічість чисто історичних толкувань. Хоч він, зного боку, готовий був впадати в другу крайність — заперечування яких-небудь натяків на старі історичні події в піснях — але багато з його завважень були зовсім раціональні. Багато з того, що Антонович і Драгоманов, а головно певно перший, пояснювали споминами про події, було дійсно тільки відгомоном певних побутових обставин, певних епох. Дуже цінні були

також спостереження Костомарова над формами поезії, на які він звертав увагу видавців історичних пісень. Вони справді зовсім занедбали сю сторону, і використовували колядки разом з думами й піснями, не відзначаючи обрядового характеру перших, професійного — других, що ріжнить їх від звичайних пісень. Але се все були хиби, подиктовані самим історичним характером видання, і вони були майже необхідні. Були однаке й інші хиби, дрібніші й менш оправдані, але цікаві для історії видавництва пісенности.

Се була, по-перше, деяка необачність у передруковуванню старого матеріалу. Часто замість оригінальних текстів для видання брано підправлені, або й комбіновані передруки, як прим. „Азовські брати“ і „Олексій Попович“ Максимовича. Подібно дума про Кішку була передрукована не з книжки Лукашевича, а від Максимовича, разом з тими поправками, від яких він не міг утриматись. За його прикладом самі видавці й собі дещо перемінили в тексті, як се звичайно бувало з передруком дум, які вже раз зазнали редакторських поправок. Але від змін у текстах видавці загалом не зарікалися: бувають зміни в поділі рядків, і досить часто трапляються словесні поправки. Коли редакторам здавалось, що якесь слово в тексті перекручене — вони міняли його на зрозуміліше. Треба сказати, що ці поправки не все були й щасливі. Напр. в Азовських братах запису Ніговського вар. А (у нас I) слово „штить“, шанув, яке стоїть у рукопису Ніговського, поправлено на „ситить“. Там-же доля „безрідна“, підо впливом інших варіантів, де є мова про „безвіддя“, виправлена на „безвідна“. Вовки „сірохванці“ переписані на „сіроманці“. В „основ'янськім“ варіанті Олексія Поповича, вар. А (у нас Г) вираз „хвилешна хвиля“ виправлено на „хвилечка, хвиля“. Се поправка тим дивніша, що вираз „хвилешна“ зустрічається в іншім варіанті, надруковані таки в Історичних Піснях.

Але що-до мови, то треба мати на увазі, що у відповіді на лист Головацького з приводу першого тому Історичних пісень, надрукованій у передмові до другого тому, Антонович і Драгоманов зазначили, що головна мета їх роботи була історична, а не лінгвістична, і що тому вони тільки приблизно передають діялектичні особливості текстів: „Варіянти сі записувані й друковані протягом 40 літ (мова про галицькі тексти, але сказане виразно підходить і до іншого матеріалу) ріжним письмом, записали їх збирачі ріжного, звичайно невисокого, рівня філологічної освіти, ріжних поглядів на правопис, далеко не завжди можуть бути представлені в нас з усіма подробицями місцевої вимови“. Окрім того відзначено, що попередні видавці сих текстів дуже часто з'єднували в одно кілька записів з ріжних місць і тим ще більше заплутували фонетику. Тому Антонович і Драгоманов зрикалися якоєсь значнішої фонетичної точності своїх текстів і відсилали се питання до окремого збірника, зробленого з лінгвістичною метою, — серйозно вказуючи на потребу такої роботи.

Сі спостереження мали в собі багато дуже правдивого не тільки для того часу, але й для цілого нашого запасу дум. Більшість з них записана без огляду на діялектичні особливості тексту, а там, де з'єднано кілька текстів в одно, сі особливості вигладжені до щенту. Все се робить неможливою конструкцією яких-небудь основних редакцій, які бувають можливі при більшій скількості варіантів з одної околиці, і які приміром міг установити Франко для деяких підгірських пісень. При недостачі діялектичного матеріалу з ріжних околиць, де процвітало кобзарство, такі досліди над думами зістануться надовго неможливими, незалежно від специфічних умов розвитку цього роду поезії. Але таке обмеження що-до лінгвістичних студій над піснями не стоїть у ніякім звязку з потребою й можливістю передавати матеріал точно в тім виді, в якім він заховався. І се завдання повинно було стояти перед очима редакторів такого наукового видання, як Історичні пісні. А сеї точності, як сказано, видавці не дотримали; вони виправляли тексти і комбіновані, не точні, і ті, що були зроблені з потугою на фонетичність, як напр. записи Іващенка від Братиці.

Тексти. Після сих загальних уваг про Історичні Пісні Антоновича і Драгоманова нам лишаються ще два питання, звязані з сим збірником, важні для історії консервації

дум, а саме питання про те, які нові робітники, збирачі дум, брали участь у сій колективній праці, і про те, наскільки сей збірник поповнив реєстр дум і варіантів, зібраних перед ним.

Що-до співробітників, то в первісному плані окрім імен авторів друкованих збірок знаходимо імена Ільницького, Лисенка, Коципінського, Новицького, Штангея, Каманіна. В передмові до першого тому згадуються рукописні збірки Ніговського, Маркевича, Мартинова, Носа, Чубинського, Сініцького, Стоянова, Шиманова, Андрієвського, Рудченків, Лоначевського, Судовщика, Залюбовського, Лободовського, Ганенка, Зайкевича і ін. В передмові до другого тому до того приходять ще імена Манджури, Мацієвича, Ганицького, А. О. Шевченка, Стрельбицького. Окрім того, як відомо, Антонович вів переговори з Котляревським, щоб він дав до друку „Пов'єсти малороссійськія“. Маслов привозив на показ свою копію, котру однакож не позволяв друкувати. В тім такі часі прислав свої записи і Мартинович.

З тих збірок, які видавці використали, мало які подавали нові думи—нові теми, або нові варіанти відомих дум. В обох томах було надруковано 18 нових текстів від таких осіб:

Від Куліша з тексти. Се—Хведір Безрідний від Андрія Шута, Олексій Попович від Кононенка, лірника з Лубенського пов., про якого в старших працях Куліша не маємо згадок. Запис, як каже Куліш, зроблено в селі Олександровці, мабуть у когось з його знайомих, у кого саме, не з'ясовано. Третій новий текст Куліша се Білоцерківський мир з Олександровки (Сосницької). З огляду на те, що в м. Олександровці, як казав Базилевич, був тільки один кобзар—Шут, можна думати, що сей запис стояв у якісь звязку з по-переднім записом сеї думи Куліша, що вже був надрукований у „Записках о Южной Руси“. Антонович і Драгоманов надрукували обидва сі тексти: новий в цілості, а текст „Записок“ у скороченню, і з того навіть, як мало ріжниць було між обома текстами, можна бачити, що вони мають однакове походження. Який з них автентичніший, не знаємо; думаємо, що старший, звязаний безпосередньо з іменем кобзаря; пізніший—„з м. Олександровки“—мабуть був переробкою першого. Але Антонович і Драгоманов на перше місце поставили власне сей перероблений текст—видно як „повніший“. Він був доповнений.

Від І. П. Новицького чи то зі „збірки Новицького і Чубинського“—використано 3 тексти: „Плач невільника“ (у нас дума № 2, вар. Б), Олексій Попович (у нас дума № 7, вар. Ж) і Жиди-Рандарі. Записи без помітки про співака й місцевість.

Далі маємо 2 тексти від Ніговського: Невільники (у нас № 1, вар. В) і Азовська утеча (у нас № 10, вар. І). Обидва записи від кобзаря Петра Колибаби з Вільшани, Богоодухівського повіту на Харківщині; записи докладні й цікаві. Точність другого можемо перевірити завдяки паралельному записові Носа з 1850-х рр. (у нас № 10, вар. Е).

Два нові тексти дав Судовщиків—Дума про Бурю на морі (у нас № 8, вар. Г) і Утеча братів з Азова (у нас № 10, вар. Е). Обидві думи від лірника з Пирятинського повіту з с. Крячкова—Хведора Алексієва на прізвище Крячковського, записані в 1850—51 рр. в Яготині. Той самий лірник знати ще думи про козацьке життя, про виїзд козака в похід (очевидно Вітчима), але видавці не кажуть, чи Судовщиків позаписував і їх і чи записавши передав їх до видання Історичних пісень. До первісного плану видання сі записи не увійшли; може вони були одержані пізніше, в кожнім разі тепер вони загублені безслідно.

Інші записувачі, що співробітничали в Історичних піснях, дали тільки по одному новому запису: Мик. Білозерський дав варіант Хведора Безрідного від уже відомого Романенка з Британів. С. Хв. Ліндфорс (пізніше Русова) дала Похід на Молдаву (т. II, с. 164) від невідомого молодого лірника з села Березного, записано в Алешні на Чернігівщині 1872 р. Від А. Метлинського було одержано Марусю Богуславку (т. I, с. 233), записану в Зіньківському пов. Хв. Штангей дав Жидів-рандарів (т. II, с. 25)—текст записаний в Жаботині. Іващенко—про Хмельницького і Барабаша (т. II, с. 10), запис від П. Братиці

з Ніжена, зроблений 1874 р. Один запис Олексія Поповича був одержаний з Харкова, може від проф. Зайкевича (т. I, с. 199).

Окрім того ще два анонімні тексти, про які не можемо навіть угадувати, від кого вони: один Олексій Попович (т. I, с. 188) з поміткою — Зеленки Канівського повіту, і другий без ніякої помітки про Хв. Безрідного (т. I, с. 251).

Всі ці нові варіянти дум друкувались усуніш з старими записами, відомими з інших видань. Кожна дума мала свій заголовок і число в загальній нумерації книжки, що обіймає думи й пісні, а варіянти означувались буквами руської абетки. На перше місце ставився варіант найтиповіший, найкращий, на думку редакторів, де-далі — що-разу слабші й коротші варіянти. Найменш цікаві надруковані в скороченню, а для цього було видумано своєрідну систему скорочень: „алгебру“, як її називали жартом. „Коли варіянти близькі до попередніх, — пояснюють видавці, — то щоб зменшити об'єм книжки, ми друкували тільки рядки відмінні від усіх попередніх варіантів, відзначаючи подібні рядки цифрами... Ми вживли цю систему з одного боку як зручну з друкарського погляду, і тому що вона увільняє читача від читання того самого по декілька разів, а разом з тим ми думаємо, що для дослідника ся система дає повну можливість відбудувати кожний скорочений текст у всій його цілості“. Ся система була вироблена в київськім гурті етнографів для п'ятого тому Чубинського, Історичних пісень та інших видань, але до дум її прикладено тільки в сім виданню. Русов у споминах про цю роботу оповідав, що „алгебра“ була придумана в інтересах економії місця ¹⁾, але треба сказати, що сама по собі вона була дуже невдала. Правда, вона заховала таки деякі тексти, що без того напевно загубилися-б, але місце варіантів, зашифрованих сею системою скорочень в збірниках, можна вважати за порожнє місце. З першого погляду сі скорочення не дають ніякого поняття про зміст варіantu, бо-ж порівняно його не з одним якимсь текстом, а з ріжними, вибираючи по рядку, по пів рядка то тут, то там. Відчитування скорочень дуже складне, його можна зробити тільки на папері, і можна сумніватись, що за час існування сих збірників знаходилося багато людей, що переписували сі тексти на папір, щоб їх прочитати або порівняти з іншими. До всього цього помилки в нумерації й у буквах сеї „системи“ часто роблять прочитання тексту зовсім неможливим і на письмі, тоді такий текст виглядає як ребус, від якого загублено розгадку. На щастя, таких скорочених дум не багато.

Що-до використання друкованих текстів, то треба признати, що Антонович і Драгоманов звичайно використовували їх вповні, тільки дуже часто з передруків Максимовича, Куліша або Срезневського, а не з оригіналів, як се було вже завважено. Цілком перечили вони тільки „Невільників“ Метлинського від Шута (у нас № 1, вар. Б), Олексія Поповича Стаковиця (у нас № 7, вар. Д) і „Соколів“ Костомарова.

Ми відзначили науково-критичне значення Історичних пісень для історії дум. Відзначено було також агітаційне значення сеї роботи. Але мусимо завважити, що головна вага цього видання була все таки історична й громадська. Оскільки-ж воно порушувало історично-літературні й фольклорні питання, то в більшій мірі на сім вигравали пісні й колядки. Для продовження дослідження над думовою творчістю як певною соціальною функцією, що розвивається в певних організованих рамках жебрацько-кобзарської професії, що має усталені форми буття, продиктовані певними умовами побуту, що висловлює вироблені естетичні й громадські ідеали, — одним словом для соціології дум, Історичні пісні не давали нічого. Відкривши у видавця „Записок о Южной Руси“ деякі ненаукові риси, Антонович і Драгоманов мусіли тим викликати навіть виразну реакцію проти тих напрямків дослідження, що їх намітив Куліш, і з того боку діло Антоновича й Драгоманова внесло диверсію в ту надзвичайно цінну роботу, що почалася в 1850-х рр. і мала своїм продовженням недавню роботу Русова. Ся робота, що з часом могла дати передумови для справжнього соціологічного дослідження кобзарського епосу, відійшла на другий план.

¹⁾ А. Русовъ, какъ я сталъ членомъ „Громады“, „Украинская Жизнь“, 1913 кн. X, с. 46.

Увага дослідників після того в значній мірі скермовується від дослідження думової творчості в цілості на дослідження окремих дум, як історичних пам'яток.

Після „Історичних Пісень“.

Другий том Історичних Пісень вийшов 1875 р., але ми переглянули його тут разом з першим, з огляду на одність плану роботи в обох томах цього видання. Та в дійсності перед другим томом, ще того-ж 1874 р. з'явилося інше видання, яке слід відзначити поруч з першим томом роботи Антоновича й Драгоманова. Воно мало чимале значіння для історії дум, хоч і зовсім відмінне від значіння Історичних Пісень.

Зложені тексти Куліша. При кінці 1874 року вийшов перший том „Історіи возоєднення Русі“ Куліша, де було надруковано як додаток 7 дум. Сі думи були вже відомі перед тим: два невольницькі плачі, Маруся Богуславка, Про трьох братів Озовських, Самійло Кішка, Голота і Олексій Попович. Але за виїмком Марусі Богуславки та Кішки всі сі думи були перероблені. Вони були скомбіновані з уже друкованих варіантів зовсім вільно, так що творили окремі нові ціlostі. Про склад сих ріжних текстів говоримо у вступах до відповідних дум (№ 1, вар. X, № 2, вар. X, № 7, вар. Y, № 10, вар. Z в сім випуску), а тут мусимо відзначити дещо загальне, що надало сій публікації історичного значіння.

В хвилю коли Антонович і Драгоманов робили серйозне й загалом щасливве зусилля, щоб покінчити з легкодушною звичкою старих збирачів і аматорів до фальшування дум, і старались очистити українську народну поезію від літературних поправок і поліпшень,—під сю хвилю публікація Кулішевих виробів робить враження реакційного явища. Але властиво такої діяметральної протилежності тут нема, бо Історичні Пісні, виступаючи проти злобних фальсифікатів, не досить рішуче поставились до поправок, які роблять видавці в оригінальних текстах, так сказати—до сурогатів. Кулішеві-ж тексти власне були такими сурогатами: з кількох відомих записів вони утворювали якусь подобизну нового тексту, не даючи нічого зовсім нового, але міняючи старе. Та не вважаючи на несолідність такої роботи, вплив сих нових текстів на історію дум був великий! Він мало що не дорівнює впливові Історичних пісень, хоч він менш помітний і менш широкий. Розуміється, „Історичні Пісні“ дали могутній імпульс до активнішого студіювання дум як історичних і почасти мистецьких пам'яток, і тим лишили глибокий слід у дослідах над думами наступних десятиліть. Вони-ж ще більше спопуляризували сами думи серед українського громадянства взагалі. Але самі „Історичні Пісні“ не були популярною книжкою. І коли згодом, в 1890-х рр. наші популяризатори відчули в народі потребу дійсно популярної збірки дум, що знайомила-б нарід з самими текстами як з поетичними творами—просто, без яких-небудь міркувань, то в масу пішли не більш-менш перевірені варіанти Антоновича й Драгоманова, а саме отсі сурогати Куліша та інші зроблені на їх взірець. Так кінець-кінцем українська публіка 1890-х і 1900-х рр., знаючи теоретично, що думи належать до її національних гордощів, пізнавала їх головно на підставі Кулішевих переробок.

Але мало того, з початком нашого століття сі самі тексти стали доходити до справжніх народніх кобзарів і лірників, і від них назад у дещо зміненім вигляді вони стали вертатись до етнографічних збірок, разом з записами оригінальних кобзарських варіантів. Правда, вже перед тим з приводу ріжних явищ переходу дум з книжки до кобзарів у 1850-х і 1860-х рр. ми відзначали сей обмін між етнографами та професійними співаками. Отже і раніше була можливість, що такий текст із книжки, повернувшись знов до кобзаря, міг бути записаний у друге як оригінальний. Але ми майже не знаємо конкретних фактів такого повороту, окрім правдоподібного виучування деяких Цертелевських текстів і „Невільників“ Костомарова у Вересая, та й у сих випадках кобзар виучувався тексту чистого, спрощеного, але не скомбінованого з ріжних варіантів. Тому такі виучу-

вання тільки міняли природній склад репертуару, обумовлений місцевою традицією, кобзарською науковою й т. і. Але за Кулішівськими текстами в народ, чи між кобзарів, пішли вже не тільки старші записи—варіанти старих кобзарських шкіл, а й інтелігентські переробки, що не репрезентували ніякої „школи“, тільки смак певного редактора-літерата.

Стаття Іващенка. Вплив Кулішевих текстів виявив себе, як сказано, аж у 1890-х рр. В найближчих-же часах по своїй появі його колекція не збудила особливого відгомону; увага того часу була сконцентрована на інших роботах, між якими займає важне місце другий том „Записок юго-западного отдѣла“ географічного товариства, що вийшов 1875 р. Тут уміщена стаття П. С. Іващенка, одного з збирачів, що взяли участь у виданню Антоновича й Драгоманова. Стаття називалася „Павло Братиця и Прокипъ Дубъ, кобзари Нѣжинскаго у. Черниговск. губ.¹⁾“ і повстало, як признається автор, за прикладом праці Русова про Вересая в по-переднім томі „Записок“. Вона давала деякі біографічні відомості про сих кобзарів і список їх репертуару. Ренігівщині, Полтавщині й Київщині. Се другий список кобзарів, що з'являється в літературі, від реєстру Білозерського у Метлинського почавши. К. П. Михальчук оповів про лірника досить багатого, з великою школою (20—30 учнів) у м. Білозері Черкаського повіту—але не назвав його; оповів лише дещо про його навчання. Ф. К. Вовк оповів про таку-ж саму школу—„консерваторію“ лірників у Горностайліполі в Радомисльськім повіті. Далі було названо ще таких кобзарів: Архипа в Капилівці в маєтку Синельникова. Тимо-

Петербурзькі українські етнографи 1870-х рр.
стоїть зліва Опанас Сластьон, сидить в центрі Порфир Мартинович, два селянські
хлопці з Чернігівщини, що були виписані до столиці для обслідування.

пертуар сей був великий: 29 чисел, але в ньому було тільки з думи: 1) про Хмельницького й Бараша—сей текст Іващенка надруковано в Історичних піснях, і тому не повторено тут. 2) Про трьох братів з Озова і 3) про козака Голоту—сі були надруковані в додатку до статті. Записи були зроблені докладно, без підтягування до літературної мови, подібно до старого запису Базилевича. До тексту додано уваги кобзарів, їх пояснення й міркування. В дискусії, що відбулася в „Відділі“ Т-ва по зачитанню сеї роботи 7 лютого 1875 р., було названо кількох кобзарів на Чернігівщині, Полтавщині й Київщині. Се другий список кобзарів, що з'являється в літературі, від реєстру Білозерського у Метлинського почавши. К. П. Михальчук оповів про лірника досить багатого, з великою школою (20—30 учнів) у м. Білозері Черкаського повіту—але не назвав його; оповів лише дещо про його навчання. Ф. К. Вовк оповів про таку-ж саму школу—„консерваторію“ лірників у Горностайліполі в Радомисльськім повіті. Далі було названо ще таких кобзарів: Архипа в Капилівці в маєтку Синельникова. Тимо-

¹⁾ Записки юго-западного отдѣла императорского русского географического общества, Томъ II за 1874 годъ, Кіевъ, 1875, с. 109—129.

ша Каплю на місці колишньої Січи. Петра Кулика в Гужівцях Борзенського пов. Кобзарі чи лірники мали бути також у Білоцерківці Лохвицького пов. В Салтанівці Васильківського пов. був якийсь Яків Крупа, що оповідає про старовину—чи се кобзар, не відомо.

Дуже можливо, що коли-б „Відділ“ не зліквідовано так скоро по тім, то він зайнявся-б систематичним дослідженням сих кобзарів, але етнографічна робота київського гурту спинилася. Прийшли часи нових нагінок на українську мову й літературу, і се відбилось і на долі дум. Справа збирання й видавання знов переходить період застою.

Найзамітніші здобутки восьмого десятиліття в справі консервації дум: „Історическія п'єсни“ і „Записки відділу географічного товариства“ спинились на півдорозі—Історичні пісні на другім томі, Записки на третім випуску.

Сам „Відділ географічного товариства“ за своє недовге існування також не був використаний з боку всіх тих можливостей, що були в ньому для дослідження кобзарства й дум. Але для історії дум сей застій, викликаний його скасуванням, в звязку з указом 1876 р. і заборонами, з ним звязаними, тривав не дуже довго. Початок нового десятиліття приносить багато нових і цікавих публікацій, а ще в сам рік заборони нишком розпочинається дуже цікава збірка матеріялу для дослідження кобзарського епосу, що нею зайнятись буде місце нижче, а тимчасом займемось ще іншими фактами з сеї сфери.

Записи Манджури. В тім-же часі—починаючи від 1871 р.—проводив свої записи і Манджура, і між сими записами було також кілька дум, що лишились неопублікованими. В 1880 р. Потебня в своїй праці „Къ исторіи звуковъ русского языка“ згадав Манджурин запис думи про Озовських братів, не цитуючи запису в цілому.¹⁾ Сей запис разом з іншими паперами Манджури заховався в архіві Потебні—тепер в Інституті Тараса Шевченка в Харкові, і ми мали змогу познайомитись з ним²⁾. Запис має заголовок „Як три брати утікали“ і зроблений 1875 р. (ніби 1 червня) в Довжiku Харківського пов. від „бандурщика Миронівського“. В тім-же Довжiku від бандурщика Павла Дащенка Манджура записав ще три думи: Олексій Попович, Удова, Сестра (себ-то про Брата і Сестру). Всі ці записи, що також заховалися в паперах Потебні, вже не мають дати запису, але певно вони зроблені разом з першою думою. В тім часі Манджура збирал народні твори в Східній Україні, між іншим і на Харківщині, працюючи в звязку з Відділом Географічного Товариства. Він стояв у зносинах з Русовим, і певно, що під його впливом зацікавився також і кобзарями³⁾. Чи записав він тоді ще що-небудь з галузі кобзарського епосу і чи записував думи пізніше, не знаємо: друковано з його записів дум не було нічого. Потебня пізніше також уже не згадував ніяких інших записів дум Манджури. На двох текстах з тих чотирьох, що нам відомі, є помітки олівцем про подібні варіянти в інших виданнях, але хто їх робив і для чого, з самих текстів не видно. Ледви щоб ці помітки стояли в звязку з яким-небудь планом систематичного видання. Не бувши надрукованими, записи Манджури майже не належать до історії видавання дум у 1880-х рр., в консервації дум вони тоді ролі не відіграли і властиво не збагатили тодішнього запасу відомостей про думи й кобзарство, що містився в публікаціях цього часу. Згадка Потебні 1880 р. була одиноким безпосереднім відгомоном Манджуриних текстів у літературі⁴⁾.

Що-ж до публікацій вісімдесятих років, то тут на долю думового досліду особливо корисно вплинула нова подія українського літературного життя, що була викликана са-

¹⁾ В „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, окрема відбитка—Варшава, 1886 р., с. 123.

²⁾ За присилку сих паперів для нашого видання висловлюю подяку зарядові Інституту і зокрема його секретареві І. Я. Айзенштокові.

³⁾ Порівн. М. Мочульський, Іван Манджура, „Україна“, 1926 р., кн. 5, с. 25.

⁴⁾ Два з сих текстів—Озовські брати і Олексій Попович, повинні були-б з'явитися в сім випуску нашого Корпусу. Але на жаль ми одержали їх уже по видрукуванню відповідних аркушів, тому ці цінні тексти довелося відкласти до „Додатків“.

мим скрутним становищем українського слова в Росії, а сталася скоро після сеї згадки Потебні. Се було заснування в 1882 р. в Київі часопису „Кіевская Старина“. Сей місячник українознавства, чи точніше—місцевої „южно-русської“ старовини, друкований російською мовою, як того вимагали цензурні умови, згуртував коло себе тогочасних українських дослідників і вчених, а де-далі (1887 р.) перейшов зовсім в українські руки. Ставши фактично виданням київської української громади, сей часопис на кілька десятиліть узяв на себе місію національно-культурного речника і став приводом до досить живого українознавчого руху. Дослідження дум особливо скористало з цього нового пристановища і з року на рік „Кіевська Старина“ містить усе нові матеріали для пізнання кобзарського епосу: тексти, описи й біографії кобзарів. Сі публікації продовжують роботу попереднього періоду історії дум у цілому, але найбільше на них відбився вплив статей про кобзарів у Записках відділу географічного товариства. Існування цього періодичного видання, українського не вважаючи на мову, само собою мусіло заохочувати письменників до окремих розвідок і розправ, і спеціально в справі дослідження дум у Кіевській Старині дійсно з'являється ряд* статей на теми думової традиції. Так перше десятиліття існування цього часопису стає в історії дослідження дум добою монографій і тим самим воно творить важний етап у розвою сих студій. Зараз у першім році видання часопису, в 1882 р. з'являється в ньому кілька статей і заміток про кобзарів і 12 нових текстів—варіантів одинадцяти дум.

Статті Ухача-Охоровича. Між сими статтями спершою треба згадати нову студію про Вересая, молодого етнографа Костянтина Ухача-Охоровича (підпис К. Ф. У. О.). Ся студія являється наявним звязком нових праць про кобзарство з першою монографією про кобзаря, що написав Русов, і сама вона стала безпосередньою притокою до подібних наступних робіт. Сам Ухач-Охорович не був глибоко звязаний з українською етнографією, помер молодим, і не лишив по собі великого доробку—але в досліді кобзарського епосу його вкладка була цінна і в його роботах почувається живий інтерес до сеї справи. Ще перед монографією про Вересая, в квітневій книжці „К. С.“ з'явилася його замітка „Коденская книга и три бандуриста“, в якій він оповів про засуд трьох бандуристів:—учасників гайдамацького повстання Прокопа Скряги з Остапова, скараного на горло 2 січня 1770 р., Михайла Сокового зятя з м. Цибулева, скараного 7 січня того-ж року, і Василя Варченка з Звенигородки, скараного 26 січня. Сі звістки про співців, що згинули за своє мистецтво, яким вони необережно ділилися з народніми повстанцями—гайдамаками (в протоколі останнього з них визначено як обвинувачення, що він гайдамакам na bandurze grzywał), вперше дали нам історичні імена кобзарів: покійні кобзарі, що виринають з глибин історії в такій трагічний обстанові слідом за недавно „відкритими“ кобзарями сучасними. Для нашої теми ся замітка Ухача-Охоровича не має безпосереднього інтересу, але відзначаємо її як одну з небагатьох дат для генеалогії кобзарства, бо дійсно історичні відомості про кобзарів раніших від початку XIX в. в нас дуже рідкі і в сумі їх таки надзвичайно мало¹⁾. Чи сі трагічні кобзарі—гайдамаки, поіменно записані в Коденській книзі, були

¹⁾ Спеціально в звязку з Гайдамачиною таких імен заховалося більше. Так, в Кіевській Старині 1886 р., кн. Х була вміщена замітка В. Ястребова „Гайдамацький Бандуристъ“. Се була справа кобзаря Данила Бандурки з приводу ограбування священика Суперфіяновича, що розглядалася на Січі й у фортеці св. Єлисавети в 1761 р. Сей Бандурка родом з Київа, з кріпаків Видубицького монастиря вчився цілій рік у кобзаря Матвія Волошина в Богуславі, потім був кобзарем губернатора Леонтьєва а далі кобзарем на Січі, і тут брав участь у походах, а на се одержував коня. Ястребов звертав особливу увагу на те, що Бандурка не був сліпий, і з цього робив висновок, що за давніх часів кобзарі бували не каліки. Але се був висновок поспішний: не будучи сліпим, Бандурка міг мати якусь іншу фізичну ваду. Так, його вуличне прізвище було „малий“: можливо, що воно не мало ніякого особливого значення, але на нашу думку, воно могло натякати на карликуватий зрист Бандурки.

На думку Ястребова, кобзарі між гайдамаками мусіли бути буденним явищем—окрім трьох бандуристів Ухача-Охоровича, він наводить як доказ ще згадку Чубинського про ватажка Грицька Кобзаря (Нѣсколько народныхъ историческихъ преданій, записанныхъ П. Чубинскимъ, Записки ю.-з. отдѣла

співаками дум, сього розуміється ми також не знаємо. З того, як міцно заховалася в сих частинах України традиція думи про Коновченка, можна думати, що сі бандуристи співали принаймні хоч її одну; але се тільки здогад, і тому першу замітку Ухача-Охоровича властиво не можна зарахувати до літератури про думову традицію.

Безпосередній інтерес для сеї теми мала властиво тільки друга його праця: „Остапъ Вересай, его пѣсни и думы“, в VIII кн. Київської Старини. Стаття сама собою була мало цікава з'явилась мабуть під впливом особистої зустрічі з Вересаєм під час його побуту в Київі і використовувала біографічні дані старшої монографії й „Основи“, не додаючи майже нічого нового для дослідження чи то кобзарства, чи особисто Вересая. Нові були в ній тільки відомості про успіхи кобзаря в Петербурзі та про учнів Вересая, що всі повмирали молодими, не продовживши його власної традиції—школи. Тут цікава відомість про учня Данила Ангела, що став жертвою свого бажання ввійти у вищу селянську верству. „За великим ганявся, та й вбили його“,—казав про нього Вересай (Ангела вбито на досвітках, куди він ходив грати проти порад свого майстра).

Значіння нової статті було в тому, що вона давала три нові варіянти дум: 1) Невольницької думи, 2) думи про Брата і сестру та 3) Коновченка. В статті Русова було записано шість дум Вересая, і з тексту можна було міркувати, що се й увесь репертуар Вересая, але Ухач-Охорович, додаючи ще свої три записи, заявив, що „безсумнівно“ сими нумерами репертуар Вересая не вичерпується, хоч у статті не видно ніяких спроб вияснити фактичний стан кобзаревого репертуару. Ми вже мали нагоду завважити, що нові записи від Вересая роблять таке враження, небі вони не належали до старого репертуару кобзаря, і він навчився їх уже під впливом „панського“ попиту на його співи. Спеціально се належить до першої думи, що, як ми думаємо, передказана йому була зі збірника Максимовича; друга дума також має великі подібності з уже друкованим варіянтом Цертелева. Про третю ж у самій статті завважено, що Вересай перейняв її від „свого зятя Василя Єни, лірника з с. Білоцерківки, Лохвицького повіту¹⁾“; з огляду на те, що Русов сеї думи у Вересая не чув, думаємо, що й її перейняв він досить пізно.

Власні міркування Ухача-Охоровича про Вересаєві думи не представляють інтересу: тут зроблено спробу встановити час походження думи про Коновченка, та дано характеристику еволюції дум в їх варіантах, дуже подібно до помічень Костомарова з приводу думи про Кішку в його Історії Козачества. Дано також спробу дефініції дум що-до форми й змісту, у виразах уже знайомих нам від попередніх дослідників (а саме Метлинського). Ознаки думи—се „дуже сумний тон; більш прозовий ніж віршовий виклад (изложение); вільний, нерівний розмір, дуже подібний до благозвучної, ритмічної прози з римами, але деякі вірші зовсім не римують, а сама рима звичайно твориться з дієслівних закінчень. Зміст викладається в формі розмов дієвих осіб між собою, або з силами природи, а будова відповіди все має деяку подібність до будови питання“ (с. 277). Нарешті автор завважує, що всі думи дуже подібні одна до другої й дуже одноманітні. Всі сі поміченні позбавлені глибини або оригінальності і з цього боку стаття Ухача-Охоровича також лишається позаду першої монографії про Вересая—Русова. Але не вважаючи на се, стаття мала успіх, її навіть передруковано в Львівськім „Ділі“ з вступною заміткою „В. Лаврова“ про ново засновану „Київську Старину“ й про кобзарів²⁾.

Далеко цікавіша від сеї роботи Ухача-Охоровича про Вересая друга стаття, що з'явилася в Київській Старині того ж таки року, в грудневій книжці, і як видно зі слів

императорського русского географического общества, т. I, с. 293) і згадку про козака Кисляківського куреня Михайла Бандуру в якійсь справі 1765 р. (Архів Юго-западной Россіи, т. III, с. 745); сі прізвища: кобзар і Бандура здавались Ястrebову натяками на поширеність кобзарства в гайдамацьких колах, але розуміється вони могли бути просто родинними прізвищами, що не мали звязку з фахом згаданих осіб.

¹⁾ Порівн. згадку про кобзаря з Білоцерківки в дискусії про статтю Іващенка, вище.

²⁾ Діло, 1882 р., ч. 61—64, передруковано і тексти дум.

автора, також написана не без впливу статей про прилуцького рапсода. Се була стаття про „Бандуриста Івана Крюковського“ В. Горленка: біографічний етюд про ще невідомого кобзаря з Лохвицького повіту і запис дев'яти дум від нього. З цею статтею разом з одним з найкращих кобзарів в етнографічну літературу увіходить один з найцікавіших дослідників кобзарства, вартий того, щоб на його особі спинитися трохи довше.

Збірка В. Горленка. Та вкладка, що В. Горленко зробив до досліду кобзарства, роля, яку він посередньо відігравав в сих дослідах, нарешті,—навіть та чимала дослідницько-збирацька робота, що він лишив недокінченою, дає йому право на поважне місце в українській літературі. Але разом з тим треба визнати, що органічно Горленко до сеї літератури не належав і не був з нею звязаний тісно. Через се його фізіономія на тлі українського науково-літературного життя того часу лишилась якоюсь неясною і не вважаючи на свій талант, він не притягає до себе належної уваги й не викликає обміну думок та оцінок. Український патріот і постійний співробітник російського реакційного часопису, індивідуальність цікава й цінна—але не суцільна, Горленко, як людина що зависла поміж двох генерацій і між двома таборами, в час коли така невиразність була особливо шкідлива, не знайшов усіх потрібних передумов для того, щоб вияснити свою роль в культурнім українськім життю та довершити намічену працю, тому й вийшов з цього життя не як своя людина, а як випадковий гість. Не диво-ж, коли друкованих відомостей про нього та його працю у нас лишилось дуже небагато, а про його етнографічну роботу таки нічого не надруковано¹⁾. Тому звертаючись тут до його етнографічної діяльності, ми спинимось і над його особистістю, що поклала печать на всій його роботі; деякі відомості, зібрани від близьких знайомих і приятелів небіжчика, ми певні, будуть не без вартості з цього погляду.

Василь Петрович Горленко²⁾ народився року 1853 в родовім маєтку Ярошівці в Прилуцькім повіті, як потомок старшинського роду: праправнук Мазепиного друга Дмитра Горленка. Середню освіту він одержав у Полтаві в гімназії, далі вчився в ніжинськім ліцею і доповнював свою освіту в Парижі, а з початком 1880 рр. переїхав до Петербургу, де працював як журналіст і мистецький критик у тодішній ліберальній газеті „Голос“. Але й після цього переселення на північ звязок Горленка з Україною лишився дуже тісним. Родина Горленків розгалужена, багата й давня, широко посвоячена з шляхтою Полтавщини і В. Горленко, що радо підтримував усі сі родинні звязки, дійсно міг хвалитись, як се він любив робити, що знайомий „з усіма полтавськими поміщиками і знає їх родоводи“. Така панська атмосфера була йому рідна і люба—се дійсно був Мазепинець, тільки не в національнім, а більше в соціальнім розумінні слова, що мусів справді симпатизувати старшинсько-панським ідеалам Мазепи та його державницькій політиці. Як символ сих симпатій в ярошівській спальні цього пізнішого співробітника україножерного „Нового Времени“ висів, як цінна реліквія, портрет гетьмана—„зрадника“, рідкий і мало подібний до відомих портретів Мазепи. Сам Василь Петрович Горленко трохи був подібний до цього портрету і подібним фасоном вусів умисне підкреслював сю свою подібність, знаходячи в ній очевидно якусь своєрідну приемність. Поруч з Мазепою в сій-же кімнаті, куди сторонні майже не заходили, переворувався подорожній триптих Дмитра Горленка, до якого, як казала родинна традиція, Мазепин товариш молився в своїх блуканнях поза „русским отечеством“. Василь Петрович цінив сю традицію і не без гордовитої іронії протиставляв своє походження від одного з представників української державності менш героїчним генеалогіям ріжних близкіших і популярніших полтавських магнатів, напр. Галаганів. Свою антипатію до останніх

¹⁾ Нам відомі тільки дві статті про Горленка: некролог Д. Д. (мабуть Д. Дорошенка) в „Україні“, 1907, кн. 5 і стаття О. Дорошкевича, написана на підставі листування Горленка з Лебединцевим і Ганною Барвінок: О. Дорошкевич, Естет і поміщик, „Життя й Революція“, 1925, кн. 11.

²⁾ О. Дорошкевич помилково називає його Василем Дмитровичем.

Горленко охоче пояснював тою протилежністю, в якій опинились ще предки сих двох родів під час Мазепинщини, коли Галаган допомагав руйнувати Січ, а Дмитро Горленко йшов за Мазепою на еміграцію. Василь Горленко очевидно почував себе солідарним з Мазепинцем Дмитром, принаймні з погляду родинної традиції й чести. Тому й переховував він у себе сі дві „неблагонадійні“ пам'ятки.

Але родинний реліквіар сеї зрадницької аристократії доповнювався і більш невинною пам'яткою—портретом „святого Горленка“: преподобного Йосафа, з якого наш етнограф був не менше гордий як з праਪрадіда Мазепинця. А до сих пам'яток слід додати ще й фотографію Горленкового приятеля, англійського гумориста Дж. К. Джерома, що репрезентувала в сій системі європейські й англофільські симпатії Василя Горленка. Бо отся інтимна галерія в Ярошівці мабуть таки досить добре відбивала світогляд сеї людини, в якій переважали мистецько-естетичні інтереси над громадськими й загальнолюдськими. Горленко був завзятий колекціонер, особливо пам'яток українського й місцевого побуту, і його ярошівська оселя та щолітній побут у ній стояли цілком під впливами сього замилування до гарного й старовинного; в сім замилуванню Горленко навіть межував з екстравагантністю, а часом мабуть і з тим, що його англійські приятелі могли назвати снобізмом.

Таке гіперестетичне становище Горленка мусіло впливати й на його громадські погляди, зокрема на його відносини до рідної народності, її сучасності й минувшини.

Горленко дуже цінив українську традицію з історично-культурного й естетичного боку, з особливою любов'ю ставився до пам'яток українського мистецтва, любив українську письменність, цінячи в ній її художню реалістичну традицію. Д. Дорошенко в некрологі Горленка оповідає про його любов до українського театру та його захоплення талантом М. Заньковецької. І за свою місію в життю Горленко вважав пропагування й рекламиування сього естетичного українства в Росії і в Західній Європі, і тим пояснював навіть своє співробітництво в „Новом Времени“. „Українці—пояснюював від одному з своїх приятелів—думають, що я пишу в „Новом Времени“ через те, що думаю так, як воно, але вони, дурні, не знають, що я се роблю тільки для того, щоб його використовувати“. І дійсно він часом використовував сі свої анти-українські звязки в інтересах української культури, але знов таки—в сім вузькім естетичнім розумінню.

Бо хоч Горленко й не був ідейним „нововременцем“, то не належав органічно й до тогочасного українства,—хоч ніколи не відставав від нього зовсім, і навіть був членом петербурзької української громади. Його симпатії в'язали його з тою українською доброю, що тоді вже була передана нашим суспільством, і в сучасності він не знаходив суголосних для себе нот. Він був дуже добрий знавець старшої української літератури і особисто знав декого з старших діячів. Його спомини про Костомарова повні великої пошани й любові, подиктованої безумовно і національними почуттями. В Петербурзі до хати Костомарова тягнула його українська обстанова—в першій мірі старі портрети і Охтирська матір божа, але також „и родная рѣчь, и интересы родной народности“. „Тамъ чудился какъ бы уголокъ далекаго родного края¹⁾“. Та найвище споміж українських діячів цінив він Куліша, констатуючи, що до його кобзи „никогда нельзя оставаться равнодушнымъ“. І саме Куліш із своїм артистичним аристократизмом мусів бути його справжнім учителем і проводником на українськім ґрунті—хоч знайомим з ним особисто він і не був. За сучасною українською літературою в її виданнях по обидва боки кордону Горленко також старався слідити: тепло вітав твори Левицького й Мирного. Політична-ж сторона українського питання не цікавила його, і він зістався остронь його потреб,—очевидно не розуміючи їх і не доцінюючи. Віри в будущу українського руху він не мав не тільки з політичного, але й з чисто культурного погляду. З тим більшим інтересом і симпатіями він звертався до минулого, і тут очевидно лежали причини його спеціальних занять кобзарською традицією, що його відбивала. Тому й зумів він так глибоко заглянути в неї, як майже ні один з попередніх дослідників. Всю свою працю в сій сфері він мріяв обєднати в одному ви-

¹⁾) Двѣ поездки съ Н. И. Костомаровымъ, „Киевская Старина“, 1886, кн. I.

данні що він планував з В. Г. Кричевським з яким його зближувати інтереси українського мистецтва що недавно відсвятковано свої видродини в славнім Полтавським земським домі.

Опис проекту цього видання що подсумовувало працю Горленко про українську народну творчість і мистецтв, в тім вигляді як він лишився в пам'яті його майбутнього співробітника В. Г. Кричевсько, нагадує нам трохи стару програму „Записок о Южной Руси“, як вона зложилася в наведенім листі Куліша до Бодянського. В 1880-х роках Горленко задумував поновити сі старі плани, і мало що не виступив на літературне поле в співробітництві з Кулішем з новими „Записками“. Про сей проект згадує Шенрок, оповідаючи про життя Куліша в середині 1880-х рр.¹⁾. Докладніше він невідомий, бо Куліш не відклинувся на нього, а Горленко сам тоді не взявся до нього енергійніше. Повернувшись до нього в 1900-х роках (1905—7 рр.) під впливом нових вражень, він став переглядати свої матеріали перед подорожжю за кордон — на Захід і до Румунії — куди вони з Кричевським збиралися, щоб закінчити підготовлення до видання сих матеріалів. Але майже напередодні подорожі, 12 квітня 1907 р.²⁾ Горленко раптом умер від якоїсь хронічної хвороби, лишаючи все на призволяще.

Ми вважали за потрібне довше спинитись над самою особою Горленка, бо вийшло так, що в працях цього досить маловідомого ретроградного Українця — пристрасного колекціонера, що розмінювався у старовинних цяцьках і всяких естетичних вигадках, можливо завдяки навіть отсім самим його консервативним антикварським прикметам, зібрався не тільки дуже цінний сировий матеріял про кобзарство, але з'явились і надзвичайно важні теоретичні помічення, що належать до найцінніших наукових тез у досліді кобзарства. Вони то й веліли нам поставитися з увагою й до особи збирача, і до його спадщини. В цій спадщині Горленко не мав щастя, — не більше як у своїх планах за життя. Живучи в досить складних родинних відносинах, він видко не хотів складати формальної духівниці і не вважаючи на поганий стан здоров'я, відганяв сю думку як згадку про смерть, дуже хвилюючись, коли хтось з його оточення починав про се мову. Цій обставині можна приписати до деякої міри й те, що спадщина Горленка майже ціла пропала марно: почасти вона розгубилась по чужих руках, решта-ж була знищена і спалена разом з садибою в Ярошівці 1919 р. Таким чином з цілого етнографічного доробку Горленка нам кінець-кінцем відомі тільки його окремі статті й замітки в часописах та деякі записи, що заховалися у вірного приятеля й колишнього співробітника покійного, у П. Д. Мартиновича. Але те, що знаємо про видавничі заміри Горленка, велить нам усе таки розглядати їх як частини одного цілого. А се ціле таки досить імпозантне й повне значіння для справи досліду кобзарського епосу!

З цього становища суцільного, але розбитого, не об'єднаного досліду, — поглянемо тепер на статті Горленка, що почали друкуватися в 1882 р. в Київській Старині.

Перша з них була присвячена Крюковському, кобзареві з Лохвиці, про якого Горленко, мовляв, почув випадком, „колеся по Полтавской губернії“, і спеціально для нього заїхав до Лохвиці мабуть того-ж таки 1882 р. В дійсності ся перша стаття таки не була продуктом випадку. Молодий Горленко їздив по Полтавщині не менше, як і в пізніших літах, але з його подорожі з Костомаровим знаємо, що сі подорожі мали частої наукову мету. Сам Костомаров міг бути тут навіть за вчителя: Горленко каже, що познайомився з ним „года за два“ перед 1883 р., отже коло 1881—2 р., і думка Горленка про розшуки кобзарів могла бувати наслідком розмов із старим корифеєм українознавства — автором стількох записів дум. Але й перед сим знайомством з Костомаровим ідея збирання на-

¹⁾ „Черезъ г. Стороженко ему (Кулішеві) было предложено г-мъ Горленкомъ принять участіе въ какомъ-то предполагаемомъ сборникѣ чисто этнографически-беллетристического характера, который бы являлся продолженіемъ „Записокъ о Южной Руси“ и „Хаты“, причемъ „было желательно, чтобы имя виновника появленія на свѣтѣ этихъ двухъ трудовъ украсило страницы изданія“, „Кievская Старина“, 1901, кн. IX, с. 318.

²⁾ 12 квітня за оповісткою в „Кіевлянині“ з 14 квітня. Д. Дорошенко хибно пише 13 квітня.

родніх творів не могла бути новою для Горленка. В статті про Крюковського він говорить про „Записки о Южной Руси“ як про книгу, „которой нѣть равной въ литературѣ малорусской этнографіи“, і ся книга мусіла бути справжнім учителем Горленка. Д. Дорошенко оповідає, що Горленко обійшов усі ті пункти Правобережжя, де бував Куліш у звязку з Записками, себ-то відбув свого роду етнографічну прощу, що для нього, як гарячого почитателя Куліша, мусіло мати велике значіння. Та сі розшуки за кобзарями Горленко робив не тільки своїми подорожами, а й розпитами через людей, і власне таким чином натрапив він на Крюковського. Оповів про нього Горленкові О. Г. Сластьон, тоді учень академії мистецтв, що познайомився з Горленком деякий час по „відкриттю“ Крюковського, яке вони зробили разом з П. Д. Мартиновичем 1876 р. Одержанши відомості від Сластьона, Горленко поїхав до Лохвиці вже протертою дорогою і мабуть досить скоро по сій подорожі опублікував свою першу статтю про кобзарство, де зразу ж виявив чималу обізнаність з темою і багато зрозуміння для неї.

Стаття про Крюковського. Оглянувши попередні роботи зі сфери кобзарського епосу, Горленко відзначив легковажність попередніх збирачів супроти професійних співаків: „Перші збирачі творів народної поезії не лишили нам ніяких відомостей про особу тих достойних сліпих співців, що їх пам'ять заховала сю народну святиню. Чи сталося се тому, що в тих часах, в першій четвертині нашого століття, кобзарі ще були загальним явищем, і воно не звертало на себе уваги як щось рідке,— чи сталося се через тодішній брак пошани до осіб з народу“, — але він завважує, що тільки Метлинський у своїм збірнику вперше звернув увагу на кобзарів. Таким чином, хоч дещо неточно у фактах, але зовсім вірно що-до причин самого явища, Горленко з'ясував собі зовсім добре напрям розвитку досліду кобзарського епосу. Він завважив також поспішність заяв про кінець кобзарства тих письменників, що займалися Вересаєм. Сам Горленко цілком правильно рахував, що в його часах мусіли жити кобзарі, що вчилися ще в 50—60-х роках (він міг сказати й у 30-х—40-х), і сі кобзарі ще можуть переховувати справжню стару традицію. З такими думками, видно, почав Горленко свої розшуки.

Крюковський був мабуть його першою нахідкою в сих шуканнях. Нахідка близькуча! Кобзар Крюковський¹⁾ родився в перших роках століття, учився десь коло 1825 р. від кобзаря мало що старшого від нього. Але більшість свого репертуару Крюковський перейняв від старих кобзарів, яким він платив за думу по 25 коп. Особливо багато перейняв від кобзаря Гаврила Вовка, якому, мовляв, було тоді 90 літ²⁾. Репертуар Крюковського був отже старий, цінний і великий. Горленко записав від Крюковського дев'ять дум і надрукував у статті в такім порядку: 1) Олексій Попович, 2) Вітчим, 3) Соколи, 4) Про сестру і брата, 5) Про вдову та синів, 6) Про Озовських братів, 7) Самійло Кішка, 8) Хведір Безрідний, 9) Іван Коновченко. Між думами окрім добре відомих і загально поширеніх тем були дві дуже рідкі: Соколи й Кішка. Запис Кішки від Крюковського був тільки другий запис після Лукашевича; думу сю вважали за зовсім загублену! Всі тексти Горленко записав докладно, без скорочень, і вони своїм виглядом викликають повне довір'я до своєї точності. До того-ж раніше записи Мартиновича тих самих варіантів (тих самих дум від того-ж кобзаря), надруковані пізніше, дають нам змогу перевірити якість Горленкового записування і впевнитися, що Горленко був дійсно першорядним записувачем! Однаке вичерпати репертуару Крюковського йому не вдалося, і в записах Мартиновича з'явились ще дві думи, яких Горленко не записав.

¹⁾ Його властиве ім'я—Іван Григорович Кравченко, алі в честь свого „пана“, поміщика Крюковського він називався сим іменем серед кобзарів і селян.

²⁾ З огляду на се, що П. Д. Мартинович пам'ятає з своїх дитячих літ Г. Вовка, що значиться жив ще в кінці 1850-х рр., можемо рахувати, що дев'яностолітнім Вовк був десь у 1850-х рр., і тоді вчився від нього Крюковський. Се доводить, що репертуар Крюковського комплектувався поволі, і тоді як йому було вже за 40 літ, а також і те, що коло 1850 р. попит на думи подекуди ще був такий, що покривав, кошти вивчення нових творів.

До кожного свого тексту думи Горленко додавав деякі помічення, часто дуже цікаві для нас. Справжнього порівняння нових варіантів з попередніми він не робив, не хотячи займати місця „вказуванням усього, що в них є, і переліком того, чого в них нема“, але короткі примітки його часто мають і історично-літературний характер. Так, з приводу думи про Вітчима Горленко зробив спостереження, що заспів сеї думи про родинні відносини, що женуть парубка в дому, не органічний складник думи, а пізніший додаток кобзарів до теми прощання з сестрами; зроблено сей додаток тоді мовляв, коли спеціально козацькі мотиви стали вже чужими для широкого громадянства і потрібували узагальнення. Сю думку Горленка дійсно потверджують деякі варіанти думи про прощання, що не мають такого вступу, але Горленко на них не спиняється. До своїх міркувань про сю думу Горленко додав пісенний переспів сеї думи, дуже цікавий з погляду процесу переміні форми з речитативної в пісенну, яку часто переживали й ще переживають ліричні думи. На жаль тільки, в статті не зазначено, де й від кого сю пісню записано.

З інших спостережень записувача особливо цінні уваги з приводу „Соколів“ — думи, перед тим, як відомо, записаної від Вересая. Горленко каже: „Присутність однакових дум у репертуарі Вересая й Крюковського, і взагалі в кобзарів сусідніх місцевостей, пояснюється легко тим, що думи переймались від учителів і товаришів переважно таких, що жили недалеко, і таким чином з часом, коли репертуар кобзарів перестав обновлятися думи переходилися в традиції районами“¹⁾. Не вважаючи на те, що тепер сі слова здаються само собою зрозумілим спостереженням, тоді в своїй новості вони були дуже цінні. Попередні записувачі не робили ніяких помічень що-до розміщення думового епосу на нашій території, ані що-до способу передавання та консервації дум у рамках кобзарської професії. Дослід дум не йшов далі порівняння окремих варіантів та міркувань про час походження думи; а що-до її залежності від кобзарства, її еволюції на тлі соціальних умов, що обумовлюють її буття, то потреба всіх цих питань ще навіть не була відчути. Помічення Горленка виявляє в нього зрозуміння для соціологічної підвалини цього епосу, його залежності від організованої верстви, що його переходове, — такого зрозуміння перед тим не бачимо ніде. З такими міркуваннями Горленко фактично переходив на ґрунт дослідження кобзарського гурту як носія поетичної думової традиції, і таке дослідження могло дати значно більше ніж окремі історично-літературні міркування. На жаль, праця Горленка в сім напрямі не поглибилась, і саме се його загальне становище супроти кобзарського епосу, що виявляється такими окремими поміченнями, особливо каже нам жалкувати за тою недоробленою етнографічною роботою, що майже згинула разом з ним. Але навіть у тих уривкових поміченнях, що він дав тоді, містилося чимало цінного для пізніших дослідників, і приходиться дуже жалувати, що вони майже зовсім не скористали з цих помічень, зокрема з сеї вказівки про районове дослідження дум.

З інших цікавіших приміток до дум треба зазначити „генеалогію“ варіяントу про Кішку. Крюковський, що вже мало що тямив з сеї думи, розповів, що навчився її від Бовка, але зізнав, що її співає також Гордій в Теплівці Пирятинського повіту. Варто також зазначити і розмови з Крюковським про репертуар, з яких між іншим вийшла заява, що він зізнав думу про Тараса Бульбу! Надібавши таку заяву, Горленко не повірив кобзареві і став перепитувати, але кобзар запевняв: „Дума була настояща і співалась, старинна, довга, от як „Коновченко“, так і співалась“...

Зміст думи був ніби-то такий: Тарас Бульба в Чигирині проживав і мав трьох синів: „Терешкові було 22 года і 22 пуда вісу, а Дмитрові було 18 год і 18 пудів“ і т. д. Оповідалося також про їх „гуляння“ по степу і бої з Татарами, а найменший брат, мовляв, пішов до Польщі і з Поляками „давай на батька йти“. З цього приводу кобзар затримав у пам'яті такі уривки:

Як будеш ти віру християнську теряти,
То буду я тобі з плеч голіву здіймати

¹⁾ с. 493.

(слова Тараса Бульби до найменшого сина) —

Ей, ходімо, каже, хлопці, ходімо Турків та Ляхів воювати
Чи не дастъ нам Бог якої добичи достати...

А в закінченню Крюковський пам'ятав слова Терешка до Татар, що стерегли на степу його богатирського коня — вони мають слід речитативної форми, хоч Горленко й надрукував їх як прозу:

Вам тут, каже, не проживати,
Чигирина-города не займати,
А тільки Чигирин-город будете займати,
Так і сами на світі не будете проживати.

Переповівши зміст сеї „думи“, Горленко завважив, що „хто хоч скільки-небудь знайомий з характером і будовою дум, той ні на хвилю не допустить гадки, щоб ся легенда була оством забutoї думи“. Він мав на увазі богатирський казковий елемент у сій думі, і в загальному з ним не можна не погодитись. Але з огляду на те, що вирішення питання про існування якої-небудь думової теми має всяку vagу для історії збирання дум, ми мусимо спинитись депо довше над сею справою „Тараса Бульби“.

Горленко припускає, що чотири рядки віршів з промови Тараса могли бути взяті з будь-якої думи. „Крюковський, очевидно щось невиразно згадуючи, додав ім'я гоголівського героя до якоїсь старої казки. Все се однаке не говорить проти того, що дума про Бульбу не існуала коли-небудь“. Горленко припускає, що Гоголь міг чути таку думу, і взяти з неї ім'я героя, так само як запозичив з народного джерела тему Вія; але могло, мовляв, бути й так, що Крюковський чув що-небудь про Гоголеву повість. Дійсно можливе і те і друге, хоч друге, звичайно, можливіше — Крюковський мав знайомих інтелігентів, хоч-би тільки П. Мартиновича, і він дійсно міг знати повість про Бульбу з оповідань своїх приятелів, хоч треба завважити, що П. Мартинович, наскільки він пам'ятає, сеї „думи“ від Крюковського не чув. Але як бачимо з самої повісті, в голові кобзаря лишилось мало, головне-ж: богатирський мотив, що зістався в його пам'яті, на думку Горленка міг походить тільки з якоїсь казки. Дійсно дотепер ми не знаємо богатирських дум, хоч у деяких думах помітні елементи богатирських билинних оповідань, на які Горленко не звернув уваги. Так, з приводу Коновченка М. Грушевський й ін. завважали деякі спільні риси сеї постаті з богатирем Михайлком і з богатиром Михайллом Даниловичем: зокрема відповідь Михайлка і Коновченка про свою молодість — „візьми молоде утятко і пусти на воду — воно попливе, як і старе“. Ся відповідь, що ми знаємо з дум про Коновченка, є і в українських богатирських переказах¹⁾ і у великоруських билинах²⁾. Варто також відзначити аналогічну необережність після щасливого бою Коновченка і Михайла Даниловича, а також споювання Михайла Даниловича на пиру у Володимира і докори старого Данила, що мовляв через се споювання Михайлого згинув³⁾. Се все відповідає пияченню Коновченка, яке також кінчається трагічно. Не менше богатирського елементу залишилось і в постаті Ганджі Андібера. Його пригода нагадує епізод з циклу билин про Іллю Муромця, його пиячення з „голями кабацькими“, його неопізнаність і спеціально — обливання одежі вином: „Уливайся, моя шуба, зеленим вином“⁴⁾. „Ей шати, мої шати! Пийте гуляйте...“⁵⁾. Такі паралелі допускають думку про те, що богатирські мотиви могли оброблюватись у думовій формі, хоч до нас такі виразно богатирські думи й не дійшли⁶⁾. Але цікавий факт і те, що ріжниця між поетичними жанрами думи й билини або казки, така помітна для нас, пізнішим кобзарям не уявлялась так виразно. Наприклад, Б. Луговському траплялось чути від

¹⁾ М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 265. ²⁾ Там-же, с. 271.

³⁾ Там-же, с. 275 за Мілером, Очерки народной словесности, I.

⁴⁾ Порівн. А. Веселовський, Южно-русская былина, I, с. 59. ⁵⁾ Метлинський, с. 381.

⁶⁾ Сьому питанню була посвящена стаття Каманіна про богатирський епос козацької доби; але вона трактувала се питання поверховно, не заглиблюючись у паралелі, а висновки її були занадто рішучі (Записки Н. Т. в Київі, т.).

знайомого лірника Г. Костюченка, що лірник А. Шолох співає про Коновченка: наскільки інформатор пам'ятив, сей Коновченко лежав лежнем кілька літ, а потім став богатирем і пішов воювати. На перевірку варіант Шолоха виявився просто слабим варіантом Коновченка і ніякого особливого „богатирства“ в ньому не було, так само як певно не було його й у тій думі, що Крюковський називав думою про Бульбу. Але такі два приклади мішання в пам'яті професійних співців епічно-думового жанру з богатирським здаються нам сами по собі симптоматичними¹⁾). Ми все таки знаємо замало про їх минуле, особливо про минуле дум, щоб передбачати всі можливі, навіть випадкові комбінації форм.

Що-до помічення Горленка, ніби наведені вірші з думи про Бульбу могли походити з „любой думы“, нагадаємо, що в ніякій з відомих дум таких слів немає, і нема ситуації, до якої вони підходили-б. Се очевидно спір двох ворожих вояків перед боєм. Дума про Голоту з своєю гумористичною суперечкою Голоти з Татарином не могла містити в собі поважних слів про оборону християнської віри. Се все каже нам думати, що Крюковський дійсно знову якусь героїчну думу про бій з Татарами, тільки мабуть ніколи не знову її міцно, а може тільки чув у іншого кобзаря й не затяминув. Таким чином ся вказівка все таки лишається цікавою для питання про можливий обсяг кобзарського репертуару за давніх часів: перед тими змінами, що сей репертуар мусів пережити в новіших часах, і незалежно від того, що з нього увійшло в наші збірки дум.

„Кобзарі і Лірники“. Потребу досліджувати думи з становища сеї їх змінливості дуже виразно відчував сам Горленко. В найбільшій своїй статті, присвяченій кобзарському мистецтву, а між іншим і думам — „Кобзари и Лірники“, він висловив сю думку як підвалину своїх розшуків і збирань. Не маючи надії на відкриття нових, ще невідомих дум, він вказує тут на потребу збирати варіянти вже відомих: „Можливо, — каже він, — що розшуки... дадуть небагато нових відкрить, зате вияснять багато за свіжими слідами для фізіології того зникаючого явища... Процес змін, що відбуваються в сих піснях, навіть сами їх уламки, поможуть нам з'ясувати те, що зникло“²⁾). І дійсно в сій статті, не вважаючи на все її невелике багатство що-до сирового матеріалу, було зроблено дуже багато для дослідження еволюції цього своєрідного громадського феномену, яким являються думи на тлі своїх умов існування. Ся друга стаття, чи краще сказати ескіз Горленка вийшов у двох частинах: в першій і в останній книжці річника, а зміст творили кілька слабо пов'язаних оповідань про знайомості з кобзарями на тлі Горленкових подорожей по Полтавщині, краєвидів, побутових сцен і історичних міркувань. В сих гарно написаних начерках фактичний матеріал досить непереглядно розгублений серед куп зелених кавунів, струнких постатей дівчат, описів кучерявих верб, що ловлять і спиняють на собі погляд Горленка, такий вразливий на красу й оригінальність. З огляду на наше особливе завдання ми постараємося вибрати з цього поетичного оточення цінний для нас матеріал і згromadити його в непоетичні, але легші до перегляду групи.

Найважніші для нас моменти в статті — се знайомство Горленка з трьома професійними співцями, Є. Перепелицею, П. Братицєю³⁾ і Хв. Башею⁴⁾, матеріали, що від них добуто, далі те, що Горленко називає „подробностями ремесла“, і нарешті відомості про ті засоби, що були у Горленка для продовження його роботи над кобзарством і лишилися невикористані: згадки про недруковані його записи й знайомства з кобзарями й лірниками, що служили, або могли служити йому матеріалом для обсервації, та спомини про подорожі, що він міг робити почасти і для своїх дослідів над думовою поезією та її професійними співцями.

Перша знайомість, з Єфимом Перепелицею, була випадкова: переїздом через село Вейсбахівку Горленко почув, що там є лірники, і розшукав саме цього Перепелицю, що вже більше

¹⁾ Про дійсно богатирську версію Коновченка на Волині див. нижче.

²⁾ В. Горленко, Кобзари и Лірники, „Кіевская Старина“, 1884, кн. I, с. 21.

³⁾ К. С., 1882, кн. I. ⁴⁾ К. С. 1882, кн. ХІІ.

господарив ніж жебрав, а з лірою ходив тільки в осени. Се був очевидно досить заможний старець, мав 2 дес. землі, на якій господарив його 13-літній син. Горленко не поцікавився біографією, чи властиво старечим *curriculum vitae* Перепелиці: не записав, від кого він учився і не списав його репертуару. Зате записав від нього дві думи, гарні варіянти „Вдови й синів“ та „Коновченка“. З цього приводу Горленко подав цікаве оповідання про популярність думи про Коновченка (якого він порівнює з Володею Козельцовим Толстого — „так мовляв індивідуальна творчість найвищих талантів сходиться з масовою творчістю великого поета — народу“). Лірник оповів Горленкові, як на ярмарку в Яблонівці якийсь старий чоловік замовляв йому заспівати Коновченка, але не мігши наслухатися в смак, повів його ще до себе додому: „Ще, каже, ти мені її там раз проспіваєш!!“ Цікаве свідоцтво останніх проблісків народного інтересу до умираючої думової поезії.

Друкуючи свій другий запис — думу про Вдову, Горленко завважив, що варіант Перепелиці се вже восьмий з ряду запис сеї думи (рахуючи очевидно записи у Метлинського, Чубинського, в Основі й т. д.). Але окрім цього в нього мовляв є ще й дев'ятий запис від лірника Вакуленка з Прилуки. З цього запису він навів паралелі в примітках до варіянту Перепелиці. На жаль Горленко не каже, коли зробив він сей запис, «нам цікаво було-б знати, чи було се перед знайомством з Крюковським, чи після того: цікаво було-б з'ясувати взагалі, як часто траплялося записувати Горленкові, і коли саме почав він свої записи. Знаючи, як нешвидко Горленко обробляв до друку свій матеріал, можемо припустити, що в дійсності і року 1884 в нього було чимало таких записів, що не були потім ніколи надруковані.

Подібно як се він зробив з приводу „Виїзду“ Крюковського, Горленко й тут порівняв думу про Вдову з піснею на таку-ж тему, яку записав від старої жінки в с. Тамарівці Пирятинського пов. Яким чином і коли саме потрапив він до сеї Тамарівки, Горленко також не каже, але в сім селі він зробив одно з найцікавіших своїх знайомств: зустрінув тут лірника Хв. Башу і записав від нього цінний варіант маловідомої думи про Козацьке життя. Ся пригода розповіджена в четвертім розділі статті (К. С., 1882, кн. XII), і Горленко подав тут текст думи і свої розмови з лірником, що подібно як Перепелиця виявився досить заможною людиною, ба навіть „хазяйським сином“. Се був старець дещо вищої категорії і дуже шанований у селі. З відомостей про нього Горленка треба відзначити, що Баша вчився два роки в кобзаря Лантуха в Смотриках того-ж таки повіту, а було се правдоподібно десь у 1840—50-х рр., бо Баша осліп дорослим, і в 1884 р. Горленко говорить про нього як про старого чоловіка. Правдоподібно весь репертуар Баші належав до Лантухової науки; але виразно сказано се тільки про Козацьке Життя. Окрім сеї думи лірник знов ще чотири: Чорноморську Бурю, Азовських братів, Коновченка і Сестру і брата, і всі сі думи Горленко також записав від нього. Сі записи знов таки лишились неопублікованими, як передній від Вакуленка. Вони заховались у П. Мартиновича разом з деякими пізнішими записами, що свідчать про велику активність Горленка як збирача й про обсяг того „запасу“, що повинен був увійти в його нові Записки о „Южній Русі“.

Важна також і замітка з цього приводу про учнів Баші — він мав їх аж п'ятнадцять, але Горленко не занотував їх імен, ані того, чи вивчив їх Баша тих дум, що знов. А цікаво було-б знати, чи сі варіянти розповсюдилися у повіті й жили в ньому далі, після Баші. Що-до зносин Баші з інтелігентами, то тут Горленко допитався до знайомства Баші зі старим Платоном Лукашевичем, „старим Лукашем“ у старечій термінології. Баша казав, що диктував свої думи й Лукашевичі, але останніми часами записував їх уже не він сам, а робив се хто-небудь з його доручення; Лукашевич мовляв тільки: „у переплети кладе“.

Але з боку відносин кобзарів до інтелігентів і можливого впливу останніх на кобзарський репертуар (питання, що з самого початку ми відзначили як особливо важне для історії дум) цікавіше знайомство Горленка з Павлом Братицєю (К. С., 1884, кн. I, с. 41). Се знайомство вже не було випадкове: Горленко розуміється знов Братицю зі статті Іва-

щенка і, почувши від старців про Терешківського кобзаря („там кобзар Павло такий як Остап (Вересай) учений“), розшукав його й познайомився. В часі сеї зустрічі Братиці йшов шісдесятий рік; коли він відбував науку, не сказано, а вчився він у Мені — своєму рідному місті, в кобзаря Бешка, Шутового учня, відомого вже нам з записів Білозерського. Братиця навіть оповідав, що й він також вчився, чи тобто доучувавсь у Шута після згаданої вже візити Білозерського у Бешка. Але Горленко, познайомившися з репертуаром Братиці, мусів взяти сі слова під сумнів. Знав Братиця ніби-то десять дум, з того п'ять про Хмельниччину, і всі сі п'ять дум: Про похід на Молдавію, або як казав Братиця,— „про Город Сороку“, про Жидів рандарів, про Смерть Хмельницького, про Барабаша і про Білоперківський мир, або „Про Ляхів“ Горленко посписував від нього. Але записавши їх і порівнявши з записами Куліша від Шута, він побачив, що вони настільки подібні, що сю подібність не можна було пояснити звичайно усною передачею дум від учителів до учня. Гдійсно, як виявилося, від свого майстра, Бешка, Братиця знав тільки три думи, що вже записав від нього Іващенко¹⁾, а пізніше, буваючи часто в Ніжені, потрапив до якогось аматора етнографії, що вивчив його ще чотирьох Шутових дум, „и кой чому изъ брошюрки о Вересаѣ“ (?), і після цього Братиця вже вважав себе за Шутового учня. Він навіть толкував се так, що вчивсь у Шута після того як Куліш з Білозерським побували в Бешка. Тоді, мовляв, як вони поїхали від нього до Шута, то разом з ними до Шута подалися всі Бешкові учні числом 30. Але з часом Братиця забув сю Шутову науку, „а тепер пани—спасибі їм!—нагадали йому по книгах!“ З цього-ж книжного джерела знав Братиця думу про Коновченка і про Соколів — „відзначаючи що-до останньої, що вона „Остапова, цієї Шут не знав“.

Та хоч би й знат! — що з того!.. Річ ясна, що Братиця не вчивсь у Шута й чув про нього та його знайомство з Кулішем певно від того-ж самого доброчинного Ніженця, що вчив його дум з книжок. Горленко не довіряв сїй науці з огляду на занадто велику подібність варіантів Братиці і записів від Шута, та не відкидав самої можливості сїї науки. Але він міг був висловитись рішучіше: Куліш був у Шута далеко пізніше ніж Білозерський у Бешка, а зовсім не того самого літа. Міграція сліпих аспірантів кобзарства на чолі з двома етнографами від одного майстра до другого — се явна легенда власного винаходу Братиці, і не може мати під собою ніяких скільки-небудь певних фактів. Не кажучи вже про те, що такі переходи від майстра до майстра не така вже й проста річ у рамках старцівського звичаєвого права! Ні, справжня, традиційна наука Братиці, очевидно, скінчилась таки у Бешка, а те, що було далі — се вже нова школа в іншім, новім для старцівства розумінню цього слова. Се нові засоби консервації думової поезії, що на деякий час стаються продовжити існування цього поетичного стилю незалежно від його природнього вмирання. Братиця несвідомо дуже влучно зформулював се нове явище: „пани“ дійсно де-далі все наявніше впливають на кобзарську традицію, нагадуючи кобзарям забуте: одночасно і псуючи і консервуючи — спасибі їм.

Про знайомість Горленка з Башею вже була мова, але мусимо вернутись до нього ще раз з огляду на ріжні теоретичні й методичні його спостереження, що належать до найціннішого в Горленковім етнографічнім доробку. Се ті спостереження над районовим розподілом кобзарського епосу, що він відчув уже з приводу деяких варіантів Крюковського, і деякі нові відомості про кобзарську техніку усної консервації дум. „Записавши від Баші його решту — чотири думи, я ще більше впевнився в справедливості спостереження, зробленого перед тим: що останніми часами, — а сі часи мабуть треба рахувати від початку цього століття, коли не давніше, — думи затримувалися в пам'яті кобзарів районово. Інакше кажучи, були ніби певні школи кобзарів, що передовували в пам'яті й передавали учням певні цикли дум. Більше нагромадження матеріалів поможе з часом означити навіть і межі таких районів“. Для прикладу Горленко дає такі порівняння: Варіант

¹⁾ Див. вище з приводу статті Іващенка в „Записках Ю. З. Отдѣленія И. Р. Геогр. Общества“, т. II.

„Азовських братів“, записаний від Баші, виявився надзвичайно близьким до варіяントу Крячківського кобзаря, що також записаний коло Яготина¹⁾. Як нові лишились тільки два вірші, що проклинали „Турчина-кам'яничину, який здобуває срібло й золото“, — вірші, що, як думає Горленко — досить необґрунтовано, свідчать про вживання українських полонених у турецькій неволі до роботи в копальнях. Башеві варіянти Коновченка й Чорноморської бурі дуже подібні до тих, що вміщені в збірнику Лукашевича, а записані також недалеко від Пирятини (кн. XII, с. 646). Ознайомившися з сими текстами у П. Мартиновича, ми переконалися в справедливості помічені Горленка, хоч він дещо перебільшує їх подібність до старих текстів: варіянти Баші мають усе таки багато цікавого, і стаття Баші: Азовських братах, або в Коновченку, як рахує Баша, — стихів по п'ядесят. Вони відповідають закінченій думці, напр.:

Ой не тумани вставали,
Як із города Озова з тяжкої
неволі

Три брати утікали.

Се один стих. „Це, бач, одвод нада робить, як скончу“, — казав Баша (мабуть „приграш“ на лірі)²⁾.

Характеристика „штиха“ з синтактичного й музичного боку, що дав її Горленко, нагадує пізнішу дефініцію Ф. Колесси думового „періоду“, і виявляє велике інтуїтивне розуміння Горленка для думової творчості, тим більш незвичайне, що Горленкова характеристика походила тільки

Василь Горленко
за молодих років.

з поверхових спостережень, а не з музичних дослідів, що дали ґрунт Колессиній теорії. Правда, Горленко помилувся, коли вважав „штихи“ й приграші за діло спеціально оперті на „перегрі“. Але се дрібниця в порівнянню з цінністю самого спостереження; воно показує нам, як еволюціонували Горленкові методи роботи: він зробив се спостереження з приводу лірника, тому що тепер він вивчив свій об'єкт ліпше, докладніше, ніж робив се два роки перед тим з приводу кобзаря Крюковського. Продовжуючи свої студії над кобзарями й лірниками, він певно ще дав-би був цінні спостереження, і розвинув-би ширше оті, що дав у сій статті. Спеціально, треба думати, він поширив-би свою думку про районове дослідження, і се було-б особливо цінно. Бо коли дослід думової форми і разом з тим кобзарської техніки знайшов собі такий щасливий вихід у працях

1) К. С., 1884 кн. XII, с. 654.

2) К. С., 1884, кн. I, с. 50.

Ф. Колесси, то питання територіального розподілу і так сказати—зовнішньої історії дум лишилось нерозробленим і надалі. Тому, зважуючи вартість Горленкового помічення, ставимо собі мимохіть питання, що міг-би був він сам дати в сім напрямі, коли-б продовжив свою роботу й підсумував її? Бо праця, яку обговорюємо, була останньою його роботою про кобзарство, і його слова, про районове дослідження лишились тільки постулатом для дослідження дум, не зреалізованим дійсними працями. Але се не значить, що Горленко сам не робив нічого для його здійснення. Навпаки знаємо, що він роботу продовжував, цікавився кобзарями й дещо від них записував. Ми згадали його недруковані записи від Вакуленка, Братиці та Баші (9 текстів!), що всі могли бути послужити для прослідження еволюції варіантів у межах певних місцевих, районових редакцій. З приводу Братиці він згадує також своє знайомство з якимсь кобзарем у Чернігові, з „нецікавим репертуаром“, який однаке Горленко совісно переслухав у ціlostі.

В збірці дум, що заховалася в П. Мартиновича, маємо ще два записи, зроблені в жовтні 1884 р. від кобзаря Івана Городницького на хуторі Вільхові Говтви, Полтавського повіту. (Се цікава, особливо коротка форма третьої редакції Озовських братів і Вдова і три сини). Тут-же маємо три думи від Мусія Кулика з с. Дейкаловки, від нього Горленко записував разом з П. Мартиновичем, се—Олексій Попович, Самарські брати і Дівка-бронка—себ-то Маруся Богуславка. Ся збірка друкується одночасно з нашим Корпусом в „Науковім Збірнику“ за 1927 р.

Скупченню Горленкової уваги на думах завадило його зацікавлення псальмами, що охопило його в тім-же часі, але ще більше мабуть перешкодили літературні заробкування Горленка, що все далі відтягали його від етнографічних робіт. З того, що він ще встигав робити потім, нашого питання дотичить тільки випадкові замітки, а саме: некролог про Крюковського та публікація двох думових текстів в „Этнографическомъ Обозрѣніи“¹⁾: одного запису Лукашевича і одного свого, зробленого в 1886 р. від кобзаря Сокура з Хорола. Від цього-ж кобзаря записав він 1885 р. Озовських братія, дуже цікавий варіант, що лишився неопублікованим. Всі вони обговорені у вступі до відповідних дум, і тут ми їх торкатись не будем. Натомість одмітимо інтересну замітку про двірського кобзаря в цариці Єлизавети Григорія Любистка—старця, „пожалуваного дворянством“²⁾.

Що-до некролога Крюковського, то він цікавий для нас не тільки свідоцтвом пієтизму Горленка до свого „лохвицького барда“³⁾, але й згадкою, що вводить в обсяг наших інтересів нового дуже цікавого збирача—П. Д. Мартиновича.

Збірка П. Мартиновича. В замітці Горленка про репертуар Крюковського сказано, що кобзар знав ще три думи, які не згадав Горленкові р. 1882, але „на щастя їх записав від нього, разом з іншими, художник Порфир Денисович Мартинович, що писав з нього етюд. Нема сумніву, що д. Мартинович ознайомить з ними зацікавлених осіб. Се думи „про козака Голоту, про Самарських братів і „шуточна“, про козака Михія, ще невідома в друку“⁴⁾. Коли згодом, р. 1904, Мартинович передав до друку Київській Старині свої „Записи“, редакція від себе завважала, що вперше ім'я записувача з'явилось в отсії замітці Горленка. Д. Дорошенко, поминаючи Горленка в згаданім уже некрологу, навіть писав, що се Горленко „навернув до етнографічних студій художника Мартиновича“. Але се була помилка;

¹⁾ „Этнографическое Обозрѣніе“, 1892, №№ 2—3: вступна замітка Каллата і тексти з підписом В. Горленка, с. 138—146.

²⁾ В. Горленко, Придворный бандуристъ въ бѣгахъ, Кіевская Старина, 1888, кн. 9, с. 21. Матеріалом для сеї замітки послужили: указ 1731 р. „о бѣжавшемъ бандуристѣ черкасину Григорію Михайлівну сину“ розісланий по духовенству за сліпим утікачем, що втікав від столичної кар'єри, і записи Ханенка Й. Марковича з 1740-х рр., де Любисток являється вже дворянином і великим поміщиком та носителем „полковничого ранга“.

³⁾ Відомості про Крюковського та Пирятинських лірників Горленко переповів у друге без додатків у своїй збірці „Украинскія были“.

⁴⁾ К. С., 1885, кн. 8, с. 741.

перші записи Мартиновича датовані ще 1876 р., а з кобзарством він був знайомий і раніше. Рік 1885 не можна вважати й за першу появу його імені в друку в звязку з українським кобзарством, бо вже в статті Ухача-Охоровича з приводу побуту Вересая в Петербурзі згадувалися ілюстрації Мартиновича до Озовської утечі, які в діяпозитивах ілюстрували столичний виступ Вересая. Але все таки рік 1885 треба вважати за час першого друку Мартиновичевого запису: в некрологу Крюковського Горленко навів уривок зі споминів кобзаря,— а уривок сей, як виявилося при друку „Українських записів“, записав Мартинович¹⁾. Принципіально постановивши уводити в наш огляд збірок і видань нові матеріали тільки в міру їх появи в друку, ми можемо тепер спинитись над цею надзвичайно цікавою постаттю. Тим більше, що, можемо думати, знайомство Мартиновича з Горленком відбилося на етнографічній роботі Горленка. Він надзвичайно цінив П. Д. Мартиновича як етнографа й знавця народної психіки і хто зна чи не перестав він сам збирати думи, вирішивши, що П. Д., з яким він дуже заприязнився, зробить се ще краще за нього. Ті нечисленні записи, які він ще зробив пізніше, Горленко переслав Мартиновичеві в його розпорядження, не думаючи видно використати їх самому, і останній друкований запис думи Горленка належить до 1886 р., початків його особистого знайомства з Мартиновичем²⁾. В сім часі П. Д. Мартинович був уже людиною з великим збирацьким дробом і практикою, з великим знанням старечо-кобзарського та загалом народного побуту і з широкими звязками в сих колах. Саме життя П. Д. склалося дуже корисно для набання таких звязків, а свідома любов до народу та його творчості розвинула їх далі.

Порфир Денисович Мартинович родився 25 лютого 1856 р. ст. ст. в с. Стрюківці, Костянтиногородського пов. в родині урядовця. Батько Порфира Денисевича, секретар земського суду, був великим прихильником народної поезії, любив кобзарські співи й охоче приймав кобзарів у своїй хаті. Ся хата, що стояла коло колишнього чумацького шляху, була осередком, куди збігалися ріжнородні елементи, що реpreзентували українську традицію — представники відмираючого чумацького стану, недобитки Запорожжя: ріжні тодішні види колишнього українського козацтва — задунайці, черноморці, і мабуть в найбільшій пропорції — представники українського епосу: старці ріжних категорій і кваліфікацій. Весь сей народ знаходив притулок у гостинній господі Дениса Мартиновича, часто завертав до неї і подовгу гостював, розташувавшись як у себе вдома й витворюючи своєрідну атмосферу музею живої старовини, що була прецінною історичною й народознавчою школою для будучого дослідника носіїв думової традиції. Їх бувало тут особливо багато і вони утворювали те перше оточення, що вплинуло на дитячі роки П. Мартиновича. З сих перших літ життя походять його спомини про знаменитого Гаврила Вовка, що справедливо, але строго правив свого часу полтавським старцівством; з тих-же часів він пам'ятав і кобзаря Хмеля³⁾. Перша-ж кобзарська знайомість з свідомих літ Мартиновича — се був кобзар Тарас Ганчар, з яким він познайомився перед своїм виїздом до Харкова, куди його відвезено вчитися в першій гімназії. А хоч з приїздом до великого міста Мартинович вийшов з того оточення, що він мав у Костянтинограді, але що-до кобзарських звязків роки вчення виявилися ще багатшими ніж, побут у батьківськім домі. В Харкові П. Д. зовсім пірнув у кобзарську атмосферу — з захопленням підлітка, що очевидно й сам притягав до себе симпатію народних співців. Дехто з кобзарів навіть умовляв ентузіастичного хлопця покинути школу й піти до старців поводирювати: зовсім увійти в сей побут, що так його цікавив. На п'яте, хлопець не піддався сій своєрідній спокусі,

1) Порів. К. С., 1904, с. 312.

2) Се знайомство мусіло статися ще р. 1885, бо-ж Горленко вже тоді мав змогу опублікувати біографічний уривок про Крюковського, що його записав Мартинович. Але зблизились обидва збирачі певно десь аж 1887 р., бо сей рік у пам'яті П. Д. лишився датою його властивого знайомства з Горленком.

3) Мабуть зіньківського пан-майстра Хмельницького, в якого вчився І. Кравченко, вчитель Крюковського.

але й надалі він лишився в дуже близькому зв'язку з кобзарями, і се дало йому змогу дослідити їх побут так, як ніхто з інших дослідників народу перед ним не міг сього зробити¹⁾. Р. 1869 чи 1870 тринадцятирічний або чотирнадцятирічний Мартинович починає повний „курс“ кобзарської науки: харківський кобзар Федоренко вчить його грати на кобзі і, як велить закон, уводить його до цеху. Се перший випадок в історії нашої етнографії такого повного „входження“ дослідувача в той замкнений громадський круг, який він досліджує,—засіб, що задовго перед тим уживали ріжні англійські дослідники первісних народів, яких адоптували „дикі племена“. Як і там, сей спосіб дослідження виявився надзвичайно корисним, бо дав Мартиновичеві надзвичайне знання побуту того замкненого старцівського світу, повз який проходило стільки збирачів, не можучи його піznати вповні.

Правда, в роках, коли Мартинович уперше знайомився з сим світом, ним керували не дослідницькі мотиви: він був замолодий для сих інтересів. Учачись грати на кобзі, він давав вияв тільки своїй визначній музикальній здатності, що зробила з нього надзвичайно сильного кобзаря, якого не можна слухати без зворушення, без сліз—як кажуть люди, що чували його ще 20—25 літ тому. Але правдоподібно, що до кобзарства тягнуло Мартиновича й щось інше, ніж саме музичне майстерство. Тягнув його і свого роду містичизм, породжений любов'ю до народу й народнього мистецтва, що він міг унаслідувати ще від свого батька, а також неохота до оточуючого побуту, на яку склалися ріжні прикрі обставини, що часто затроювали життя молодому етнографові. А здавалось-би, що життя се повинно було скластись як-найкраще! По скінчення гімназії, в серпні 1873 р. Мартинович поїхав до Петербургу до академії мистецтв. Першорядний талант художника-рисівника визначив його скоро з-поміж гурту учнів, і перед Мартиновичем відкрилась запевнена артистична кар'єра, що повинна була увести його в ряд перших мистецьких імен. Але захоплення свою народністю виявлялося й тут в народньо-побутових темах його робіт. Потяг до народу, що зформувався в хлоп'ячих роках під впливом зносин з старцівством, не покидав його зовсім і в петербурзьку добу його життя, а навпаки, одержав виразніші форми, і виявився між іншим і свідомим переходом до дослідницьких занять народнью словесною творчістю.

Р. 1876 під час побуту на Полтавщині Мартинович взявся до систематичного збирання кобзарського епосу—став записувати співи кобзарів і відомості про їх життя. Що вплинуло на перехід від пасивного захоплення народнью пісенністю до активного збирання саме в той момент, нам невідомо. Але треба завважити, що до такого переходу Мартинович не був непідготовленим. Ще з хлоп'ячих років він зустрічався з людьми, що могли вплинути на усвідомлення його етнографічних інтересів і на скермування його симпатій в бік систематичного досліду, а серед його харківських учителів і знайомих знайшлися люди, що систематично займалися етнографією й розвивали його, можна сказати, спадковий інтерес до народознавства й до словесності, зокрема. Особливий-же вплив мав на нього константиноградський дідич Дмитро Лебединський, що сам досліджував кобзарів, і, як каже сам П. Д., був його вчителем у сій справі.

Систематичні досліди Мартиновича почалися в Лохвицькому повіті, де він працював, тоді як маляр, в околицях, які він знову зналку, бо бував тут у свого діда по батьку, священика в селі Скоробогатьках.

Перша робота над дослідженням кобзарства була присвячена Крюковському. П. Д. Мартинович побував у нього в травні 1876 р. в Лохвиці, з товаришем з академії О. Г. Сластьоном. Але того-ж таки роки він був і в Бубнах, у кобзаря Трихона Магадина. Записи від першого, як сказано, з'явилися р. 1904; записи від Магадина були надруковані двічі—1895 й 1904 р., але ми переглянемо сі Мартиновичеві записи тут по черзі, як вони були

¹⁾ З цього епізоду з запросинами до поводирства лишилася легенда про те, що Мартинович мовляв, дійсно поводирював два роки між старцями—при чому се звязувалось з часами, коли він дослідо людиною почав збирати кобзарські співи. Сам П. Д. рішуче заперечив сю поголоску.

записані. Тим більше, що наприкінці 1870-х рр. вони вже були відомі деяким фахівцям і ходили по руках інших дослідників кобзарства.

Знайомство з Крюковським було найпродуктивніше. Мартинович записав від нього багато дум і псальми, зареєстрував цілий його репертуар, згаданий уже автобіографічний уривок і цікаві замітки кобзаря до самих дум. Сих дум, як чули ми вже від Горленка, повинно було бути 12, себ-то 9 тих самих, що й він записав 1882 р., і ще три: про Самарських братів, Михайка й Голоту. В збірці Мартиновича дійсно з'явились дві перші думи, але замість Голоти читачі одержали пісню про „Правду і Неправду“. В передмові редакція К. С. поясняє, що запис Мартиновича неповний, бо з нього він передав три листки до видання Історичних пісень Драгоманову, а назад їх не одержав: се її могла-б бути саме ся дума про Голоту. Але на наші запитання П. Д. Мартинович пояснив, що ся звістка Горленка про Голоту була неправдива, бо з'явилася як непорозуміння з приводу ще невідомого тоді Михайка, що містив також гумористичний опис убогого козацького костюму, як і „Голота“.

Всі надруковані записи зроблені дуже старанно і в порівнянню з такими-ж записами Горленка часто виявляються довшими, себ-то повнішими. Се можна пояснити й тим, що р. 1876 Крюковський тямив свої думи ліпше ніж р. 1882; але мабуть слід припустити й те, що Мартинович краще ніж Горленко вмів у розмовах з кобзарем утворити свободну атмосферу, в якій кобзар розтягав свої думи як-найдовше, нічого не пропускаючи, бо відомо-ж, як впливає авдиторія на кобзарський спів, що або розтягається, або скроочується відповідно до більшого або меншого зацікавлення слухачів. До двох записів дум пороблено примітки, цікаві з побутового боку. З приводу Кішки, якого й тоді вже Крюковський слабо тямив (але цікаво завважати, що в порівнянню з записом Горленка в записі Мартиновича все таки нема важливих нових епізодів — тільки пропусків менше і більше суцільноти в оповіданні), Крюковський оповів, як він вивчився сеї думи: „Скільки я чув таких пісень, дак ся найдовша. Я її не од майстра свого вивчився, а од кобзаря-ж таки одного під Гадячим. Тоді, значить, ярмарок був, так нас багато ізійшлося; розбалакались собі, та якось і за цього Кішку Самійла завели мову. Так той кобзар як проспівав її, так я єму дав карбованця, щоб він мене вивчив її. Так ми дві ночі з ним удвох над нею морочились. Так я її знав був добре, а це забув, що не співаю нікому. Плету собі, а й сам знаю, що воно там не так було“. Друга примітка з приводу Михая, з побуту Крюковського в Таганрозі, де він співав сю думу 90-літньому Запорожцеві. Цікавий факт, що Мартинович не чув від Крюковського про „Бульбу“, ані про ніяку думу, що була-б до неї подібна. Се міг би бути доказ того, що про Бульбу Крюковський почув якось припадково і не знов сеї „думи“ міцно. Можливо навіть, що пізніші уривки сеї „думи“ були наслідками сих розмов з Мартиновичем — П. Д. дуже цікавився можливими народніми джерелами повістей Гоголя і розпитував про них в народі.

Більше побутового матеріалу ніж в описі Крюковського було в записах від Магадина. Сі записи дійсно були в руках у Драгоманова ще в 1870-х рр. Драгоманов, повертаючи оригінал Мартиновичеві, залишив собі копію і надрукував її потім в „Життю і Слові“ 1895 р., боячися, щоб сі цінні записи не згинули так само, як згинуло вже стільки подібного добра¹⁾. Драгоманов завважував, що „записи П. Мартиновича інтересні між іншим тому, що в них зведенено репертуар двох певних кобзарів²⁾. Через те вони поряд з записами Ломиковського, Русова, Іващенка, Горленка та ін. можуть служити не тільки для аналізу варіантів, але й для характеристики гнізд або шкіл, котрих сліди зосталися ще в лівобережній Україні і відповідно до котрих ріжнуться сі варіанти. Д. Мартинович до-

¹⁾ Нові варіанти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов, П. Записі Порфира Мартиновича (коло 1876), „Житте і Слово“, 1895, кн. IV, с. 14.

²⁾ Якого другого кобзаря мав на думці Драгоманов, він не пояснив. Надрукував він тільки Магадина, а чи думав друкувати ще що-небудь, невідомо, бо того року Др. помер. Від П. Д. Мартиновича чули ми, що записи другого кобзаря походили від Крюковського, але та копія, що була у Драгоманова, пропала: він не повернув її авторові разом з Магадином і вона певно загубилась раніше.

того дає й ритуал посвяти кобзаря-учня на майстра серед певного товариства кобзарів майстрів, явний зостаток колишнього існування впорядкованих корпорацій кобзарських, які були і школами з певними текстами співів". Сі слова, в яких відбився вплив дослідів Мартиновичевого приятеля Горленка, дуже влучно характеризували сі цінні відомості, що Мартинович зібрав у кобзаря Трихона Магадина, і до них нема чого й додати.

Трихон Магадин, як писав Мартинович, жив у Лохвицькому пов. в с. Бубнах. Се твердження Драгоманов однаке взяв під сумнів, бо на мапах мовляв Бубнів у Лохвицькім повіті нема, а в статті Горленка про Крюковського також згаданий якийсь „Трихон з Великих Бубнів“, але в Роменськім повіті. Ми додамо зі сього боку, що Бубни є ще й у Золотоноськім повіті, але є й у Лохвицькім. Магадинові було 75 літ, коли від нього записував Мартинович, але в кого він учився, не записано: Мартинович занотував тільки відомості Магадина про інших кобзарів. Співав Магадин окрім псальмів і веселих пісень такі „невольницькі пісні“, як він їх називав: 1) Як три брати з Озова тікали¹⁾, 2) Про бурю на синьому морю²⁾, 3) Про Коновченка — сю думу Магадин називав „лицарською піснею“, 4) Вітчим, 5) Про вдову. Всі ці думи були надруковані спершу в „Життю і Слові“, потім у ряді інших „Записів П. Мартиновича“ в Київській Старині. Про особливості цих варіантів сказано у нас у вступах до відповідних дум; з боку записової техніки ми не можемо нічого сказати, не маючи сим разом зможи порівняти ці тексти з іншими записами від того самого кобзаря. Але очевидно, що все сказане про записи від Крюковського взагалі підходить і сюди.

Особливо цікаве в записах від Магадина однаке не самі думи, а опис „Одклінщин“: дефемонії визволення кобзарського учня та його переходу в стан майстрів. Як було сказано, Мартинович відбув сам цю процедуру і тому міг описати її точніше, ніж будь-хто.

Перший видавець, Драгоманов, порівняв сей опис з заміткою В. Томачинського, але розуміється запис Мартиновича мав значно документальніший характер, і в сім роді він зістався єдиним.

Записи від Крюковського та Магадина — се й усе, що нам відомо з робіт Мартиновича в 1870-х рр. Можливо, що більше тоді й не було зроблено, в кожнім разі на запитання про його подорожі до кобзарів що-до сімдесятих років П. Д. і тепер згадав тільки сі два факти. Нові жнива підготовились аж у половині наступного десятиліття. На се склалися нові обставини в житті Мартиновича. Року 1881 підо впливом перепрацювання й тих важких переживань, що, як згадано, затроювали його життя ще з наймолодших літ і загострилися з смертю батька, Мартинович нервово захворів, на довгий час мусів покинути академію і малярство, і за той час той потяг до народу, що виявлявся у нього і раніше взяв рішучу перевагу над іншими інтересами. Одужавши, П. Д. кидає Петербург і академічну науку і, вертаючи на Полтавщину, вирішає зайнятися дослідженням народної творчості: народної філософії, представленої в народніх легендах, оповіданнях і співах, щоб змалювати описуючи життя й думки коханого народу.

В тих таких він познайомився з Костомаровим і Горленком — людьми, що також вплинули на поглиблення й зміцнення його інтересу до народної поезії. Горленко з цього боку особливо мав великий вплив на Мартиновича. Обидва етнографи дуже заприязнілись, і Горленко, надзвичайно цінячи знання побуту й збирацьку інтуїцію Мартиновича (на його думку, навіть ті помилки, що, Мартинович міг-би зробити в своїй збирацькій роботі, мали-б наукову вартість, з огляду на його надзвичайне розуміння народної психіки!), особливо старався заохочувати його до праці, підбадьорювати своїми порадами особисто, а за час свого побуту в Петербурзі частими листами. Мартинович мусів багато зібрати за ті часи, але скільки ми знаємо його роботу сих літ, він тоді більше цікавився народною прозою, ніж кобзарськими співами. Однаке в 1885 р. Мартинович їздив до містечка Лютенськи в Гадяцькому повіті, де записував думи від кобзаря Хведора Гри-

¹⁾ Див. нижче № 10, вар. И. ²⁾ Нижче № 8 вар. Г.

ценка—від нього він записав: і надрукував гарний запис Коновченка¹⁾. Сей Гриценко з Лютенки—се знаменитий Хведір Холодний, про якого стільки оповідали кобзарі деяким збирачам—напр., Горленкові й Сластьонові²⁾ а окрім Мартиновича досліджував Труш. Мартинович записав тоді від Лютенського кобзаря багато більше ніж те, що надрукував у „Записах“, бо репертуар Холодного, як се й казали старці іншім збирачам, справді був дуже великий. Коновченко, що був надрукований у „Записах“, очевидно не належав до основного, так сказати, шкільного репертуару цього кобзаря, бо Гриценко перейняв його від кобзаря Івана Олексієвича Однорога коло Охтирки, де вони обидва часто бували. Сей Одноріг з Сінного за Охтиркою в науці був у Краснім Куті, мабуть Богодухівського пов.—про науку-ж самого Гриценка не сказано нічого. З усіх повідомлень Мартиновича можемо додати, що думовий репертуар Холодного не був дуже великий: окрім Коновченка він знов Озовських братів, Вдову й Сестру і брата, справжньо-ж його спеціальністю були псалми та музичні п'еси, що він виконував надзвичайно майстерно. Можливо, що захоплюючись сими речами, Холодний занедбав думи, які колись знов лішче, бо на запитання Мартиновича про те, чи знає він думу про Кішку, Холодний не відповів категорично, а сказав, що як ніч подумає, то може й згадає. З цього можна думати, що колись він співав і Кішку, а потім покинув. Взагалі се мусів бути досить своєвільний артист, що захоплювався своїм мистецтвом, оскільки воно давало йому втіху й відповідало його власним уподобанням. П. Мартиновичеві довелося ходити з села в село за сим не-посидючим старцем після того, як він уперше притягнув до себе його увагу голосним співом, з яким він ішов селом, усупереч звичаям кобзарів: „Ой, під городом під Черкасом“... Все-ж таки П. Мартиновичеві вдалось записати його багатий псальмовий репертуар і ті чотири думи, що він співав. Між сими Коновченко мусів бути його улюбленим номером, що він охоче виконував сам для себе, як тоді, коли вперше почув його Мартинович.

1886 р. Мартинович записував думи від лірника Семена Чекана в Костянтинограді. Опубліковано з них два записи: 1) Про Озовських братів і 2) Про Марусю Богуславку. Першого тексту Чекан вчивсь: „у Ряській у Рясьчанського“, другого – „у Катеринославського у Степана чув її“. „Степан Іванович Задніпрянський його звать, а фамілії не знаю як. Він у нас зоветься Задніпрянський, він із-за Дніпра; і Товмашківський іще зоветься. Він із Товмашківки. Проживає скрізь, і в Новомосковськім уїзді і в Павлоградськім“³⁾. Р. 1887 Мартинович їздив разом з В. Горленком у с. Дейкалівку, Зіньківського пов. до Мусея Гордійця (або Кулика), але записи від нього не опублікував. Записи були зроблені на спілку з Горленком так, що Мартинович розпитував кобзаря і нагадував йому ріжні теми, а Горленко записував тексти; з огляду на таке колективне походження, і не признавав їх за свої ні один, ні другий збирач. Остання думова публікація Мартиновича се текст Озовських братів від лірника Івана Пересади з Петрівки Костянтиноградського пов., записаний 18 червня 1901 р. Сей текст Пересада перейняв „з бандурщиків, з харківських, аж із Рублівки. Та так що мабуть с квартяку і випили, так він мені проказав, Алексій Халявка“. Від цього Халявки Мартинович ще змолоду чув також думу про Соколів, але не записав її. Взагалі записи дум з вісімдесятих років і пізніші, що були надруковані разом з записами від Магадина і Крюковського, з'явилися більш уривками, без перегляду репертуару даного співака, без будь-яких біографічних заміток і такою уривковістю вони некорисно відріжняються від отих старших записів Мартиновича: від кобзарів Крюковського та Магадина. Старші записи свою суцільністю мали вартість наукових монографій, що підготовляли ґрунт до синтетичного дослідження кобзарських районів. Хоч переведені ще перед знайомством з Горленком, вони тим не менше перейняті тим самим принципом суцільного дослідження кобзарських співів на тлі побуту кобзарської організації, сим майже

¹⁾ Українські Записи Порфирія Мартиновича, 1906, с. 263.

²⁾ О. Сластьон, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, К. С., 1902, кн. V, с. 308.

³⁾ 1885 записував від лірника М. Дорошенка Постовського пов.

можна сказати—соціологічним методом, що зарисувався в „Кобзарях і Лірниках“ Горленка. Се велика шкода, що П. Мартинович так скоро покинув сей монографічний спосіб дослідження кобзарів, і велике добро зробив-би для дослідження любого йому кобзарства, коли-б зважився знов видавати свої записи, зібрани від окремих співців, тим способом як він робив се для Крюковського та Магадина, та доповнив-би таким чином наші відомості про Холодного, Чекана й ін. Думаємо, що засобів для цього повинно бути в П. Д. Мартиновича досить. Як він сам каже, напр., думу про Озовських братів він записував разів із 15, а надрукував він з сих записів тільки чотири! Так само тричі записував він невольницький плач, але не надрукував ні одного запису сеї думи¹⁾.

Хоч де-далі П. Д. Мартинович все більше захоплюється усною прозою—легендами, історичними й побутовими оповіданнями та казками, що зібрані в нього у величезній скількості, але весь час він не перестає займатися і кобзарством та думами. Його надзвичайна працьовитість і ґрунтовне знання справи дало йому змогу знайти навіть багато нового в сій сфері. Ознайомившися з кобзарськими збірками Мартиновича, тільки й можеш з'ясувати собі, як мало вичерпали попередні збирачі, думовий матеріал кінця XIX в. і скільки можна було ще знайти після того, як кобзарство було об'явлене мертвим. Але з'ясовуєш і те, як важко се було робити. Нові записи Мартиновича являються часто продуктом пильного стежіння за яким-небудь уривком, навіть рядком, яким-небудь натяком від кобзаря до кобзаря, від школи до школи часом на протязі кільканадцяти літ. Так, у деяких випадках Мартиновичеві вдається докупуватись до цінних ще невідомих явищ кобзарського епосу, цілих текстів або уривків, що кидають цікаве світло на вже відомі факти. Тепер весь сей скарб, що, треба додати, зростає й збагачується з кожним роком новими записами, чекає своєї публікації, і хочеться висловити тут надію, що вона вже не загаїться. Поки що-ж ми відзначимо кілька моментів особливо цікавих для досліду дум, що виступають у новіших працях Мартиновича.

Так, відзначимо той факт, що Мартиновичеві вдалося записати від харківського кобзаря Даниленка, Бутенкового учня, що помер 1925 р.—думу про Тетерю. Ся дума має дуже модернізований характер, багато слідів нових впливів, думок, підказаних новими подіями, але має все таки деяко спільне з відомими думами—напр. з думою про Голоту, і з нею має мабуть генетичний зв'язок. Від цього-ж таки кобзаря Мартинович почув надзвичайно інтересну відомість про те, що на початку віку („літ зо 20 тому“) між харківськими кобзарями було скасовано визвілку—обряд одклінщин. При розпитах про одклінщини Даниленко дуже розсердився й заявив, що се був обряд для кобзарів образливий, і тому його скасовано.

Цікаве придбання Мартиновича—записи оповідань, часом віршованих, про Сірчиху і Веремія Волошина; се оповідання описує Волошина як козака, що служив у Поляків, а потім, пойнявши всі їх звичаї, зрадив їх і воював проти них з козаками. Обидві сі теми знайдено серед харківських професійних співаків, і вони певно мають деякий зв'язок з думами про сих таки осіб.

Слід відзначити в нових записах і цікавий варіант Озовських братів, від лірника Дороженка, де під впливом думи про Вдову і почасти думи про Бурю на морі в описі повороту старших братів з'являються деякі зовсім нові риси. Вітри та громи нищать батьківський дім, бо в ньому сидять грішні сини, не каються й не дістають кари за своє поведіння з братом і за брехню батькам. Се зближення трьох дум на тему трьох братів Озовських, Вдови й Бурі являється цікавою ілюстрацією думки Лисовського про генетичну близькість сих тем (див. нижче).

Нарешті треба згадати в збірці Мартиновича особливо численні явища, так-би сказати, переходових форм думи: пародії та своєрідні переспіви думових мотивів у формі римованих речитативів, зближених до дум. З пародій відзначимо: про Чабана, варіант значно

¹⁾ Всі сі відомості завдячує І. Ф. Неурієвському, що одержав їх особисто від П. Д. Мартиновича.

довший ніж текст у Чубинського (Труды, т. V, с. 1172), більше зближений до форми думи; як пояснив П. Д. Мартинович, кобзар співав його на мотив думи, і П. Д. навіть сам продемонстрував нам виконання цього твору. Далі пародію „про козака Нечувайла“, що дотепно використовує ріжні ходячі вирази старечих „жебранок“ та ін. З переспівів особливо цікаві переробки дум про Озовських братів—братьє Куніченків, котрих, місце походження пісня поміщає за „Курпецькими горами“ в „україні“ „названієм Буковина“. Переспів відомих Невольників під заголовком „Лазар Брайлченко“, про непослушних синів Івана Юхименка і Нестора Погребненка—тема Бурі на морі, нарешті про Марусю Богуславку—Марусю Саговську. Остання річ особливо цікава масою реалістичних деталів, що розвивають думу в ціле довге оповідання: від опису полону Марусі під час весняних танків (може й не без впливу популярної драми М. Старицького?) і до повороту невільників до Богуслава. Всі ці думи, чи переспіви дум були записані в Костянтиноградськім повіті від баби Кобиланки, вдови чумака Кобилана, надзвичайно інтересної оповідачки з дуже яскравою уявою й безперечним оповідальним хистом. Такі описи як образ степових птахів і вовків, що чекаючи смерти козака й слідуючи за кожним його рухом, то схоплюються, то знов лягають, боячись підійти до ще живого; опис звістки про поворот полонених,—радісного заміщення, що вона викликає в Богуславі: батьки, біжучи зустрічати дітей, натягають свитки і в хвилюванні не потрапляють у рукави, волочачи свитки за собою. Своїм реалізмом вони виставляють старі думові теми в зовсім новім освітленню, а хоч безпосередньо до кобзарського епосу і не торкаються, то для історії думових сюжетів було-б дуже бажано побачити їх у друку в тім вигляді, як вони записані, з усіма тими повторюваннями й недоладностями, що записувач надзвичайно ретельно відзначив у своїх чорнових записах за словами своєї старої й часто забудькуватої „диктовниці“.

З приводу що-йно згаданої Богуславки хочемо ще відзначити спостереження П. Д. Мартиновича, що ся дума надзвичайно популярна восхідній Полтавщині, зокрема коло Костянтинограду; се дає нам цінне півердження нашої думки про „запорозьке“ походження цієї думи, себ-то про її пізніший звязок з Богуславом Павлоградського пов. (див. нижче с. 23).

Отсими кількома словами ми хотіли хоч натякнути на те багатство відомостей і текстів, що знаходиться в збірках П. Д. Мартиновича, і на ту вагу, що мала-б публікація його записів для студіювання народної, зокрема кобзарської творчості. Мусимо широко подякувати П. Д. Мартиновичеві за те, що допустивши до своєї скарбниці, він позволив нам познайомитись хоч поверховно з його колекціями, одінити їх вартість і багатство їх змісту, а також дав можливість скористати з запасів свого цінного знання кобзарської справи і наблизитись до тої змістової, барвистої й величавої традиції, що він досліджує ціле своє працьовите життя і яку, можна сказати, сам так гармонійно втілює в своїй многогранній індивідуальності.

Збирацька робота Горленка й Мартиновича, якій ми віддали тут стільки місця, притягає нашу увагу своїм двояким становищем: з одного боку вона являється взірцем для інших подібних робіт, що підготовляють ґрунт для дальших теоретичних дослідів; з другого, вона звязується з тою романтичною течією, що внесла на собі перші початки інтересу до дум на початку століття і в дійсності зберегла для нас сю поезію, але в останніх десятиліттях XIX в. зісталась уже поза головним річищем етнографічної роботи. Бо не вважаючи на точність методів Горленка і на глибоке знання Мартиновича, якого не мали романтичні дослідники народного „поетичного духу“ першої половини століття, обидва ці збирачі своїми інтересами в кобзарстві й своїми поглядами на відносини народної поезії до інтелігентської літератури й науки стоять значно більше до Куліша й Метлинського, навіть Срезневського, ніж до Антоновича й Драгоманова. Їх праця, така корисна й багата наслідками для дослідження дум, була все-ж немов поглядом назад—не ретроградним кроком, але відгомоном старих настроїв, дорогих особливо Горленкові. Вона замикає собою романтичний період збирацтва в сфері думового епосу і репрезитує

найцікавішу форму сеї роботи взагалі. Тимчасом у найближчім часі в праці над думами їй кобзарством брав гору напрям, узятий у роботі Антоновича й Драгоманова, дарма що перервався найяскравіший прояв цього нового напряму—видання Історичних пісень. Систематичні досліди, великі й часткові, над питаннями, звязаними з кобзарським епосом і генезою дум, рішуче беруть перевагу над збиранням сирового матеріялу.

Розуміється, в сім напрямі роботи важив не тільки приклад Антоновича й Драгоманова, або якийсь чисто науковий дух у тодішньому повітру, а об'єктивні обставини, що робили працю в кабінеті зручнішою ніж роботу на шляхах та базарах. Обставини були ріжного характеру. По-перше, зносини з народом підупали: через адміністративні репресії і під впливом деяких розчарувань інтелігентів у народі, що з'явилися на ґрунті економічних непорозумінь. Причиною її саме кобзарство, що при кінці століття переживало якийсь період адміністративної санації: перестало вільно вештатись по ярмарках, поховало свої струменти, що дратували поліційне вухо, і всяково старалось приподобитись до сірого, рядового старцівства. Низка адміністративних репресій почалася ще десь у кінці 1870 р. і протяглася аж до кінця століття. В статті Ухача-Охоровича читаемо про поліційні нападки, від яких Вересай відборонювався великою табакеркою. Так само й Горленкові скаржиться кобзарі, що зовсім не можна ходити на жебри через „пачпорти“. Що-раз далі таких скарг і нарікань чуємо все більше, особливо відколи на трудний стан кобзарів починають звертати увагу в літературі. Про захорону кобзарського й лірницького мистецтва маємо заяву в зовсім категоричній формі в статті П. Тихонова в кінці дев'яностох років¹⁾.

Не легкоз'ясувати всі причини, що викликали сі репресивні заходи, а ще трудніше обрахувати те, скільки втратила думова традиція за сей час перебування кобзарського струменту під полою, де-б її не доглянула поліція. Коли вже від початку XIX в., а головно десь із половини століття думи втрачають життєву силу і стають рідкістю через брак слухача з народу, то в сих репресійних часах, як кобзарські співи робляться до того ще й адміністративним злочином, думова традиція вже рішуче зрікається боротьби за життя. Сі часи се дійсно смеркі кобзарського епосу, в яких записи нових варіантів дум стають що-раз більше випадковими і що-раз рідкими, а систематичне дослідження кобзарського епосу цілком неможливим. Правда, після цього періоду, в звязку з адміністративними полегшами й організованими заходами для планового дослідження кобзарства, що мають своїм центром Харківський ХІІІ археологічний з'їзд, ми ніби ще раз маємо досить багаті жнива на полі думової традиції. Але якість зібраного вже зовсім не подібна до попередніх здобутків, і потверджує тільки се помічення, що в історії кобзарського епосу дійсно стався фатальний перелом.

Але про се згодом. Вертаемо до 1880-х р.р.

Запис Твердохлебова. Окрім переглянених уже записів Мартиновича й Горленка маємо в сих часах ще такі публікації: В 1885 р. Сумцов оголосив „Новый варіантъ думы „Алексей Поповичъ“²⁾, що записав А. Твердохлебов в Охтирці від сліпого бандуриста Іллі Журавля, родом з с. Пархомівки. Запис було зроблено 18 липня 1881 р. До тексту Сумцова додав замітку про кобзарів взагалі та про харківських зокрема, і при цій нагоді названо вперше тоді ще невідомого кобзаря з Вільшани Богодухівського пов. Гната Гончаренка, що мовляв співає думу про Утечу трьох братів з Озова і про Вдову та синів³⁾. Зроблено також і деякі загальні уваги з приводу думи про Олексія Поповича й про варіант Журавля зокрема. Сумцов тут звертає увагу спеціально на те, що Олексій ніби-то йде в дорогу п'янім: „Риса гідна уваги. Моральне почуття народу обурюється на огидне поведіння Олексія Поповича з матір'ю, батьком, братом і сестрою. Ні, каже моральне по-

¹⁾ П. Тихоновъ, Черніговські старцы. Труды Черніговской губернской архивной комиссии, выпускъ второй, с. 65.

²⁾ Кіевская Старина, 1885, кн. I, с. 182–191.

³⁾ Порівн. нижче в записах Ф. Колесси.

чуття народу, Олексій був не при своїм розумі, Олексій тільки з-п'яна міг так обійтися з матір'ю,—і дума вдоволяє моральні поняття народу“. В пізніших своїх працях про сю думу Сумцов сеї думки не розвивав, а звернув увагу на інші моменти. Про особу кобзаря Журавля не було сказано нічого. Зате автор замітки звернув увагу на деякі питання, що слід ставити, досліджуючи кобзарів, а саме: де постійний осідок кобзаря—де він тепер живе? де кобзар учився? чи був у місті? Відносини до нього селян. Репертуар кобзаря. Як він толкує те, що співає? З пізнішої статті Сумцова знаємо, що йому часто доводилось чути думу про Олексія Поповича від харківських кобзарів, але ніде не маємо натяків на які-небудь його власні записи—здається, що записувачем дум Сумцов сам не був ніколи. Не був він і видавцем дум: сей запис від Журавля—це одинокий запис думи, що прийшов до друку через його руки. Так само був се одинокий друкований запис думи цього Твердохлебова, і чи записував він ще, не відомо; але запис від Журавля свідчить, що записувач з Твердохлебова був добрий.

Запис Лисенка. В тій таки Київський Старині, де надруковано варіант Журавля, 1888 р. з'явився ще один окремий варіант думи—се запис думи про Хмельницького і Барабаша, що зробив Лисенко від Павла Братиці в Ніжині¹⁾. Був се повторний запис того-ж самого варіанту, що вже був надрукований в „Історичних піснях“ Антоновича й Драгоманова в записі Іващенка. Записуючи мелодію сеї думи ще на початку 1870-х рр., Лисенко записав у друге й цілий словесний текст. До запису він додав деякі спостереження над співами Вересая і Братиці, над яким спинялись тут не місце, бо вони мають цілком музичний характер; про самого кобзаря, або про відносини його варіанту до інших, мови тут не було.

Досліди В. Боржковського. Рік після цього запису в тім самім часописі маємо ще один новий запис думи—варіант думи про Коновченка в монографії В. Боржковського про лірників²⁾. Разом з тим у сій праці маємо і цінний причинок для дослідження лірництва як соціального явища. Стаття нагадує своїм заголовком більшу з робіт Горленка і творить ніби її pendant, побудований на правобережнім, властиво подільськім матеріалі. Але вона має більш систематично-описовий характер, і хоч біdnша на такі загальні спостереження, які прикрашають працю Горленка, але зате дуже багата на фактичний матеріал. До статті додано й чимало текстів, переважно псальмів і пісень, але є й одна дума про Коновченка, що дійсно органічно належить до подільського репертуару. З огляду на се ми й мусимо спинитися на сій праці, що поза тим не дуже щільно входить у рамці нашої теми.

Безпосередньою притокою для статті Боржковського були досліди над лірниками, і спеціально над таємною мовою лірників у Галичині акад. Студинського, що тоді тільки виступав на наукове поле³⁾. Але мабуть не без впливу на сю статтю були й досліди про старцівські об'єдання, що з'явились на початку 1880 р.—про них будемо мати нагоду сказати кілька слів нижче з приводу праці Житецького. Дуже виразного звязку праця Боржковського з ними не має, і взагалі його робота обмежується власними спостереженнями, веденими систематично й обережно, але не торкаючися теоретичних проблем та уникаючи узагальнень. Стаття складається з двох частин: загальних відомостей про лірників, здобутих від ріжних осіб, і відомостей про чотирьох окремих лірників, з якими Боржковський познайомився близче і від них записував тексти співів та черпав ріжні відомості про лірництво взагалі. До того додано самі тексти і словник старцівської або „лебійської“ мови, що повстав на взірець словника акад. Студинського. Мабуть збирання цього словника й увело автора статті в близче знайомство з подільськими лірниками, але раз

¹⁾ Н. Лисенко, Дума о Хмельницкомъ и Барабашѣ, „Кievская Старина“, 1888, кн. VII, „Приложение“, с. 15.

²⁾ Валеріанъ Боржковский, Лирники, „Кievская Старина“, 1889, кн. IX, с. 653.

³⁾ К. Викторин (Студинський), Дідівська (жебрацька) мова, „Зоря“, 1886.

Кобзар Семен Зозуля

(Малюнок О. Сластона в Комісії Історичної Пісенності УАН).

Кобзар Петро Сироштан

(Малюнок О. Сластона в Комісії Історичної Пісенності УАН).

зайнявши старцями, він повів свої розшуки далеко ширше, сягаючи до глибин старцівського побуту, часто дуже влучно. Як людина місцева, мизяківський попович, що бувши прогнаним з духовної семінарії за політику 1882 р., багато жив на селах Винницького повіту, Боржковський¹⁾ мусів близько стояти до селянства, і досліджувати старцівство йому мабуть було далеко легше ніж кому-небудь іншому. Але й від нього ся справа вимагала багато такту й уміння, а головно терпеливості, і те, що зробив він у сій сфері, було чималою його заслугою.

В своїй статті Боржковський не відокремлює лірників від кобзарів і вважає тих і сих за одну окрему класу сільської суспільності. Він влучно помічає, що дотеперішні студії над кобзарями й лірниками, головно над першими, торкались переважно їх поетичного репертуару, а мало що давали для пізнання побуту сеї верстви, і пояснює це відокремленістю сеї верстви від решти громадянства. Через цю відокремленість сторонній людині дуже трудно увійти в старцівський осередок і дуже трудно пізнати його устрій і життя. Свою роботу Боржковський вважав тільки за матеріал для дальнього систематичного дослідження сеї класи, що повинен провадитись у ширших розмірах, ніж се було в його змозі. Свій матеріал він зібрав, як видно, в двох подільських повітах—Винницькому й Литинському. З першого Боржковський занотував 22 лірників, з другого тільки 9; чи се явище випадкове й подиктоване особистими звязками автора, чи воно відбивало фактичні відносини в сих повітах що-до численності лірників, сказати не можна. Все таки тридцять один лірник се досить широке поле для спостережень, і хоч автор не був знайомий з усіма ними особисто, але все таки мав добру нагоду для перевірки й доповнень своїх відомостей. Се й дало йому змогу описати докладно умови лірницької науки (на ті повіти було тоді покладено три роки й три місяці науки в майстра, на його харчах із його поводирем) та розповісти процедуру лірницької визвілки. Ся процедура описана не менш докладно, як і в Мартиновича, але в Боржковського маємо ще й тексти жебранок, які мусить уміти „закінчений“ жебрак: се перші записи того роду в нашій літературі (запис жебранки Вересая в Русова має трохи інший характер, а запис від лірника Пересади Мартиновича долеко пізніший). Цікава примітка автора (очевидно перевірена на його матеріалах) про те, що майстер ніколи не виучує учнів усіх своїх пісень, так що кожний „візволений“ лірник повинен сам ще „доходити розуму“, себ-то доповнювати свій репертуар, учась у інших лірників. Подав Боржковський і так званий „день добри“—професійне привітання старців, дуже довге й урочисте, що для сліпих старців мусіло служити певного рода гаслом, знаком опізнання серед чужої публіки—а перед тим не було ніде записане. Без знання цього привітання лірник не міг дістати визвілки, хоч між закінченими старцями в тих часах його вже мало вживали. Взагалі відомості Боржковського про подільських старців роблять враження опису ще міцної й добре захованої організації, не вважаючи на те, що наприклад—розшукати між старцями якої-небудь цехової старшини йому не довелося. Загальному враженню доброї законсервованої організації відповідають і дуже уважні відносини сільської суспільності до жебраків, що відзначив Боржковський для сих повітів: Винницького й Литинського.

Але для нас з цілого того матеріалу найбільше цікаве властиво тільки те, що торкається знання дум, себ-то—в тім куті Поділля—тільки одної думи: про Коновченка. В тих місцевостях, як доводить Боржковський, вона у вісімдесятіх роках була ще дуже популярна. Автор записав її від Олександра Демнича, по-вуличному „Плазуна“, селянина-каліки з с. Гущинець, майстра лір і скрипок, що перейняв від своєї старечої клієнтелі деякі лірницькі пісні й псальми. Доповнення до цього варіанту Боржковський записав від лірника з с. Пікова, дуже шановного й старого майстра, що був чимсь ніби старшим у лірницькім крузі (може таємним цехмистром старого цеху?). Але крім того автор ніби-то

¹⁾ Народився 1864 р., а помер 1919 р. До питань старцівства Боржковський більше не вертався, хоч багато писав на ріжні етнографічні теми. Див. „Україна“, 1925, кн. 6, с. 178.

чув сю думу й від селян, і навіть від жінок. Він наприклад записав, але не надрукував, варіант Коновченка від старого селянина Романа Гедза в Дащківцях. Якась жінка, що була при записуванню, оповіла тут-же, що її дочка тільки чотири рази „прослухала цю пісню та й уже всю знає“. Лірник Зоря оповідав Боржковському, що сю думу знають у кожній хаті. Чи треба сі заяви брати в їх буквальнім значенню, чи мабуть обережніше буде сказати, що інформатори мали тут на увазі якийсь пісенний переспів сеї думи, подібний до тих, яких стільки було записано на Поділлю і в Галичині.¹⁾ Сі переспіви в літературі зараховувано часом до варіантів думи про Коновченка (порівн. нижче „Замѣтки о малор. народныхъ думахъ“ Сумцова). Боржковський також міг зробити подібну помилку.

Про майстра Демника, від якого записано й надруковано основний варіант Коновченка, в статті нема більших відомостей. Про лірника Никона, що дав доповнення до варіанту Демника, дано такі відомості: не вважаючи на те, що Никон був людиною ще нестарою, він займав якесь дуже почесне становище серед старців — видючий дід Олександер звертав навіть Боржковському увагу на те, що, мовляв, „він ходить не так як ми, а так як дядь“, себ-то в дяківській одежі. Никон мав кілька учнів і тому сам мало жебрав, хоч часом ходив дуже далеко й бував кілька разів у Київі. Учився в Хмельнику, у кого — не сказано, але тут видно „поняв“ тільки псальми, думу-ж, Коновченка, вивіз з одної із своїх подорожей до Київа. Тут навчив його якийсь місцевий кобзар. Коли Никон дійсно вивчився Коновченка в Київі, то виходило-б, що тогочасну популярність сеї думи на Поділлю можна покласти на карб власне йому. Демнич міг також знати її від Никона, інші-ж лірники, про яких оповідає Боржковський, Коновченка не знали. Розуміється, дума могла бути відомою по інших кутах Поділля незалежно від Никона, але все таки се замітний факт, що між іншими інформаторами Боржковського Коновченко був невідомий: не знову його ані Андрій Довгалюк на прізвище Зоря, Никонів учень в Янові, ані Мусій Шуга в Дащківцях, учень лірника Олекси з Бискібки, ані видючий Олександер з Мизяківських хуторів, що був поводиром у Шуги й ще в інших семи старців. Сей Олександер надзвичайно цікава постать і найцінніший інформатор Боржковського: від нього Боржковський здобув і всі свої відомості для словника. Як людина видюча, Олександер не був кваліфікований для старечого фаху, і тому не пройшов звичайної старцівської науки, але як бідний сирота він довго служив поводиром у ріжних старців і так прив'язався до їх кочового життя, що вже ні за що не схотів його покинути. Громадська думка не дуже судила його за се, бо не маючи землі, Олександер дійсно не міг господарювати і мусів заробляти на хліб якось інакше. Але супроти старечої громади становище видючого старця було двозначне. Олександер за час свого поводирства поняв все старцівське знання й міг здати й здав справжній старцівський іспит, але старці не були охочі давати йому титул старця, як людині сторонній, і все домагались, щоб він „покорився“ якомусь старцеві хоч на 2-3 місяці, себ-то відбув правильну науку. Ся упертість старців більш ніж що інше характеризує міць старечої традиції в тих місцевостях, хоч той факт, що Олександер все таки жебрав і без визвілки і проти постанови цеху, доводить, що назовні великої сили стареча організація вже не мала. Нарешті цікавим негативним прикладом старцівської дисципліни являється саме поведення Олександра: як людина непосвячена, Олександер, не вважаючи на всю свою любов до фаху, не цінить його секретів і привілеїв, так як цінять їх старці, тому він навчив Боржковського старечої мови, — хоч учив дуже обережно, наказуючи, щоб Боржковський його не зрадив, але навчив! А сього-ж не зробив ще ніякий старець для етнографа перед ним. Не дорожив Олександер і своїм знанням, так як дорожать інші старці: так, він навчив якогось сліпого хлонця „жебранки“, сим підняв на себе старцівський гнів, але, як сказано, сей гнів не міг уже йому дуже пошкодити. Відомості, здобуті в Олександра, Боржковський перевіряв у інших старців, зокрема в Зорі, але безумовно, що найбільше він завдячив все таки сьому недоробленому дідові, і

¹⁾ Див. Головацького, ч. III від. I, с. 89 і ин.

завдяки йому й повстала ся цікава робота, яку ми переглянули тут побіжно. Вона являється останньою описовою монографією цього десятиліття.

„Історія Козаччини“ Костомарова. Але щоб закінчити се десятиліття, нам ще лишається переглянути кілька інших робіт, що мали значення для історії збирання дум. Так, на початку десятиліття майже одночасно з дослідам Горленка, в 1880—1883 рр. в часописі „Русская Мысль“ друкувалася остання робота про думи Костомарова, в якій з'явилося багато нових текстів — з записів його та його співробітників, а також перші друковані уривки „Пов'стей Малороссійськихъ“. Ся нова робота під заголовком „Історія козачества въ памятникахъ южно-русского народного творчества“¹⁾ була немов продовженням „Історического значенія“, що друкувалося в „Бесѣдѣ“ 1872 р., себ-то разом з нею творила поширену редакцію дисертації Костомарова з 1843 р. Що-до плану роботи й методу використування пісенногого матеріялу ся нова стаття не ріжнилася від тої, що була в „Бесѣдѣ“, і в історії методу видання й дослідження вона не творить важного моменту, або якогось за-мітного етапу. З приводу окремих дум і з приводу цілих груп було тут висловлено чимало цінних гадок, — почести вони наведені в нас нижче, у вступах до окремих дум, але взагалі на сій частині роботи Костомарова ми спинялись тут не будемо. Зате мусимо уважно переглянути той новий текстовий матеріял, що давала його робота. Матеріял дуже багатий і досить докладно означений що-до свого походження. Для перегляду текстів корисно поділити їх з цього погляду на дві групи, або колекції. Перша — се збірка, одержана від Котляревського, відомі нам „Пов'сті Малороссійськія“, друга — власна збірка Костомарова, складена з його власних записів, переважно з 1840-х рр., і з записів його знайомих, що пересилали йому свої здобутки для використання, як проф. харківського університету Зайкевич і ін.

Що-до збірки Котляревського ми вже сказали все, що знали про її походження й мандрівки в літературних колах; Костомаров у сій новій праці нічого не казав про її історію, тільки оповів, що має її від Котляревського і що тексти записані „не пізніше як на початку століття“. З цитованої вже доповіді Костомарова 1875 р.²⁾ знаємо, що Повісті були відомі Костомарову вже й тоді. Чи вони були в нього в руках увесь той час, чи в 1880-х рр. Котляревський дав йому їх у друге, чи Костомаров лишив у себе копію з правом цитувати коли захоче, не знаємо. В кожнім разі він не старався використати сю збірку як-найповніше, цитував малими уривочками, і з тринадцяти дум використав тільки дев'ять цікавіших або рідших. Цілком не використав моралістично-побутових дум і уривка про Дніпро й Дунай.

Інші нові тексти були такі: власні записи Костомарова з 1840-х рр. з Харківщини — Олексій Попович (у нас № 7, вар. Г), Самарські брати (у нас № 11, вар. Б), Азовські брати (у нас № 10, вар. Г) і один варіант Коновченка; окрім того Костомаров згадував, не цитуючи, ще з нові варіянти Коновченка, але не зазначив їх походження. Від інших записувачів мав Костомаров такі тексти: Кішку від проф. Зайкевича з Лубенщини (у нас № 6, вар. В), Коновченка і Жидівські оренди від Д. К. Мороза, з невідомої місцевості. Окрім того в статті наведено ще трохи довший уривок дум про Кодину - долину, про яку вже говорено вище (у нас № 12, вар. А).

Костомаров розглядає всі думи разом із піснями історичного змісту, в такім порядку:

В розділі „Борьба козачества съ магометанскимъ міромъ. А. Морские козацкие походы“:
1) Олексій Попович — вар. Максимовича й Котляревського, 2) Буря — вар. Куліша, Лука-

¹⁾ Передруковано в „Собранії Сочиненій Н. И. Костомарова“, СПБ, 1906, кн. VIII. Ми користаємо з цього передруку.

²⁾ О воспоминаніяхъ борьбы козаковъ съ мусульманствомъ въ народной южно-русской поэзіи, Літературное наслѣдіе, 1890, с. 276.

шевича й Вересая, 3) Плач — від Лукашевича (у нас № 2, вар. А) і 4) інший плач, — власний запис Костомарова за збіркою Максимовича (у нас № 1, вар. А₁). 5) Кішка — вар. Лукашевича, Котляревського й Зайкевича. 6) Соколи — тільки зміст без означення походження: невідомо, чи мова йде про текст Костомарова з „Бесѣды“, чи про варіант Вересая. 7) Іван Богуславець — варіант Котляревського і пісня з „Історичних пісень“. 8) Маруся Богуславка — вар. Куліша й Метлинського.

В розділі Б: „Сухопутные козацкие походы противъ мусульманъ“: 9) Голота — вар. Куліша. 10) Мат'яш — Котляревського. 11) Коновченко — варіант Котляревського, власний запис, Лукашевича, Метлинського, Мороза, Максимовича (себ-то Цертелева) і три невідомі тексти, згадані вище. 11) Хведір Безрідний — вар. Максимовича (Цертелева), Метлинського, Вересая й Котляревського. 12) Самарські брати — вар. Котляревського, власний запис, Метлинського й Максимовича 1849 р. 13) Азовські брати — вар. Котляревського, власний запис, Максимовича (зложений), Куліша, Вересая-Русова; як на тодішні часи трохи мало, бо не згадано тексти Срезневського, Горленка від Крюковського, Ніговського, Судовщика. 14) Сірчиха. 15) Кодина.

В розділі В: „Вторженія Татаръ и Турокъ“ дум не було — Костомаров умістив тут пісні про татарські напади на села, що в праці Антоновича й Драгоманова стояли на початку першого розділу; се головне розходження в їх схемах. Що-до решти можна заважити, що в Антоновича й Драгоманова переважав хронологічний момент, Костомаров-же характеризував тільки певні епохи, не приділяючи окремих творів до певних історичних дат.

В другій частині: „Борьба южнорусского народа съ Польшей“ — думи є тільки в розділі А — Хмельниччина. Маємо тут: 16) Хмельницкий і Барабаш у варіятах Цертелева й Метлинського (Шута). 17) Жидівські оренди — варіанти Куліша й Мороза. 18) Корсунська битва — вар. Максимовича й Куліша. 19) Похід на Молдавію — вар. Цертелева й Метлинського. 20) Білоцерківський мир — варіант Куліша й Максимовича 1849 р. 21) Смерть Хмельницького, Цертелев і Метлинський.

Третя частина називається: „Внутренняя общественная явленія, возникшія вслѣдствіе борьбы съ Польшею“. Тут маємо ще дві думи про Ганджу Андібера (22) й про Козацьке життя (23) — перша за варіантом Метлинського та Записок о Южной Руси, друга за „Записками“ та власним варіантом Костомарова з Харківщини, що був друкований у V томі Трудів Чубинського.

Таким чином у статті було переглянено 23 думи, і з кожної думи процитовано кілька варіантів, часом усі відомі, часом тільки деякі з відомих варіантів. Поміж ними було вміщено уривками піснадцять ще невідомих текстів: дев'ять за „Повістями“ і сім записів Костомарова та інших. Хоч цитати з них варіантів часто дуже куценькі, але все таки здебільшого вони давали поняття про цитований варіант і надавали чималої вартості сій останній роботі визначного дослідника й досить плідного збирача народної історичної пісенності. Знаємо напевне, що ся остання праця над історичною пісенністю ще не вичерпала всіх запасів Костомарова. Так напр. Горленко говорив про його записи „дум“ про Грицька Залізняка і про отамана Грача, що Костомаров післав колись до редакції „Москвитянина“¹⁾. На думку Костомарова, вони опинилися в архіві Погодіна в Публічній бібліотеці в Петербурзі, і дуже можливо, що вони є там і тепер. Думаємо, правда, що сі дві думи були не думи, а скоріше історичні пісні, такі напр. як пісні про Морозенка, про Саву Чалого, Нечая або навіть про Байду, що часто також називаються думами в літературі. Дума про Грача ніби-то описувала руйнування Січи Текелієм — подію з історичної епохи, що залишила нам цілий комплекс пісень, але зовсім не відбилася в думах. Ся дума була-б єдиною думою про події другої половини XVIII в., і поки нам невідомо більше історичних дум сього типу,aprіорно вважаємо існування сеї думи про Грача за

¹⁾ Кіевская Старина, 1886, кн. I, с. 117.

непевне¹⁾). Але дуже можливо, що після Костомарова лишились і записи справжніх дум, що розгубилися десь по світі і згинули для нас зовсім або тимчасово. Можливо навіть, що дослідники колись ще потрапляють на сі збірки; хто зна, може серед них знайдеться що-небудь із записів І. Ф. Труша: ми вище згадувались, що він дав деякі свої записи для „Історическаго значенія памятниковъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества“ (див. вище с. LXXXII і дд). Було-б дуже ціннов ідкрити і ті тексти, що Костомаров друкував уривками, для того щоб їх опублікувати в ціlostі й без тих маленьких змін, що, як бачимо на прикладі цитат із текстів Повістей, Костомаров робив у своїх тодішніх виданнях. Поки що, з тим матеріалом, що ми маємо в уривках, дуже трудно робити які-небудь спостереження над пізнішими записами Костомарова. Треба сказати, що розпорощеність цитат робили їх взагалі мало помітними, і тому багато з нового матеріалу, що Костомаров подавав у сій новій статті, лишилося знов поза увагою дослідників, так само як колись лишились незаваженими і Соколи, Кодина й уривок про Зозулю з першої статті в „Бесѣдѣ“.

До цього періоду належить також інформативна стаття С. Neuman'a в польськім часописі *Atheneum*²⁾. Ткаченко-Петренко³⁾ в своїм огляді думової літератури дуже високо ставить дефініцію дум Неймана. Означення се не оригінальне, але досить повне: в ньому відзначено історично-побутовий зміст дум, принадлежність до репертуару спеціялістів співаків, ріжні стилістичні особливості як повторювання, негативне порівняння, постійні епітети й т. д. Близчого інтересу для нас ся праця не має.

Розвідки про думи. Вище ми сказали, що наслідком спеціальних умов того часу дів'яте десятиліття XIX в. в історії дум стало десятиліттям монографій, і дійсно переглянули кілька монографічних робіт, присвячених окремим кобзарям або територіальним групам кобзарів та лірників. Се роботи, що продовжували напрям праці, намічений ще в Записках о Южной Руси, метод, розвинений статтями Русова й Іващенка про Вересая, Братицю й Дуба. Та в сім-же часі серед окремих студій про кобзарів з'явились і монографії зовсім нового типу: розвідки, присвячені дослідові окремих дум. Хоч сі досліди не мали впливу на справу нагромадження матеріялу ані на методи збирання, ми все таки мусимо відзначити їх появу, бо вона означала поглиблення наукового інтересу до творів кобзарської поезії, що кінець-кінцем мусить відбитись і на долі сеї поезії взагалі. Монографічне дослідження явищ звичайно більше робить для скермування інтересу суспільності в певнім напрямі, ніж сама популяризація явища, і в кожнім разі надає їй більшого престижу. В справі-ж дослідження дум сі монографії були першою притокою до історично-літературного досліду дум. Перед тим дослідів над думами, як певними поетичними творами, окремо від народньої пісенності взагалі або незалежно від їх історичного змісту, не було зовсім.

Перша така монографія про думу з'явила знов таки в Київській Старині ще 1883 р. Се була стаття В. Науменка про Самійла Кішку⁴⁾. Стаття займалась історичною думою, себ-то такою, що оповідає подію з життя історичної особи, і мала на меті прослідити шляхи, якими історичний факт дійшов до тої поетичної форми, що він одержав у думі. Автор вважав за передумову для утворення всякої народньої пісні яку-небудь подію хоч важну, хоч незначну, але вповні реальну, історичну. Для думи про Кішку він знайшов таку передумову в оповіданню про утечу російського старшини з турецької неволі, поданому

¹⁾ Розуміється, ми маємо думи й пізнішого походження ніж XVIII в.; але сі думи мають не історичний характер, а лірично-побутовий і використовують стилістичні взірці старих дум. Okрім того існування новотворів ефемерне; коли вони описують дрібні події близької історії, то затримують інтерес на дуже недовгий час і в тіснім крузі зацікавлених (див. нижче про Сорочинську думу 1904 р.). Але дума про Грача не могла належати до такого типу. Така нова дневникарська дума, зложеня про подію, що сталася 1775 р., ледве чи дотягнула-б до часів Костомарова.

²⁾ С. Neuman, *Dumy ukraińskie*, „Atheneum“, 1885, кн. 4.

³⁾ Е. Ткаченко-Петренко, *Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ*, „Україна“, 1907, кн. VII — VIII, с. 158.

⁴⁾ В. Науменко, *Происхождение думы о Самуилѣ Кошкѣ*, К. С., 1883, кн. VI, с. 212.

в старій італійській брошурі, і з цього оповідання вивів усі головні етапи думи про Кішку. Він припускає однаке, що про самого Кішку також були пісні, але вони були витиснені з обігу пізнішим оповіданням про втечу з неволі, яке й розвинулося в думу. Питанням про автора думи і місце її появі Науменко не цікавився, спинивши всю свою увагу тільки над порівнянням історичного документу та його поетичної переробки. Сей метод був мало щасливий, і він не мав наслідувачів серед дослідників дум, але як стимул до монографічних дослідів, ся стаття мала певне значення, і в пізнішій літературі про думи затрияла собі почесне місце і навіть може дещо перебільшений авторитет. Вона й дотепер лишилась одинокою монографією про Кішку.

Друга монографія, що з'явилася слідом за Науменковою, — стаття М. Ол. Андрієвського про Азовських братів¹⁾, не маючи такого успіху як перша, також лишилась одинокою розвідкою про дану думу, і тому не втратила свого значення в літературі, хоч об'єктивна її вартість дуже невелика. Її інтерес був властиво в тім, що вона старалася зацікавити досліджуванням дум широку суспільність, але в сім напрямі робота Андрієвського також лишилась без наслідників на довгий час. Більше про обидві сі статті сказано у вступах до відповідних дум, тут-że, відзначивши їх симптоматичне значення, спинячися над ними не потрібуємо, а переходимо до тих проб систематичного огляду кобзарського епосу, що принесли 1890-і рр.

Останнє десятиліття XIX віку.

Систематичні праці про кобзарський епос. Стаття Лисовського. Останнє десятиліття XIX віку з погляду історії дум має досить особливу фізіономію. Ми майже не стрічаємо нових записів дум, зате маємо кілька систематичних збірок старих записів — і низку праць, присвячених історично-літературному досліженню думової поезії. Відзначимо в сімому десятиліттю такі публікації цікаві для нашої теми: Перша спроба суцільного досліду дум, що зробив Лисовський, — лишилась досить остоною; центр дослідницької роботи десятиліття виявився в питанню про взаємини шкільної й народної літератури в думах, і в питанню про первісний характер кобзарства. Се питання, з використанням дослідів про старцівські шпиталі, було розроблене головно в „Мислях“ Житецького, а навколо них з'явилася низка інших статей про думи. До них належить третя група праць того часу: публікації та критичні замітки Драгоманова в „Життю і Слові“, Окремо стоять короткі замітки про кобзарів в „Київській Старині“ і в „Этнографическомъ Обозрѣніи“, переважно пера А. Малинки. Далі публікації Грінченка. Маємо чимало матеріалу до дослідження дум і в принагідних статтях і в спеціяльних працях про народній епос. Але в сім нашім огляді історії збирання й видавання дум ми не будемо їх торкатися.

Роботи про думи останнього десятиліття XIX в. з їх переважно дослідницьким ухилом, що відріжняє їх від більшості старших робіт, відкриваються статтею А. Лисовського, що друкувалася в „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1890 р. і того-ж таки року вийшла окремою відбиткою. Стаття називалася: „Опытъ изученія малорусскихъ думъ“; сим заголовком вона творила ніби pendant до старшого „Опыта“ Цертелева і з цього боку була симптоматична: за сімдесят літ після першої збірки думових текстів дійсно сильно відчувалася потреба суцільного дослідження дум.

Правда, сама робота Лисовського таким суцільним дослідом не була в ніякій мірі. Се була дійсно тільки „спроба“ скласти собі суцільну думку про думи: викласти кілька міркувань і вражень, не обґрунтуючи їх ніяким науковим апаратом (апарат сеї статті: Історичні пісні Антоновича й Драгоманова, кілька цитат з Величка і Самовидця, стаття Костомарова в „Бесѣдѣ“, і „Разсужденіе о наукахъ и искусствахъ“ Ж. Ж. Руссо!).

¹⁾ Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея, Публичная лекція преподавателя реального училища М. А. Андріевского, читанная въ Екатеринославѣ 20 марта 1883 г., Одесса, 1884.

Автор очевидно не мав тісного відношення ні до історії літератури ні до народної словесності, в справі орієнтувався досить невміло і критика зустрінула його як сторонню в науці людину, на рідкість неприхильно¹⁾). „Оп'ят’ові“ рішуче відмовлено якого-небудь наукового значіння. Але хоч докори критики здебільшого й були справедливі, та тим не менше дослідча першістка Лисовського мала таки і свою позитивну вартість, яку нам може легше оцінити тепер, ніж можна се було зробити за часу появи самої статті. Стаття була написана дуже хаотично, досить претенсійним, заплутаним стилем — але містила все таки чимало цінних думок, що прийнялися в пізніших працях про думи! Окрім того вона вперше запропонувала якусь продуману класифікацію дум, спробу їх поділу на певні історичні й стилістичні групи.

Се була спроба зовсім нова. Старі збірки дум розміщували окремі твори звичайно безсистемно, як однорідну масу; або оскільки певні думи можна було притягнути до яких-небудь історичних дат, сі думи розміщувано в хронологічнім порядку тих подій, на які вони натякали. Таку систему бачимо в Срезневського й у Максимовича в збірнику 1849 р. (тут ліричні думи і, так сказати, думи без дати поміщені перед виразно історичними думами, що йдуть у хронологічнім порядку). Хронологічний порядок був розуміється і в Історичних піснях, і в поетичній історії козаччини Костомарова. Взагалі в старших працях витворився виразний погляд на думи як на історичний матеріал, і се відбилось і на систематизації дум, що переводилася майже виключно на хронологічних підвалинах. Чи не одинокий виїмок з цього правила маємо в статті Ламанського, що не хотів розглядати дум з історичного становища, а тільки як оповіданні пісні на мандрівні теми, але його огляд не мав ані вичерпного, ані дуже систематичного характеру. Отже становище Лисовського в групуванню дум трохи складніше від його попередників, і не спинячись на його порівнянню думи і пісні, і на теорії походження дум з пісень через утрату ліричного надхнення — „завдяки яким-небудь впливам“, — ми присвятимо трохи уваги саме його класифікації.

Спочатку Лисовський дає нам повний інвентар дум і сповіщає, що має на увазі 70 дум, себ-то сімдесят записів. Сю скількість він поділяє на 22 теми з відмінами і далі думами він називає саме теми, а окремих представників теми — варіантами. В уяві Лисовського сі двадцять дві думи об’єднані в певні групи, „кружки“, а саме: 1) Шість дум про Хмельниччину. 2) Два плачі і Маруся Богуславка. 3) Три думи на тему трьох братів — Азовські брати, Самарські брати і Буря на морі, вона-ж про Олексія Поповича. 4) Три думи з щоденного життя: Вітчим, Чужина і Вдова і три сини. 5) Думи про Козацьке життя і Ганджу Андібера. Думи про Самійла Кішку (6), про Хведора Безрідного (7) і про Сокола (8)творять окремі самостійні кружки. В цю систему не ввійшли Коновченко та Голота, хоч нижче Лисовський розглядає їх.

Сі головні кружки поділяються ріжно всередині, а назовні один з одним також мають ріжні сполучення. Тому для вияснення їх відносин Лисовський задумує вжити сферичної класифікації — лінійна класифікація, мовляв, може передати тільки наступність у часі одної серії явищ (одного роду, як каже автор); площинна класифікація передає сучасність кількох серій, а щоб передати разом сучасність кількох серій і сучасність явищ у середині серії, треба класифікації сферичної. На підставі такої класифікації Лисовський сподівався знайти генезу тих дум, що не мають історичного змісту і точних вказівок на час своєї появи. Звязки такої неісторичної думи з іншими, історичними думами, мовляв, можуть з’ясувати її розвій і відбити її історію: думка не позбавлена інтересу, але недокінчена і незреалізована в „Оп'яті“. Що-до самої класифікації, завважує Лисовський — її едина хиба та, що її трудно передати словами.

¹⁾ Рецензія W (мабуть Горленка) в *Этнограф*. Обозрѣнії, 1891, № 4, с. 21; А. Степовича в К. С., 1891, кн. IX, с. 505; анонімна рецензія в „Русской Мысли“, 1891, кн. IX, с. 392. Як ілюстрацію літературної репутації Лисовського див. також немилосердну рецензію І. Стешенка на його пізнішу статтю про Шевченка (*Киевская Старина*, 1896 р., кн. X, с. 23).

І дійсно авторові так і не вдалося виложити на папері тої класифікації дум, що очевидно склалася в його уяві. З цього приводу Горленко завважував презирливо, що брак підготовки автора не можна замінити „толками вкривъ и вкосъ“ про „лінійну і сферичну класифікацію“. Але рецензент говорив тут з непотрібним роздратуванням, ми-ж завдали собі труду перевірити олівцем на папері туманні міркування Лисовського і відчули в них багато вірного. Самі труднощі викладу, що роблять його роботу так мало вжиточною, Лисовському кінець-кінцем було-б дуже легко побороти за допомогою схематичного рисунка отих відносин між „кружками“, що так трудно було оповісти словами; але середнім письменникам минулого віку думка про діяграми була настільки-ж чужа, наскільки вона невідступна в наших сучасників, і Лисовському вона також не прийшла до голови. Він волів зовсім відмовитись від своєї системи класифікації, і кінець-кінцем розмітивши в думці всі думи на двох радіусах, що виходять від одного центру — думи про Кішку, він так і не розгорнув своєї сферичної класифікації.

Але ми постараємося розібраться близче в класифікаційнім хаосі Лисовського і в тих відносинах між окремими думами, які він намітив. Сі відносини, як їх бачить Лисовський, двоякі: думи об'єднуються в певні групи, що ніби виходять від одного, або від кількох основних творів. Окремі-ж думи ріжних груп знов підпадають впливові сусідніх центрів. Се дає нам справді досить складний образ розвою думової творчості! В осередку схеми, як найстарші „кружки“, Лисовський ставить Самійла Кішку і два Плачі разом з Марусею Богуславкою (не знати, чи на таке виділення вплинула думка, що всі сі думи, як невільничі, належать до найстаршої верстви дум, — цього Лисовський не говорить, але сама по собі така думка була-б вповні правдоподібна). Від думи про Кішку, на думку Лисовського, виходять променями (радіусами) думи, що визначаються своїм бадьорим настроєм і нахилом до реалізму, як от шість дум про Хмельниччину. Сі думи він поділяє на три: думи з життя Хмельницького і думи історично-сатиричні. До сеї-ж серії належить, на його думку, і дума про Голоту, а далі на продовженню того самого радіуса думи про Андібера і Козацьке життя. Від другої центральної групи — Плачів, Лисовський виводить майже всю решту дум: елегійні й моралістичні. Коновченко, Хведір Безрідний і Соколя стоять окремо від сих двох радіусів: Коновченко більше до бадьорих, до радіуса Кішки, Хведір Безрідний близче до сумних, радіуса Плачів. Місце Соколяти невиразне, десь на однаковім віддаленню від тих і від других. Се мабуть сталося в звязку з алгоритмом толкуванням сеї думи Лисовського (див. нижче с. 29 — 30), бо послідовно Лисовський повинен був помістити Соколя в центрі, серед невільничих дум — між Утечою Кішки і Плачами.

Розвій бадьорої, реалістичної серії дум, на думку автора, відбувався так, що епічне заложення думи про Кішку никло й перетворювалося в реалістично сатиричні напрямі. Характеристичний приклад цього процесу дає аналіз думи про Голоту. Лисовський вважає підkład сеї думи за старий — старший від часів Хмельниччини, і сей підkład перероблено у відому нам думу, мовляв, аж тоді, як усіх Хмельниччини й утворені під її впливом думи викликали смак до реалістичних фігур. Тоді, мовляв, якийсь кобзар міг відкопати в своїй пам'яті козака Голоту старої думи, фігуру досить реалістичну, і переробити її знов для вжитку в новім стилі. Таке перероблювання старих мотивів у новім духу на гадку Лисовського витворило цілу переходову епоху в історії дум, коли старі епічні думи „заражались“ реалізмом, як напр. Голота, інші-ж, очевидно під впливом Плачів, діставали закраску ліричну. За приклад цього другого процесу Лисовський виставляє Коновченка. Він, мовляв, склався як продукт сього переходового часу і як епічний твір з реалістичною обстановою, але з ліричним закінченням.

Лірична серія дум, на думку Лисовського, розбита на дві групи, що згуртувалися навколо двох огнищ. Перше — се Плачі, Маруся Богуславка, Чужина і Вітчим. Друге — Азовські брати, Самарські брати, Буря на морі та Вдова і три сини — себ-то група, об'єднана мотивом трьох братів. Сі дві групи, наскільки можна зрозуміти Лисовського,

треба уявляти собі розміщеними так, що родинні думи першої групи (Чужина і Вітчим) найближче стоять до моралістичної думи другої групи (до Вдови), а невільницькі плачі з першої групи і Азовські брати з другої знов зустрічаються одні з одними.

Так приблизно можна розуміти думку Лисовського, його класифікацію, що викликала стільки глузувань. „Система“ ся розуміється була тільки намічена, в досить непророзих виразах, але знов повторимо, що її варто було розшифрувати, навіть затративши для цього досить часу. Се все таки була спроба розібратися в масі думових текстів як в певних літературних творах, що мали свою внутрішню історію, повну перехресних впливів і змін у формі і змісті,—не позбавлена вірних і влучних гадок і спостережень. Напр. думка про обопільне притягання дум на тему трьох синів, незалежно від їх ріжного походження, була дуже справедлива йцінна,—тільки у автора вона лишилася без ужитку, як і його інші спостереження. Але, як сказано, деякі з цих спостережень згодом були успішно розвинені компетентнішими й умілішими руками. Так, багато оцінок Лисовського що-до окремих дум засвоїв Арабажин¹⁾. Декотрі прийняв в „Історії Літератури“ М. Возняк. Загальний поділ дум Лисовського на два радіуси, змістом обох серій дещо нагадує поділ Ф. Колесси на дві історичні верстви дум, і новіша верства Колесси відповідає реалістичному радіусові Лисовського. Ми навіть мусимо відзначити, що його аналіз дум „переходової доби“, властиво дум двоякого характеру, як Коновченко, при всій своїй загальності, вірніше відбиває складність цих процесів ніж дещо спрощений поділ Колесси на стару й новішу верству. Міркування Лисовського про родовий момент у думах розвинули ми, коментуючи думу про Бурю.

Таким чином не можемо сказати, що „Опытъ“ Лисовського пройшов безслідно. Та безпосереднього відгомону в літературі про думи 1890-х рр. його праця й класифікаційна система не знайшла. Окрім докорів за неученість і дилетантизм „Опытъ“—як вираз провінціяльної думки, що замість зеленого стола звернулася в сферу теорії й історії словесності²⁾—не здобув тоді нічого. І се нарешті не так дивно. Як „спроба дослідження“ дум, праця дійсно була занадто слаба, а таким дослідом вона ж хотіла бути! Кінчаючи свою рецензію на Лисовського, Горленко висловив надію, що те, чого не дав Лисовський, дасть П. Г. Житецький у праці про думи, яку вже заповіла редакція „Київської Старини“. І дійсно отся робота Житецького стала першим суцільним науковим дослідом кобзарського епосу. Після малозамітного, хоч цікавого, і все таки цінного intermezzo, яке утворила розглянена стаття Лисовського, ми й передімо до цього досліду.

„Мысли о малорусскихъ народныхъ думахъ“. Теорія Житецького, її джерела і дискусія, що вона викликала. Робота Житецького має з становища нашої розвідки двоє значіння. По-перше, в ній з'явилися нарешті в повному виді знамениті „Повѣсти малороссійскія“, що вже так довго просилися на світ. По-друге, в рамках філологічного та історично-літературного досліду тут був зроблений дуже повний перегляд зібраних дум і їх варіантів,—найповніший з усіх дотогочасних підсумків того роду. Але окрім того не треба забувати і великої теоретичної ваги, що мала ся праця для історії дум узагалі, давши громадянству на довгий час певну наукову формулу для їх оцінки і ожививши роботу над дослідженням кобзарського епосу. Праця з'явилася в „Київській Старині“ протягом 1892 р., як низка статей, що потім були об'єднані в одну книжку під заголовком „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893). Окрім розділів не були дуже тісно пов'язані між собою, хоч усі вони торкалися двох основних питань, розроблюваних у цій праці: аналізу словесної форми дум і питання походження. Розділів було шість, і їх зміст відбився в їх заголовках: 1) Будова мови і поетичний стиль у думах. 2) Стародавні мандрівні школярі. 3) Старинні малоруські вірші. 4) Від-

¹⁾ К. Арабажинъ, „Историческая пѣсни и думы малорусского народа“ в „Исторії русской литературы подъ ред. Е. В. Анічкова“, т. II, 1908.

²⁾ В рецензії А. Степовича.

биття (отраженіє) пісенних мотивів у думах. 5) Творці й співці дум. 6) Старий запис дум з оглядом їх варіантів—се розділ, присвячений „Повістям“. Ми могли б спинитися тільки на сім останнім розділі, але беручи на увагу ту полеміку, що викликали „Мысли“, і той надзвичайний вплив, що вони мали на дальший перебіг історії дослідження дум, мусимо хоч коротко переглянути головні моменти в книзі.

В просторій і дуже гострій критиці на працю П. Г. Житецького акад. М. Ф. Сумцова¹⁾ писав, що автор властиво мав право назвати свою працю не „Мысли“, а тільки „мысль“ (в однині),—бо тут на протязі цілої книги провадиться, мовляв, тільки одна думка—твердження про вплив книжної науки на думи. Висказ Сумцова був умисно злобний; але навіть у такій перебільшенні формі його слова не були вірні. Він мусів-би був сказати принаймні—дві мислі, бо в дійсності в досліді дум Житецького виразно виступають дві такі провідні ідеї. Але тільки друга з них ідея була симпатична самому Сумцову, тому він і поставився до неї не як до особистої думки Житецького, а як до об'єктивно даного факту. Ся друга ідея Житецького—се абсолютне значіння матірного авторитету в моралізації дум і взагалі в українськім народнім світогляді,—те, що пізніше в нашій літературі часом називалось, невлучно, пережитками українського матріярхату.

Думка про перевагу матірного авторитету над усіким іншим була не нова в дослідженні дум, її висловив уже раніше Потебня з приводу Олексія Поповича²⁾, і сам Сумцов розвивав її в статті на ту-ж тему, що друкувалась майже одночасно з „Мыслями“³⁾; але в праці Житецького ся думка про матірний авторитет дісталася дуже важне, майже центральне місце.

На думку Житецького, в старім родиннім хліборобськім устрою життя вплив матери був надзвичайно великий. Мати грає тут ролю єдиного арбітра в конфліктах, що мусили з'являтись в умовах колективної праці й володіння (с. 72). Се, мовляв, авторитет не правовий, а більше психологічний, але тим вищий і могутніший своїм впливом. Через се мати, як символ сім'ї, являється і одиноким стримуючим, постійним моментом серед непевного, авантурницького життя, що складається в неспокійнім сусідстві степу під впливом козакування (с. 25). Поруч того мати вдова, занедбана своїми дітьми у войовничих відносинах XVI в., покинена й безборонна, в силу того авторитету, що припадає їй попередніх передумов українського побуту, стає так-би сказати агітаційним мотивом для моралістичної творчости тих часів. Вона дає надхнення моралістичній поезії й думам: думи ніби утворюються спеціально для оборони матерів, як пригадки про ту пошану, що належить матері від синів (с. 159). Ціла ся теорія, що переходить як ліричний Leitmotiv через усі „Мысли“, немов-би віддана під духовий патронат літописної княгині Ольги, покиненої сином, якого вона весь час накликає до занедбаного родинного й національного обов'язку. Автор вважає її за найстарший образ самовідреченої й авторитетної матери-Українки—і дійсно вміє відзначити зворушливі паралелізми між оповіданням літописця про Святославову матір і думою про бідну вдову і невдячних синів (с. 157).

Вся ся частина міркувань Житецького що-до значіння матірного авторитету в думах була прийнята прихильно і не викликала заперечень, мабуть як річ само собою зрозуміла⁴⁾. Тимчасом на нашу думку ся була найменш тривка частина „Мыслей“. Мораль дум не така проста, щоб її цілу до решти можна було вложить в одну тільки п'яту заповідь. Як се ми старалисъ довести в іншім місці, мораль дум подекуди буває дуже неоднорідна й змінна й аналіз моральних тез у думах часто відкриває нам більш ніж

¹⁾ Н. Сумцовъ, „Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ“, Этнографическое Обозрѣніе, 1895, кн. I.

²⁾ А. Потебня, Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень, т. II, с. 301 дд.

³⁾ Н. Сумцовъ, Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ, Кіевская Старина, 1894, кн. I.

⁴⁾ Тільки Драгоманов висловив з того приводу маленьке застереження—що мовляв на підставі ідеї пошани до матери „не можна вирішувати питання про те окруження, в котрім зложилися наші найстарші думы“ (Р. Л. Н., Творці козацьких дум, „Жите і Слово“, 1894, кн. I, с. 289).

одну якусь суцільну моральну систему: ми знаходимо в них відбитки ріжних станових поглядів і пережитки ріжних звичаїв. Питання про мораль думи тепер не можна вже трактувати так просто, як се робив Житецький, і безумовно не можна віддавати в ній стільки місця спеціально материному авторитетові. Особливо не можна робити сього коштом більш могутнього і виразніше наміченого в думах—авторитету роду.

Тому значно цінніша від сих думок Житецького про мораль у думах була друга його „мысль“, на яку так їдко нападав Сумцов—думка про звязок дум із шкільною літературою, і його своєрідна теорія професійних носителів думової поезії у вигляді пенсіонерів церковних шпиталів. В іншій, не менш неприхильній рецензії на „Мысли“, акад. А. Соболевський сказав про сю частину міркувань Житецького—що „единственное достоинство этихъ мыслей—ихъ новизна“¹⁾. І се була в головній мірі правда. Їх вартість дійсно була умовна, залежна від свого часу, і не все з сих міркувань пережило свою пору. Тільки, говорячи так, акад. Соболевський не доцінив вартості самого елементу „новизны“ для науки. Можливо, що дійсно тоді сього не відчули зразу, і ми тільки тепер, порівнявши те оживлення в літературі, те багатство полемік і теоретично-критичних спостережень, що піднялось слідом за появою „Мыслей“, з тим, що було зроблено й сказано з приводу дум до 1890-х рр., можемо уяснити собі цінність новостиїв ідеї. Нині ми бачимо, як мало „нового“ було в літературі про думи перед тим, як мало було думок, провідних ідей або наукових історично-літературних гіпотез, і як мало серйозних дослідів. В іншій місці своєї рецензії Соболевський писав, що думки Житецького зовсім несподівані: „Дотепер у літературі про думи ми не зустрічали нічого такого, що могло б нас скільки-небудь підготувати до таких думок“. Се було характеристичне; характеристичне й те, що відкинувши погляди Житецького про шкільне походження дум—погляди обґрунтовані імпозантним, як на свій час, апаратом, Соболевський вважав за можливе ліквідувати сю справу таким загальним, поверховним, а разом з тим таким знайомим з старих часів міркуванням: „Ріжницю між думами й піснями можна звести до того, що дума являється народною епічною піснею з тою формою й музикою, яку вона мала в старину, в тих часах, як перейшла від народу до співців-жебраків, а пісня се з усякого погляду (текстового і музичного) щось порівнюючи нове, що з'явилось після довгого оброблювання первісного тексту народом“²⁾.

Розгляд поглядів самого Соболевського сюди не належить: тут ми наводимо всі цитати тільки як показні явища, що відбивають те враження, що зробили „Мысли“ на спеціялістів і їх так сказати—стимулятивну вартість. Незалежно від її об'єктивної цінності, теорія Житецького про шкільний вплив на думи була цінна якраз з цього боку, тим що вносила якусь диференціацію в поняття української народної поезії, виділяючи кобзарський епос з маси народної поезії, що все ще здавалась історикам словесності такою одноманітною й суцільною.

Таку саму вартість мала також і думка Житецького про творців кобзарського епосу, що також викликала бурю гніву й глузувань, хоч не повинна була здаватись вже такою „новою“, „несподіваною“, „непідготованою“ і т. д. Ми дивимось на сю думку як на новий етап в історії дослідження походження думи, що наближував се питання до розвязки. Після безkritичних поглядів про загально народне походження дум з того часу, коли „каждый Малорос был музыкантом“ (воно проглядає ще й у вище наведених словах Соболевського), ми мали теорію кобзарської „геніяльності“ Куліша, і нарешті в 1880-х роках ми знайшли вже досить фактичного матеріялу для конструкції якоїсь, хоч тимчасової, гіпотези про корпоративні підвалини кобзарського епосу. Ми навіть знайшли таку гіпотезу, вузьку, але дуже певну, добре обґрунтовану і цінну своїми методичними можливостями для дальших дослідів: гіпотезу територіальної організації кобзарства і

¹⁾ А. Соболевский, Несколько словъ о малорусскихъ думахъ. (Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Н. Житецкаго), Живая Старина, 1893, кн. 2, с. 249.

²⁾ Там-же, с. 253.

залежности від неї окремих дум з їх редакціями й варіантами. Правда, ся гіпотеза в тих часах лишилась невикористаною і нові розшуки Житецького також не пішли в її напрямі. Тим не менше його розшуки принесли багато цінного для досліду дум, з нової, ще зовсім невикористаної сфери. Вони сильно наблизили питання про походження кобзарського епосу до всебічного вирішення, і з цього боку мали величезне значіння в його розумінню. Але що досліди Житецького в сій сфері, як ми сказали, до деякої міри вже були підготовані раніше, тому перше ніж перейти до самої теорії Житецького, глянемо на ті спеціальні історично-культурні студії, що могли вплинути на його хід думок. Ми не згадували їх у хронологічнім порядку, відложивши до сеї хвилі тому, що аж у звязку з працею Житецького стає ясним ціле їх значіння.

Сі студії не мали на увазі спеціально дум або кобзарів і до літератури сих тем не належать; ми звернемо на них увагу тільки, оскільки вони дали привід до досліду над думами, і стали одним з аргументів в доказовій системі „Мислей“.

Се були історично-культурні досліди П. Єфименка про старі форми опіки над бідними, виложені в статті під заголовком „Шпитали въ Малороссії“¹⁾, і додатки до тої статті: його власні й акад. Сумцова²⁾. Більша стаття Єфименка займалася захистами для старців у старій Русі, в Московщині й на Україні XVI в., так званими шпиталями, домами для бідних, що утримувалися з церковних засобів, або з побожних фондів, що дарували на сю мету багаті люди чи влада. Єфименко подав актові відомості про життя й господарство тих захистів, розгортаючи цікаву історичну картину найнужденішої форми людського побуту. Але він не робив ніяких висновків що-до культурної функції самих шпиталів, тим менше зближував їх мешканців з сучасним співочим старцівством, або з питанням про походження кобзарських дум. Робота мала інтерес тільки для історії громадської опіки, або для жебрацтва в широкім розумінню, якого в нас тоді власне ніхто не досліджував. Але при зачитуванню сеї статті в Харківськім історично-філологічнім товаристві, в дискусії з її приводу, до відомостей статті було додано дуже багато матеріалу, цікавого особливо для дослідів кобзарства, що й був опублікований у другій замітці Єфименка. Відложивши сі відомості з 1880-х рр. на се місце, ми мусимо ширше переказати їх тепер, з огляду на їх велику інформативну цінність: ми вже завважили, що сі відомості могли послужити стимулом і для дослідів Боржковського, хоч він не покликався на них; рішучий вплив вони мали на зформування теорії Житецького, і на все дальнє дослідження корпоративної сторони кобзарської творчості.

В згаданій дискусії в Харківськім Товаристві Єфименкові було звернено увагу на звітку в „Минскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ про організацію старців у Слуцькім повіті. Окрім того М. Д. Лінда оповів деяло про харківських старців і про жебраків на Поділлю. Відомості з минської газети, хоч вони торкаються території не української, являються поруч з відомостями Томачинського, Боржковського й Мартиновича одною з найповніших інформацій про цехову організацію старців і з огляду на спільні риси мають величезну вагу і для досліду нашого співочого старцівства. В сій газетній звітці описано умови вступу до старцівського цеху, шостилітню старцівську науку, по якій відбувається промоція учня на товариша, і останній іспит—у загальніших рисах уже відомий нам від Мартиновича. Далі маємо відомості про чергові цехові збори, організацію цехових фінансів і цехову юрисдикцію з її найвищим карним засобом: обрізуванням торби, себ-то позбавленням жебрацького стану. Згадано тут також про таємну мову старців. Деякі з сих відомостей були зовсім нові, а всі вони складаються в образ старечої організації незвичайно добре законсервованої, міцної і, як видно з її

¹⁾ „Кievская Старина“, 1883, кн. IV, с. 709. Ся стаття в свою чергу продовжувала студії О. Лазаревського—порівн. „Основу“, 1862, травень.

²⁾ П. Єфименко, Братства и союзы нищихъ, „Кievская Старина“, 1883, кн. IX—X, с. 312. Там-же Н. Сумцовъ, Шпиталь въ м. Боромлѣ, його-ж: Культурныя переживанія (Шпитали), „Кievская Старина“, 1890, кн. VII.

судівничих функцій—в найвищій мірі авторитетної. Ані подільські старці Боржковського, ані волинські Томачинського не дорівнюють організованістю та єдністю слуцьким жебракам (про полтавське старцівство не можемо говорити так категорично, бо звісні відомості Мартиновича давали тільки окремі моменти, не описуючи цілої організації¹⁾). Але не треба забувати, що сі слуцькі відомості не були перевірені на нашім матеріалі, наприклад, з центральної України, і ми зовсім не знаємо, наскільки звістки Слуцького повіту можна вважати за типові й загальні поза Білоруссю.

Оповідання Лінди напр., в тій-же замітці Єфименка, дає нам зовсім інший образ українського старцівства, і коли не все в ньому могло бути зовсім вірне, то очевидно не все там і сама казка. Відомості Лінди походили від видющого кобзаря Хоми Семененка, що жив столітнім старцем на Холодній Горі в Харкові, десь у 1870-х роках. Семененко мав 102 роки, як Лінда з ним познайомився. Се був старець родовитого козацького походження, добрий співак віршів і дум, що багато оповідав про давні старечі порядки. Між іншим оповідав він про подвійну організацію жебраків з поділом на чоловічу й жіночу половину, з яких кожна мала свого отамана, соцьких і десяцьких, та про періодичні збори жебраків у Броварськім лісі на теплого Миколи й на Спаса, і під Курськом на тамошній річний ярмарок: на сі збори, мовляв, збиралось до трьох тисяч старців. Всі ці дані навіть при деякій перебільшеності натякають на організацію старцівства відмінну від цехової, і сам Єфименко видимо допускав існування одної й другої організаційної форми. Маючи на увазі, що польська конституція, мовляв, допускала і такі організації, як величезний союз Циган з цілого краю під проводом циганського короля, Єфименко не сумнівався, „що при тодішніх соціальних порядках міг бути допущений і єдиний союз жебраків“. Він не робив спроби звязати сих старечих професійних спілок із шпиталями, які він досліджував на підставі актів, але очевидно не думав, щоб сі дві форми побуту: шпиталі і спілки—виключали одна одну.

Отсі міркування про організацію старців мав перед собою Житецький, коли в своїй праці він поставив питання про творців кобзарського епосу конкретніше, ніж се робилось перед ним—не натякаючи на рапсодів, бардів, скальдів і В. Скотового мінстреля, але виходячи з конкретних вказівок мови дум і історично-культурних умов старої України.

Бо дійшовши у вище згаданім аналізі моральної ідеології дум (яка на його думку „являється майже виключно родинною мораллю“—с. 72) до висновку, що в своїй ідеології думи зовсім народні,—Житецький з другого боку завважує в думах „певний метод думки і почування, що виробляється під впливом культурної звички до самообсервації до аналізу пережитого й передуманого“ (с. 35), і сі ознаки приводять Житецького до шукань походження думи в якісь народнім осередку, близькім до шкільної культури. За се йому промовляють два роди аргументів: перше—в думах існують книжні, ненародні вирази, і трудні стилістичні форми, чужі народнім пісням; сучасні старці, що співають сі думи, сами не могли бути творцями таких складних творів. Друге—на Україні в давніших часах довго існувала верства освічених людей дуже близьких до народу і спеціально до козацтва, що весь час активно переводила обмін між тогочасною шкільною літературною культурою та народнім світоглядом і народньою поезією, витворюючи своєрідну категорію популярної шкільної поезії: верства мандрівних школлярів-дяків—і в звязок з тою словесністю, що розносили вони, ставить Житецький і думи.

Сам аналіз мови й поетичного стилю дум у Житецького мало дає нового. Подібно як се робив вже Срезневський і Метлинський, він завважує, що поетична форма дум наближається до прози більше, ніж до правильного віршу; завважує, як се робилось і перед ним, перевагу діеслова в думах. Новіше його помічення, що вірш, або рядок у думі утворюється за принципом риторичного акценту (с. 6),—так що на кожний вірш припадає один акцент, а цілий вірш у думі відповідає одній тонічній стопі. Відзначує також

¹⁾ З наших розпитів у П. Д. Мартиновича зокрема про „обрізування торби“ не вияснилось, чи у відомих йому полтавських старечих організаціях воно мало характер справжньої карної санкції.

велике значіння зліпного (аглютинованого) речення і періодичної мови. Всі сі стилістичні засоби—досить штучні, на думку Житецького,—вимагали деякої книжної культури. В думах навіть „трапляються часто взірцеві періоди, ніби побудовані за всіма правилами риторичного мистецтва: тільки непідробна щирість, що належить народньому слову, каже нам вірити, що сі періоди утворив народ, а не написала рука досвідченого стиліста“ (с. 15). Нарешті автор відмічає рефлексійний характер дум: „від народньої думи дійсно вів думою співака“ (с. 17).

Сі останні слова були незручні, бо їх можна було зрозуміти так, ніби автор пояснює ними саму назву думи, тимчасом коли Житецький мусів бути зовсім свідомим умовності і, так сказати, літературності цього терміну. Але треба завважити, що глибокого аналізу поняття думи, як поетичної форми відмінної від строфової пісні, у Житецького взагалі не було. А тим самим не було й вияснено значіння і обсягу терміну „дума“. Соболевський мав право закидати Житецькому—як він се і зробив у своїй рецензії—навіть непослідовність в уживанню цього терміну—хоч не мав права завдавати йому з цього величного гріху: поняття думи тоді дійсно ще не було точно окреслене. Трудно було докоріти Житецькому за те, що він не зробив того, чого й інші тоді ще не могли зробити, бо коли інші письменники перед ним уникали змішування дум і пісень, то се була тільки справа їх інтуїції, а не міркувань опертих на яких-небудь об'єктивних критеріях. Але в думках Житецького про поетичний стиль дум були й інші, ще менше оправдані неточності: як от його аргументування „непідробленою щирістю“ дум, досить наївне само по собі й до того ще й недоречне, бо, як відзначив Драгоманов, Житецький серед взірців справжнього думового стилю процитував в „Мислях“ фальшиву думу про Мазепу і Палія, котрої Антонович і Драгоманов не помістили в реєстрі фальсифікатів тільки тому, що вона належала до XVIII в., якого вони не торкались в „Історичних Піснях“¹⁾. Про неї Драгоманов писав у своїх „Політичних піснях“, але Житецький не використав їх у своїй праці. Хиба Житецького була й у тім, що не проаналізувавши поняття „думи“, він толкував як згадки про думи в сучаснім розумінні слова всі оповідання польських пам'яток про українські думи, так як се ми вже бачили у Ягіча. Ідучи за сими згадками, він прийшов до такого мало обґрунтованого висновку про еволюцію дум: батьківщина дум се Галичина; думи були спочатку піснями епічного змісту і тільки в козацьку епоху з'явилися військові думи, і в сім періоді думи перейшли з Галичини на Україну, і при сім переході дістали свою типову поетичну форму (с. 129). Однаке ся штучна теорія не викликала майже ніяких заперечень у критиків, що так наставились ганьбити всі „мысли“ Житецького!..

Але окрім такої загальної схеми розвою дум, Житецький старався дати і якісь точніші відомості з їх історії, і тут його висновки стояли на міцнішім ґрунті. Прийшовши до висновку, що думи не зовсім відповідають умовам і засобам чисто народньої творчості, він звертається до тої верстви людності, де вони могли з'явитися. Се на думку автора, була класа мандрівних школярів, „мандрівних дяків“—„пиворізів“. Для своєї мети він розглядає творчість цього своєрідного літературного стану—духовні вірші й канти, і порівнюючи їх з думами, знаходить у них спільній, важний на його думку елемент—дієслівну риму, що вказує на генетичну близькість обох цих родів поезії: вірш і дум. Звертає увагу на той факт, що багато з цих мандрівних школярів, що розносили свою шкільну культуру по Україні, часто зовсім кидали школу і кінець-кінцем осідали між народом, як дяки й учителі, або йшли в козаки, як військові писарі, й бували активними учасниками козацьких воєн. Бувши сами свідками й учасниками великих подій, що хвилювали народ і козацтво, вони потім оспівували їх у своїм шкільнім стилю, що за час перебування школярів у народі звичайно тратив дещо з своєї схоластичної шорсткості й наближався до народніх творів: тому сі шкільні поеми потім сами знаходили

¹⁾ Як вище с. 292.

дорогу в народ. Але сі козацько-школярські твори, на думку Житецького, се ще не думи в нашому розумінню—кобзарських речитативів. Властиву майстерню дум Житецький уміщав не на Запорожжю і не в школі, а в старих українських шпиталах, захистах для старців і калік та військових інвалідів (с. 165). Тут мовляв у сусідстві церкви, в церковній атмосфері, і під впливом шкільної книжності, оброблялися що-йно згадані школярські твори в більше народнім стилю.

Критики Житецького: Сумцов, Драгоманов та ін., дорікали йому, що авторство дум він приписував шпитальним старцям і жебракам-калікам, себ-то найнижчій, найменше вартісній верстві громадянства і тим ніби принижував самі думи. Се було не зовсім вірно, бо говорячи про шпиталі, Житецький дуже енергійно підкреслював функцію власне військових шпиталів: „для людей рицерськихъ отъ непріятелей въ разныхъ битвахъ показанныхъ“, як каже фундукова грамота Терехтемирівського військового шпиталю. Житецький не допускав, щоб наприклад сучасні старці, які співають думи, могли сами їх творити або творчо впливати на їх зміст, і коли він говорив про шпитальне походження дум, то мав на увазі кваліфіковану військову публіку, що доживала в них віку за простибіг. Таких явищ згадує чимало вже й Єфименко: він згадує старців шляхтичів і козаків, що культурно мусіли стояти багато вище від шпитального жебрацького оточення, і могли зовсім відповідати умовам цього школярсько-козацького типу (також не бог-зна як делікатного!), що на гадку Житецького був творцем всеї „національної“ поезії. Критики Житецького, полемізуючи з ним, мали перед очима найбільш понуру сторону матеріялу про шпиталі в Єфименка, зібраного в його великій статті: всі ті описи „смраду“ і „матернихъ словъ“, що цитуються в історичних пам'ятках про жебрацькі захисти і дійсно надають сумного кольориту сюму історично-культурному образкові, а не звертали уваги на те, що й сам Єфименко розділяв старі захисти для старців на ріжні типи, а Житецький проводив диференціацію шпиталів і далі. Ми вже згадували харківського старця другої замітки Єфименка: колишнього козака, а потім прошака-бандуриста, що своїм старечим „святым“ хлібом обділював дітей і дорослих, і тішив і повчав їх своїми оповіданнями про старовину. Такий співак дум—що сам нагадує якусь епічну постать, якого-небудь Матяша або іншого мудрого героя думи, а при тому справжній професійний жебрак,—не був мабуть занадто вже великою рідкістю, особливо в козацьких часах, в XVII—XVIII віці. Тому думка про звязок такого жебрака з думами даремно ображала почуття пошани для народної творчості, як се бачимо в Драгоманова й Соболевського.

А Житецький, говорячи про старців як авторів дум, має на увазі власне такі типи, а не немічних шпитальніків; тому й не можна його гіпотезу про авторство дум збувати поверховою критикою шпиталів узагалі!

Думки Житецького на наш погляд найвиразніше підсумовані в сім уступі з п'ятого розділу його праці:

„З усього видно, що творці дум сами були безпосередніми свідками подій. Ми думаєм однаке, що типові ознаки дум не могли виробитись і устаткуватись на полі битви, остронь від культурного впливу школи, тому ініціатива в творенні дум завжди належала „старцям“, з-посеред яких з часом виділився окремий тип військових кобзарів або бандуристів. Тулились сі бандуристи в козацьких загонах, і про події свого часу знали не з чужих слів. Се були старі вояки-козаки, що за старістю й іншими причинами не володіли вже зброєю і входили в склад полкової музики. Вони розважали козаків своєю штукою в перервах бойових годин, а по закінченню походу розносили славу героїв по цілій Україні. При загальному зацікавленні подіями, в яких безпосередню участь брав сам народ, думи, що бандуристи співали на ярмарках і в інших людніх місцях, не тільки давали поетичну насолоду народові, але й вдовольняли його вимоги політичного знання“ (с. 170).

Вих словах ми маємо досить повне résumé поглядів Житецького на авторів і співаків дум,—поглядів, з якими стільки полемізовано, однаке не виставляючи конкуренційної теорії проти них. Та правду сказавши, полеміка велась властиво не що-до самої сути, а що-до деталів, в які при тогочасних відомостях про минуле кобзарства властиво краще

було й не заглиблюватися. Для ілюстрації спору наведемо уступ з „Замѣтокъ“ Сумцова про теорію творців дум Житецького:

„В розділі п'ятім д. Ж. говорить про творців дум. Дорогою аналогій і літературних сугестій (внушеній) автор старається переконати читача, що творцями дум були „старці“, себ-то жебраки (нищі). Живучи в церковних шпиталах, коло шкіл, стоячи в близьких зносинах з церковниками, жебраки засвоїли собі від них літературні мотиви і переробляли їх за даними народного життя.

„Трудно прийняти сю гіпотезу з тої причини, що старці здавна відомі як люди фізично кволі, каліки, хворі й старі; люди такого „убогого чину“ не могли створити таких сильних мистецьких творів, як думи. Можливо, що й старці були творцями дум, але не такі убогі, якими вони з'являються в книзі д. Ж., якими вони були дійсно в XVII—XVIII вв., а може такі як богатирі великоруської билини про „Сорок калик со каликою“. Може справжнє життя старої Русі давало таких богатирів, старців — творців пісень. Се дійсно могло бути, завдяки існуванню в старій Русі жебрацьких товариств і братств. З давніх літописів і навчань видно, що прочані (паломники) ходили товпами, а се говорить про міцну організацію... Серед таких старців могли бути богатирі-пісно-творці, наслідники давніх Боянів, приятелі західних вагантів і голіядрів“ (с. 106).

Виходить отже, що спір ішов тільки про якість тих старців, що творили думи, і про те, чи жили вони в шпиталах, чи ні, а не про факт самого авторства старців!

Аргументація Драгоманова була трохи відмінна, але також не була глибока: він настоював на тім, що думи, а спеціально невільничі думи, зложили люди, що були знайомі з життям, що в них описувалось, аргументуючи подібно до міркувань Куліша в Записках: „Коли хто з них і міг-би, постарівши або окалічивши, увійти в число калік-жебраків, то в усякім разі се був не професіональний підцерковний старець, яким д. Ж-кий приписує складання наших дум, а бувалий козак, котрий тілько при кінці життя попався в старецьке товариство“¹⁾. Як бачимо, Драгоманов не зауважив слів Житецького, що власне таких „бувалих“ старців він мав на увазі в справі складання дум, і полемізував з думкою, що зовсім не належала Житецькому. Далі як на аргумент на користь нестаречого походження дум, Драгоманов вказав на основну ріжницю між бандуристами й лірниками, з яких перших він вважав за більш козацьких співаків, а лірників за типових старців:

„Лірники перейняли від кобзарів деякі їх думи з характером більш абстрактно-релігійним і дидактичним, напр. Олексія Поповича, про Трьох братів, та ніхто ще не стрічав лірника, котрий-би співав напр. думу про Кішку або про Хмельницького. Навіть і в новіших часах кобзар хоча й зробився похожим на старця тим, що буває сліпий і збирає милостиню, та все таки властиво не був старцем-жебраком; майже завсігди се був хазяїн, котрий тілько часами йшов співати, щоб зібрати милостиню. Давніше ся ріжниця мусіла бути ще більша, а в часах існування лицарської верстви співак життя людей сієї верстви мусів і сам належати до неї“.

Се був аргумент зовсім слабий; коли-б Драгоманов спинився докладно над фактами, що ілюструють його тезу, то всеї тої принципової ріжниці між кобзарями та лірниками, про яку він говорить, як про щось очевидне, він-би не зміг довести.

Ми знаємо від Горленка й від Боржковського, що лірники теж бувають хазяїнами,— мають землю й господарство і тільки в осени ходять на жебри. Відносини до таких майстрів-лірників бувають не менш поважні, як і до кобзарів, а їх знання й таланти не менші. З другого боку кобза теж не гарантує кобзаря від звичайного жебрацтва, і навіть від шпиталю. Ми маємо на увазі цінний, на нашу думку, аргумент на користь теорії Житецького, що брав за одне старців як професію зорганізовану, чи то в цех, чи в шпитальному братстві: се згадка Ломиковського про шпитальних кобзарів, що ми цитували вище з його Словника. „Кобза... настоящая бандура, но иногда именуется кобзою, ежели въ руках низкихъ или боядѣленыхъ, которые (ходять з нею) по торгамъ и ярмаркамъ“²⁾. Ся згадка показує нам дуже ясно, що кобзарі могли бути так само шпитальними старцями, як і господарями вже в перших роках XIX в., та що для суспільної думки ріжниця між кобзарем і лірником, хазяїном чи шпитальним—„богадѣленнымъ“, не могла

¹⁾ Р. Л. Н., Творці козацьких дум, Жите і Слово, 1894, с. 290.

²⁾ Київська Старина, 1894, кн. VIII, с. 17 (додаток).

М. С. Кравченко.

Кобзар М. Кравченко.

(Малюнок О. Сластьона в Комісії Історичної Пісенності УАН).

Державна
ордені Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

бути принциповою. Ми маємо тут тільки різні типи представників одної професії, що ріжнеться між собою якістю й до деякої міри хронологією,—але зовсім не два окремі суспільні явища.

Але се власне характеристичне для цілої полеміки з приводу „Мислей“ Житецького, що велась вона апріорними твердженнями й без ретельного використання відомостей про кобзарство, що були зібрані в літературі і ніби-то вважались за загально відомі. І в поглядах Сумцова й Драгоманова відчуваються ще останки романтичного погляду на кобзарство, як на якихось людей понад суспільністю, герой—поетів, бардів, мінстрелів, а не чесних професіоналів, що мало чим ріжнеться від інших зарібників, а в своїх стремліннях рівняються до сільської й хуторної публіки, яку вони обслуговують. А при тім полемісти Житецького зовсім не рахувалися з характером українського старцівства: вони дивляться на нього з міським презирством до жебрака-нероби, паразита й шарлатана; для Сумцова каліцтво старців являється їх свідоцтвом духовного убоства. Ся думка дивна, особливо п'ять літ після смерти Вересая, ще у свіжій пам'яті того культу, що був йому створений; але й поза такими індивідуальними свідченнями окремих кобзарів на користь старечого стану навіть поверховне ознайомлення з літературою про українських старців показувало, що погляд Сумцова на каліцтво не відповідає фактичному становищу калік. Каліцтво старців власне являється їх громадською кваліфікацією, правом на певне ремесло, якому в силу його необхідності признають самостійне місце в громадськім організмі¹⁾. Воно не суперечить ані громадській гідності людини, ані її моральному розвиткові, хоч безумовно виробляє певні специфічні риси характеру, і певні погляди, що відріжняються від ідеології хліборобської чи міщанської. Як і всякі професії, воно має, розуміється, свої громадські щаблі, знає великі таланти, що виростають понад масою, і такі індивідуальності чи групи, що стоять нижче рівня, нижче своєї професії. Все се навіть було вже висловлене то тут, то там, з нагоди окремих помічень у нашій старечій літературі, але все се якось лишалось поза увагою людей, що брались спеціально дискутувати над характером старцівства.

Так само злегковажено питання про старцівський репертуар. Драгоманов відмічав, що ні один лірник не співав дум про Хмельницького й Кішку. Се правда,—але як-же мало й кобзарів, що співали еі думи! Річ у тім, що в половині XIX в. се були вже мертві чисери і з-поміж професійних співаків, кобзарів чи лірників, їх узагалі вже мало хто пам'ястав. Драгоманов завважував, що лірники співають тільки дидактичні думи про Олексія Поповича і про трьох братів (Озовських, мабуть); але-ж до лірницького репертуару належить і найбільше „лицарська“ з усіх дум, і одна з найкращих—Коновченко: чудова дума, з складною дією і з складним моральним конфліктом, та без ніякого морального навчання. Тимчасом у селянських слухачів се власне найпопулярніша дума і саме тому вона найширше відома і між професійними співаками. Бо в питанню усної консервації думи, як і в інших справах поширення культурних вартостей, рішав кінець-кінцем тільки попит, інтерес авдиторії, а не геніяльність чи „убожество“ автора чи виконавця. Дума про Коновченка одна з найдовших дум у цілім кобзарськім репертуарі і видно не тому вона так добре законсервувалась, що її легко було затягнути. Техніка-ж запам'ятування мусіла бути розвинена в усіх старців і зокрема у професійних співаків, чи вони були лірники, чи кобзарі. Коли вивчення і пам'ятання думи оплачувалося, то для того не жалували труду ні ті, ні другі, бо се-ж було діло їх життя. Оплачування рішало питання репертуару.

І ще один момент, що був занедбаний у сій дискусії про авторство дум: настоючи на тому, що автори дум були активні учасники історичних подій, критики Житецького робили з них кінець-кінцем тільки музикальних козаків, що грали на бандурі й співали для розваги й свого поетичного задоволення. При сьому знов було упу-

1) Див. нашу замітку: „До соціології старцівства“, „Первісне Громадянство“, 1926, вип. III, с. 125 і багатство фактів, наведених у праці Б. Луговського, „Чернігівські старці“, там-że.

щено з очей професіоналізм кобзарства: те, що співання дум (з пам'яти, а не з нот і з книжки) се трудна штука, що вимагає довгої вправи і кілька літньої науки і то науки у професіонала кобзаря. Заучування нової думи навіть для досвідченого кобзаря вимагає досить довгої тяжкої роботи¹⁾, для аматора-ж з козаків воно було б ще трудніше особливо в умовах неспокійного військового життя²⁾. Се зовсім можливо, що окалічивши в бою й не маючи більш надії на активне вояцтво, не один козак виучувався цього трудного діла, щоб ним життя заповнити і з нього хліб їсти, так само як селянські діти осліпнувши дорослими йшли в кобзарську науку, щоб стати професійними співаками, і міняли хліборобство на старцівство майже так, як міняють одну професію на другу, себ-то незалежно від матеріального зубожіння. Такі приклади знаємо про Шута, про Башу, про нашого сучасника П. Кулика; могло се траплятись і з вояками. Але трудно натомість допустити, щоб активні вояки часто знаходили між боями час, щоб учитись кобзарського ремесла для своєї втіхи; хоч в окремих випадках се й могло траплятись, але висувати оттаку випадкову музичальність окремих активних козаків як основний фактор у питанню про творчість дум, там де при ділі мусила бути ціла корпорація, численна й міцна, судячи з її пережитків, се було серйозною помилкою з боку і Житецького і його критиків, спеціально Драгоманова. Всі вони в своїх теоріях, уявляючи авторів дум чи то в виді лицарів, чи шпитальників, чи калік перехожих, трактували питання про історичного носія дум занадто просто й однозначно, тимчасом коли вже сама ріжнорідність відомих нам дум говорить про досить ріжнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією.

Та се, як сказано, не була помилка спеціально Житецького, а й інших дослідників. Взагалі, як бачимо з сих побіжних вказівок, аргументи, вживані проти теорії Житецького, зовсім не були дуже серйозні, а здебільшого були значно слабші від його тез. Головною їх хибою було те, що вони старалися збути висновки Житецького загальними міркуваннями, подібними до тих, що знаходилися в старших дослідах про думи, а не заглиблювалися в сю тему, що встигла вже вирости й розгорнувшись. Не вважаючи на деякі прогалини й хиби, теорія Житецького мала все таки за собою чималий документальний апарат, і щоб її розбити, треба було щось більше ніж те, що її було протиставлено в полемічнім запалі.

Але „Мисли“ мали й таку частину, що не зазнала полемічних нападок і що дійсно зісталась найціннішою в їх складі. Се тексти „Повѣстей“, видруковані в останнім розділі праці. Про сі „Повѣсти“ вже була мова вище, і тут нам мало що лишилось додати,— а саме про техніку видання Житецького. Як уже згадано, в рукописі було 16 творів: тринадцять дум і три пісні³⁾), але Житецький надрукував з них тільки думи. Доожної думи зробив малий вступ, цінний звичайно тільки тим, що в ньому зроблено перегляд усіх перед тим друкованих варіантів; що-ж до видання самих „Повѣстей“, то спосіб Житецького був дуже докладний, майже бездоганний. Він не міняв, як виразно запевнює нас, недоладного правопису оригіналу, тільки звертав увагу читача на окремі правописні вибрики записувача. В одному лише він відійшов від оригіналу і то мабуть без серйозної шкоди для тексту: в поділі рядків. Описуючи рукопис, Житецький сказав, що

¹⁾ Бачимо напр., що Крюковський вчився Кішки, кілька ночей, і потім співав, а таки не вчився твердо; у нього полішались в тексті великі перерви і забув він сю думу скорше ніж інші.

²⁾ Правда, в постаті вже згаданого кобзаря-гайдамаки Бандурки ми маємо ніби такого вояка-кобзаря. Бандурка бере участь у походах,стереже військове майно й т. д. Але тим не менше се кобзар професіонал, він учився у кобзаря і в Січі він теж пробував не як вояк, а як музикант: „остался въ куренъ кореунскому между козаками, гдѣ находился черезъ шесть годъ упражняясь при охотныхъ козакахъ бандурною игрою... і „получалъ... во время прожития своего на Сѣчи одѣжу и деньги“ (К. С., 1886. кн. X, с. 383–387).

³⁾ Після кінця останнього тексту стояло окремо підкresлене слово Сабардакъ. Житецький не думав, що се заголовок нового твору, бо коло нього не було порядкового числа, як коло інших заголовків.

тільки перша сторінка збірки—початок Азовських братів—була записана з поділом на віршові рядки, а далі „Пов'єсти“ трактовані як проза. Тимчасом у Житецького всі думи надруковані віршами. Але коли порівняємо тексти з сим початком Азовських братів, то помічаемо, що Житецький при поділі придержувався подібних принципів, як і записувач,—виділяючи з тексту короткі римовані рядки поруч з довгими, що не витримують рими. Також у тім Житецький відступив від оригіналу, що друкував і коментував сі тексти не в порядку збірки (див. вище с. XXVIII), а перегрупувавши їх відповідно до змісту в такім порядку: 1) Вдова. 2) Брат і Сестра. 3) Козак прощається з сестрами. 4) Азовські Брати. 5) Три брати Самарські. 6) Хведір Безрідний. 7) „Козак Іван Коновченко“. 8) Іван Богуславець. 9) Кішка. 10) Олексій Попович. 11) Отаман Матьяш. 12) Сірчиха. 13) Розмова Дніпра з Дунаєм.

Для друку сих текстів і для коротеньких коментарів, що він пододавав до них, Житецькому довелось досить глибоко заглянути в думовий епос взагалі, і він дійсно зібрав для цього дуже солідний апарат, що й залишився в його архіві, і був нам доступний до використання з ласки сина покійного дослідника, Г. П. Житецького.

Сей апарат являє собою грубезну теку—понад 500 сторінок чвертки (227 мм × 182 мм), в якій зібрано кілька десятків пісень і віршів та 28 дум з варіантами й критичні замітки до них. Сі замітки були використані в „Мисляхъ“, але сам по собі сей матеріал міг дати привід до праці більшої і ширшої ніж „Мисли“.

З цього бачимо, що для тих коротеньких заміток про окремі думи, що подані в „Мисляхъ“, Житецький спирається на апарат дуже солідний, можливо приготовлений для якоєїсь ширшої праці про думи. Житецький розглядає тут звичайно попере-редні характеристики сих текстів і додає помічення—майже кожна дума в теці має такий маленький вступ з характеристикою варіантів. Трапляються між варіантами і ще недруковані: тексти з старих збірок, що могли бути в руках у Антоновича й Драгоманова, але не були використані, а можливо й тексти від власних кореспондентів Житецького. Далі ми використовуємо цю роботу у вступах до відповідних дум, а тут спинимось на кількох прикладах методу роботи Житецького в цій сфері. Так, до думи про Азовських братів в теці було зібрано й порівняно всім варіантів— себ-то всі до того часу друковані, окрім варіянту Крюковського, що записав Горленко, й уривку Костомарова з Харківщини; зате в числі сих варіантів був і перероблений текст Максимовича, поданий замість оригінального варіянту Цертелева (наш У) і текст Запорозької Старини замість тексту Альманаху (наш X). Взагалі варіанти були переписані здебільшого з Історичних пісень Антоновича і Драгоманова, а тим самим і з тими-ж хибами, що були в цьому виданню. Новіші публікації, що вийшли після Історичних пісень і п'ятого тому Чубинського, не були використані в цих замітках, за виїмком статті про Вересая 1882 р. Але перед другом „Мислей“ сі хиби були виправлені. В коментарі до Азовських братів, надрукованім на с. 194 „Мислей“, реєстр варіантів змінений: пропущені варіанти додано, а до двох зложених зроблено відповідне пояснення. Варіанти Цертелеві і „Запорозької Старини“ подані окремо, і про текст Максимовича зроблено пояснення, що се зведеній варіант Цертелева й Шпігоцького з Альманаху. Завважено також, що Афанасьев передрукував його зі змінами в „Памятниках и Образцах“. Се перший приклад такої совісної критики текстів у літературі про думи!

Як сказано вже, Антонович і Драгоманов відріжняли тільки народні тексти й фальсифікати, але не звертали уваги на поправки видавців і комбінування нових варіантів з уже друкованих. Вони передрукували чимало таких перероблених варіантів і тим увіли їх у загальний обіг. Тому замітки Житецького, що розкривали справжній характер таких текстів, мали дуже велику вартість. Але вони лишились невикористаними й недоціненими.

Деякі з цих приміток Житецького звертали увагу також на тексти, друковані в мало відомих старих виданнях, що лишилися поза увагою Антоновича й Драгоманова та інших, що писали про думи. Так, при Олексію Поповичу Житецький звернув увагу на текст

у піснях Кирієвського, а з приводу Плачів у своїх підготовчих замітках він окремо завважив запис від Шута в „Памятниках и Образцах“ (наш № 1, вар. Б). Тут-же зробив правильне помічення що-до великої подібності варіяントу Вересая й запису Костомарова в Охтирки. З старих неопублікованих записів Житецький використав для своєї роботи—і залишив нам у своїй теці—такі тексти: копію з оригіналу запису Ніговського думи про Андібера-Хвеську Дендіберю, який так покалічив Куліш у Записках; на рукописі завтільки співали його більш на віршовий лад. В кожнім разі форма цього галицького Коновченка у Головацького не правильна пісенна¹⁾. Житецький вірно завважив також, що текст Афанасьєва в „Памятниках и Образцах“ не оригінальний, а зложений „з варіантів Максимовича й Лукашевича“. Далі він заявив, що крім друкованих, використав ще шість недрукованих текстів. Одним з них був текст з „Пов'стей“, а інші п'ять він означив тільки що-до їх походження. Се тексти з Лубенщини, з Чернігівського повіту, з Богодухівського, з Київського і з Кам'янецького. В рукописі ми знайшли всі ці записи. Між

Кобзар Гнат Гончаренко

з фотографії О. Г. Сластьона.

До сеї думи Житецький придбав найбільше нових варіантів. В друкованім коментарі (с. 210) він перечислив сім друкованих варіантів і два уривки Костомарова¹⁾, до того згадав ще „варіант Головацького“—пісенну переробку сеї теми, можливо також лірницького походження. Що правда, в Галичині дум не бувало, але нема на нашу думку неможливості в тім, що тутешні лірники переймали від подільських лірників їх укоханого Коновченка,

ними тексти з рукописного збірника І. П. Новицького, що поставав багато матеріалу до „Історичних пісень“. Випуск ми вже зазначили в плані цього видання два варіанти Коновченка від Новицького—нема сумніву, що се вони заховалися в паперах Житецького. Один з них—записаний від київського лірника Івана Василевича, був той, що його згадав Житецький в коментарі, як текст з Київського повіту. Але окрім нього в уривках заховався ще один—з рукописного збірника Новицького, який Житецький видно порівнював з іншими текстами. Він відмінний від тексту Івана Василевича. Інші недруковані тексти мали такі пояснення: лубенський текст, як виявляється, був запис Куліша (П. К.), зроблений у с. Олександровці Лубенського повіту від лірника Хведора Кононенка.

¹⁾ Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ф. Головацкимъ, часть I, 1878, с. 9.

Другий текст має такий підпис: „Списано у бандуриста Василія Макуленка, жителя Седневського (Черниг. уѣзда) въ 1854 г. (По словамъ Макуленко думъ этой учился онъ въ степу)“. Хто записав, невідомо. Третій текст записав М. В. Ніговський в м. Вільшані, Богодухівського пов. від кобзаря Петра Колибаби.

Подільський текст, що заховався в оригінальнім записі, був записаний в с. Пилявці р. 1868 від лірника Осипа; записав „дѣйствительный членъ Подольского губернского статистического комитета Павель Кисель“.

Деякі нові записи здобув Житецький і для віршів—на них ми не спиняємося. Одну нову пісню—паралелю до Самарських братів ми помістили нижче в примітці до вступу сеї думи (с. 139—140).

Говорячи про ці порівняльні коментари Житецького до текстів „Повѣстей“, Сумцов писав:

„З початку кожної думи д. Ж. помістив невеличкі замітки, що містять або короткий переказ змісту, або коротке порівняння варіантів, і в примітках під текстом подав вказівки про друковані варіанти. Сі вступні замітки до дум свою короткістю й загальністю не мають наукового характеру. Бібліографічні примітки під текстом можуть придатися людям, що займаються думами, хоч вони не зовсім повні. Так д. Ж. зіставив на боці польські етнографічні збірки, в яких зрідка трапляються малоруські думи; такі напр. Zapiski etnograficzne Руліковського, де знаходиться дума про Івана Вдовиченка, дума про Дмитра Вишневецького, Семена Палія і ін...“

Нам хотілося відзначити сей уступ з критики Сумцова, тому що він добре показує, в якім ще невиразнім стані знаходився дослід дум як окремого роду поезії в часі, коли з'явилася „Мисли“. Сумцов закидає ненауковість коментарами Житецького, в основу яких ліг дуже ґрунтовний і перший у своїм роді аналіз текстів, і вказує йому як на пропуски на пісні, що не мають нічого спільного з думами, як пісня про Байду й про Палія. Се й відзначив Житецький у своїй відповіді Сумцову¹⁾, написаній у тоні не менш дражливім, як і „Замѣтки“ Сумцова, але мало цікавій змістом.

Публікації Драгоманова. Ми звернули увагу на ряд статей, викликаних працею Житецького. Оцінюючи здебільшого негативно його теорію²⁾, вони висували ріжні власні міркування про думи, і тим самим підносили інтерес до самого питання дослідження дум. Ми не будемо на них довше спинятися з огляду на їх теоретичний, дослідницький інтерес. Натомість мусимо ще раз відзначити відгомони „Мислей“ у сфері видавання дум. Се публікації Драгоманова, що вже були розглянені на ріжних місцях вище і з'явились під загальним заголовком: „Нові варіанти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов“. Перша пайка мала назву: „З записів Ломиковського 1805 р., О. Бодянського і кн. Цертелева“. Вона з'явилаась у „Житю і Слові“ 1895 р. (кн. I, с. 265). Тут наведено звісні вже відомості про так званий рукопис (копію) Маслова і надруковано текст Дворянської жени, що була й у „Повѣстях“ і в копії Маслова, але не була опублікована в „Мисляхъ о малорусскихъ народныхъ думахъ“. До цього тексту наведено варіант Бодянського з його рукопису тридцятих років і запис „Попаді“ Цертелєва, невідомо звідки. Взагалі походження всіх цих варіантів не пояснене, не сказано, як вони знайшлися у Драгоманова, ні коли були записані.

Друга пайка текстів Драгоманова—це записи Мартиновича від Магадина в тім-же часописі, в IV книзі того-ж року. Як ми вже відзначили, говорячи про збірки Мартиновича, Драгоманов згадував тут про двох кобзарів: про Магадина казав, що се „перший кобзар, которого репертуар списав д. Мартинович“, і видно, що Драгоманов мав замір опубліковати ще якісь тексти іншого кобзаря, тільки не встиг цього зробити, бо того

¹⁾ П. Житецький, Замѣтки о разныхъ методах изученія народныхъ малорусскихъ думъ, Этнографическое Обозрѣніе, 1895, № 4, с. 108.

²⁾ В „Вѣстникѣ Европы“, 1893, кн. XI, с. 884 було надруковано досить прихильну рецензію (Пипіна), але вона тільки реферувала думки Житецького, не входячи в глибшу критику. Сумцов відзначив та-ж прихильну рецензію Ягіча в Archiv für slavische Philologie, 1893.

року він умер. В паперах Драгоманова, наскільки їх перевірив пок. Гнатюк, не було сліду текстів цього другого кобзаря, що мали бути опубліковані в „Житю і Слові“. Не було їх певно й у редакції цього часопису, бо вона конче була-б надруковала матеріял з пієтизму до небіжчика, що був таким пильним співробітником і духовим провідником „Житя і Слова“. Як оповів нам П. Д. Мартинович, другий кобзар, що про нього згадано у Драгоманова, се Крюковський; записи від нього надруковав потім у 1904 р. на підставі чорновиків сам Мартинович; безповоротно загинули тільки деякі рисунки, що були при збірці.

З'явилися в 1890-х рр. ще інші статті про думи¹⁾, або окремі монографії на спеціальні теми і окремі екскурси на думові теми в працях про епос і про народну словесність взагалі, але не мавши впливу на видання дум, вони стоять задалеко від нашого завдання. Тому ми переїдемо до тих праць, що безпосередніше звязані з збиранням дум: до відомостей про кобзарство й до тих нечисленних нових текстів, що були опубліковані в сім десятиліттю.

Звістки про кобзарів. Що-до окремих звісток про кобзарів і лірників того часу, то для цього матеріялу характеристично, що він все торкається маленьких індивідуальностей, непоказних і нецікавих. Се здебільшого співаки кантів і вірш, з яких де-не-де виринає співець популярної думи про Вдову. Ми переглянемо їх у хронологічній послідовності звісток.

Перша з них з'явилася р. 1892 і присвячена була кобзареві Прокопові Чубу²⁾. Автор, О. Малинка називав його переходовим типом кобзаря, маючи на увазі, що репертуар Чуба був майже зовсім „лірницький“, себ-то релігійно-моралістичний. Чуб був родом з Макіївки Ніженського повіту, вчився в кінці 1850-х рр. у кобзаря Овсія і ходив разом з молодшим лірником Никоном Кожуховським, теж з Ніженщини. Обидва співали часто дуетом то під кобзу, то під ліру, і репертуар їх складався з духовних віршів і сатиричних пісень. В додатку до сих відомостей Малинка надрукував дві вірші, три сатиричні пісні, пісню про Чумака—і думу про Вдову, не завваживши видно, що се дума, а не „бытовая пѣсня“, як він її назавв. Всі ці речі були, видно, записані від Чуба, а не від нього й Кожуховського разом. Всі вони записані старанно, як і дальші записи Малинки, що рекомендують його нам як доброго записувача й совісного дослідника кобзарства³⁾.

Друга замітка Малинки⁴⁾ для дослідження дум була менше цікава—вона оповідала про Чубового учня, кобзаря Петра Гараська з Козарів Козелецького повіту, що переїняв від Чуба тільки псальми й сатиричні пісні, з яких децо Малинка записав. Другий співець, про якого оповідено в сій-же замітці, лірник Максим Прищенко з Білгородки Київського повіту, мав також не багатший репертуар. Але з цього приводу Малинка зробив помилку, заявивши, що Прищенко співав думу про Осаду Почаєва— себ-то відомий кант про Почаївську Божу Матір. Малинка надавав чимале значіння сюму „відкриттю“: Коли, пише він, і кобзарі забувають думки, то тим трудніше зустрінути лірника, якому-б вони були відомі. Однаке нам удалось в минулому році записати в Київі думку про осаду Почаївської Лаври Турками від лірника Максима Прищенка. Тут-же було надруковано сю ніби-то думу чи „думку“ і подано до неї коротенький історичний коментар. Надруковано також дві сатиричні пісні.

¹⁾ Стаття Равіти під. заг. „Dumy ukraińskie “в., Tygodnik Warszawski“ 1890, відома нам тільки з рецензії А. Степовича в „Кіевской Старинѣ“, 1892, кн. 1. Брошуря М. Пачовського: Децо про руські билини і думи, Львів, 1895 (частина передруку з „Учителя“ 1893 р.) написана під впливами теорії Житецького.

²⁾ А. Е. Малинка, Прокопъ Чубъ (переходный типъ кобзаря), „Этнографическое Обозрѣніе“, 1892, кн. 1, стр. 164.

³⁾ Того-ж року в тім-же часописі надруковано вже згаданий запис Горленка від лірника Сокура, і запис Лукашевича від Стрічки—1892, кн. 4, с. 138: Двѣ малорусскія думы, съ предисловіемъ В. Каллаша.

⁴⁾ А. Малинка, Кобзарь Петро Гарасько и Лирникъ Максимъ Прищенко, „Кіевская Старина“, 1893, кн. IX, с. 441.

Даліші замітки Малинки показують нам все таких-же, не цікавих з погляду дослідження дум професійних співців. Р. 1894 маємо замітки про лірника Євдокима Мокровоза й релігійні пісні від нього¹⁾. Сей лірник цікавий для нас тим, що Малинка пробував учити його дум (в його термінології се значить—історичних дум), які однаке не зробили на нього враження,—і деяких пісень. Між ними була „пісня“ про Вдову, себ-то дума про Вдову і синів, і вона навпаки дуже зацікавила лірника.—„Коли-б сю як замітить!“—казав він і видно, не вірячи своїй пам'яті, тут-że покликав на поміч свою дочку поводирку,—бо вона, мовляв, скоріше затямети ніж він. По другому прослуханню думи дівчинка дійсно сказала, що вже пам'ятатиме, але сама соромилася проказати її, тож Малинка не міг перевірити, наскільки вірно скопила вона думу.

Р. 1895 Малинка знов надрукував замітку про васильківського лірника Корнієнка—учня Омеляна Шевченка в Білій Церкві, з нецікавим для нас репертуаром²⁾. Р. 1896 з'явилася також замітка Є. Чикаленка про лірника Мороза з Гуцулової, Ананіївського повіту, на Херсонщині, родом з Бокова того-ж повіту³⁾. Сей лірник, не цікавий з боку репертуару, інтересний оповіданням про лірницьку школу в с. Коши на Поділлю, де разом з ним училося 30 учнів. Школа, справжня академія, з бурсою, де учні жили й училися під доглядом „учителів“, належала Методієві Колісниченкові. Учителі тиждень учили в школі, а тиждень жебрали, учні-ж вивчившишись ішли на власний хліб, як самостійні лірники. Школа перестала існувати ще перед „волею“, перед 1861 р.,—бо Колісниченко вмер.

Року 1898 Малинка описав ще одного лірника подібного типу,—з села Плужного Остерського пов. З цього приводу він зробив цікаве завваження, що лірник не хотів співати всього репертуару в який-будь час,—спеціально не співав Хоми й Яреми в піст⁴⁾. Поруч із цею заміткою Малинки з'явилася також замітка М. Корниловича про лірників у Грубешівськім пов.—зокрема про лірника Григорія Кас'яна з Волкового, що співав про „Панщину“. Дум у сих місцях Корнилович, видно, не знайшов⁵⁾.

Як бачимо, всі ці замітки дали мало що цікавого і зокрема—тільки один запис думи. Мало що більше принесли й публікації Б. Грінченка, на яких ми обіцяли спинитись перед тим, ніж скінчти огляд видань цього десятиліття.

„Матеріали“ Грінченка. За час свого вчителювання Б. Грінченко багато займався етнографією, сам збирав, заохочував і вчив збирати інших, так що в його руках кінець-кінцем знайшовся чималий фонд матеріалів до народної словесності. Сей фонд і реалізує він у систематичному виданні під загальним заголовком „Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ“. Перший випуск—прозові оповідання, вийшов 1895 р. в рамках „Земского Сборника Черниговской Губерніи“, другий подібного змісту 1896 р. Третій випуск, що закінчив видання, вийшов 1899 р.⁶⁾. Він містив 1937 пісень і бібліографічний покажчик видань, де надруковані які-небудь українські пісні: він обіймає 63 сторінки і своєю повнотою мало що залишає до бажання. Се було безумовно цінне видання,—цінне головно завдяки використанню маси старих збірок, але що-до систематизації воно придержуvalось подібних принципів, як п'ятий том Трудів Чубинського, і не було значним кроком наперед у справі видавання пісенности. В передмові до останнього, найбільш змістового тому, автор звертає увагу на те, як помилялися перші видавці українських пісень, думаючи, що ці пісні вимирають, тимчасом як ще стільки було зібрано після них. Але треба сказати, що з погляду дум сей збірник Грін-

¹⁾ А. Малинка, Лірникъ Євдокимъ Мокровизъ. „Кievская Старина“, 1894, кн. IX, с. 434.

²⁾ Його-ж, Лірникъ Андрій Корнієнко, Кіевская Старина, 1895, IX, с. 369.

³⁾ Е. Чикаленко, Лірникъ Василій Морозъ, „Кievская Старина“, 1896, кн. III, с. 399.

⁴⁾ А. Малинка, Лірникъ Ананій Гомынюкъ „Кievская Старина“, 1898, кн. X, с. 1.

⁵⁾ М. Корниловичъ, Изъ области мѣстного народного творчества. (Изъ Грубешовскаго уѣзда), „К. С.“, 1898, кн. X, с. 8.

⁶⁾ Этнографические Материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, Томъ III Пѣсни. Б. Д. Грінченко, Черниговъ, 1899.

ченка не був таким сильним аргументом проти старих песимістів. Між тими кільканадцятьма сотками пісень, що були в збірці, була тільки одна дума! І то сей запис одержано від старого Лукашевича (через Горленка), а записаний він був невідомо коли. Се дума про Вдову, надрукована на с. 692,—варіант оригінальний і записаний мабуть від тямущого кобзаря чи лірника, але записаний очевидно давно.

„Думи кобзарські“. В передмові до третього тому Матеріалів Грінченко між іншим підняв питання про псування українських пісень, про занепад народного пісенного репертуару, і докірливо запитав, що робить інтелігенція, щоб запобігти тому. „Що зробили ми для того, щоб заховати серед народу кращі зразки народньої творчості? Чим помогли ми народу в його шуканню нових доріг у сій сфері?“ В сих словахчуємо відгомін ідеї поетичного обміну інтелігенції з народом, що мав перед собою Куліш, друкуючи „Україну“,—і дійсно Грінченко пішов за сим прикладом: він сам надрукував збірку дум для народу, що мала підтримувати в народі епічну думову традицію, подібно як то уявляв собі Куліш, тільки в інших трохи, більш критичних формах. Книжка називалася „Думи Кобзарські“¹⁾). На 106-и сторінках тут було надруковано 18 дум, без коментарів або якого-небудь попередження від видавця. Тексти—се здебільшого передруки; часом складані—зложні з відомих варіантів самим видавцем. Деякі мають замітки про те, що даний текст записаний від такого ось кобзаря, або в такій ось губернії, деякі не мають ніякої помітки—се переважно Кулішеві зложені тексти, надруковані в першім томі його „Історії Возсоєдинення Руси“. Трапляються і справжні неточності в означенню: напр., дума про Хведора Безрідного означена як дума записана від Вересая, тимчасом текст має додатки, що зробив сам Грінченко. Так само перероблені і Самарські брати. Зложені і Корсунська баталія і дума про смерть Хмельницького. Кінець-кінцем книжечка мало замітна, але мала значіння через ту популярність, що вона собі здобула серед народу. Бо за недовгий час вона встигла дійсно досить глибоко увійти в кобзарські круги і відбитись на кобзарськім репертуарі більш ніж яка інша.

На протязі сеї передмови ми декілька разів звертали увагу на поворот деяких старших записів дум з етнографічних збірок назад до кобзарів, і відмічали ті наслідки, що мав сей процес: затирання природних меж районових репертуарів, порушення образу органічного розвою епосу. Але в старих запозиченнях кобзарів від інтелігентів справа йшла про більш-менш чистий кобзарський матеріал: кобзарі переймали від інтелігентів думи записані від кобзарів-же, з інших околиць, в інших може часах, але з такою-ж приблизно словесною технікою і світоглядом, як і всі інші. Певно, що сі тексти могли бути, і часто були таки підправлені збирачами, але все таки вони відповідали якимсь оригінальним варіантам (як напр. Плач з Охтирки, що його запозичив—від Костомарова—Вересай), і не були штучними комбінаціями етнографів. Принаймні такі факти як рецитування Жемчужниковим думи про Козака-бандуриста і Кулішевої „України“ перед Вересаєм не лишили слідів у Вересаєвім репертуарі. Кобзар не затятив їх і потім не співав. Так само Братиця, що співав багато чужих варіантів, перейнятих з книжки, не співав ніяких творів чисто літературного походження. Але завдяки книжечці Грінченка

¹⁾ Думы Кобзарські. Видано під додглядом Б. Грінченка. У Чернігові 1897. Зміст книжки такий: 1) Про вдову і трьох синів. 2) Про сестру та брата—обидві від „Кобзаря (!) Архипа Никоненка з Полтавської губ.“, себ-то з Записок о Южной Руси. 3) Невольницький плач 1. 4) Невольницький плач 2—без помітки, обидва зложені тексти Куліша. 5) Про Марусю Богуславку „від Ригоренка“, з „Записок“. 6) Про трьох братів Озівських, Куліша. 7) Про Кішку Самійла—„записано у Полтавщині“. 8) Про Олексія Поповича, Куліша. 9) Про козака Голоту—також. 10) Про Хведора Безрідного „записано од кобзаря Остапа Вересая“—з поправками. 11) Про трьох братів коло Самари—зложений текст без помітки. 12) Хмельницький та Барабаш—від Шута й Бешка. 13) Про Жидів-Рандарів—від Шута (за Кулішем). 14) Корсунська баталія—зложений текст без помітки. 15) Смерть Богдана Хмельницького—також. 16) Про Хвеська Андібера—від Шута, себ-то Бешка й Шута. 17) Івась Удовиченко—від Шута. 18) Про смерть козака-бандуриста,—„Од бандуриста с Полтавської губ.“.

в кобзарський репертуар переходят власне такі цілком книжні варіянти дум, як тексти Куліша й самого видавця збірки, і завдяки їм в кобзарську свідомість знаходить дорогу навіть злощасний Бандурист! Разом з тим вільне переймання дум, яке бачимо у старих кобзарів, тепер переходить у більш механічне заучування. У деяких кобзарів воно здобуває навіть великої точності: напр. записи, що акад. Сперанський робив від Пархоменка, часто дослівно покривають тексти Дум Кобзарських, звідки Пархоменко їх перейняв. З цього погляду збірка Грінченка означає цілком новий етап у тім повороті дум від інтелігенції до кобзарів, що з погляду консервації дум характеризує другу половину історії їх збирання.

XX століття.

На порозі нового століття. Останній етап історії дум—себ-то останній, як нам здається тепер, дивлячись на нього з нашої теперішньої перспективи,—перша четвертина двадцятого століття дуже значна в історії дослідження дум: дуже плідна як з боку збирання думових текстів, так і з боку теоретичної праці над кобзарським епосом. Особливо се виступає яскраво, коли порівняємо перше десятиліття ХХ в. і останнє XIX.

Коли за 1890-і рр. ми мали тільки один новий запис думи (варіанти Вдови від П. Чуба), то в сім століттю маємо кільканадцять, навіть кількадесят записів,—більше ніж було зібрано коли-небудь за такий протяг часу. Але сі записи своєю якістю не однакові, і доробок цього десятиліття в деякій мірі відріжняється від попередніх записів, а в сій ріжниці певну роль грає власне описана збірка Грінченка—завдяки отій своїй функції пропагатора дум серед кобзарства. Тому майже кожний запис цього періоду доводиться порівнювати з відповідним текстом Грінченка і дуже часто такі порівнання свідчать про засвоєння народом його збірки.

Явище кінець-кінцем природне. Обмін культурними добрами між ріжними верствами суспільності в головному зводиться до двох напрямків: звичайно культурні добра вищих, багатих клас переходять до нижчих, біdnіших, тоді коли утратять свою найвищу вартість у своїх попередніх власників. З другого ж боку, правда—значно рідше, відбувається і протилежний процес: інтелігенція підбирає за народом те, що перестало вже його цікавити, і використовує його в своїм власнім культурнім життю, оброблюючи і розвиваючи його по-своєму.

Тоді часом спостерігається третє явище: поворіт такого інтелігентськими заходами законсервованого й переробленого народного добра назад у народні маси. От до сеї категорії належать впливи збірника Грінченка на відродження кобзарського репертуару.

Наше народознавство XIX в. стояло переважно під знаком другого процесу,—запозичення від народу, і воно положило свою печать і на все літературне життя. Зацікавлення думами, як певною формою поезії, входить як один складник в систему сих запозичень, що перебудовували українське життя протягом минулого століття, і хоч сам по собі сей складник не грає дуже важної ролі в культурнім життю, він добре ілюструє сам процес запозичення. Думи, як се вже було багато разів повторювано, в XIX в. були вже умираючим поетичним явищем. Явище не зовсім мертвє, бо живучість деяких його частин маніфестиється ще зовсім виразно (згадаймо популярність Коновченка на Поділлю й на Полтавщині, засвідчену Боржковським і Горленком)—але все-ж засуджене на смерть, в силу перестарілости своїх тем і конкуренції інших, новіших форм творчості. Збирання дум почалось під жалібні нарікання, що думовий епос умер, що з нього лишились тільки окрушини, і хоч сих окрушин у дійсності вистарчало численним збирачам ще більше як на сто літ, все таки, нарікаючи так, ті перші збирачі певно не зовсім помилялися, бо коли-б думова творчість дійсно ще була в силі життя, то вона мусіла-б залишити нам більше сирового матеріалу ніж те, що вона нам лишила; заховала-б у ціlostі певно не одне таке, що тепер відоме тільки з уривків, не кажучи вже про ті думи, про які ми нічого не знаємо, хоч вони мусіли існувати в старих часах. Okрім природних соціологічних факторів, що підтримали існування дум, так що вони зникали на очах збирачів, для останньої четвертини століття ми відзначили

ще інший фактор, що звернувся проти думової поезії, прискорюючи її загибель—адміністративні репресії над співочими й музичними старцями. Ми згадували нарікання Весесая й Баші на паспортні труднощі, що кінець-кінцем робили неможливими переходи кобзарів з села в село і таким чином ізолявали кобзаря від решти світу, що лежить поза рідним селом, з його обмеженими поетично-музичними потребами. Се обмеження приводило до того, що старці-музики потрохи відмовлялися від інструменту, переходячи на співи, що не потрібують музичного супроводу, та на звичайні молитви й „жебранки“. Старі кобзарі стараються навіть забути своє давнє знання. „Я дечого й більш знат,—каже М. Кравченко,—та ото як почали нас переслідувати, так я й повикидав усе з голови—думка така: нашо воно тепер і здалося“¹⁾. Нові старці не хочуть учитись дум: „Нехай лучше так хліб просить, як його будуть по поліціях тягати, та під арешт сажать“,—відповів батько сліпого хлопця, якого Кравченко запропонував взяти до науки. А Опанас Бар так характеризував становище своєї братії: „Ех, що нам усюди буває від тих городових, урядників, станових, то-що! І струни тобі на бандурі порве і бандуру грозить по-ламати, а посперечайся, то й у боки наштовха—не ходи та й годі!“²⁾ Року 1901 Христ, описуючи бандуристів на Харківщині, писав, що „Не вважаючи на те, що всі бандуристи, яких я знаю особисто, живуть недалеко від Харкова, в місті вони бувають рідко і то зовсім навіть не всі. Я зустрічав тільки двох і то вони стараються співати на базарах разом із сліпцями без бандури, бо поліція їх переслідує. На переслідування з боку поліції бандуристи скаржились ще в сімдесятих роках і се тягнуться дотепер. Чому се робиться, мені невідомо, і тим дивніше, що сліпі-зрячі (?) жебраки й прошаки всіх родів товчуться по Харкову безперестанно. Запросити-ж додому бандуриста часто буває неможливим, бо вони бояться поліції“³⁾. Кобзарі й лірники ховають свої струменти, відмовляються від свого уміння й нишкнуть так, наче їх зовсім нема, і не диво, коли року 1881 київська опіка над сліпими (Попечительство для призернія сліпих) на 4221 сліпого в губерні знаходить тільки 13 лірників, а року 1903 в більш сприятливих для музик умовах їх нараховують аж 289. Можна тут класти депо, як се й робилось, на карб неточної статистики; але на нашу думку низька цифра 1881 р. була обумовлена передусім не неважливістю адміністрації, а обережністю самих старців та їх страхом перед поліцією. Ся обережність і сей страх пояснюють нам, чому так мало було зібрано в кінці століття, не вважаючи напр. на систематичне збирання Грінченка й на ростучий інтерес до кобзарів, що виявляється в силі заміток про кобзарів та лірників, і не тільки постійних збирачів, як Малинка, але й людей далеких до етнографії (як Чикаленко). Окрім збірок Горленка й Боржковського (що властиво зробив тільки два записи одної думи!)—людей поставлених в особливо сприятливі обставини для збирання—в вісімдесятих роках майже нема нових записів, а в дев'яностох знаходиться один. Записи дум стають надзвичайною рідкістю, і се все більше хвилює дослідників народної словесності, як щось грізне й разом з тим ненормальне—бо таким воно й було в дійсності, отсє зникання кобзарів і дум.

Але кінець-кінцем самою ненормальністю се явище викликало в суспільстві реакцію у вигляді ріжних заходів до систематичного збирання кобзарських співів, та заходів для оборони самих кобзарів від поліційних репресій. Одні й другі заходи викликали чималий рух навколо питань, звязаних з дослідженням побуту й репертуару, і в результаті утворюють щось подібне до хвилевого відродження кобзарства. Відродження се майже зовсім штучне, подиктоване не безпосередньою функцією кобзарської поезії—вдоволенням поетичного чуття народніх мас, що переживали в ній певні фази своєї класової історії, але тим інтересом інтелігенції до зужитого народного культурного добра, що ми відзначили вище. Потрібуючи для себе сеї кобзарської поезії для своїх наукових і культурних інтересів, інтелігенція виробляє для неї нові форми буття, в яких ся поезія ще трохи

¹⁾ И. Хоткевич, Несколько словъ объ бандуристахъ. Этногр. Обозрѣніе, 1903, № 2, с. 96.

²⁾ А. Сластьоновъ, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, „Кievская Старина“, 1902, кн. V, с. 313.

³⁾ Кобзари и лирники Киевской губернии въ 1903 году, Київ, 1904, с. 8.

продовжує своє існування. Завдяки тому ѹ недокінчене дослідження думової поезії, що не могло бути доведене до кінця на вповні ще життєздатнім об'єкті, успішно продовжується на сих препаратах і кінець-кінцем може дійти до певних висновків.

В історії видавання англійської народної пісенности є такий анекdot: після того як Вальтер Скот видав збірник шотландських народних пісень, знайома стара Шотландка докорила йому, що він зіпсував їх—бо вони мовляв були зложені до співу, а не до читання, тепер-же їх сила пропала і вже ніхто ніколи не заспіває їх!—І, каже анекdot, се пророкування справдилось. Колись загально відомі пісні, після того як потрапили до друку, втратили свою популярність назавжди¹⁾. Але досвід українського збирача народних пісень зложився цілком протилежно до сеї англійської пригоди: тісна національно-культурна кооперація інтелігенції з народом, що так характеризує відродження Українців, більше ніж будь-якого іншого, так званого малого народу, в значній мірі стерла ріжницю чи протилежність між усною народною традицією та книгою. Отже коли в сім моменті, що ми розглядаємо—на початку нового століття, в обсягу думової традиції виявилося особливе зусилля до такого об'єднання, до використання культурних засобів інтелігенції для заховання думової традиції, воно знайшло справжній успіх в продовженню віку сеї найкращої галузі української народної пісенности хоч на деякий час.

Праці про кобзарів у звязку з XII археологічним з'їздом. Центральним моментом того нового руху навколо кобзарства являється XII археологічний з'їзд, що відбувся в Харкові 1902 р. і підняв клопотання перед міністерством внутрішніх справ про поліпшення долі кобзарів і лірників. Навколо нього згуртувалось чимало праць і під його стимулом виникло багато публікацій, так що розглядаючи весь доробок цього періоду історії дум, ми можемо поділити його на такі чотири групи: Роботи, що виникли в ближчім або дальшім звязку з XII археологічним з'їздом. Теоретичні праці над думами взагалі й над ріжними спеціальними темами дум, що з'явились під впливом попередніх робіт в тій галузі, зокрема Житецького. Роботи, що з'явились у звязку з фондом для музичного дослідження дум, що на сю мету дарувала Леся Українка; сі роботи, як іх синтез, і разом з тим як найцінніший теоретичний здобуток століття праці над дослідженням дум, завершує теорія походження й розвою дум проф. Філарета Колесси. Нарешті окремо слід розглянути останні праці над дослідженням професійних співаків і популяризаційні видання їх співів, що являються зав'язками дальших робіт у сім напрямі. Не маючи змоги докладно спинячися над усіма сими темами, переглянемо їх у загальних рисах, відзначаючи головно заходи до консервації дум—записи й публікації думових текстів.

Почнемо з робіт, що з'явились у звязку з завданнями археологічного з'їзду що-до студій над кобзарями й лірниками. Підготовча робота до з'їзду почалася 1900 року і з самого початку в сю роботу включено питання, звязані з кобзарством. Того-ж року Сумцов виладив і випустив у світ програму для дослідження кобзарів²⁾, і за цею програмою скоро зібрано чимало відомостей, що були предложені почасті підготовчому організаційному комітетові перед з'їздом, почасті подані на відповідних зібраннях самого з'їзду. Щоб зацікавити суспільність кобзарями, було надруковано чимало статей і в щоденних часописах. Для пропаганди сеї справи мав також значіння спеціальний етнографічний концерт, зложений переважно з народних творів у виконанні професійних співців—хоч не виключено й участі театральних артистів. Все се, як можемо судити з уривкових звісток (усіх потрібних газетних відомостей ми на жаль не могли зібрати), витворило дійсно атмосферу живого зацікавлення до кобзарів, що мусіла впливати й на самих старців. Ми чуємо, що кобзарі слухають і запрошують до себе навіть випадкові „дачники“, більш того—дають їм

¹⁾ F. Gummere, *The Beginnings of poetry*, c. 173.

²⁾ Программа для собирания свѣдѣній о кобзаряхъ и лирникахъ (къ XII археологическому съѣзду въ Харьковѣ), Харків, 1900.

книжки з текстами дум, пробують поширити їх репертуар. Інтерес широкої інтелігенції до кобзарства відбувається на зростанні прибутків популярніших кобзарів і т. д.

Як продукт більш систематичного зацікавлення кобзарями з'являються три статті в працях підготовчого комітету: Е. Кріста, П. Тиховського й С. Маслова. Перша з них займалася кобзарством на Харківщині взагалі¹⁾, а більші відомості подала про вісъмох кобзарів.

Найстарший харківський кобзар—Ігнат Гончаренко, учень Петра Колибаби²⁾, був темою спеціальної замітки, Тиховського, в статті-ж Кріста маємо відомості про учнів Гончаренка³⁾: спеціально про Петра Семеновича Древкина з Полтавщини, дуже доброго співака, що Крістові „дуже нагадув тип бандуриста старих часів“, однаке зовсім не знає дум... Думи співав інший харківський кобзар, уже немолодий Остап Бутенко з Люботина, Валківського пов., учень Єфима Куліша—він знав ніби аж 5 дум: „про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі“, про Голоту, про Вдову і про Брата і Сестру; однаке Кріст не записав нічого з його репертуару, і нам не відомо, наскільки оригінальний і старий був сей репертуар⁴⁾.

У того-ж самого Куліша, що Бутенко, вчився й загикуватий кобзар з Старих Мерчків—Іван Нетеса. Він співав тільки Олексія Поповича—можемо з того думати, що ся дума належала до репертуару вчителя його й Бутенка—Куліша. Павло Калиберга з Великої Данилівки, учень Ілька Токаря, Зозуля—звідти-ж, незвісно чий учень, і Яків Богушенко з Валок, учень Карпа Назаренка—всі не вміли дум, так само ледви чи вміли думи інші кобзарі й лірники, що тільки згадуються в статті Кріста⁵⁾.

Що-до матеріального стану сих кобзарів (про нього Кріст говорить окремо на початку роботи), не можна відзначити нічого особливо цікавого. Кобзарі найбільше заробляють від біднішого селянства, і загалом вважають свій матеріальний стан за залежний від матеріального стану селян: „Як людям гарно, то й нам хорошо“—поясняв Зозуля. Цікава сцена слухання думи про Вдову в жіночім гурті, описана у Кріста, цінна для нас як вияв ще деякої життєздатності сеї думи в її природній автоторії—серед селянства, головно сільського жіноцтва.

Стаття Тиховського⁶⁾ подає докладну біографію Гната Гончаренка й кілька відомостей про кобзарів-учнів Гончаренка. Сам Гончаренко, як каже Тиховський, співав про Олексія Поповича, про Вдову і „Сестра до брата листи писала“ (мабуть „Чужина“, або Брат і Сестра). Всі сі думи перейняв від Гончаренка його учень Ераст Удянський, з Полевої Харківського повіту. Демченко з Дементіївки дум не знов. Саламах-скрипаль з Миронівки ніби-то (не напевно) співав думу про Олексія Поповича.

Найменша цікава для нас третя стаття: С. Маслова про лірників Полтавської й Чернігівської губ.⁷⁾. Вона мала два розділи, перший про прилуцьких лірників—Митра Куцого з с. Згуровікі й Трохима Бобенка з Піддубнівки, що обидва співали тільки псальми й сатиричні пісні. Другий розділ присвячений досить цікавому лірникові Миколі Дуброві та його пісням. Дуб-

¹⁾ Е. Кристъ, Кобзари и лирники Харьковской губерніи, Сборникъ Харьк. Историко-филологического общества, XIII, с. 121.

²⁾ У Колибаби ще вчилися Михайло з Миронівки та Улян з Валок.

³⁾ Горобця з Богодухівського повіту, Ераста Вудянського і Григорія Байдикова з сл. Олекіївської.

⁴⁾ З радістю можемо додати в останній хвилі, що сей репертуар з уст Бутенкового учня Даниленка записав невспущий П. Д. Мартинович. Зазначу, що від сього кобзаря записав він і думу про Тетерю, що має дещо спільне з Голотою, напр. одбивання стріл „карбачем“. Чи нема тут звязку між сею думою і згадкою Кріста про „Голоту“ Бутенка?

⁵⁾ Се учні Назаренка: Михайло Сергієнко, на Перекопі, Андрій Ярмишев у Старій Водолазі (і він-же в Хмелях?), порівн. с. 131.

Окрім того в Валківськім повіті такі лірники: Яків Богушенко, Петро Семенович Владимиров, Андрій, Самсон і Ларіон Семеновичі невідомого прізвища, Марко Юрченко (здається, що від сього лірника записував П. Д. Мартинович) і Василь Панасенко.

⁶⁾ Кобзари Харьковской губерніи. I. Кобзарь Игнать Гончаренко, II. Нѣкоторые кобзари и пѣвцы Харьковской губерніи и уѣзда.

⁷⁾ С. Масловъ, Лирники Полтавской и Черниговской губерніи, с. 217.

рова по-вуличному Ященко, родом з с. Гмиранки, Прилуцького повіту, невідомо чий учень—лірник з великим репертуаром і з звязками. Сей репертуар Маслов поділив на псальми, „пріп'ви“, танці й вуличні пісні, але між псальмами зазначив „про вдову („Як сини матюръ зневажали“)—очевидно се дума. Чи прослухав Маслов весь репертуар, чи тільки списав заголовки, не сказано і з записів не надруковано нічого, але думаемо, що вдову до псалмів він зарахував помилково, тим більше, що Дуброва видно був знайомий з думами і навіть „своїми словами“ переказав Маслову думу Про трьох братів Озівських, яку він чув від лірника Петрича по-вуличному Чугуя з Городка, Прилуцького повіту, що „про стару казачину можеть псальму проспівати“. Окрім нього Дуброва згадував Маслову дуже цікавого кобзаря Якова з Іржавця на Борзенщині, що був у турецькій неволі. Се свого роду трагічний Бутурлак, що втратив очі за те, бо помог втекти невільникам, що були під його охороною. Як сам він повернувся на Україну, то „почав грать козацьких пісень, які про воїнство: як вони воювали, як вони із пліну тікали“. Цікавий причинок до історії кобзарства й до питання думової традиції!

Се було все, що дали Труди підготовчої комісії до з'їзду,—інформації, що мали-б ціну, коли-б хотісь використав їх для систематичного збору матеріялу—записів дум. Але такого збору сі початки власне й не викликали.

Праця Сластьона про Кравченка. Але до передз'їзових робот треба зарахувати ще іншу, ціннішу роботу—статтю О. Г. Сластьона про кобзаря Михайла Кравченка з кількома записами дум, що він співав. Хоч Сластьон участі в з'їзді не брав, а кобзарями цікавився здавна й незалежно від пропаганди на користь кобзарства останніх двох літ—ми згадували вже його співробітництво з П. Д. Мартиновичем в 1876 р.,—але відомості його статті були використані в роботі на з'їзді, і тому саме тут буде місце говорити про цю статтю. Записи Сластьона датовані лютим 1902 р., друкувалась його стаття в травні¹⁾, і коли з'їзд зібрався три місяці потім, то відомості зі статті Сластьона вже певно використовували спеціялісти. Впливові сеї статті треба приписати й ту славу, що зробив собі Михайло Кравченко і завдяки їй уявив участь і в з'їзді. З нагоди кустарної виставки в Петербурзі, де О. Г. брав участь, посилаючи туди ріжні ганчарські вироби своєї школи, улаштував він поїздку М. Кравченка до Петербургу на сю виставку, і звідси Кравченко як маленька „знаменитість“ потрапив і на харківський з'їзд. Таким чином „відкриття“ цього цікавого кобзаря—вже дійсно останнього, в розумінню старого кобзарства, було вповні ділом О. Г. Сластьона. Як познайомився він з сим кобзарем, в статті не сказано, але з неї бачимо, що ще в 1876 р. автор бував з П. Д. Мартиновичем у славного Крюковського, і видно не переставав цікавитись кобзарями та мав серед них звязки. В кожнім разі в самій статті О. Г. виявився добрым обсерватором і вже досвідченим знавцем кобзарів. Можливо, що стимулом до публікування сих його відомостей Сластьонові послужила стаття про полтавських професійних співаків Л. Падалки²⁾. Ся стаття подала відомості про 6 кобзарів і 24 лірників, зібрани на території 139 волостей. Але на думку Сластьона се число було дуже мале; сам він розпоряджав відомостями значно ширшим: в його ріднім Миргородському повіті йому було відомо 14 кобзарів і 10 лірників, з яких чимало знали ще й думи. Окрім того знає він багато професійних співаків в інших околицях. Наводимо тих, про яких подано репертуарні відомості: Савастій Кілішко з Березиного на Чернігівщині в 1880-х рр. знає Андібера; Мудрак з Петрівки коло Седнєва, Марко й Микита Скачки з Андріївки Чернігівського пов. знали думи, але що саме, не зазначено. В час написання статті в околицях Миргорода Сластьон знає 14 кобзарів: Іван Кнюх, Петро Лаврик, Олексій Солянко (тоді мав 50 літ), Іван Сіроштан (40 літ), всі чотири в Хомутці; в м. Черевках були Петро Степовиденко та Остап Барь, що співав тільки про Вдову; в Миргороді вчитель Кравченка Самійло Яшний, Василь Па-

¹⁾ А. Сластьонов, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы. Киевская Старина 1902 кн. V.

²⁾ Л. П., Современные лірники и бандуристы въ Полтавской губ. въ „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1901 р.

расочка з Костянтинограду, і нарешті Петро в Мелюшках Хорольського повіту. З лірників, що описав О. Г. Сластьон, треба згадати Грицька Говту з Ковалів Зіньківського пов., Юхима Бутовського, родом з Кременчуччини, з купецької родини, що співав думу про Кішку (див. вступ до сеї думи), Мину з Красного Кута Богодухівського повіту, Хведора Губенка в Почапцях, Оксентія Веремієнка в Петрівцях, Антона Скобу—від нього Сластьон записав думу про Озівських Братів і Вдову. Юхим Максимович з Бутовщини знав між іншим Коновченка. Максим Захарович з Решетилівки також знав думи. Окрім того знав Сластьон і співців дум без струменту: Остапа Кального з Великих Сорочинець, що співав про Озівських Братів і про Вдову, Платона Кравченка з Шахворостівки, і Палажку Павлівську. Згадав Сластьон у сій статті і про недавню смерть великого Хведора Холодногд (Гриценка), але від нього він не записував. Записи від Скоби й від Кального були передані потім до публікації Колесси; в сій-же статті було подано тільки записи Озівських братів і Вдови і пісні про Дівку бранку від М. Кравченка.

З інших відомостей статті Сластьона цінні були інформації Кравченка про кобзарський цех—що тоді, як казав кобзар, знаходився вже в стані упадку¹⁾, далі деякі відомості про нагінки поліції на кобзарів, і нарешті біографія й репертуар самого Кравченка. Дуже цінні були відзиви Кравченка про думи та їх співання. Автор каже, що Кравченко „особливо любить співати „запорозькі псальми“, себ-то думи, а по-теперішньому просто козацькі пісні або ще простіше „невольницькі“. На питання, чому він у свої запорозькі псальми вносить іноді нові слова, звороти й навіть цілі вірші, яких раніше не співав, кобзар повчаюче сказав: „Е, то вже всякий так, се-ж не пісня, як підійде! Де, знаєте, то забуде—друге вигада, або й з іншого згадає що-небудь. То вже у пісні, друге діло, а то-ж таки!..“ Се єдина в нас така автентична характеристика дум від самого виконавця їх, і то зроблена в дуже випуклій і вичерпливій формі. Се одна з найліпших характеристик дум, які ми маємо перед Колессою. Та се й не диво, бо вона-ж походила від такої цікавої й талановитої особи як Кравченко. Дійсно в сьому кобзарі ми маємо немов історичний вузол кобзарських типів. Маємо в нім решти старого традиційного репертуару і прекрасний хист рецитатора дум, що ходячим темам надавав індивідуальну печатку свого таланту. Маємо в нього й нові книжні надбання (див. вступ до № 1 і № 2)—перетворені в старім добром стилі, перероблені по-своєму. І нарешті, знаходимо в нім зовсім нову рису, себ-то не нову, але рідку й від інших кобзарів нам невідому: хист поета, що з традиційних елементів корпораційного знання і з живого матеріалу даного життя творить нові цінності, нові думи. Думи сі не являються новими редакціями старих дум, ані підробками літератів—але дійсно продовжують думову творчість, хоч ненадовго, і в дуже слабій формі, але все таки дійсно продовжують.

В статті Сластьона 1902 р. про се ще не було мови; перші чутки про творчість Кравченка з'явилися пізніше, але щоб покінчити з сим цікавим явищем, ми наведемо тут сі своєрідні факти, тим більше, що далі будемо зустрічати натяки на них і дискусії в літературі. Наведемо їх з листа Сластьона про Кравченкову творчість, де змальовано дуже цікаві обставини сеї нової творчости, мабуть не тільки типові для сього випадку, але й характеристичні для кобзарської творчости взагалі.

„У 1904 р.— пише О. Г. Сластьон,— я, як звичайно літом, сидів у себе на хуторі, біля Шишаку, як ось приходить до мене кобзар М. С. Кравченко. Разів 2—3 за літо він робив з своїх Сорочинець таке турне: в Хатки до Присецького, далі до Бернштама, а потім до Короленка. З Хаток ішов через Баранівку, Переїзд у Шишаки, усюди були в нього знайомі; далі ото в Дернову Балку, до мене, далі в Яреськи до Дмитрієва, Філянського, то-що. Потім залишницею на Миргород, пробуде тут з тиждень, і йде знов на Сорочинці або на біжні ярмарки. Так ото приходить до мене Кравченко 12 жовтня (?) й між іншими співами проспівав і свою думу, що він її склав на страшні події „Сорочинської Трагедії“. Коли грабували все село і били на смерть багатьох селян барабашівські, а далі й філонівські козаки, то не миули вони й самого Кравченка, і пограбували все, що було у старця. При ньому-ж згвалтували

¹⁾ Порівн. вище згадану інформацію П. Мартиновича від Даниленка, що визвілка була скасована на початку століття (десь коло 1902—5 року).

й невістку, і навіть його жінку. Старий тоді набрався великого страхіття і розуміється був до самих глибин ображений напасниками. І от склав про ті події думу. Вона мені здалась ще трохи довгою, незиспіваною, в періоді самого складання, проте я записав її.

Але Кравченко мені розказав, що „учора“ (значення 11 жовтня) він був у Хатках у Короленка, і що той, прослухавши нову складену думу, найшов її не зовсім вдатною і написав їйому нову, свою, взявши від Кравченка тільки окремі стихи. Кравченко подав мені той новий текст і прохав поради, чи співати їйому свою думу, яка на Сорочан робила величезне враження, чи вивчити думу Короленкову. Прочитав я той псевдо-народній твір, що мені здався багато нижчий за Кравченків, і порадив кобзареві тільки те що він сам склав і співати. Старий зрадів і обіцяв, що він виспіває свою думу, так що буде справді добра, а Короленкову думу зоставив у мене, як їйому зовсім непотрібну».

Сю думу О. Г. передав до полтавського музею до Короленкової колекції, де лежав уже чорновик сей-ж думи. Що-до Кравченкової-ж, то О. Г. переслав нам свій старий запис і обіцяв розлитати удову Кравченка, чи вона її не пам'ятає, щоб записати вдруге; але коли О. Г. нарешті знайшов її, виявилось, що вона думи свого чоловіка не знала.

Тут не місце входити в аналіз цього кобзарського новотвору і порівнювати його з Короленковим фабрикатом—хоч се порівнання і дає деякі дуже цікаві риси, типові для давніших підробок, ще з 1830-х рр. Тут ми хочемо тільки відзначити велику цінність сей інформації О. Г. Сластьона що до піснетворчого процесу кобзарства: відзначити отсє поняття „виспівання“, що мусіло бути дійсно одним з найважливіших факторів у творчості дум. Цікаві також відносини до свого авторства кобзаря, що готовий об'єктивно вибирати між своїм твором і чужим, аби тільки вибрati краще, те що більше сподобається авдиторії. Очевидно, се пояснюється тим, що сам замисел думи не представляє особливого інтересу для кобзаря: головне для нього „виспівати“ думу. На підставі цього свідчення ми здається можемо припустити, що в процесі розвою відомих нам старих дум вага також лежала на тім, як було виспівано дану тему в якій-небудь означеній територіальній школі, а не на тім, хто видумав „основний варіант“. Сам основний варіант мабуть ніколи й не існував реально— себ-то в співі дійсних кобзарів. А сей-же факт представляє в іншім світлі і питання про перших творців дум: хто-б не були сі творці—шпитальника чи лицарі, але „віспівували“ їх твори, себ-то давали їм реальне літературне буття не хто як кобзарі-старці, а се й було найважливіше в думовім епосі. Тому свідчення Кравченка, як його передає Сластьон, на нашу думку слід вважати за одне з найцінніших свідоцтв у дискусії про творення дум.

Але треба відзначити ще іншу і не менш інтересну рису сей інформації: згадку про інтелігентську атмосферу, в якій обертається постійно кобзар. Се нове оточення, в якім живуть думи в 1900-х роках, се вже не випадкові, хоч і часті зустрічі кобзарів з інтелігентами, як ті що бували у інших, старших кобзарів, і ми їх відзначали перед тим, а правильні взаємини з певним досить широким колом інтелігентських родин, що правильно по кілька разів на рік приймали у себе кобзаря й слухали його співи, а від часу до часу й сами додавали дещо до його репертуару. Се „турне“ Кравченка, як його називає О. Г., дає нам поняття про степінь інтересу до дум на початку цього століття, і про становище сей справи серед інтелігентських кругів у часах, коли харківський археологічний з'їзд підіймав певні заходи коло поліпшення долі кобзарів. Ся справа, як бачимо, змінилася дуже значно від часу, коли вона виринула вперше і звернула на себе „просвіщену“ увагу. Коли Цертелев і Лукашевич говорять про кобзарів як про щось надзвичайно рідке, коли навіть Куліш, досить добре обізнаний з кобзарством, ставиться до кобзарів як до чогось дуже небуденого—то для сих інтелігентів з миргородських хуторів початку ХХ ст. візити кобзаря, чи кобзарів навпаки належать до правильних явищ, що входять у культурне життя людини, от як отримування нових книжок, часописів, театральні новинки або що. Процес абсорбції інтелігенцією дум стойть тут, як бачимо, на своїм найвищім рівні і се й виявляється в усіх тих явищах і публікаціях, що ми для нашого перегляду згрупували навколо XII археологічного з'їзду в Харкові.

Робота XII з'їзду. Сам сей з'їзд відбувся в серпні 1902 р. Відділ історичної географії і етнографії під головуванням Сумцова і при секретарюванню Каллаша і Ветухова відбув в засі-

дань, де переважали інтереси матеріальної культури; але одно з сих засідань було присвячене тільки лірникам і кобзарям і демонстрації їх мистецтва, і се засідання, як можемо судити з його відгомонів, мало великий успіх. Характер його був більш інформативно-агітаційний, ніж чисто науковий: воно складалося з трьох доповідей і концерту, зложеного з трьох відділів, і найбільшу частину успіху мусимо положи ти саме на сей концерт. Засідання було відкрите доповіддю Сумцова про перші студії Русова, записи Іващенка, але особливу увагу звернено на записи Ніговського і Твердохлебова, як на спеціально харківські матеріали. Після Сумцова говорив В. Іванов — про „Артілі сліпих, їх організацію і сучасне положення“. Нарешті Г. Хоткевич зачитав згадану вже вище доповідь з приводу „Бандурриста“¹⁾. Він-же виступив і в концерті з думою про Олексія Поповича, і разом з ним виступили й кобзарі: Іван Кучеренко, вже відомий Михайло Кравченко, і Терешко Пархоменко, що скоро став найбільш відомим кобзарем того часу. Ми сказали вже, що концерт мав великий успіх, і не дивно, що у провідників з'їзду з'явилася навіть думка повторити сей концерт разом з доповіддю Хоткевича перед широкою публікою. Гр. Уварова навіть звернулась по потрібний дозвіл до губернатора, але дозволу не дано, бо мовляв концерт викликає занадто великий ентузіазм. Губернатор відповів: „В Твері я вам позволил, но в Харькове — нет. Зачем

вою гордістю відзначив, що на концерті був „губернський предводитель дворянства“, а „также приезжая княгиня и многие городские дамы высшего круга, не говоря об остальной городской интеллигенции“. Присутні гості з Кремінчука запрошували Хоткевича до себе, але він відмовився через брак часу, чи мабуть вірніше — дозволу³⁾. Але хоч і без Хоткевича, а кобзарі сами все таки потрохи продовжували концертування, особливо Пархоменко, що вже з місяці по тім, 23 березня 1903 р. дає концерт у Ростові на Дону в приміщенню Архівної комісії, мабуть за допомогою А. Лисовського⁴⁾.

¹⁾ И. Хоткевичъ, Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1903, № 2. Ся-жестаття вийшла і по українській в „Літературно-Науковім Вістнику“.

²⁾ Див. „Рідний Край“, 1909, № 21, с. 8.

³⁾ В. Василенко, Бандуристы и лирники (полтавські письма), Харківській Губернській Вѣдомості, 1902, № 329.

⁴⁾ А. Л., Кобзарь Т. М. Пархоменко, Вѣстникъ Юга, 1903, № 382.

Кобзар Гарасюта.

З фотографії О. І. Сластьона.

разжигать украинские страсти?“²⁾ Не вважаючи на се, у Хоткевича тоді-ж таки виникла думка зробити з кобзарями турне по Україні, але занадто широкі плани закінчилися тільки поліційним трусом у нього.

Однаке при кінці року Хоткевич все таки організував кобзарський концерт і „народное чтение“ з кобзарськими співами в Полтаві (7 і 8 грудня) що мали й там дуже великий успіх. Концерт був організований за допомогою полтавського земства, що носилося з думкою про школу для сліпих підлітків, де між іншим мала бути і наука музики, зокрема ліри й кобзи. Успіх концерту був надзвичайний, і дописувач з особли-

Сі концерти також слід зарахувати до безпосередніх наслідків харківського археологічного з'їзду з його клопотанням про долю кобзарів, що було висловлене саме в тій доповіді Хоткевича, що на думку губернатора особливо підходила для тверської публіки.

В тій доповіді Хоткевич подавав старі загадки про бандурістів — Бандурку, Любистка і відомості про деяких новіших кобзарів, потім оповідав дещо про М. Кравченка на підставі статті Сластьона, головно-ж поясняв сучасний стан кобзарів взагалі та потребу їм помогти. В ілюстрацію тяжкого становища кобзарів навів він нову думу — плач невідомого кобзаря, першу відроджену думу, — бо, як сказано, текст Кравченка став відомий пізніше. Дума була дуже нескладна, скорше жебранка ніж дума, але проводила ідею вільного „ходження“ для кобзарів — питання, що поставив археологічний з'їзд на свій порядок денний, і була актуальна. Закінчувалась вона такими просильними словами:

Ой пани-ж ви, добродії! Добру ви ласку майте І нам хоч маненької волі дайте, Щоб вільно могли ми ходити Шматка хліба просити.	Бо що заграєм, заспіваєм, З того тільки і пропитання маєм. А тоді ми будем за вас Бога молити, Щоб дав вам Господь щасливо в світі прожити!
--	--

З огляду на таку поєднаність цього плачу з програмою з'їзду з'являється думка, що його до певної міри інспірував хтось з учасників цього з'їзду. І дійсно в новішій статті про заходи коло цього концерту Г. Хоткевич оповів, що скомпонували сю думу вони разом з Кучеренком і спеціально для цього виступу. Для цього-ж концерту Хоткевич вивчив кобзарів і деяких інших нових речей¹⁾. Не вважаючи на невдалу форму твору й на сумнівність таких засобів для консервування кобзарського епосу взагалі — для агітації на користь поліпшення долі кобзарів се був засіб непоганий і він мав свої наслідки.

В сій-же статті Хоткевича було подано деякі відомості про Терешка Пархоменка, мало цікавого кобзаря, що на його долю випала найцінніша наукова монографія з усіх тих, що були посвячені кобзарям; але відомості Хоткевича були нецікаві й незначні, зібрані певно вже перед друком статті, і тому ми їх не будемо торкатись.

Ми не знаємо, чи заклик до помочи кобзарям, висловлений у статті Хоткевича, стояв у планах роботи ще підготовчого комітету, чи був поставлений на обговорення заздалегідь, чи виринув у процесі праці. Але в кожнім разі з'їзд виніс формальну постанову просити міністерство внутрішніх справ виділити в своїх розпорядженнях що-до жебраків в окрему категорію кобзарів і лірників, як людей, що займаються мистецтвом і мають вартість для науки. Для сеї мети патронеса з'їзду графіня Уварова доручила Сумцову скласти статтю для пояснення сеї справи, що також була надрукована в Трудах з'їзду²⁾, а разом з нею було поміщено список чернігівських старців Малинки³⁾.

Огляд київських кобзарів статистичного комітету. Спис Малинки був перший з таких систематичних оглядів кобзарів, яких потім з'явилось кілька протягом короткого часу, про ріжні території, зложені з ріжного становища. Найбільший такий список торкається Київської губернії. З'явився він таким чином. Під впливом мабуть заходів XII археологічного з'їзду і клопотань Уварової, міністерство внутрішніх справ в квітні 1903 р. звернулось до губерських статистичних комітетів по відомості що-до кобзарів і лірників. Київський комітет (що-до інших відомостей нема) звернувся до начальників повітової поліції і до так зв. мирових посередників, щоб вони подали йому відомості про те, в яких місцях знаходяться кобзарі або лірники, в яких місцях вони бувають, і як до них ставиться населення. Окрім того просив подавати біографічні відомості й адреси

¹⁾ Г. Хоткевич, До кобзарської справи, „Червоний Шлях“, 1927, кн. VI.

²⁾ Н. Сумцов, О покровительствѣ кобзарямъ и лирникамъ, Труды двѣнадцятаго арх. съѣзда, т. III, с. 402. Як довідуємося з статті Хоткевича, міністерство тоді відповіло, що ніяких законів проти кобзарів нема, але маємо таке вражіння, що після сеї справи з археологічним з'їздом адміністрація таки одержала якесь розпорядження, щоб з кобзарями поводитись м'якше ніж раніше.

³⁾ Свѣдѣнія полученные отъ А. Малинки. Там-же, с. 406. Тут подано 24 імена, переважно вже відомі з публікації Малинки.

кобзарів та відомості про те, чи нема де-небудь кобзарських шкіл. Матеріял, що був одержаний таким чином, було оброблено до друку й надруковано під редакцією акад. М. Василенка року 1904¹⁾. Огляд кобзарів з коротеньким вступом популярного характеру виладив В. Доманицький, до книжечки додано дуже добру бібліографію кобзарів і абетковий список кобзарів і лірників. В статті був наведений також досить просторий допис мирового посередника Логиновського з Бердичівського повіту — людини очевидно знайомої з літературою про кобзарів і зацікавленої сею справою. Доманицький надав сьому дописові значення характеристики кобзарства для цілої губернії, як можна судити з коротких відповідей інших донесувачів, сей його погляд оправданий. Що-до самого матеріялу, то він підбирався головно для висвітлення становища кобзарів і лірників у громаді і відносин до них населення. Сі відносини, як видно, були зовсім добре, звичайно навіть дружні, і очевидно обумовлені моралістично-релігійним характером репертуару старців. Бо можна безпечно сказати, що всі ці відомості, які зібрали статистичний комітет, дуже цінні сами по собі, торкалися тільки співців релігійних творів, а не дум. Ніде ми не маємо натяків на те, щоб хто-небудь з цих близько 300 старців, що були зареєстровані для статистичного комітету, знат які-небудь думи. Беручи ж на увагу, що записів дум на Київщині було зроблено особливо мало, можна припустити, що коло 1903 р. дум тут уже й дійсно не було живих. Через се, відзначаючи високу вартість сеї публікації, ми не будемо на ній спинятися ближче: до історії дум вона нічого не дає.

Інші заходи коло консервування кобзарського мистецтва. В сім-же 1903 році, коли збирались вище подані статистичні відомості, треба відзначити симптоматичний факт — на жаль невідомий нам у подробицях, але тісно звязаний з XII археологічним з'їздом і важливий для дальнього ходу кобзарських досліджень. Се спровадження до Харкова фонографів, між іншим з метою записувати кобзарські співи, що сталося з ініціативи О. Бородая. З статей Сластиона дізнаємося, що „Бородай клопотався, щоб зорганізувати якийсь окремий комітет з досвідчених людей, та щоб сей комітет почав на тих фонографах вести записи ріжних українських мелодій і інших етнографічних матеріалів. Однакож ніякі заходи ні до чого не привели, — не тільки наші інтелігентні люди, але й найвидатніші наші музики не звернули на пропозицію д-я Бородая ніякісінької уваги... Привезені фонографи валились без ужитку, і ніхто, прямо таки ніхто не хотів ними скористуватись“...²⁾ Треба додати — окрім О. Г. Сластиона, що сам зробив багато фонографічних записів, за поміччю тих Бородаєвих фонографів, між іншим дум, що потім увійшли до видання Ф. Колеси.

З сфери публікації текстів маємо в сьому 1903 році кілька дуже цінних публікацій. В статті О. Малинки про чернігівських кобзарів і лірників³⁾ було знов подано три біографії кобзарів і два цінні записи дум: про Олексія Поповича (наш № 7, вар. Й) і про Коновченка — цікавий варіант. Сі тексти Малинка записав від лірника Н. Дудки з с. Марчихинії Буди Глухівського повіту, що в 1880-х рр. вчився у Василя Гарбузова в Степанівці того-ж таки пов. Окрім цього лірника в статті Малинки була мова про Олексу Побігайлі з Вороніжа того-ж таки повіту (сей дум не знат) і про відомого кобзаря Терешка Пархоменка з Волосківців Сосницького пов., учня Гойденка з Синявки Сосницького пов., а головно учня „Кобзарських дум“ Грінченка. Малинка каже, що Гойденко знат тільки Озівських братів і Вдову, значить сі дві думи Пархоменко й міг перейняти від нього; але як ми зазначили з приводу Азовських братів, — Пархоменко в дійсності й сю думу виправив за Грінченком. Малинка не записував нічого від цього кобзаря, окрім біографічних відомостей. Він завважив тільки, що матеріальний стан Пархоменка значно покращав, відколи він

¹⁾ Кобзари и лирники Київської губернії въ 1903 году (Оттискъ изъ Памятной книжки Київской губернії на 1904 годъ), Издание Київского Губернского Статистического Комитета, Київ, 1904.

²⁾ О. Сластион, Записування дум на фонограф, „Рідний Край“, 1909, ч. 24.

³⁾ Малинка, Кобзари и лирники. Терентій Пархоменко, Никифор Дудка и Алексей Побігайлі, Земський Сборникъ Черніговской губернії, 1903, Апрель 1904, с. 60.

здобув собі славу на харківськім з'їзді. Малинка перерахував також його псальмовий репертуар — дуже просторий. Сей репертуар також, як і думовий, був доповнений з інтелігентських джерел: окрім Гайденкових псальмів Пархоменко перейняв децю від Лисенка, Сластьона, Панчехова. „Морозенка“ навчився від д-ки Полякової. Се найцінніші відомості Малинки про Пархоменка: більше ми можемо почерпнути з прекрасної монографії про цього кобзаря акад. Сперанського, яку ми вже згадували, а тепер оглянемо докладніше¹⁾.

Монографія ак. Сперанського. Се цікаве явище, що така велика ґрунтовна монографія випала на долю такого справді „упадочного“ кобзаря, як Пархоменко. Але дивно се не було: з однієї сторони — завдяки дійсному занепадові кобзарства, з другої — завдяки великій популярності таких концертових кобзарів тих часів. В згаданій статті Хоткевича був такий ліричний уступ з приводу вимирання кобзарства: „Дивно: вимирає який-небудь зубр — і се всіх хвилює, улаштовується ціла інституція з канцеляріями, паперами, урядовцями, що слідять за щасливим пологом самиці зубра; а вмер останній, ніби-то, український бандурист (Вересай), носитель народнього духа — і всі якось вдовольнилися простим сконстатуванням факту“²⁾. Се наївне й несподіване порівняння мало однаке свою логіку, бо так як обсерваційні комісії для зубрів не могли б продовжити існування сеї звірячої породи, що мала вже тільки наукове значіння живих музеїних експонатів, так і всі сі заходи коло кобзарства, як бачимо в перших роках нового століття, кінець-кінцем могли тільки консервувати його, себ-то штучно підтримувати кобзарство в процесі розкладу, але не могли продовжити життя цього процесу. Завдяки тому в 1900-х рр. перед дослідником стала проблема занотувати й описати отього консервованого кобзаря в його штучно стаціонарнім стані розвою, не шукаючи нічого ціннішого — бо скоро й цього останнього експоната може не стати. Разом з тим, і се була особливо цінна сторона такої роботи, — дослідження оттакого останнього, не в хронологічнім, а в генетичнім розумінню, представника кобзарської традиції мусіло розвинутися в підсумок кобзарського мистецтва взагалі, і так воно дійсно й сталося в сій роботі акад. Сперанського.

Стаття виходила від хвилюючого тоді питання про сучасну долю народньої поезії, про те, чи вона вимирає зовсім, чи ще має деякі перспективи на існування. Погляди ак. Сперанського належали до більш оптимістичних, але він уважав за необхідне обґрунтувати їх певною студією про професійних носіїв сеї поезії, тої, що знаходиться в репертуарі українських кобзарів. Говорячи про можливе відкриття ще невідомих нумерів цього репертуару, він не мав великих надій: „Те, що зроблене, особливо в останніх часах, говорить не на користь таких несподіванок. Я хотів-би тільки вказати, наскільки зібрані факти ще мало дослідженні, як передчасно говорити як про надходячий кінець народньої пісні, так і про її процвітання. Матеріялу для цього не раз зібрано чимало, але часто він зібраний не так як слід, щоб з цього робити певні наукові висновки“. Як на одну з головних хиб, автор вказує на те, що з репертуару кобзарів здебільшого записані тільки думи, а не цілі репертуари, і таким чином дослідник не може зложити собі образу „южноруської пісні взагалі“ — а се для автора здається ціннішим ніж дослідження самої думи. Тож для того щоб уникнути такої однобічності, ак. Сперанський виставляв такі умови, що повинні дотримуватися при збиранню матеріялу про професійних співців: записувати фонетично точно текст самого твору (при тім автор вказує, як важко записувачеві слухати текст зовсім об'єктивно, не стараючись розпізнати в ньому щось знайоме — і таким чином не псуєчи його несвідомо); означити докладно умови, в яких спів виконується, щоб вияснити його ролю в побуті; записати біографію співака і вичерпати його поетичний репертуар. Збірка біографій і репертуарів окремих співаків повинна дати з часом образи певних територій, де працюють сі співаки — бо ак. Сперанський дивиться на них як на пред-

¹⁾ Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка), Материалъ собраль М. Сперанскій. Передрук з „Сборника Историко-Филологического Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“, т. V, Київ.

²⁾ Цитована стаття, с. 101.

стравників певних районів, що окрім елементів власної індивідуальності носять у собі певні складники місцевої традиції. Біографія Пархоменка, яку Сперанський подав у дещо повнішім вигляді, ніж Малинка, послужила йому дуже цінним матеріалом як для оцінки особи співака, так і для дослідження традиції. Окрім його власного життєпису, подібного до життя інших сліпих кобзарів, акад. Сперанський добув від Пархоменка відомості про організацію старого „гурту“ на Чернігівщині, перевірив їх і доповів дуже докладним комунікатом священика І. Ходоровського з Козелецького повіту і вже відомими друкованими описами, і таким чином зміг дати дуже докладний, хоч і не всебічний опис старечої організації. Його опис церемонії вступу нового братчика до організації просторіший від опису Томачинського й Боржковського¹⁾ (запис „одклінчин“ П. Мартиновича, друкований у „Житю і Слові“, здається не був відомий ак. Сперанському). На підставі сих відомостей Сперанський прийшов до висновку про міцність старечої організації і її розповсюдженість по цілім краю в приблизно одноманітних формах, так що на підставі відомих описів можна мовляв судити її про подібні організації в недосліджених ще місцях. Характеристичні риси сих організацій він формулює так:

,1) Підвалини співочих братств — територіальні, себто громада охоплює означену низку більших і менших сіл, містечок і городів, де братство функціонує, охороняючи свої права в тих місцях від експлуатації інших товариств і осіб, що не належать до даного братства. 2) Воно має свій осідок у певнім місці, а се виражається в утримуванню на рахунок братства ікони, свічок і лямпади в якій-небудь церкві (в місці осідку братства). Се дає цілій організації до певної міри релігійний характер. 3) Заряд братськими справами — громадський, з виборними органами, але найважніша влада — суд, заряд спільними засобами, вибір нових членів — належить зборам. 4) Братство має спільну касу, що складається з внесків окремих осіб, членів братства, як давніх, так і тих, що вступають наново²⁾. 5) Братство дає право вчительства, але її само має право контролю над навчанням — „екзамен“ (до сього Сперанський завважує, що коли тепер екзамени, перевірка знання нового члена братства і вийшли з ужитку, то ритуал приймання нового члена все таки зістався як акт практично-господарський, звязаний з матеріальними інтересами братства). 6) Братство має певний ритуал вступу в його осередок, ритуал має релігійне обарвлення — що знов стоїть у звязку з загальним релігійним характером братства 7). Вступ до братств обумовлений певним професійним знанням: умінням грati на лірі або на бандурі³⁾, знанням певної кількості пісень, знанням умовної мови товариства. 8) Все що стоїть поза .сими пунктами — приватне, особисте життя кожного члена — громаду не займає.

„В сі риси, думаю, — пише далі Сперанський, — вкладається ціла картина співочого товариства носіїв народньої пісні: се спільна колективна робота в означеній галузі. Таким чином тут, з одного боку, певна спільна печатка накладається на особу кожного співака, з другого — ся особа не звязана: коли знаєш необхідне для фаху, нікого не обходить, чи ти розшириш се знання, чи зменшиш, аби тільки від сього не потерпіло найважніше.

„Се її позволяє нам відріжнати у кожного співака в його поетичнім запасі риси спільні, що зв'язують його з іншими співаками тої-ж місцевості, і риси індивідуальні, що позволяють судити про нього як про особу мистця“.

Се загальне помічення являється для автора монографії ключем до студіювання репертуару професійних співаків. Порівнюючи відомості про прибутки лірників і кобзарів, автор старається вияснити, який склад репертуару являється прибутковішим, і приходить до висновку, що незалежно від тимчасового зацікавлення інтелігентів кобзарськими думами (що корисно відбилося на прибутках напр. Пархоменка) прибутковішим товаром професійних співців являються псальми й сатиричні пісні. А се її пояснює вимиряння дум. Їх не переймає молодше старцівство як неприбутковий складник репертуару, і се вимиряння особливо цікаво виступає при порівнянню репертуарів старших кобзарів — учителів і мо-

¹⁾ Подільська визвілка має однаке її деякі специфічні ріжниці, що пояснюються впливом католицько-польського сусідства.

²⁾ Здається, що Сперанський робив помилку, говорячи так загально про сі внески. Зі слів кобзаря Кулика виходило-б, що чернігівські організації знають диференціальний тариф. Кобзарі платять більше ніж прості прошаки (інформація Л. Шевченко).

³⁾ Сей пункт ледви чи можна вважати за основний. Ми не бачимо паралельного існування музикальних і немузикальних старечих гуртів, а звичайно старці якоїсь території творять одну громаду, д'ємузикальні старці творять ніби свого роду аристократію. Натомість для кожного старця необхідно умовою являється вміння молитов. Се чули ми ще від Шута (Записки о Южн. Руси, т. I).

лодших — їх учнів, в рамках співочого товариства, яке Сперанський дуже правильно вважає за властивого носія поетичної традиції. На його думку, „съому товарищескому („артельному“) принципові, розуміється разом з інтересом співака і слухача, належить немаловажна роль і в перехованню пісенної традиції, оскільки вона охоплює думу й духовну віршу „Южної Росії“, і в складанню самої сеї традиції — себ-то як вона виявляється у відносинах співаків до репертуару. Артіль — консерваторка сеї традиції. Артіль — що до певної міри контролює співака (поки він учається, а почасти за весь час його належності до артіли), являється тою школою, що змушує певну пісню триматися в ужитку. З другого боку регулятором вимог і поглядів артіли на пісні являється публіка — слухачі. Коли нема попиту, або коли він слабне що-до якоїсь речі напр. що-до дум, або як попит з'являється — напр. на сатиричні пісні, або на нові танки, — то з цим артіль рахується через своїх довірених — учителів, і мовчки погоджується з тим фактом, що учень не знає дум, що вчитель не вчив його дум“ (с. 30).

Тому не можна розглядати традицію незалежно від товариства. Хоч для такого досліду в нас і мало матеріялу, але досліджуючи відносини в середині гурту, ми з часом дійдемо до пізнання певних територіальних шкіл і певних територіальних репертуарів.

Се майже та сама вимога, що виставив свого часу Горленко, але треба відзначити кілька ріжниць між обома дослідниками. Горленко мав на увазі самі думи, і його інтересувало власне їх унутрішнє життя. Шукаючи певних районів поширення дум — не тем взагалі, а певних варіантів даної теми — він прокладав дорогу до місця народження такого варіяントу, а посередньо — до генези дум узагалі. Перспективи, що відкриває сей метод дослідження, такі: на підставі даних про теперішнє поширення певних редакцій дум означити їх власні природні території і в місцевих умовах сих територій та їх взаємних впливів відкрити ті фактори, що впливають на розвій, занепад і зміну дум: їх ріжничих редакцій, а далі їх основних тем.

Ми не кажемо, що сам Горленко докладно розвинув саме таку програму дослідження, але він намітив її для дальших дослідників дум. Для Сперанського-ж саме дослідження дум являється тільки одним складником для дослідження репертуару професійних співців, як певного культурного явища, суцільного в своїм складі. Себ-то питання у нього стойте ширше, загальніше. Зате що-до самих дум воно формульоване менш точно, менш докладно і менш доцільно. Досліджуючи склад репертуару окремих співців, Сперанський заявляє, що не робить ріжниці що-до джерела, звідки співець почерпав дану думу — чи з усної традиції, чи з книжки: все одно воно, мовляв, стає „достояннем“ співака¹⁾). Таким чином у складі репертуарних п'ес Сперанського фігурує і Бандурист — що для нас не repräsentует ніякої школи, ніякої території і тим самим в історії дум не представляє ніякого інтересу.

Так само реєструючи думи тільки по губернях, а не розглядаючи поширення певних редакцій на певних територіях, Сперанський не наближається до розвязання питання про природні території дум (не території їх тимчасового, теперішнього поширення). Він дає образ стаціонарного стану репертуарів, а не розвитку окремих форм мистецтва. „Переглядаючи сі репертуари, — пише він, переходячи до своєї статистики репертуарних нумерів, — ми одержимо таке враження, що співаки трьох губерень (Чернігівської, Полтавської і Харківської) взяті разом знають — співають чи ні, часто, чи рідко, се інша річ — досить велике число творів народної й ненародної словесності, а саме більше як 20 дум, коло 90 вірш, коло 20 сатиричних пісень, не рахуючи (?) ліричних пісень і приказок. Коли звернемо увагу на сі репертуари що-до їх чисельного складу, то зробимо висновок, що якби в нас була більша скількість репертуарів, багато з сих пісень повторилося би більше разів — се дає можливість судити з деякою ймовірністю, що деякі твори, які трапляються в репертуарах частіше, будуть популярніші від тих, що трапляються рідше.

„Виходячи з такого помічення, ми зможемо судити про популярність п'ес принаймні в кожній губерні. Так коли по зложенню таблиць 30-ти репертуарів ми попробуємо зробити підрахунок, беручи за

¹⁾ В друкованім тексті ся фраза Сперанського вийшла досить неясно.

мінімум п'есу, що траплялася не менше як три рази, то побачимо, що з 20-и з лишком дум сім будуть найбільш популярні... а се вже дає деяку градацію.

Ось ті помічення: 1) Дума про Азовських братів трапляється 6 разів. 2) Олексій Попович — 10 разів (сюди зараховано і Бурю). 3) Брат і Сестра — 7 разів. 4) Вдова і три сини — 8 разів. 5) Коновченко — 6 разів. 6) Невільничий плач (Соколи) — 5 разів (ся цифра нам не зрозуміла — див. вступ до сеї думи). 7) Козак Голота — 4 рази.

Інші думи трапляються значно рідше в репертуарах; так, по одному разу: 1) Похід в Молдавію, 2) Жидівські оренди, 3) Білоцерківський мир, Морозенко ¹⁾, Сава Чалий, Смерть козака-бандуриста, 4) Самійло Кішка, 5) Тарас Бульба (Терешко, тільки прозовий переказ), 5) Дівка бранка, Потоцький, 6) Козак і Козачка ²⁾.

Два рази трапилися: 1) Хмельницький і Барабаш, 2) Вітчим, 3) Невільницька (Плач?). Три рази: Хведір Безрідний.

Якби ми захотіли приблизно представити собі терitorіальний поділ сих дум між губерніями, то дістали-б більш-менш таку картину: з популярних дум у Чернігівській губернії найчастіше трапляються такі думи: Азовські брати — 2 рази, Голота — 3, Коновченко — 2, Невільницький плач (Соколи) — 2, Вдова і Три сини — 2, Брат і сестра — 2, Олексій Попович — 2 ³⁾. З інших дум: Хмельницький і Барабаш — 2, Похід на Молдавію, Жидівські оренди, Білоцерківський мир, Хведір Безрідний — по одному разу.

В Полтавській губ. з популярних дум: Азовські брати — 4, Голота — 1, Коновченко — 4, Невільницький плач (Соколи) — 3, Вдова і три сини — 4, Брат і сестра — 2, Олексій Попович — 2. З інших: Хведір Безрідний — 2, Вітчим — 2, Невільницька (плач?) — 2, Самійло Кішка — раз.

В Харківській, з популярних: Азовські Брати — 1 ⁴⁾, Голота — 1 ⁵⁾, Олексій Попович ⁶⁾, Брат і сестра — 3, Вдова і три сини — 3 ⁷⁾, Козак і козачка — раз ⁸⁾.

Що-до Правобережжя, то Сперанський вважає, що воно позбавлене дум. Подільський запис Коновченка Боржковського від Никона з Пікова на його думку випадкове явище.

Як дуже поважна спроба дослідження експансії популяреності дум, ся схема Сперанського варта як-найбільшої уваги, тому що вона в літературі про думи лишилась єдиною в сім роді, а також і тому, що на нашу думку в ній були деякі хиби, що виступають на яв при іншім способі дослідження цього-ж явища. Маючи в розпорядженню матеріал мало що більший ніж той, що був доступний Сперанському, ми приходимо при своїх обрахунках нижче до дець інших результатів.

Маючи свою метою дослідження професійних репертуарів з усіма їх складниками, Сперанський користав тільки з тих відомостей про окремі думи, що були подані в складі більш-менш повних репертуарів їх співців, і тим дуже обмежив своє поле обserвації. Він відмовився від записів дум, зроблених поодинці (хоч і від відомих кобзарів), і опирався тільки на таких кобзарях, що були предметами спеціальних дослідів. Такі кобзарі дійсно можуть здаватись типовими представниками корпорації, але в дійсності не все так буває, а найважніше те, що такі типові кобзарі, що притягнули до себе увагу збирачів, не все бувають найбагатшими з боку репертуару, і не все відбивають місцевий репертуар району в його повноті.

До цього нам доведеться ще вернутись, тепер-же продовжимо наш огляд і звернемось до інших праць про думи, що з'явилися в близькім часі до перегляненої статті Сперанського.

Інші праці першого десятиліття ХХ в. Між сими працями особливо важні були „Записи“ Мартиновича, про які ми говорили вище і тут тільки згадуємо. Друкувались вони власне в сім часі: в 1904 р. в Київській Старині, а 1906 р. вийшли окремою книжкою. Поява їх

¹⁾ Ак. Сперанський робить тут дивну помилку: зараховує до дум такі історичні або оповіданальні пісні, як Морозенко, Сава Чалий, Потоцький, Дівка Бранка.

²⁾ Се не точно — автор говорить далі про сю думу в Харківщині, себ-то про запис Костомарова. Тимчасом він повинен був згадати ще текст Баші з Полтавщини.

³⁾ В іншім місці Сперанський каже, що Олексія Поповича на Чернігівщині нема (с. 35). В дійсності маємо тільки один запис сеї думи з Глухівського пов.

⁴⁾ Тут є помилка в обрахунку Сперанського: він рахує всього 6 репертуарних згадок про сю думу. Ділить їх так: на Чернігівщину 2, Полтавщину 4, Харківщину 1, разом виходить 7.

⁵⁾ На Черн. 3, Полт. 1, Харк. 1 = 5, замість чотирьох, як він рахує спочатку.

⁶⁾ Черн. 2, Полт. 2, Харк. 4 = 8 замість 10, як раховано спочатку.

⁷⁾ На Черніг. 2, Полт. 4, Харк. 3 = 9 замість 8, як раховано спочатку. ⁸⁾ с. 34.

не була відзначена в пресі і найближчі праці про думи не використовують їх (хоч у тім часі „Записи“ були найбільшою збіркою нових текстів)—тому що більшість робіт того часу (нам їх далі прийдеться тут переглянути) мали переважно теоретичний характер. Між ними робота Сперанського, як монографія про кобзаря, зісталася не тільки найкращою, але й останньою в сім роді. Зате паралельно з нею й слідом за нею з'явилось багато праць, що займалися думовим епосом з інших поглядів, але використовували ті-ж дані, що й Сперанський, і діяли під впливом того-ж повищеного інтересу до дум, який виявився на початку століття.

Маємо тут напр. праці, що займаються походженням форми дум. Так, Дашкевич на підставі словесної аналогії розвиває теорію походження дум з південної Слов'янщини¹⁾. Він думає, що слово „дума“, в значенні поетичного твору, походить у нас ще з часів зносин з Болгарами в XIII і XIV вв. Бо таке значення цього слова нагадує відповідний болгарський термін, дума—слово²⁾, а при такім значенні малоруська назва дума значила-б не міркування (размысленіе), а пісенне оповідання, аналогічне з німецькою „сагою“ і відповідне до німецького середньовічного виразу singen und sagen. Слово „дума“ могло прийти в ужиток і в часах пізнішого напливу Південних Слов'ян на Україну. Ся південно-слов'янська іміграція мовляв принесла і вплив сербських юнацьких пісень у нашу поезію. Але не вважаючи на сі впливи, думи як поетичні твори, на думку Дашкевича, все таки місцевий український продукт, а не імпортоване явище. Тільки так званого шпитального походження дум Дашкевич не признав, опираючись на відому звістку Сарніцького про співання дум у XVI в.

Ся теорія південного походження дум чи південно-слов'янського впливу на думи за приводом Дашкевича дискутувалася потім досить живо в писаннях про народну словесність. М. Тершаковець, виступаючи проти тематичних запозичень з півдня, звернув увагу, як на звязок наших дум з Південними Слов'янами, на характеристичне вживання в думах вокативу замість номінативу, що відоме в сербській поезії³⁾. Професор Є. Тимченко що-до цього помічення вказав, що така форма дійсно „зближує український і сербський епос, але вважати його (вокатив) за позичений з сербського навряд чи можна“. Він навів при тім силу зворотів з таким самим уживанням вокативу не тільки в думах, але й у іншій пісенності ріжних типів⁴⁾, саме-ж питання про південно-слов'янський вплив на думи лишив відкритим.

В згаданій статті М. Тершаковця було також розвинено і кілька спеціальних помічень що-до думи про Олексія Поповича (наведених у вступі до сеї думи нижче) і взагалі в сфері дослідження окремих дум в сім часі маємо кілька нових праць: окрему розвідку про Марусю Богуславку⁵⁾, про Олексія Поповича⁶⁾. В статті Каманіна про богатирів козацького періоду⁷⁾ переведено аналіз думи про Сокола (див. вступ).

Окремо від інших дослідів стоять студії Франка про думи з часів Хмельниччини⁸⁾. В сих студіях, підходячи до дум про історичних діячів XVII в., Франко перш за все звернув увагу на відносини між історіографією і фольклором (він вживав термін „традиціоністика“), вважаючи їх за дві форми історії, що мають багато спільного. За свою близьчу мету в досліді історичної підвальнини нашої пісенності про події XVII в. він

¹⁾ Н. Дашкевич, Несколько следовъ общенія Южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польской періодѣ ея исторіи, между прочимъ въ думахъ, „Изборникъ Кіевскій“, 1904.

²⁾ Порівн. А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, т. I—II, с. 579.

³⁾ M. Teršakovec, Beziehungen der ukrainischen historischen Lieder resp. „Dumy“ zum südslawischen Volksepos, Archiv für slawische Philologie, Band XXIX, 1907.

⁴⁾ Є. Тимченко, До питання про стосунки українських дум до південно-слов'янського епосу, Записки Наукового Товариства в Київі, кн. II, 1908.

⁵⁾ С. Томашівський, Маруся Богуславка в українській літературі, „Літературно-Науковий Вістник“, 1901, кн. III—IV.

⁶⁾ Н. Дашкевичъ, Олексій Поповичъ думы „Про бурю на Чорному морі“, 1905.

⁷⁾ І. Каманін, Українські богатирі козацького періоду, Записки Наук. Тов. в Київі, кн. IX, 1913.

⁸⁾ І. Франко, Студії над народними піснями, Львів, 1913, XXXIII, Хмельниччина (думи, пісні та вірші), с. 230.

вважав „при помочі літературно-історичного порівнання зложити критичний апарат для оцінки політичних пам'яток нашої нації. Сей апарат може придатися також спеціальному історіографові, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали з користування матеріалами, більше традиціоністичними ніж історіографічними“.

Для цього Франко спочатку наводить літописні відомості про дане явище, відзначаючи в них моменти історичні й чисто літературні, і ними освітлює дану думу про ту-ж саму подію чи особу. Так на основі руської „достовірної літописи“ він досліджує думу про Кішку (про се у вступі до сеї думи нижче, с. 40). Далі на підставі Самовидця і Грабянки, а також польських істориків аналізує думи про Хмельницького: про Хмельницького і Барабаша, про Корсунську побіду і про Жидівські оренди, даючи багато цінних помічень, але переказувати їх докладно тут не місце. Сей дослід являється першою спробою критичного аналізу текстів дум і реконструкції первісних варіантів, і з цього боку він і займає окреме місце в літературі про думи, хоч сама ся спроба й не дала суцільних результатів. З одного боку Франко, порівнюючи думи з писаними документами з цілком зафіксованою формою, виявив тенденцію і думи також трактувати, як такі самі документи, не лишаючи в своїх міркуваннях потрібного місця для кобзарських варіацій у текстах дум і взагалі не рахуючися з нетривкістю думової форми, з специфічними умовами життя кобзарського епосу. З другого боку, він розглядав думи про Хмельницчину тільки в звязку з історичним апаратом тої епохи, а зовсім незалежно від їх звязку з іншими складниками кобзарського репертуару.

Так оперуючи сосницькими варіантами дум про Хмельницького і Барабаша, дослідник трохи насліп відкриває в них звязки й подібності й приходить до висновку, що „оба варіанти хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати, одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що усно передав йому майстер, а дещо додає зі свого конвенціонально-поетичного запасу“ (с. 326). Він говорить про се як про зовсім загальне явище, не відзначаючи, що між отсими сосницькими варіантами дійсно існує такий шкільний звязок, що позволяет досить точно установити новіші додатки учня Братиці супроти старшої редакції вчителя Бешка. Бешко й Братиця не черпають з одного спільногого джерела, але виявляються представниками одної традиції в ріжних моментах її розвою, тому додатки в Братиці легше пояснити книжним впливом, ніж тим „конвенціонально-поетичним запасом“, про який сказано вище; тим більше, що, як відомо, Братиця справді чимало „поняв“ із книг. Натомість впливом традиції, а саме впливом думи про Озівських братів, що також належить до сосницького районового репертуару, слід пояснювати епізод з убивством Барабаша—який Франко старається пояснити впливом близче невідомої редакції думи про битву під Корсунем (с. 333). Спеціально вираз „з пліч голову як галку зняти“, виявляється характеристичним моментом для сосницької редакції Утечі трьох братів з Озова (див. нижче, с. 91).

Думу про жидівські погроми (про утечу з Полонного) Франко дослідив на підставі жидівської брошури очевидця сих подій Натана Ганновера, надрукованої в Венеції 1653 р. Він відзначає подібності брошури й думи, але дуже вірно відмічає, що комічні епізоди втечі, описані в думі, опираються на власну кобзарську традицію, що затримала їх у вжитку, з огляду на їх гумористичну вартість назалежно від історичної традиції (с. 400).

Що-до інтелігентського впливу на сі думи, то Франко вповні допускав його можливість спеціально в сосницьких варіантах Хмельницького і Барабаша, в тих додатках, що вони мають супроти варіанту Цертелєва, але близче він сих можливостей не аналізував і не висловився що-до джерела й шляху, звідки сі впливи мали увійти в кобзарську традицію. Як видно, дуже великого значіння Франко сьому питанню не надавав.

Взагалі не вважаючи на те, що в своїх реконструкціях основних текстів Франко мусів займати критичне становище що-до кожного окремого слова, в справі так-би ска-

зати зовнішньої історії тексту він властиво не заглиблювався, і не старався також заокруглити поставлене питання: довести своє дослідження дум про Хмельниччину до якогось суцільного висновку, до якоїсь загальної гіпотези що-до розвою дум або чогось подібного. Та все таки шкода, що сі досліди Франка не поширились і на інші думи,— се певне дало-б нам дещо цікаве і для досліду окремих тем і для уточнення самого методу дослідження, що як сказано—лишився ще незформульованими у сих студіях над думами про Хмельниччину. Мабуть через те саме не знайшов сей метод і наслідників—хоч спричинилися до цього певно і чутки про стан здоров'я Франка. Сі студії, писані вже за часів його хвороби, не викликали у суспільності й фахівців потрібного відгомону й довір'я що-до їх методів і наукових висновків. Таким чином спосіб досліджування дум про Хмельниччину взагалі, то вони так і не знайшли собі другого дослідника. З дум, якими займався Франко, тільки дума про Кішку була розглянена ще раз в додатках про думи до Історії України-Руси М. Грушевського.

Сі додатки знаходяться в томах VI і VII; перший займався близче двома думами з історичними іменами—думою про Кішку і думою про Олексія Поповича, а другий займався походженням дум взагалі і відомою теорією сербського впливу на думи. Вказавши на конвенціональність терміну „дума“, автор констатує, що в старій літературі „досі не звісно ні одного факту, де-б назва думи прикладалася власне до цього роду поезії чи то в усній чи то в писаній традиції. Тим менше маємо право звязувати єю називати виключно з такими саме (нерівноскладовими) піснями. А коли вже робити се по традиції, що установилася в наукових кругах XIX в., то у всякім разі не можна без доказанішої аналізи прикладати до сеї конвенціональної категорії дум історичні свідоцтва про думи, які можуть говорити про зовсім інші, відмінні типи піснотворчості, і по всякий правдоподібності таки справді про зовсім інше говорять: „думи“ XVI—XVII вв., згадані в польських джерелах, зовсім не те, що розуміли під цею назвою в XIX в. і тепер“.

Що-ж до впливу сербської поезії, то М. Грушевський відзначає розповсюдженість сербських музик у Польщі і на Литві в XVI в., і допускає, що вони вплинули і на нашу пісенність, та він не вважає за можливе, їдучи тільки за сим, як показано — конвенціональним терміном думи, звязувати сербський вплив саме з нашими нерівноскладовими речитативами. Сей вплив міг відбитися на цілком інших творах, близче недосліджених.

Думки автора про окремі історичні думи переказані у вступах до відповідних дум нижче (сс. 40 і 61). Загальний-же погляд на історичні думи (і пісні) М. Грушевського був такий: „Маємо серію пісень, де історично-побутовий образок звязаний з якимсь іменем, нам незвісним. Такі напр. думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, пісні про смерть Коваленка, козака Авраменка і т. і. Не завсіди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимишлені, для характеристики (як козак Голота, або може і той Федір Безрідний). Та се їй не має значення. За правило можна вважати, що основою пісні служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкретне ім'я особи, чи затратить, се не зміняє властиво нічого“. Таким чином з „сєї доби (XVI в.) маємо в народній поезії властиво тільки історично-побутові образи, де імення не грають майже ніякої ролі“¹⁾.

Переходячи до інших праць, що займаються думами, констатуємо, що теорія Житецького, якій так не щастило в свій час, в сім часі все більше набирає авторитету. Тершаковець протиставляв її Дашкевичу; до неї прилучається ак. В. Перетц у популярній статті про думи²⁾ і в доповіді, читаній в народній авдиторії в Київі 17 січня 1908 р.³⁾, і в спеціальніх дослідах про питання, звязані з розвоєм великоруської і української поезії, в яких між

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, с. 577.

²⁾ В. Перетц, Українські думи, Літературно-Науковий Вістник, 1907, IV, с. 22.

³⁾ О. Пчілка, Старосвітські „думи“ в новому виконанні і поясненню, Рідний Край, 1908, ч. 4, 31 січня, с. 12.

іншим він торкається і дум. Сі останні досліди, правда, не сягають глибоко в історію спеціально думового епосу. Про думи автор говорить загально, що доперва з більшим нагромадженням сирового матеріалу, на його думку, можна буде установити факт, „що стара малоруська поезія дум і народних пісень перед появою польського впливу і впливу „еллінослов'янської“ теорії (поетичної, себ-то до половини XVI в.) була формою тотожня з великоруською поезією. Ся єдність заховалась тільки до останніх літ XVI в. Пізніше, при пануванні вченій шкільної форми віршування, народній вірш, перейнявши від шкільного віршу риму й рівноскладовість, на останках старовини виробив нову форму, що її аналіз дав уже П. Житецький, відзначивши, що думи „представляють оригінальний витвір народно-культурної творчості, народній що-до світогляду і мови і книжній що-до „особливого складу думки, способів її розвитку і вислову“¹⁾. Прийнявши сей погляд Житецького, ак. Перетць не переводить основної ріжниці між формою пісні і думи і розвій одної другої бере за одно. Інтересуючись розвоєм народної віршової форми з силабічного шкільного вірша, він не робить застережень що-до дум, вважаючи їх очевидно за продукт такого-ж розвою. Спеціального досліду над думами як певною категорією поезії він не дав, як і взагалі всі наукові праці про думи того часу все ще не досить виразно ставили питання про власну долю цього роду поезії, окремо від народної творчості взагалі, так як се було помітно і в попередніх роботах.

Теорія шкільного походження дум прийнята без застережень і в згаданій уже популярній праці К. Арабажина, де думи розглядано разом з іншими народними піснями²⁾. Ся стаття лишилась інформаційним джерелом для російської публіки до новішого часу³⁾. Найбільшою-ж спеціальною працею про думи для того часу була все таки робота Житецького.

Зате в тім самім часі з'явились дві нові цінні праці про думи, що не роз'яснюючи питання про їх форму, були все-ж основними причинками для їх історії. Се стаття Є. Ткаченка-Петренка про видання й дослідження дум і стаття І. Єрофеєва про походження терміну дума з повним інвентарем усіх зібраних дум.

Стаття Ткаченка-Петренка⁴⁾ являється свого роду толкованою бібліографією дум, що вперше охоплює більше або менше повно, зводячи в певну систему, все те, що писалось і говорилось про думи припадково, без будь-якої системи, протягом більше як сто літ. Автор спочатку спиняється над уживанням слова „дума“ в старих часах, далі переглядає ріжні дефініції цього поняття від Максимовича до Житецького і, як найбільш докладну, відзначає дефініцію Неймана. Вона на думку Ткаченка-Петренка дає кожному змогу відрізняти думу від іншої пісні і не грішить суб'єктивізмом інших означен: передбільшеним захопленням поетичною вартістю дум та інтересом до психологічних мотивів дум, що занадто цікавили інших дослідників думового епосу. Потім автор розглядає спеціальні досліди про думи—сторінки про історію дум Срезневського, Максимовича, далі Куліша Костомарова, Буслаєва, Ламанського, Ор. Міллера, Антоновича й Драгоманова, Ягіча, Веселовського⁵⁾, Потебні⁶⁾, Дацкевича. З приводу монографії Дацкевича про Олексія Поповича Ткаченко-Петренко пропонує свої власні погляди на сю думу, передказані у нас у вступі до сеї-ж думи. Далі переглядає відповідні сторінки в роботі Халанського⁷⁾, монографії Науменка, Сумцова, Томашівського. Нарешті переглядає роботу Лисовського і „Мисли“ Житецького та рецензії на них Соболевського й Сумцова.

Хоч праця мала займатись виданнями й дослідами дум, але переглядала властиво тільки друге. Видань вона не торкнулася, і се не дивно, бо охопити сі два питання

¹⁾ В. Перетць, Историко-литературные изслѣдованія и материалы, т. III, с. 12.

²⁾ История Русской литературы подъ ред Аничкова, т. II, с. 324.

³⁾ Див. ак. М. Сперанский, Введеніе въ исторію русской устной словесности, Москва, 1917, с. 357: за найкращий підручник для ознайомлення з думами він вважає статтю Арабажина.

⁴⁾ Е. Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, „Україна“, 1907, VII—VIII, с. 144.

⁵⁾ В. Веселовский, Южно-Русская Былина.

⁶⁾ А. Потебня. Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень, т. II, 1887.

⁷⁾ М. Халанский. Великорусская былина киевского цикла, 1885.

навіть в порівнюючи величенській статті (40 стор.) було неможливо. Але обмеживши самими дослідами, автор мав змогу дати дуже корисний і майже повний огляд головніших дослідів і теорій про думи.

Питання, що лишилось невиясненим у Ткаченка-Петренка, було спеціальною темою другої статті, що вийшла досить скоро по тім: статті Єрофеєва про редакції дум¹⁾, хоч і тут історію видавання дум не вичерпано до решти. В першій частині сеї роботи автор зайнявся дуже докладно старими згадками про думи й означеннями дум—подібно як і перший розділ статті Ткаченка-Петренка. В другій частині він дав огляд усіх дум і їх варіантів, додаючи до того каталогі короткі характеристики. Се був перший такий підсумок, продукт чималої, совісно переведеної праці, що лишився цінною провідною ниткою для всяких дальших робіт у сій сфері. Спинимось над сею роботою, щоб розібрати її характер і відзначити її цінності й хиби, а тим віддати її належне й за ту поміч, що ми знаходили в ній в сій нашій теперішній роботі.

Єрофеєв реєструє 34 заголовки дум, поділяючи їх на три групи. I. Думи історичні, боротьба козаків з Татарами і Турками: 1) Буря нищить турецький корабель—уривок Метлинського, який ми викидаємо з числа дум (див. вище з приводу Метлинського); Єрофеєв вважає її за уривок думи, що втративши інтерес для авдиторії, все більше тратила свою фізіономію й наближалась до пісні. 2) Плач невільників у турецькій каторзі (у нас № 1)—відзначено п'ять варіантів, один помилково (див. вступ). 3) Втеча трьох братів з Озому—18 варіантів, помилкою тричі повторено один заголовок²⁾; окрім того замість Цертелева (наш вар. Б) автор цитує Максимовича (наш вар. У), нема варіанту Альманаху; що-до розвою думи автор прилучається до думок Костомарова й Андрієвського. 4) Дума про Голоту—4 вар., се повний і вірний обрахунок варіантів сеї думи. 5) Дума про Олексія Поповича і про Бурю на Чорнім морі—16 вар. (див. у вступі до думи № 7). 6) Втеча Самійла Кішки—4 вар., пропущено варіант Костомарова від Зайкевича. 7) Дума про Марусю Богуславку—3 вар. (порівн. вступ до думи № 4). 8) Плач невільника у Турків про викуп—3 вар., останній (з Київської Старини, 1882 р., к. ХІІІ)—цитований помилково³⁾. 9) Смерть Хведора Безрідного—9 варіантів; всі варіянти, що були тоді відомі; коментар, що Єрофеєв додав до сеї думи, один з найліпших у сій роботі; цінна вказівка на подібність сеї думи до думи про Смерть Хмельницького, де також виступає бажання вмираючого передати комусь своє добро або владу; Єрофеєв думав, що ся дума розвинулася з пісні про вмираючого козака, що передає джурі одіж і коня,—таких пісень ми що правда не знаємо, але пісennий мотив прощання вмираючого козака остільки популярний, що він міг існувати і в дуже ріжноманітних варіаціях. 10) Смерть братів коло річки Самари—3 вар.; Єрофеєв тут пропустив вар. Метлинського. 11) Хмельницький і Барабаш—3 вар., всі, що були відомі. 12) Утиски України Жидами-рандарями і повстання—так само. 13) Корсунська баталія—2 вар. 14) Уривок про Волошина—3 сього приводу Єрофеєв завважує, що „звязку сього уривку з якою-небудь з відомих нам дум немає“⁴⁾. 15) Іван Богун—на думку Єрофеєва два рядки з сього уривка, що всього має 12 рядків, взято з думи про Хмельницького і Барабаша. 16) Похід в Молдавію—3 вар., автор вірно відзначає подібність обох варіантів від Шута, хоч не зазначає докладно їх походження. 17) Смерть Хмельницького—2 вар. 18) „Дума про гайдамаку Вітрогона“ (уривок на 7 рядків); сей уривок, що був надрукований у краківськім виданні *Zbior wiadomości do antropologii krajowej* 1879 р., на нашу думку, не має характеру думи, се просто зле записаний і сам по собі кошлавий уривок пісні з витриманою римою; відзначимо тут, що пок. ак. Гнатюк, не знаючи нашої думки про сей уривок, незалежно від того радив нам не включ-

¹⁾ Ів. Єрофеєв, Українські думи і їх редакції, Записки Українського Наукового Товариства в Київі, 1909, кн. VI, с. 69, 1910, кн. III, с. 17.

²⁾ №№ 16, 17, 18—*Літературне обозріння*, 1892, I, с. 143; IV, с. 138 і I, с. 143; дійсна цитата—IV, с. 138.

³⁾ Ми не знайшли сього варіанту—автор характеризує його так: „Варіант 3-їй не виявляє особливоті давності, тому ми відносимо його до близького до нього першого варіанту“ (Лукашевича, наш № 2, вар. А).

⁴⁾ Не завважив Єрофеєв, що ім'я Волошина—також джури—виступає в думі про Сірчиху.

чати його в корпус дум, з огляду на його пісенний характер. 19) Дума про Ганджу Андібера—3 вар. і досить докладний розбір сеї дум. 20) Івась Коновченко чи Вдовицька—10 вар.; окрім того Єрофеєв говорить про 6 рукописних варіантів, але які вони й де записані, Єрофеєв не каже, як і взагалі не кладе натиску на територіальну принадлежність дум. Здебільшого він порівнює тільки самі записи, не рахуючися з їх історією.

ІІ. Думи побутові: 21) Дума про вдову і трьох синів—9 вар., замість 15, що були опубліковані в тих часах (до варіантів сеї думи Єрофеєв не зараховує запису „Пов'єстей“, бо він у нього творить окремий заголовок). 22) Дума про сестру і брата—8 записів; ми на той час нараховуємо їх 9, десятий запис Сперанського—але записів Сперанського Єрофеєв взагалі не використовує; зате у нього між варіантами сеї думи помилкою занесено Вітчима Лукашевича¹⁾. 23) Вітчим (або Виїзд козака)—4 варіанти; варіант Повістей творить окремий заголовок; все таки й без нього й без варіанту Лукашевича, що як сказано—у Єрофеєва попав не на своє місце, ми нараховуємо 7 варіантів сеї думи: пропущено у Єрофеєва запис Жемчужникова в „Основі“ і два записи Мартиновича від Крюковського й Магадина. 24) Дума про козацьке життя—2 вар.; не згадано прекрасного запису Горленка в „Кобзарях і Лірниках“. 25) Дума про смерть козака-бандуриста—нею автор замикає огляд „дум побутових“; його думки про сю думу були виложені вище.

ІІІ. Остання група—„декілька дум особливого характеру“: 26) Соколя—3 вар., бракує варіант Костомарова. 27) Дума про Миховія (про Михайка), пародія, що записав Мартинович від Крюковського. 28) Іван Богуславець, гетьман запорозький—2 вар., себ-то дума й пісня в Антоновича й Драгоманова. 29) Отаман Матяш, 30) Вдова Сірка і 31) Розмова Дніпра з Дунаєм—розглядаються разом. Дві останні автор вважає за не народні думи, а перша, на його думку, відгомін билин про Іллю Муромця. 32) Вдова в Чечельниці—„дума ся,—каже автор,—не що інше, як дума про вдову і трьох синів“, се вірно, і незрозуміло, чому він відзначив її як окрему тему. Так само й остання дума в його перегляді—33) Козак прощається з сестрами—се тільки варіант „Пов'єстей“ на тему Виїзду козака.

Не вважаючи на відзначенні неточності й помилки, праця Єрофеєва була дуже цінною вкладкою в літературу про думи і корисним додатком до тих реєстрів варіантів, що були подані в „Мислях“, хоч на жаль треба сказати—Єрофеєв їх власне не використав, і не засвоїв собі тих корективів у відносинах до друкованого матеріалу, хоч-би до збірника Антоновича й Драгоманова, що давали сі реєстри Житецького.

Серед сеї сили теоретичних праць про думи з'явилось порівняно небагато нових текстів, як от записи від Кравченка, від Дудки, Пархоменка, то-що; до цінніших публікацій належать також записи В. Г. Кравченка, що вийшли 1911 р.²⁾. Се два дуже оригінальні записи Коновченка з Житомирщини від лірників Гуменюка і Сапожника. Від першого записано і псальму, але яких-небудь відомостей про кобзарів не подано.

Вище ми вже звернули увагу, що таке багатство розвідок і заміток про думи стояло в певнім звязку з підвищеним інтересом до самих дум у публіці, з популярністю окремих кобзарів, модою на кобзарські концерти й т. і. Між сими кобзарськими знаменитостями того часу найбільше місце займають Пархоменко, Кравченко й Кучеренко, що виступали в Харкові 1902 р., але публіка цікавиться також і менш славними кобзарями: так, в 1907 р. по Катеринославщині „гастролює“ сосницький кобзар Ткаченко, виступаючи на прилюдних концертах у школах і т. і.³⁾. Про Кравченка чуємо, що під час кустарної виставки в Київі 1906 р. він майже щоденно грав і співав відвідувачам виставки, сидячи в кутку „Полтавської кімнати“⁴⁾. Про виступ Пархоменка в Київі ми вже згадували; разом з

¹⁾ Отже не порахував Єрофеєв, окрім Сперанського ще двох текстів: одного вар. Метлинського і одного в Чубинського в п'ятім томі Трудів.

²⁾ Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях з передмовою Т. Гладкого, Труды Общества Исследователей Волыни, т. V.

³⁾ Рідний Край, 1908, № 1, с. 15. Про цього кобзаря маленька монографія Т. Пащенка, Кобзар Петро Ткаченко, Етнографічний Вістник, 1927, вип. III, с. 67. Тут-że розповіджено про невдалу подорож його до Миколаєва, що закінчилася арештом. ⁴⁾ Рідний Край, 1908, № 23, с. 7.

Кравченком і Кучеренком він виступав знов на „Кобзарськім концерті“ 21 жовтня с.с. 1908 р.¹). Але з відзвів тогочасних слухачів сих концертів бачимо, що інтерес до старших кобзарів блідне перед талантом отього Кучеренка, кобзаря артиста, як про нього кажуть,—віртуоза бандурної гри, виконавця думи про Бандуриста, але загалом найменш традиційного з усіх кобзарів, що звертали на себе увагу широкої публіки. Не дивно, що бачимо його й на таких концертах, що не мають у собі нічого „етнографічного“—як концерт на відкриття українського клубу в Київі²). Року 1909 сей-же Кучеренко з Пархоменком і Петром Древченком організують справжнє артистичне турне по Україні, на жаль тільки маршрут його нам невідомий³). Все се свідчить про невгласаючий інтерес публіки до кобзарського мистецтва, але разом з тим з сих звісток бачимо, що се мистецтво в своїй новій, концертовій формі все більше віддаляється від традиційних взірців. Кучеренко співає зовсім книжні речі як напр. Бандурист; Пархоменкові Олена Пчілка закидає, що він співає Азовських братів під танкову мелодію. Тому в зацікавлених кругах кінець-кінцем з'являється думка про потребу не тільки консервування, але й культивування кобзарської музики. Говориться про потребу класи бандурної гри в музичних школах, наприклад у школі М. Лисенка і т. д.

Музично-етнографічна експедиція для дослідження кобзарства. Але в тім саме часі з'являється й проект систематичного музичного дослідження дум, що в результаті дало нам праці Філарета Колесси. Над історією сеї надзвичайно важної роботи треба було-б спинитися як-найдокладніше, але на жаль — відомостей про неї досить мало, і говорити можна тільки в загальних рисах, на підставі звісток у статтях О. Сластьона і в передмовах до праці Колесси. Зіставивши їх і перевіривши зі слів компетентних осіб, можемо сконстатувати факт, що ініціатива до того діла вийшла від подружжя Квіток: Лариси Косач-Квітки (Лесі Українки) і Клиmenta Василевича Квітки, що однаке зразу заховалось у густій тіні, виступаючи тільки скромними анонімними помічниками в сій важній справі. Леся Українка, що пожертвувала потрібну суму грошей на сю справу, так і не відкрила свого інкогніто до кінця життя, і в публікації дум, записаних її коштом, вона фігурує тільки як одна з помічниць в організаційній роботі, як авторка кількох фонографічних записів, то-що⁴). Посередником між жертвовавцем і проф. Колессою був К. В. Квітка, і він-же був очевидно автором листів до О. Сластьона, що цитуються в його статтях про „Мелодії українських дум і їх записування“ в „Ріднім Краю“. Сі статті почали друкуватись у листопаді 1908 р. і в першій з них О. Г. Сластьон оповів, що ще літом того року він одержав листа від невідомої йому особи (очевидно К. В. Квітки), що звертався до О. Г. як до досвідченої в сьому ділі людини, з доручення іншої особи, що до деякого часу, мовляв, бажає зістатись невідомою, „а хоче пожертвувати потрібну суму грошей на діло збереження для нащадків музики кобзарських дум“.

Що було безпосереднім приводом до цього листа, не знаємо. І Леся Українка і К. Квітка, обое великі любителі української народної музики, що сами записали багато пісень, розуміється, були вповні свідомі ваги цього діла, і можливо, що саме й узялись вони до цього року 1908 через те, що як бачимо—в справі дослідження кобзарства було тоді досить тихо, а з другого боку,—саме тоді все більше починало ширитися концертне кобзарство, що грозило загибеллю традиційному кобзарському мистецтву. План у них, чи може треба сказати—спеціально у Лесі Українки, був подвійний. Перше—аби затримати при життю стару кобзарську манеру гри й співу, що затрачувалась у новіших

¹⁾ Рідний Край, 1908, № 34, с. 7. ²⁾ Там-же, 1908, № 36, с. 6.

³⁾ Х. Г., З нагоди кобзарської мандрівки, Там-же, 1909, № 21.

⁴⁾ В передмові до Колессиної праці „Мелодії українських народніх дум, серія I“ (Львів, 1910 р.) про се сказано так: „На сю ціль (подорож на Полтавщину для записування від кобзарів) жертвував якийсь любитель народної старовини, якого шановне ім'я й досі мені невідоме—565 корон (250 руб. по тодішньому) за посередництвом і мабуть за спонукою п. п. Климентія і Лариси Квітки (Лесі Українки), що разом із відомим художником Опанасом Гр. Сластьоном зайнлялися дуже дбайливо усею перепискою і улаштованням екскурсії“ (с. XXXIII).

концертових кобзарів, треба, мовляв, знайти інтелігентну музикальну людину, яка-б переняла справжню кобзарську манеру співу і гри від якогось давнього кобзаря. Для цього ся людина мусіла-б бути „настільки освічена, що не вважала-б себе в праві хоч-би на йоту відступати від оригіналу, і повинна тямити, що вона може бути тільки добросовісним учеником кобзаря, а не композитором, або—борони боже—вчителем кобзарів“¹⁾). Другою частиною плану Лесі Українки було: „знайти спеціаліста музику, що зайнявся-б фонографічним записом музики дум і приготовив-би їх до видання“.

Правдоподібно, що обидві частини цього плану були розвинені тільки в листі до Сластьона; але разом з сим листом ініціатори вислали в сій справі також листа до „Музично-етнографіческої комісії при Московскомъ обществѣ любителей естествознанія, географіи и антропології“ і до етнографічної комісії львівського Наукового Товариства ім. Шевченка. Думаемо, що сі листи торкались тільки питання про фонографічні записи кобзарських співів, бо про практичне виучування кобзарської штуки у відповідних писаннях Ф. Колесси ніде згадки не бачимо і з цього можемо думати, що цю частину проекту покинено зразу-ж, і навіть не пробувано здійснити. Що-ж до фонографування, то відповіді всіх трьох адресатів були прихильні до справи, і ініціаторам лишалось тільки вибрать між московською й львівською пропозицією. Москва—як читаемо знов-же у Сластьона, запропонувала для сеї справи д. Маслова, але ініціатори не згодились на цю пропозицію, з огляду на його необізнаність з українською пісенністю, і рішилися чекати „Галичанина“. Що-до останнього, то етнографічна комісія Товариства імені Шевченка не зразу назвала свого кандидата, видко вагаючись між С. Людкевичем і Ф. Колессою. „При тім сумнім становищі,—писав кореспондент Сластьона,—що між російськими Українцями не знаходиться досить тямушої й практикованої людини, доводиться робити вибір між Великорусом і Галичанином. Гадаючи, що Галичанин, хоча не чув лівобережних кобзарських дум, та все-ж скоріше зрозуміє їх дух, мій знайомий (жертводавець) і нахиляється, щоб дати субсидію Галичанинові. Таким чином у початку юля цього року певно приде до Миргорода хтось з названих добродіїв“. І дійсно в назначений час вирушив у цю музичну експедицію до Миргорода—Філарет Колесса.

В працях проф. Колесси не маємо на жаль більших відомостей про організацію й хід самої збирацької роботи—отсєї першої, в дослідженні кобзарства, музично-етнографічної експедиції. За сими відомостями мусимо шукати в цікавій серії статей О. Сластьона, де зафіксовано багато цінних деталів і розгорнено чимало інтересних поглядів на справу. До Сластьона ініціатори звернулись не тільки як до людини досвідченої в справі фонографування, але й як до великого знавця кобзарства й думового епосу, і в своїм виборі вони були дуже праві: Сластьон не тільки став дуже активним співробітником і добре організував взаємини з кобзарями під час побуту Колесси на Придніпрянщині, а й сам дав ще чимало нового матеріалу для збірки по закінченню Колессиної подорожі; окрім того-ж він і в першій стадії роботи багато допоміг ініціаторам своїми порадами й практичними вказівками. Сі міркування, що наповнювали собою кореспонденцію між Сластьоном і NN (К. В. Квіткою, очевидно), потрохи розгорнулися в цілу серію ескізів з історії дослідження дум, що й були надруковані в „Рідному Краю“ 1908 р. Питання там порушені досить ріжнорідні: був тут огляд збирання дум і відомостей про співання дум у старовину (ч. 35, 36), характеристика музичної форми і огляд дослідів у сій сфері (ч. 36, с. 8, ч. 37). З міркувань над музичною формою дум було зроблено і висновок про те, чому слід відмовитись від плану виучування кобзарського співу, а краще обмежитись фонографуванням (ч. 38)—висновок, що можемо думати відбився й на зміні первісного плану самих ініціаторів справи, Л. Українки й К. Квітки. Автор вказував тут на велику ріжнорідність думових мотивів, на їх неусталену форму, на те, що учачись у одного якогось кобзаря, майбутній співак міг-би заховати тільки один якийсь спосіб співання думи, тимчасом коли кожний повіт, а то й волость має свій спеціальний думовий мотив, що до того ще

¹⁾ Рідний Край, 1908 р., ч. 35, с. 4.

ї варіюється весь час у співі кожного кобзаря. Через таку неусталеність думового мотиву трудно ї заучувати думи, а не менше трудно записувати їх на ноти зі слуху, без фонографа. Згадавши попередні спроби записування дум—ближче невідомий запис Марковича¹⁾, згадані записи Лисенка ї два записи О. І. Рубця, зроблені 1884 р.²⁾, Сластьон і переходить до питання фонографування, себ-то до того методу, що він перший ужив в приложені до думового епосу. Правда, О. Г. згадує також фонографічні спроби співробітниці московської музично-етнографічної комісії—Ліньової, що, як він каже, „років зо три“ тому (отже коло 1905 р.) була в Миргороді ї записувала „пісні кобзарів і лірників“, але записи самого О. Г. мусіли бути старші від сих московських спроб.

Висновок Сластьона з сих помічень був той, що для схоронення пам'яток кобзарської поезії треба-б розгорнути ширше те діло, що розпочала Л. Українка, і знайти засоби до фундації спеціального архіву на взір берлінського архіву фонограм, і в ньому зібрати кобзарські взірці з цілої території, де існують кобзарські думи. Се побажання лишилось нездійсненим, але воно цікаве тим, що дає нам певне мірило для оцінки розмаху тої праці, що починалась під сим гаслом.

Се був у найголовнішому зміст першої частини праці О. Сластьона, після якої приходила частина практична, але по дорозі, з приводу нещасливих міркувань про думовий ритм згаданого московського етнографа Маслова, що його кандидатуру відкинули ініціатори збірки, автор зробив ще великий екскурс в сферу історії походження дум (ч. 41, 42, 43, 44, 45, 46). Переглянув тут ріжні погляди на сю-справу—Неймана, Равіти, музичні досліди Фамінцина, думки Буслаєва, теорії Ф. Колесси про спорідненість дум з староарабськими макамами, нарешті думки Стасова й Потаніна—прихильно ставлячись до теорії східнього походження дум. Натомість полемізував з ак. В. Перетцом, М. Грушевським і почасти з П. Житецьким: у всіх трьох автор оспорював думку про вплив заходу—західної культури, шкільної науки й силабічного віршу на думу, а разом з сим відкидав думку про вплив західнього слов'янства на форму її назву дум. Найгостріше виступив О. Сластьон проти польського походження самого терміну „дума“ та проти сумніву М. Грушевського, чи відомі згадки про думи в польських письменників XVI—XVII вв. дійсно стосуються до дум у сучаснім розумінні. Проти сих сумнівів Сластьон покликався на сих-же старих польських письменників та на новіших польських авторів, і твердив, що в них „не з'являється і не могло з'явитись такого питання, як те, що в останні часи з'явилось у нас, чи думи українські були ї у давні часи те саме, що й тепер, чи може ті думи, що про їх немало писали тодішні польські учени, були зовсім інше, відмінне?“ На гадку Сластьона, тотожність старих дум і нових зовсім певна, що її потверджують, на його думку, такі польські дефініції слова дума, як elegia, zamysłona pieśń, то-що, згадки про співання дум на дворах російських царів в Історії музики Перепеліцина 1888 р., в словнику Брокгауз і т. і., нарешті згадка про думи у відомій „копії Маслова“³⁾ й і. Такі-ж факти, що елегія є поняття зовсім конкретне ї досить далеке від нашого сучасного поняття думи, що пісня може бути zamysłona, не будучи нерівноскладовою; що нарешті—скільки нам відомо про ті „думи“, що їх згадують старі польські автори, то вони власне нічого спільногого з формою дум не мали, а навпаки сходилися з піснями, такими як напр. Байда—все се не було взяте на увагу в міркуваннях Сластьона, і через се він відкинув навіть ту думку, що Максимович позичив слово дума у К. Бродзінського.

Вся ся аргументація була-б мало цікава, коли-б Сластьон не зробив дуже несподіваної заяви про те, що термін дума, хоч рідко трапляється у кобзарів, мовляв все таки

¹⁾ Автор мав тут на увазі замітку Л. Жемчужникова: „Замѣтка къ статьѣ:“ Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ, „Основа“, 1861, кн. II, с. 184, де говориться про збірку пісень у нотах, зложену з 150 пісень, „одній думы—„Савва Чалый“, „Вертепа“ і т. і. Отже сю-вказівку не можна вважати за безпосередню—бо-ж думи про Саву Чалого нема, а є пісні. Натомість був запис нот до думи про Вітчима в збірці Галагана, що також міг бути ділом Маркевича, але про се О. Сластьон не говорить.

²⁾ Рідний Край, 1908 р., ч. 38, с. 7.

³⁾ Рідний Край, 1908, ч. 45, с. 11.

загально відомий в кобзарськім ужитку. Від старших збирачів ми чули протилежне. Куліш заявляв, що кобзарі сами вживають інших назов для того, що ми називаємо думами. Мартинович виразно підкреслював, що слово дума не належить до кобзарської термінології—при нашім побаченню з ним він знов підкреслював той факт, що коли се слово й доводиться чути від кобзарів, то в приложені до цілком іншого роду творів, ніж той, що дікає нас. Нарешті у самого О. Г. Сластьона в статті про Кравченка було згадано кілька термінів, якими називаються думи у кобзарів, і не відмічено, щоб слово дума вживалось у них також, в тім значенні, що розглядається тут. Тепер у полеміці з М. Грушевським Сластьон згадав, що кобзарі знають се слово, але нічого близького про вжиток і точне значіння цього слова в кобзарів не підав, хоч се був-би одинокий серйозний аргумент в його полеміці.

Що-до теорії шкільного впливу на форму дум, то тут автор тримався переважно аргументації Соболевського проти Житецького, але обертаючи вістря менше проти останнього ніж проти ак. Перетца, що в дійсності думами займався досить небагато. Слід зважити, що критичне ставлення автора проти теорії впливу шкільного віршу на думи підтримувала вповні і редакція часопису, що в своїх примітках до статті Сластьона то солідаризувалась з автором, то ще гостріше підкреслювала свою неприхильність до згаданих поглядів¹⁾.

Продовження праці Сластьона—частина, присвячена описові експедиції Колесси, з'явилася аж у половині 1909 р. під заголовком „Записування дум на фонограф“ (ч. 22, 23, 24). Тут ми дізнаємось, що в плані К. Квітки й Лесі Українки було, щоб Ф. Колесса спочатку записав на фонограф співи самого О. Г. Сластьона, що, як сказано, дуже добре співав кілька кобзарських дум; далі—мабуть від відомого М. Кравченка, що до нього Сластьон мусів бути властиво „ключем“; а потім—щоб Колесса поїздив по Полтавщині й записав думи ще й безпосередньо від інших кобзарів. Для цього, не вважаючи на неохоту О. Г., було вирішено дати до газет відозву до громадянства, щоб поінформовані люди подавали відомості про ті місцевості, де є кобзарі, ѿ щоб по змозі улегнували зносини Ф. Колесси з сими кобзарями. Результат сеї відозви був дуже характеристичний: на всі заклики прийшов тільки одним один лист з запрошеннями якогось поміщиків, що очевидно хотів погостити в себе закордонного гостя. Що-до кобзарів, то сей поміщик знав тільки старого кобзаря Юхима Марціяна з Попівки, що, як каже, вже 20 літ не грав, все забув і до того ще й хворий; та ще згадував якусь бабу, що співає псальми—„а за сеї колись, як сама вона каже, били“²⁾). Та ся відповідь була результатом хоч дуже скромним, але принаймні безобидним; зате по приїзді вже самого Ф. Колесси до Київа, в звязку з майбутніми подорожами по кобзарях, йому було дано пораду добути дозвіл у київських властей (очевидно у генерал-губернатора), що накликало не тільки категоричну заборону Колессі всяких таких потрібних йому подорожей по Миргородщині, але ще й спровокувало безконечні зачіпки ѿ формалістичні докучання „на місцях“, з боку всяких малих начальств, включно до поштових урядовців у Миргороді. З огляду на се все думку про подорожі відкинено, і Ф. Колесса списав тільки тих співаків, що могли бути в Миргороді—окрім свого господаря О. Г. Сластьона, Михайла Кравченка, Платона Кравченка Шахворостівського, Опанаса Баря³⁾, Миколу Дубину з Решетилівки, Антона Скобу з Богачки Хорольського пов. і Явдоху Пилищенку з Орликівщини того-ж пов. Ф. Колесса оповідає⁴⁾, що вільніше досліджувати міг він тільки М. Кравченка, інших-же сліпців бачив недовго, і мабуть не міг усіх посписувати. Для дослідження П. Кравченка ѿ О. Баря він використав старші записи на фонограф О. Г. Сластьона, а що-до інших сліпців, то О. Сластьон надіслав докладніші відомості Ф. Колессі вже до Львова. До того

¹⁾ Рідний Край, 1908 р., ч. 46, с. 6, 8.

²⁾ Рідний Край, 1909 р. ч. 22, с. 9.

³⁾, Рідний Край, 1909, ч. 9.

⁴⁾ Мельодії, т. I, с. LXXXIV.

по дорозі додому, в Київі Ф. Колесса познайомився ще з Кучеренком і записав дещо з його співів.

Як видно з деяких натяків О. Сластьона і з тих листів, що він цитує, в проекті була ще друга подібна подорож, на другий рік; але вона не відбулася, мабуть через вичерпання тих коштів, що були пожертвувані на єю справу. Матеріал, що зібрали Колесса в 1908 р.—не дуже багатий, як видно—доповнив почасти Сластьон, почасти сами Леся Українка й К. Квітка, що виписали до себе до Ялти відомого кобзаря Г. Гончаренка і записали від нього кілька дум. По закінченню сеї збірки її ініціатори стали приспішувати Ф. Колессу з друком, думаючи, що поява збірника заохотить громадянство до подібних-же жертв на обслідування кобзарства, і справу можна буде продовжувати. Але річ ясна, що друк такої капітальної роботи затягнувся і не зміг мати того бажаного скорого впливу на суспільність. Перший том праці вийшов у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, його коштом, 1910 р., другий аж 1913, вже по смерті ініціаторки цілої сеї величавої справи. Зворушливо читати в передмові Колесси до другого випуску, що ще безпосередньо перед своєю смертю Леся Українка переписувалася з Ф. Колессою про кобзарські справи, подавала відомості про кобзарів, то-що. Такі дрібниці виявляють нам, скільки любові було вложено в се нове й важне діло, що було виявом високої національно-культурної свідомості з боку славної письменниці. Дивно, що воно не потягло за собою суспільноти, не знайшло ніякої матеріальній підтримки, поза одним Науковим Товариством ім. Шевченка, що до його „галицькості“ ініціатори спочатку ставилися з такою стриманістю. Дивно тим більше, що се був властиво перший дійсно реальний крок до здійснення всіх тих гасел про консервацію дум, охорону кобзарського мистецтва й т. д., що були підняті ще на XII археологічнім з'їзді і ніби-то й викликали такий відгомін і симпатію в громадянстві.

Перша наша музична експедиція таким чином лишилась цілком ділом Лесі Українки—ще одним великим твором в її величім культурнім доробку, що додає цікаву й надзвичайно симпатичну рису до духового обличчя сеї великої Українки, і як культурної робітниці і як патріотки. І так не вважаючи на те, що ані збирацькими, ані дослідницькими працями Л. Українка не займає якого-небудь замітного місця в історії української пісенности, отсим своїм великим ділом вона кінець-кінцем являється особливо дорогою саме українським народознавчим робітникам і дослідникам думового епосу—бо для них вона являється тою бажаною помічницею, що несподівано підтримала діло в тім місці, де воно особливо потрібувало помочи в момент, коли від неї найбільше залежало. Музична експедиція Колесси, чи властиво експедиція Лесі Українки—Колесси (ми щасливі, що нам дозволено назвати єю експедицією отсим її правдивим іменем) відбулася ще в сам час, щоб захопити давні кобзарські мотиви, щоб дати живий голос німим записам дум, зібраним у попереднім століттю, і не дати загинути кобзарській музиці назавжди.

З деяким сумом мусимо сказати, що коли освічене громадянство не усвідомило вагу сеї роботи, то з тим більшою інтензивністю відчули її власні кобзарі. О. Сластьон заховав нам високо патетичну сторінку¹⁾ про те хвилювання, з яким сліпці віддавались операції фонографування, особливо при перевірці фонограм: „Звичайно се на нього робить велике вражіння, губи починають тремтіти, з незрячих очей виступають слози, і він не може здергати нервового хліпання, що іноді переходить у справжній ревний плач“, і ся нервова спазма вмираючого кобзарства, що з болем переживає отсю хвилю заповідання свого мистецького, чуттєвого скарбу прийдешнім, незнайомим поколінням, находить величавий вираз в крику старого Скубія: „Слухайте, слухайте! Се Скубій співає!.. Коли він умре, то й тоді знатимуть, як він співав! Не дармо він на світі прожив. Як умре, дочки, ваш батько, та захочете його добром згадати і послухати, то приїздіть сюди до пана, та попросіть його: нехай ваш батько заспіває: він співатиме“...

Сей маленький момент справжнього життя вартий інших великих поетичних творів Лесі Українки, і думаємо, що в нім вона, як артистка, могла знайти те задоволення,

¹⁾ Рідний Край, 1909, ч. 24, с. 7.
народні думи—12.

якого не дала їй в повній мірі організаційна сторона діла, не знайшовши підтримки в громадянства. Окрім наукової вартості се діло мало справді чимало цілком по-людськи зворушливого, що притягає до неї інтерес і симпатію теперішнього читача. Але як сказано, найбільша цінність музичної експедиції 1908 р. була все таки в тім, що вона підготувала праці над кобзарським епосом Ф. Колесси, до яких і слід нам перейти.

Праці Ф. Колесси. В своїх попередніх працях над ритмікою народних пісень Колесса вже не раз і не випадково торкається дум¹⁾, але тільки аж на підставі своєї роботи на Україні й того матеріялу, що поставив Сластьон, міг він розгорнути вповні свою працю над думами і дати суцільну музично-поетичну теорію дум. За попереднє повідомлення треба вважати його доповідь на III Музичнім конгресі, що вийшла перед виходом першого тому збірки²⁾. Про сю збірку К. Квітка, одинокий наш фаховець, що в повній мірі може оцінити вагу Колессиної роботи, каже:

„Навіть беручи на увагу рідку музичну одареність Ф. Колесси, його спеціяльне приспособлення і довге попереднє призвичаєння до записування народних мелодій, треба кваліфікувати це його діло, як правдивий подвиг, і схилитися так само перед терпеливістю, витривалістю, самозреченням і посвяченістю нашого музиколога, як перед його вийнятковим хистом, умілістю та узброяністю в поборюванні страховитих труднощів цеї справді екстраординарної роботи. Два томи „Мелодій українських народних дум“, що постали в її результаті,—це величезний пам'ятник артистичній творчості нашого народу, споруджений від серця, що горить до цеї творчості любов'ю актуальною й саможертовною; так само цим останнім виразом треба характеризувати чин, до якого тільки в нього єдиного вистачило тихого і скромного геройзму, це діло, що не могло принести широкої слави, бо коло цінителів надто обмежене, і що навіть при надзвичайній здатності мусіло дуже виснажувати. Витрата енергії навіть менша від цеї, приложена до узагальнень і будування теорій, нагороджується звичайно більшим признанням і кваліфікується як наукова чинність вищого порядку; але там, де непосвячені в тіснішому фаху вбачають тільки підрядну технічну роботу,—посвячений вичитує поміж знаками нотного письма ще страждання й муки, розмисел і вагання, години одчаю та хвилини заспокоєння, „виточуванням“ крові серця й соку нервів“. Транскрипція такого хитрого та химерного оригіналу, як наші думи, не є тільки підготовлення цегли до теоретичної будови, це є сама будова, що сама вимагає великого теоретичного фундаменту; цю діяльність повинно бути дорівнено до репродукції природного взірця в малярстві або скульптурі, що при певному високому рівні хисту загально визначається власне за твір, до того ж за великий твір³⁾.

Ми навели сю довгу цитату для того, щоб дати поняття про спеціяльно музичну вартість „Мельодій“, яку оцінити фахово ми не можемо. Але ся робота мала не тільки спеціяльно музичний інтерес,—вона мала величезне значіння і для дослідження поезії дум і для дослідження кобзарського епосу в цілому як певного суспільного явища, що має свою власну історію. Обидва томи праці вийшли в світ у досить великих відступах часу: перший 1910 р., другий 1913 року, але їх слід розглядати як одну цілість, і сю цілість можна поділити на чотири частини. Перша—це розвідка про музичну форму дум, в першім томі, і німецький реферат українських дослідів у першім і другім⁴⁾. Друге—відомості про кобзарів, від яких було записано надрукований матеріял. Третє—музичні записи, і четверте—записи текстів дум, почасти паралельно з музичними, почасти в додатках на кінці кожного тому.

Розвідка, котрою починається перший том, одним із своїх найважніших завдань мала „вияснення відношення, яке заходить між думами та народнimi піснями й усталення критеріїв, при помочі яких можна-б виказати близчий або дальший степінь споріднення межі ріжними взірцями і варіантами кобзарських рецитаций“. „Хоча наша збірка,— пише далі автор,—не вистарчає для того, щоби ми могли показати, як живе і розвивається дума в народній традиції, як усе те відбивається на сплітанні і дробленні варіантів, звязаних із територією і співацькою групою чи школою, то все-ж таки на основі зібраного досі матеріялу, можемо поробити деякі вказівки і в сьому напрямі“.

¹⁾ Ф. Колесса, Рітміка українських народних пісень, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, т. LXX і д.

²⁾ Порів. К. Квітки, Філарет Колесса. „Музика“, 1925 р., № 11—12, с. 415. ³⁾ Там-же, с. 414.

⁴⁾ Ф. Колесса, Мельодії українських народних дум, серія I, 1900 р. Про музичну форму дум, с. I; Über die phonographierten Melodien der ukrainischen rezitierenden Gesänge („Dumy“), с. LXXII, серія II, с. XXI.

„Аналіза музичної форми кобзарських рецитацій позволяє нам глянути на думи з нової точки, відслонює нові перспективи, а виходячи від теперішнього стану дум, може кинути деяке світло і на їх історію, може улегшити розвязку літературних проблем, що в'яжуться з досліджуванням українського епосу, як се справедливо зазначує проф. М. Грушевський“¹⁾.

В звязку з такою програмою досліду розвідка займається насамперед „Ритмікою“. В першій главі автор відзначає такі особливості ритміки дум: „Мелодія думи має форму читативу, що нагинається вповні до потреб тексту і до ритму слів, передаючи по можності вірно природну декламацію і ілюструючи музикою текст у далеко більшій мірі ніж се можливо в звичайних піснях“. При сьому ритм дум дуже дроблений, він „пливе переважно вісімками, вісімковими тріолями і шіснадцятками“, а кожна нотка відповідає одному складові тексту. Тактів-же в думових мелодіях визначити не можна. Другий розділ присвячено „Звукорядові“—тут автор зазначає, що в миргородських мелодіях переважає дорійська скаля, яка підлягає часом частинній хроматизації через підвищення четвертого степеня на пів тону, взагалі-ж, каже автор, в мелодіях дум, особливо старших мелодіях дум тональність часто невиразна²⁾. Даліші два розділи займаються переглядом і класифікацією музичних фраз (ІІ) та групами фраз і періодів (ІV), після чого автор переходить до інтересного для нашої теми питання „Відношення мельодії до тексту і варіантів думи“ (V), і тут дає суцільний перегляд взаємин між музичною і словесною формою думи. Велику вагу положено тут на паралелізм в укладанню віршів або рядків у думах, що відзначили вже раніші дослідники. Переходячи до аналізу самого вірша чи рядка, Ф. Колесса констатує, що

„Найменшою синтаксичною одиницею, яка правильно повторюється в рецитації, є музична фраза, що відповідає віршові у тексті, творячи одноцільне пісенне коліно. Поділ рецитації на фрази зазначується більшими і меншими павзами, так зв. мертвими інтервалами, що розмежовують сусідні фрази; при тім кінець фрази визначається найчастіше розмірно довшими вартостями нотовим. Та найважнішим критерієм при розмежуванню фраз являється логічний уклад слів у тексті... Се відграничування фраз сходиться з цезурами у тексті, що розмежовують стихи одні від інших“. Цезуру в середині рядка вважає автор за виймкове явище. Нормально цезури відграничують тільки фрази і групи фраз. Останні покриваються з групами віршів у тексті, що звичайно бувають сполучені дієслівною римою в одну симетричну цілість подібну до пісенної строфи. Правда, ся подібність тільки приблизна, бо дума справжніх строф не знає, вона значно менше сконсолідована у своїй мелодії; тимчасом як „в пісні стала музична форма першої строфи всеціло запановує над текстом, мелодія думи знаходиться неначе у плинному стані, лише на підставі тексту приймає конкретну форму“³⁾.

Але, додамо, саме помічення про залежність думової строфи від музичної фрази було дуже цінне, бо воно давало певний критерій для списування текстів дум, з поділом на групи рядків, що відповідають музичним періодам. Правда, така транскрипція можлива тільки там, де думу записано разом з музичним супроводом, і для старих записів дум вона не придатна. Все-ж таки ся помічення Колесси треба вважати за дуже цінне—тим більше, що воно відповідає принципам кобзарської науки; порівняймо сю строфу з „штихами“ Баші у Горленка!

Відзначаючи плинність музичної форми, Ф. Колесса клав дещо перебільшений натиск на сорозмірну тривкість текстів, хоча й відкидав можливість повної тотожності варіантів. На його думку—

„Кобзар, співаючи думу в коротких відступах часу, передає текст майже без змін. Однаке два співці—хоч-би й із одної групи, подають текст одної-ж думи завсіди у двох більше або менше відмінних варіантах! Шо більше—порівнюючи записи від Мих. Кравченка думи „про піхотинця“ і „про удову“ по нашему виданню із текстами тих самих дум, які записав д. Сластьон і видав в „Київській Старині“ 1902 р., переконуємося, що се варіанти, які місцями досить далеко відбігають від себе. В записах д. Сластьона стрічаємо уступи, яких нема в нашему записі, і навпаки; також порядок уступів думи „про піхотинця“ виказує в обидвох записах дуже значні відмінні; деякі деталі подибуємо в одному тексті на початку, у другому в середині або при кінці і навпаки. Більше схожості виказують обидва записи думи „про удову“: се здається для того, що кобзар певно частіше співає сю думу і ліпше її тямить“.

¹⁾ Мельодії, Серія I, с. IX, Серія II, с. XXVII. ²⁾ Мельодії, серія II, с. XXVII.

³⁾ Серія I, с. XXVI.

Можливо, що останнє спостереження зовсім вірне, але можливо також, що в цій справі грає ролю і те, що дума про Вдову в більшості варіантів, навіть далеких кобзарів, взагалі не виявляє великої ріжнорідності, а навпаки, являється текстом уже досить скаменілим. Може бути, що від великих змін охороняє її моралістична тенденція і близькість до релігійно-моралістичного репертуару, з яким співаки обходяться обережніше, стараючись у ньому нічого не мінятися. Що-ж до ріжниць таких як між ріжними варіантами Кравченка, то ці спостереження Колесса дійсно міг-би був підкріплені прикладами всіх тих повторних записів, які ми маємо. Всі вони підтверджують той факт, що словесний текст, не міняючись, може, так безконечно, як мелодія думи, все таки має дуже непостійний характер, так що при кожному співанні думи він утворюється заново.

Тому коли автор, продовжуючи свої міркування про порівняно більшу сконсолідованистю думового тексту, каже, що се й не дивно, „бо-ж співак знає докладно до подробиць зміст думи і порядок, в якому слідують по собі мислі, картини і діялоги; що більше—він розпоряджає дуже значним засобом епітетів і сталих зворотів епічних, що разом із повтореннями наповнюють більшу ціловину усіх віршів думи“—він все таки перецінює устаткованість тексту, бо всі ці засоби кобзаря власне й являються тільки тим сировим матеріалом, з якого доперва складається даний варіант думи в процесі співання. Свою-ж закінчену незмінну форму він одержує властиво доперва тільки завдяки фонографічному записові.

Але не вважаючи на всю хиткість музичної форми дум, навіть у рамках варіантів одного твору одного співака, Колесса все таки відзначає в них певний постійний елемент—це існування одноманітних індивідуальних стилів у окремих кобзарів, що відбиваються на цілім репертуарі кобзаря. „Щоб пізнати стиль кобзаря, вистарчить записати одну думу, або навіть якусь значнішу її частину. Сей стиль, як результат перебутої школи, посторонніх впливів, а головно індивідуального смаку та рутини, у кожного кобзаря свій, відмінний“¹⁾.

Що-ж до складу репертуару кобзаря, об'єднаного таким одноманітним стилем, то Колесса дуже влучно відзначає його змінливість, ілюструючи його прикладом з репертуару Вересая (приріст трьох дум у статті Ухача-Охоровича в порівнянні з записами Русова) і М. Кравченка (zmіни між статтею О. Сластьона 1902 р. і реєстрацією його репертуару Колесси і Сластьона в 1908—9 рр.). Се що-до внутрішньої характеристики репертуару окремого кобзаря; але такий обсерватор і дослідник як Ф. Колесса не міг не завважити, що співаки з своїми індивідуальними стилями мають між собою певні звязки, себ-то, що ці окремі кобзарські манери бувають більш і менш подібні одні до других в звязку з їх територіальною близькістю. „Порівнюючи записи, що увійшли в нашу збірку, переконуємося, що рецитації кобзарів і взагалі співців дум із близьких собі місцевостей, одного повіту чи губернії, мають багато спільногого і підходять під один тип пісенний, виказуючи лише варіанти одного взору“. Так, співці з Миргородщини—кобзарі, співаки дум і навіть прошаки—мають настільки багато спільногого, що роблять враження, ніби всі вони вийшли з одної школи. Навіть звичайний прошак у Миргороді „рецитував свою прозьбу до прохожих під типовий мотив дум, так як їх співають у Миргородщині“.

Але ся близькість між співцем з одної місцевості помітна не тільки в музичній манері; вона виявляється і в складі репертуарів, і єю подібність пояснює існування „територіальних груп кобзарів і співців дум“, що відповідають колишнім територіальним старечим братствам. Се твердження разом з відомостями про організацію старечих братств Колесса передказував цілком за Сперанським, не розвиваючи й не перевіряючи його. За Сперанським-же він прийняв і занадто загальне означення цих кобзарських районів, вважаючи, що вони покриваються з адміністративними межами повітів і губерень, і не входив глибше в складне питання їх природніх меж²⁾). Але сам принцип територіального розподілу кобзарського

¹⁾ Серія I, е. XXX.

²⁾ Про це порівн. Б. Луговського, Чернігівські старці. Первісне Громадянство, 1926, вип. III, с. 135—136.

епосу Ф. Колесса витримав дуже докладно, і територіальна близькість являється для нього „рішаючим критерієм при порядкуванню мелодій дум“. Таким чином і в своїй роботі він поділяє записи відповідно до територіальних „шкіл“, хоча взагалі на його думку поки що з певністю можна говорити тільки про одну таку школу—миргородську. Такий висновок зложився в Колесси головно завдяки тому, що він оперував тільки музичним матеріалом, і головно своїми власними записами, через те що не зазначив він напр. такого сконсолідованих кобзарського району як сосновецький, чи вірніше сосновецько-ніженський. За дуже цінний також слід вважати погляд Колесси про виразно професійний характер дум, що виникає з самої трудності їх виконання і потреби довгого спеціального навчання. Що ж до ріжниці між кобзарями і лірниками в їх відносинах до дум, то він також дуже правильно відзначив, що межі сеї ріжниці обумовлені природою інструменту, а не якимись специфічними моральними обставинами лірницького стану, на яких так настоював напр. Драгоманов.

Ми не будемо спинятись на дальших двох розділах розвідки: „Українська кобза-бандура і ліра“ (VI) і „Мелодії дум у відношенню до українських народніх пісень і посторонніх впливів“ (VII). Так само не будемо розбирати музичних записів дум, поданих у збірці, а займемось іншими двома її складниками: відомостями про кобзарів і текстами дум, надрукованими в обох томах.

В перший том увійшли Миргородці й співаки сусіднього Хорольського й Гадяцького пов. Тут були всі особисті знайомі Колесси, за виїмком Сластьона й Дубини, що представлявали інші частини Полтавщини, і Кучеренка—богодухівського кобзаря. З незнайомих-же Колессі співаків до першого тому увійшов тільки Гришко. Визнаючи за зовсім оправдану вимогу Сперанського, щоб „при збірниках пісень і дум подавати біографії відзначніших народних співаків і їх характеристику—як се дуже уміло і талановито переводить у своїх збірниках в.-руських пісень Е. Ліньова“, Ф. Колесса старався подати хоч короткі біографічні відомості про кожного з своїх співаків. „Маючи докладні відомості про народних співаків і обставини, серед яких вони співають, могли-б ми пізнати також сей ґрунт, на якому зростають і гинуть народні пісні й думи, що для зрозуміння й оцінення сих творів народної поезії має превелику важливість. До того,—додає автор—не вистарчають сухі та ще і скрупі дати, які ми отсе подали. Може бути, що сю недостачу успішно доповнити при виданні другої серії наших записів“¹⁾). На жаль, се побажання не сповнилось, бо біографії другого тому були також небагато повніші; але як багато-б ми знали вже нині про розвій кобзарства і його епосу, дум, коли-б при кожнім кобзарськім імені, що виникало в старших збірниках, при кожнім анонімнім записі думи, були своєчасно подані хоч-би такі „сухі і скрупі“, як каже автор, відомості!

Найбільше відомостей, зовсім зрозуміло, було подано про М. Кравченка, якого Колесса найліпше дослідив, а до помочи мав ще й відому статтю Сластьона. До відомостей от-сєї статті додав він тільки перелік репертуару Кравченка і деякі подробиці про його спів і гру. На думку Колесси і те і друге наближалося вже до упадку: Кравченко жалувався, що плетіння шнурів нищить його музичну техніку, а голос його також пропав, так що думи він більше рецитує ніж співає. Особливо старався він обминати високі місця, так звані „плачі“, що як казав Сластьон—давніше добре у нього виходили. Про сю атрофію „плачів“, як явище упадку кобзарської техніки взагалі, докладніше писав Сластьон у „Ріднім Краю“²⁾). Що-до репертуару Кравченка, то Колесса відзначив такі думи: 1) Перший „неволинецький плач“ (плач неволиників), 2) Другий „неволинецький плач“ (плач неволиника), 3) „Про піхотинця“ або „про Озівських братів“ (про утечу трьох братів з Азова), 4) „Про Марусю Богуславку“, 5) „Про Самарських братів“, 6) „Про удову і синів“. Крім того пісні: Дівка-бранка і Сава Чалий, 23 псальми, 12 сатиричних пісень—їх Колесса не перерахував в сім реєстрі, і деякі вуличні пісні. З цього репертуару Сластьон свого часу відзна-

¹⁾ Серія I, с. XXXVIII.

²⁾ Рідний Край, 1908 р., ч. 37, с. 5.

чив тільки Озовських братів, Удову, два плачі, Дівку-бранку, 18 псальмів і 12 сатиричних пісень; отже крім п'яти псальмів і пісні про Чалого, репертуар Кравченка збагатився на дві думи. Думаємо, що вони дійшли до нього з книжного джерела, так само як і його плачі, що на нашу думку носять дуже виразні сліди впливу Грінченкових (Кулішевих) зложених плачів (див. нижче вступи до дум № 1 і № 2). Згадав Колесса і нову Сорочинську думу Кравченка: він мусів чути її сам і хвалив її. Шкода, і навіть дивно, що він не схопив на фонограф сього оригінального новотвору.

Отсі репертуарні відомості про Кравченка се найповніші дані в цілім сім томі; про решту співаків подано тільки уривкові відомості, без ніякої навіть спроби зареєструвати повний склад їх репертуару, то-що.

Слідом за Кравченком у реєстрі сього тому стоїть кобзар О. Барь з Черевків Миргородського повіту, тоді вже покійний, невідомо чий учень. В своїй грі він стояв під впливом Холодного. З огляду на се, що М. Кравченко також колись учивсь у Холодного, рецитації Кравченкові і Бареві мали дещо подібне. Сластьон записав від Баря тільки Удову і початок Брата і сестри, що й увійшли в збірку Колесса.

Вдова була головним нумером і іншого Миргородця: Платона Кравченка з Шахвостівки, тоді також уже покійного, що тільки співав думи, але не мав струменту. У кого вчився він, не сказано; як співака й декламатора Колесса ставив його дуже високо.

Четвертий співак, Остап Кальний, також з Миргородського пов., з Великих Сорочинець, як і попередній—співак без струменту, в співі близький до „школи“ М. Кравченка. Колесса подав з його репертуару тільки Піхотинця і пісню про Дівку-бранку. Сластьон у 1902 році згадував у репертуарі сього співака ще й Вдову.

До того самого роду співаків без акомпаніменту належить Явдоха Пилипенкова з хутора Орликівщини Хорольського пов., що співає „Про піхотинця“ і „Про удову“. Ся співачка, п'ята в сім томі, вже не належить до миргородської групи, і Колесса не порівнює її з іншими співаками, як се він робив з приводу Миргородців, бо в сім випадку перед ним не було якоїсь виразної територіальної групи, до якої Пилипенкову можна-б було увести як органічну принадлежність.

Другий Хоролець, лірник Антін Скоба з Богачки, очевидно не мав чогось спільногого з сею свою ближчою землячкою. Автор говорить з великою пошаною про його мистецтво і дає деякі докладніші відомості про нього: вчився Скоба у кобзаря Антона Сиротенка в Слобідці, не сказано якого повіту, знав кілька-десять псальмів (з них дві схоплено на фонограф), а також думи про Вдову і Піхотинця.

Останній співак у реєстрі—Олександер Гришко з Лютенськи Гадяцького повіту, не музикальний (недоучений), ще молодий старець, учень кобзаря Коваленка—співав під лірницький спосіб Вдову, Брата і Сестру і Плач невільників, якого проте Колесса не записав.

Взагалі з названих тут творів, що входили в репертуари сих семи співаків, записано їй опубліковано було далеко не все. Займаючись головно біологією самих мелодій, Колесса записував деякі твори по чотири-п'ять разів від одного співака, щоб вияснити їх зміни й обрахувати обсяг таї імпровізації кобзаря, що, як показується, грає таку важну роль в думах; але багато творів він зовсім не записував, вдовольнившись одною якою-небудь думою, щоб піznати манеру співака. Тому з боку текстів перший том приніс не дуже багатий матеріял: від М. Кравченка подано: 1) Озовських братів (с. 1 і с. 157, текст окремо), у нас № 10, вар. О; варіант початку думи (с. 25)—у нас ОО. 2) Маруся Богуславка (с. 27 і с. 163—сам текст), у нас № 4, вар. Г. 3) Самарські Брати (с. 35 і с. 168, сам текст), у нас № 11, вар. Д. 4) Плач неволінника (с. 45—початок, с. 167—повний текст), у нас № 2, вар. Г. 5) Про Удову (уривок записаний 1908 р. с. 47; повний текст 1909 р. с. 51; сам текст—с. 168). 6) Плач неволінників (с. 74, сам текст с. 165), у нас № 1, вар. Д. Від Опасаса Баря—тільки початок Сестри і Брата, його записано двічі (с. 83, 85).

Від Пилипенкової: 1) Початок піхотинця (Озовських братів), двічі (с. 112 і с. 114); у нас № 10, вар. СС і ССС, додатки. 2) Про вдову початок (с. 117).

Від Антона Скоби: 1) Про вдову (с. 122), 2) Про піхотинця—половина (с. 38), у нас № 10, вар. П.

Від Гришка: 1) Про вдову, початок—двічі (с. 177 і с. 150), 2) Про Сестру і Брата, двічі (с. 152 і с. 155).

Таким чином всього тут було 7 дум і 27 варіантів, з того 7 повних записів і 20 фрагментів.

В другім томі було 8 співаків, четверо представляли Полтавщину, і чотири Богодухівці. З особистих знайомих Колесси, що від них він сам і записував, тут були тільки О. Сластьон, Дубина й Кучеренко. Записи від Гончаренка зробила Леся Українка, рештує записів, від трьох співаків, як і раніше, зробив Сластьон. Таким чином другий том був ріжнорідніший і що-до записувачів і що-до територіального складу співаків, а також і що-до складу окремих репертуарів. Особливо цікавий з цього боку лірник Іван Скубій з Лелюхівки Кобеляцького пов., учень лірника Гаврила Камуза з Старих Санжар, що вчивсь у Бурмота в селі Мачухах. Скубій учився три роки й знав більше дум—„козацьких причт“, як він їх називав—ніж його учитель, але се на нашу думку поясняється книжним впливом. Знав він такі думи: 1) Самійло Кішка, 2) Плач невольника, 3) Маруся Богуславка, 4) Олексій Попович, 5) Самарські брати, 6) Сестра і брат, 7) Плач невільників, 8) Озівські брати, 9) Удова, 10) Івась Удовиченко. Okрім того ще багато пісень, між іншим про Лебеденка і „Ой ти, дячку“, що була схоплена на фонограф. Скубій свого часу мав трьох учнів, але тільки один з них „поняв“ думи: Остап Довгополий з Шидієва. Колесса зарахував Скубія до визначніших співаків дум, що не вважаючи на свій лірницький фах, „володіє вправно технікою кобзарської рецитації“. Але особисто цього лірника Колесса не знов.

Знайомий був він з учнем великого Крюковського—Миколою Дубиною з Решетилівки Полтавського пов. Се співак без акомпаніменту, з дуже гарним теноровим голосом, що співаючи, як казав Сластьон, нагадував свого вчителя, особливо дуже довго витриманими протяжними тонами в закінченнях фраз і періодів, в так званих „плачах“. Співав він 1) Озовських братів і 2) Вдову. З огляду на його науку у Крюковського Дубину треба вважати за представника лохвицького кобзарства.

Не вважаючи на його походження з Бердянська, до представників лохвицької школи треба зарахувати і Опанаса Григоровича Сластьона, що в 1875 р. вчивсь у кобзаря в селі Ковалях Лохвицького пов. і дуже добре співав Плач невільників і Вдову.

Лірник Семен Говтвань з Зінькова, що співав тільки Вдову, як каже Колесса, нагадував трохи манеру Пилипенкової і Гришка, що однаке ледви чи поясняється спільною школою.

З харківських кобзарів найцікавіший уже відомий Гончаренко з Ріпок Богодухівського пов.; Колесса подав про нього чимало відомостей за вже відомими статтями Кріста й Тиховського та з листів Лесі Українки. Проте повного репертуару Гончаренкового за сими джерелами Колесса подати не міг.

Інтересний кобзар був і учень Д. Трочченка—Степан Пасюга з Богодухівського пов., що перейняв від свого вчителя увесь його цікавий репертуар: 1) Марусю Богуславку, 2) Вдову, 3) Брата і Сестру, 4) Олексія Поповича і 5) Плач Невільників.

Решта співаків цього тому, також представники Богодухівського пов., презентують відмінний тип від усіх попередніх—це концертові кобзари нового часу: Іван Кучеренко з Мурафи Богодухівського пов. був деякий час учителем бандурної гри в музичній школі Лисенка, співав навіть „Ми Гайдамаки“, і в своїм думовім репертуарі також був мало цікавіший. З дум він співав: 1) Олексія Поповича, 2) Вдову, 3) Плач невільників, 4) Хмельницького і Барабаша, 5) Смерть Хмельницького і 6) „Про смерть козака бандуриста“—три або й чотири останні думи, правдоподібно, з книжок. Як згадано, він багато вивчився від Г. Хоткевича.

Петро Древченко родом з Полтавщини, але учень Гончаренка, також колишній кандидат на вчителя Лисенкової школи, з дум співав тільки: 1) Олексія Поповича і 2) Вдову.

Се, каже Колесса, тип „концертового кобзаря, подібно як Кучеренко, до якого він найбільше підходить способом і мелодією своєї рецитації“¹⁾.

Як і в попереднім випуску з названих творів було опубліковано тільки дещо. Так, з десятю Скубієвих дум записано тільки шість: 1) Про Кішку Самійла, уривок (с. 1, сам текст с. 194), у нас № 6, вар. Д. 2) Плач невольника, уривок (с. 4 і с. 193)—у нас № 2, вар. Г. 3) Маруся Богуславка, уривок (с. 6 і с. 199)—у нас № 4, вар. Г. 4) Олексій Попович, уривок (с. 10 і с. 195), у нас № 7, вар. Л. 5) Про самарських братів, уривок (с. 12 і с. 192), у нас № 11, вар. Е (див. „Додатки“). 6) Про Сестру і Брата, уривок (с. 16 і 192).

Від Дубини: 1) Озовські брати, уривок, два записи (с. 21 і с. 32)—у нас № 10, вар. ММ і МММ („Додатки“). 2) Про вдову (с. 36).

Від Сластьона: 1) Плач невільників (с. 41)—у нас № 1, вар. Д. 2) Вдова, уривок, двічі (с. 50 і с. 57).

Від Говтваня: Вдова—уривок (с. 62).

Від Гончаренка: 1) Вдова (с. 67, сам текст с. 187). 2) Про Сестру і Брата (с. 83, сам текст с. 190). 3) Олексій Попович, два повні записи (с. 96 і с. 115, сам текст с. 183)—у нас № 7, вар. К.

Від Пасюги: 1) Маруся Богуславка, уривок (с. 145), у нас № 4, вар. Д. 2) Вдова, уривок (с. 151). 3) Про сестру і брата, уривок (с. 157).

Від Кучеренка: 1) Олексій Попович, уривок (с. 163)—у нас № 7, вар. М. 2) Вдова, уривок (с. 168). 3) Про смерть козака бандуриста (с. 173)—трохи перероблений уривок відомого виробу, що його пустив у світ Афанасьєв.

Від Древченка записано: 1) уривок Олексія Поповича (с. 178)—у нас № 7, вар. Н і 2) уривок Вдови (с. 179).

Таким чином у цім томі було ще 27 записів (10 заголовків), з того з цілі і 24 фрагменти, а всього в збірці було вміщено 54 записи, більше ніж коли-небудь було зібрано в однім виданні.

Сей величезний причинок до пізнання думового епосу був інтересний не тільки тим, що поширював наше знання про 9 дум у ріжних варіятах і подавав відомості про 14 співаків, з яких шість були ще зовсім невідомі в літературі про думи, що знала деяких тільки на ім'я, деяких і на ім'я не знала. Завдяки тому, що матеріал був зібраний з досить невеликої території, то хоч він і не густо представляв її і не давав поняття про всі ріжновидності, що розвинулися на ній, але все таки спричинявся надзвичайно багато до нашого пізнання кобзарських районів і їх репертуарів.

Так, навіть побіжний погляд на збірку відкриває нам звязки між деякими думами і певними територіями. Вінкаже нам напр., що дума про Маруся Богуславку має тенденцію концентруватися на сході—вона відома на Харківщині, в східній Полтавщині і рідше чим далі на захід (так що Гадяцький і Лохвицький пов. не знають її).

Популярною на Харківщині являється ї дума про Брата і Сестру і про Олексія Поповича, тимчасом з Миргородщини маємо дуже багато записів Озовських братів, що ніби менше популярні на Харківщині. Вдова робить враження дуже рівномірно розподіленої думи: ї співають усі досліджені Колессою співаки на цілій сій території з двох губерній.

Розуміється, було-б помилкою робити які-небудь висновки на підставі самого цього матеріалу, але-ж ми маємо змогу перевірити його старшими записами і таким числом впевнємося, що ці побіжні висновки, зроблені на підставі розподілу матеріалу у Колесси, потверджуються цілком. Так отже збірка Колесси, будучи передусім і майже виключно музичною збіркою, з боку видання думових текстів також була дуже добре зложена, і з методичного боку надзвичайно інтересна завдяки отьому пристосованню територіального принципу до видання дум. Правда, Колесса не старався взяти з цього принципу все те, що він міг

¹⁾ Серія II, с. XV. ²⁾ Серія II, с. XV.

дати,—але се й не було його метою! Дослідження текстів не цікавило його, і питання історії думового епосу цікавили його тільки в своїх головних, основних моментах, головно взаємини цього епосу з іншими поетичними формами. Се питання, що притягало вже стільки уваги і викликало стільки розправ, не наблизивши майже ні на ступінь до свого вияснення, мусіло цікавити Й Колессу вже здавна: і перед його роботою над мелодіями дум і під час неї. Поза іншими цінними прикметами сеї роботи ми мусимо дивитися на неї з особливою пошаною ще і з цього спеціального погляду, як на підготовчу працю до теорії походження дум, що, як було вже сказано вище, вивела се цікаве питання з непевних манівців здогадів і фантазій, якими воно ходило від часу Срезневського, на широкий науковий шлях.

Всі старші міркування на сю тему, про походження дум, не зважаючи на свою ріжності, мали багато подібного, і для Колессиної теорії характеристичне якраз те, що вона рвала з усім тим, що лучило їх між собою: з теоріями походження дум з пісенної форми (завдяки розвою чи дегенерації—се все одно). Як вірно відзначив автор, тільки студії над музичною формою дум, себ-то тільки музично-етнографічна експедиція, що спорудила Леся Українка, зробила можливими глибші досліди над походженням дум, і сі студії дум власне й довели повну розбіжність пісенної і думової форми, якої ніяк не могли похопити попередні дослідники.

Не спиняючись спеціально над досліджуванням дум, по дорозі сього нашого огляду ми відзначали ріжні думки старших дослідників про їх походження і ріжні міркування про їх поетичну форму, що вразила збирачів початку XIX в. своєю оригінальністю й неподібністю до звичних літературних взірців. Вже Цертелев був збентежений своєрідністю сеї літературної форми і вважав за можливе пояснити її тільки зіпсуттям: для нього ті думи, що він записав від миргородських кобзарів, тільки „отолосокъ гармоніи слышанный нѣкогда на берегахъ днѣпровскихъ“, де тільки „по нѣкоторымъ стихамъ, убѣжавшимъ отъ искаженія“¹⁾, можна судити про колишній вигляд сих творів. В своїм місці ми відзначили, що редакційна робота Цертелева часто торкалась рими в думах і наближувала їх до пісенної форми; се доводить нам, що, на думку Цертелева, первісна форма творів, які він записав, була віршова, а нерівноскладовий речитатив був тільки дегенеративною формою колишніх поем або романсів.

Срезневський, що перший свідомо й виразно поставив собі питання про походження дум, саме так і відповів на нього: своєрідна форма думи з'явилась так-би мовити через ослаблення народної пам'яти. „Кто пѣль какую-нибудь пѣсню, не зная оной твердо, тотъ по необходимости прибавлялъ къ оной свои собственныя слова и выраженія, подъ ладъ своихъ словъ и выраженій измѣнялъ голосъ“²⁾, і так з забutoї ролі, через брак суфльора, що піддав-би потрібне слово співакові, повстала поетична форма дум. Здається, що в сій наївній стилізації думка Срезневського не засвоїлась ні в кого з пізніших письменників, але теза, що дума виникла з пісні, прийнялася зовсім міцно. Ми бачимо її в трохи метафізичній формі у Лисовського, вона-ж прийнята й у Житецького, що за первісну поетичну форму думи вважав строфові пісні, такі як ті, що називаються думами в Галичині: вони змінили мовляв свою форму в козацькій добі під впливом силабічного вірша. Всі сі гадки мають те спільне, що не допускають можливості самостійного існування думової форми й взагалі можливості існування в народі іншої форми поезії як пісенна. Так, Соболевський, полемізуючи з Житецьким проти його теорії шкільного впливу, аргументував кінець-кінцем тим, що думи, мовляв, також були колись загально народніми творами, як і пісні, тільки заховали свою первісну форму завдяки спеціалістам-співакам, що їх виконують, тимчасом як пісні залишилися в устах мас.

Сей одностайний напрямок досліду пояснюється тим надзвичайно сильним впливом, що мала народня пісня—і то саме новішої формациї—на літературознавство XIX в. Корисна

¹⁾ Цертелевъ, Опытъ собранія малорусскихъ народныхъ пѣсней, с. 5.

²⁾ Запорожская Старина, т. I, с. 128.

диверсія, яку внесли студії Житецького, звертаючи увагу на книжний вплив на думи, не осягла всіх потрібних наслідків, які-б могли порушити сей вплив народної пісні; до того-ж сі студії мали на увазі більше творців дум, ніж їх форму, і не розбивали попередніх помилкових поглядів на походження сеї форми. Думова форма у Житецького лишилась властиво не проаналізованою до кінця, тому він і не повідріжняв від дум багато історичних пісень з строфовою будовою, а також літературних підробок дум, що характеризуються якраз повним нерозумінням думової форми. Сі фальсифікати в усіх своїх ріжновидностях являються доброю ілюстрацією до тих теоретичних дослідів над походженням дум, що ми тут згадали,—і їх непорозумінь. Вони переводять на практиці тезу про єдине походження думи і пісні, стараються експериментально довести її—і доводять цілковиту нездатність, непродуктивність сеї тези! Сі фальсифікати, від Серпяги до Посвистача, від „України“ до Короленкової переробки Сорочинської думи,—всі мають певні спільні риси, що поєднують їх між собою і ріжнят від усіх справжніх кобзарських дум. Се брак певної єдності поетичного принципу, безсистемне вганяння за ріжними народніми поетичними взірцями, наївна імітація, що схоплює тільки окремі зовнішні ознаки, не перетворюючи їх в ніяку цілість. І ще одно: ся імітація ігнорує музичну форму думи, те в чім тається розгадка отого загадкового поетичного стилю, так само як її ігнорував і теоретичний дослід.

Се ігнорування можна-б пояснити до деякої міри браком музичних записів дум у старших часах, але тільки почасти, бо в дійсності, не входячи в глибші аналізи думової форми, доступні тільки спеціялістам, та й можливі тільки в новіших часах завдяки фонографуванню, давніші дослідники все таки могли покермуватися в сій сфері певним, хоч зовсім простим критерієм, що охоронив-би був їх від повторювання тої самої помилки про єдність походження думової і пісенної форми. Се спосіб виконання сих творів. Правда, ми чимало чули про те, що думи належать до репертуару професійних співаків. Перший висловився про се зовсім ясно Грабовський і за рідкими віймками всі писання про думи повторяли сю істину,—але повторяли, не відчуваючи, наскільки глибоко се ріжнить думи від іншої пісенності. Народня пісня не тільки характеризується тим, що її співати і користатися з неї може весь народ, бо крім певних природжених засобів, слуху й голосу, вона не вимагає ніяких заходів навчання, то-що,—більше того: свою основною функцією се пісня хорова! Чи то буде найстарша пісня—обрядова, чи обрядово-робоча, чи еротична, прикріплена до парувальних заходів молоди—вулична, вечорнична (не сентиментальна любовна—ся розуміється має інший характер, але тільки що-до змісту, а не що-до ритму), нарешті навіть жіночі пісні з своїм інтимними змістом—принадлежність колективних жіночих робіт, прядіння, то-що,—всі вони виходять від хору: часто хору активного, сполученого з дією,—і відірвані від нього сі пісні являються тільки чимось випадковим, хвилевим. Дума-ж не може бути хоровою, і свою соціальною функцією і свою форму являється чимось зовсім відмінним від народної пісні, а тому ні в якім разі не може генетично залежати від неї.

Але не вважаючи на сто літ попередніх студій на сім полі, отсей висновок, що міг бути зроблений і раніше на підставі матеріялу доступного й іншим дослідникам—сей висновок в категоричній формі висловлено тільки в „Генезі українських дум“ Філарета Колесси.

Автор сеї праці підкреслив з усією силою залежність висновків що-до природи й походження дум від дослідження їх музичної форми. Через брак сих дослідів не могло бути і близького означення дум, і спроби такого означення, роблені без музичних дослідів, виходили занадто загальні й неясні: „досі не переведено і не вияснено навіть граници меж думами і піснями; в результаті виходить переплутування дум із піснями, що вражає особливо в наукових працях“. Тільки записи музичної форми дум „дали спроможність прослідити докладніше мелодичну і ритмічну будову дум, пізнати їх речитативний характер, відношення мелодії до тексту та рухливе життя й групування варіантів; що-йно на тій основі можна означити відношення межі змінливою речитативною

формою дум і постійним розміром строфових пісень, межи думами та іншими взірцями рецитованої поезії, що могли мати вплив на генезу дум: сербськими юнацькими піснями та великоруськими билинами. Архаїчні признаки у мелодіці й ритміці дум вказують на глибоку старину кобзарських рецитаций та на їх тісне споріднення із найстаршими зразками української народної поезії, до яких належать безперечно похоронні голосіння¹⁾. Праця автора й мала розвинути отсі тези: розбіжність поетичної форми дум і пісень та генетичний зв'язок дум з голосіннями.

Що-до першого, то думки Колесси відомі вже з його попередніх праць: „Мельодій“ і „Наверстовань“²⁾ і в своїй новій книзі він потверджує, що думи не мають рівномірно збудованої строфи, не повторюють мелодичного взірця першої строфи протягом цілого співу, а утворюються за зовсім іншими принципами. Мелодія думи „не вказує ані поділу на рівномірні, симетрично розложені часточки, т. є. такти, ані повторювання ритмічних мотивів, кожному віршеві думи відповідає одноцільна не розділена на часточки фраза мелодії. Се не мелодія, а радше співана декламація, що своїм ритмом нагадує нам рецитацию церковної відправи, читання євангелії, чи „вірую“, або співання якогось церковного тропаря. Кобзар виголошує слова і вірші думи майже з такою самою швидкістю, як се буває в декламації, тільки що підвищуючи і знижуючи голос на відповідній скалі, виводить при тім оригінальну мелодію. Ся мелодія, цілковито достосована до вимогів тексту думи, визначує дуже виразно наголоси підходячих слів, що йдуть по собі у приблизно однакових відступах і дають спілові ритмічну канву“³⁾). Така, відмінна від пісенної, форма, розуміється, не могла виникнути з пісень. Правда, аналіз змісту пісень і дум (розділ II), а також їх поетичного стилю й висловів (розділ III) відкриває дуже багато аналогій і в темах і в стилю дум і пісень, але сі аналогії пояснюються загальним зв'язком ріжних галузей народної поезії, а не залежністю одного роду поезії від другого.

Така залежність існує тільки між думами й голосіннями. „В думах бачимо лише вищу стадію того самого рецитаційного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступенях розвою, у примітивнішому складі: відсі і беруться деякі ріжниці між одними і другими“⁴⁾). Ся думка про близькість голосіння і дум, що виринала вже в старших працях Ф. Колесси, з'являлась спорадично й у старших дослідників, тільки на жаль вони не вміли її використати відповідно. Вище ми відзначали її у Максимовича⁵⁾. Про невільницькі думи як плачі—подібні до жидівських плачів у вавилонській неволі, писав і Куліш, і Ф. Колесса зовсім приєднався до сеї Кулішевої думки, допускаючи, що такі невільницькі плачі спеціально розносілись по Україні, щоб заохочувати людей до помочи своїм землякам у неволі. Але такі-ж плачі-думи розносіли відомості і не про невільників, а про активних вояків, що у відкритім полі здобували собі лицарську славу, хоч часто платили за неї і смертю: „сучасники мусіли з найбільшим зацікавленням і спо-чуттям прислухатися до голосу козацьких рапсодів, що звеличували й оплакували тих безіменних героїв, які гинули перед степу, на морі або в турецькій неволі, далеко від родини і товариства „кревного і сердечного“, не похоронені по християнському звичаю і ніким не оплакані“⁶⁾.

Отсю орігінальну й на наш погляд зовсім вірну концепцію дум—як світських, чи вірніше мабуть—козацьких станових поминань по невідомих померлих членах козацького стану⁷⁾, Колесса потверджує прикладами з цілої низки дум. „Замітна річ, що описи

¹⁾ Ф. Колесса, Генеза українських народніх дум, с. 4.

²⁾ Ф. Колесса, Наверстовання і характеристичні признаки українських народніх мельодій, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, т. XXVI—VII.

³⁾ Ф. Колесса, Генеза, с. 10. ⁴⁾ Там-же, с. 81.

⁵⁾ Див. вище с. XCIV. Ф. Колесса очевидно сього зауваження Максимовича не помітив.

⁶⁾ Ф. Колесса, Генеза, с. 83.

⁷⁾ Сей погляд на нашу думку потверджується популярністю звичаю поминання покійників при всяких скільки-небудь визначних нагодах—святах, сходинах рідні й приятелів, ба навіть і в буденнім житті: у деяких некультурних народів день, спеціально у старших жінок починається поминанням покій-

смерти козака і козацьких похоронів так часто стрічаємо в думах: про Коновченка, Вдову Сірка, Федора Безрідного, Смерть козака на Кодимській долині і смерті Богдана Хмельницького. Особливо глибоке враження робить дума про Утечу братів з Азова поетичними образами „темного похорону“, який справляють „вовки-сіроманці й орли-чорнокрильці“ бездольному козакові-втікачеві, що гине серед степу на „безвідді й безхлібї“. Лише сива зозуля оплакує мертвого та переносить звістку про нього батькові й матері. Подібного похорону можна-б ожидати також після самітної смерти трьох постріляних і порубаних братів козаків над Самарою серед дикої природи“¹⁾.

Сей зміст тісно зближує думи з голосіннями, а при близчім порівнянню мотивів і окремих висловів дум і голосінь виявляється ще більше посвоячення їх. Похоронне голосіння, особливо над людиною визначеною в громаді, могло на думку Ф. Колесси безпосередньо перетворюватися в ходячу пісню, і так само могло воно увіходити в думу, таку близьку до нього формою.

Ся подібність дум і голосінь полягає передусім у неустаткованості форми одного й другого роду поезії. Текст голосінь не буває незмінним і підлягає імпровізації ще більше ніж текст думи, а мелодія голосіння, подібно як і текст, не має постійної форми:

„Се одноманітне варіювання одного розтяжного мотиву, щід який підходять довші і коротші вірші, сей мотив обертається у вузьких рамках перших чотирьох або п'ятьох тонів мольової скалі, що при інших архаїчних рисах вказує також на старинність голосінь. Голосильні мелодії мають форму свободного речитативу, отже не укладаються в музичні такти та в ритміці і фразованню зовсім достосовуються до потреб тексту. Се співана декламація, при чім кожному складові тексту відповідає звичайно одна дрібна нотка мелодії, вісімка, або піснадцятка, зовсім так як у думах і в рецитаціях богослужебного співу. Лише в окінченнях фраз подибується протяжні тони. Там, де вірші наслідком аналогічного укладу слів меншебільше вирівнюються, підходячі фрази мають подекуди однакове число ритмічних наголосів, що ідуть по собі у приблизно однакових відступах, подібно як у думах. Однакож сей рівномірний уклад не виходить поза рамці одного періоду і не має нічого спільногого із визначуванням „тонічних стіп“²⁾.

Взагалі— „се досить примітивна будова в прирівнянню до широких мелодій кобзарських рецитаций. Така архаїчна мелодія співаного плачу має вповні характер імпровізації, що складається по взірцям старинної традиції; не лише з нагоди смерти близьких осіб, але також під впливом інших нещасть, напр., пожару, повені, побиття сільські жінки починають нераз голосити під мелодію похоронних голосінь“³⁾.

Але ся імпровізація—така нехитра в порівнянню з кобзарськими думами, все таки також має своїх професіоналів. Колесса кладе дуже великий, може завеликий натиск на сей момент. „Хоч як простою, навіть убогою видається на перший погляд музична форма голосінь (бодай у тих взірцях, які ми знаємо), то їх тексти виказують значне багатство мотивів образів, порівнянь, поетичного вислову, так що з того погляду кращі взірці голосінь зовсім не уступають думам. Не дарма-ж то голосіння плекали колись професіональні співачки: се також риса спільна голосінням із думами“. Правда, професійне голосіння вийшло з ужитку, але Колесса підкреслює той факт, що деякі жінки спеціально переймають способи голосити одні у одних і таким чином переходять ніби певну школу голосильної імпровізаційної техніки, що відбувається і на виробленню, коли не постійних текстів голосінь, то все-ж таки певної голосильної традиції. Се справді ще одна цікава риса, спільна думам і голосінням, що додається до інших, дуже численних подібностей. Розвиваючи їх, Колесса звертає увагу ще й на подібності в стилі і в мові дум і голосінь— „наводячи приміри голосінь,— пише він,— підписуючи один під одним рівнобіжні рядки, з аналогічним складом слів, ми переконуємося, що голосіння зложені по більшій часті такими-ж віршами з перевагою дієслівних рим, як і думи, і що головною основою сеї віршової бу-

ників у виді протяжного довгого голосіння (напр. E. Nordenskiöld, Indianerleben). Підтверджується ся думка і кобзарською старечою традицією, що разом з пісенною художньою стороною фаху містить багато і церковних практик, серед яких молитви „за упокої“ грають велику роль.

1) Колесса, Генеза, с. 83.

2) Там-же, с. 90.

3) Там-же, с. 91.

дови є риторичний рим¹⁾). На сю подібність вказував уже й перший дослідувач українських голосінь, В. Данилів²⁾.

Подібність з думами бачить Колесса і в мові голосінь, що звичайно ріжниться від щоденної селянської мови: вона урочистіша й патетичніша, ніж мова пісень, і тим самим близчча до дум.

Се формальне порівняння поезії голосінь і дум, що виказує таку силу подібностей, на нашу думку цілком вирішує питання про генетичний зв'язок сих двох форм: в основі голосінь і кобзарських дум лежить очевидно один тип речитативної поезії, переважно жалібного характеру, що в ріжних обставинах і в ріжних осередках витворив ріжні поетичні жанри—два відомі нам тепер: думи й голосіння, а колись може й більше!

Не кажемо: похоронні голосіння! Бо, на нашу думку, се дуже важна обставина, на яку звертає увагу Колесса,—голосіння з'являються не тільки з нагоди смерти людини, а й під впливом інших катастроф—як пожежа й т. і. Таким чином вони мають досить широку суспільну функцію, утворюючи зв'язок між колективом і окремою людиною в усіх особливо важких для неї моментах. Жалібний характер більшості дум підходить дуже близько до такої широкої концепції голосіння,—і на сім спостереженню ми й припинимо реферат думок Колесси про подібності сих двох форм. Не станемо слідити за іншими зближеннями між обома родами: в окремих поетичних мотивах і образах, що їх порівнює Ф. Колесса, з великою докладністю, на протязі п'ятнадцяти сторінок. Так само не будемо переказувати й думок автора про зв'язок староруських поетичних пам'яток з голосіннями, ані про відносини нашого голосильного думового стилю до речитативного стилю билин в їх відомій великоруській формі. Все се, не вважаючи на власний інтерес питань, не додає нічого до основної тези про походження дум від голосінь—тези, як бачимо, добре обґрунтованої й рішаючої для довгого спору про походження дум.

Думаемо, що вона не знайде заперечень і в дальшому. Акад. Перетц, рецензуючи „Генезу українських народніх дум“, призвав, що „порівняння дум і голосінь має серйозну підставу, тут найбільш тривка частина розвідки (Ф. Колесси)... Цілком можливо, що за найстарішу основу будови дум треба визнати якраз ту саму будову, яку можна помітити в голосіннях, і яку певно наслідував дехто і в літературі в XVII ст., але,—додає акад. Перетц,—говорячи про плачі невільників, не можна звичайно обмежитися, як ілюстрацією часу, коли вони виникли—посиланням на XVI ст. Уже Київський літопис красномовно оповідає про невільників та їх плач, яких князі, здобувши місто „на щит“, гнали в полон і на продаж“³⁾. Се цінне доповнення, що правдоподібно не викликало-б заперечень і у проф. Колесси. Так само інтересне міркування акад. Перетца про імітацію плачів у літературі XVII в., тим більш інтересне з огляду на те становище, в якім знаходиться питання про літературний вплив на думи. Ф. Колесса, не відкидаючи сього впливу зовсім, ставиться до нього з застереженнями. Він не заперечує близьких взаємин між думами і віршами про Хмельниччину та реалістичними думами, або як він їх зве: думами новішої верстви—і гумористичними школлярськими віршами. Але заперечує літературний вплив на думи старшої верстви,—хоч відзначає подібні стилістичні форми в думах і творах старої книжної літератури, як характеристика Романа в Галицько-Волинськім літописі, Слово о Лазаревім воскресенню, Слово о збуренню пекла і навіть „Перло многоцѣнное“ Транквіліона Ставровецького. Можливість походження дум від віршів він відкидає зовсім. Беручи на увагу всі досліди над музичною і поетичною будовою дум, він дійсно й не міг погодитись з такою теорією походження. Рецензент проф. Колесси, акад. Перетц, відмічає сю позицію автора як протирічну—зауважуючи, що „посилання (Ф. Колесси) на вплив українських

¹⁾ Колесса, Генеза, с. 93.

²⁾ В. Даниловъ, Одна глава объ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ, „Кievская Старина“, 1915, кн. XIII, с. 206.

³⁾ Рецензія в „Україні“, 1925, кн. 1—2, с. 200.

їнської прози на мову та синтаксу дум, оскільки вони відзначаються тією-ж рисою синтакси—лише стверджує стару гіпотезу Житецького, а не суперечить їй“¹⁾. Але між позиціями Колесси і Житецького все таки лишається та ріжниця, що Житецький виводив думи з пісні, перетвореної під впливом книжної вірші²⁾, а Колесса твердить, що думова форма своєю природою розвинулася з нерівноскладового речитативу, хоча пізніші могла підпадти під вплив віршового стилю. На закид Ф. Колесси, що „будова силабічних віршів із складочисленням, цезурами, правильними римами та епіамбементами не має нічого спільногого з свободною формою дум“³⁾, акад. Перетць відповідає, що з такими віршами ніхто і не порівнював дум—„бо вони мають подібність з нерівноскладовими віршами типу „Перла многоцѣнного“. А сі вірші, підкреслює акад. Перетць, були призначені для декламації, до того-ж, „судячи по всьому, ся декламація була в підвищенному тоні напівспіваючи і нагадуючи церковний спів, не тільки хорових частин церковної служби, але й сольних“. Акад. Перетць навіть надіється, що „зайнявши музичною археологією, проф. Колесса, як знавець музики, знайшов-би подібності між способом виконання дум і старими службами напр. XVI ст.“⁴⁾.

Таким чином акад. Перетць не допускає порівнянь з рівноскладовими силабічними віршами, з якими між іншим порівнював думи Житецький, і в сім його позиція і позиція Ф. Колесси досить близька. Зате акад. Перетць цілком обстоює теорію старцівського чи школлярсько-шпитального походження дум Житецького, проти якої виступив Ф. Колесса. Автор „Генези“ виводить думи безпосередньо з козацьких кругів:

„Знаємо, що козаки плекали гру на кобзі і що мабуть за їх посередництвом передішла кобза від кримських Татарів на Україну... В такім осередку козацького життя як Запорозька Січ всякі обставини поселяли імпровізованню при звуках бандури і з часом така імпровізація могла переднати конкретніші форми лицарської думи. Де-ж як не серед козацьких кругів під свіжим враженням подій можна було творцеві піднятися до такого одушевленого настрою, до такого правдивого і сильного вислову почування? Чи-ж годні були на се здобутися старці-сліпці здалека від безпосередніх вражень?“⁵⁾

Ми вже вище висловили свою думку про вартість сеї частини теорії Житецького. Тепер-же мусимо відзначити інший важливий момент у праці Ф. Колесси: питання про дві історичні верстви дум. Проф. Колесса вважає за неможливе трактувати всі думи як однорідну матерію. На його думку, вони розкладаються на дві верстви—старшу, що змістом і темами має багато спільногого з народніми піснями старшого типу: се думи про неволю, про боротьбу із степом, незвязані з якимись спеціальним історичними подіями—і новішу: історичні думи з часів Хмельниччини і думи сатирично- побутові. „Коли всі старші думи рисують сумні й страшні картини, а їх основним мотивом є неволя, смерть, сум і туга, то в пізніших думах проглядає самопевність і бадьорий настрій побідника—се виявляється гумором і сатирою, що викликає, або бодай обмежує ліричний елемент“⁶⁾. Так до новішої верстви окрім дум про Хмельницького належить Голота, Андібер і Козацьке життя; решта-ж дум творить другу, старшу верству. Нижче ми повернемось до цього поділу, трохи силуваного, на нашу думку, але мусимо відзначити, що сама думка про розподіл дум на історичні верстви ріжного віку сама собою дуже цінна—даючи привід до перевідгуку походження окремих дум. Натомість шкода, що говорячи про сей розподіл дум що-до віку, Ф. Колесса не спинився зовсім на питанні про їх територіальне походження, обмежуючись тільки загальними міркуваннями, що раніше мовляв думи були поширені всюди, де існувала козацька організація, тепер-же заховались тільки в трьох лівобережних губернях⁷⁾.

Він не згадує нічого про розповсюдження дум—хоч-би одного тільки Коновченка—на Поділлю й Волині.

¹⁾ „Україна“, 1925, кн. 1—2, с. 198.

²⁾ Житецький, „Мисли“, с. 129.

³⁾ Ф. Колесса, Генеза, с. 60.

⁴⁾ „Україна“, 1925, кн. 1—2, с. 199.

⁵⁾ Генеза, с. 116. ⁶⁾ Там-же, с. 36.

⁷⁾ Там-же, с. 16.

Інші праці і появи останнього десятиліття. На „Генезі“ Ф. Колесси ї цінних увагах до його праць аkad. Перетца ми можемо замкнути огляд новіших дослідів про думи. „Генеза“—це остання велика робота в сій галузі, і як бачимо, вона й справді являється капітальним завершенням довгого періоду досліджування дум, бо дає нарешті певний позитивний висновок, виводить питання про походження й природу дум з того зачарованого кола, в якім оберталася велика більшість праць, що ним займалися. Сих праць було дійсно багато, і не всі вони могли бути зареєстровані тут: деякі через брак внутрішнього інтересу, інші через свій суто теоретичний зміст, далекий від практичної справи консервації дум. Та коли кинемо об'єктивний погляд на кількість сих праць—з становища важливості предмету, що вони досліджують—то не вважаючи на дуже поширену думку, ніби про думи було написано вже дуже багато, ми все таки мусимо констатувати, що ся література не така то й багата!

В згаданій рецензії на „Генезу“ Колесси аkad. Перетця, говорячи про великість сеї літератури, звертає увагу на бібліографічний реєстр у книзі Д. Ревуцького „Українські думи та пісні історичні“, де вказано „401 № видань, статей та розвідок, що говорять про думи“—як ілюстрацію того, як трудно сказати щось нове в сій справі. Згадана цифра дійсно дуже величава, але перебільшена! Праця Д. Ревуцького займається не тільки думами, але й піснями, і подана в нього література також має ширший, не спеціально думовий характер, так що з чотирьохсот заголовків праць, що в нього названі, про думи дійсно говорить тільки півтораста, і се не сами тільки розвідки, але є в сім числі ізбірники текстів, і видання поодиноких записів, і відомості про кобзарів, так що на досліди про думи припадає зовсім не так уже й багато. Але навіть у тім обмеженім числі більшість заголовків припадає на попереднє століття. Де-далі то праці над думами стають все рідші і все більш випадкові, написані між іншим, з нагоди, так що новіші методичні досягнення історії літератури і соціології для досліження дум використовуються дуже мало. Література кобзарського епосу останніми часами зростає дуже, дуже поволі; після праць, що з'явилися таким значним гуртом двадцять літ тому—і серед них з'явилися і досліди над мелодіями дум Колесси,—настав знов новий затишок, під час якого підготовляється що-йно зреферований тут дослід Ф. Колесси, а те, що було зроблене поруч з сим, доводило тільки, що інтерес до дум у суспільноти упав майже зовсім.

Зрозуміло, що роки світової війни з повним припиненням українського друку в Росії, з частковим знищеннем культурного життя австрійських українських країв, не могли збагатити літературу про думи. З тих часів можемо відзначити хіба статтю Ф. Сушицького на цікаву тему про думу в Шевченковому „Невольнику“ і її відносини до народніх дум¹⁾: кілька міркувань з праці, котру хтілось-би було побачити закінченою, але через смерть автора вона здається не була написана. Те-ж, що було надруковано, не давало ще точного поняття про майбутній напрямок праці: автор не поширив ще своїх порівнянь і не торкнувся основного питання: про звязок Шевченкової думи з підробленими думами „Запорозької Старини“, а з ними-ж ся дума має більше спільногого ніж з народніми²⁾.

Революційні роки, як і слід було чекати, викликали певний інтерес до національної української святині—дум. Але се був інтерес загальний і неглибокий—такий, що вдовольняється альманахами, популяризаціями, то-що: він мусів викликати появу нових збірників, співанників, популярних брошурок про думи, і дійсно сим і обмежується продукцією того часу в сфері думового епосу. Найкращий її вицвіт, що щасливо погоджує вимоги популярного збірника і науково-популярного підручника, се вже цитована книжка Д. Ревуцького³⁾. Базуючись головно на Антоновичеві й Драгоманову, з доповненням деяких

¹⁾ Теоктист Сушицький (С. Т.), „Дума“ Шевченка й українські думи, Збірник пам'яти Т. Шевченка (1814—1914). Київ, 1915.

²⁾ Цікаво було-б порівняти сю думу головно з Серпягою і з автентичними думами, де описуються морські походи; вони мусіли послужити матеріалом і взірцем і для Срезневського і для Шевченка.

³⁾ Д. Ревуцький, Українські думи та пісні історичні, Київ, 1919.

новіших праць, Д. Ревуцький дав пояснення до 17-и дум і відповідні тексти, часом з варіантами. На жаль, в більшості все таки сі тексти не автентичні, а скомбіновані з ріжних старших записів. Правда, сі комбінації відзначенні всюди в примітках і не мають на меті дати читачеві враження, ніби йому подається новий оригінальний варіант даної думи, і се ріжнить їх від інших подібних: Максимовича, Куліша й ін. Все таки ся обставина псує науково-популярний характер збірки, і шкодить справі консервації дум, пускаючи в обіг штучні варіанти дум. До збірки додано розвідку про українські думи, де зібрано відомості про історію терміну дума і подано характеристику дум, головно за Житецьким. Далі дано деякі відомості про співаків дум—що їх автор нав'язує до дружинних співаків княжих часів, переходячи далі до шпитальних кобзарів і великих кобзарів XIX в.; описано також про старечу організацію й кобзарську науку і закінчено відомостями про найновіше кобзарство: Пархоменка, Кучеренка (в найновіших часах Кучугуру-Кучеренка) та ін.

В тім-же часі як книжка Ревуцького з'явилася ще інша збірка, зложена на взірець Антоновича й Драгоманова: брошурка Григорієва про Історичні думи¹⁾, де було надруковано кілька дум з поправками автора, про що він заявив у передмові. Ся книжечка цікавить нас тільки як вияв інтересу до дум і попиту на думові теми. Такий самий характер мають для нас і популярні брошурки ак. Сумцова: про історичні пісні²⁾, про слобідські пісні³⁾; тут цікаві сторінки про думу про Вдову Сірку: Сумцов звернув увагу на подібність сеї постаті із жінкою Тараса Бульби в повісті Гоголя і піддав думку, що дума про Сірчиху могла вплинути на створення типу Бульбихи—„може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли не чув, то як людина надзвичайно поетичної вдачі, вгадав“. Думка ся цікава і її можна-б було поширити в тім напрямі, що Гоголь міг використати ще якусь невідому думу, подібну до Сірчихи і до загадкового „Терешка“ Крюковського.

Слід додати, що Сумцов не обмежився сими двома цікавими брошурками, але і в своїй хрестоматії⁴⁾ віддав думам чимало місця, спричиняючись до їх популяризації. Тут автор подав короткий вступ про думи, де дуже багато місця дав теорії матірного авторитету в думах, що колись розвинув Житецький, і запроектував інтересний поділ дум на чотири категорії: 1) думи про боротьбу з Татарами і Турками, 2) думи про Хмельниччину, 3) думи сімейні і 4) думи соціального змісту—до яких належать: Андібер, про Козацьке життя і про Бандуриста. Цікаво відзначити, що Сумцов умістив думи поруч з голосіннями, ніби відзначаючи їх подібність що-до форми, і дійсно І. Єрофеєв у статті про Сумцова, що вийшла в збірнику, присвяченому його пам'яті⁵⁾, відзначає, що в проектованім виданню дум і історичних пісень Сумцов виразно підкреслив близькість голосінь і дум, особливо невільничих—сих „голосінь за живим мерцем“. Однаке се було порівняння більше що-до змісту, ніж що-до поетичної форми, як те, що ми бачили у Колесси. Проектована збірка Сумцова, про яку говорить Єрофеєв, має тепер вийти в працях Комісії Історичної Пісенності Академії Наук; вона являється останньою працею старого вченого, що так охоче повертається до питань думового епосу, і одночасно—се остання спроба популярної збірки дум, що певно зробила-б багато для їх популяризації і завдяки текстам і завдяки добрым

часто оригінальним коментарам, що подані в ній. Але збірка не знайшла видавця, і се показує нам, що той популярний інтерес до дум, що з'явився в перших роках революції, згас і не оправдував нових видань: видавництво, що було замовило сю працю Сумцова, положило її в архів.

І дійсно після сього маємо вже повну тишу в справі видавництва дум і майже так само справа стоїть і з дослідами. Популярна збірка дум, що видав Ф. Колесса з нагоди

¹⁾ Григорій-Наш, Історія України виложена народніми думами та піснями, вип. 2, Козаччина Кам'янець на Поділлі, 1919.

²⁾ Проф. Сумцов, Старі зразки української народньої словесності, Черкаси, 1918.

³⁾ Його-ж, Слобідсько-українські історичні пісні, видання друге, Черкаси, 1918.

⁴⁾ Проф. Сумцов, Хрестоматія з української літератури, т. I, видання 4-е, Харків, 1922.

⁵⁾ Ів. Єрофеєв, Питання про українські думи в працях акад. М. Сумцова, відбитка.

століття Цертелевського видання¹⁾, не перейшла меж Галичини, і та велика служба, яку могла зробити ся корисна праця найліпшого нашого знавця дум для їх популяризації, лишилась незробленою. Ми не будемо спинялись над оцінкою сеї збірки—найліпшої, яку ми мали, бо свої думки про неї ми назначили вже в іншім місці²⁾.

Більше ніж виданню дум пощастило в сих часах дослідам над кобзарями. З щасливої руки колишнього ініціатора музично-етнографічної експедиції на Миргородщину, К. Квітки, студії над кобзарями збагатилися навіть за сі неврожайні роки деяким цінним матеріалом. Стимулом до його збирання була програма для дослідів народніх музикантів, що видав К. Квітка р. 1924³⁾. Вона вміла придати нової принадності отсій неновій вже, але все ще незакінченій справі, і хоч головна увага програми була звернена передусім на інструментальну музику, але дещо за її приводом перепало і для досліду кобзарського епосу. Сюди передусім належать цінні записи О. Курило, зроблені в Сосницькім повіті: два варіанти Озовських братів, що надруковані тут, і дуже інтересний варіант Андібера, що з'явиться в другім випуску. Під сим-же впливом виникли і записи думи про Коновченка Н. Дмитрука і М. Гайдая, вже згадані вище в Переднім слові. Програма і наукова діяльність К. Квітки викликали також цінні студії над професійними співаками Б. Луговського⁴⁾. З його записів дум треба відзначити Вдову, записану від лірника Грицька Костюченка 1924 р.; від нього-ж записано і Озовських братів, надрукованих у сім випуску, далі цікавий уривок Коновченка і кілька пародій на думи. Досліди Луговського, хоч не дають багато нових записів дум, цінні для нашої справи з того боку, що систематично перевіряють що-до останків кобзарського епосу дуже інтересну територію, яка, не мавши такого багатого роззвіту кобзарської творчості, як центральна Україна, заховала з неї дуже багато цікавих форм, надала їм своєрідний характер та законсервувала його дуже добре. Візьмім напр. другу (ІІ) редакцію Озовських братів, думу про Андібера, думи з Хмельниччини. Правда, з усього того теперішні чернігівські співаки не запам'ятали майже нічого, змінивши сей цікавий репертуар на побожні канти книжного походження та на вуличні пісні. Але копаючи вперто, в старцівськім середовищі, Б. Луговський, як добрий археолог, совісно пересіває весь сей новий, важкий і часто малоцікавий шар, що прикрив останки колишнього цікавішого репертуару старців, і ми певні, ще багато знайде фрагментів справжньої старовини, що придадуться для реконструкції образу старої кобзарської Чернігівщини. А існування в західній Чернігівщині ще таких добрих кобзарів як П. Кулик тільки зміцнює нас у сих сподіваннях.

Згаданому Куликові традиційне старе кобзарство завдячує свої останні „світські“ успіхи. Після того як 1923 р. К. Квітка й О. Курило розшукали його в Сосниці, сей кобзар здобув собі деяку славу і в 1926—7 р. відбув зовсім правильні „гастролі“ в Київі, виступаючи на двох чи трьох концертах з думою про Озовських братів. Як результат його перебувань у Київі і сих нових „етнографічних концертів“ з'явився ряд статтейок в „Етнографічному Віснику“ на кобзарські теми під збірним заголовком „Кобзарі й Лірники“⁵⁾. У вступних увагах Д. Ревуцького, що характеризують теперішній стан кобзарства, вірно поділено сучасних кобзарів на дві категорії: таких, що „мають дуже обмежені засоби що-до художності свого виконання та до багатства свого репертуару“ і не дають уже нічого цінного з боку кобзарського мистецтва—і таких, що „маючи добрий голос і добре граючи, все більше під-

¹⁾ Др. Філярет Колесса, Українські народні думи, перше повне видання з поясненнями, нотами і знимками кобзарів, Львів, 1920.

²⁾ Див. нашу рецензію, „Україна“, 1925, кн. 6, с. 139.

³⁾ К. Квітка. Професіональні народні співці й музиканти. Програма для досліду їх діяльності і по-бути, Праця Етнографічної Комісії Академії Наук, вип. 2, Київ, 1924.

⁴⁾ Борис Луговський, У Десятуху (старці в Чернігові на ярмарку в червні 1924), Україна, 1924, н. 4, с. 62.

Його-ж, Соціальна сатира з ярмаркового старечого репертуару, Україна, 1926, кн. 4, с. 51.

Його-ж, Чернігівські старці, „Первісне Громадянство“, 1926, в. III, с. 131.

⁵⁾ Кобзарі і Лірники, Етнографічний Вісник, кн. 3, 1927, с. 63.

падають упливові книжному, інтелігентському“—себ-то мають цілком книжний репертуар. Як ілюстрацію до сих слів можна вважати замітку Ю. Виноградського про П. Кулика: біографію і перелік репертуару, до чого Ревуцький додав запис Куликової пісні „Було колись—на Вкраїні поле зеленіло“ (сю пісню П. Кулик ніби-то перейняв від свого учителя Думенка, але на нашу думку в ній так багато виразно інтелігентського, що взагалі сю пісню треба положити цілком на карб інтелігентського, чи то півінтелігентського імпорту в народ). З дум Кулик співає тільки Озовських братів, але як каже Виноградський, ще в 1895 р. пам'ятає кілька строф (?) з думи про Хмельницького¹⁾). Замітка Пащенка говорить про кобзаря Петра Ткаченка з Синявки Сосницького пов., учня Пархоменка (примітки до його біографії додає ще відомий концертовий бандурист Мик. Полатай); ні Ткаченко, ні лірники, що бувають у Київі, вичисляє Ф. Сенгалевич іх дум вони не знають зовсім²⁾.

За останню визначну подію з історії кобзарства слід уважати надання титулу народнього артиста кобзареві Кучеренкові. З цього приводу Г. Хоткевич випустив невелику статтю—спомини про свої заходи коло організації кобзарських концертів після XII археологічного з'їзду, про які ми вже говорили вище³⁾.

Про інтерес до кобзарства посередньо свідчать також ті численні кобзарські концерти, кобзарські капели, хори й т. д., що відбуваються по цілій Україні. Але, як се звичайно буває з публічною опінією, так і тут інтерес до особистостей самих артистів, кобзарів, перевищує інтерес до їх творів, і в усіх сих виявах прихильності до кобзарського мистецтва думи вже не знаходять місця. Вони взагалі вже не захоплюють публічної уваги, ані в формі популяризації, ані в виді наукового досліду. Правда, в історії літератури М. Возняка ми маємо цінний інформативний розділ про думи з доброю бібліографією, але він опертий на старших працях, з використанням дослідів Ф. Колесси, і без претенсій до самостійного освітлення матеріялу⁴⁾). Підручник історії літератури О. Дорошкевича в своїх міркуваннях про думи цілком спирається на Житецького, з таким хіба додатком, що на думку автора, „повільний речитатив, що ним виконуються думи, допомагає наближенню дум до ритму народної пісні“⁵⁾). Що-до ідеології дум, то вона послідовно й загалом досить вірно схарактеризована як станова, козацька.

Коротенький розділ про думи в іншій історії літератури, В. Коряка, відріжняється деякою новістю. Несподіваною являється характеристика думи як кантилени, що цілком розминається з дослідами над будовою дум, спеціально останніми міродайними працями Ф. Колесси. В інших міркуваннях В. Коряк дуже категорично повторює тезу Житецького про перевагу авторитету матери: „пошана до матери в думах є просто культом“. Оригінальніші такі спостереження: що „зміст суто-козацьких дум—бурхливе лицарське життя, походи, грабунки, паювання здобичі“, і се ілюструється описом паювання в думі про Кішку—образом, що другого такого нема у відомих нам думах.

Нарешті, повертаючи ще раз до форми дум, автор констатує, що „конструкція дум тая-ж, що і в псальмах, так званих калік убогих“... і додає, що сі каліки „співали жебранки тої-ж таки конструкції“⁶⁾). Таким чином, ігноруючи формальну сторону поезії, автор у зближеннях окремих родів словесності не керувався і її змістом, об'єднуючи в однотри ріжні форми такого неоднакового змісту, як псальми, жебранки й думи.

Нічого нового не знаходимо, на жаль, в новіших працях про поетику, де думам віддається дуже небагато місця: сей надзвичайно інтересний і оригінальний рід української поезії

¹⁾ Кобзарі і лірники, с. 66.

²⁾ До літератури про кобзарів слід додати книжечку, що вийшла 1923 р. в Берліні: В. Ємець, Кобза та кобзарі. З бібліографічним додатком З. Кузелі. Се популярна книжка, написана під впливом Д. Ревуцького і Г. Хоткевича, цікава тільки деякими свіжими відомостями про концертове кобзарство.

³⁾ Червоний шлях, 1927, кн. VII.

⁴⁾ Михайло Возняк, Історія Української Літератури, т. III, друга частина, Львів, 1924 р., с. 464—502.

⁵⁾ О. Дорошкевич, Підручник історії української літератури, Харків—Київ, 1924, с. 71.

⁶⁾ В. Коряк, Нарис історії української літератури, Література передбуржуазна, 1925, с. 83.

збувається кількома фразами, звичайно за Житецьким, киненими у віддлі і про народне віршування¹⁾. Окрім між ними стоїть тільки віршувальна теорія В. Поліщука²⁾: його теорія акустичних хвиль як основи віршу, що опирається на аналіз думової форми (думи про Марусю Богуславку),—але ся цікава спроба поки що не мала серйозного відгомону.

Коли в популярній літературі, в шкільних підручниках, хрестоматіях і т. і. думи не займають скільки-небудь значного й належного їм по праву місця, то і в сфері чисто наукового досліду вони також не можуть похвалитись багатством нових робіт. Те, що з'являється останніми роками, се досліди над окремими думами і думовими мотивами, більших-же систематичних праць, присвячених спеціально думовому епосові, нема. Розбір кількох думових тем Коновченка і родинних дум, як Вдова, Сестра і Брат та Вітчим маємо в Історії літератури М. Грушевського³⁾. Маленьку розвідку про думу про Олексія Поповича⁴⁾ дав акад. Перетц. Нарешті дві наші статті присвячені двом групам дум (Олексій Попович і Буря на морі⁵⁾ та Маруся Богуславка і Іван Богуславець)⁶⁾—се все, що в сю хвилю стоїть перед нами як задаток на дальші досліди над кобзарським епосом. Хочеться вірити, що сей дослід розгорнеться ще настільки, що охопить сей епос у всім його багатстві і усвідомить його цінність громадянству, що так байдуже ставиться до сеї великої своєї культурної цінності⁷⁾.

Деякі висновки й побажання.

Думи як окремий предмет досліду. З згаданого становища немаловажне саме питання про те, в якім напрямі повинен піти той дослід, щоб осягнути потрібні результати. Переглянувши історію збирання й переховування дум, можемо відзначити один, чи властиво два кардинальні моменти, від яких залежали результати сеї роботи й її наукові висновки. Се справа відокремлення дум як певного поетичного жанру від інших форм народньої поезії. Друге—вияснення природи й походження сього оригінального роду поезії.

Обидві справи тісно звязані одна з одною. Бо коли відокремлення дум як спеціальній галузі словесності від решти пісень переводилось поволі в життя на практиці, наближаючись до своєї повної реалізації у вигляді окремого корпусу дум, то саме ся реалізація стала можливою властиво тільки завдяки певному вирішенню другого питання: про походження й розвиток дум, а саме—вирішенню сього питання в напрямку признання за думами своєї самостійної історії: походження окремого від інших пісень і розвитку, характеризованого певними специфічними рисами. Бо тільки переконавши в повній окремішності сього роду поезії, можемо ми вимагати, щоб його й розглядувано і досліджувано окремо від інших родів народньої словесності, часто навіть дуже подібного змісту.

По дорозі сього нашого огляду ми відзначали, в якім невиразнім становищі знаходились сі дуже важні питання на протязі більшої частини історії досліджування дум: які

¹⁾ Дмитро Загул, Поетика, Київ, 1923, с. 123, Степан Гаєвський, Теорія Поезії, видання друге, Харків, 1924, с. 128.

²⁾ В. Поліщук, Літературний Авангард, Харків, 1924, с. 29.

³⁾ М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 260—265 і 658—666.

⁴⁾ В. Перетц, Ще раз дума про Олексія Поповича, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXLI—CXLIII, 1925, с.

⁵⁾ К. Грушевська, Дума про пригоду на морі Поповича, „Первісне Громадянство“, вип. I—II, 1926, с. 1.

⁶⁾ Теж, Іван Богуславець і Маруся Богуславка, в збірнику на честь проф. Тілле.

⁷⁾ В найближчім часі з'явиться нова і незвичайно важна публікація зі сфери дослідження дум—оголошення про неї з'явилося в проспекті збірника Академії на честь ак. М. Грушевського, див. „Пролетарська Правда“ 10 вересня 1927 р. Се стаття М. Возняка з приводу запису думи про Андібера з кінця XVII в. Сей новознайдений запис поставить в нове освітлення цілу низку питань про походження й історію дум.

хисткі були критерії для розпізнавання думової форми, і які часто фантастичні думки виникали про її походження. До того всього ми відзначили і ті часті вмішування інтелігентської творчості, що відбивалися на долі консервації дум, і завдяки їм уже нераз виринало питання і про автентичність дум—про щиро-народне походження цілого думового епосу. Так ми відзначили на початку цього огляду ту обставину, що обидві наші найстарші збирки дум були зроблені в близьких околицях, майже в однім громадськім осередку, і то в кругах, де існувала практика чити народніх співаків творів інтелігентського походження для певних урочистих нагод. Другий етап історії консервації дум приводить нас у круги слов'янофільського студентства, що охоче займалось підроблюванням народніх творів для звеличання певних історично-політичних ідей. Сю саму підробницьку тенденцію, хоч скермовану до інших ідеологічних принципів, бачимо ще довго в кругах збирачів дум, аж до критичного перегляду всієї попередньої збирацької роботи—що стався в 1870-х роках. Але сі критичні часи в свою чергу не дають уже майже нічого нового для збільшення запасу думових тем, додаючи нам тільки нові варіянти до вже відомих дум. Ся обставина, разом з загальною нечисленністю сих тем, робить думову поезію особливо загадковою, в порівнянню з іншими родами української народної поезії, що розвинулися так ясно й переховались до новіших часів у такім багатстві й ріжнорідності. Вона насуває думку про те, що думи як поетична форма—це явище припадкове, без глибокого коріння в історії нашої культури, і ся думка дійсно прозирає в більшості теорій про дегенеративне походження дум, що ми згадували тут: про виникання дум з пісень. Але сами по собі такі вирішування не вирішували властиво нічого, вони тільки виставляли нові питання—чому тільки певна категорія пісень підпала дегенерації, чому інші пісні не перетворились у думи, чому сей процес відбувся тільки на певнім протязі історії, чому не лишив він ніяких слідів переходових форм і т. і. І все се кінець-кінцем не виключало можливості новішого інтелігентського походження дум. Тільки порівняні досліди Ф. Колесси над музичною й поетичною будовою дум і голосінь вияснили до решти, що думи не являються секундарною формою пісень, що се не пригадки забудькуватих співаків, як думав Срезневський, а останній парост міцного поетичного роду, що виріс і розвинувся як своєрідний організм на нашім національно-культурнім ґрунті і має всяке право для того, щоб його розглядати зовсім окремо від пісень, як цілком окреме історично-літературне явище.

Правда, окремішність не значить ізоляції, і не вважаючи на те, що думи мають характер зовсім самостійної галузі словесності, в них треба відзначити впливи інших родів народної, і не тільки народної поезії, що впливали на думовий епос і з боку змісту і що-до форми, так само як і думи мусіли впливати на інші роди літератури. Обсяг і характер сих впливів найлегше вияснити в окремих індивідуальних випадках, в порівняльних дослідах ріжних думових тем; вони покажуть, наскільки оригінальне оброблення одержують ріжні мандрівні сюжети в рамках думового епосу, наскільки відмінні вони від обробок тих самих сюжетів у рамках інших родів народної словесності. Ся оригінальність дійсно така велика, що близьких сюжетних аналогій між думами й іншими творами на подібні теми, баладами наприклад, ми навіть не знаходимо!

Багато дають з цього боку порівняння між думою про Олексія Поповича та іншими творами подібного змісту, що були виставлені в нашій і в російській літературі у великій кількості: порівняння з билинами, легендами, баладами, проповідями. Всі вони потверджують тільки той один факт, що поза кобзарською традицією пригода Олексія Поповича не має варіантів, себ-то нема переробок цього оповідання дійсно подібних до відомої думи. В кожнім такім порівнянні звичайно можна знайти спільний ґрунт, на якім дані твори вирости,—блізькість громадських мотивів, що їх покликали до буття; але передусім доводиться констатувати, що обидва порівнювані твори мають ознаки великої окремішності, яких не буває між варіантами одного сюжету в рамках одного літературного жанру. Думи, що оспівують які-небудь мандрівні сюжети, завжди настільки глибоко

їх переробляють, як се майже не трапляється в межах інших родів усної словесності. Се їй робить порівняні досліди над думовими темами річчю мало продуктивною, що звичайно дає тільки негативні результати.

Не нехтуючи отже ваги порівняних дослідів над сюжетами, як певного дорожковазу для мандрівок культурних течій взагалі, доводиться звертати увагу на інше питання, а саме на ті обставини, що обумовили оттаку літературну окремішність дум. Але відповіди на се питання доводиться шукати не так у сфері літературних впливів, як у тих особливих громадських умовах, в яких розвивається сей літературний рід—в його громадській підоснові, в ширшому й тіsnішому розумінню. Для цього-ж передусім треба мати на увазі дві обставини в думовій традиції: професійний характер корпорації, що несе єю традицію на протязі віків, і звязаність сеї корпорації з певними постійними географічними пунктами—осідками гнізд, чи школ, що відбились на районуванні думового епосу.

Відбиття побуту кобзарської корпорації в думах. Існування корпорації, що продукувала думи (утворювала їй виконувала їх) як постійну професійну роботу для певного збути за гроши, відбилось перш за все на мистецькім характері дум, що відріжняє їх від інших, непрофесіоналізованих галузей народної словесності. Завдяки професійному плеканню думи з такого скромного зародку як голосильний речитатив могли піднятись до висоти таких майстерних творів як співи деяких великих кобзарів минулого століття: Кішка Стрічки, Озовські брати Никоненка, або Коновченко Холодного. Ми маємо тут між думами й голосіннями те саме типове відношення що-до міри досконалості, яке існує між загально приступним літературним типом і професіоналізованим—напр. між хорово-дом і примітивною драмою.

Але професійне плекання дум відбилось, розуміється, не тільки на їх мистецькій вартості, а також і на їх змісті, на їх моральній фізіономії. Думи не могли не відбити на собі прикмет світогляду своєї корпорації й тої громадської верстви, до якої вона належала безпосередньо, чи посередньо—в силу економічної залежності, і з цього погляду дослідження сеї корпорації і взагалі соціальної бази дум являється найважнішою підвальню самою історично-літературного дослідження цього роду поезії.

В початковій формі се питання було формульоване ще в праці Житецького, як питання про станову принадлежність дум; але не вияснене в своїй повноті, воно лишилось як одне з найважніших завдань дослідження дум на будучину. Всяка галузь мистецтва відповідає якісь реальній групі людей—митців і споживачів, і чим більше розвинене її спеціалізоване дане мистецтво: чим більче воно стоїть до справжньої професії, тим важніше для цього питання про ю його громадську базу. Думи-ж з цього боку являються надзвичайно характеристичним прикладом, а завдяки своїй позиції на півдорозі між загально-народною усною поезією і книжною літературою—надзвичайно оригінальним.

З одного боку ми маємо тут виразно відокремлену й досить неприступну спеціальність: цілу верству людности, відокремлену від інших груп, що надає своїй творчості характеристичні риси своєї громадської позиції; дума формою має звязок і з церковним речитативом¹⁾, що близько відомий кобзарству через його звязок з церковністю, і з професійними жебрацькими прозьбами, „жебранками“²⁾, що—як далеко ми можемо сягнути оком—належать до професійного вміння всіх кобзарів.

З другого боку—думи відбили на собі інтереси зовсім іншого громадського кругу, оповідаючи про події з його життя, вихвалаючи його вдачі й високі громадські прикмети, та оплакуючи його нещастя й болі—а саме інтереси козацької верстви.

¹⁾ Порів. Колесса, Генеза українських народніх дум, с. 90.

²⁾ Мельодії, серія I, с. XXX, примітка про співання жебранок на мотив думи. На близькість обох жанрів звернув увагу вже Житецький, Мысли, с. 161.

Ся двоїстість кобзарського епосу: його приналежність до жебрацького репертуару і його лицарський, козацький зміст викликала багато непорозумінь, і більшість дослідників шукала з них виходу в тім, що теперішній жебрацький стан кобзарства вважала за останній етап в упадку кобзарського епосу, а його розцвіт уявляла собі в зовсім інших формах: у вигляді свободного мистецтва, розповсюдженого в козацьких колах, свого рода *talent d'agrement*, що культивувався у вільну годину для своєї власної втіхи. Се уявлення було так розповсюджене в колах українських романтиків першої половини XIX ст., що навіть на морських походах уявляли собі козаків з бандурами, немов під час якоїсь товариської прогулянки: козаки, пливучи на Турка, „на бандурах вигравають, аж слухати мило“. Така-ж сама концепція кобзарства виступає і в „Бандуристі“, і подібних поглядів додержується пізніша теорія про походження дум з осередку активного козацтва. Вище ми вже відзначили ріжні сумніви що-до такого уявлення початків думового епосу, до якого нас не уповажняють ті факти, які ми тільки й знаємо напевне про спосіб виконування дум—а саме про виконування їх у межах кобзарської корпорації. Ся корпорація, що її минулим зайнявся був Житецький на підставі актових відомостей, в дійсності, у відомих нам формах, має всі потрібні прикмети для того, щоб вияснити звязок думового епосу з козацтвом без допомоги якихось невідомих чинників.

Як організація цехова—кобзарство належить до міста. Як організація, що стоїть під опікою церкви, особливо певних церковних інституцій, шпиталів, що відомі тільки при більших церковних центрах, або по багатших парафіях,—кобзарство мусіло тримати звязок з такими більшими центрами. Але близькість кобзарства до церкви—це ще повна залежність від неї. Церковність не могла-б умістити всієї кобзарської діяльності і тому, опираючись до певної мери на церкву, кобзарство разом з цілим своїм оточенням орієнтується на козаччину, цінну для нього і з матеріального і з морального боку: як об'єкт мистецької творчості і як консумент його творів. Але окрім сих двох орієнтаційних пунктів: церкви й козаччини, головним чинником у життю кобзарської професії була все таки велика маса слухачів міщан і хуторян: публіка в широкому розумінні, що незалежно від меценатства церкви і правдоподібно—також козацьких кругів, давала кобзарству його нормальний щоденний прожиток. Тому у виборі свого репертуару і в творенню своєї ідеології кобзарство мусіло оглядатись передусім на сю масу, перетворюючи прийшлий матеріал відповідно до свого мистецького й професійного досвіду так, щоб задоволити сю масову авдиторію в її головних стремліннях і симпатіях. А ся авдиторія давала кобзарству певну незалежність супроти його патрона—церкви, і вона-ж напевне позволила йому не переходити цілком і на службу козаччини. І втративши сей другий свій орієнтаційний пункт, і зіставшись під впливом церкви, кобзарство все таки не затратило своєї подвійної фізіономії: церковної і світської заразом, і тому навіть переповнивши свій репертуар побожними творами: псальмами та молитвами, співоча корпорація не підпала церковним вимогам цілком, а залишила в репертуарі постійний відділ світських творів, чи то з старого козачого репертуару, чи з нових модних нумерів, що відповідали потребам його авдиторії.

Для часів розцвіту кобзарства такоюmodo було козацтво, чинник пануючий в українськім життю XVII і XVIII ст., і кобзарський епос посвячував йому, як пануючому станові, всю свою силу, відбиваючи тим настрій і того оточення, в якім він функціонував. Се оточення—це побут маліх східно-українських міст, невідокремлених від дооколишнього хуторського світу: сі міста тільки виконують функцію збирних пунктів для сеї хуторської людності. Поезія, що розвинулась у таких центрах, се розуміється не урбаністична поезія в нашім розумінні: вона не відбиває в собі якихось спеціально міських настроїв і інтересів—місто для неї тільки вихідний пункт для обсервацій над життям, себ-то над його кращою формою—життям козацьким. Не вважаючи на всі міркування про кобзарів на Січі й т. і., ми не маємо ні одної думи, що показувала-б нам січовий побут козаків, окрім одного моменту в думі про Кішку і глухої згадки Горленка про загублену думу

Костомарова: про руйнування Січи 1776 р. Всі інші думи показують нам козаччину з погляду „волости“—набору, виїзду в дорогу, навіть козацької гульні, і поміж сими описанями вставлені оповідання про козацькі битви. Олексій Попович у Пирятині, Коновченко в Корсуні, Черкасах і ін., Сірчиха в Мерефі,—се все моменти зовнішнього побуту козаків, як його може бачити цивільна людність, не стороня цілком, але й не приналежна до стану: все оповідається з становища обсерватора, що своїм завданням ставить слідити за побутом козацького стану, дуже близько—але не входячи до нього. Поза тим маємо сумні картини степових пригод, трагедії самотності й беспомічності, що очевидно можуть бути тільки продуктом оповідань, а не наочних переживань співака, та образи турецької неволі, що могли потрапляти до кобзарської традиції на ріжні способи, завдяки відомим мандрівкам кобзарів. Турецька неволя була відома не тільки козакам, а й цивільній людності Східної України. Могли її коштувати й сами кобзарі¹⁾.

Вандрівки взагалі грали в історії кобзарського епосу першорядну роль, але все таки, не вважаючи на них, кобзарство не здобуло цілком кочового характеру і правдоподібно—ніколи не було зовсім вандрівною професією. Воно мало свої постійні осідки, яких вимагала його цехова організація і право виховання професійного нарости—виучування молодих кобзарів. Розслідження сих центрів, на нашу думку, має незвичайно велике значення для історії дум, і для нього повинні бути вжиті всякі зусилля. На жаль, не багато знаємо про кобзарські осідки. Визначніші новіші центри кобзарської науки лежали або на селах як Комашня, Красний Кут, рідше в містечках як Богодухів, Зіньків, Лохвиця, Мена, Сосниця. Але давніше міста мусили грati більшу роль. Так, про Бандурку напр. чуємо, що він учився в Богуславі. Коденські бандуристи також походили з містечка Цибулева на Київщині. Колишню близькість кобзарського епосу до міста потверджує і перевага міської топографії в думах. Тут зовсім нема слідів сільського побуту: є або міське життя, або невтіральні деталі, що підходять однаково і до міста, і до села. Маємо підставу думати, що сі міста і були первісними осідками кобзарського мистецтва, чи кобзарської науки—се в дійсності одно й те-ж саме—аж доки не змінилися старі обставини і адміністративні переслідування не загнали кобзарів на села, де вони спокійніше могли провадити свою роботу і навчання (хоч можливо, що в сім переході кобзарства на село відіграво деяку роль і оселення, а почасти й закріпачення козацтва, а можливо й попит на дешеве музичне знання в дрібних поміщицьких садибах).

Навчальна сторона кобзарського ремесла разом з його районовою організацією в кожнім разі була перешкодою для переходу до повного кочового життя кобзарів. Правда, ми маємо відомості про участь кобзарів у гайдамацьких рухах, але се були окремі випадки. Вони зовсім не заперечували загального правила, що вимагало певного організованого звязку кобзарства з означеніми центрами і з певними районами, в межах яких повинна відбуватись професійна діяльність даних кобзарів. Можливо, що в часи великої політичної активності козацтва кобзарство близче підходило до його життя і, так сказати, брало в ньому участь, а разом з тим взагалі було рухливіше; але сучасний стан наших відомостей не позволяє припустити, що кобзарство коли-небудь зливалося з сим життям цілком і затрачувало свою позицію прихильного обсерватора. Та зовсім категорична відповідь на сі питання — про характер діяльності старого кобзарства стала-б можлива тільки при документальних відомостях про кобзарство в старих часах. Поки-ж що таких відомостей нема, і одиноким ключем до історії кобзарства, окремих його шкіл і цілої професії, лишаються тільки його твори—думи в звязку з їх розподілом на нашій території, з розвоєм і упадком окремих тем протягом часу, коли їх досліджувано. Всі вказівки, що дають нам думи у своїх варіяントах для пізнання своєї історії, являються також і матеріалом для історії кобзарства, для пізнання тих ріжнорідних культурних взаємин, чинників професійних і громадських, що створили думовий епос.

¹⁾ Див. вище на статтю С. Маслова із згадкою про кобзаря Грицька з Іржавця—утікача з неволі.

Для сього-ж необхідно розглянути окремі думи в їх варіятах в звязку з кобзарською традицією, на тлі їх територіального розподілу. Після перших натяків у Горленка, що вказав на звязок окремих дум з кобзарськими територіальними школами, ми бачили тільки одну спробу такого досліду—у акад. Сперанського, що проте не надав потрібного натиску саме територіальному моментові і, не поглибивши порівняного досліду варіантів дум, дав тільки дуже загальний і невиразний образ розвою думового епосу у відомий нам період. Вище, як була мова про працю акад. Сперанського, ми завважали, що з трохи іншими способами обрахунку, ніж ті що вживав він, ми приходимо до відмінних, докладніших результатів, що освітлюють нам не тільки теперішній стан кобзарства, але й маленьку частину його історії, чи то окремі її моменти. Додержуючись щільно територіальної приналежності дум і їх варіантів, ми одержуємо деякі вказівки, що можуть бути цінними для дальших дослідів над думовим епосом у цілому. Те, що ми далі даємо, се тільки канва: тут і там уривок нитки провів початок якогось орнаменту, але він ще не дає ніякого поняття про той взір, який з часом повинен покрити тканину—се фрагменти кобзарських районів, шкіл з їх репертуарами. Відомості про міграцію варіантів між сими районами протягом часу, що виринають там і сям в нашім все ще убогім матеріалі, з часом повинні надати ясніші контури сій схемі; вона ще представить нам і розподіл кобзарського епосу в просторі—і його історичний розвиток. Тепер-же ми постараємося дати підсумок даних для тої дальшої роботи, переглянувши увесь зібраний дотепер матеріал у таких напрямках: що-до численності записів, що-до часу їх походження та що-до розподілу їх на території.

За час від перших записів дум до нашого часу було опубліковано або лишилось у рукописах, що ми використовуємо в сім виданню, більш як двісті варіантів дум. Не рахуючи пародій на думи, що належать більше до сатиричних пісень, ми маємо тут 32 теми (без загадкового уривку про Терешка). Між ними є такі, що були записані один раз, і такі, що мають понад 20 записів. Сі записи ми поділимо що-до часу на такі, що записані перед 1875 р.—перед виданням другого тому Антоновича Й. Драгоманова, і такі, що записані потім, а що-до численності поділимо їх на п'ять груп: унікати; мало відомі думи, що мають не більше як 5 записів; більше відомі, що мають до 10; думи популярні—що мають понад 10 записів, і дуже популярні, що мають більше як 20 записів. З таким подвійним поділом ми одержимо міру популярності дум у звязку з ростучим, або падучим поширенням на них. Потім розглянемо їх розповсюдженість територіально.

Першим чином виділимо унікати: Сірчиха, Отаман Матяш, Іван Богуславець, Дніпро і Дунай—всі в „Повістях“, записані коло 1808—14 рр. Далі Сон про жінку, уривок про Богуна, уривок про Волошина—всі в збірці Метлинського, записані перед 1854 р. Нарешті Кодима і Зозуля у Костомарова, записані перед 1872 р.—всього 9 дум. Як бачимо, се все думи, що були записані, і то здебільшого фрагментами, перед 1875 р. Ми маємо право вважати їх за пережитки старого репертуару, що був відумерлий вже й тоді, коли в перших двох десятиліттях XIX в. починалося збирання дум. Що се були нумери дійсно рідкі, маємо потвердження в тому, що тимчасом як сі нумери не були знайдені вдруге ні разу, інші записи того самого часу, записані разом з сими унікатами, знайшли собі численні повторення в інших збірках. Так, Озовські брати, що були в „Повістях“, знайшли собі дублет у Цертелєва і в „Українськім Альманаху“; так само Олексій Попович, подібно і Коновченко. Навіть Кішка, якого можна вважати за думу рідку, записаний удруге вже в 1832 р. Після Невільників 1843 р. Костомарова маємо Невільників 1853 р. від Шута і т. д. Дійсно між унікатами і сими маловідомими думами мусила бути дуже значна ріжниця що-до віку й популярності. Очевидно, згадані думи творять стару верству, і її останків трудно шукати серед новіших пережитків репертуару, зацілілого в нових кобзарів. Коли-ж подивимось на сі забуті думи з питанням, чому саме вони вийшли з ужитку раніш, ніж інші, то знайдемо на се досить імовірну відповідь.

Всі сі думи за винятком думи про Сон і жінку виявляють один тип оповідання, дійсно можна сказати: один репертуар, що мусів колись бути модним і занепав з

Сучасна кобзарська традиція на Поділлі: лірник К. Бернадський.
З фотографії Ю. Філя.

упадком певної моди, себ-то об'єктивних умов, що робили почит для сього репертуару. І Сірченки, і Отаман Матяш, і Веремій Волошин, і той козак, що нещасливо гуляв на Долині - Кодині—се все більш або менш близкучі представники козацько-лицарського стану, що колись цікавили публічну думку, яка жила в стані підвищеного інтересу й поваги до сього стану, цікавлячись не тільки його великими подвигами й важкими втратами, але й дрібнішими подіями з його життя, навіть більшими й меншими індивідуальностями з його складу. Инакше кажучи, сі лицарі, оспівані в сих забутих думах, се колишні знаменитості дня, герой дуже давніх, хоч повних і змістовних днів. Але все таки тільки—днів. Се особистості, що мають інтерес лише для сучасників і не цікавлять інші покоління, що з минулого пам'ятують тільки визначне, значуче й нарешті тривке, принаймні хоч що-до своїх наслідків. Але кожна епоха має таких героїв, що цікавлять тільки її. В наших часах вони лишають слід по своєму існуванню і своїй славі звичайно тільки в ілюстрованих часописах, в дешевеньких куплетах і в ходячих анекдотах. В давніших часах вони фіксувались у пісенності і при тім, коли їх пригоди були цікаві або їх пісня мала добру, „ходку“ форму, вони затримувались у народній пам'яті навіть довше ніж великі історичні постаті¹⁾). В нашій пісенності ми маємо чимало таких невмирущих „злободенних“ героїв і в піснях—про Морозенка, про Супруна, про Чалого; і в думах—в іменах Коновченка, Безрідного (кажемо в іменах, бо образи й пригоди їх мають досить загальний, не історичний, а мандрівний характер). Але сі гарні й популярні твори се тільки окружини багатого на пригоди і творчість часу. Вони не відбувають всього обсягу тих інте-

¹⁾ Згадаймо цикл англійських балад про Робіна Гуда, який за свого життя правдоподібно був тільки королівським служником, що залишив своє ім'я в рахункових книгах, де відзначено дні, що він не з'являвся на службу. Див. Hunter, The Ballad-Hero Robin Hood, цитовану в Child, English and scottish popular ballads, т. V, ст. 43 і 56.

ресів хвилі, що мусіли відбитися в поетичнім репертуарі професійних співаків. Се було уділом тільки кращих нумерів, тимчасом згадані думи-унікати, на нашу думку, репрезентують саме середні речі тих репертуарів—речі, що, так сказати, не були призначені для бессмертя. Вони заховали свою буденну свіжість, не виполірувались від довгого вжитку і не піднялися до вселюдських проблем. В них є сліди того пов'язання мотивів, того порозуміння з пів-слова, що помітне завжди в явищах дуже близьких часом свого походження і осередком, з якого вони вийшли.

Так, у думі про Сірченків виступає невірний Волошин Голуб, через якого гине Сірко; очевидно, се джура, бо Петро Сірко „його до коней посилає“. В уривку про Веремія Волошина маємо також якогось зрадника Волошина, про якого хтось каже, що він „у мене дванадцять літ за джуру пробував і всі мої звичай познав“. З цього бачимо, що обидві думи крутяться коло мотиву невірного слуги (на тему Уландової балади „Помста“—Der Knecht hat erstochen den edelen Herrn, Der Knecht wär selber ein Ritter gern)—мотиву свого часу популярного, викристалізованого в певних типових фігурах, навіть у певнім іменну, що стало загальним іменем—Волошин. Очевидно також, що сюму мотиву невірного слуги протипоставлено мотив вірного джури, мотив Хведора Безрідного: думи, що також належить до того-ж циклу вояцьких дум, але вона завдяки своїй власній вартості заховалася довше й ліпше, ніж сі думи про невірного слугу, що не пережили свого часу й дійшли до нас у двох редакціях тільки в унікатах. Ми спинилися над іх характеристикою тому, що вони нам пояснюють, чому сі думи не могли бути репертуарними думами в невійськовому дев'ятнадцятому століттю і в наших часах, і повинні були зістатись невідомими, коли-б тільки їх не заховали які-небудь випадкові обставини¹⁾.

Друга група дум—де є менше ніж по п'ять записів—не має такої виразної фізіономії, хоч де в чім виявляє спільні риси з попередньою. Маємо таких дум десять, і для зручності поділимо їх натроє, бо як сказано—сі думи не однорідні ані своїм походженням, ані свою долею.

Візьмемо по-перше „Соколів“; маємо чотири записи сеї думи (з того два записи від одного кобзаря, Крюковського); єсть окрім того ще три згадки про кобзарів, що співали сю думу, згадки дуже ріжної вартості. Остання що-до часу належить до Братиці, що співав сю думу за книжкою; інші дві торкаються старих кобзарів часу 1850—60-х рр. та кобзаря Халявки, близче невідомого. Отже в дійсності дума про Соколів правдоподібно, не бувши ніколи дуже популярною думою, вмерла з Вересаєм і Крюковським і коли десь віджила ще потім у новітнього кобзаря під впливом інтелігентського попиту, то се вже нічого не говорило про її справжню популярність. На нашу думку, дума про Соколів була чисто місцевою думою Чернігівсько-полтавського пограниччя, коротко кажучи—старої Переяславщини. Не хочемо сказати, що вона була тут скомпонована, але в кожнім разі вона загніздилася в сих місцях, і поза ними не мала значного поширення. Думаємо навіть, що тільки завдяки тому випадкові, що в другій половині минулого століття ся територія видала з себе аж двох таких визначних і популярних кобзарів, як Крюковський і Вересай, ся полтавська дума й стала відомою в літературі. Се пояснює нам і ту обставину, чому ми не мали і, беручи на увагу темп збирання дум, можна сказати—не могли мати більше записів сеї думи. Не можемо отже ніяк погодитись з висновком Спєранського, що зарахував Соколів до найбільше популярних дум, включаючи їх у групу семи, вибраних із двадцяти відомих йому дум. Дума про Соколів могла бути колись досить популярною, але тепер ми не маємо ніяких даних, що позволили-б нам говорити про сю популярність,

Візьмім далі групу з трьох дум, що всі були записані по чотири рази. Жидівські оренди—записані між роками 1853 і 1882 в ріжних місцях, вперше від Шута в Сосницькім

¹⁾ Мусимо проте з сих унікатів виділити Богуславця—коли більше варіантів думи про нього ми й не маємо, то все таки маємо легенди, звязані з його іменем, які доводять, що се ім'я ходило по устах народу досить довго.

повіті, далі на правім березі, правдоподібно двічі (один запис Штангея в Жаботині, другий запис І. Новицького, мабуть теж на Правобережжю, як і інші його записи дум), ще раз невідомо де записав її для Костомарова Д. С. Мороз¹⁾). Ся дума належить до історичних дум у тіснішому розумінню, але не вважаючи на те, що вона оспівує події дуже давні, вона мусіла бути досить пошиrenoю: про се говорить уже сама її територіальна розкиданість. Думаємо разом з Франком, що свою консервацію вона завдячує сатиричному елементові; сатира, як бачимо на репертуарах кобзарів як новіших, так і самого „рапсодія Івана“, завжди належала до основних складників кобзарської музи. Припускаємо, що в давніших часах кобзарі не обмежувались Чечітками і Тещами, а торкалися і вищої суспільно-політичної сатири.

До складу тих сатиричних нумерів старого репертуару, що завдяки сатиричному елементові протримались ліпше ніж інші думи, зараховуємо і Голоту, якого Сперанський також вважає за популярну думу. Ми маємо її теж у чотирьох записах, зроблених між 1836 і 1856 рр.: двічі в західній Полтавщині, раз на Чернігівщині, четвертий раз невідомо де. З огляду на те, що сі записи розложені не на дуже великім просторі і на протязі не дуже довгого часу—яких-небудь 20 літ,—можемо припустити, що в середині минулого століття в певних районах ся дума була ще досить популярною. Але та обставина, що в звязку з великими виданнями сімдесятих років її не записано ні разу, і вона не трапилася ані Горленку, ані Мартиновичеві²⁾, показує, що се була вже дума одходяща. Тому й тут ми не можемо погодитись із Сперанським, щоб зарахувати її до популярних дум разом з якими-небудь Азовськими братами, то-що.

Чотири записи маємо так само і думи про Хмельницького і Барабаша; але в тім числі є повторний запис від одного її того-ж кобзаря—отже треба рахувати тільки три записи, так само як і Похід в Молдавію, Козацьке життя й Білоцерківський мир—думи очевидно рідкі, але мабуть колись досить поширені, бо їх записувано ще в 1870-х рр. (а Козацьке життя ще й 1884 р.). Смерть Хмельницького записана тричі, але в останнє від Пархоменка, що співав з Грінченкової збірки; отже в дійсності ся дума належить до найменш популярних історичних дум, таких що записані тільки по двічі, як от Корсунська битва. Як бачимо, в рамки сеї групи ввійшла більшість тих дум, що, на думку Колесси, належать до новішої верстви в думовій творчості.

До сеї новішої верстви, як сказано, Колесса зараховує думи про Хмельницького і Хмельниччину, що могли з'явитися тільки в другій половині XVII в. Але беручи на увагу, що сі думи відріжняються реалізмом і бадьюристю, що охоче переходить у веселій, насмішкуватий тон, дослідник приходить до висновку, що сей тон взагалі являється характеристичним для всіх дум пізнішого походження, і всі веселі думи вважає за пізніші. Таких веселих дум ми маємо три: Козацьке життя, Голота й Андібер; всі вони входять до сеї категорії малопопулярних дум, відомих у 2—5 записах, що ми переглянули. Але як ми тільки що відзначили, їх непопулярність говорить про деяку старовинність сих дум, і не аналізуючи їх глибоко, ми можемо вказати на деякі обставини, що говорять проти думки проф. Колесси, ніби веселі думи се думи нові.

Перш за все найважніший і властиво одинокий аргумент Ф. Колесси на користь нового походження сих дум—се їх веселій тон, відсутність тої елегічності, що виступає в інших думах. На нашу думку, се аргумент не переконуючий, особливо коли він торкається дум з такими архаїчними елементами, як Голота й Андібер. Ми не маємо ніякої підстави припускати, що давні думи могли бути тільки сумні. Правда, своїм походженням і формою думовий речитатив типовий для поезії саме жалібного змісту, але вже між думами, що загально вважаються за старі, маємо чимало поважних лицарських оповідань без трагічного забарвлення: навпаки, вони часом переходять в оптимістичний тон

¹⁾ Мало відомий український письменник, потім учитель гімназії в Тифлісі.

²⁾ Як ми вже відзначили, фальшиві звістка, ніби-то П. Д. Мартинович записав сю думу від Крюковського, полягала на непорозумінні: Голоту названо помилково замість Михайка.

піднімаються до радісного патосу побідника—в закінченню Кішки, Івана Богуславця, в меншій мірі—в добром закінченню Олексія Поповича й Сокола. Всі ці приклади показують, що співець дум, не випадаючи з тону, міг надавати своїй пісні і веселій стрій,—не тільки плакав, але й радів разом з своїми героями над справою, що вони представляли. В часах коли кобзарський епос близько стояв до життя, він не міг відкидати веселих його сторін, коли вони траплялися, хоч можливо, що напр. для грубої гумористики чи тривіяльної сатири форма думи спочатку й вважалась за непридатну. Кажемо спочатку—бо, як знаємо, в кобзарських колах охоче плекали пародії на думи, і всупереч загальному поглядові, що ці пародії дуже нові, ми не вважаємо їх за цілком упадочне явище. Як знаємо, пародія на речі, що навіть вважаються за святі, дуже добре мириться з побожною пошаною до сих самих речей, і в кобзарськім осередку з фамільяністю професіоналів думи могли добродушно висміюватися в тих самих часах, коли ще ніхто серйозно не сумнівався в їх цінності. Розуміється, три думи, на які ми звернули увагу тут, се не пародії; дві з них, Голота й Андібер, не такі вже й далекі, що-до тону, від тих побідних інтонацій, що виринають в інших лицарських думах, згаданих вище. Вже Лисовський відзначив, на нашу думку зовсім вірно, старовинність мотиву Голоти, переробленого, як він думав, наново під впливом дум про Хмельниччину. Що-до Андібера, то вже вище ми звернули увагу на лучність сеї думи з билинними мотивами, зовсім далекими від сатиричного стилю XVIII в. Проф. Колесса, як і інші письменники, що займались Андібера, занадто великий натиск кладе на постаті дукачів, що натякають на обставини кінця XVII ст. Річ ясна, що в тій формі, як ся дума відома нам, вона відбила на собі конкретні громадські обставини своєї батьківщини Чернігівщини в половині XVII ст. Але-ж основа її значно старша, і нема підстави думати, що геройчний мотив про передягненого лицаря, що творить основу сеї думи, не існував у кобзарськім репертуарі і раніше. До складу цього репертуару, як ми вже завважили, завжди належали веселі, жартовливі нумери, що відомі нам у вигляді всяких Тещ, Дворянок, то-що. Міг до нього долучатися і певний пародійний елемент. Думаемо, що все се пережило глибшу трансформацію ніж елегічні думи, глибше відбило на собі переміни обставин, інтересів, взагалі „ дух часу“. Се відома річ, що почуття смішного міняється далеко більше й скорше ніж почуття величного, прекрасного й т. і. Тому не дивно, коли й кобзарський гумор мінявся й обновлювався; але з цього самого ще не можна робити висновку, що взагалі він новий.

Третя група текстів—це думи, що мають від 5 до 10 записів: ся група ще більш ріжнорідна. Невольники (6 записів між 1843 і 1913 рр.) і Плач невольника (5 записів між 1836 і 1913 рр., в тім числі один від Пархоменка) се очевидно старі, хоч досить живучі думи, що свою живучість до деякої міри завдячують інтелігентському попитові. Подібно і Самарські брати (7 записів, див. вступ). Маруся Богуславка (6 записів між 1856 і 1913 рр.)—дума очевидно досить живуча, але мало досліджена в звязку з тим, що територія її поширення—Харківщина й східня Полтавщина досліджувалася з боку кобзарського епосу тільки в новіших часах. Андібер (5 записів)—записана майже виключно в Сосницькім районі—се видно дума місцевої школи, що добре утримувалась у своїм ріднім гнізді: маємо запис від Шута і його учня Бешка з 1854 р., від Бешкового учня Братиці з 1875 р. і ще в 1923 р. О. Курило записала тут думу про козака Нетягу (в дійсності про Андібера) від Савки Панченка, що, як ми показали се в іншім місці, належить до колишньої школи Бешка (мабуть учень якогось товариша Братиці). Така рідка консервативність у повторюванню певного тексту в певнім районі,—тимчасом як поза ним сю думу записано тільки раз у Богодухівськім повіті, позволяє нам твердити, що ся дума поза Чернігівщиною популярна не була, хоч тут, дома вона мусіла мати великий успіх.

Подібне, тільки в приложенню до Полтавщини, можна сказати й про думу про Бурю (5 записів). Ся дума виникла під впливом більш популярної думи про Олексія Поповича й не змогла поширитись дуже значно. Самійло Кішка (6 записів, один повторний)—також дума, якої не бачимо поза Полтавщиною. Трудно припустити, що така надзвичайно гарна

річ не була ніколи дуже популярною, але в дійсності не маємо підстав думати, що вона належала колись до розповсюджених дум.

Остання дума сеї численної групи—Від'їзд козака, або „Вітчим“, має дев'ять записів, з того два повторні, себто вона була записана від сімох кобзарів між початком століття і 1876 р. Така певненість записів сеї думи разом з тою обставиною, що всі вони походять з невеликої території (Віїзд записувано тільки на Полтавщині), робить таке враження, що ми маємо тут думу незамітну, непопулярну—можливо невдалу. Тісний зв'язок сеї думи з цілою великою групою пісень на тему виїзду й прощання вояка насуває нам думку, що форма думи для сеї теми припадкова. Здається нам навіть, що дума про Віїзд з'явилася як місцевий експеримент якоєсь одної групи кобзарів—може миргородської, звідки походить і Церетелівський „Оп'ять“ і „Пов'єсти“,—спроба пристосувати до вимог думового епосу тему, що користалася великою популярністю у вигляді пісні. З того, що ся дума не встигла розійтись далеко поза місце свого утворення, можна здогадуватися, що переробка сталася пізно, і саме в часах коли старі думові теми, більш спеціально станового, козацького характеру, стали тратити популярність, а професійним співакам ще здавалося доцільним оживляти стару форму кобзарського речитативу свіжими темами, взятими з обсягу всенародної поезії. Отже, погоджуючись з акад. Сперанським що-до непопулярності Віїзду, не можемо погодитись з Ф. Колессою, що зараховує Віїзд до старшої верстви дум. Не вважаючи на зв'язок сеї думи з піснями можливо й старого походження, думаємо, що існують усі підстави, щоб уважати сю думу за пізню переробку пісенної теми, з часів коли старий думовий репертуар починав тратити популярність.

Переходимо до найбільш популярних дум: по-перше тих, що мають більш як 10 записів, далі до тих, що мають понад 20. окремо згадаємо Хведора Безрідного: він має 12 записів, але аж 4 повторні (2 від Шута, 3 від Романенка, 2 від Крюковського)— себто його записано тільки від вісмех співаків. В-останнє записано сю думу від Пархоменка, що знав її з книжки. Все се, на нашу думку, свідчить більше про успіх сеї думи в інтелігентів-записувачів, ніж у народу. Але з другого боку сей неуспіх правдоподібно досить новий, бо дума зустрічається і в перших збірках дум і в старих кобзарів половини XIX в. Думаємо, що в дійсності ся порівняно нова дума в тих часах почала тратити у народу і той попит, що мала раніше, та стала забуватись так, як се було з багатьма іншими думами. Але той інтерес, що вона знайшла в інтелігентів, не дав її загинути природнім способом—записувачі питали за нею в кобзарів і часом таки допитувались або спонукували кобзарів виучувати її, як се було мабуть з Вересаєм.

Дума про Сестру і Брата більш безсумнівна що-до своєї популярності. Маємо 16 записів сеї думи, головно з Полтавщини й Харківщини; з Чернігівщини є тільки текст Сперанського, очевидно книжний; але зіпсuti тексти сеї думи трапляються і на Поділлю. Взагалі се очевидно одна з більш тривких дум. Те ж саме можна сказати про Олексія Поповича, що має 19 записів (з того один повторний). Ся дума—одна з небагатьох, що в другій половині XIX в. трималася ще на правім березі Дніпра, не переходить на територію Чернігівської губернії. Найстарші, найтиповіші її варіанти записані в районі Пирятині—місця локалізації сеї думи, що в одній частині своєї акції відбувається „в городі, в Пирятині“. Коли поглянемо на територіальній розподіл записів, то побачимо, що з сеї своєї Пирятинської батьківщини, чи вірніше—централі, дума розширилася тільки на схід, щоразу з більшим успіхом, і тут певно була значно більш популярна, ніж нам може здаватися на підставі сих 19 записів.

Останні три думи найпопулярніші від усіх. Се Озовські брати з 29-ма записями, Вдова—31 запис і Кововченко—32 записи. Як бачимо, думи дуже ріжного характеру і нічим майже не пов'язані між собою окрім власне сього одного моменту—успіху. Що-до свого поширення вони також дуже ріжні. Найсуцільніша „Вдова“, дума лівобережна, головно харківсько-полтавська. На Чернігівщині її записувано від Шута й Романенка в п'ятирічесятих роках минулого століття, від Чуба в дев'ятирічесятих і від Костюченка в

1924 р; се доводить, що ся дума тут не виходила з ужитку, але все таки тут записувано її далеко менше ніж на Полтавщині й Слобожанщині. Правда, се можна-б пояснити браком записувачів на Чернігівщині, але в дійсності на Чернігівщині зареєстровано багато професійних співаків, що не знали Вдови, тимчасом як з Полтавщини таких співаків майже не знаємо. Чи се позволяє нам твердити, що Вдову було зложено на сході? Здається—ні, але ся дума, дуже мало диференційована в своїх варіятах, не дає нам поки що ніяких підстав до міркувань над її минувшиною. Брак історичних вказівок у тексті та-ж ускладнює питання про вік думи, хоч усупереч твердженю Колесси ми віднесли-б її скоріше до новіших дум, близько звязаних з побожним, віршовим репертуаром, а не з старим козацько-невільничим циклом.

До цього циклу належить друга, не менш популярна дума: Про утечу трьох братів з Озова, відома в 31 записі з тої-ж території, що й Вдова, тільки з тою ріжницею, що вона міцніше загніздилася на Чернігівщині, де існує своя місцева редакція сеї думи. Здогади ріжних дослідників про походження сеї думи виложені у вступі до неї (ниже, № 10); всі вони відносять її до кінця XVI в., хоч основу сеї думи можна, на нашу думку, вважати і за старшу, за сучасницю найстарших мотивів у нашій невільничій поезії. Та обставина, що не вважаючи на свою старість, вона так довго й так міцно заховала свою популярність, доводить, що колись се була особливо люблена дума. Правдоподібно, що вона була одним з тих основних нумерів кобзарського репертуару, що впливали на інші твори й були взірцем для нових дум і резервуаром поетичних висловів та ситуацій, що використовувалися в інших творах. Дійсно, не говорячи вже про думу про Самарських братів, що має такі глибокі подібності з Озовською утечею, існує ще дуже довга низка дум, що відчули вплив сеї думи: то одного, то другого моменту її оповідання. Сим вона подібна до останньої з трьох найпопулярніших дум—Коновченка, що зложивши вповні в дещо новіших обставинах XVII—XVIII вв., виявила також дуже сильний вплив на багато лицарських дум того-ж таки часу.

Дума про Коновченка се безумовно одна з найцікавіших речей, що створило українське професійне співацтво, яка повинна-б зайняти поруч з думою про Озовських братів центральне місце в досліді думового епосу; але, на жаль, поки що ся дума найменше досліджена з усіх, і про неї ми не маємо навіть тих дуже небагатих даних, що доступні нам у справі тут переглянених дум.

Поширення дум на тлі районового розподілу професійного співацтва. Коли тепер ми глянемо на всі сі думи з становища їх приналежності до певних територій, де вони були записані,—обставини, як уже сказано, найбільшої ваги для їх дослідження,—то пerekонаємося, що й тут наші відомості дуже небагаті, та до того ще й дуже нерівномірні. Найважніше-ж те, що територіяльні вказівки в ріжних випадках виявляють дуже нерівну якість. Візьмім хоч-би знову групу унікатів, з яких ми почали попередній огляд. Всі вони, за виїмками двох уривків від кобзаря Андрія Шута, походять з Полтавщини, і то з центральної й західної. В деяких випадках ми знаємо се певно, в інших маємо достатні підстави здогадуватись. Так, Кодима й Плач Зозулі походять імовірно з західної частини Лохвицького повіту; Сон про жінку записано в Зіньківському; чотири думи-унікати в „Повістях“ походять з Миргородщини. Один тільки Іван Богуславець дає підстави думати, що він був занесений сюди з Чернігівщини. Сі факти можна розуміти так, що центральна й західня Полтавщина переховала найбільше уламків старого вже забутого репертуару кобзарів, як та частина краю, що бачила і найбагатший розцвіт кобзарського стану й мистецтва. Але такий висновок був-би дуже поспішний, бо саме з Полтавщини ми маємо й найбільше записів текстів і найбільше записувачів дум, тому можна думати, що ся територія являється не найбагатшою останками епосу, а просто найліпше дослідженою,—і через се й заховала такі унікати.

Але територіяльні вказівки не завжди такі непевні, і в деяких інших випадках, особливо там, де є більше записів певної думи, територіяльна приналежність сих записів по-

зволяє робити і певніші висновки до історії даного твору. Та треба завважити, що і при великій скількості записів територіяльні вказівки не все бувають однакової вартості. Так, напр., коли в справі думи про Марусю Богуславку ми маємо шість записів з східної України,—записів територіяльно досить близьких один до одного, а один запис раптом з'являється аж з Волині, та до того ще сей запис зроблено 1926 р., а попередні походять з часів від 1853 до 1908 рр.—то цілком зрозуміло, що волинському варіантові не можна надавати такого самого значіння, як старим східнім записам. Тому напр. не можна сказати, що територія поширення Марусі Богуславки лежить між Богодуховом і Костянтиноградом та Пулином на Волині, а навпаки, можемо вважати, що ся східно-українська дума завдяки своїй популярності в літературних колах у новіших часах знайшла дорогу до дуже далеких закутків краю—очевидно книжковою дорогою. Визначаючи отже відому нам територію поширення думового епосу, мусимо обережно ставитись до таких випадкових пунктів, щоб не надати їм невірного значіння. Се розуміється не значить, що в такій самій місцевості, де припадком з'явився запис якоєсь далекої думи, не може й дійсно існувати яка-небудь інша дума в усній традиції. Але між сими явищами треба робити ріжницю, і коли в даній місцевості кобзарі традиційно співають напр. думу про Коновченка, то се не значить, що Маруся Богуславка, записана тут припадком, має також традиційний характер.

Та перед тим як підійти до окремих прикладів такого територіяльного розподілу деяких дум, глянемо спершу на територію думового епосу в цілому.

Вже перший побіжний погляд на сю територію доводить нам, що вона не така вже мала, як се звичайно говориться—хоч її продуктивність, себ-то густота записів, зроблених на ній, дуже нерівна: сконцентрована в центральній Полтавщині і все рідша до сходу й заходу, а особливо до півночі й півдня.

Крайні пункти сеї території такі. На півночі—Глухів, де записано дві популярні думи від місцевого лірника, місцевої ж таки, глухівської науки. На південь найдальший відомий нам пункт—це Могилівський повіт на Поділлю, де кілька разів і ще зовсім недавно записано думу про Коновченка від місцевих лірників. Маємо також один запис мало-відомої думи з Херсонщини, з невідомої місцевости, але можливо, що запис сей зроблено і від західного співака, бо більше записів дум на Херсонщині не маємо.

Західня межа думової території іде через Городницький район на Волині, Зіньковецький і Кам'янецький на Поділлю, і всюди сю межу творить дума про Коновченка: правдоподібно одинока дума, відома на нашім південнім заході—принаймні в XIX і початку XX ст. Можливо, що існують ще більш західні пункти, де відомі думи. Наприклад, у 1870-х рр. Томачинський записав десь „на Поліссю“ Коновченка і можливо, що се було й далі на захід ниж Городниця й Зіньківці, але докладно нам відомі тільки отсі пункти, тому й уважаємо їх тимчасом за західню межу. При тім можна думати, що цілий сей західній окраєць для думового епосу творить досить нову територію: лірник Томачинського Марко Самійленко був родом з „України“: очевидно з Київщини або й з Лівобережжя, і перейшовши на Полісся, заснував тут свою школу, помітну й на новіших волинських записах. Дійсно, записи зроблені коло Городниці і в Клинці Покальської волости належать до той-ж редакції, що й записи Томачинського, а редакція ся—треба додати—дуже відмінна від східно-українських і від подільських варіантів. Все се позволяє з деякою певністю твердити, що західно-волинські варіанти думи про Коновченка виходять всі від Марка Самійленка, який оселився на Волині в кінці 1860-х рр.,— себ-то вони представляють досить нову колонізацію думового епосу¹⁾.

Східня межа думової традиції в новіших часах іде по широті міста Харкова, але не можна сумніватись, що ще в недавніх часах вона мусіла сягати далі на схід, захоплюючи

¹⁾ З другого боку Житомирщина, де існує інша редакція Коновченка, подекуди знає також і інші думи:—так, лірник Фещенко з Троїнова, що вчився десь у 1860—70-х р.р., ніби-то колись знов, але потім забув Озовських братів—так що, можливо, думова традиція в сій частині стояла колись міцніше й вище, ніж тепер.

Катеринославщину, може навіть Таврію й Кубань: ми чуємо про подорожі кобзарів до Таганрогу, де у них знаходились слухачі навіть історичних дум. Але се ще новіше розселення, ніж харківська Слобожанщина.

Сю велику територію кобзарська традиція, як вже сказано, охопила дуже нерівномірно. Тому вірніше було б сказати, що вона опанувала досить обмежену територію від Яготина до Харкова й від Сосниці до Кобеляків, і звідси кобзарські—думові впливи розходились спорадично, защіплюючись то міцніше, то слабше в інших місцевостях, на схід і на захід, на північ і на південь від цього осередку. Бо дійсно так само як волинську традицію Коновченка можна значною мірою вивести від одного лірника Марка Самійленка, так само подільську—кам'янецьку й могилівську традицію сеї думи можна вивести від одного Никона з Пикова в Литинськім повіті, що вивчився сеї думи ніби-то в Київі. В свою чергу й Київщина досить небагата на записи дум (ті кілька записів, що маємо, походять тільки з Київського й Канівського пов.). І не вважаючи на те, що від часів Куліша міцно защіпився погляд, ніби кобзарський епос перейшов з правого боку на лівий разом з перенесенням центру ваги політичного життя з Київщини за Дніпро в середині XVII ст. (погляд сей потверджується немов-би й топографією деяких дум, як от Черкаси, Корсунь у Коновченку, Богуслав у невільницьких думах, далі Кодима, Чечельник, Мурафа, Київ—у Вдові)—не вважаючи на все се, живі сліди правобережного думового епосу надзвичайно слабі. Сей епос у відомім нам вигляді звязується з певною географічною смugoю на Лівобережжю, навіть досить далеко від Дніпра. Тут думи виявляють велике багатство тем і ріжнорідність форм, що говорять про довгу мистецьку традицію і давність самих творів на сім місці. Правобережні-ж варіанти, навпаки, не мають такого архаїчного характеру, так наче-б-то сі нишні варіанти защіплено на сім місці тільки в новіших часах, перенісши сі парости з лівого берега.

Ся відріваність правобережної частини думової території особливо кидається в вічі в порівнянню з компактністю північної частини розповсюдження дум: пункти, що лежать на північ від вищенаміченого осередку, роблять враження не відріваних колоній, а систематично приєднаних територій, здобутих ростучим впливом думового епосу. Так, згадана вже глухівська школа на схід безпосередньо притикає до Сосницького повіту, що має свою міцну й цікаву кобзарську традицію; вона виходить від Шута. Правда, в сім випадку, як на Поділлю й Волині, може з'явитися здогад, що Шут сам один насадив тут думовий репертуар, а перед ним тут дум не було. Але з другого боку ми маємо думи і з сусідньої Борзни, від кобзаря, що не має безпосередніх відносин до Шутової школи; маємо думи і з Чернігівських околиць, з Чернігова й Седнева (недрукований запис Коновченка у Житецького), а все се доводить нам, що Чернігівщина по Чернігів і Глухів творила одноцільну територію думового поширення, що притикала безпосередньо до прилуцького й пирятинського кобзарського району, дуже багатого на думи, а не була випадковою колонією.

На південь від Глухова лежить Конотопський повіт, звідки ми не маємо дум—хоч маємо оповідання й пісні про думового героя Івана Богуславця. Далі йде Роменський повіт, звідки є тільки записи Лукашевича від Стрічки,—очевидно повіт не багатий на думи. А те, що лежить безпосередньо на схід від Роменщини й Конотопщини—це район, що не дав ні одного запису дум. Видно, крайня межа кобзарського епосу в центральній Україні—це північна частина Охтирського повіту й повіти Сумський та Вовчанський.

Повіти-ж, що лежать на південнь від сеї смуги—і на схід від згаданих уже кобзарських районів: пирятинського й прилуцького,—повіти Гадяцький, Зіньківський, Охтирський, Богодухівський, Харківський, навпаки, мусіли бути надзвичайно багаті на думову традицію. Ми дійсно й маємо чимало записів з сих місцевостей, а ще треба додати, що сі місця (напр. Гадяцький і Зіньківський пов.) не були так докладно досліджені, як більш південна Миргородщина—звідки ми маємо найбільшу скількість записів дум.

З другої сторони те, що лежить на південний захід за сими землями—Придніпрянська смуга, як уже сказано, має небагато записів дум: з Золотоноського повіту є всього

кілька записів, Кобеляцький повіт репрезентує майже сам один Скубій. Немає записів і з Новомосковського повіту, хоч звісно, що тут існували кобзарі. Те-ж саме можна сказати і про Павлоградський пов.

Про сусідні повіти Харківщини—Ізюмський і далі Куп'янський не знаємо нічого. Існує погляд, що на сих землях думи не процвітали ніколи, але можливо, що сей погляд можна думати, коли-небудь існували думи, неодноцільна, а навпаки, поділена на велику скількість менших районів, на яких поширювалися певні думи. Двадцять три теми, що лишаються нам до перегляду, по відкиненню дев'яти унікатів, розложені на сій території дуже неоднотайно. Є тут думи, що охоплюють цілу сю територію від Харкова до Чернігова і переходять ще у правобережні колонії, але є й такі, що поширилися в межах двох—трьох повітів.

Сучасна кобзарська традиція на Чернігівщині—лірник А. Шолох.

Але як сказано, ціла ся територія, де, ки з Прилуцького й Лохвицького пов. Кішку записано в Миргородськім, Лубенськім, Лохвицькім і Роменськім (про запис Скубія з Кобеляцького повіту може бути сумнів, чи він не книжкового походження). На тісній території Пирятинського, Прилуцького, Лохвицького й Лубенського пов. записано шість записів Бурі на морі.

Але дуже часто трапляється й таке, що якась дума відома в двох досить вузьких районах, віддалених один від одного великими просторами, де даної думи не знають зовсім. Так напр. Андібер відомий у чотирьох записах з Сосницького й Ніжинського пов. і в одному з Богодухівського; Голота відомий у Лубенськім і Пирятинськім пов. з одного, і в Борзенськім—з другого боку. Плач невільника записано в Яготині на Пирятинщині і в Сосницькому повіті на Чернігівщині (решта очевидно записи новішого походження,

Так, напр. Соколи напевне відомі тільки

окрім запису Новицького, зробленого невідомо де, може й на Київщині, як і інші його записи). Козацьке життя записане на крайніх західніх межах Полтавщини з одного боку і в Краснім Куті Богодухівського пов. на Харківщині—з другого. Нарешті три думи про Хмельницького записані по одному разу на Миргородщині, і кожна з них записана вдруге на Чернігівщині, в повітах Сосницькім і Ніженськім, а ніде більше не траплялось чути сих дум від кобзарів, що не стояли-б під безсумнівним книжним впливом (як Баша, Пархоменко й ін.).

Такий розподіл думового епосу се явище типове, і мусить знаходити собі пояснення в самих способах розповсюдження дум. Воно доводить, по-перше, що се розповсюдження не відбувалося без певних перепон: популярність думи не могла розливатись однаково на всі боки, як повновода річка на низині, в дійсності їй доводилось вищукувати певні шляхи відпливу, які-небудь канали, часами дуже не прості що-до свого напрямку, залежно від форм корпоративної організації. Ся організація, можемо думати, в давніших її часах, як і тепер, не дозволяла необмеженого вештання по всіх усюдах, а вимежовувала для кожного кобзарського гнізда окремий район, де мала розгорнатись його діяльність і міг культивуватись його власний репертуар. Правдоподібно, що саме отсе обмеження дуже сприяло консервації думових сюжетів і окремих редакцій популярних дум та спричинилося до того, що навіть і в XIX в., після упадку думового епосу, ми все таки могли познайомитися з деякими старими думами у ще не зовсім зіпсованим виді, часом навіть у досить архаїчних редакціях.

Що-ж до їх міграції й правил, за якими вона відбувалась, то нам відкриті тут два ріжні здогади. З одного боку можливо, що окремі кобзарські школи в старовину, як і пізніше, притягали учнів з далеких сторін, і вони вивчивши і одержавши визвілку, мали право повернутися в рідні сторони з репертуаром, що здобули в своїй далекій школі, і тут розповсюджували його далі. Прикладів таких далеких подорожів за науковою ми маємо чимало. Так, лірник Мороз з Херсонщини їздив учитись на Поділля, згаданий Бандурка з-під Видубицького монастиря їздив учитись до Богуслава, Вересай деякий час учився на Чернігівщині й т. д. Друга можливість, особливо для тих дум, що записані на Чернігівщині або на Пирятинщині з одного боку, а на Харківщині з другого, на нашу думку та, що кобзарське право не зразу охопило Слобожанщину і місця коло Харкова, то-що довго були вільними місцями, де кобзарі, особливо молодші чи слабші, могли заробкувати, не оглядаючись на своїх панів-майстрів, і населявали сю територію досить ріжно-перим репертуаром, зібраним з усіх усюдів, без дотримання яких-небудь інших правил окрім успішності й прибутковості кожного нумеру. Таким чином харківські кобзарі дійсно переховали надзвичайно повний сортимент дум від невільницьких до козацьких і родинно-моралістичних. Бракує тут тільки найрідших (не кажучи вже про унікати)—як думи про Хмельницького, Соколи, Буря, думи зовсім місцевого значіння, то-що.

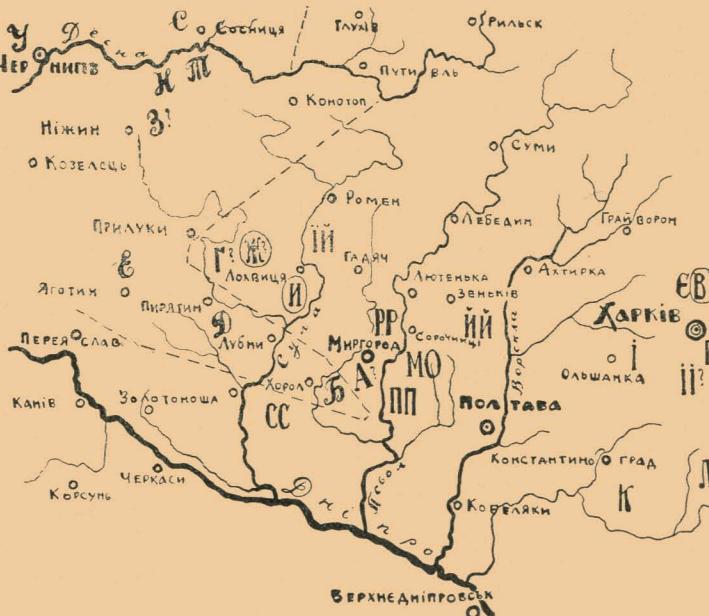
„Дома-ж“, на Полтавщині й Чернігівщині, де поширення думи підлягало всім правилам цехової організації, відносини складались інакше—розвивалась уперта конкуренція, виростали трудні перепони, які важко було обминати. І саме такі місцеві думи, або редакції, що не знайшли великого поширення (між іншим на Харківщині), дають якраз найцікавіші відомості про сі взаємні, про сю боротьбу в середині кобзарської корпорації, навіть у середині самого епосу, між ріжними мотивами, версіями, редакціями.

Дуже типова з цього боку дума про Озовських братів. Вона відома у 31 записі (див. № 10, де надруковано 25 записів і 6 у „Додатках“) і між сими записами ми визначили три редакції. Всі вони розкидані на території трьох лівобережних губернь, і при тім чернігівські записи всі належать до другої редакції, на Харківщині записано першу й третю, а на Полтавщині всі три. Треба завважити, що між усіма сими записами є чимало таких уривків, що їх не можна з певністю віднести до ніякої редакції. Але все таки на підставі навіть і сих досить скіпих даних ми можемо твердити, що тут відбилася певна боротьба за перевагу ріжних концепцій сеї теми, і ся боротьба очевидно відповідала ріжним кобзарським школам, що її розробляли, „виспівували“.

Не вважаючи на те, що редакція, яку ми називаємо першою, заховалася в найбільшій скількості варіантів, найміцнішою виявила себе друга редакція—з трагічним кінцем для всіх трьох братів. Її записано чотири рази на Чернігівщині й двічі на Полтавщині, і на територію Чернігівщини вона не допустила ніяких інших версій. До того записи другої редакції на Полтавщині досить старі (се запис Цертелева 1814 р. і Лукашевича 1832 р.). Можна здогадуватись, що чернігівська версія колись знайшла тут також паралельний розвій або просунула сюди свій вплив,—але не втрималась на довгі часи. Нам здається правдоподібним, що супроти впливу сеї сурової чернігівської редакції, що знаходить кінець немов у божім суді—раптовій смерті, що карає віроломних братів за їх егоїзм і брак братньої любові до найменшого, полтавські кобзарі навмисне висунули м'якшу розвязку, можливо під напором своєї публіки, що не хвалила за надто суворої кінця думи. Ся милостивіша розвязка існувала у двох редакціях: одна (перша ред.) карала тільки найстаршого брата і то не смертю, а тільки позбавленням майна і так-би сказати лася—не вважаючи на те, що її прийняли деякі кобзарі (навіть сам Вересай): очевидно не злюбила сього солоденького виробу, що занадтодалеко відходив від первісних замірів твору, і не прийняла його, звертаючи свою симпатію до першої редакції, яка вдало розвивала той самий мотив, що й старша, друга редакція, а диференціацією, внесененою в образи старших братів, додавала драматизму оповіданню. Нема отже нічого дивного, що опанувавши центральну Полтавщину, ся редакція пішла і на південь—до Кобеляцького й Костянтиноградського пов., і на схід—на Харківщину.

Дуже подібний, тільки ще виразніше підкреслений образ боротьби ріжних редакцій або творів за перевагу показують нам думи про Олексія Поповича і про Бурю на морі.

Перша дума відома в двох досить виразно характеризованих версіях: в першій, буря втишується після того, як грішникові врізали пальця і пустили кров у море, приносячи її немов у жертву розлютованій стихії, відповідно до якихось старих професійних правил моряцького стану. Друга закінчується самою тільки сповіддю Олексія; після неї море заспокоюється через чудодійну силу християнського покаяння. Перша редакція своїми записами належить до західної Полтавщини, займає територію навколо Пирятину—колись мабуть добре обрисовану, нині ж досить невиразну. Два записи, один з Олександровки, другий з околиць Пирятину, знаходяться в значній територіяльній близькості; третій, з Миргородщиною показує нам тільки те, що колись ся редакція була більш популярна ніж

Територіяльний розподіл записів думи про Озовських братів.

Друкованими буквами зазначені варіанти першої редакції (І). Писаними—ІІ редакція. Букви в кружечку—ІІІ ред.; — — — межа поширення ІІ, чернігівської редакції.

громадської чести; інша (третя ред.) зовсім ідилічна,— що забувши про колишню фаталістичну тенденцію думи, кінчила „миром і благодаттю“, так ніби брати зовсім і невинні, а вина тільки „бусурменська неволя“.

До останньої, ІІІ редакції належать три записи з західної Полтавщини і один зовсім зіпсаний з Харківщини (очевидно первісно він належав до І або ІІ редакції), і з цього бачимо, що ся переробка не прийня-

лась—не вважаючи на те, що її прийняли деякі кобзарі (навіть сам Вересай): авдиторія

очевидно не злюбила сього солоденького виробу, що занадтодалеко відходив від первіс-

них замірів твору, і не прийняла його, звертаючи свою симпатію до першої редакції, яка

вдало розвивала той самий мотив, що й старша, друга редакція, а диференціацією,

внесененою в образи старших братів, додавала драматизму оповіданню. Нема отже нічого див-

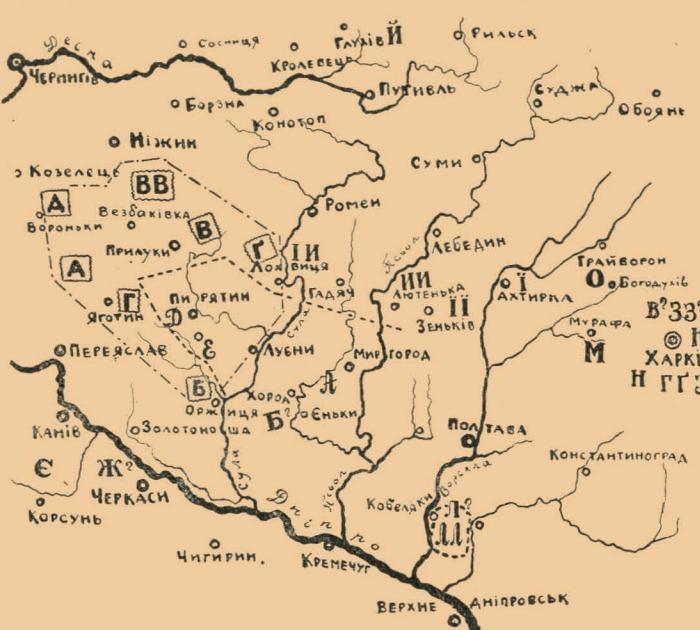
ного, що опанувавши центральну Полтавщину, ся редакція пішла і на південь—до Кобеляцького й Костянтиноградського пов., і на схід—на Харківщину.

пізніше¹⁾). Але незалежно від теперішнього її упадку рахуємо сю редакцію старою: архаїзм деталі з урізуванням пальця, близькість записів сеї редакції до Пирятинна—місця походження героя думи, Олексія пирятинського, показує нам, що ся редакція старша від другої редакції, без урізування. І от саме старша редакція залишилась на батьківщині сеї думи, охороняючи її по силі від впливу конкуренційних продуктів, що зачинили її доступ до інших земель, або витіснили її з усіх сторін: і з заходу, і з сходу, і з півдня. Причина, чому сі конкуренційні твори—друга, новіша редакція думи і ціла окрема дума про Бурю—витіснили стару редакцію Олексія Поповича з ужитку, виявляється досить виразно в самім процесі витіснення.

Територія первісної редакції Олексія Поповича з трьох боків оточена записами думи про Бурю—думи досить подібної щодо центральної ситуації: катастрофи, спричиненої присутністю грішної людини, але зовсім іншої що-до ідейного освітлення, морали. Станова моряцька мораль старої думи про Олексія в сій новішій думі зм'якшена загально прийнятими нормами родинної християнізота. Очевидно, вона встигла так звикнути до нього за старих часів, коли ся дума вважалася за модну в кобзарських колах і тому (а може й з причин недостатнього благочестя старих часів) не вражала нікого своєю мораллю,—що не хотіла розставатись з сею історією через самі моральні міркування; в кожнім разі публіка не покинула сеї теми. Бачимо се з того, що дума про Бурю, що старалась представити основну тему Олексія—про те, як присутність грішника викликає бурю на морі—в новім освітленні з становища християнської морали (і замінюючи одного „грішника“ двома, щоб у діялогу виложити їх покаяння, подібно як у ріжних побожних думах—про Вдову, Самарських братів, то-що), хотіла таким чином захопити місце популярної перестарілої думи—але не знайшла майже ніякого успіху.

Пригода двох братів, описаних у думі про Бурю, схарактеризована тою невиразністю, що часто виступає в творах, що одинокою причиною свого буття мають бажання спинити вплив іншого твору—одним словом мають метою конкуренцію, і не зуміла відтягнути публічну увагу від постати грішника Олексія. Не вважаючи на талановитих виконавців (між ними знов треба згадати побожного Вересая), Буря не процвіла, і успіх дістався новій переробці старої—ж таки думи. Ся переробка властиво тільки викинула деталі з жертвою морю, стараючись потрохи стерти її моральні суперечності (хоча в основі заховувала їх), і далі

віваної морали, більш симпатичної для новіших співаків і для публіки, так що ся дума робить вражіння компромісу між старою популярною темою і новими моральними вимогами. Але хоч такий компроміс мусів здаватись кобзарям корисним, він усе таки не вдався. Публіка, не погоджуючись очевидно з незвичайними дисциплінарними заходами моряцької думи, все таки знаходила смак в оповіданню про пригоду пирятинського поповича.

Думи про Олексія Поповича і про бурю.

В квадратах записи Бурі; .— .— .— межі сеї думи. Друковані букви—записи новішої ред. Олексія, писані— старша редакція; --- межі її поширення.

¹⁾ В новіших часах записано варіант з урізуванням пальця і в східній Полтавщині (див. мапу вар. Л.), але сей варіант являється не пережитком старого поширення редакції, а наслідком нового книжкового поширення дум.

передказувала все дальшим поколінням і дальшим сторонам дивну історію про необачний виїзд на море молодого поповича, що знехтував правила моряцької професії. Вона таким чином обминула конфлікт, що підтяв був „Бурю“. В новім виді дума про Олексія показала себе дуже „ходкою“: вона пішла на схід так далеко, як тільки лунало кобзарське слово, правдоподібно до самого моря—пророблюючи вдруге і в іншім напрямі ту саму дорогу, що колись зробила мабуть первісна моряцька пісня, поки потрапила в штудерну майстерню кобзарського слова. Вона пішла навіть на північ до Глухова, на найдальшу межу кобзарської думової території, куди мало що з дум заходило, і знайшла слухачів та-жок на Київщині, перейшовши мало доступну для дум межу Дніпра. Очевидно кобзарство рідко творило такі корисні обміни й реформи в сфері свого мистецтва, як з отою думою.

Ще один приклад боротьби подібних тем за перевагу, на який ми можемо вказати, з цього боку далеко блідіший. Він торкається двох дум, побудованих на подібнім мотиві у відносиах між братами і сестрами: се дума про Брата і Сестру і дума про Прощання з сестрами, або про Вітчима, або про Виїзд козака, як сю думу називали ріжні записи вачі й видавці. Обидві думи незалежно від дуже ріжнорідного оброблення мотиву мають деякі спільні риси, що виникають з подібної ситуації: розмови брата з сестрою про трагедію роз'єднання родини. Сі спільні риси не настільки глибокі, щоб їх пояснити спільним походженням обох дум, але вони настільки помітні, що паралельне існування сих творів мусить шкідливо віdbиватись на їх популярності. Ми дійсно й бачимо, що сі дві думи, не ділячи так виразно свого поля впливу, як наприклад Олексій Попович і Буря— все таки переважно уникають одна одної, рідко зустрічаючись на тих самих місцях. Дума про Брата і Сестру більш пошиrena. є три записи її з Харківщини, з околиць Харкова, і з близького Богодухівського повіту (тут, як каже Кріст, ся дума була дуже популярною); є один запис з Борзенщини (не рахуючи варіанту Пархоменка, як книжкового); але найбільше записів зроблено в середній Полтавщині між Миргородом і Зіньковом. Крім того її записувано ще в Лохвиці, в Оржиці, від Вересая, що навчився її вже під впливом інтелігентського попиту, та ще від одного кобеляцького співака. Все се доводить, що дума про Сестру і Брата була популярна й добре консервувалась, очевидно—як нумер репертуару вигідний з погляду попиту, і саме сей попит на Брата й Сестру правдоподібно пояснює нам занепад подібної думи про Виїзд.

Старші записи сеї думи походять з тих самих місць, де записувано Брата й Сестру, але новіші записи всі мають ту рису, що вони немов уникають території, що зайніяла популярніша дума. „Виїзд“ не записувано коло Харкова, де Брать і Сестра такі популярні; натомість записано остроронь від району сеї думи, в Охтирці. З другого боку маємо записи Виїзду з околиць Яготина і з Прилуччини—від Вересая, що знав сю думу ще з самого початку своєї кар'єри, співаючи часто в своїм районі. Натомість у Гадяцькім пов., в Зіньківськім, в околицях Миргорода в новіших часах ся дума не зустрічала—її не співали співаки, яких досліджували Сластьон і Колесса, ані інші новіші дослідники: видно, ся дума стушувалася зовсім перед щасливішою думою на подібну тему—Брат і Сестра.

Нарешті хочеться спинитись на найпопулярнішій думі—про Коновченка,—пікавій з того боку, що на ній ми можемо прослідити історію територіяльного поширення кобзарського твору. Ся дума, що говорить на таку стару й улюблenu тему — прирожденного лицаря, існує немов у трьох редакціях, що не втрачаючи основного мотиву, дуже ріжно розробляли сю тему. Коли за М. Грушевським і ин. звернемо увагу на звязок Коновченка з старшим епічним мотивом Михайлика, богатиря-семилітка, спеціально на героеву відповідь-порівняння: „возьми вутятко мале і кинь на море, чи не попливе воно, як і старе“, то за найстаршу редакцію Коновченка треба вважати ту, що записана на Полтавщині й Харківщині. Всі тутешні записи мають отсю харacterистичну відповідь Коновченка, а більшість їх починається описом вербування козаків („Гей у славнім городі крикне Філоненко

полковник“, або щось подібне), і тільки записи з західної Полтавщини починаються оповіданням про вдову Коновчиху („Гей у славнім городі жила вдова... на прізвище Коновчиха“). Сей початок про Коновчиху став типовим і для всіх західно-українських записів, при чому вдова всюди називається Грицихою. А західно-полтавські записи, як і інші лівобережні „Коновченки“, мають згадане порівняння героя з „вуткою“ (або часом і з „щукою“), і тим вони ріжняться від правобережних записів з подібним початком.

Правобережні записи розпадаються знов на дві редакції: подільську й волинську, що глибоко ріжняться одна від одної, а окрім того мають ще деякі місцеві підвідміни. Подільські варіанти загалом більш подібні до західно-полтавських: всі починаються історією вдови, а полковника здебільшого називають Філоненком (Філоном, Філовником); подібні вони і описом бою і повороту війська. Ріжняться подільські записи від західно-полтавських браком згадки про „вутя“. Часом бачимо в них і новішу термінологію: чиновник, замість полковник; також ім'я полковника в деяких записах підпало зіпсуття. Загально-ж сю редакцію можна називати ослабленням лівобережної і вона певно перейшла колись Дніпро коло Переяслава, де зазнала вже певне ослаблення старого лівобережного типу, а далі через південно-київських кобзарів або лірників поширилась на Поділля в таких місцевостях: в Литинськім повіті (осідок Пиків), в Кам'янецькім, в Могилівськім і в Брацлавськім (Тульчин). Далі на схід ніж Тульчин записів з Поділля нема, так само як нема записів і з сусідніх повітів Київщини. Але зате всі варіанти Коновченка, записані в межах Поділля, виявляють один тип, як сказано—подібний до лівобережного й мало диференційований. Сей самий тип переходить почасти й на східну Волинь: в околицях Житомира записано подібний варіант від лірника Сидора Гоменюка 1895 р., а в 1924 р. записано також дуже подібний текст від його сина й учня Івана Гоменюка.

Варіант того самого типу записано й від Фещенка, учня Лисюка з Троянова, і з цього можемо думати, що східно-полуднева Волинь була колонізована сею подільською редакцією: ми маємо старий анонімний варіант, правдоподібно запис Гнилосирова з 1860-х рр. з його подорожі через Поділля до Почаєва; він немов символізує єдність подільської й південно-східної волинської редакції. Він міг бути записаний і на Поділлю і на східній Волині. Тимчасом північна Волинь являється осідком зовсім іншої, дуже оригінальної редакції, над якою нам слід спинитися. Вона характеризується виразно богатирськими рисами оповідання. Івась Коновченко—семиліток, на війну він іде без зброї, тільки з дніщем та з колом із плota або чимсь подібним. Турки вбивають його підступом, розпитуючи про батька й матір—часом баша бере його навіть на коліна; се одним словом чудесна дитина, подібна до хлопчиків-побідників героїчних казок і деяких середньовічних романів! Сього Коновченка - семилітка можна-б вважати за найближчого спадкоємця Михайлика—коли-б не характеристична фраза про „вутя“, якої бракує в сих варіантах. Тому вірніше буде сказати, що основний матеріал, узятий з оповідання про Михайлика—і можливо з одної з старих повістей про чудесних вдовиченків¹⁾, був розроблений паралельно в двох редакціях. Одна з них висунула наперед мотив молодого лицаря, що з'являється на заклик полковника Філоненка і передо вступом до війська відбуває пробу—диспут з полковником („пусти утя“ й т. д.), а друга розвинула мотив хлопчика-богатиря—помічника матери („ти двадцятьма млинами орудуєш“), що кидає плуг на полі і йде визволяти „Руську землю“. Обидві редакції мають моралістичне забарвлення, звязане з пошаною до матери і страхом перед матірнім прокльоном, і треба думати, що сей моралістичний мотив і був руховим приводом перетворень старого романічного, чи епічно-богатирського матеріалу в думовій формі. Але ся моралістична дума, очевидно, з'явилася зразу в двох відмінах, або дуже скоро поділилась на дві редакції, які „виспівувались“ мабуть паралельно.

¹⁾ Чудесно рожених богатирів, що за традицією звичайно мають тільки матір, а батьком їхнім являються змій, інкуб, то-що. Про сих змієвичів див. М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 315.

Перша з них, як бачимо, охопила Полтавщину і в західній Полтавщині дала певну відміну, що перейшла на Поділля (де саме, не знаємо—але правдоподібно не через Київ, бо в Київі була своя редакція сеї думи). Ся-ж сама лівобережна підредакція мала свою колонію на Харківщині—ми маємо недрукований запис Ніговського з таким початком, але без „вутяти“ (характеристично, що співак пропускав відповідь Коновченка, „бо забув, як саме він відповідав“).

Богатирська редакція, яку ми згадали на північній Волині, була певно колись своєю і в Київі: найстаріший волинський варіант записано на Поліссю від захожого лірника—„Українця“; мабуть се так треба розуміти, що він був з Київщиною. Сей варіант між іншими рисами має нове ім'я для полковника—Гнида. Се ім'я записувач Томачинський пояснював як спомин про гайдамацького ватажка Дем'яна Гниду, товариша Гонти й Залізняка, що його згадує оповідання Івана Бурдуна в „Записках о Южной Руси“¹⁾. Се ім'я Гниди досить міцно пристало до богатирської редакції Коновченка, і в новіших волинських варіяントах воно разом з іншими деталями відбуло своєрідну еволюцію в напрямі геройко-комічного трактування мотиву. Сі варіянти, що додають зерно гумору до перестарілої ситуації думи і до архаїчного Коновченкового богатирства, спеціально до його узброєння²⁾, постать Гниди також трактують гумористично, і саме ім'я трактується як лайливе прізвище: „полковник Вош - Гнида“ нагадує персонажів з гумористичних пісень про Комаря, Птащаче весілля, то-що, так само як і Коновченко сеї версії нагадує геройко-комічних героїв, як обідранець - Голота й ін. Се позволяє нам думати, що Гнида, принаймні в пізніших часах, являється органічною приналежністю редакції Коновченка - семилітка, що вже давно взяла ухил в жартовливо-сатиричний напрям, який зустрічався нам у думах про Андібера й Голоту. Але се саме ім'я Гниди, приєднане до варіанту скоріш „подільсько-західно-полтавського типу“, зустрічається в записі Новицького з Київа, що вказує нам на Київ як на місце перехрещення головних редакцій, принаймні в пізніших часах. Спільне київському й волинським варіантам окрім імені полковника ще ім'я міста дії—город Кобистран, Копистрин, Лихмистрин, Цихмистрин, що вказує на певну залежність усіх цих варіантів між собою. Але чи богатирська київсько-волинська редакція позичила ім'я Гниди від іншої редакції, такої яку репрезентує запис Новицького, чи навпаки—ім'я Гниди належало до богатирської редакції первісно (разом з містом Копистріном) і тільки під впливом лівобережної або подільської редакції деякі київські варіянти втратили богатирські деталі, а залишили стару номенклатуру—се питання лишається відкритим. На нашу думку, відбулося щось середнє, третє, а саме конвергенція богатирської—гнидівської редакції і лівобережної до отсєї середньої компромісової редакції, що її Новицький записав від лірника Івана Василевича, і вона колись мусіла поширитися на Київщині й Поділлю. Що-ж до того, чи богатирська редакція була місцева київська, чи також захожа, то на се питання відповідати вважаємо за завчасне; вкажемо тільки, що уривок Луговського від Шолоха, записаний на Чернігівщині 1926 р., на нашу думку, також належить до цього богатирського типу, хоч інші записи з Чернігівщини і мають відмінний характер, близчий до полтавського.

Взагалі здається, що ся дума—найпопулярніша, найбагатша на записи й досить багата на топографічні подробиці, ліпше ніж яка-небудь інша показує, як багато можуть дати записи дум з точними відомостями про їх походження для історії самої думи. Разом з тим, і з прикладу сеї думи і з інших тут наведених прикладів, показується, як мало маємо ми таких відомостей, і як часто нитка, що веде до заплутаного клубка історії якоїсь думи, рветься через брак відомостей про походження певного запису. Ми бачимо також, як часто бракує записів з цілих великих територій, як одним словом—нерівномірно досліджена Україна з погляду кобзарського епосу, і як мало зібрано його. Але майже так

¹⁾ Том I, с. 293.

²⁾ „Вільхове днище“, що спочатку мусіло уявлятися як упрощений щит богатиря-семилітка, тут виступає вже просто як комічна деталь—„се його шаблюка“.

само, як брак самих записів, дошкулює перевага таких анонімних варіантів, записаних десь від когось, або записаних „на Херсонщині“, „Київщині“, „в Харківській губерні“ без близьких означень. Разом з ненауковим псуванням матеріалу інтелігентами—любителями народної пісенности оттим „нагадуванням забутого“ і „составленіемъ изъ двухъ пѣсень одной“, про яке говорять епіграфи, поставлені на чолі сеї розвідки, другим нещастям історії дослідження дум було отсе легкодушне ставлення збирачів і видавців дум до походження записів, спеціально територіального. Не вважаючи на свою більш як пізвікову старість, згадані слова Куліша все ще лишаються неперестарілими побажаннями: „Только ради Бога отмѣчайте, гдѣ какая пѣсня записана“. Без цього дослід дум в окремих конкретніших питаннях ще довго буде обходитись тільки здогадами й натяками, не знаходячи необхідних даних для певних наукових висновків.

Треба надіятись, що теперішнє видання зробить дещо для оживлення інтересу до дум, і для розворушення старих збірок, притягне їх до друку і збільшить запас наших відомостей про старих кобзарів і їх репертуари, а тим самим про історію окремих дум у минулому. Дуже бажано було-б також, щоб воно захотило й до нових записів від ще існуючих кобзарів—показавши, що й нові варіанти, записані з потрібною докладністю, можуть мати велике значіння для відбудування первісного розподілу окремих тем і редакцій на Україні.

Нарешті сподіваємось, що критичні уваги до сеї нашої спроби повного Корпусу Дум позволять ліпше з'ясувати ті методи й засоби, якими повинна провадитись робота в справі збирання й видавання нашого кобзарського епосу.

ДУМИ НЕВІЛЬНИЦЬКІ.

ПЛАЧІ.

1. НЕВІЛЬНИКИ.

Невільницькі плачі в тісному розумінні слова се думи, що описують долю українських невільників у неволі в Турків і не мають якогось іншого оповідального змісту. Таких дум дотепер звісно два типи: дума, що описує долю цілої групи невільників, і друга, де один невільник оплакує свою долю, звертаючись до своїх батьків. Антонович і Драгоманов називають першу думу з варіантами «Плачъ невольниковъ въ турецкой каторгѣ», другу—«Плачъ невольника у Турукъ о выкупѣ». Ми-ж називамо першу з них «Невільники»—заголовком, що дав їй Максимович, передруковуючи вперше сю думку з книги Костомарова, де вона не мала заголовку.

Досі дума про Невільників звісна в 6-ти оригінальних записах, зроблених між 1843 і 1909 рр. Сі оригінальні записи відзначаємо буквами в альфаветнім порядку, беручи за підставу хронологічну чергу, в якій сі варіанти записувались або ставали звісні в друку. Слідом за оригінальними записами ставимо тексти зложені штучно з оригінальних записів думи, означаючи їх курсивними останніми буквами латинської абетки—*X*, *Y*, *Z*. Передрук одного варіанту зі змінами означаємо цифрою при букві, напр., *A₁*, *A₂*.

І. Варіант *A*—Н. Костомаровъ, Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, Харків, 1843, с. 96. Де і коли записаний сей текст, не показано, але очевидно, що в Охтирці. Слівак невідомий.

Варіант *A₁*—Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый М. Максимовичемъ, Київ, 1849, с. 10.

Варіант *B*—Памятники и образцы народного языка и словесности, издание II отдѣленія И. Академіи Наукъ, 1853, II, с. 281—82, текст записав А. Метлинський від кобзаря Андрія Шута з Сосниці на Чернігівщині, невідомого року.

Варіант *A₂*—Труды этнографическо - статистической экспедиціи въ западно-русский край. Юго-западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія, собранные П. П. Чубинскимъ, томъ V, СПБ., 1874 р., с. 933. Текст записав Костомаров в Охтирці, від бандуриста, не названого на ім'я.

Варіант *B*—Историческая пѣсни малорусского народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, Київ, 1874, с. 90, текст записав Ніговський від кобзаря Петра Колибаби у Вільшані Богодухівського пов. на Харківщині.

Варіант *G*—«Кievская Старина», 1882, III, с. 266, записано 1880—2 рр. від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького повіту.

Варіант *F*—Матеріали до української етнольогії, т. XIV. Філярет Колесса, Мельодії українських народніх дум, серія II, Львів, 1913, с. 41, текст від О. Сластьона, який навчився співати його в 1870-х рр. на Полтавщині.

Варіант *D*—Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, серія I, Львів, 1910, с. 165, записана О. Сластьоном від кобзаря М. Кравченка з Сорочинець, Миргородського пов., 1909 р.

Варіант *X*—Куліш, Исторія возоединенія Руси, т. I, 1874, с. 326.

ІІ. Треба завважити, що Антонович і Драгоманов помилково вказали на с. 90 першого тому варіант (означений у них буквою Б), як ніби-то уміщений у Куліша, Записки о Южной Руси, т. I, с. 42,—текстуально подібний до нашого *A₁*—тільки з іншим закінченням, яке й надрукували вповні. Сей варіант закінчення видавці призначали, очевидно, до «Утечі братів з Азова» (т. I, с. 113), як додаток до варіанту Б сеї думи (Утечі братів з Азова¹), і він потрапив до плачу невільників помилково. Наведене Антоновичем і Драгомановим закінчення належить не до плачу, якого в Куліша

¹) Див. нижче—думу про Утечу трьох братів з Азова, варіант *E₁*.

нема, а до думи про Утечу трьох братів з Азова, що кінчается на с. 42 т. I «Записокъ о Южной Руси». Помилку Антоновича і Драгоманова повторив потім автор статті про О. Вересая в «Кievskoy Stariń» (1892, III, с. 268) К. Ф. Ухач-Охорович; друкуючи свій запис (наш варіант Г), він зазначає, що се варіант думи, яку перед тим записали вже Максимович і Куліш, що надрукував її в своїх «Запискахъ» с. 42. Далі він порівнює свій текст з вар. А₁—називаючи його Кулішевим—очевидно, спустившись на заяву «Историческихъ Пѣсень», що сі варіянти однакові, при тім однаке не завважив замітки Антоновича-Драгоманова, піби кінець фіктивного варіяントу Куліша відмінний від кінця варіяントу А₁, Максимовича. Ту-ж саму помилку повторив І. Єрофеїв (Українські думи і їх редакції, в «Записках Українського Наукового Товариства в Київі», 1910, VII, с. 19), згадавши між варіянтами сеї думи і варіант Куліша. В дійсності-ж варіант Куліша не існує.

Між існуючими варіянтами можна вказати такі відносини:

А з додатковими А₁ і А₂, майже зовсім ідентичні. Найстарший з них А, надрукований в 1843 р., зістався майже невідомим: знають його властиво тільки з передруку Максимовича, поділеного на вірші, вар. А₁; сей варіант передруковувався часто, тому наводимо і його в цілості. Як видно з слів, означених курсивом, Максимович зробив у записі Костомарова деякі поправки: «таволги» (*spiraea*)—замість «табели» і т. і. Деякі з цих поправок здалися оправданими і Костомарову і він приняв їх, друкуючи сей текст в Трудах експедиції Чубинського—варіант А₂. Ale де в чому Костомаров і надалі придержався таки основного тексту. Сю нову редакцію Костомарова означаємо як А₂. Не передруковуючи варіяントу А₂ в цілому, відзначаємо такі місця, де Костомаров розійшовся з поправками Максимовича до основного тексту.

Дуже подібний до типу А варіант Вересая Г. Ся подібність навіть настільки велика, що можна думати—Вересай міг переняти сю думу з книжок, саме за варіянтом А₁, який в тих часах був відомий в багатьох передrukах. Дійсно, запис Вересая є ніби переказ цього варіяントу «по своему», його відміни—се стилістичні покраси талановитого кобзаря, що придає новій темі свій власний рецитатійний стиль. Чи дійсно Вересай переняв думу про Невільників з книжок, сього, розуміється, категорично твердити не можна—але неможливості тут нема. Українські етнографи 1850—60 рр. мали звичай проکазувати кобзарям невідомі їм думи, Вересай-же був чоловік з широкими звязками, часто зустрічався з ученими людьми і аматорами дум, і хто-небудь з його знайомих міг був переказати йому «Невільників» в тім виді, як вони були друковані у Антоновича і Драгоманова та в інших дрібніших виданнях. Сей здогад до певної міри півторджується тим, що коли в 1873 р. Русов і Чубинський записували перші тексти від Вересая, вони не згадували нічого про Невільників. Вересай проспівав їм одну «невольницьку» думу—про Сокола. Правда, записувачі не сказали виразно, що окрім записаних дум Вересай не знає ніяких інших, але не зробили й замітки, що позволяла-б думати, ніби у Вересая були ще якісь думи в запасі. Коли по 6—7 літах Ухач-Охорович знов записував думи від Вересая, то знайшов у нього три нові думи про Коновченка, про Сестру та Брата і отсіх Невільників. Про думу про Сестру видавець завважив, що вона не подібна до запису Цертелева—але й тут ріжниця властиво пояснюється талановитим переспівом теми, що заховалась в сухім виправлені записі Цертелева. Що-ж до Невільників, то важних ріжниць, нових епізодів, або думок, чи переміщення в схемі оповідання між Невільниками Вересая і Максимовича (Костомарова) нема. Варіант Г являється переспівом варіяントу А—А₁. Коли Вересай не переняв «Невільників» від своїх освічених приятелів, то міг він переняти їх і від товаришів з ремесла—охтирських кобзарів. Ся можливість не менш правдоподібна від першої, але конкретних вказівок на неї ще менше. Між місцевостями, де був Вересай, згадуються такі (не рахуючи Київа і Петербурга): Ромен, Лохвиця, Хорол; був він і під Кременчуком, з другої сторони—першу науку він доповнював «за Десною”—де саме, не відомо. Отже ходив далеко на захід і на півднє від своїх Прилук, але на територію Харківщини не переходив. Се можемо вважати певним—бо згадуючи свої подорожі, він згадав-би мабуть і таку, доситьдалеку вандрівку. Правда, він міг зустрічати охтирських кобзарів на роменськім ярмарку—але тут знов-таки ми не маємо ніяких вказівок на те, щоб кобзарі з Харківщиною ходили в сі сторони. Ми, навпаки, знаємо, що маршрути звичайних кобзарів досить обмежені—Вересай з цього погляду виняток; кобзарі ходять по своїх вибраних районах, а в чужі їм вступ заборонений своїм-же старцівським правом. Ми, на жаль, майже нічого не знаємо про дійсні розміри

сих районів, ані про їх границі, що, розуміється, могли нехтувати зовсім адміністративні поняття губерень, повітів і т. і.; але значення могли мати і адміністративні кордони з огляду на поліцію, яка і так не була милостива до кобзарів. Велика шкода, що ми не маємо біографії ні одного кобзаря з тих країв: пограниччя, Полтавщини і Харківщини; те, що знаємо про харківських кобзарів пізніших часів, вказує тільки на вандрівки в дуже тіснім районі одного-двох повітів і то в границях губернії. Тому цього питання про усі джерела Вересаєвого вар. не вважаємо за можливе рішати категорично, але за правильніше вважаємо запозичення книжне.

До цього-ж типу належить і варіант Г—що однаке має значні відміни від А. Завдяки ріжним додаткам, він значно довший: 70 рядків, замість 44 в А. В сім варіанті маємо, очевидно, окремий тип думи про Невільників, хоч і близький до типу А—Г.

Довший від усіх інших текстів варіант Д (90 рядків); він відріжнається від інших і деякими деталями: згадкою про свята, про багатство турецької землі і т. і. Сі-ж деталі наближають сей текст дуже близько до тексту вар. Х. Сей останній комбінований текст був передрукований в «Думах кобзарських» Б. Грінченка, а звідси міг бути відомий і Кравченкові, що переробив його досить вільно. Варіант Д, записаний від М. Кравченка 1909 р., повторяє текст Куліша—Грінченка з незначними пропусками і змінами: пропущений рядок між 6 і 7, два рядки між ряд. 10 і 11, один між 24—25, один між 37 і 38, один між 44 і 45; потім без змін до рядка 53 (вар. Д), де приходить вставка з думи 2, Плач Невільника, варіант А, що ввійшов у Грінченка в його I плач на с. 10. Ряд. 70 до 76 знов відповідають текстові Грінченка, окрім нижче наведених трьох рядків, а кінець, ряд. 77—90 знов близькі до Грінченка другого Плачу на с. 13. Згадана вставка властиво тільки і ріжнить варіант Д від Кулішевого—Грінченкового тексту, інші-ж дрібні зміни пояснюються змінливою манерою виконання М. Кравченка, яку відзначають О. Сластьон і Ф. Колесса (Мельодії українських дум, I, с. XXVIII—XXIX). Сам Кравченко каже, що се «як підійде, — іноді й коротко, іноді й довше буде...». З огляду на се можна здогадуватись, що Кравченко вивчився Плачу з «Кобзарських Дум», де, як сказано, він міг знайти і вставку про турецьку землю. Дві обставини потверджують сю можливість: те, що «Плачі» перестали бути репертуарними думами і мало звісні новим кобзарям; друге—що «Думи кобзарські» Грінченка здобули собі вже давно таку популярність, що повходили в кобзарський репертуар нарівні з думами традиційними. Так, кобзар Пархоменко з Чернігівщини співає «Невільничий плач» за Грінченком (I, с. 10) майже без змін (М. Сперанський, Южно-Русская п'єсня и ея современные носители, Київ, 1904); наш варіант Д, очевидно, являється теж доказом сеї популярності, але заразом ілюструє новіший спосіб передачі кобзарської традиції, і з цього погляду має свій інтерес.

Зовсім окремий тип думи про Невільників дає варіант Б, що ніби творить переход до думи «Плач невільника». Проте вважаємо його не за окрему думу, а за оригінальний варіант високо-талановитого кобзаря, яким був Андрій Шут. Сей варіант майже зовсім невідомий: не був передрукований в ніяких збірках і не згадується в розвідках про думи. Дивно, що Метлинський, видаючи з роки пізніше свої «Южнорусскія п'єсни», не передрукував в них цього запису, хоч в його збірці не було ніяких інших плачів. Се кидає деякий сумнів на сю думу; але вважати сей запис підробкою нема причин: ім'я кобзаря все-таки являється деякою гарантією автентичності запису і трудно допустити, щоб Метлинський покривав підроблений текст іменем відомого кобзаря. Мусимо відзначити, що варіант Б був звісний П. Житецькому, бо копія з нього залишилась в його рукописах. Житецький в своїй копії виправив граматичні помилки оригіналу, що, очевидно, з'явилися під рукою редакторів Пам'ятників (рукою справді незручно!), і поділив прозовий текст на рядки-вірші. Ми, як звичайно, друкуємо запис в його первіснім вигляді.

Варіант Х зложений з варіантів А і В, але має багато додатків від редактора—Куліша.

Коли тепер поглянемо на оригінальні записи «Невільників» з становища районного поділу кобзарських школ, в яких витворювались окремі редакції і варіанти думи, то констатуємо такі групи: редакція А витворилася в західній слобідській школі з центром, мабуть, в Охтирці і з сферою впливу, що захоплювала східну Полтавщину, мабуть, аж до околиць Миргорода. О. Сластьон, що найбільшу частину свого життя прожив у Миргороді, мав нагоду навчитись десь «на Полтавщині», як каже Ф. Колесса, варіанту сеї думи, дуже подібного до охтирського,—се наш вар. Г. Ся редакція мала

великий успіх чи то через усну передачу чи через книжки: вона мала вплив на кобзарів з другого кінця Полтавщини, як показує прилуцький варіант Г, Вересая.

В порівнянню з цею редакцією менш помітний вар. Б з північної Чернігівщини, з Сосниці; він репрезентує для нас тутешню редакцію сеї думці, дуже відмінну від західно-слобідської; можливо, що ця редакція була колись поширена поміжі сосницькими кобзарями, але, на жаль, про це не маємо відомостей; дуже популярною на Чернігівщині вона, очевидно, не була.

Дуже відмінний від обох попередніх вар. В, з Богодухівського повіту, що вийшов, мабуть, з місцевої кобзарської школи.

Варіант Д, як нам здається, з'явився під книжним впливом; коли-ж в ньому є й традиційні елементи, то вони мусіли-б з'явитися під впливом охтирської і богодухівської школи та ще якоїсь невідомої редакції—обставина, що здається нам мало можливою.

ІІІ. Література думи про Невільників не велика; можна відзначити лише кілька загальних заміток про невільничі думи взагалі. Перша замітка про «Невільників» знаходиться у Максимовича в примітках до вар. А₁: «увільнення невільників силою зброї і викуп їх грішми—вважалось на Вкраїні святым ділом, на котре бандуристи закликали людей своїми думами» (с. 11).

У Антоновича і Драгоманова маємо на с. 91 т. I вступну замітку до сеї думи про невільництво: про спосіб викупу невільників і опис галери-каторги, де їм часто доводилось працювати; переведено також порівняння невільничого плачу з новогрецькою піснею про неволю. Про невільничу поезію гарна сторінка у Куліша (Записки, т. I, с. 214); він дає цінне помічення, що «бандуристи дотепер поділяють свої пісні (називаючи так і думи) на козацькі—які мають сцену Україну, і на невільницькі—котрі описують побут козаків на турецьких галерах, або в полоні у Турків і Татар». Куліш висловив при тім здогад, що сих невільничих пісень було дуже багато, бо-ж в тих часах в Туреччині мусіла бути ціла нація Українців, об'єднана мовою, вірою і споминами про рідний край, що як «Євреї, плачучи на ріках вавилонських, мали свою невільницьку історію і літературу». Сі пісні, зложені, на думку Куліша, дієвими особами невільничої трагедії, співалися і в неволі, і вдома, і хто зна, каже він, де більше.

Пізніше в додатку до першого тому «Історії возсоєдинення» Куліш дав такий коментар до свого зложеного тексту (вар. X): «Сей варіант невільницького плачу представляє і невільницький ринок і каторгу на галерах. Вірш «у потребі царській» означає, що річ іде про полонених з війни, з якими обходились ще більше жорстоко ніж з так званим ясиром. На ясир дивились тільки так немилосердно, як дивляться, напр., в курячім ряді (на базарі) на нещасних птахів, перекинених вниз головою, або як в столиці дивиться різник на віз з живими телятами. Слово царський натякає на перекопського царя, як називали звичайно в старі часи кримського хана. Коли він проводив наїздом особисто і мав з козаками вдатну «потребу», то й справді могло бути багато полонених. Їх передавали, як належить, Туркові, у якого Татарин грав ролю ловецького пса. І от в думі з'являється баша, і повний простір для помсти, що нею козаки і мусульмани обмінювались раз-у-раз, залежно від того, на чий вулиці був празник» (с. 326).

Сі думки Куліша про невільницькі плачі повторюються у Колесси, «Українські народні думи» (Львів, 1922, с. 13)—він називає їх ліричними думами, що складалися може й самими невільниками і закликали людей помагати їм. Колесса згадує вар. А₁, В, А₂, Г, Д і Х. Загально про плачі теж Ф. Колесса, Про генезу укр. народніх дум (1921); М. Грушевський, Ілюстрована Історія України, с. 190; його-ж, «50 літ «Історическихъ П'єсень малорусского народа», в «Україні», 1924, книга 1—2, с. 107.

Спробу хронологізації варіантів робить Єрофеїв. За найстарший, себ-то найближчий до первісного тексту, він вважає варіант Г—«через стисливість і послідовність оповідання. Спомини про башу та про янічарів зовсім реальний малюнок до сеї думи». За найближчі до цього основного тексту вважає він варіанти А і А₂, і фіктивний Кулішевий. Варіант В, на його думку, «пізніший, бо має вставку з іншої думи і має слід дуже виразного забуття найпершого тексту». Всього він згадує 5 варіантів: А₁, «Куліша», В, Г, А₂.

Не маємо ширших досліджень над плачами і в Історії української літератури Возняка, т. III, Львів, 1924, с. 465.

A.

У святу недѣлю не сизý орлы заклекотали, якъ то бѣдні неволники у тяжкїй неволѣ заплакали, у гору руки підймали, кайданами забряжчали, Господа милосердного прохали та благали: «подай намъ, Господи, зъ неба дрѣбенъ дожчикъ, а зъ низу буйный вѣтеръ! Очай (!) бы чи не встала на чорному морю быстрая хвиля! Очай (?) бы чи не повыривала якорѣвъ зъ турецькою каторги! Та вже ся намъ турецька бусурманська каторга надоила; кайданы-залѣзо ноги повривало, бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жовтои кости пошмугляло!»—Баша турецькій бусурманській, недовѣрокъ христіянскій, по рынку вѣнь похожае; вѣнь самъ добре тee зачувае, на слуги свои, на турки, на янычары, зо-зла гукае:—кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте, изъ ряду до ряду захожайте, по три пучки термины (?) и червоної табели (?) набѣрайте, бѣдного неволника по тричи въ однѣмъ мѣстѣ затинаите!—То тѣ слуги, турки-янычаре, добре дбали, изъ ряду до ряду захожали, по три пучки термины (?) и червоної табели (?) у руки набѣрали, по тричи въ однѣмъ мѣстѣ бѣдного невольника затинали, тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтои кости обивали, кровь христіянску неповинно проливали!—Стали бѣдні невольники на собѣ кровь христіянску зобачати, стали землю турецьку-бусурманську клясти-проклинати: «ты земле турецьку-бусурманську! ты розлуко христіянська! не одного ты розлучила зъ отцемъ, зъ матерью, либо брата зъ сестрою, либо мужа зъ вѣрною женою! Выйзволь, Господи! всѣхъ вѣрныхъ невольниківъ зъ тяжкои неволї турецькою, зъ каторги бусурманською, на тихій води, на ясній зорї, у край веселый, у міръ хрещеный, въ города христіянській дай, Боже! міру царському, народу христіянському славу на многи лѣта!—

Костомаров, Объ ист. знач., с. 96.

A₁. Невольники ¹⁾.

У святу недѣлю, не сизы орлы заклекотали,
Якъ то бѣдні невольники у тяжкїй неволѣ
заплакали,
Угоро руки підймали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали да благали:
5) «Подай намъ, Господи, зъ неба дрѣбенъ дожчикъ,
А зъ низу буйный вѣтеръ!
Хочай-бы чи не встала на Чорному морю
быстрая хвиля;
Хочай-бы чи не повыривала якорѣвъ зъ турецькою каторги!
Да ўже ся намъ турецька-бусурманська каторга надоѣла:
10) Кайданы-залѣзо ноги повривало,
Бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жовтои
кости пошмугляло!»
Баша турецькій бусурманській,
Недовѣрокъ христіянській,
По рынку вѣнь похожае;
15) Вѣнь самъ добре тee зачувае;
На слуги свой, на Турки²⁾-янычаре зо-зла гукае:
«кажу я вамъ, Турки-янычаре, добре вы дбайте,
Изъ ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернины и червоної та-
волги ³⁾ набѣрайте,
20) Бѣдного невольника по-тричи въ однѣмъ мѣстѣ
затинаите!»
То тѣ слуги, Турки-янычаре, добре дбали,
Изъ ряду до ряду захожали,

44) 40)

По три пучки тернины и червоної та-
волги у руки набѣрали,
По-тричи въ однѣмъ мѣстѣ бѣдного неволь-
ника затинали;
25) Тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтои
кости обивали,
Кровь христіянску неповинно проливали.—
Стали бѣдні невольники на собѣ кровъ хри-
стіянску зобачати,
Стали землю турецьку, *вѣру*⁴⁾ бусурманську
клясти проклинати:
«Ты, земле турецька, *вѣро*⁴⁾ бусурманська,
30) Ты розлуко христіянська!
Не одного ты розлучила зъ отцемъ, зъ матерью,
Або брата зъ сестрою,
Або мужа зъ вѣрною женою!
Выйзволь, Господи! всѣхъ бѣдныхъ невольниківъ
35) Зъ тяжкои неволї турецької,
Зъ каторги бусурманської!
На тихій води,
На ясній зорї,
У край веселый,
У міръ хрещеный,
Въ города христіянській!
Дай, Боже! міру царському,
Народу христіянському,
Славу на многи лѣта!—

Максимович, Сборникъ, 1849, с. 10.

A₂.

Передруковуючи свій запис (A) въ V т. Чубинського, Костомаров сам держався поділу на рядки і поправок Максимовича, окрім отих дрібних ріжниць:

рядок 7. Очай-би чи не...
" 8. Очай-би чи не...
" 16. На слуги свой, на турки, на яничари...

¹⁾ Курсивом означено слова, що Максимович змінив у Костомарівськім тексті. ²⁾ В порівнянню з Костомаровим пропущено: на. ³⁾ Таволга—прибережний гібкій кустарникъ (собственно спіреа)—прим. Максимовича. ⁴⁾ Вставлено.

Б. Про невольниковъ.

Якъ у недѣлю рано порано не голосныи дзвоны задзвонили, не сизоперы орлы зашепетали, а не сивая зозуля заковала; то бѣдныи неволники, сидя въ неволи, заплакали. Эй, нѣкому жъ имъ было поклонитися. Поклонимося мы, братці, хоще голубонькамъ сивенъкимъ: „Эй, голубоньку сивенъкій! ты жъ бо высоко летаешь, у чужихъ дальнихъ сторонъкахъ буваешь. Полени ты у наши города христіянськи до отцівъ нашихъ, до матокъ, да подвір'ечку впади, жалібненою загуди, про насъ, бѣдныхъ неволниківъ, припомяни. Нехай наши отці да матки добре дбають, кгрунта и маетки збувають, великии скорбы собирають, нехай насъ козаківъ, бѣдныхъ неволниківъ изъ тяжкой неволи вызволяютъ. Бо якъ не будуть наши отці да матки кгрунтівъ, маетківъ збувати, насъ козаківъ, бѣдныхъ неволниківъ изъ тяжкои неволи вызволяті, то будуть насъ Турки, безбозни Янычане, въ Царіградъ на базарь вывоздати, у четыри ряды сажати; будуть нами невласмія, яко кінными мѣняти, будуть насъ далей за Чорне море продавати, будуть за насъ брати дороги сукна поставы не мѣрячи, сребро-злото не личачи“. Отъ тодѣ-то которій отці да матки кгрунта да маетки збували, великія скарбы собирали. Да ще Богъ святый знае, Богъ святый вѣдае, де шукати, де пытати, чи у пристани Лиманъ, чи у Царіградъ на базарь, чи на Чорному мору на кгаляръ, на великій каторзъ. Отъ тодѣ-то Турки, безбожній Янычане бѣдныхъ неволниківъ въ Царіградъ вывоздали, въ четыри ряды сажали, козаками, бѣдными неволниками невластъма якъ кінными мѣняли; брали дороги сукна поставы не мѣрячи, сребро-злото не личачи. Отъ тодѣ-то бѣдныи неволники въ тяжкій неволѣ плакали, рыдали, обѣ вѣръ христіянській гадали, землю Турецьку проклинали: „Эй, земле, земле Турецька! вѣра проклята бусурменьска! розлука наша христіянська! якъ то ты насъ теперъ розлучила—брата зъ сестрою, мужа зъ женою, сына зъ отцемъ и зъ матерью! Уже жъ намъ, братці, не бувати на краю веселомъ, между миромъ крещеніемъ!“ Теперешнѣго часу утверди, Господи, люду Царськаго, народу христіянського.

А. Метлинський, Памятники, II, с. 281.

В.

- Што на Чорному морю,
Потреби царській,
Громади козацькій
Там много війська понажено,
- 5) У три ряди біднихъ, безщастнихъ неволниківъ
посажено,
Іо два та по три до купи посковано,
По двое кайданівъ на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повъязано.
Тоді бідні, безщасні неволники на коліна
упадали,
- 10) В гору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Господи милосердний! создай з неба ясне
сонце—мати.
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Синая сириця коло рук ослабати.
- 15) Хай ми будем, бідні, безщасні неволники
У чужій землі хоч мале число полегкости
собї мати».

- Тое промовляли,
Землю турецьку кляли проклинали:
«Земле турецька,
20) Проклята віро бусурманська!
Розлука ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з женою,
Або брата з сестрою,
25) Альбо кровну родину з родиною,
Альбо близьку сосіду з сосідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходить,
У турецькій землі нікогда собї отрадости не має,
30) Визволь, Господи, неволника з неволі,
На простиї дороги,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселій,
34) Меж мир хрещений!»

Антонович і Драгоманов, I, с. 90.

Г. Дума неволницька.

(Про каторгу бусурмлянську).

У святую неділю то-то не сизі орли клекотали,
То бідній неволники у тяжкій неволі горко
заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собї у гору руки знимали,
5) Та Господа милосердного прохали-благали:

«Дай нам, Господи, дрібен дощик із неба
А буйний вітер із низу,
То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля
вставати,
Та чи не буде із каторги турецької якорів
ізривати;

10) Бо тая каторга турецька—так нам доїла,
так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацьке-молодецьке тіло до костей пості-
рало».

- 15) Коли баша турецькій,
Недовірок християнській,
Вже по ринку похожає,
Та на свої Турки зб-зла гукає:
«Турки-нечари, кажу я вам: добре дбайте,
По три пучки тернини у руки тавелги чер-
воної набірайте,
Од ряду до ряду заходжайте,
- 20) Та по три рази в одно місто неволника за-
тинайте!»
То Турки-нечари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної та-
велги набірали,
Од ряду до ряду заходжали,
Та по три рази в одно місто бідного невол-
ника затинали,
- 25) До костей козацьке тіло молодецьке обби-
вали,

Кров християнську неповинно проливали.
То як стали бідні неволники на собі кров
зобачати,
Стали турка клясти-проклинати:
«Ой ти, турок проклятий, віро бесурмлянська
Розлуко християнська!

- 30) Ти не одного сина із отцем і з матер'ю роз-
лучила,
І брата з сестрою,
І мужа з женою,
Товариша із товаришем;
Бідному неволнику ніколи й спокою немає.
Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі
Та на тихій воді,
І на ясній зорі,
Та у край веселій,
Междо мир хрещений,
У городі християнські!»
Дай, Боже, люду царському,
Народу християнському
На здоров'я й на многій літа
До кінця віка!»

О. Вересаї, Київ. Стар., 1882, VIII.

Г. „Плач невольників“.

- Ге-гей, ге-гей, ге-гей, ге-гей гей!
Ой, та у святую неділеньку,
Барзе рано, пораненъко
Ой, до то-ж тово не сизій орли заклеко-
тали,—
- 5) Як то біднії невольники
У тяжкій, турецькій неволі заплакали,
гей!..
У гору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосерного прохали та благали,
гей!
10) „Гей, подай, подай нам, Господи, з неба
дріben дощик,
А з Низу то буйний вітер,
Ой, чи не встало-би то на Чорному морі
бистрая хвиля,
Та чи не позривала-б якорі з турецької
каторги, ге-гей!
Бо вже-ж нам сяя турецька каторга
надоїла,
- 15) Кайдани, залізо ноги повривало,
Білес тіло козацьке, панімолодське,
Коло жовтої кости пошмугляло, ге-гей
гей!..“
О, то-ж-то баша турецький, бусурман-
ський,
Недовірок християнський,
20) Ой, до то-ж тово він на чердаки ісхожає,
Да сам то тес добре зачуває,
А на свої слуги, Турки яниченьки, зо зла
гукає, гей!
„Ой кажу, кажу я вам, Турки яниченьки,
гей!
А добре ви дбайте,

- 25) Барзе гадайте,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
В руку набірайте,
З ряду до ряду заходжайте,
- 30) По тричі в одії місці бідного неволь-
ника затинайте!“
Ой, до то-ж тово тії слуги,
Турки яниченьки,
Отож тово вони добре дбали,
Барзе гадали,
35) По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
У руку набірали,
Із ряду до ряду заходжали,
По тричі в одії місці бідного неволь-
ника затинали,
- 40) Кров християнську неповинно проли-
вали, гей!
Ой, як стали то тії козаки, панімолодці,
Ой, як стали то на собі кров християн-
ську забачати,
То стали землю турецькую,
Віру бусурменськую,
45) Клясти проклинати, гей!
„Гей, каже, земле, земле, турецькая,
Віро проклята, бусурменськая!
О, розлуко ти християнськая!
Ой, да же то ти не одного розлучила:
- 50) Чи брата з сестрою,
Чи мужа з вірною женою,
А чи вірненъко товариша з товари-
шем, ге-гей гей!
Гей, визволь нас, визволь нас, Господи,
Усіх бідних невольників,

55) Із тяжкої турецької неволі!
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 Проміждо народ хрещений.
 60) В городи християнськії,
 До отця, до неньки,
 До родини сердечної
 І на многії літа
 Й до конця віка!"

65) Гей!
 Ой, уклоняюся наперед Господу Богу,
 І отаману, батькові кошовому,
 І всьому товариству кревному й сердеч-
 ному
 І всім головам слухаючим,
 70) І на многії літа,
 71) До конця віка!

Ф. Колесса, II, с. 41.

Д. Плач невольників („невольницький плач“).

1. Гей, що на Чорному морі
 Та на тому білому камені,
 А в потрібі царській, 6
 В громаді козацькій, 6
 5) Там богато війська понажено. 6+4
 2. Там богато війська понажено, 6+4
 По три, по дві у купу посковано,
 По дві кандалі на руки, на ноги
 покладено,
 А сирою сиріцею 4+4
 10) Назад руки пов'язали. 4+4
 3. Як стáли бідні невольники
 Ой, на коліна й упадасти,
 Та руки в гору підіймати, 5+4
 Кайданами забряжчали, 4+4
 15) А Господа милосерного прохали,
 благали:
 «Подай то нам, Господи,
 А з неба дробен дόщик,
 А з нізьу буйний вітер!» 3+4
 4. Гей, чи не стáла-б то 6
 20) На Чорному морі 6
 А бýстрая хвіля,
 Чý не повиривалася-б то якорів
 З турецької, бусурменської,
 А з тяжкої неволі!»
 25) 5. Гей, то пáша турецький, бусурменський,
 Сám по чердацú проходжає,
 На слугt своїх, Тýrkiv-яничарів, 4+6
 Гей, і зó зла гукáє:
 «Ой кажу я вам, Тýrkiv-яничарі, 5+6
 30) Ви всé добре то дбáйте,
 По три пучки тернових,
 Червоной тáволги набíрайте,
 А в руку забíрайте,
 Од ряду до ряду захождáйте,
 35) По тричі бідних невольників
 А в однó місто затинáйте!» 5+4
 6. Гей, то Тýrkiv-яничарі
 Усе добре то дбáли
 Гей, усé зачувáли:
 40) По три пучки терніни
 Та червоной тáволги
 У руку набírali,
 А з ряду до ряду захождáли,
 По тричі бідних невольників
 45) А в однó місто затинáли. 5+4
 7. А крòв безневýнно проливáли.

- Як стáли бідні невольники
 На собі крòв християнську забачасти,
 То стáли про віру християнську казасти,
 А зéмлю турецьку, 6
 Бíру бусурменську 6
 Клясти проклýнати. 6
 8. «Ей, ти зéмле турецька,
 Ти вíро бусурменська!
 55) Ти есть усýм напóвнена:
 И срёбром и златом
 И дорогýми напýтками,--
 Тілки бідним тобі невольникам
 На світі...
 60) 9. Гей, то тілки бідні невольники
 В тобі пробувáють,
 Що прáзника Різдвá
 И тогó святого Велікодня то й не
 знають.
 10. А всé в неволі, 5
 65) А всé в турецькій 5
 Усé в бусурменській, 6
 Ой, то всé пробувáють 1+6
 А зéмлю турецьку, 6
 Бíру бусурменську, 6
 Кленутъ-проклинаютъ: 6
 70) 11. «Ой, ти зéмле турецька 4+3
 Ти вíро бусурменська, 3+4
 Тý розлóку християнська! 4+4
 Бо вжé ти на́с не однóго розлучýла:
 75) А мýжа з женю, 4+6
 Бráта з сестрóю,
 Малíх дítéй з отцем i з ненýкðю.
 12. Ой, то вíзволь нас, Господи, 5
 Та вíзволь, Господи,
 80) Из тяжкої неволі
 На тýхі води, 5
 На ясні зорі, 5
 На край веселій, 5
 Міждо мýр хрещéний!» 6
 85) 13. Даруй, Бóже, мýлости вáшій,
 И всíм мостям на́шим запорóзьким
 И всíм слúхающим головам,
 Пошли їм Бóже
 На многая літа!
 90) На многая літа, 6
 91) Аж до конця віка! 6

Ф. Колесса, I, с. 165.

X. Невольницький плач.

I.

- Що на Чорному морю, (1B¹)
На тому білому каменю,
 У потребі царській, (2B)
 У громаді козацькій, (3B)
 5) *Много там війська понажено*²⁾, (4B)
 У три ряди бідних, безщасних невольників поса-
 жено, (5B)
 По два та по три до-купи посковано, (6B)
 По двоє кайданів на ноги покладено, (7B)
 Сирою сирицею назад руки повязано. (8B)

II.

- 10) Ой у святу ж *то було*³⁾ неділю, не сизі орли закле-
 котали, (1A)
 Як то бідні безщасні невольники у тяжкій неволі
 заплакали, (2A)
 На коліна упадали, (друга половина рядка 9B)
 У гору руки підйimali, (10B)
 Кайданами забряжчали; (3A)
 15) Господа милосердного прохали та благали: (11B)
 «Подай нам, Господи, з неба дріben дощик, (5A)
 А з низу буйний вітер, (6A)
 Хочай-би чи не встала на Чорному морю бистрая
 хвиля; (7A)
 Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької ка-
 торги! (8A)
 20) Да вже ж ся нам турецька-бусурменська каторга
 надойла: (9A)
 Кайдані-зalіzo ноги повривало, (10A)
 Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості по-
 шугляло!» (11A)

III.

- Баша турецький, бусурманський, (12A)
 Недовірок християнський, (3A)
 25) *По-ринку він похожае*, (14A)
 Він сам добре те зачувае, (15A)
 На слуги свої, на турки-яничари, зб-зла гукає: (16A)
 «Кажу я вамъ, турки-яничари, добре ви дбайте,
 (17A)

- Із ряду до ряду захожайте, (18A)
 30) По три пучки тернини і червоної таволги набірайте,
 (19A)
 Бідного невольника по-тричі въ однім місці затинайте!»
 (20A)
 То ті слуги, турки-яничари, добре дбали, (21A)
 Із ряду до ряду захожали, (22A)
 По три пучки тернини і червоної таволги у руки на-
 бірали, (23A)
 35) По тричі в однім місці бідного невольника зати-
 нали, (24A)
 Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості
оббивали. (25A)
 Кров християнську неповинно проливали. (26A);

IV.

- Стали бідні невольники на собі кров християнську
 забачати, (27A)
 Стали землю турецьку, віру бусурменську класти-
 проклинати: (28A)
 40) «Ти, земле, Турецька, віро бусурменська, (29A)
 Ти, розлуко християнська! (30A)
 Не одного ти розлучила мужа з женою, (22B)
 Брати з сестрою, (23B)
Дітік маленьких з отцем и маткюю!
 45) Хто у тобі срібло-злато заробляє, (26B)
В чужі землі несе, п'є-гуляє,
 У турецькій землі⁴⁾ одрадости собі не має». (28B)
 Візволь, Господи, всіх бідних невольників (34A)
 З тяжкої неволі турецької. (35A)
 50) З каторги бусурменської (36A)
 На тихі води, (37A)
 На ясні зорі, (38A)
 У край веселій, (39A)
 У мір хрещений, (40A)
 55) На святому берег (32B)
 В города християнські! (41A)
Даруй, Боже, милости вашій,
І всіму війську запорозькому
 59) *На многая літа.*

Куліш, Ист. возоед., I, с. 326.

¹⁾ В дужках подаємо рядки оригінальних текстів, з яких сей варіант *X* зложено.

²⁾ «По-на-же-но» значить обнажено. Невольники на галерахъ бывали одѣты только по поясъ. Ихъ голыя спины представляли туркамъ удовольство пригонять ихъ къ работѣ лозою, которую козаки называли червоною таволгою (*spirea*)» (примітка Куліша).

³⁾ Курсивом зазначаємо ті слова, які Куліш додав від себе.

⁴⁾ В вар. В: «нікогда собі отрадости»...

2. ПЛАЧ НЕВІЛЬНИКА.

Ся дума звісна нам у п'ятьох оригінальних записах, зроблених між 1830-ими рр. і 1909.

I. Варіант А—Малоросійська и Червонорусская народная дума и пѣсни (Лукашевича). СПБ., 1836, с. 64. Текст записаний в околицях Яготина на Полтавщині, або об Іллі 1832 р. під Ромном¹.

Варіант Б—Историческая пѣсни малорусского народа, т. I, с. 35 з рукописів І. П. Новицького, де і від кого записано—незвісно.

Варіант В—М. Сперанский, Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка), Київ, 1904, с. 14—текст записаний від кобзаря Терешка Пархоменка.

Варіант Г—Ф. Колесса, Мельодії до Українських Народних Дум, I, Львів, 1910, с. 167. Текст записаний в 1909 р. від кобзаря М. Кравченка з Сорочинець Миргородського повіту, без закінчення, але, очевидно, Кравченко співав цілу думу.

Варіант Г'—Ф. Колесса, Мельодії, II, Львів, 1913, с. 193. Текст записаний 1909 р. від лірника І. М. Скубія з Лелюхівки, Кобеляцького пов.

Варіант Х—Куліш, История возсоединения, т. I, с. 323.

Срофеєв згадує якийсь варіант в «Київській Старині», 1882, книга XII, с. 266, але його ми в сій книзі не знайшли. Тут очевидно помилка².

II. Варіант А—передрукував Максимович в збірнику 1849 р. з деякими змінами, що прийняті і в Антоновича і Драгоманова, ми зазначаємо їх в примітках. Між іншими варіантами він стоїть зовсім окремо і своєю довжиною (52), і змістом.

Варіант Б невідомого походження належить до більш розповсюдженого типу; варіанти Г і Г', очевидно, тільки відміни варіанту Б. Кажемо: очевидно, бо не знаємо закінчення Г. В кожнім разі сі три записи творять одну групу.

Але сі три подібні варіанти, що ніби творять одну редакцію думи, розкидані між Яготином, Кобеляками і Миргородом, не могли вийти з одної школи, бо сі пункти занадто далеко віддалені один від одного і взагалі в кобзарськім розумінню не сполучені між собою. Та шляхи міграції сих варіантів для нас закриті, а разом з тим мабуть і надалі буде неможливо сказати щось певне про історію сеї думи в їх варіантах.

Текст В, від Пархоменка потребує особливої уваги,—як відзначає Сперанський, се буквальний переспів першого неволиницького плачу з Грінченкових «Дум кобзарських»—себ-то нашого варіанту Х (бо Грінченко і в сім випадку передрукував зведеній текст Куліша). Пархоменко майже не віддається від тексту Грінченка; як новіший кобзар, він вже не імпровізує так вільно, як пр. М. Кравченко над «Неволиниками» (див. вище); така точність—здобуток зовсім нових часів!

III. Література Плачу Невільника в значній частині та сама, що в «Невільниках» вище. Годиться завважити два рядки першого видавця Плачу, Лукашевича, на с. 66: «Один польський письменник XVI в. каже, що в європейській Туреччині в його часах було до 150.000 люду з південної Русі в неволі, не рахуючи Анатолії».

¹) Про записи Лукашевича див. в передмові.

²) Протягом 1882 р. в «Київській Старині» з'явились дві збірки дум—се записи від Крюковського і від Вересая. І в одній і в другій є «невільницькі думи» (але одна з них друкується у нас як вар. Г думи про Невільників) (Киевская Старина, 1882, кн. VIII, с. 266), другий у нас вар. В думи про Сокола (кн. XII, с. 493)—обидва сі тексти зазначені у Срофеєва на своїм місці.

Великий, чисто історичний коментар у Антоновича і Драгоманова, с. 96—99, оповідає про долю невільників, торгівлю невільниками і т. д. Автор коментара завважує, що думи про невільниче горе завдяки спільноті теми зміпались у пізніших співаків з іншими невільничими піснями, надрукованими в «Історическихъ пѣсняхъ» в числах 20—30 (с. 73—88 тому I).

Куліш в «Історії Воссоединенія» спинився теж над обставинами турецької неволі. Він згадує долю галерного невільника, а разом з тим його надію на козацьку чайку, що з'явившись зненацька на морі могла принести йому волю. «Се була найбільш поетична надія наувільнення, і як-же було народові не ідеалізувати козака в своїх піснях так, що кожний герой романса називається в них козаком або з ніжною любов'ю—козаченьком».

Срофеїв, с. 37—38 згадує 3 варіанти (наші А, Б і вище згаданий не найдений текст). За первісний вважає вар. Б—з огляду на згадку про другого невільника.

Коментар Антоновича з деякими додатками приводить Колесса в додатку до Плачу Невільника (Думи, с. 64). Він згадує всі відомі варіанти, без загадкового тексту Срофеєва.

A. Плачъ невольника.

„Поклоняется бѣдный невольникъ:
Изъ земли Турецкой, изъ вѣры Бусур-
манской
У города Христіянскіи—до отца, до ма-
тусъ,
Що не можетъ вонъ имъ поклонитися,—
5) Только поклоняется голубенькомъ¹⁾ си-
венъкимъ:
Ой ты голубенько сивенькій²⁾!
Ты далеко летаешьъ, ты далеко бываешьъ;
Полени ты въ города Христіянскіи:
До отца моего, до матусъ,
10) Садь, пади, на подворъѣ отцовскомъ,
Жалобненько загуди:
Объ моей пригодѣ козацькои припомяни;
Нехай отецъ и матуся,
Мою пригоду козацькую знаютъ,—
15) Статки, маетки, сбываются,
Велики скарбы собираются—
Головоньку козацькую изъ тяжкой не-
воли вызволяютъ!
Бо якъ стане Чорне море согрѣвати³⁾:
То не знать-име отецъ, либоинъ матерь,
20) У которои каторгѣ шукати;
Чи у пристанѣ Козловськои,
Чи у городѣ Царь-градѣ на базарѣ;
Будутъ Ушкалы, Турки, Янычаре на-
бѣгати,
За Червоное море у Орабськую землю
запродати,
25) Будутъ за нихъ сребро, злато, не личачи,
Сукна дороги, поставами не мѣрячи,
За нихъ брати.
Тогдѣ далася бѣдному невольнику,

Тяжкая неволя добре знати:
30) Кайданы руки, ноги посѣдалы,
Сырая сырица до жовтой кости
Тѣло козацькое проѣдала...“
То бѣдны невольники, на кровь, на тѣло
поглядали,
Объ вѣрѣ Христіянскій гадали,
35) Землю Турецкую, вѣру Бусурманскую
проклинали:
„Ты земле Турецкая, вѣро Бусурманская,
Ты есъ наполнена сребромъ, златомъ
И дорогими напитками:
Только-же бѣдному невольнику на свѣтѣ
невольно,
40) Что бѣдный невольникъ у тебѣ пробу-
ваваети⁴⁾:
Праздника Рождества, будь-ли Воскресенія не знаетъ;
Все у неволѣ проклятои, на каторгѣ
Турецкой,
На Чорномъ морѣ пробуваютъ,
Землю Турецкую, вѣру Бусурманскую
проклинаютъ:
45) „Ты земле Турецка, вѣро Бусурманьска,
Ты розлuko Христіянска!
Уже бо ты розлучило⁴⁾, не единого за сѣмь
лѣтъ воиною:
Мужа съ женою, брата съ сестрою,
Дѣтокъ маленькихъ съ отцемъ и маткою.
50) Вызволь Боже бѣдного неволька⁴⁾:
На Свято-Рускій берегъ,
52) На край веселый, межъ народъ хрещеный...“
Лукашевич, с. 64.

Б.

Не ясний сокіл квилить-проквиляє,
Як син до батька до матері с тяжкої не-
волі в городи християнскіи поклон
посилає,

Сокола ясненького рідним братом називає:
„Соколе ясний,
5) Брате мій рідний!
Ти високо літаєш,

¹⁾ В передруках Максимовича та Антоновича і Драгоманова: голубонькам.

²⁾ Передрук: сивенькі. ³⁾ Передрук: согравати. ⁴⁾ Помилка Лукашевича.

- Чому в мого батька—у матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
10) У города християнськії,
Сядь-поди
У мого батька й матері перед воротьми,
Жалобненъко проквили,
Іще моєму батьку й матері білшого жалю завдай.
15) Та нехай мій батько добре дбає,
Грунта, великі маєтки збуває,
Скарби збирає,
Хай синів своїх с тяжкої неволі турецької викупаве!
То брат-товариш теє зачуває,
20) До брата-товариша промовляє:
„Товарише, брате мій рідний!

- Та не треба нам в городи християнські поклону посылати
Своєму батьку й матці білшого жалю завдавати:
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,
25) Грунти, великі маєтки збувати,
Скарби збрати,—
Та не знатимуть, де, в які тяжкі неволі турецкі синів своїх шукати;
Що сюди ніхто не заходить,
І люд хрещений не заїжжає,
30) Тільки соколи ясненські літают,
На темниці сідают,
Жалібненъко квилят—проквиляют,
Нас всіх бідних невольників у тяжкі неволі турецкі
34) Добрим здоров'ем навіщають...

Антонович і Драгоманов, І, с. 95.

B. Невольницький плач.

- 1) То не ясной сокіл квилить-проквиля!
Як син до батька, до матері у города християнські поклони посилає,
Сокола ясного рідним братом називає:
Соколе ясний,
5) Брате мій рідний,
Ти високо летаєш,
Ти далеко відаєш,—
Чому у мого батька й матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясной,
10) Брате мій рідний,
У города християнські;
Сядь-поди у мого батька, у матері перед воротьми,
Жалобненъко проквили,
Об моїй пригоді козацької припомини.
15) Нехай-же мій батько й матуся мою пригоду доньку знають,
Статки, маєтки ізбувають, великі скарби збирати,
Козацьку голівоньку з тяжкої неволі визволюють.
Бо як стане Чорне море согравати,
То не буде знати батько либонь мати,
20) У який турецької неволі синів своїх шукати,
Чи у пристані Козловській, чи у городі Царграді на базарі.
Будуть Ушкали, Турки, яничари набігати;
За Червоне море, у Рабську землю прода-
вати;
Будуть за нас сребро-золото не лічачи брати,
25) Сукна дороги поставами не мірячи за нас брати.
Ге-ге-ге-ге...!
То брат-товариш теє зачуває,
До брата-товарища словами промовляє:
«Товарише, брате мій рідний, не треба нам у города християнські поклона посылати,

- Своїму батьку й матері білшого жалю завдавати,
30) Бо, хоча наш батько й мати будуть добре дбати,
Грунти великі, маєтки ізбувати, скарби збирати,
Та не знатимуть, де—у який тяжкої турецької неволі синів своїх шукати.
Що сюда ніхто не заходить,
І люд хрещений не заїжжає,
35) Тілько ясні соколи налетають,
На темниці сідають,
Жалібненъко квилять-проквиляють,
Нас усіх бідних невольників у тяжкої неволі добрим здоров'єм навіщають.
Таді-ж то далася бідному невільнику турецька неволя добре знати:
40) Кайдани руки і ноги заїдали,
Синая сириця до жовтої кості біле тіло проїдала.
То бêуднїй невільники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнської гадали,
Землю турецьку, віру бесурменську клели-проклинали:
45) Ти, земля турецька, віра бесурменська,
Есть ти наполнета срібром та золотом,
Тілько бêуднїй невільнику на світі невільно:
Що бêуднїй невільники у тобі пробувають,
Праздника Роздва чи то Великбудня не знають,
50) Усі на Чорному морі у каторзі проклятої пробувають,
Об вірі християнської гадають,
Землю турецьку, віру бесурменську кленуть-проклинають:
Ти, земля турецька, ти, віра бесурменська,
Ти разлука християнська;
55) Авже-ж ни одного ти розлучила за сім літ війною

Мужа з женою,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцом, з маткою.
Визволь, Боже, біудного невільника

60) На Святоруський берег
У край веселий,
62) У мир хрещений!

Сперанський, с. 14.

Г. Плач невольника („невольницький плач“).

1.	Гéй, то не сóкіл ясний квíлить, проквиляє, Як син до батька, до матері З свої тяжкої неволі В городá христія́нськії	6	Ай сáдъ, упади. Та в батька та в матері Перед ворітъмъ
5)	Пóклон посилає.	20)	Гéй, жалібненъко проквили,
2.	Гей, сóкола ясного рідним братом називає: „Гей, ти сóколе ясний, Ти брате мій рідний!”	1+6 6	О мої пригóді козацькій припом'яни! Нехай буде бáтько і мати
10)	Ти високо літаєш, Ти далéко видáеш, Ой, чом-же ти в бáтька або у матері А ніколи в гостях не побувáеш?	4+3 4+3 6+5	6+3 5+3 6 6+3 5+3 5+3
15)	3. Ой, полиній, сóколе ясний, Ти брате мій рідний, Гéй, у городá христія́нськії!	25) 27)	Мою пригóду козацьку А ще добрe знати, Та статки-мастки збувати, Велікі скáрби збирати, Мою голóвку козацьку А з тяжкої неволі визволяти”.

Ф. Колесса, I, с. 167.

Г. Плач невольника.

1.	Та не ясний сокіл Тай квілить, проквиляє,— Як то син до отця, до матусі З тяжкої неволі В городи христія́нськії	6 3+4 6	А чого-ж ти в отця та в матусі В гостях не буваеш?
5)	Поклон посилає.	15)	3. Полети, соколе ясний, Брате мій рідний, В городи христія́нськії!
2.	2. Та сокола ясного Рідним братом називає: „Соколе ясний, Та брате мій рідний!”	4+3 4+4 5 6	3+5 5 3+4 5
10)	Ти високо літаеш, Далеко буваеш,—	20) 22)	4+3 6
			А сядь, упади, В мого отця, в матусі... Жалібненъко заквили, Про козацьку мою незгодоньку розкажи!...“

Ф. Колесса, II, с. 193.

X. Невольницький плач.

I.

Не ясний сокіл квілить-проквиляє, (рядок 1Б)	
Як син до батька—до матері з тяжкої неволі в городі христія́нські поклон посилає, (2Б)	
Сокола ясненъко рідним братом називає: (3Б)	
«Соколе ясний, (4Б)	
5) Брате мій рідний! (5Б)	
Ти високо літаеш, (6Б)	
Ти далеко видáеш,—(7Б)	
Чому в мого батька—у матері ніколи в гостях не буваеш? (8Б)	
10) Полинь ти, соколе ясний, (9Б)	
Брате мій рідний, (10Б)	
У городі христія́нськії, (11Б)	
Сядь-пади (12Б)	
У мого батька й матері перед ворітъм, (13Б)	
Жалібненъко проквили, (14Б)	
15) Об мої пригоді козацької припомяни. (12А)	
Нехай отець і матуся (13А)	
Мою пригоду козацьку знають, (14А)	
Статки, маєтки збувають, (15А)	
Великі скáрби собирають,—(16А)	
20) Головоньку козацьку з тяжкої неволі визволяють! (17А)	
Бо як стане Чорне море согравати ¹⁾ , (18А)	
То не знатиме отець, либонь матирь (19А)	
У которой каторзі шукати: (20А)	
Чи у пристані Козловської (21А)	
25) Чи у городі Царыграді на базарі. (22А)	

Будуть ушкані, турки яничари набігати, (23А)
За Червоне море у Орабську землю запродати,

(24А)

Будуть за них сріblo-злато, не лічачи, (25А)
Сухна дорогі поставами, не мрячи, (26А)

30) За них брати». (27А)

II.

То брат-товариш тес зачуває, (19Б)	
До брата-товариша промовляє: (20Б)	
«Товарише, брате мій рідний! (21Б)	
Та не треба нам в городі христія́нські поклону по-	
силати, (22Б)	
35) Своему батьку й матці білшого жалю завдавати:	
(23Б)	
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,	
(24Б)	
Грунті, великі маєтки збувати,—(25Б)	
Скарбі збирати,—(26Б)	
Та не знатимутъ, де, в якій тяжкій неволі турецкій	
синів своїх шукати: (27Б)	
40) Що сюди ніхто не захoжає, (28Б)	
І люд хрещений не заїжжає, (29Б)	
Тільки соколи ясненъкі літають, (30Б)	
На темниці сідають, (31Б)	
Жалібненъко квілить-проквиляють, (32Б)	
45) Нас всіх бідних невольників у тяжкій неволі тур-	
ецькій (33Б)	
Добром здоров'ям навіщають». (34Б)	

¹⁾ Курсивом означено ті уступи, що їх Куліш переробив зовсім вільно, або такі, що їх походження нам незвісне.

III

- 50) Тогді далася бідному невольнику (28A)
Тяжкая неволя добре знати: (29A)
Кайданы руки-ноги позъудали. (30A)
Синая сирия до жовтої кості (31A)
Тіло козацьке проїдала. (32A)
To бідній невольники на кров, на тіло поглядали.
(33A)
- 55) Об вірі Християнський гадали, (34A)
Землю Турецьку, віру бусурманськую проклинали:
(35A)
- «Ти, земле Турецькая, віро бусурменськая! (36A)
Ти есь наполнена срібломъ-златомъ (37A)
І дорогими напитками; (38A)
Тілько, же бідному невольнику на світі не вільно:
(39A)
- Що бідній невольники у тобі пробувають,*
(40A)
- 60) Празника Рожества, будъ-ли Воскресения не знаютъ,
(41A)
Все у неволі проклятоi, на каторai турецькоi
(42A)
- На Чорнім морі пробуваютъ, (43A)
Землю Турецькую, віру бусурманськую проклинаютъ:
(44A)
- Ти, земле Турецька, ти, віро бусурманська,
(45A)
- 65) Ти, розлуко християнська! (46A)
Уже бо ти разлучила не единого за сім літ воїною
(47A)
- Мужа з женою, брата з сестрою, (48A)
Дітів маленьких з отцем и маткю! (49A)
- 70) Визволъ, Боже, бідного невольника (50A)
На святому руській берег, (51A)
- 72) На край веселій,
Між народ хрещений!, } (52A)

Куліш Ист. возоед., I, 322.

БОГУСЛАВЦІ.

3. ІВАН БОГУСЛАВЕЦЬ.

Старший список думи про Івана Богуславця—це найстарший текст групи дум, об'єднаних іменем Богуславців (Івана і Марусі)—дум, які йдучи за Житецьким, можна назвати «Богуславськими» або «Богуславським епосом». Не входячи в здогади про фактичну давність думи про Івана Богуславця, ставимо його на перше місце як найдавніший запис з сеї групи. Та малозвісність сеї думи може бути доказом і її давнини.

Дума про Івана Богуславця, чи краще сказати—ся епічна постать, викликала чимало сумнівів що до свого народного походження, але з огляду на те, що варіант сеї думи заховався в збірці «Пов'єстей малоросійськихъ», які в цілості не викликають підозрінь, «Івана Богуславця» не слід вважати за продукт інтелігентської творчості, або за підробку. Текст «Пов'єстей» являється одноким варіантом сеї думи. Означаємо його як:

I. Варіант А—П. Житецький, *Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ*, с. 220. Запис зроблено коло 1808 р. від кобзаря Івана, місце невідоме, правдоподібно на Миргородщині.

Варіант А₁—Костомаров, *Історія Козачества*, текст А, тільки в уривках. Ріжниці з вар. А подаємо в примітках.

II. Перше ніж з'явився в друку варіант А в уривках у Костомарова, ім'я Івана Богуславця як героя козацького епосу стало відоме завдяки пісні, що записав С. Ніс для «Історическихъ п'єсенъ» Антоновича і Драгоманова від якогось Жука. Про цього співака Ніс зробив таку примітку: «Жукъ этотъ больше жилъ на Украинѣ (степовой) и только изрѣдка навѣдывался въ Конотопъ, бывало, подъ хмѣлькомъ поетъ эту думу и все бывало надемѣхается надъ молодыми... Походитъ онъ, побродитъ, да опять потащится на Украину, будто ему тутъ не мѣсто». Ся пісня, не витримана що до ритму, ніби виявляла сліди колишньої думової форми і ся обставина разом з іншими неясностями в тексті викликала сумніви видавців про її автентичність. Вони помістили її тому з ріжними застереженнями, як текст сумнівний, хоч і не виразний фальсифікат. Можна думати, що сумніви що до автентичності Богуславця виходили передусім від Драгоманова, бо пізніше він висловлював їх в ще більш рішучій формі. Друкуючи Богуславця, Антонович і Драгоманов так висловлювались про сей текст: «Нерівність викладу сеї пісні, більше ніж думи, а також та обставина, що вона сходиться в головному з таким сумнівним джерелом як *Історія Русів*, кидають сумніви на автентичність пісні. Але з огляду на здогад, що автор *Історії Русів* користався народніми думами, вносячи в свою історію таке, що не потверджується іншими свідоцтвами, а також з огляду на те, що в пісні не знаходимо недоречностей і помилок в мові»—вони рішились її надрукувати, хоч що до «недоречностей» завважили, що образ «возми віру у руки»—«дивний».

Коли з'явився варіант А, Драгоманов в «Житію і Слові», 1895, кн. I, с. 350, писав, що свій варіант Богуславця вони з Антоновичем друкували «лишень з скептичними увагами і показом джерела,... а власне покликалися на лист (С. Носа)». Але в етнографічних паперах, одержаних від Носа, Драг. знайшов текст пісні про Івана Богуславця, в листі до Носа підписанім «Яков» і поміченім 18 октября 1859 р. з такою припискою: «Лимана написав, скілько у голові мав. А того співаки, котрий його співав, тепер нема, дома немає, десь на Дону гуляє, мед-горілку кружляє». «Ся противумність слів Якова і самого д. Носа вбільшує непевність даного тексту. До того обидва покажчики не говорять, щоб «співака» або «Жука» був кобзар, а звичайно прості співаки не вміють кобзарських дум. Добре було-б, якби д. Нос пояснив сю справу, розказавши що треба про Якова і про Жука».

З цього можна бачити, що сумніви Драгоманова що до тексту Носа від 1874 р. не розсіялись, а після згустились, і він навіть брав за зле Житецькому, що той розглядає непевний текст Носа разом

з варіантом А. Правда, закид Драгоманова що до співу кобзарських дум даремний, бо текст Носа не дума, як признає і Драгоманов. Се, очевидно, розкладова форма думи, що повертається до пісенної форми—текст дуже можливо підправлений чи перероблений, але не доконче фальшивий.

В архіві С. Носа, що переховується в Етнографічній Комісії Академії Наук, знаходиться запис пісні про Івана Богуславця, що його ласково переписав В. Петров для нашого видання. Се текст дуже подібний до того, що друкувався в «Історическихъ пѣсняхъ», властиво ідентичний з ним—тільки розбитий повторюваннями окремих фраз, переважно другої половини що-другого рядка. В двох місцях сей запис покреслений, ніби записувач не звірявся на свою пам'ять. Ся обставина позволяє думати, що текст Етнографічної Комісії походить від того-ж Якова, якого лист бачив Драгоманов і який записував Богуславця «скільки у голові мав», себ-то з пам'яти, як чув колись сю пісню від іншого співака—може від вже згаданого Жука. Але можливо теж, що «Яков» дав ще інший текст пісні—3-ій текст, трохи відмінний від попередніх, що теж знаходиться в Етнографічній Комісії і ми його друкуємо в цілості нижче. Плутаниця ріжних варіантів пісні про Богуславця, що так бентежила Драгоманова, на підставі сих трьох текстів (друкованого в «Історическихъ пѣсняхъ» і двох варіантів з архіву Носа) уявляється нам так: одержавши досить неповний запис сеї пісні від Жука (все одно який, мабуть 1-ий друкований), безпосередньо чи через когось іншого, і хотячи доповнити свої відомості про особу Богуславця і текст пісні про нього, Ніс, очевидно, умисне звертався до людей, що могли знати сю пісню, і просив їх записувати все, що вони знали. Так він одержав кілька записів мабуть не дуже високої вартості, бо-ж вони насильно були втягнені з пам'яти людей, що вже призабули сю пісню. Чи Ніс доповнював сі тексти, чи лишив їх в первісному виді, чи тільки поправляв стилістично, не знати; в кожнім разі в справі, в яку було втягнено кілька збирачів, не може бути мови про звичайний фальсифікат, а тільки про поправку і приладнювання сирого матеріалу до якоєв напередузятої схеми. З огляду на ту роль, яку запис, чи записи Носа відіграли в історії досліду думи про Богуславця, ми друкуємо тут, як доповнення до думи, його перший текст в тім виді, як він надрукований в «Історическихъ пѣсняхъ», а в примітках до 1-го тексту подаємо маленькі зміни, що ріжнять його від новознайденого 2-го запису Носа. Далі друкуємо 3-й текст, себ-то другий запис з архіву Носа.

Іванъ Богуславецъ.

Ой Лимане, Лимане!	20)	Віру свою христіянську під ноги,	(16)
Ти Сірку Романе, (1 ряд. тексту з архіву Носа)		А воспріймай нашу бусурманську в руки ⁸⁾ ,	(17)
Да гей-же, ти Сірку Романе ¹⁾ !		Да будем пить гуляти	(19)
Ой що будем робити		Мене за тебе пропивати ⁹⁾ .	(20)
5) Нема козакам по чарці горілки ²⁾ де взяти,	25)	«Да бодай же пані Кізлевская,	(22)
Да гей-же, де взяти!	(3)	Віра бусурманська,	
Ой на морі на синьому,		Да не дождала того говорити ¹⁰⁾ ,	(23)
На каміні на білому	(4)	Щоб я свою віру христіянську	
Там стояла темна темниця	(5)	Шід ноги підтоптав,	(25)
10) Да гей-же ³⁾ ... темниця	25)	А твою бусурманську на руки вос- пріявл! ¹¹⁾	(26)
А у тій же темниці чотиріста чотири невольника ⁴⁾ .	(7)	Як крикнула-ж пані Кізлевская,	(28)
Туда ⁵⁾ приїхала пані Кізлевская,	(8)	Віра бусурманська ¹²⁾ ,	(29)
Віра Бусурманська		Да на бісових мурзаків ¹³⁾ :	(31)
Да пізнавати пана Кізleva ⁶⁾ ,	(9)	«Да візьміть же Іванця Богуславця	(33)
15) Да не пізнала пана Кізleva,		Козака дністрового, отамана вісько- вого ¹⁴⁾ ,	(34)
А пізнала Іванця Богуславця,	(12)	35) Да звяжіть йому руки ¹⁵⁾ сирою	
Козака дністрового,		сирицею ¹⁶⁾ ,	
Отамана віськового ⁷⁾ :	(13)	Да положіть його перед ¹⁷⁾ правед-	
«Покидай же, Іванце Богуславце,	(15)	ним сонечком».	(39)

Відмінні в 2-ім тексті (з архіву Носа): 1) Сього рядка нема. 2) Тут рядок переділено. 3) Додано: Тем-
ная. 4) 404 невольники. 5) Туда-ж. 6) Додано: Да єй-же пана Кізleva. 7) Додано: Да єй-же, отамана військового.
8) На руки, Да єй-же на руки. 9) Додано: Да єй-же пропивати. 10) Додано: Да єй-же говорити. 11) Додано:
Да єй-же воспринявл. 12) Додано: Да єй-же Бусурманська. 13) Додано: Да єй-же мурзаків. 14) Додано: Да єй-
же військового. 15) Тут додано із закресленою довоною рядкою: Підь шишни боки—ряд. 37. Да вкиньте—ряд. 38.
16) Да єй-же сирицею. 17) Пред.

	Як стало сонечко пригрівати,	(41)	Да на бісових мурзаків ²¹⁾ :	(53)
	Стала сирая сириця сихати ¹⁸⁾ ,	(42)	«Розвяжіть же Іванцю Богуславцю	(55)
	Став Іванець Богуславець	(44)	Козаку дністровому, отаману моло-	
40)	Да на пробу кричати ¹⁹⁾ :	(45)	дому ²²⁾	(56)
	«Покидаю віру християнську під		Білі руки ²³⁾ ,	
	ноги,	(46) 50)	Да возьміть його під пишні боки,	(58)
	А воспріймаю вашу бусурманську		Да ведіть його в терем високій ²⁴⁾ ,	(59)
	на руки —	(48)	Да будем пить гуляти,	(61)
	Да гей...»	(49)	Мене за його пропивати	(62)
	Тоді крикнула пані Кізлевская,	(50) 54)	Да гей же пропивати».	(63)
45)	Віра бусурманська ²⁰⁾ ,	(51)		

Коротший недрукований варіант з архіву Носа — „З-їй текст“ пісні про Івана Богуславця.

	Ой Лимане, Лимане,		Як фатилы Іванця Богуславця,	
	Ты сирку Романе,		Да бисовы мурзаки Да гей же	
	Ой що будемъ робыты		Да бисовы мурзаки. 2.	
	Нема козакамъ почарци горылки		45) Да звязалы его сирою сырицею	
5)	Де взяты. Да гей же де взяты 2.		Да гей же сирою сырицею	
	Ой намори насинѣму,		Да положили его пред праведнымъ сонич-	
	Накамени набилому,		комъ, да гей же	
	Тамъ стояла темная темница,		Предправеднымъ соничкомъ, 2.	
	Да гей же темная темница, 2.		Да як стало праведне соничко пресвичати,	
10)	Авъ тій же темници 404 певольничка		Стала сирая сириця сихати.	
	да гейже 2.		Ставъ Іванець Богуславець	
	Туда приїхала Пані Кізлевская		Да на пробу кричати	
	Віра бусурманська,		Да гей же, Да й ставъ кричати	
	Да пізнавати пана Кізлева,		Покидаю Виру християнску пид ноги,	
	Да гей же пана Кізлева 2.		Да воспріймаю Вашу Босурманскую на руки	
15)	Да не підзнала пана Кізлева		Да гей же нарукі. 2	
	А підзнала Іванця Богуславця		Якъ крикнула Пані Кізлевская	
	Козака Дністрового, отамана військового,		Віра Босурманська да	
	Да гей же козака Дністрового. 2.		на бісовыхъ мурзаківъ	
	Покидайже Іванче, Богуславче		Да гей же мурзаки. 2.	
20)	Виру свою християнскую пид ноги		60) Розвяжите Іванця Богуславця,	
	А воспріймай нашу Босурманскую на руки		Да возьмить его підъ пишни	
	Да гей же на руки. 2.		боки, да ведіть его въ теремъ	
	Да будемъ пити гуляти		Высокій, Да будемъ пить гулять	
	Мене затебе пропивати.		Мене за его пропивати, Да гей же. 2	
25)	Да гей же пропивати. 2.		65) Як поихали козаки да по	
	Бодай же ты, пані Кізлевская		морю гуляти, Да гей же гуляти.	
	Віро Босурманська,		Стало ихъ судно потопати.	
	Да недождала сего говорити.		Да гей же потопати. 2.	
	Да гей же говорити. 2.		Ставъ Іванець Богуславець	
30)	Щобя свою християнскую виру		70) Да на пробу кричать, Да гей же кричать 2.	
	Пид ноги підтоптавъ,		Ой хто гришнійшій всіхъ	
	А тыю (?) босурманську нарукі воспринявъ		Падайте въводу, Да гей же	
	Да гей же нарукі воспринявъ. 2.		Падайте въводу. 2	
	Якъ крикнула Пані Басурманська		Ой обозветця козакъ	
35)	Да на бісовихъ Мурзаківъ.		Ой же братці Гришнійшій всіхъ	
	Да гей же да на бісовихъ Мурзаківъ.		Батько, за Батько непочитавъ	
	Возьмите Вы Іванця, Богуславця		Старшого брата, зачуба съ хаты витягав	
	Козака Дністрового, отамана військового,		Да гей же за чуба витягавъ. 2	
	да гей же козака Дністрового. 2.		Ой возьмить мене підъ пишни боки	
40)	Да звяжить его сирою сырицею		80) Да вкінте мене въ Дунай глыбокий,	
	Да гей же сирою сырицею 2.		Да гей же глыбокий...	

¹⁸⁾ Додано: Да эй же зсихати. ¹⁹⁾ Додано: Да эй же кричати. ²⁰⁾ Додано: Да эй же бусурманська.
²¹⁾ Додано: Да эй же мурзаківъ. ²²⁾ військовому. Да эй отаману Військовому. ²³⁾ Немае. ²⁴⁾ Додано: Да эй же високій.

III. Дума про Івана Богуславця хоч все ще не досліджена грунтовно, викликала чимало здогадів і думок. М. Костомаров в своїй «Історії Козачества» (с. 719), друкуючи уривки варіянту А, зазначив загальну подібність сеї думи до «Саміїла Кішки»—настільки, мовляв, значну, що вона мішалася в пам'яті співаків: так, ім'я Алкан-паші з думи про Кішку ввійшло в варіант А Івана Богуславця. Костомаров висловив також думку, що початок сеї думи взятий з думи про Марусю Богуславку—саме опис в'язниці і розмова про Великдень, і поясняв се тим, що подібність імен викликали се змішання. Але в іншій місці (с. 781) він виразно каже, що се думи окремі, а не перерібки одного твору.

Житецький (Мисли, с. 220) завважив на се, що так само можна-б сказати, що дума про Марусю Богуславку повстала під впливом Івана Богуславця. Він вважає і ту і другу «за уривки з недійшовшого до нас в цілості більшого епосу про долю дітей одної родини, що, може, жила в місті Богуславі». В рукописних замітках Житецького до цього епосу зовсім логічно приєднана і дума про Сокола. «Обидва уривки (Маруся Богуславка і Іван Богуславець),—каже він,—стоять в безпосереднім звязку з думою про Сокола».

І Костомаров, і Житецький звертають увагу на те, що ім'я Івана Богуславця, ренегата і невільника, згадане в «Історії Русовъ», в замітці про утечу його з жінкою Туркенею з неволі. Довше ніж попередні автори спинилися на сій згадці коментатори «Історическихъ пѣсень», I, с. 242—244; тільки Антонович і Драгоманов, що знали лиць сей текст пісні, а думи не знали, бачили в сім спорідненню Івана Богуславця з таким непевним джерелом як Історія Русів вказівку на можливість фальсифікації самої думи, про що вже згадано вище. Костомаров, що в автентичності звістки Історії Русів не сумнівався, спинився на кінці варіянту А, де Богуславець вбиває Кізлевську пані (тимчасом як в Історії Русів він вертає з нею додому), і запитує, чи редактори сеї Історії змінили свідомо кінець, чи може мали на увазі інший, нам не звісний варіант думи про Івана Богуславця з таким кінцем?

* Житецький вважав зовсім певним, що автори Історії знали такий варіант, і думав, що сі три варіанти (в такім порядку: пісня, незвісний твір, дума) передавали, або краще: коментували цілу історію Богуславця: в пісні він ренегат, що кидає віру християнську за-для Туркені; потім наступає поворот Богуславця з неволі, в незвіснім варіанті, що впливнув на Історію Русів; нарешті вар. А роз'ясняв всі попередні невірні толкування поведення Богуславця і реабілітував його, виясняючи, що се ренегатство було тільки політичною хитростю. Отже думу, варіант А, Житецький вважав новішою від пісні.

В згаданій вище замітці Драгоманова в «Житю і Слові» завважено, що сюжет оповідання про полоняника християнина, котрого полюбила пані мусульманка (як в словах «Історії Русовъ» про Івана Богуславця), розказаний і в італійських новелах Сансовіно (день VI, нов. VI). Але ся думка у Драгоманова не розвинена; найширша-ж замітка про Івана Богуславця знаходиться в статті А. Маркова—«Ізъ исторії русского былого эпоса» (Этнографическое Обозрѣніе, 1904, кн. 3). Зроблена вона з приводу билини про Гліба Волод'євича. Ся билина оповідає про царицю Марину, що переловлювалася корабельників і мучила їх, поки один розумний корабельник не вбив її підступом. Марков вважає, що дума про Івана Богуславця має багато подібного до сеї билини. Згадавши пісню про Івана Богуславця та оповідання Історії Русів, він робить висновок, що оповідання Історії, в якім Туркеня втікає з Богуславцем і живе з ним як жінка, являється переходовим ступенем до думи про Марусю Богуславку, яку він теж вважає за перерібку сеї теми. Ім'я Семира, що подане в Історії, здається Маркову тільки перерібкою імені Марися, чи Маруся, Маріянка—імени, що згадуються в ріжних невільничих піснях (про бранку Мар'янку, Маруся Богуславка) і в билині. Туркеня-ж думи про Івана Богуславця, на думку Маркова,—тип зовсім негативний—вона зрадлива і жорстока. Вона зраджує свого чоловіка з любови до Івана, а за сім неділі вже гуляє з молодими Турками. Вона також велить мучити Івана, щоб він зріксся своєї віри. Марков уважає, що опис мук Богуславця, що заховався в пісні, належить до основної теми і випав припадком з думи, варіянту А. Спільні риси між сею думою і билиною про Гліба Волод'євича такі: по-перше, дія тут і там відбувається на західнім березі Криму—в Корсуню, або Євпаторії. В темниці сидять невільники—в билині матроси, в думі козаки. Алкан-паші відповідає в билині Ілля Муромець (що з'являється і зникає випадково: на думку Маркова, він замінив якогось «мурина», по якому жінка в билині звались «Муринка»—Маринка). Як билина забуває про існування Муромця, коли Маринка сватається до Гліба, так і жінка паші, «поховавши» свого чоловіка, більш про нього не думає і сватається до Івана. Далі в обох творах настає визволення невільників, але

в кінцях билини і думи помітно велику ріжницю. Билина швидко доводить оповідання до розвязки Маринка пробує отруїти Гліба, який її вбиває, жінка паші тільки кепкує з Івана, що він «побусурманився» за-для неї. Після того наступає його від'їзд на судно з козаками, а вже по тім знищення Козлова і вбивство пашевої. З цього порівнання Марков робить висновок, що билина послужила прототипом для думи, а що дума була зложена в XVII в., то її билина мусила бути відомою в тих часах на Україні. З цього-ж порівнання обох творів видно, що в прототипі думи грав якусь ролю чоловік (чи коханець) властительки міста, себ-то особа, що в билині (в переказі Крюкової) називається Іллею Муромцем. Треба додати, що на думку Маркова, прототип самої билини знаходиться в повісті візантійського походження «Слово о Дмитрії купці», прозванімъ Басаргѣ, и о сынѣ его Добромуслѣ» і власне в сій повісті постати володаря, що відповідає гіпотетично баші, грає велику ролю. Властиво тут він являється головною дієвою особою, замість жіночої постати в билині і думі. Потім дума про Івана Богуславця, як вже згадано, на думку Маркова, перетворилася на думу про Марусю Богуславку.

Екскурс Маркова являється найзамітнішою студією про нашу думу; після того в історії досліду сеї думи маємо лише короткі поверховні уваги, що не входять в аналіз цього твору.

Брофеїв вказує подібність думи з думою про Марусю Богуславку, але також і з думою про Азовських братів і про Отамана Матяша. Однаке вважає її за стару думу, з огляду на те, що вона «надто додержана по своєму складу».

Довше ніж звичайно спиняється над сею думою Ф. Колесса (Думи, с. 77—78). Переказавши думки Житецького, він відзначає такі подібності вар. А з думою про Марусю Богуславку: «а) назвище, та почасти її характер героя, що принявши іслам (по широті чи підступно—се не міняє речі), використовує своє положення до того, щоб увільнити земляків з в'язниці; б) образ темниці із запертими в ній невольниками; в) звістка про велиденъ; г) увільнення козаків; і) молитва о визволенні». В праці «Про Ґенезу укр. народних дум» (Львів, 1921) Колесса порівнює Богуславця ще з Байдою, якого теж спокушають Турки і мучать, коли він не хоче стати ренегатом. Пімста Богуславця нагадує пімсту Байди (с. 21).

М. Возняк, подібно до Житецького, вважає думу про Івана Богуславця за перерібку теми Марусі Богуславки. І пісня і дума, каже він, дійшли до нас сильно попсовані або підроблені; за підроблення, на думку Возняка, «промовляє те, що визволення Івана Богуславця з неволі невідоме досі з жадного історичного джерела, крім згадки в Історії Русів» (Іст. Літ., III, с. 469).

Ак. Сумцов в своїй останній праці про думи теж висловлював думку про колишній тісний звязок між сею думою і думою про Марусю Богуславку, але нічого не сказав про відносини сих дум до «Сокола», що не входив в його працю.

Новознайдений варіант—3-ї текст пісні, незвісний сим дослідникам, механічно звязаний з оповіданням про Івана Богуславця і пані Кізлевську; в'яже його з ним тільки ім'я Богуславця. 3-ї текст належить до типу «Бурі на Чорному морі», але цінний тим, бо посвідчує, що ім'я Богуславця належало до популярних епічних імен: окрім спеціальної думи і пісні про його відносини з Туркенею, ім'я Богуславця є і в думі про Сокола, і зустрічалося колись в епічній пісні про бурю на морі, як видно з уривку 3-ього тексту, а може входило і в думу про якусь морську пригоду.

В доповіді про Івана Богуславця і Марусю Богуславку, читаній в Історичній Секції У.А.Н. 11 листопада 1926, ми вповні приєдналися до думки про народне походження «Івана Богуславця» і вказали на те, що легенда про Богуславця була відома на чернігівсько-полтавськім пограниччю: пісня про нього походить з Конотопа, а дума записана на Миргородщині від кобзаря, що знав пирятинські варіанти дум, отже належав до якоїсь західно-полтавської школи. Гіпотетичний автор «Історії Русів», Полетика, жив і в західній Полтавщині і в Стародубщині, де мав маєтки; він міг легко почути тут ім'я Богуславця чи то в думі чи в пісні, і так воно певно увійшло в «Історію». Можливо, що найбільше вплинула на «Історію» пісня, якої уривок надрукував Максимович в 1834 р. в своїм збірнику (с. 81), назвавши її «П'єсня Богуславцу». В цій пісні імени Івана Богуславця нема, але тут є натяк на утечу Туркені з козацьким кошовим, ситуація подібна до оповідання Історії Русів про Богуславця. Можливо, думаємо, що така пісня звязана з його іменем існувала і дійсно утворила відомість Історії, записану під 1589 р. Що до відносин думи про Івана Богуславця до Марусі Богуславки, ми признаємо окреміність сих дум, які очевидно впливали одна на другу (див. вступ до думи № 4).

А. Иванъ Богославецъ, Гетманъ запорожскій.

- Въ городѣ Козловѣ стояла темница ка-
меная,
7 сажень въ землю въ муроанная,
У той темницѣ пробувало 700 козаковъ,
Бѣдныхъ невольниковъ.
- 5) Межъ ними безъ¹⁾ старшины козацкой
не бывало,
Бувъ одинъ старшій старшиною Иванъ
Богославецъ,
Гетманъ запорожскій.
Они десять лѣтъ пробували въ неволи,
То Иванъ Богославецъ²⁾ сидя соби ду-
маеть да гадаетъ,
- 10) До козаковъ словами промовляеть:
„Козаки, панове молодцы,
Що у нась сегодня за день великая субота,
Завтра будеть святый день—Великъ-день,
Будуть наши отцы рано вставати,
- 15) До Божаго дому приступати,
Божие слово выслушати,
Насъ, бѣдныхъ невольниковъ, поминати³⁾.
То всѣ невольники тое зачували,
Дробными слезами обливали,
- 20) Иванца-Богославца лаяли-проклинали:
„Бодай ты себѣ, Иванецъ-Богославецъ,
щастья и доли не малъ,
Що ты намъ сей праздникъ отказалъ“.
Иванъ-Богославецъ тое зачуваетъ,
Словами промовляє:
- 25) „Не лайте мене братцы, не проклинайте,
Може намъ, братцы, Богъ милосердный
буде помогати,
Чи не будемъ мы съ неволи выступати?“
То³⁾ въ недѣлю рано-пораненъко
Алканъ-пашева турецкая отъ мужа зо-
ставала,
- 30) Свого мужа поховала,
До темницы прихожала,
Темницу отмыкала,
Помежъ невольниками похожала,
Иванца-Богославца за бѣлую руку брала,
- 35) Ще⁴⁾ словами промовляла:
„Иванче-Богославче!
Коли бѣ ты свою⁵⁾ въру христіанскую
поломаль,
А нашу бусурманскую на себя бралъ,
Уже бѣ ты въ городѣ Козловѣ пановалъ...“
- 40) Я бѣ твоихъ невольниковъ всѣхъ изъ тем-
ницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенъко про-
вожала“.
Иванецъ-Богославецъ тее зачуваетъ,
Словами промовляє:
„Алканъ-пашова, пани молодая!
- 45) Якъ не будешъ ты мнѣ⁶⁾ христіанскою
върою урѣкати,
- Буду я тебя за жену до себе⁷⁾ брати“.
То вже Алканъ-пашова⁸⁾, пани молодая,
7 недѣль хмелю не заживала,
Христіанскою върою не урѣкала,
50) Всѣхъ невольниковъ изъ темницы вы-
пускала,
Въ землю христіанскую хорошенъко про-
вожала⁹⁾.
Якъ стала на восьмой недѣле хмѣль за-
живати,
Стала съ молодыми турецкими панами
гуляти,
Стала Иванчевы-Богославцевы христіан-
скою върою урѣкать:
- 55) „Дывится, панове,
Якій у мене мужъ прекрасный,
Та винъ у нась побусурменился для рос-
копи турецкой“.
Иванецъ-Богославецъ тое зачуваетъ,
До Чернаго моря швиденько прибѣгає,
60) Въ лодку¹⁰⁾ сѣдае,
Козаковъ середъ Чернаго моря догоняє,
До козаковъ въ судно вступає.
Алканъ-пашева, пани молодая, до Чер-
наго моря приходжає,
Иванца-Богославца въ суднѣ забачає,
65) Дробными слезами обливаетъ:
„Иванче-Богославче!
Бодай тебе Господь милосердный на семъ
свѣтѣ избавиль,
Якъ ты мене, молоденъку, зрадиль!“
То¹¹⁾ ще якъ стала темная ночь¹²⁾ насту-
пати,
- 70) Стали козаки до города Козлова назадъ
прибувати,
Стали на турокъ на¹³⁾ сонныхъ набѣгати,
Стали ихъ рубати,
Городъ Козловъ огнемъ-мечемъ воевати,
Стали турецкіе лехи разбивати,
75) Сребро-злато, дорогую одежду забирати,—
Сталь Иванецъ-Богославецъ Алканъ-па-
шевую, паню молодую, рубати,
Стали отъ пристани Козловской поспѣ-
шати,
И ще до свѣта до города Сѣчи прибу-
вати,
Въ городѣ Сѣчи сокровища турецкія раз-
дѣляти,
- 80) Стали уже¹⁴⁾ козаки словами промовляти:
„Иванче-Богославче, гетмане запорожскій!
Десять лѣтъ ты въ неволѣ пробувалъ,
Ни одного козака не утерялъ!“
Вызволь, Господи, невольника изъ неволи
- 85) На край веселый,
86) Между миръ христіанскій¹⁵⁾!
· П. Житецький, Мысли, с. 220.

¹⁾ У Костомарова, Исторія Козачества, „без“ пропущено. ²⁾ Костомаров: „Богуславецъ“. ³⁾ У Костомарова „то“ пропущено. ⁴⁾ У Костомарова „ще“ пропущено. ⁵⁾ „Свою“ пропущено. ⁶⁾ Костомаров: „мене“. ⁷⁾ Буду я за пашу. ⁸⁾ Пашовая. ⁹⁾ Рядки 50—1 пропущено. ¹⁰⁾ Костомаров „човенъ“. ¹¹⁾ пропущено. ¹²⁾ „нічка“. ¹³⁾ „на“ про-
пущено. ¹⁴⁾ „уже“ пропущено. ¹⁵⁾ „Крещений“.

4. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА.

I. Ся дума, що викликала в новішій українській літературі стільки переспівів—поем і драм, у кобзарів XIX в. була одною з найменш популярних. Нам звісна вона в п'ятьох записах:

Варіант А—П. Кулишъ, Записки о Южной Руси, С. Петербургъ, 1856, т. I, с. 210; текст записав Ніговський від кобзаря Ригоренка (ученика Запорожця) в Краснім Куті Богодухівського пов. на Харківщині.

Варіант Б—Історическая п'єсни, т. I, с. 233; текст записав А. Метлинський в Зіньківськім пов. на Полтавщині.

Варіант В—«Украиньськи записи Порфирія Мартиновича», Київ, 1906; текст записаний від лірника Степана Чекана, в Костянтинограді 30 січня 1886 р. Чекан перейняв сей текст від Степана Івановича Задніпрянського або Томашківського з Катеринославщини.

Варіант Г—Ф. Колесса, Мельодії до українських народніх дум, т. I, Львів, 1910, с. 163; текст записаний від кобзаря Михайла Кравченка, з с. Сорочинець Миргородського пов. на Полтавщині.

Варіант Г—Ф. Колесса, Мельодії, т. II, 1913 р., с. 194; текст записав 1909 р. О. Сластьон від лірника І. Скубія, з Лелюхівки Кобеляцького пов. на Полтавщині.

Варіант Д—там-же, т. II, с. 145; записано від кобзаря Степана Артемовича Пасюги, з Богодухівського пов. на Харківщині.

II. Варіанти мало ріжнуться розміром і однаково описують перебіг подій. Варіанти В і Г трохи скорочені у вислові—бо мають відповідь Марусі і обіцянку визволити невільників в будучині, але не мають опису визволення—так як А і Б: «то став... пан турецький до мечету од'їжджати...» Г і Д тільки уривки думи; оскільки можна судити з їх початку—вони належать до того самого типу, що й попередні.

Варіант В відбиває від інших новішим способом вислову. Окрім того сей варіант має такі відмінні від інших: згадка про невільників, великовідне пірування як причина їх розпуки; пан іде не в мечет, а просто з двору; нема традиційної фрази «для роскоші турецької, для лакомства непчастного», замість того «турецькі ласощі і лакомини».

Однодушність варіантів в головних епізодах оповідання підкреслюється тою обставиною, що всі сі варіанти записані в місцевостях, котрі хоч не дуже близько лежать одна від одної, але творять досить збиту територію, не поділену посередині ніяким іншим кобзарським центром. Територія Богодухів—Зіньків—Миргород—Кобеляки—Костянтиноград не належить до одної якоїсь кобзарської школи, а правдоподібно поділяється на кілька шкіл, тільки сі школи мають змогу вільно обмінюватись впливами, бо в середині цього чотирикутника нема ніякого іншого центру кобзарської науки, що спиняв-би їх зносини.

III. Друкуючи вперше Марусю Богуславку, Куліш спинився з цього приводу на невільничих піснях взагалі і звернув увагу, що сі думи разом являються і молитвами про визволення з неволі, і що сі молитви виголошуються від імені не одної людини, а гурту: «Визволи, Боже, на с,—вислухай, Боже, на с...» (с. 214). Сі молитви належать до Плачів в широкім розумінні, бо «треба відріжняти два роди (невільничих пісень): плачі, до яких належить дума про Марусю Богуславку, і похвали (словословія), до яких належить дума про Кішку Самійла».

Дуже широкий історичний коментар до думи про Марусю Богуславку завдачуємо Антоновичу і Драгоманову (I, с. 135—140). Вони спинилися на трьох сторонах думи: на долі Українок-невільниць, як її малюють наші пісні; на долі деяких вибраних з-поміж них, що ставали жінками султанів і тим

здобували вплив і могутність, як ся Маруся Богуславка, що визволяє невільників свого чоловіка, Роксоляна, жінка Сулеймана I, в XVI в., жінка Османа II, XVII в., мати Османа III, в XVIII в. Далі коментар спиняється на описі темниці, де сидить 700 невільників тридцять років, чи тридцять чотири, та порівнює його з описом турецьких в'язниць. Третя частина коментару займається темою визволення невільників і невільниці—жінки пана, у західно-слов'янських піснях. Маємо тут три паралелі. Моравська і шлезька пісня про брата Яна і сестру Катерину: вони сидять сім літ в неволі—брат в в'язниці, а сестра як швачка в домі, і за допомогою іншої невільниці утікають додому. Болгарська пісня про Митра і сестру Ангелину, в якій брат невільник намовляє до утечі сестру, що стала жінкою Турка. Нарешті пісня, теж болгарська, про невільницю-Туркеню Анку Щепанку, що стає жінкою християнина і не хоче вертати додому, як наша Маруся—тільки вже за-для віри християнської.

Сей основний коментар Антоновича і Драгоманова став основою для всіх дальших праць і міркувань про сю думу. Короткий переказ історії Українок-султанок, особливо Роксоляни, жінки Сулеймана I, маємо і у Костомарова. Костомаров ще рішучіше підкреслює вплив переказів про сих жінок, може й про саму Роксоляну, на образ бранки Марусі, що теж як Роксоляна була дочкою попа. «Її (Роксоляни) рідне місце—Рогатин міг легко перейти в Богуслав, через довге перебування думи в устах народу»,—каже він (с. 726). Okрім жінок, згаданих у Антоновича і Драгоманова, Костомаров звернув увагу ще на жінку хана Іслама-Герая, що отруїла чоловіка за його зраду перед ко-заками на користь Полякам.

В «Мисляхъ» Житецького не маємо згадок про сю думу окрім кількох слів про її подібність до думи про Івана Богуславця, наведених вище (дума № 3, про Івана Богуславця). Але в рукописі заміток до сеї праці маємо короткий переказ відомостей про Роксоляну, з якого видно, що Житецький теж вважав її за можливий прототип Марусі. Патріотизм Марусі—доброту до невільників—він пояснює теж прикладом жінки Іслама-Герая, про котру говорив Костомаров. Лисовський¹⁾ не виділяє думи про Марусю Богуславку з-поміж інших плачів. Він вказує тільки, що се лірична дума, що своїми діалогами переходить в ліричну драму. На його думку, се просто «драматизований плач».

Окрім сих більше або менше принагідних згадок історії Марусі Богуславки присвячена стаття С. Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі» («Літературно-Науковий Вістник», Львів, 1901, кн. III—IV). Вона складається з двох частин: з історично-фольклорної, що займається самою думою, і більшої, літературно-критичної частини про літературні твори на сю тему. Історична частина побудована зовсім подібно до коментару Антоновича і Драгоманова та розвиває його, додаючи деякі нові помічення і власні міркування. Томашівський вважає думу про Марусю Богуславку за частину невільничого епосу, може навіть за незакінчений уривок, але відкидає думку Житецького про т. з. Богуславський епос. Він порівнює думу про Марусю Богуславку з іншими думами і піснями, де виступає потурчення (Бутурлак в думі про Самійла Кішку, пісня про матір-невільницю і інш. подібні), та робить спостереження—справді інтересне—що сих ренегатів, чи то ренегаток, народ властиво не осужжує: «Інтересно, що таке ренегатство стрічає лише дуже легенький осуд народної етики. Окрім слів, для роскоші турецької, для лакомства нещасного, таки не подибуємо нічого іншого, що потурчених героїв могло б характеризувати неприхильно»—окрім погляду думи про поведіння Бутурлаки і пісні про Романа і Олену. Та се враження зовсім суб'єктивне; справедливо вказував Костомаров з приводу варіантів думи про Кішку, що чим близче веде нас дума до старого козацького і перед-козацького побуту, тим різкішою осуду ренегатства можемо сподіватися. Тому не можна пояснювати згадану «толерантність» «вирозумілістю (народної поезії) для слабих сторін людської душі», як се робить Томашівський, а хіба вважати за ослаблення первісного тону. Далі в статті Томашівського маємо перегляд Українок-ренегаток, звісних вже з «Історическихъ пѣсень»; він згадує теж жінку Іслам-Герая, але схиляється до гадки, що ні одна з них не могла бути прототипом Марусі. Маруся не султанова жінка, а жінка або коханка меншої персони, і можливо не відбиває ніякої історичної події взагалі. «Дума про Марусю Богуславку своїм загальним характером, підкладом і колоритом подій відповідає історичній дійсності, особи-ж і факти можуть бути цілком не історичні».

¹⁾ А. Лисовський, Опытъ изученія малорусскихъ думъ, Полтава, 1890, с. 30.

Відкинувши історичну інтерпретацію, Томашівський за прикладом Антоновича і Драгоманова спиняється на посвоєченню сеї думи з іншими слов'янськими піснями, себ-то на можливості вандрівки сюжету. Не приходить одначе до ніякого певного висновку: з одного боку вважає думу за «оригінальний український твір»,— себ-то що її темою послужила якась історична подія, може і дрібна, яка з часом забулася, але «можливо й те, що властивого джерела нашої думи ще не знайдено і воно знаходиться в літературі чужих народів».

Арабажин¹⁾ відзначив в думі закінчення—поетичний опис України—«тихі води, ясні зорі», що, на його думку, виявляє «розбудження почуття природи»—у співців дум.

В розвідці Ткаченко-Петренка²⁾ маємо тільки замітки з приводу статті Томашівського, за її слабість він вважає «брак генези думи».

Цікава, хоч зовсім побіжна замітка про сю думу зроблена з приводу думи про Івана Богуславця в статті Маркова, цитованій у вступі до тої думи. Марков вважає думу про Марусю за переробку Івана Богуславця. «Обидві думи сходяться навіть в дрібних подробицях: та сама темниця на Чорному морі, ті самі сімсот невільників (в неволі вони не 10 літ, а 30), ті самі розмови з ними (тільки вложені в уста Марусі), те саме звільнення їх на Великден. Ріжниці думи про Марусю полягають в тім, що тут згладжені місцеві та історичні риси і скасований образ Івана Богуславця, а його прізвище присвоєно жінці «турецького пана» (паші в думі про Івана Богуславця); не згадується Козлов, нема мови про від'їзд невільників кораблями, і нема кінця, що говорить про руйнування Козлова козаками і їх поворот на Січ. Найяскравіше-ж свідоцтво того, що дума про Марусю тільки перерібка думи про Івана,—се слова Марусі: «Бо вже я потурчилась, побусурменилась, для роскоши турецької». В думі про Івана так говорить пані про потурченого козака, і сі глузливі слова, мовляв, більше на місці там, ніж тут. Про думку Маркова що до Івана Богуславця сказано з приводу сеї думи.

Срофей (VII, с. 36) зараховує сю думу до невільничого циклу і за основу її вважає історичну подію, що остаточно утворилася під впливом «загальних місць» з інших невільничих дум. За найдальший від первовзору вважає варіант Б; йому відомі тільки вар. А, Б, В.

Коментар Антоновича і Драгоманова і думку Томашівського про уривчатість сеї думи переповідає в своїм поясненню до думи Д. Ревуцький, в категоричнім тоні додаючи, що «майже у всіх султанів були любімі жінки-Слов'янки» (Українські думи та пісні історичні, с. 89). Той-же матеріал знаходимо в поясненню Колесси (Українські народні думи, с. 75).

Ак. Кримський (Історія Туреччини, 1924, с. 182), що цитує думу про Марусю Богуславку як ілюстрацію до побуту невільниць в Туреччині, не спинився над її історією і над звязком з історичними постатями. Він вважає її за тип бранок-Українок, що вміли здобувати високе становище в Туреччині, та завважує коротко, що місто Богуслав, звідки родом епічна Маруся Богуславка,—в середній Київщині.

Не маємо нових помічень і в «Історії літератури» Возняка; він цілком приймає погляди Томашівського і так як і він спиняється спеціально над літературними обробками сеї теми.

Ми висловили думку (див. вище, с. 19), що дума про Марусю окрема від «Івана Богуславця»—се доводить нам окремішність територій поширення обидвох дум: коли Іван Богуславець має північно-західну тенденцію, то Маруся скупчена власне в східній Полтавщині і Слобожанщині. Віддалення теперішньої території сеї думи від м. Богуслава, на яке піби-то вона натякає, привело нас навіть до думки, що Богуслав сучасних варіантів се не Богуслав на Київщині, а село над р. Самарою в кол. Павлоградськім пов., положене недалеко того шляху, яким на думку Андрієвського і Антоновича й Драгоманова невільники (пр. «Азовські брати») могли повернутись на Україну. Ми думаемо, що при переході кобзарської традиції з правого берега Дніпра на лівий, дума про Марусю поволі була приділена до сього нового Богуслава і стала концентруватись саме в його околицях. Щодо сюжетних паралель до сеї думи вважаємо, що дійсно близьких паралель до неї ще не знайдено; як на одну з більшіх вказуємо св. Касільду в поемі езуїта Pedro de Reynosa, надрукованій 1727 р.

¹⁾ К. Арабажинъ, Историческая пѣсни и думы малорусского народа (Исторія русской литературы подъ ред. Аничкова, т. II, 1908, с. 308).

²⁾ Е. Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, «Україна», т. III, 1907, с. 179.

А. Дума о Марусѣ Богуславкѣ.

- Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Тамъ стояла темніця камяная.
Що у тій-то темніці пробувало сімъ-сотъ
козаківъ,
- 5) Біднихъ невольниківъ.
То вони тридцять літъ у неволі пробуваютъ,
Божого світу, сонця праївденного у вічи собі
не видаютъ.
To до іхъ дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
- 10) Приходжае,
Словами промовляє:
«Гей козакі,
Ви, бідні невольники!
Угадайте, що въ нашій землі Християнській
за дёнъ тепера?»
- 15) Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річахъ познавали,
Словами промовляли:
- 20) «Гей дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почімъ ми можемъ знати,
Що въ нашій землі Християнській за дёнъ
тепера?
Що тридцять літъ у неволі пробуваемъ,
- 25) Божого світу, сонця праївденного у вічи собі
не видаємъ.
To ми не можемо знати,
Що въ нашій землі Християнській за дёнъ
тепера».
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
- 30) Тее зачувае,
До козаківъ словами промовляє:
«Ой козакі,
Ви, бідні невольники!
Що сьогодня у нашій землі Християнській
Великодна субота,
- 35) А завтра святій праїзникъ, роковий день
Велікъ-день».
To тоді ті козакі тее зачували,
Білимъ лицемъ до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
- 40) Кляй-проклинали:
«Та бодай ти, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Якъ ти намъ святій праїзникъ, роковий день
Велікъ-день сказала!»
- 45) To тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
- Словами промовляла:
«Ой козакі,
50) Ви, бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте;
Bo якъ буде нашъ панъ Турецкий до ме-
чети відвіджати,
To буде мині, дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
- 55) На руки ключі віддавати;
To буду я до темніці приходжати,
Temніцю відмикати,
Вась всіхъ, біднихъ невольниківъ, на волю
випускати».
To на святій праїзникъ, роковий день Ве-
лікъ-день,
- 60) Ставъ панъ Турецкий до мечети відвіджати,
Ставъ дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Todі дівка бранка,
- 65) Marusya, попівна Богуславка,
Добре дбай—
До темніці приходжай,
Temніцю відмикай,
Всіхъ козаківъ,
- 70) Біднихъ невольниківъ,
На волю випускай,
И словами промовляй:
«Ой козакі,
Ви, бідні невольники!
- 75) Кажу я вамъ, добре дбайте,
Въ городі Християнські утікайте;
Tільки прошуй я вась, одного города Богу-
слава не минайте,
Moему батьку й матері знати давайте;
- 80) Та нехай мій батько добре дбай,
Gruntivъ, великихъ маєтківъ нехай не
збуває,
Великихъ скарбівъ не збирає,
Ta нехай мене, дівки бранки,
Marusі, попівні Богуславки,
Зъ неволі не викупай;
- 85) Bo вже я потурчилася, побусурменилася,
Для роскоши Турецкої,
Для лакомства нещасного!»
Oй візволи, Боже, нась всіхъ, біднихъ не-
вольниківъ,
Зъ тяжкої неволі,
- 90) Зъ віри бусурмэнської,
На асні зорі,
На тихі віди,
У край веселій,
У міръ хрещений!
- 95) Вислушай, Боже, у прозьбахъ щиріхъ,
У нещаснихъ молитвахъ
- 97) Насъ, біднихъ невольниківъ!

Б¹⁾.

- На Чорному морі²⁾, на каменю биленькому,
Там стояла темниця камяная,
Цеглою муроvana,
А в тій темниці пробувало сім-сот біdnих
невольників.
- 5) Вони пробували,
Ніколи світа сонця не видали.
То дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
До темниці приходить,
- 10) Темницю одмикає,
Словами промовляє:
«То козаки, біdnі невольники, то гадайте,
Що в нашій землі за день тепера?»
- 15) Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку,
по річах познавають:
«Що дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
По чим ми можем³⁾ сеc знати?
Що ми в темниці пробуваєм,
- 20) Ніколи світа сонця не видаем!»
То вона тес зачувала
Словами промовляла⁴⁾:
«То козаки, біdnі невольники,
Що в нашій землі за день тепера?
- 25) Великодна субота!
А завтра пресвітле Христове воскресение
День-Великденъ!»
То вони тес зачувають,
Віlim лицем до сирої землі припадають,
- 30) Ой дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку
кленуть-проклинають:
«Бодай ти собі ні щастя, ні долі не мала,
Що такий великий празник роковий сказала!
Що ми в темниці пробуваєм,
Ніколи світу Божого не видаем!»
- 35) Вона тес зачуваас,
Словами промовляє:
«Що козаки, біdnі невольники!
И не лайте мене, не проклинайте:
Мене завтра наш пан турецький до мечету
буде виряжати,
- 40) Мині дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці
до рук ключи отдавати.»
Пан турецький до мечету виряжає,
Дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці
до рук ключи отдаває.
- 45) Темницю одмикає,
Словами промовляє,
Дрібними слізами обливає:
«То, біdnі невольники, ви дбайте,
В городи Християнськи утікайте,
- 50) Тількі одного города Богуслава [не мінайte,
Моєму отцеві та матінці знати давайте.
Нехай мені отець худоби не трачає
Скарбів не збуває,
Нехай мене молодої із неволі не викупає,
- 55) Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для турецької роскоши...»
Ой визволь, Господи, сіm-сот біdnих неволь-
ників на волю
- 60) На зорі ясни,
В городи Християнські.
Даруй, Господи, миру царському,
Народу Християнському,
Всім православним Християнам
- 65) На многая літа!

Антонович і Драгоманов, I, c. 233.

В. Маруся Попівна Богуславка.

Запорозька пісня.

- На синіму морі,
На біlому камені
Там стояла темная темница,
А в той темниці, там пробувало п'ятсот
козаків,
- 5) Біdnих невольников.
Що вони тридцять три літа там пробували,
Сонця праведного
І світа білого
Собі в вічі не видали.
- 10) Десь узялась дівка бранка
Маруся попівна Богуславка,
До темниці приходить,
До козаків словом промовляє.
- 15) «Ах ви козаки
Біdnі невольники:
Што ви тут тридцять три літа пробували,
Сонця праведного
Світа білого
Собі в вічі не видали,
- 20) Чи ви знаєте, що в нас день сьогодня свя-
той субота,
Завтра будеть святой день Великденъ?»
Они на колінка упадали
Дівку бранку
Марусю попівну Богуславку
- 25) Проклинали.
«Шоб ти, дівко бранко,

¹⁾ В рукописі, правдоподібно В. Білозерського, що знаходиться у Д. Н. Ревуцького (про сей рукопис у вступі до дум №№ 13 і 14) в копія цього запису під заголовком: «Про невольникив та попівну Богуславку». ²⁾ В рукописі: «морю». ³⁾ В рукописі: «ти можеш». ⁴⁾ «промовляє».

- Марусю попівно Богуславко,
Ні щастя собі, ні долі немала,
Як ти нам сей день Великденъ сказала.
30) Што наші родні будуть пти і гуляти
І нас споминати,
А нам будеть тяжко та важко
У неволі пробувати». «Не лайте мене, бідні невольники, і не про-
клинейте!
- 35) Пан од двору од'їджатиме,
Ключи мені у руки уручатиме,
То я буду на білій світ вас вищущати.
То ви біжите,
Только города Богаславї не миніте,
40) Там моєму отцеві накажите,

Што нехай монетов не збуває,
Мене відсія не викупляє,
Бо вже я потурчилась
І побесурменилась
На турецькі ласощі і на лакомини». Візволь Господи нас, бідних невольників
на волю,
В край веселій,
У мир хрещений
На ясні зорі
В городи християнські.
Християнському миру на здравіє
І на многіє літа.

П. Мартинович, Записи, с. 256.

Г. Про Марусю Богуславку

1. Гей, що на Чорному морі
Та на тому білому камені,
Там стояла темниця кам'яна. 45)
2. Гей, там стояла темниця кам'яна,
А в тій темниці пробувало
Сімсот бідних козаків,
А в неволі пробували, 4 + 4
Та Божого світу
І сонця праведного не забачали.
5) 3. Гей, то дівка-бранка
Маруся, попівна, Богуславка,
А все добре дбає,
До кам'яної темниці прибуває,
Гей, до козаків словами промовляє:
„Козаки, ви бідні невольники!
Чи ви знаєте,
Що в нашій землі
Та й день за тепера?“ 60)
4. Гей, то козаки, бідні невольники
А все зачували,
Та й до дівки-бранки,
Марусі, попівні, Богуславки,
Словами промовляли, 3 + 4
Сльозами проливали, 3 + 4
25) 5. Дівку-бранку, Марусю, попівну,
Богуславку називали:
„Гей, ти дівко-бранко, 6
Марусю, попівно, Богуславко,
А все добре дбаєш,
Хотяй ми тебе дівкою-бранкою на-
зываєм, 6
По чому ми знаєм, 6
Що в нашій землі християнській
Ой день за тепера?“ 6
30) 6. „Гей, козаки, ви бідні невольники!
Ще й у нашій землі та тепера
Великодня субота,
А завтра дасть Бог святий день,
Сороковий день, ой Великденъ“. 5 + 4
40) 7. Гей, то козаки тее зачували,
До дівки-бранки,
Марусі, попівні, Богуславки
Словами промовляли, 3 + 4
8. Сльозами проливали, 3 + 4
Гей, та дівку-бранку, 6
Марусю, попівну, Богуславку
Кляли проклинали: 6
7. „Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно, Богуславко,
Щастя-долі не мала,
Як ти нам святий Великденъ ісказала! 50)
8. Як ми вже в неволі пробували
А ще в темній темниці проживали,
Аж за тридцять три год
Світа Божого не забачали...“
9. То дівка-бранка,
Маруся, попівна, Богуславка
А ще добре дбала, 6
Козакам сказала: 6
„Ей, козаки, ви бідні невольники!
Не лайте мене,
Не заклиняйте мене!
Гей, як діждемо святого Великодня,
То буде наш пан турецький
До мечеті од'їджати, 4 + 4
To буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні, Богуславці,
Ключі на руки віддавати, -- 5 + 4
Буду на руки приймати,
До кам'яної темниці прибувати.
10) 10. Ой, то буду до кам'яної темниці
Прибувати, отвирати, 4 + 4
Вас, бідних невольників,
А з кам'яної темниці випускати.
11. Гей, ви козаки, ви бідні невольники!
А ще добре дбайте, 6
В города християнській утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте!
12. І города Богуслава не минайте.
До батька до мого й матері прибу-
вайте,
І батьку моєму та матері
То знатъ давайте:
Нехай буде батько і мати
Та ще добре дбати,
To статків-маєтків не збувають, 6 + 4

85)	Великих скарбів не збирають.	5 + 4	95)	На ясні зорі,	5
	Моєї голови			На край веселий,	5
	А з тяжкої неволі не визволяють.			Міждо мир хрещений!	6
13.	Бо вже я потурчилась,		14.	Даруй, Боже милости вашій	
	Побусурменилась			І всім військам запорозьким.	
90)	Для роскоші турецької,	4 + 4	100)	І всім слухающим головам	
	Для лакомства нещасного".	4 + 4		І всьому товариству і кревному і сер-	
	То визволь нас, Господи,	4 + 3		дешному	
	Із тяжкої неволі,	4 + 3		Пошли, Боже, на многая літа	
	Гей, на тихі води,	6		І до конця віка ¹⁾ !	6

Ф. Колесса, I, с. 163.

Г. Про Марусю Богославку.

1.	Та на Чорному морі, Та на камені білому, Там стояла темниця темненька.	4 + 6	15)	Скажіть-же мені, Що в вас тепер в християнських городах за	
2.	Та й у тій-же темниці	4 + 3		день?"	
5)	Було сімсот козаків, Бідних невольників.	4 + 3	4.	А тоді козаки. Бідні невольники,	6
	Що вони тридцять літ у неволі пробували, Та білого світа і праведного сонечка не видали, Та й празника святого різдва й велиcodня не			Бідні невольники,	6
10)	3. Прийшла до їх дівка Маруся, бранка, Попівна Богуславка, Стала тихо словами промовляти: „То ви козаки, Бідні невольники!"	25)	20)	Стали плакати, ридати, Та до дівки Маруся, бранки, Попівни Богуславки, Словами промовляти:	
	знали.	26)		„По чім то ми можем сей день знати, Як ми тридцять літ у неволі пробуваем, Та білого світа і праведного сонечка не видаем, Та й і празника святого різдва й велиcodня не	

Ф. Колесса, II, с. 194.

Д. Про Марусю Богуславку.

5)	Гей! На Чорнім морі І на білому камені, Там стояла темниця І в тій темниці Сімсот бідних невольників страдає. То до їх дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка	10)	To козаки, бідні невольники, Тес зачували, Дівки бранки, Маруся, попівни, Богуславки
	приходжає,	15)	У лиці, в вічі видом не видали І вни її по голосу пізнавали. „Гей, дівко бранка, Маруся, попівна Богуславка!
	До їх слова промовляє: „Гей, козаки, ви бідні невольники! Вгадайте, що в нас сьогодні за день тепер".	19)	Як-же ми можем тобі Сей день узнати? Що ми вже тридцять років У тій турецькій неволі бусурменській".

Ф. Колесса, II, с. 145.

¹⁾ Наголоси з причин технічних означені курсивом.

5. СОКІЛ.

Дума про Сокола належить до «богуславської групи» і представляє, як і інші дві, одну з сторін невільницького ренегатства, а саме найбільш небезпечну і огидну: змушення ренегата над іншими невільниками. Як і в інших двох думах, ренегат називається типовим для сеї групи іменем: Іван Богословець—Богуславець. Як і інші думи цього циклу, дума про Сокола дуже мало звісна, напевно вона звісна в репертуарі тільки трьох кобзарів—Вересая й Івана Кравченка-Крюковського та учителя Кравченка—Губи. Записана вона чотири рази, мабуть на протязі досить недовгого часу.

I. Варіант А—Костомаровъ, Историческое значение южно-русского народного пѣсеннаго творчества; друкувалось в «Бесѣдѣ» 1872 р., передруковано в «Собраниі сочиненій», т. XXI, с. 645. Звідки здобув Костомаров сей текст, не знати.

Варіант Б—Записки Юго-Западного отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, т. I, Київ, 1873, с. 16; текст записаний від Остапа Вересая з Калюжинець Прилуцького повіту.

Варіант В—«Украинські записи Порфирия Мартиновича» в Київській Старині, 1904, лютий, с. 298. Окремо 1906, с. 38. Текст записаний в 1870-х рр. від Івана Кравченка-Крюковського з Лохвиці.

Варіант Г—В. Горленко, Иванъ Крюковскій, «Кievская Старина», 1882, т. IV, с. 493—текст Крюковського; коли записано, не сказано. Сей текст подаємо в примітках до старшого варіянту Крюковського. Горленко згадує, що Братиця умів теж сю думу: його навчив якийсь інтелігент в Ніжені з запису Вересая вар. Б. Чи були які-небудь відміни в Братицінім співі, Горленко не каже.

II. Найстарший варіант сеї думи, вар. А, від Костомарова, лишився зовсім поза увагою дослідувачів, що завжди вважають за перший запис варіант Б. Однаке він заслугує великої уваги. Тимчасом як варіанти Б і В дуже ріжняться своїм стилем, але зовсім однаково оповідають саме оповідання думи, вар. А оповідає його досить відмінно: тут описується 1) як за відсутністю Сокола стрільці забирали Соколя; 2) побут Соколяти в неволі; 3) поворот Сокола; 4) розмова з Орлом; 5) визволення Соколяти. В вар. Б і В перший і другий епізод оповідання пропущено, а тим самим і дальші частини вийшли дещо відмінно. Дуже цікава і та обставина, що сам початок варіантів А і Б майже тотожній у всіх подробицях вислову, явище рідке серед варіантів ріжного походження, властиво небувале. Деякі слова, що ріжнять В від А, знаходяться в вар. Г того-ж кобзаря (напр. «смотрѣли» як в А, замість «увидали» в В). Зате закінчення вар. А значно більше до вар. Б. Все се робить таке вражіння, що варіанти Б і В вийшли від вар. А як основного типу: вар. А послужив їм взірцем. Пояснити сей факт не дуже легко, головно тому, що ми не знаємо нічого про вар. А. Повна його анонімність викликає навіть сумнів—чи не є се власна композиція Костомарова з легкодушніх 1830—40-х рр., коли в фольклорі так багато підроблювалось. Коли приймемо думку, що се підробка, то дальші варіанти доводиться пояснити тим, що Крюковський і Вересай переняли сю думу з інтелігентських рук. Ale ся теорія має значні труднощі. Перша та, що передати думу двом кобзарям значно трудніше, ніж навчити одного (як пр. Крюковський навчився «думи про Т. Бульбу», або кобзар Древкін—«Афон-Гори»). Друге те, що вар. А має сліди деякого перебування в народі: сього фальсифікатори дум не могли підяк скопіювати. Варіант пересипаний повторюваннями, типовими для кобаарів,—тимчасом редактори народніх записів звичайно скрочують їх як-раз і скупчулють.

Інша можливість пояснення взаємин всіх трьох варіантів та, що вар. А був записаний від кобзаря тої самої школи, з якої безпосередньо, або через товаришів переняли сю думу Вересай і Крюковський. На перешкоді рішучому висновкові стоїть наше незнання території, звідки вийшов вар. А.

Однаке можна означити її приблизно: вар. **Б** записаний від прилуцького кобзаря, але такого рухливого, що трудно вважати його репертуар за спеціально прилуцький. Вар. **В** (і **Г**) записано в Лохвиці—сусіднім повіті. Але Крюковський оповідав, що «Соколів» він переняв не від свого майстра, а від захожого кобзаря—знов з Прилуцького повіту. Се вказує нам, що Сокіл був все-ж таки прилуцьким «нумером». Однаке вар. **A** ріжниться від сих двох (чи трьох—разом з учителем Крюковського) варіантів, які ми можемо вважати за прилуцькі, і ми мусимо відкинути думку, дуже спокусливу про те, що вар. **A** був записаний від самого Клима Губи, учителя Крюковського. Лишається необхідним допустити третє, що дума про Сокола існувала ще в інших школах, де розроблялась трохи інакше ніж в прилуцькій редакції, і де був записаний вар. **A**. До Лохвиці Сокіл прийшов з заходу, і можна допустити, що вар. **A** територіально знаходився ще далі на захід: належав до Ніженського або Козелецького повіту. Не далі на північ—бо напр. сосницький кобзар Братиця (що замолоду жив в Мені) Сокола вчився в книзі і, очевидно, не чув, щоб сю думу співав хто-небудь з кобзарів¹.

Варіанти **B** і **G** походять від одного співака, але записані в значних відступах часу, так що зовсім не покривають один одного. Що однаке ріжниці між текстами одного співака не можуть бути дуже великі або далекосяглі,—то подаємо з **G** лише ті рядки, що мають якусь відміну від старшого тексту. Ріжниці між варіантами **B**—**B** і **A** дуже невеликі, мало що більші ніж поміж варіантами Крюковського. У **B** більше підкреслена діялогова форма.

III. Друкуючи вар. **A** в «Бесѣдѣ» в 1872 р., Костомаров зарахував сю думу до невільницьких. Викидання Соколяти на вал—«се алегорія відпущення невільника на волю» (?). В теперішнім вигляді, на думку Костомарова, ся дума належить до козацької доби і то до часу розцвіту козацької пісенности, «але основа алгоричного представлення символа дуже давня, і ми думаемо,—каже Костомаров,—що перше ніж народна творчість представила алгорично подію з людського життя, ся подія вже існувала без алгорії, в більш-менш подібних рисах».

Русов в 1874 р. вважав сю думу за історію спасення невільника за допомогою св. Івана Богослова (Записки Ю.-З. отдѣла И. Р. Г. О., т. I, с. 335).

Поза тим література сеї думи зливається з тими замітками, які підсвячувалися іншим болгарським думам—особливо «Іванові Богуславцеві».

Так, в «Історії козачества въ памятникахъ южно-русского народного пѣсенного творчества» (с. 726) Костомаров, обговоривши Марусю Богуславку, каже: «Ім’я Богуславця в народній поезії козацькій якимсь чином пристало до образу козацького героя, що перейшов до невірних і служить їм; в звязку з тим і пошівна Маруся, ренегатка, стала «Богуславкою». Є ще дума про Сокола: дума алгоричного змісту, в якій козаки виступають як соколи...» і Костомаров відзначає ролю Івана Богуславця в сїй думі. Житецький вважає думу про Сокола за частину того-ж епосу, з якого виділилась дума про Івана Богуславця (див. вище сказане з приводу «Івана Богуславця»). Більше дає нам коментар Горленка до варіанту **B**. «Дума «Соколи» належить до циклу невільницького»,—каже він, переказує відомості про Івана Богословця—Богуславця, які дають «Історическая пѣсни», та додає такі інформації від самого Крюковського. Думу сю Крюковський переняв від кобваря Клима Губи, що учився в Прилуцькім повіті.—«Так собі кобзарішка був, згадує він його, він молодим і умер. Сам він сріблянський був (з м. Срібного Прилуцького повіту), так тут у нас у Жабках пристав до жінки; так года чотири чи що прожив, та й умер...» Проспівавши думу, Крюковський казав: «Це, бачте, так у плін, у неволю брали» і переходячи до власних наболілих споминів, продовжував порівняння. «Як, мовляв, були панські люди, то візьметь до себе, та мучить, мучить того бідолашного чоловіка,—от як і мене... То воно так і зложено. От про християнську землю так і нема, щоб ізмучили під кінець жизні чоловіка,—а все невір! Тоді воно було так,—і тепер те-ж саме». В сих словах Горленко бачив натяк на болгарські відносини.

Довгий і дуже цікавий коментар дав думі А. Лисовський²). Він надає її величезне значіння: зрозуміти її, каже він, се зрозуміти всі інші думи (він має на увазі історичні думи, особливо Ганджу Андібера, див. нижче). В думі про Сокола за найзамітнішу рису він вважає її алгоричну форму. Під алгорією, каже він далі, знаходимо зовсім дозрілу філософічну думку. На диво, ми здібаємо ту

¹⁾ Кобзари и лирники, «Кievская Старина», 1884, кн. I, с. 44.

²⁾ Опытъ изученія малорусскихъ думъ, Полтава, 1890, с. 47—49.

саму ідею, котру відкрила увільнена європейська думка XVIII в. Що таке неволя? Се срібні пута панських звичок, жемчуг панської розкоши, відповідає алгорично дума. Се золоті кайдани цивілізації, навик до розкоши, перетоншенні смаки і потреби культурного життя, відповідає Руссо. Хто вільний і щасливий? Той, кому вільний світ по світу походить, хто відмовиться від розкошів панського життя (каже дума). Первіні ловці і рибалки, відповідає Руссо. Відки з'явилася в думі ся дозріла думка? І чия ся оригінальна філософія? Така думка зрозуміла у Руссо, який бачив всі язви цивілізації із розпути прийшов до повного заперечення її. Але звідки з'явилася вона у нас, в наших думах, в нашім нехитрім життю, зовсім не зараженім їддою цивілізації? На се питання Лисовський відповідає прикладом козака Нетяги з його обдертою одежею: хоч він, мовляв, має і сап'янові боти і дорогі шати, та свідомо нехтує сею панською одежею, а з нею і панською ласкою, бо вище цінить свою людську гідність. Се здорована філософія, що з'явилася завдяки щасливим обставинам козацького життя, які протягом віків дозволяли козакові Нетязі бути паном своєї долі. Разом з тим ся філософія вільна від пессимізму Руссо. «Козак Нетяга відкидає срібні пута і дорогий жемчуг, але відкидає лише як умови рабства». Окрім сеї філософічної сторони думи Лисовський відзначив в думі її ліричну сторону. А саме, побивання батьків за дитиною, що знаходиться в Царгороді—«епічнім місці неволі». Ось в сім лірічнім звороті, каже автор, ви нарешті чуєте слова козака Нетяги без гумору, без жартів, серйозного. «Ледви чи пізнаєте ви в сім ліричнім тоні, в сій сумній журливій постаті блискучого і дотепного героя реалістичних дум». На питання, що значить ся зміна, автор дає дві відповіді (властиво-ж одну). Вичерпалося джерело запорозького гумору, а сталося се, коли історична тяжба козака Нетяги була програна на його шкоду. Пани вже не викликають у нього жартобливих наспіхів.

«Як борець, що втратив в битві все, козак Нетяга замкнувся в своїй непримиренній ненависті до ворога. І його остання дума подібна до заповіту старого вояка, в котрім він вказує свому синові на свого немилосердного ворога,—заповіт тим більше наповнений ліричним почуттям, що старий вояка не має вже віри в свої сили, ані довір'я до сил свого молодого сина, ані навіть довір'я до його охоти продовжити боротьбу батька. Може тому і побивається так старий сокіл за молодим соколям. Може тому й дрижить слізами його голос, коли він каже: «ей, соколя мое, бездольне, безродне!»

Житецький, що знав тільки вар. Б, не висловлював жодних сумнівів про автентичність сеї думи, він бачив в ній вислів потягу до «вільного світу» козаків, що затягав їх на степи широкі, ужити життя, поки його стане (Мисли, с. 23).

Брофеїв (VII, с. 59—60) висловлює таку думку про «Сокола»: «Ми вважаємо сю думу штучною через незвичайність деяких місць її: соколи несуть яйця, «стрельці булахівці» крадуть соколя. Незвичайні епітети: «гніздо щерлатное», «яйце жемчужное». Надто мало віри й memo варіантові З-ому» (наш Б). Чому се недовір'я висловлене було саме старшому тексту Крюковського, не зрозуміло.

Над сею думкою Брофеєва спиняється І. Каманін в статті: «Українські богатирі козацького періоду» (Записки Українського Наукового Товариства в Київі, XI, 1913), в якій маємо і найдовшу замітку, присвячену сій думі. Він рішуче відкидає всі сумніви, і доводить, що дума про Сокола належить до найстарших, але додає, що ті автори, які прилучають сю думу до невільницьких, теж помиляються. Та з дальшого неясно, чим сей погляд протирічить поглядові самого Каманіна. Його інтерпретація сеї думи така: хоч дума записана на Полтавщині, але створена вона мусіла бути на Волині або Брацлавщині, де в XIV в. існували болохівські оселі, з яких він виводить стрільців-булахівців думи. «Під Соколом розуміємо тут багатого і войовничого Поляка-магната, який ставить свій замок в неоселенім безлюднім місці. Шукаючи живности, він, мабуть, збуджує неприязні почуття до себе у болохівської людности, і вона руйнує його замок, а сина продає в турецьку неволю. Епітети: «щерлатне гніздо» і «жемчужне яйце» вказують на багатство та значність войовничого пана, що оселився серед болохівців; варти уваги також і епітети: бездольне і безрідне дитя, себ-то дитиця, відірвана від свого роду, що зістається в Польщі, яка через свою недолю попала в турецьку неволю. Нарешті зроблений Соколом висновок, що для нього буде корисніше «гуляти в чистім полі», показує, що Сокіл зрозумів невигоду і шкідливість для себе ворогування з місцевою людністю і признав необхідність жити по-козацьки—себ-то гуляти в чистім полі».

Не спиняючись на сих відважних висновках, мусимо тут тільки завважити, що ся теорія зовсім не виводить думи з категорії невільничих: увільнення з неволі чи то польського шляхтича, чи укра-

їнського юнака—мотив однаково невільничий. Також не розриває ся теорія звязку Сокола з іншими думами про Богуславців-ренегатів. Яка-б не була вартість теорії Каманіна, нам здається, що вона не збиває тих думок, що кажуть нам прилучити думу про Сокола до «Богуславської групи».

З приводу діалогів птахів, що здаються дивними Єрофееву, Ф. Колесса (Думи, с. 90) висловлює увагу, що такі сцени досить розповсюджені в українських народних піснях—особливо мотив «розмови орла з соколом».

Возняк (Історія української літератури, т. III, с. 481), приймаючи думку, що дума малює в символічній формі неволю і визволення, погоджується з Каманіним в тому, що добачає в герою думи дійсно якогось «визначного провідника козацького лицарства».

A.

- Вилинули соколи із чужої сторони,
Сіли - пали в лісі, на привоздобному дереві
opici,
I звили собі гніздо драгоцінне, щерлатнєс,
I знесли вони собі яйце жемчужнєс,
5) I вивели вони собі дитя бездольнєс.
I полетів старий сокіл на чужу україну жив-
ности доставати;
Він живности не достав,
А тільки безрідне та бездольне ясне соколя,
свое рідне дитя, утеряв.
10) I шли¹⁾ стрільці булахівці (?) із Царегорода²⁾,
Щерлатнєс гніздо усмоктріли,
Оріх дерево ізрубили,
I бездольне, безрідне ясне соколя собі забрали,
Ta в Цареград його заношили³⁾,
Ta Івану Богословцеві на утіху йому од-
давали.
- 15) Срібрені пути йому на ноги накладає,
I жемчугом глаза⁴⁾ йому закриває,
I по Цареграді он похожає,
Свое серце звеселяє
I душу свою ясним соколям утішає.
20) A старий сокіл з чужої україни прибуває,
Сизокрилого орла на своїй україні стрічає:
«Ой, здоров, здоров, сизокрилій орле!
Як ти тут живеш, проживаєш,
На своїй україні пролітаєш?
25) Чи чув ти, прочув, чи бачив, пробачив,
Чи мое дитя бездольне, безрідне, ясне соколя,
на моїй україні хоч мало ще гуляє?»
«Е гей, ні, ясний соколе, твого дитяти на сій
україні немає,
A твое дитя бездольне, безрідне, ясне соколя,
У вірі бусурманській,
30) У каторзі турецькій,
У городі Цареграді пробуває,
У Івана Богословця на його втіхи проживає». To старий сокіл до орла сизокрилого сло-
вами промовляє:
«Як-же мені свое дитя бездольне, безрідне,
ясне соколя, у вічі увидіти,
35) Свое серце звеселити?»
Сизокрилій орел до його словами промовляє,
Бить-то. (будто) гірко плаче-ридає:

«Ти не знаєш, старий соколе, що робити.
Полети ти на Царгород город, жалібненсько
заквили,

- 40) Своїм голосом віру бусурманську, каторгу ту-
рецьку звесели,
A свому дитяті бездольному, безрідному, ясно-
му соколяті, всю правду скажи:

Нехай він на серебрені пути не взирає,
На жемчуг не поглядає,
Що йому там хороше жити,
6) є що їсти, є що пити,

Та нехай воно собі козацький звичай знає:
Як Іван Богословець буде по Царграді городі
I його на руках носити,

Гуляти

- 50) То воно собі так безпечне головоньку свою
нехай склоняє;

To Іван Богословець буде велике милосердіє
мати,

Буде з своїх рук слугам oddавати
I слугам своїм промовляти:

- 55) Ой ви слуги мої дорогій
Возьміть срібні пути дитяті бездольному, без-
рідному, ясному соколяті, з ніг скидайте

I жемчуг з головоньки з очей здіймайте,
Ta за Цариград город виходжайте,
Ta на високий вал його викидайте,

Чи не буде тихий вітер повівати,
60) Чи не буде дитя безрідне, бездольне, ясне
соколя здоров'я собі мати».

Го⁵⁾ вони тес зачували

Za Цареград город виходжали,
Дитя бездольне, безрідне, ясне соколя, на ви-

сокий вал викидали.

А старий сокіл свої крила на землю спускає,
I свое дитя бездольне, безрідне, ясне соколя,
на крила хапає,

Ta під висоту підношає.

До свого дитяти бездольного, безрідного, ясно-
го соколяті, промовляє:

«А що мое дитя, ясне соколя, чи лучче в Цари-
граді у Івана Богословця проживати,
Чи лучче по білому світу ганяти?

¹⁾ Може: Ішли. ²⁾ Знак запитання Костомарова. ³⁾ Мабуть: заношили. ⁴⁾ Костомаров вважає сей вираз за «новійший анахронізмъ», але порівн. нижче, дума № 11, вар. С, ряд. 59. ⁵⁾ Мабуть: То.

- 70) Ой-же лучче, дитя мое бездольне, безрідне, ясне
соколя, по білому світу гуляти,
Ніж у Івана Богословця у городі Цариграді,
у вірі бусурманській, у каторзі турецькій
пробувати.
Го⁵⁾ старий сокіл ясний через Царград город
перелітає,
- 5) Знесли яйце жемчужное,
Да і сплодили собі дитя—
Бездольное безродное соколя.
Як полетів ясен сокіл у чисте поле
Живности доставати;
- 10) Ой да живности не достав,
А соколя свое, бездольне безродне дитя,
утеряв.
То сокіл прилітає,—
Аж ёго соколяти немає;
То сокол літає,
- 15) Та орла питает:
„Орле брате! чи не бачив ти мою соколяти,
Бездорного бездольного дитяти?
Чи ёго сильні дощі затопили
Чи буйні вітри заносили?“
- 20) „Соколе брате! твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А їшли стрельці-булахівці¹⁾,
Тай набачили твоє гніздо шарлатное,
- 25) Та взяли твоє соколя, бездольне безродне
дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужью²⁾ очі завішали,
Та понесли у город у Царигород
- 30) До Івана Богословця.
А Іванъ Богословецъ по ринку ходить,
Твоє соколя безродне бездольне на руці
носить;
Та як би ти, соколе брате, добре дбав,
Та над город, над Царигород налітав, та
на валу сідав,
- 35) Та як би ти жалібно квилив і проквиляв,
Щоб твоє соколя зачуvalо
Та смутно ся мало і головку склоняло і
крилечка опускало,

Вилинули соколи
С чужої сторони,

¹⁾ Булахівка—то або вулиця, або що у селі, а може й село. Прим. Вересая.
²⁾ Жемчуж—то щось дорогое.
³⁾ Співаючи сей-же твір декілька літ пізніше, сей-же співак робив такі зміни у тексті, що їх записав В. Горленко (варіант Г): ²⁾ І сіли, угали. ³⁾ превольдобному.

- To він жалібненько квиливъ, проквилявъ,
Царград город кляне, проклинає:
75) «Хоч ти, Цареград город, на все не жаден,
На срібло та злато,
У тобі хороше жити, є в чім людям ходити,
Есть що їсти й пити,
79) Но тільки чоловікові нема одрадости!»
Костомаров, Историч. значеніе, с. 645.

Б. Невольницька.

- Ой то чи не мог би Іван Богословецъ
Великого милосердия мати
Чи не звелів би він з ёго ніг
40) Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужи позбирати;
Та чи не звелів би він ёго на вал вино-
шати?“
Так сокол добре дбав,
І на город Царигород налітав,
45) І на валу сідав, жалібно квилив - про-
кивляв.
То соколя зачувало.
Смутно ся мало,
Головку склоняло,
І крилечка опускало.
50) Ей то-ж-то він, Іван Богословецъ,
Велике милосердие мав
Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав;
Тай звелів ёго на вал виношати:
55) „То як буде воно утікати,
Так я велю ёго взнов забірати,
Та до мене приношати!“
А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу висоту гору підношав:
60) „Ей, соколя мое, бездольне безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
65) Ей то-ж то у панів есть що пить і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити.
Ей як то б'ється птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей то так-то б'ється отець і мати
70) Об своїй кревній дитині.
Дай Боже на здоровье на многі літа.
Всім православним християнам
На многі літа
74) До конця віка!

О. Вересай, Записки, I, с. 16.

В¹⁾. Про сокола.

(Невольницька).

Сіли впали²⁾ у лісі
На превоздобному³⁾ древі опici,

- 5) Ізвели собі гніздо щерлатное⁴⁾,
Ізнесли яйце жемчужное⁵⁾
І вивели собі дитя
Бездільне,
Та⁶⁾*безрідне,
10) Ясне соколя.
То як полетів сокіл старий⁷⁾
На чужу україну живности доставати,
То він⁸⁾собі⁸⁾ живности не достав,
Тілько⁹⁾ бездільне своє⁹⁾ та безрідне ясне соколя утеряв¹⁰⁾.
15) То він у¹¹⁾ свою україну прилітає,
Свого бездільного та безрідного соколяті на місті не застас¹²⁾.
То він сизокрилого орла стрічає¹³⁾
І до¹⁴⁾его словами¹⁴⁾ примовляє^{15):}
«Ей, сизокрилій орле^{16),}
20) Чи ти¹⁷⁾ не чув, чи не прибачив^{18),} де то мое дитя,
Бездільне та безрідне ясне соколя поділося¹⁹⁾.
Ей¹⁶⁾ то сизокрилій орел тес зачуває,
До ясного сокола словами примовляє:
«Ей то ти то ясний соколе²⁰⁾!
25) Їхали²¹⁾ стрільці
Булахівці
З города¹⁶⁾
Царигорода^{16),}
Та твоє гніздо щерлатное увидали²²⁾
30) Та¹⁶⁾ оріх дерево зрубали,
Та твоє дитя,
Бездільне
Та безрідне²³⁾
Ясне соколя
35) Забрали,
Та в город Царіград заношли²⁴⁾
Та²⁵⁾ Івану Богословцю на утіху продавали.
То то Івась Богословець єго забірає,
Золоті пута²⁶⁾ на ноги надіває
40) І жемчугом очі запускає,
По Царигороді гуляє

I ясне соколя на руках носить, серце свое утішає^{26).}
То як би-ж ти²⁷⁾, ясний соколе, над Цариград город надлетів,
Та жалібненсько заквілив^{28),}—
45) Хай твое дитя,
Бездільне та безрідне соколя,
Не так то весело буває,
Не якої птиці не ввижає,
Головку склоняє,
50) То чи не буде Іван Богословець велике ми-
лосердіє мати.
Чи не буде его на високий вал викидати.
То ясний сокіл тес зачуває^{29),}
Над город Царигород надлітає,
Жалібненсько проквиляє.
55) То ясне соколя тес зачуває,
Свою головку низенько склоняє,
І очі під ліб пускає.
То Іван Богословець на єго поглядає,
Важко здихає,
60) До своїх слуг словами примовляє^{30):}
«Ой ви, вірні мої слуги³¹⁾!
Возьміть оце дитя^{16),}
Бездільне та безрідне соколя^{16),}
Та золоті пута з ніг скидайте^{32),}
65) Жемчуг з очей здіймайте^{33),}
Та на високий вал виношайтے^{34),}
Та на тихий вітер єго пускайте^{16).}
Буде³⁵⁾ на єго тихий вітер повівати,—
Чи не буде воно на своє здоров'я змагати».
70) Ой у съватую неділеньку барзо рано поранені¹⁶⁾
Бездільне та безрідне ясне соколя забірали^{36),}
Золоті пута³⁷⁾ з ніг скидали^{38),}
Жемчуг з очей знімали^{39),}
Та¹⁶⁾ на високий вал виношали^{40),}
75) На тихий вітер пускали^{41).}
То ясний сокіл на сиру землю крильця свої спускає⁴²⁾

4) Ізвели... щерлатне. 5) А знесли... жемчужне. 6) Бракує. 7) старий сокіл. 8) Та живности. 9) а свое бездільне. 10) В варіанті Г тут додано 4 рядки:
Шли стрільці-булахівці
Щерлатне гніздо усмотріли
11) То старий сокіл на. 12) Та свого дитяти бездільного та безрідного ясного соколяті на місті не заставає.
13) То він то жалібненсько квілить-проквиляє
Сизокрилого орла в вічі забачає
14) Та словами до його. 15) Додано: Гірко плаче, дрібними слізами проливає. 16) Бракує. 17) Додано:
сизокрилій орле. 18) бачив, рядок кінчиться. 19) Де мос бездільне та безрідне дитя. 20) Ой, соколе ясний.
21) Шли. 22) Та щерлатне гніздо твоє усмотріли. 23) В варіанті Г рядки 31—33 так: Та твоє безрідне-бездільне.
24) Та сребране пута на ноги надівали
Жемчугом очі йому закривали,
25) Та у Царіград-город. 26) Рядків 38—42 бракує. 27) Далі: соколе старий, полетів на Царіград-город.
28) В варіанті Г замість рядків 44—51:
То буде Іван-Богословець у Царіграді-городі гуляти
Твоє дитя, ясне соколя на руках держати
То нехай воно в Івана Богославця на руках не так
безпечно просвіщає
29) Рядків 52—59 бракує. 30) промовляти: От уже довжно бути, що бездільне та безрідне дитя, ясне соколя здорове не буває. 31) ви слуги мої вірні! Ви добру безпешність собі майте, 32) Срібні пута з ясного соколяті з ніг здіймайте. 33) І жемчуг із очей іскидайте. 34) Його виношайтے. 35) Чи буде. 36) То слуги тес зачували.
37) Сребране пута. 38) здіймали. 39) скидали. 40) ясне соколя виношали. 41) Із рук його на сиру землю пускали.
42) сокіл велике милюсердіє має
Та на сиру землю сідає,

[⁴⁵) своє дитя,
Бездільне та безрідне ясне соколя,
Поспішно¹⁶⁾ на крила хватав,
80) Під⁴⁴⁾ високу висоту залита⁴⁵⁾,
Та город Царигород⁴⁶⁾ заклинає:
«Оже хоч ти, Царигород город, на сребро-зо-
лото багатий,
Шо є в тобі шо їсти і пити

1) хороше ходити,
85) Та немає чоловікові одрадости⁴⁷⁾.
Услиши, Господи, у прозьбах
У непщетних молитвах⁴⁸⁾
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
90) На многая літа,
91) До конця віка!

П. Мартинович, Записи, с. 38.

⁴³⁾ Та. ⁴⁴⁾ Та під. ⁴⁵⁾ Додано: Жалібненко квілить проквиляє. ⁴⁶⁾ Та Царіград город. ⁴⁷⁾ Уступ 82—85 в
вар. Г так:
«Ой-же хота ти, Царіград-город, дорогими вещами
украшений
І в тобі серебра і золата много пробуває
Ну чоловікові одрадости ніякої не має!»
От Царіграда-города ясний сокіл одлітає
⁴⁸⁾ Рядків 86—87 бракує.

До свого дитяти словами промовляє:
«Чи лучше, каже, бездільне-безрідне ясне соколя, у
чистому полі безпечно гуляти
Ніж у Царіграді-городі у Івана-Богословця на руках
проживати».

ДУМИ ПРО МОРЕ.

6. КІШКА САМІЙЛО.

Дума про Самійла Кішку, чи краще, про його втечу з турецької неволі, одна з найдовших і найкращих дум, належить до найтревіших нумерів кобзарського репертуару. Вона записана шість разів в часі між першими роками XIX в. і 1910-м роком.

I. Варіант А—Пов'єсти малороссійськія.—Житецькій, Мысли о малорусскихъ думахъ, Київ, 1894, с. 224. Запис зроблено в першім або другім десятиліттю XIX в. в Миргородському пов. Ріжниці між сим текстом і тим, що був у Драгоманова: «кошкою Маслова», зазначені в примітці. Так само ріжнодруки Костомарова.

Варіант Б—Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и п'єсни (П. Лукашевич), СПБ., 1836, с. 15; текст записаний дослівно від сліпого бандуриста Стрічки коло 20 липня с. с. 1832 р. на Полтавщині, коло Ромна в заїзнім домі Новицького.

Варіант В—«Украинські записи Порфирія Мартиновича», Київ, 1906, с. 16. Текст записаний 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці від кобзаря Івана Кравченка (Крюковського).

Варіант Г—Н. Костомаровъ, Исторія козачества въ памятникахъ южно-русского народного пѣсенного творчества, Собрание сочиненій, т. XXI, с. 701. Текст отриманий від проф. Зайкевича, що записав його від кобзаря в Лубенськім повіті. «Исторія» друкувалась в 1880—83 рр., отже записано варіант перед 1882—3 рр.

Варіант Г—В. Горленко, Бандурист Іван Крюковський, «Кіевская Старина», т. IV, 1882. Текст записаний від Крюковського кілька літ пізніше, ніж се зробив Мартинович. З огляду на великі відміни сього тексту від старшого співу Крюковського друкуємо його в цілості, зазначаючи відмінні місця курсивом.

Варіант Д—Ф. Колесса, Мельодії до українських народних дум, серія II, с. 1; записано від лірника Скубія з Лелюхівки Кобеляцького пов. 1909 року.

Варіант Б був передрукований Максимовичем зі змінами, що зазначені під текстом. Окрім того сей-же текст надрукував А. С. Афанасьев в «Памятниках и образцах» 1853 р., с. 214. Сей передрук має поправки Максимовича, окрім того вокатив: паняту, княжату замінений в ньому номінативом: паня, княжа, і пропущено плач Санджаківни. Джерело при передруку не зазначено, хоч збірка Лукашевича тоді вже була видана.

II. Першим з'явився в друку варіант Б, що довго вважався одиноким екземпляром сеї думи. Він же й донині найповніший і найдовший—379 стихів. Варіант А з'явився в друку доперва в 1880—83 рр. в праці Костомарова, але друкованій уривками,—в ціlosti ж він вийшов в «Мислях» Житецького в Київській Старині 1893 р. Вар. А коротший від Б—214 стихів, загалом простіший від Б, і має інше, коротше закінчення, поза тим належить до одного типу, бо обидва варіянти дають одинаковий образ головних подій.

Інший тип представляє варіант В—Г Крюковського. Тут подія представлена значно відмінно; вона більше здраматизована, скучена, утеча відбувається майже слідом за поневоленням Кішки, і більший натиск положено на поворот—зістріч поворотців з новим персонажем, дідом Соленком. З нижче наведених слів співака видно, що тут відогравались ще якісь сцени, що підносили значіння сеї нової фігури: дід Соленко оповідав, як Турки його в полон брали.

Варіант Г, фрагмент, очевидно стояв більше до сього типу думи про Кішку ніж до старшого А—Б (розуміється слово старший уживаемо тут тільки в розумінні записів думи, але сі записи правдоподібно більші до первотвору).

Окрім сих друкованих записів треба зазначити, що Крюковський чував сю думу від пирятинського кобзаря Гордія і від свого майстра Вовка, отже можна мабуть сказати, що на Полтавщині се не була рідка дума, але з інших частей України її не чуємо.

Вже Крюковський називає її старою думою: Горленкові він казав, що не співав її вже літ двадцять—хоч се не вірно, бо співав її Мартиновичеві 5—7 літ перед тим, але, як видно, він і тоді не пам'ятив її цілої. І от по такім забуттю бачимо її знов в репертуарі Скубія—1909 р. В тім часі Скубій мав 50 літ, а осліп на 10 році життя, отже учивсяного лірництва в 1870-их роках: тоді саме, коли Крюковський вже забував свого Кішку. На наше запитання О. Сластьон, який записав уривок Д для Ф. Колесси, ласкателів відповів, що Скубій знов сю думу тільки через п'яте десяте. Сей варіант був трохи подібний до вар. В—Г (Крюковського).

О. Сластьон згадує теж, що думу про Самійла Кішку добре співав пан-майстер Юхим Бутовський, що помер 1924 р. в Попівці Миргородського пов. Від Бутовського записав сю думу якийсь д. Труш, кажуть кобзарі¹⁾.

Всі варіанти Самійла Кішки записані на Полтавщині в її північно-західній половині, в місцях досить далеко розкиданих. Дві редакції сеї думи А—Б і В—Г—Д територіально не протиставляються виразно одна одній. Ми можемо допустити досить близький звязок між Лохвицею і Лубнями, вар. В і Г; але вар. Д, з Кобеляків, відомий тільки в фрагменті, не позволяє нам зробити певних висновків що до поширення сеї, скажім, лохвицької редакції. Вар. Б записано коло Ромна, досить осторонь від сфери поширення другої редакції; він настільки відмінний від вар. В—Г—Д, що можемо вважати його місцевим, роменським варіантом. По аналогії з ним вар. А, записаний десь коло Миргорода, можна теж приділити до сеї школи; приклад думи про Олексія Поповича дає досить виразні натяки на те, що «Пов'єсти малоросійськія» були записані від кобзаря, який знову пирятинські думи, та можливо, що Пирятин і Ромен з кобзарського боку мали навіть деякі сполучення. Але насکільки сі дві гіпотетичні редакції Кішки, роменська і лохвицька, були диференційовані і як поширивались та їх чи не було окрім них ще інших редакцій сеї думи, сього питання сучасні шість варіантів не висвітлюють в ніякій мірі.

ІІІ. Перший видавець думи про Самійла Кішку, Лукашевич, присвятив сій думі досить велику замітку. Він констатує, що літописи не згадують імені кошового Кішки, як і взагалі мало згадують про запорозьких кошових. Підносить здогад, що за сим іменем криється якийсь звісний ватажок, але більш обачним вважає вдовольнитися вказівкою про час події, яку він бачить в згадці про гетьмана Скалозуба, що його згадує «Історія Русовъ», і тому рішає, що увільнення Кішки сталося перед 1589 р., коли взято в полон Скалозуба. Лукашевич вказав і на те, що в думі Скалозуб—Семен, а «Кониський називає його Дем'яном», се на його думку може бути помилка чи з одного чи з другого боку. «Рішучо можу сказати,—кінчить Лукашевич,—що ся дума скількістю віршів, деталями (подробностями) та істинно гомеричними описами перевищує в своїм роді всі думи в Малоросії, звісні нам дотепер». Захоплення Лукашевича сею думою проривається ще раз в примітці до ряд. 305 (його поділу), де Кішка має пррапором до козаків. Він бере в дослівнім значенню сю епічну прикрасу думи: «Тут видно всю величину душі і правдиво лицарський дух старинних Малорусів. Попавши в неволю до Турків, провідник все таки встигає спасті від наруги корогви, мабуть зірвавши їх з деревища. І, як видно, гетьман Кішка носив таємно від своїх гнобителів, під одіжю сі святі знамена слави і свободи і сі-ж корогви, по п'ятдесятчиотирьохлітній неволі, мав він приемність розпустити, побачивши своїх земляків. Який величавий сюжет для маляра!... і уява Лукашевича малює тут- же сей образ повороту «столітнього» Кішки.

Костомаров в своїй дисертації 1843 р. (с. 97) за словами подиву для сеї думи, слідом так висловлюється про її походження: не можна сказати, до якого часу належить подія, описана в сій думі—її герой міг бути Самусь Кушка кошовий, що жив 1576 р., або Самійло Кушка, гетьман, поставлений Поляками на перекір Сагайдачному.

Куліш називає думу про Самійла Кішку «славословієм» та відріжняє сі славословія від інших незвільничих дум «плачів», що закінчуються молитвами. Славословія, на гадку Куліша, склада-

¹⁾ Про сього-ж «п. Труша, сенецького, з Засуля (з-під м. Сенчі)» оповідає кобзар М. Кравченко в статті О. Сластьона в «Кіевской Старинѣ», 1902 р., кн. V. Більше про нього нижче—у вступі до думи № 14.

лися не в неволі, а вдома на честь невільників, що поверталися і, як кажуть реалістичні деталі дум, складали їх такі, що сами «попробували турецької каторги» (Записки о Ю. Р., I, с. 315).

Антонович і Драгоманов, передрукуючи сю думу в «Історическихъ Пѣсняхъ», присвятили їй великий історичний коментар, де дали погляд на турецьке невільництво, ренегатство невільників християн—турецьких посіпак, і широко спинились на історичнім підкладі фігури героя—Самійла Кішки. «Окрім багатства і реальності побутових деталів, дума про Самійла Кішку замітна ще значною, як на усну народну поезію, точністю біографічно-хронологічних даних». Згадки про Кішку в історичних джерелах Антонович і Драгоманов наводять такі: в т. з. Боркулабовськім літопису, в літопису Величка, в листі Івана Сірка до хана 1675 р., де сказано, що Самуїл Кішка був кошовим отаманом до 1575 р.; в літопису, виданім Н. Білозерським (згадується про полон кошового Кошки); в листах Станислава Жолкевського за рр. 1574—1620 (Краків, 1868) видано шість листів Самуїла Кошки, з яких видно, що він був кошовим від 1600 по 1602 р. і брав участь в походах Замойського на Молдаву і в Ливонію. В сім ливонським поході Кішка правдоподібно умер. Коментар спиняється і над іменем гетьмана Скалоуба та, зближуючи звістки про нього з біографічними даними Кішки, приходить до висновку, що Кішка був вибраний на кошового по смерті Скалоуба по повороті з полону 1600 р. Отже в неволі Кішка пробув не п'ятдесят чотири роки, а 28 («число 54,—додають коментатори,—зложене з двох епічних чисел—30 і 24»).

Дві сторінки віддано фіналові думи—звичаєві козаків обдаровувати певні монастирі зі своєї воєнної здобичі, та згадці про військо донське (варіант Б, ряд. 375) і зносинам Запорожців з Донцями.

О. Міллер, говорючи про сю думу на археологічнім з'їзді в Київі 1875 р., вазначив, що вона побудована на мотиві віщого сну, мотиві розповсюдженім в богатирському епосі¹⁾.

Досить довгу розправу присвятив сїй думі Костомаров в свої пізнішій праці «Історія козачества». Він мав тоді під руками вже не оден, а три тексти думи: **Б**, **А**—в рукопису, котрий дав йому А. Котляревський, а потім його видав Житецький, і **Г**—котрий він надрукував уривками на сс. 701—2 (ряд. 1—9) і сс. 716—17 (ряд. 10—37) свого твору. З таким апаратом Костомаров міг перевести вже основне порівнання текстів і спинитись над питанням їх розвою, тим більше, що як вазначено вище, у варіанті **Г**, Зайкевича, він вже мав представника другого типу сїй думи, який для нас представляє варіант **В—Г** Крюковського. З тих трьох варіантів, які Костомаров мав в руках, найстаршим, себ-то близчим до найстаршої форми, він вважав варіант **А** і то з таких причин: Історія сну Алкані-паші в редакції **Б** має ампліфікації, що виходять з загального тону оповідання, а варіант **A** затримує і тут більшу простоту вислову, і Костомаров вважає се за доказ близькості до старого взірця. Варіант Зайкевича, **Г**, через його короткість і недокінченість, він вважає за зіпсований і напівзабутий, тому дальший від первісного тексту (с. 704). Але головний доказ старшості **A** від **B** Костомаров бачить в переказі розмови Кішки і Бутурлака під час неприсутності Алкані-паші. В варіанті **B** «Бутурлак відмовляє Кішку від християнства; Кішка з огидою протестує; Лях Бутурлак б'є його по лиці і грозить, що буде поводитися з ним більш суворо, ніж з іншими невільниками. Турки, почувши се, хвалять відступника-ключника перед пашею. Але раптом (ні з цього, ні з того) ключник, випивши, задумав підлеститись до Кішки, захотів говорити з ним про християнську віру і почав його гостити вином... В варіанті Котляревського (**A**) все се оповідено більш натуально» (с. 705). Ще одну вставку варіанту **B** вважає Костомаров пізнішою—а саме плач дівки Санджаківни і особливо ряд. 232—4. Він називає се «образом українського життя», що зовсім не підходить до оповідання. «В варіанті Котляревського його нема і се без сумніву пізніша вставка» (с. 710). Так само на користь варіанту **A** говорить оповідання про зустріч з турецькими галерами, а саме те, що в **B** Кішка чомусь пливе до Царгороду, а не просто на Січ, і т. і. Але з другого боку, на думку Костомарова, варіант Лукашевича має і дещо старого, такого що не заховалося в **A**. Се, по-перше, уніжене поведення Бутурлака супроти Кішки, коли сей став паном галери; смерть Бутурлака від козаків по приїзді на Тендер. Се здається Костомарову цікавою рисою козацького побуту, що повинна була відбитись в старій редакції думи. «Услуга, яку відступник зробив козакам, не змила з нього плями ренегат-

¹⁾ О. О. Міллеръ, Великорусскія былины и малорусскія думы. Відбитка з «Трудовъ» 3-го археологічного з'їзду. Київ, 1876.

ства, тим більше, що то були услуги примусові. Ставши мусульманином, Бутурлак знущався з своїх колишніх одновірців і довіряти йому, лишивши його між козаками, на козацькі погляди вже не було можна. Зрадивши віру і козацтво раз, він міг зробити се і ще раз та вчинити козакам ще більшу шкоду» (с. 715). Старою рисою варіяントу Б вважає Костомаров і його закінчення. Сі спостереження дають Костомарову змогу зробити такі висновки про розвій варіянтів: «Не записуючись і переходячи (усно) від співака до співака, наша дума вже давно підпала ріжним змінам і розбилася на варіянти. Але сі варіянти не могли вносити нічого чужого побутові, духові і звичкам (приємамъ) того осередку, в котрім ся дума зложилася і вперше розповсюдилася. Кобзар чи бандурист міг по своєму надхненню додати нову рису або змінити старшу новою, але він не міг творити анахронізмів проти народного побуту і часу; він сам був занадто близький до того життєвого кругу, в котрім утворилася і стала розповсюджуватись дума, що він співав... Але з часом умови життя ставали інші; поетичне стремління (потребность) народу зверталося до інших сфер, оповідання про події в осередку, в котрім народ уже не обертався, втратили свою свіжість і перестали впливати на сердя з колишньою силою, і небагатьом давали вони розвагу. Тоді з думами стались дві зміні—одна за другою. Спочатку вони розширювались і, так сказати, пухли і надувались, тратили простоту і натуральність оповідання, приймали анахронізми супроти умов життя старих часів, віддалялись від колишнього народного смаку і приймали риси сухости і в'яlosti, що належать звичайно творам, в яких серце оповідача не має участі. Пізніше з думами сталося зовсім протилежне: вони стали скорочуватись. Кобзарі забували то одну, то другу частину думи. На трьох варіяントах думи про Самійла Кішку можемо бачити явище такої процедури, мабуть спільної всім думам. В варіанті Котляревського (А) дума ближча до своєї старої редакції, в варіанті Лукашевича (Б) вона в значній мірі підпала ампліфікації, а в варіанті Зайкевича (Г) вона вже скорочується і забувається» (с. 718).

Костомаров закінчив сі міркування поміченням, як ми тепер знаємо—помилковим, що ся дума майже вже вийшла з ужитку, і коли-б не запис Лукашевича і рукопис Пов'стей Малоросійськихъ, вона не стала-б звісна науці.

Велику розвідку думі про Самійла Кішку присвятив В. Науменко: «Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ»¹⁾. Виходячи з того переконання, що кожний твір народної поезії мусить мати якийсь історичний підклад, Науменко шукав первозвору думи про Кішку в історичних відомостях про сю особу. Для цього він спинився на вказівках джерел, вже звісних від попередніх коментаторів сеї думи, і додав ще відомість Боркулабовської хроніки про смерть Кішки в Швеції 1601 р. та про його похорон у Київі. Однаке сій звістці він не давав віри, особливо що до похорону в Київі, і взагалі весь сей перегляд привів його до того висновку, що ні одна з сих відомостей не могла вплинути на утворення думи, бо сі відомості згадують про полон, але не згадують про утечу Кішки,—тільки Рігельман говорить, що його викуплено з неволі. Се означає, на думку Науменка, що перше—пригоди кошового Кішки не мають безпосереднього звязку з думою про Самійла Кішку і друге—що дума ся зложилася в звісній нам формі значно пізніше ніж записувались історичні відомості про кошового Кішки. Інакше дума вплинула-б на сі записи, бо старі історики-літописці з повним довір'ям черпали свої відомості з творів народної поезії, коли сі твори давали якусь нову відомість. Отже Науменко припускає, що факт утечі з неволі історичний, але належить до іншого імені, а з Кішкою звязався може в хвилю, коли той вернувся з неволі завдяки викупові козаків. Сам факт утечі, думав Науменко, оповідає італійська брошуря про утечу руського офіцера з турецької неволі, що вийшла в Римі 1643 р. Увагу Науменка звернув на неї Антонович. Заголовок її такий: «Повідомлення про незвичайну подію, що недавно трапилася: про те як була взята найкраща турецька галера, що була під начальством Анти-паші Маріоля, як увільнились 207 невільників християн з Польської Русі і 70 невільників інших християнських країв, як були взяті в полон 40 Турків і 4 єврейські купці, як убито згаданого Анти-пашу з багатьма іншими Турками, і яку багату здобич знайдено на галері». Оповідається тут, як 1642 р. руський офіцер на прізвище Симонович, що був в турецькім полоні, визволився з своїми товаришами з неволі при допомозі Русина Микули, який був ключником у паші. Сей Микула, що мав довір'я у паші і ходив цілій день вільний, бо його лиш на ніч приковували до галери, наїзбирав пороху в мішок і склав його між сухарями.

¹⁾ «Кievskaya Starina», 1883, кн. II, Іюнь, с. 212—232.

Інший ренегат, зрадник Сильвестр з Ліворно доставив шаблі і так улегшив бунт. Він стався тоді, як галера була в Марморовім морю. Сцена бунту описана докладно: Симонович повинен був запалити порох, але не зміг, а огонь в його руках звернув увагу турецьких варточих—котрі одначе заспокоїлись, почувши від Симоновича, що він курить. Одначе при допомозі згаданого Сильвестра порох таки запалили і від нього погинуло багато Турків та зайнлялася галера; решту-ж Турків порубано і покидано в море. Другий епізод повісті—се зустріч невільничої галери з турецькою фелюкою, що підплила до галери за новинами. Один з Русинів, який говорив по-турецьки, запрохав Турків на галеру і таким чином взяв їх в полон. Кінчиться брошурою описом приїзду галери до Італії та описом здобичі.

Науменко вірно підкреслив значні подібності думи і брошури і головний натиск поклав на фігуру невільника - ренегата Бутурлака — Микули. Але він занадто рішуче зробив висновок, що саме подія, описана в брошурі, й стала основою думи про Самійла Кішку в тім виді, як ми її знаємо.

Один пункт на якім обидва оповідання розходяться—сватання у дівки Санджаківни Науменко роз'яснив між іншим так: «Не можна не звернути уваги на те, що «дівка Санджаківна» в думі звязана з містом Козловом, а в пісні про Івана Богуславця нарисована якесь свободна в поведенню «пані козловська», себ-то жінка важного урядника в Козлові. Правдоподібно був в Козлові подібний факт, і з того часу козловські мусульманки стали грati в думах ролю типічних самовільних жінок».

Висновки свої Науменко під кінець звів до чотирьох точок. Перше: Самійло Кішка був у неволі коло 1620 р., але утеча його не звісна. Друге—в народі ходили оповідання, а може і пісні про його полон. Третє, поворотці, що визволилися з Симоновичем, оповідали історію цього визволення, і ся історія з часом звязалася з іменем Кішки, про якого вже були старші перекази. Сі перекази, змінені і доповнені кобзарями, вилились в думу, яку записав Лукашевич в 1830-их рр., а один з численних варіантів звісний від Горленка.

А. Н. Лисовський в своїй праці про думи 1890 р. вважає думу про Самійла Кішку (він пише: Кушка) «не тільки історично вірною і автентичною», але додає, що «вона щасливо уникнула пізніших поправок і прекрасно заховалася» (с. 15). Він робить здогад, що друга половина XVI віку і початок XVII, коли нема згадок про отамана Кішку, се час перебування Кішки в турецькій неволі. Що правда, джерела не згадують нічого про обставини Кішчиної утечі з неволі, але Лисовський уважає опис думи цілком певним і безсумнівно вірним. Порівнює ще сон Алкан-паші і плач Санджаківни з Святославовим сном та плачем Ярославни в Слові о полку Ігоревім, і вважає їх тільки здивими поетичними покрасами.

П. Г. Житецький, друкуючи новий, найстарший, запис сеї думи 1893 р., погодився з висновками Науменка що до її звязку з історією Симоновича і додав, що сі висновки скріплються варіантами Зайкевича і Горленка Г і Г' (вар. В ще був неопублікований), де дід Бутурлак виведений як пещири ренегат, що в тайні зістався християнином, так само як Микула італійської брошури. Отже сі гірше заховані варіанти на ділі близчі до історії ніж старші і ціліше варіанти А і Б, але сі зате дотримали деякі деталі, як опис турецької галери, відомості про життя невільників, що свідчать про добре знання козацького побуту. Порівнюючи сі, на його думку, новіші варіанти А і Б, Житецький робить ще такі помічення, близькі до поглядів Костомарова: 1) В варіанті Котляревського (А) ріжче зазначеній тип ренегата, суворого і немилосердного; ренегат-же, представлений в варіанті Лукашевича (Б), належить до людей нерішучих, хистких і представляє переходові риси від таємного ворога Турків (варіанти Г і Г') до їх вірного слуги, котрого по повороті козаки убивають без жалю (вар. А). 2) Сам Самійло Кішка в варіанті Котляревського (А) нагадує дещо Івана Богуславця і як і сей він християнську віру ламає, а Бога милосердного в серці собі має. Тому і Лях-Бутурлак після відмови Кішки приняти бусурманську віру і після покарання Кішки за сю відмову ділиться з ним напитками, що прислав Алкан-паша на галеру. 3) Загалом варіант Котляревського (А) менше підпав ампліфікації ніж варіант Лукашевича (Б). Великий вплив на сей варіант (Б) мала дума про Івана Богуславця. Сей вплив Житецький бачить в таких моментах, як вихід козаків на беріг і побивання Турків, та жаль дівки Санджаківни на скорий виїзд Алкан-паші, тоді як Турки вже побиті і вона повинна б знати, що з галeroю їде не Алкан-паша. Все-таки в чотирьох варіантах думи (А, Б, Г, Г') Житецький бачив тільки дві самостійні редакції, що обидві могли з'явитись скоро по повороті Симоновича і під впливом переказів про Самійла Кішку. Коли-ж припустити, що вони з'явилися одна по другій, то на

гадку Житецького старшою треба вважати Г і Г' (або В, Г, Г'). Могло бути однаке і так, що всі сі варіанти входили колись в один текст, що мовляв з часом розпався на дві редакції, з котрих кожна існує в двох варіантах.

Монографія Науменка се найбільша праця про сю думу; після неї маємо лише кілька заміток про думу в Історії України-Русі, т. VII, М. Грушевського і в Студіях І. Франка, які де в чім міняють висновки, зроблені працею Науменка, головно що до історичних відомостей про самого Кішку. Сі відомості, як їх маємо в Історії України-Русі, можна зібрати так. Перша згадка про Кішку належить до 1599 р., сього року козаки ходили морем на турецькі землі в допомогу воєводі мунтанському Михайлі, під проводом старшого Самійла Кішки «з української шляхетської козаччини (з роду браславських Кошків або Кощичів, правдоподібно)». Потім 1600 р., на заклик короля іти з військом на Молдаву проти того-ж Михайла маємо лист-ультиматум від козаків з підписом Кішки, відомість про похід козаків під його проводом, арешт його по дорозі і новий вибір на гетьманство. Нарешті участь козаків з Кішкою в шведськім поході 1601 р. і остання звістка 1602 р. про смерть Кішки в битві під Феліном (сс. 247—251, 315—317).

Самій думі про Самійла Кішку в сім томі присвячена сторінка в примітці 4, с. 576—577. Відкинувши старі фантастичні дати про Кішку, переглянені вище, і згадавши італійську брошурку як прототип думи, автор каже далі: «В 1894 р. прибуло ще інше автентичне оповідання—чоловітна головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна царев за ж з алуванням. Вона була видана в Чтеннях московських і даючи справоздання з них в Записках львівських т. VII с. 22, я вказав на звязь її з думою, а проф. Антонович, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. «Мемуар'їв к'єв'їст. Южної Русі», висловив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволення Кішки, яке могло мати місце в XVI в. перед гетьмануванням його, коли жив і Скалезуб, згаданий в думі. Як гіпотеза, ся згадка про аналогічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 р., може уйти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічної звязки історичних імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько і не можна сумніватися в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причасним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тимчасом якимись невідомими шляхами дума притягає його ім'я і робить героем події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими, і т. д. Історично-побутовий образ з механічно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем».

Се той висновок, на котрім спинився дослід думи про Кішку. «Студії» І. Франка не додають нового. Він констатує тільки, що Кішка вмер з початку 1602 р., в турецькій чи татарській неволі мабуть зовсім не був, «а що до своєї військової діяльності на Білій Русі, де був писаний Боркулабовський літопис, заслужив собі на називу не чесного і хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника» (с. 246). Що до звістки про похорон у Київі, Франко думав, що «літописець занотував його тільки з наслуху, і можливо, що поклав Київ замість Канева. В такім разі фантастичну записку «Руської Достовірної Літописи» про полонення Самійла Кушка 1620 р. Турками на Щодорі треба вважати локальною канівською легендою, що повстала значно пізніше, десь в 40-х р. XVII в., рівночасно з легендою про довгочасний полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне освобождення з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних джерел мусіла виробитися серед українського козацтва в тих-же 40-х роках XVII в. і тоді-ж, а не вчасніше дала початок відомій кобзарській думі про втечу Самійла Кушки з товаришем з турецької неволі»¹⁾.

К. Арабажин в своїй розвідці про думи, переказуючи коментарі Антоновича-Драгоманова і Лисовського, назвав думу про Кішку особливо популярною,—незрозуміло чому, коли вона звісна в такім невеликім числі записів. Він вважає її також найкраще захованою думою.

Старі погляди про кількадесятирічний полон Кішки описані у думі виринають ще раз в історичному оповіданні Кащенка «Про гетьмана козацького Самійла Кішку» 1917 р. Тут передруковано думу вар. Б і використано коментар Антоновича і Драгоманова; праця Науменка не узгляднена.

В збірнику Ревуцького маємо досить великий коментар до думи, що передає висновки попереднього досліду, як він зібраний у Франка, і подібно як Міллер особливу увагу звертає на пис-

¹⁾ Студії над українськими народними піснями, Львів, 1913, с. 247.

тання пророчого сну Алкань-паші, як на одну з «самих улюблених форм всесвітньої епічної поезії від самих старих часів». Ревуцький наводить сон цариці Єлени в рос. пісні про «Взятіє Казани», сон в Слові о Полку Ігоревім, сон Крімгільди в Нібелунгах, пісню про Роланда, Рустеміяду і пісню про Косове поле.

В невиданій праці ак. Сумцова маємо такий погляд на питання авторства думи про Кишку: «Як би там ні було і хто ні був тим славним лицарем (Симонович чи ні), думу вперше зложив хтось з тих бідних невільників, що сиділи на галері, котрих затинали красною таволгою, такий що рубав Турок на галері власною рукою; про те свідчать такі історичні подробиці, які були в тямку тільки учаснику в цій морській пригоді».

A. Кишка Самыйло.

Изъ города Козлова до города Трапе-
зона (1 рядок)
Гуляла галера цвѣткована-малевана¹⁾, (2)
Четырьма²⁾ цвѣтами процвѣтанна, (3)
Первымъ³⁾ цвѣтомъ процвѣтанна—
5) Синими киндыками обвиванна, (4)
Другимъ цвѣтомъ пропвѣтанна,
Турецкою червоною габою обвиванна⁴⁾, (5)
А третимъ цвѣтомъ процвѣтанна—
Христіанскою кровью фарбованна⁵⁾, (6)
10) Четвертымъ цвѣтомъ процвѣтанна—
Неволниками осаженна⁶⁾, (7)
Козацкими гарматами обрыштована. (8)
У той галерѣ пробувало 700 турокъ-
янычаръ, (9)
Межъ ними булъ старшій старшиною⁷⁾
Алкань-паша,
15) Трапезонское дитя молодое. (10)
Около той галеры пробувало 350 коза-
ковъ-неволниковъ⁸⁾. (12)
Уже они 40 лѣтъ въ неволѣ пробува-
ютъ, (13)
Объ землѣ христіанской ничего не зна-
ютъ⁹⁾. (14)
То межъ ними безъ старшины козацкой
не бывало, (15)
20) Только одинъ бувъ¹⁰⁾ старшій старши-
ною, (16)
Кишка Самыйло, гетманъ запорозкій, (17)

Другій бувъ старшій старшиною (18)
Судья черкаскій Марко Грачъ¹¹⁾. (19)
То вже тогда Алкань-паша, трапезон-
ское дитя, добре винъ дбае, (20)
25) На невольниковъ по два, по три кайдан-
новъ набывае, (21)
Березиною¹²⁾ по голыхъ рукахъ христі-
анскихъ затинае, (22)
Кровью христіанскою слѣды заливае¹³⁾:
(23)
„Добре вы, невольники, дбайте, (24)
Скорейше галеру до города Трапезона
доганяйте!“ (25)
30) Тогда невольники за опашны¹⁴⁾ руками
хватали, (26)
Изъ глыба морской воды доставали,
(27)
Швидко¹⁵⁾ галеру Чернымъ моремъ по-
гоняли, (28)
До острова Тендера приганяли, (29)
Противъ Кефы города на опочинокъ ста-
вали, (30)
35) Тамъ вони соби заночевали. (31)
То Алкань-паша трапезонскому опол-
ночи¹⁶⁾ приснился сонъ чуденъ да¹⁷⁾
пречуденъ, (33)
To Алкань-паша отъ сна прочинае, (34)
Промежду¹⁸⁾ турками-янычарами похо-
жае: (35)

1) Копія Маслова—Драгоманова: Цвіткова-намалівана.

2) Там-таки: четоръма.

3) Там-таки: 1-мъ, поправлено рукою Драгоманова: первимъ.

4) Там-таки, ся зміна відзначена теж у Драгоманова в „Житю і Слові“ 1895 р.: покривана; очевидно, під впливом варіянту Б, ряд. 8.

5) Копія Маслова—Драгоманова—фабрована.

6) Там-таки—обсаженна.

7) Там-таки після „старшиною“ рядок кінчиться, слідуючі слова належать до рядка 11-го.

8) Копія Маслова: „тій... козаківъ-неволниковъ“.

9) Там-таки: на початку цього рядка додано: (Много годів).

10) Там-таки: Тільки бувъ одинъ.

11) Там-таки: Грачу, після слова в дужках знак запитання (?), його перечеркнено, мабуть рукою Драгоманова.

12) У Костомарова і в копії Маслова: Тоді березиною.

13) У Костомарова: „Кров христіанську проливає“. В копії Маслова: „Кровъ християнскую сліди заливае“.

До цього в „Копії“ примітка: „Должно быть: кровью християнскою. М. Т.“ (Толмачов, псевдонім Драгоманова).

14) Копія Маслова: опачини (се слово було поправлене, очевидно, рукою Драгоманова).

15) Там-таки: швидче.

16) В копії Маслова се слово зачеркнене і зверху написано „опівночі“ рукою Др; перше здається було „от півночі“, або „опъ півночі“; тут рядок уривається.

17) В копії Маслова „да“ пропущено. Се відзначено теж у Драгоманова в „Ж. і С“.

18) Копія Маслова: проміжъ.

„Который бы межъ вами¹⁹⁾ могъ сей сонъ
отгадати, (36)
40) Могъ-бы я его великимъ паномъ на-
ставляти, (37)
Що приснился мнѣ сонъ чуденъ да²⁰⁾
пречуденъ: (38)
Видится²¹⁾, козаки-невольники моихъ ту-
рокъ-янычарь всѣхъ порубали, (39)
Въ Черное море вкидали, (40)
А видится, Кишка Самійло, гетманъ За-
порозскій, мене на руки браль, (41)
45) Мени сплечь головку²²⁾ снималъ, (42)
Въ Черное море вкидалъ“. (43)
То межъ турками-янычарами никто²³⁾ не
могъ сего сна отгадати, (44)
Только бувъ межъ ними старшій стар-
шиною²⁴⁾ Ляшъ Бутурлака²⁵⁾,
Полковникъ Переяславскій, (46)
50) Недовѣрокъ христіанскій, (47)
А винъ клюшникъ галерскій,
Той могъ сей сонъ²⁶⁾ отгадати, (48)
Сталь словами промовляти: (49)
„Велю я тебѣ, пане молодый²⁷⁾, изъ не-
вольниковъ старые кайданы
снимати²⁸⁾,
55) А новыхъ по два, по три набивати, (52)
То будетъ твоя галера въ цѣlosti
пробувати“. (53)
Тогда турки-янычаре изъ невольниковъ
старые кайданы снимали, (54)
Новыхъ по два, по три набивали (55)
И²⁹⁾ скоренько до города Трапезона³⁰⁾
поспѣшали, (56)
60) До дѣвки Санжакивны³¹⁾ скоро при-
їжжали. (57)
Стали до города Трапезона приїжжа-
ти, (58)
Стали галеру до берега припинати³²⁾, (59)

Сталь Алканъ паша молодый до дѣвки
Санжакивны прибувати, (60)
Усихъ³³⁾ турокъ-янычаръ съ собою
брати³⁴⁾, (61)
65) Тылько клюшника галерскаго въ³⁵⁾ га-
лерѣ оставляти, (62)
То тамъ сталъ пить та гуляти, (63)
Только двохъ турокъ-янычаръ сталъ на
подслухи посылати, (64)
Що буде Ляхъ³⁶⁾ Бутурлака изъ гет-
маномъ Самійломъ розмовляти. (65)
Тодѣ Ляхъ Бутурлака до Кишки Са-
мила словами промовлялъ³⁷⁾: (66)
70) „Колы бѣ ты, Кишко³⁸⁾ Самійло, свою
вѣру христіанску поламалъ, (67)
А нашу бусурманску на себе взялъ³⁹⁾,
(68)
Ужебъ я тебя съ кайданывъ раско-
валъ⁴⁰⁾ (69)
И съ⁴¹⁾ собою за однимъ столомъ са-
жалъ“. (70)
То Кішко Самійло свою вѣру христіан-
скую будто⁴²⁾ поламае, (71)
75) А Бога Милосердного въ сердцѣ себѣ
мае. (72)
Ляхъ⁴³⁾ Бутурлака Кишку Самійла изъ
кайданивъ росковаль (73)
И⁴⁴⁾ съ собою за однимъ столомъ са-
жалъ, (74)
Про козацкіи звычай роспиталъ. (75)
То турки-янычари тогда тое выслу-
хали, (76)
80) До Алканъ-пashi прибували,
Словами промовляли:
„Теперь, пане молодый, пый та гу-
ляй⁴⁵⁾, (79)
Только Ляха-Бутурлака незабувай⁴⁶⁾“ (80)
Алканъ-паша пье та гуляе, (81)

19) У Костомарова і в копії Маслова додано: Турукъ.

20) В копії Маслова „да“ пропущено, се відзначено теж у Драгоманова в „Ж. і С.“, але зверху на копії Др. його рукою дописано: та.

21) В копії Маслова додано (?) і перечеркнено. 22) Там-таки—Полову. 23) Там-таки: ніхто.

24) Там-таки тут рядок кінчиться, решта належить до другого рядка.

25) Там-таки слово Ляш поправлене, здається, було Ляж; після нього знак запитання (?), перечеркнений пізніше. До Бутурлака примітка Драгоманова: Въ другихъ варягатахъ: Ляхъ и Илляшъ; Бутурлак вм. Потурнакъ, потурченый. М. Т.

26) В копії Маслова—Др. слова „сей сонъ“ додані над рядком. 27) Там-таки: молодой.

28) Там-таки додано в дужках: (здіймати?) і перечеркнено.

29) У Костомарова і в копії Маслова „И“ пропущено.

30) В копії Маслова Трапезонта, пізніше т закреслено. Се мабуть помилка переписувача Драгоманового.

31) В копії Маслова—Др. зроблена примітка: „Т. е. невѣстѣ. Примѣчаніе записавшаго“. Се відзначено і у Драгоманова в „Ж. і С.“

32) В копії Маслова—Др. слово поправлено. 33) У Костомарова: „Став“. 34) В копії Маслова додано щось в дужках і перечеркнено.

35) У Костомарова: „Клюшника на галері оставляти“.

36) В копії Маслова „Лях“ поправлено на Ляшъ, в дужках додано (х). Драгоманов в „Ж. і С.“ зазначив, що в Маслова Лях називається все Ляж або Ляш.

37) У Костомарова: промовляє.—В копії Маслова: Тожъ Ляшъ... промовляє. 38) Копія Маслова—Драгоманова: Кишка.

39) У Костомарова сей рядок пропущений. 40) Копія Маслова—Др.: рятовавъ.

41) Там-таки: Изъ. 42) У Костомарова: будто свою віру.

43) Копія Маслова—Др. Ляж, поправлено на Ляш.

44) Там-таки: А.

45) У Костомарова: „Пийте-гуляйте“. В копії Маслова—Драгоманова було здається „гуляє“ і поправлено на „гуляй“ рукою Др.

46) У Костомарова: Забувайте. В копії Маслова—Др. здається „забуває“ і як вище.

- 85) Въ галеру на питки посылае. (82)
Якъ сталъ Ляхъ⁴⁷⁾ Бутурлака пидпивати, (83)
Сталь гетману запорожскому⁴⁸⁾ по три чарки горилки даваты, (84)
То Кишка Самійло по одной чаркѣ⁴⁹⁾ выпивае, (85)
А по другой въ рукава выливае, (86)
90) А третію чарку черкасскому суды посылае. (87)
То въже Ляхъ⁴⁷⁾-Бутурлака якъ упивася⁵⁰⁾, (88)
То на лижко свалился, (89)
- То Кишка Самійло отъ его пьяного съ запояса ключи отбранль, (90)
Увсѣмъ⁵¹⁾ невольникамъ въ руки подавалъ: (91)
95) „Вы, братцы, сами себя отмыкайте, (92)
Брязку не учините, (93)
Ильяша⁵²⁾ Бутурлака не збудите“. (94)
Тогда невольники сами себя отмыкали, (95)
Брязку не учинили, (96)
100) Ляша Бутурлаки не збудили. (97)
Тогда Кишка Самійло Ляшу бутурлацы ключи до пояса привязаль. (98)
О полночной годинѣ Алканъ-паша, дитя молодое⁵³⁾, отъ дѣвки Санжакивны изъ турками до галеры прибывае, (100)
То вже самъ лягае,
Спочивае, (101)
105) И только двухъ турокъ ради осмотрѣнія кайданъ посылае. (102)
То⁵⁴⁾ турки мижъ невольниками похожали⁵⁵⁾, (103)
За кайданы руками не хватали, (104)
До Алканъ-пashi прибували,
Словами промовляли: (105)
110) „Теперь ты, пане нашъ молодый, спочивай, (106)
Только Ляша Бутурлаки не забувай“. (107)
Турки пьяны бували, (108)
Великимъ сномъ крѣпко спали. (109)
Кишка Самійло изъ рукъ, изъ ногъ тогди кайданы спускае, (110)
115) Доневольниковъ словами промовляе: (111)
„Невольники, изъ рукъ, изъ ногъ кайданы спускайте, (112)
Брязку не учините, (113)
Турокъ-янычаръ не збудите, (114)
Сабли булатные въ руки хватайте, (115)
- 120) Туркамъ головы снимайтe, (116)
Въ Черное море вкидайтe, (117)
Только Ляша Бутурлака не зайдайтe, (118)
Для порядку козацкаго оставляйтe“. (119)
Кишко Самійло Алканъ-пашу, трапезонское дитя молодое, на руки браль, (120)
125) Сплечъ голову снималь, (121)
Въ Черное море вкидалъ,
Словами промовляль⁵⁶⁾: (122)
„Алканъ-паша, трапезонское дитя!
Що тоби во снѣ снилось, (123)
130) То тебѣ на яви изъявилось“. (124)
Тогда уже Кишка Самійло, гетманъ запорожскій, до козаковъ словами промовляе: (125)
„Ну-мо жъ мы, братцы, сю турецкую галеру отъ пристани трапезонской далъ отгоняти“⁵⁷⁾. (126)
Якъ стали Чернымъ моремъ поѣзжати, (128)
Стало ясне сонце снихожати, (129)
135) Сталь Ляшъ-Бутурлака отъ сна прочинати. (130)
Тогда по галерѣ поглядаѣ, (131)
Що ни одного турка немае, (132)
Тогда до козаковъ словами промовляе: (133)
„Козаки, панове-молодцы!
Нехай бы я могъ знати, (134)
Кого межъ вами паномъ назвати“. (135)
Козаки словами промовляли: (136)
„Ляше Бутурлако,
Полковнику Переяславскій! (137)
140) Ты и самъ добре знаешь, (138)
На-що ты насъ пытаешь?“ (139)
Тогда Ляшъ Бутурлака съ лижка вставае, (140)
До Кишки Самійла приступае:
„Ей, гетмане запорожскій!
Зрадивъ ты мене старого, (142)
И моего пана молодого“. (143)
Кишка Самійло словами промовляе: (144)
„Якъ будешъ ты мени сее говорити, (145)
145) То буду я тебе въ Черное море живьемъ укидати, (146)
150) А то я тебя могъ для порядку козацкаго оставляти“. (147)
Въ обѣдней годинѣ стало ихъ 9 галеръ турецкихъ зостречати, (148)
Сталь Ляшъ Бутурлака словами промовляти: (149)

⁴⁷⁾ У Костомарова; Іляшъ. ⁴⁸⁾ Там-таки: гетьманові. ⁴⁹⁾ В копії Маслова—Др. се слово записано рукою Др.

⁵⁰⁾ Там-таки—испився. ⁵¹⁾ В інших текстах—усім.

⁵²⁾ В копії Маслова—Др.—І Ляша.

⁵³⁾ В копії Маслова—Др. тут рядок кінчиться. ⁵⁴⁾ У Костомарова додано—тий.

⁵⁵⁾ В копії Маслова—Др. сей рядок дописаний рукою Др.

⁵⁶⁾ У Костомарова рядки 127—130 (вар. А) пропущено.

⁵⁷⁾ У Костомарова і в копії Маслова—Др. знаходимо ще рядок, що очевидно випав припадково у Житомирського: Шоб не могли Турки Трапезонці нас доганяти. Сю ріжницю копії Маслова відзначив і Др. в „Ж. і С“.

- „Кишко Самийло,
Гетманъ запорожскій! (150)
- 160) Половину козаковъ въ кайданы заби-
вай, (151)
А половину въ турецкое платье наря-
жай“. (152)
- Тогда Кишко Самийло половину коза-
ковъ въ кайданы забывае, (153)
А половину въ турецкое платье наря-
жае, (154)
- Ляхъ Бутурлака на чердакъ выхо-
жае, (155)
- 165) Турецкую короговъ выставляе, (156)
До турокъ-янычаръ словами промо-
вляе: (157)
„Турки-янычари, не близко вы проѣж-
жайте⁵⁸⁾, (158)
- Цытте, не кричите,
Молодого пана моего⁵⁹⁾ не збудите,
- 170) Бо мій панъ цѣлу ночь съ дѣвкою Сан-
жакивною гулялъ, (160)
А тепрѣ винъ спочивае“. (161)
- Тогда турки-янычари тое зачували,
(162)
- За три версты галеры турецкыи от-
вертали. (163)
- Тогда Ляшъ Бутурлака словами про-
мовляе: (164)
- 175) „Ей, ну-те жъ, козаки, галеру швыдень-
ко до Сѣчи приганияйте, (165)
Щобъ не могли турки того дознати,
(166)
- Назадъ галеры привертати“. (167)
- Стали козаки галеру до города Сѣчи
приганияти, (168)
- Стали сѣчовые козаки тое забачати,
(169)
- 180) Стали вони изъ пушокъ гремати:
(170)
- „Ну-мо⁶⁰⁾ мы, братця, сю турецкую
галеру розбивати, (171)
- Щобъ могли турки въ Черномъ морѣ
потопати“. (172)
- Ляшъ Бутурлака тое забачае, (173)
- До Кишко Самийла словами промовляе:
(174)
- 185) „Кишко Самийло,
Гетманъ Запорожскій! (175)
- Ты межъ козакамы пробуваешъ,
Козацкихъ звычаевъ не знаешьъ... (177)
- Цвѣтную козацкую крешату хороговъ
на чердакъ выноси, (178)
- 190) Будутъ сѣчевые⁶¹⁾ козаки тое забачати,
(179)
- Будутъ нашу галеру козацкую крюками
за лавки хватати, (180)
- Доберега ближе притягати, (181)
- А то намъ доведется на Черномъ морѣ
пропадати“. (182)
- Кишко Самийло червону короговъ кре-
шату на чердакъ выставляе, (183)
- 195) Сѣчевые козаки стали познавати,
Стали въ лодки сѣдати, (185)
- Стали близчѣ приѣжжати, (186)
- За лавки галеру крюками хватати, (187)
- Стали до берега близче притягати, (188)
- 200) Стали козаки съ галеры на берегъ вы-
ступати, (189)
- Семене Скалоузубе гетмане до галеры
ближче приступае. (190)
- Гетмана запорожскаго Самийла тамъ
познавае, (191)
- И ще до его словами промовляе: (192)
- „Кишко Самийло, гетмане запорожскій,
(193)
- 205) Сорокъ годивъ⁶²⁾ ты въ неволѣ пробу-
валъ, (194)
- Ни одного козака изъ войска своего не
утерялъ“. (195)
- Тогда Кишко Самийло изъ галеры вы-
ступае, (196)
- Семена Скалоузуба въ турецкую одежду
наряжае, (197)
- На козакивъ словами промовляе: (198)
- 210) „Козаки, панове-молодцы! Ляша Бутур-
лаку изрубайте, (199)
- А то мы тогда его не рубали, (200)
- Що для порядку козацкаго оставляли“. (201)
- Приѣхаль Кишко Самийло, гетманъ запо-
рожскій, въ осени о Покровѣ, (202)
- 214) Та умеръ въ Филиповку объ Нико-
лаѣ⁶³⁾. (203)

П. Житецький, Мысли, с. 224.

Б. Самойло Кишка.

Ой изъ города изъ Трапезонда высту-
пала галера,
Тремя цвѣтами процвѣтана, малювана.
Ой первымъ цвѣтомъ процвѣтана—

Злато-синими киндяками побивана;
5¹⁾ А другимъ цвѣтомъ процвѣтана—
Гарматами арестована;
Третимъ цвѣтомъ процвѣтана—

⁵⁸⁾ У Костомарова: підходіте; копія Маслова—Драг.: приїжжайте.

⁵⁹⁾ Там-таки: Мого пана молодого. В копії Маслова—Др.—мого молодого пана.

⁶⁰⁾ Копія Маслова—Др.—нумъ. ⁶¹⁾ Там-таки—Січови. ⁶²⁾ Там-таки — літ. ⁶³⁾ Там-таки — в Пилипівку об Миколі.

¹⁾ Розмітка рядків у Лукашевича помилкова, але ми наводимо її з огляду на можливість старих цитат, що рахуються за його нумерацією. Розмітку Лукашевича подаємо з знаком*.

- Турецкою бѣлою габою покровѣна. 50*
 То въ той галерѣ Алканъ Паша,
 Трапезондское Княжя гуляе;
 Маеть собѣ избранного люду¹⁾:
 Семсotъ Туркобъ, Янычаръ штыреста,
 Да бѣдного невольника почвarta-ста²⁾,
 Безъ старшины войсковои;
 Первый старшій межъ ними пробуаетъ:
 Кишка Самойл³⁾, Гетьманъ Запорожьскій,
 Другій, Марко Рудый, Судья войсковыи,
 Третій, Мейсій Грачъ, войсковыи Трем-
 бачъ⁴⁾,
 Четвертый, Ляхъ Бутурлакъ⁵⁾, клюш-
 никъ⁶⁾ галерскій,
 Сотникъ Переяславскій,
 Недовѣрокъ Христіянскій!
 Що бувъ тридцать лѣтъ у неволѣ,
 Двадцать штыре якъ ставъ по волѣ,
 Потурчився, побусурманився,
 Для Панства великого,
 Для лакомства несчастнаго!..
 Въ той галерѣ отъ пристани далеко
 отпускали,
 Чорнымъ моремъ далеко гуляли;
 Противъ Кефи города⁷⁾,
 Тамъ собѣ великий да довгій опочинокъ
 мали.
 То представится Алканъ⁸⁾ Пашатѣ,
 Трапезондскому княжатѣ, молодому па-
 нятѣ,
 Сонъ дивенъ, барзо дивенъ на причудъ⁹⁾...
 То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя,
 На Туркобъ, Янычаръ, на бѣдныхъ не-
 вольникобъ покликае:
 „Турки, каже, Турки, Янычаре,
 И вы бѣдныи невольники!
 Который бы могъ Турчинъ, Янычаръ,
 сей сонъ отгадати,
 Могъ бы ему три грады Турецкіе да-
 ровати,
 А который бы могъ бѣдный невольникъ
 отгадати,
 Могъ бы ему листы—вызволены писати,
 Щобъ не могъ нигде никто зацепати!“
 Сее Турки зачували, ничего не сказали;
 Бѣдны невольники хощь добре знали,
 собѣ промовчали.
 Только обозветься межъ Туркобъ
 Ляхъ Бутурлакъ, ключникъ галерскій,
 Сотникъ Переяславскій,
 Недовѣрокъ Христіянскій:
 „Якъ-же, каже, Алкане Пашо, твой
 сонъ отгадати,
 Что ты не можешъ¹⁰⁾ намъ повѣдати?“
 „Такій минѣ, небожята, сонъ при-
 снился,
- Бо-дай николи не явився:
 Видится моя галера цвѣткована,
 малёвана,
 Стала вся обѣдана, на пожарѣ спускана;
 Видится мои Турки, Янычары,
 Стали вси въ пень порубаны;
 А видится мои бѣдныи невольники,
 Которыи були у неволѣ,
 То вси стали по волѣ;
 Видится мене Гетьманъ Кишка,
 На три части разтявъ,
 У Чорное море пометавъ...“
 То скоро тое Ляхъ Бутурлакъ зачувавъ,
 Къ нему словами промовлявъ:
 „Алканъ Пашо, Трапезондскій Княжату,
 Молодый Паняту,—
 Сей тобѣ сонъ не буде, ни мало зацепати,
 Скажи минѣ получче бѣдного неволь-
 никіа доглядати,
 Съ ряду до ряду сажати,
 По два, по три старыи кайданы и новыи
 исправляти,
 На руки, на ноги надѣвати, съ ряду до
 ряду сажати,
 Червоною таволгою, по два дубця брати,
 По шяхъ затынати, кровь Христіянскую
 на землю проливати“.
 Скоро то сее зачували:
 Отъ пристани галеру далеко отпускали,
 Тогдѣ бѣдныхъ невольникобъ до опачинъ
 руками пріймали¹¹⁾,
 Щироглыбокой, морськои воды доста-
 вали;
 Скоро то сее зачували,
 Отъ пристани галеру далеко отпускали:
 До города Козлова,
 До дѣвки Санджаковны, на залѣты по-
 спѣшали.
 То до города Козлова пробували,
 Дѣвка Санджаковна, на встрѣчу выхожае,
 Алканъ Пашу въ городъ Коалбъ,
 Со всѣмъ вѣйскомъ затягала¹²⁾,
 Алканы¹³⁾ за бѣлу руку брала,
 У свѣтлицы, камяници вызывала¹⁴⁾,
 За бѣлу скамью сажала,
 Дорогими напитками наповала.
 А вѣйско середъ рынку сажала.
 То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя,
 Не барзо дорогіи напитки вживавае,
 Якъ до галеры двухъ Турчиновъ на пѣ-
 слухи посылае:
 Щобъ не могляше Бутурлакъ, Кишку¹⁵⁾
 Самойла отмыкати,
 У поручь себе сажати.
 То скоро ся тыи два Турчина
 До галеры пробували...“

¹⁾ У Максимовича, Збірник, 1849: Избраного люду собі має. Зміни Максимовича приняли теж Антонович і Драгоманов. ²⁾ Макс. і Ант.—Др.: Півчвартаста. ³⁾ Макс. і Ант.—Др.: Трубач. ⁴⁾ У Макс.: Кушка. ⁵⁾ У Куліша, Возсоединіє: лях, потурнак. ⁶⁾ Макс.: клюшник. ⁷⁾ Так у Лукашевича. Передруковуючи сей текст, Максимович, а за ним Антонович і Драгоманов додали: приставали. ⁸⁾ Макс. і Ант.—Др.: Алкану. ⁹⁾ Макс.: напочудъ. А.—Д.: почуд; у Куліша, Исторія возсоединенія: прочудо. ¹⁰⁾ Куліш: хочеш. ¹¹⁾ Рядки 76—79 у всіх старших передrukах пропущені. ¹²⁾ Макс. і А.—Д.: затягає. ¹³⁾ Макс. і А.—Д.: Алканы - Пашу. ¹⁴⁾ Макс. і А.—Д.: вазивала. ¹⁵⁾ Макс. і А.—Д.: Мог лях-Бутурлак... Кушки (Кішки).

- То Кишко¹⁶⁾ Самойло, Гетьманъ Запорожскій,
Словами промовляе:
100) „Ай Ляше Бутурлаче, брате старесень-
кій!
Колись и ты бувъ въ такій неволѣ,
Якъ мы теперя,
Добро намъ вчини,
Хочъ нась старшину отомкни;
105) Хай бы и мы у городѣ побували,
Паньске веселѣе добрѣ знали“.
Каже, Ляхъ Бутурлакъ:
„Ой Кишко Самойлу, Гетьмане Запорожскій,
Батьку Козацькій! Добро ты вчини:
100*—110) Вѣру Христіянську, подъ нозѣ
підтопчи,
Хрестъ на собѣ поломни.
Аще будешъ вѣру Христіянську подъ
нозѣ топтати,
Будешъ у нашого пана молодого,
За родного брата пробувати“.
115) Тоскоро¹⁷⁾ Кишка Самойло зачувавъ:
„Ой Ляше Бутурлаче, недовѣрку Христіянській!
Бодайже ты того не дождавъ,
Щобъ я вѣру Христіянську подъ нозѣ
топтавъ!
Хочъ буду до смерти бѣду да неволю
пріимати,
120) А буду въ землѣ Козацькій, голову Христіянську покладати;
Ваша вѣра погана,
Земля проклята.
110* Скоро Ляхъ Бутурлакъ тое зачувае:
Кишка Самойла у щоку затынае.
125) „Ой, каже, Кишко Самойлу, Гетьмане
Запорожскій,
Будешъ ты мене въ вѣрѣ Христіянської
укоряти,
Буду тебе паче всѣхъ невольниківъ
доглядати,
Старыи и новыи кайданы направляти,—
Ланцюгами за поперекъ¹⁸⁾ втрое буду
брати“.
130) То ты¹⁹⁾ два Турчина, тое зачували,
До Алканъ Пашы пробували:
120* „Алканъ Пашб, Трапезондское Княжя!
безпечно гулай:
Доброго и вѣрного ключника маешъ,
Кишка Самойла въ щоку затынае
135) Въ Турецьку вѣру ввертае“.
То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя,
великую радость мало:
Пополамъ дорогіи напитки раздѣляло,
Половину на галеру отсыпало,
Половину съ дѣвкою Санджаковою ужи-
вало.
- 140) Ставъ Алканъ Паша²⁰⁾ дорогіи напитки
пити, підливати,
Стали умыслы, Козацьку голову, ключ-
ника розбивати:
130* „Господи есть у мене, что испити и
исходити,
Только ни съ кѣмъ обѣ вѣрѣ Христіян-
ській розговорити“.
До Кишки Самойла пробувае:
145) По ручь себе сажае,
Дорогого напитка метае,
По два, по три кубка въ руки наливае.
То Самойло Кишка, по два, по три кубка
въ руки бравъ,
То у рукава, то у пазуху, сквозь третю
хусту²¹⁾ до долу пускавъ.
150) Ляхъ Бутурлакъ по единому выпивавъ:
То такъ напився,
Що съ ногъ съвалився.
140* То Кишка Самойло да угадавъ:
Ляха Бутурлака до ложку²²⁾ вмѣсто
дитяти спати клавъ.
155) Самъ восемдєсять четыри ключи съпѣдъ
голівъ выймавъ,
На пяти человѣкъ по ключу дававъ:
„Козаки Панове, добрѣ майте,
Одинъ другого отмыкайте,
Кайданы изъ ногъ, изъ рукъ не-
кидайте,
160) Полуночнои години ожидайте“²³⁾.
Тогдѣ козаки, одинъ другого отмыкали,
150* Кайданы изъ рукъ и изъ ногъ некидали,
Полуночнои години ожидали,
А Кишко Самойло чогось догадавъ,
165) За бѣдного невольника ланцюгами втрое
себе принялъ:
Полуночнои години ожидали.
Стала полуночная година наступати,
Ставъ Алканъ Паша съ войскомъ до га-
леры пробувати;
То до галеры пробувавъ, словами про-
мовлявъ:
170) „Вы Турки, Янычаре, по маленьку ячите,
Моего вѣрного ключника не сбудите:
160* Самы же добре, по межъ рядами про-
хождайте,
Всякого чоловѣка осмотряйте,—
Бо теперя вѣнъ підгулявъ,
175) Щобы кому пыльги недавъ“.
То Турки, Янычаре свѣчи у руки брали,
По межъ рядівъ проходжали,
Всякого чоловѣка осмотряли;
Богъ помогъ за замокъ руками не прій-
мали:
180) „Алканъ Пашб, безпечно почивай,
Доброго и вѣрного ключника маешъ,
170* Вѣнъ бѣдного невольника съ ряду, до
ряду посажавъ,

¹⁶⁾ А.—Д.: Кішка. ¹⁷⁾ Макс. і А.—Д.: вставлено: словами промовляв. ¹⁸⁾ Максимович і А.—Д.: поперег. ¹⁹⁾ Максимович і А.—Д.: тиї. ²⁰⁾ Максимович і А.—Д.: Лях-Бутурлак. ²¹⁾ Максимович і А.—Д.: скрізь хусту третю. ²²⁾ Макс. і А.—Д.: ліжка. ²³⁾ Макс. і А.—Д.: дожидайте.

- По три, по два старни кайданы и новыи
посправлявъ;
А Кишку Самойла, лан цюгами у трое
принявъ".
- 185) Тогдѣ Турки, Янычаре угalerу вхожали
Безпечно спати полягали,
А которых хмельны бували, на сонъ
сънемогали—
Коло пристани Козловськои спати по-
лягали...
Тогдѣ Кишка Самойло полуночной го-
дины дождавъ:
- 190) Самъ межъ Козаковъ уставъ
Кайданы изъ рукъ и изъ ногъ у Чорное
море поронявъ;
- 180* У галеру вхожае, Козаковъ побужавъ,
Сабли булатны на выборъ выбирае,
До Козаковъ промовляе:
- 195) „Вы Панове молодци! кайданами не
стучите,
Ясины не вчините,
Ни которого Турчина въ галерѣ не
сбудите...“
То Козаки добре зачували:
Сами съ себе кайданы скидали,
У Чорное море кидали,
Ни одного Турчина не сбутили.
Тогдѣ Кишка Самойло до Козаковъ про-
мовляе:
„Вы Козаки молодци! добре, братіе²⁴⁾,
майте,
Отъ города Козлова забѣгайте:
- 190*—205) Турокъ, Янычаръ въ пень рубайте,
Которыхъ живцемъ у Чорное море бро-
сайте...“
Тогдѣ Козаки отъ города Козлова забѣли²⁵⁾:
Турокъ, Янычаръ въ пень рубали,
Которыхъ живыхъ въ Чорное море
бросали.
- 210) А Кишка Самойло Алкану Пашу изъ
ложка вязвъ,
На три части розтявъ, у Чорное море
побросавъ.
До Козаковъ промовлявъ:
„Панове молодци! добре дбайте,
Всѣхъ у Чорное море бросайте,
- 215) Только Ляха Бутурлака не рубайте:
Между войскомъ для порядку,
200* За ярызу войскового—зоставляйте!"
Тогдѣ Козаки добре мали:
Всѣхъ Туркѣвъ у Чорное море пометали;
- 220) Только Ляха Бутурлака не сърубали,
Между войскомъ для порядку,
За ярызу войскового зоставляли.
Тогдѣ галеру отъ пристани отпускали,
Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли...
- 225) Да ще у недѣлю барзо рано, по ра-
неньку,
- Не сива зузуля заковала:
Якъ дѣвка Санджаковна коло пристани
похожала,
Да бѣлы руки ломала, словами про-
мовляла:
- 210* „Алканъ Пашо, Трапезондское Княжату,
230) На що ты на мене, такое великое пе-
ресердіе маешъ,
Що отъ мене сегодня барзо рано вы-
ѣзжаешъ;
Когда бы була отъ отца и матуси²⁶⁾,
Сорома и наруги приняла—
Съ тобою хочь едину ночь переноче-
вала...“
- 235) Скоро ся тое промовляли: галеру отъ
пристані отпускали,
Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли.
А ще у Недѣлоньку у полуденную
годину,
Ляхъ Бутурлакъ отъ сна пробуждае:
- 220* По галерѣ поглядае, що ни единого
Турчина у²⁷⁾ галерѣ не мае.
- 240) Тогдѣ Ляха Бутурлакъ изъ ложка
вставае
До Кишки Самойла прибувае, у ноги
впадае:
„Ой Кишко Самойлу, Гетьмане Запо-
рожський, батьку Козацькій!
Не будь же ты на мене,
Якъ я бувъ на останцѣ²⁸⁾ вѣка моего
на тебе,
- 245) Богъ тобѣ да помохъ непріятеля побѣ-
дити;
Да не умѣтьмешъ у землю Христіян-
ську входити;
Добро ты учини: половину Козаковъ
у оковы до опачинъ посади,
А половину у Турецькое дороже платье
наряди;
- 230* Бо ще будемо отъ города Козлова
250) До города Цареграда гуляти,
Будуть изъ города Цареграда двѣнад-
цать галеръ выбѣгати,
Будуть Алканы Пашу съ дѣвкою Сан-
джаковною
По залѣтахъ поздравляти:
Тоякъ будешъ отвѣтъ отдавати?..²⁹⁾
- 255) Якъ Ляхъ Бутурлакъ научивъ,
Такъ Кишка Самойло, Гетьманъ Запо-
рожський, учинивъ:
Половину Козаковъ до опачинъ у
оковы посадивъ,
А половину у Турецкое дороже
платье нарядивъ:
Стали отъ города Козлова, до города
Цареграда гуляти,
- 260) Стали изъ Цареграда двѣнадцать галеръ
выбѣгати

²⁴⁾ А.—Д.:—братье. ²⁵⁾ Так у Лукашевича. Поправка у Макс. і Антоновича і Драгоманова: забігали. ²⁶⁾ У Максимовича: отца і матери. У Ант.—Др.: од матери. У Куліша: і матери. ²⁷⁾ А.—Д.: на. ²⁸⁾ А.—Д.—станиці. ²⁹⁾ А.—Д.: давати.

- 240* И галеру изъ гарматы торкати,—
Стали Алканы Пашу съ дѣвкою Сан-
даковною
По залѣтахъ поздравляти.
То Ляхъ Бутурлакъ чегось догадавъ:
265) Самъ на чердакъ выступавъ,
Турецкимъ бѣленъкимъ завиваломъ ма-
хавъ:
Разъ то моввить по Грецьки,
У друге по Турецьки,
Каже: „вы Турки, Янычаре, помаленьку,
братія, ячите
270) Отъ галеры отверните:
250* Бо теперь вѣнъ подгулявъ, на упокоѣ
почивае,
На похмѣлье сънемогае,
До васъ не встане, головы не съведе.
Казавъ: якъ буду назадъ гуляти,
275) То не буду вашей милости и повѣкъ
забувати.“
Тогда Турки, Янычаре, отъ галеры
отвертали,
До города Цареграда убѣгали:
Изъ двѣнадцати штукъ гарматъ
громали,—
Яссе воздавали,
280) Тогда козаки собѣ добре дбали:
260* Семь штукъ арматъ собѣ арестовали,—
Яссе воздавали,
На Лиманъ рѣку испадали,
Къ Днѣпру славутъ и ³⁰⁾ низенъко
уклоняли:
285) „Хвалимъ Тя Господи и благодаримъ!
Були пятьдесятъ штыре годы у неволь
А теперь хочь не дастъ намъ Богъ на
часть поволѣ!“
А у Тендровъ островъ Семенъ Скаловубъ
Съ вѣйскомъ на заставѣ стоявъ,
290) Да на тую галеру поглядавъ,
До Козаковъ словами промовлявъ:
270* „Козаки, Панове молодцы! Шо сія галера
чи блудить,
Чи свѣтомъ нудить,
Чи много люду Царського мае,
295) Чи за великою дѣбичью гоняє³¹⁾?
То вы добре майте:
По двѣ штукъ гарматъ набираите,
Тую галеру изъ Грозной гарматы
привѣтайте,—
Гостинця ій дайте!
300) Если Турки, Янычаре, то у пень
рубайте,
Если бѣдныи невольники, то по-
мочи дайте“.
Тогда Козаки промовляли³²⁾:
280* „Семене Скаловубе, Гетьмане Запорож-
ський,
Батьку Козацькій!
305) Де-сь ты самъ боисься
И нась Козаковъ страшишься³³⁾:
Есть сія галера, не блудить,
Ни свѣтомъ нудить,
Ни много люду Царського мае,
Ни за великою дѣбичью гоняє:
Се можетъ є давній, бѣдный не-
вольникъ,
Изъ неволи утека...“
„Вы вѣры не дѣймате,
290* Хоть по двѣ гарматы набираите:
315) Тую галеру изъ Грозной гарматы при-
вѣтайте,
Гостинця ій дайте!
Якъ Турки, Янычаре, то у пень рубайте,
Если бѣдный невольникъ, то помочи
дайте.“
Тогда козаки якъ дѣти не гораздъ по-
чинали,
320) По двѣ штуки гарматъ набирали³⁴⁾:
Тую галеру изъ Грозной гарматы при-
вѣтали,
Три доски у суднѣ выбивали,
Воды Днѣпровской напускали...
300* Тогда Кишка Самойло, Гетьманъ Запо-
рожьскій,
325) Чегось отгадавъ, самъ на чердакъ вы-
ступавъ;
Червонныи, хрещатыи, давніи Корогвы
изъ кишени вынимавъ
Роспустивъ...
До воды похиливъ...
Самъ низенъко уклонивъ:
330) „Козаки, Панове молодцы! сія галера
не блудить,
Ни свѣтомъ нудить,
Ни много люду Царського мае,
Ни за великою дѣбичью гоняє:
310) Се есть давній, бѣдный невольникъ—
335) Кишка Самойло изъ неволи утекае;
Були пятьдесятъ четыре годы у неволѣ.
Теперь чи не дастъ Богъ, хоть на часть
поволѣ...“
Тогда Козаки у каюки скакали,
Тую галеру за малёваны облавки брали,
340) Да на пристань стягали,
Отъ дуба до дуба,
На Семена Скаловуба, паёвали;
Тую галеру на пристань стягали.
320* Тогда: златосиніи киндяки—на Козаки,
345) Златоглавы—на Отаманы,
Турецкую бѣлу габу—на Козаки на
бѣляки.
А галеру на пожаръ спускали.
А сребро, злато на три части паювали:
Первую часть брали на церкви на-
кладали:
350) На святого Межигорского Спаса,

³⁰⁾ Макс. і А.—Д.: Днїпру-Славуті. ³¹⁾ Макс. і А.—Д.: ганяє. ³²⁾ Замість попередніх трьох рядків (300—303) у Макс. і А.—Д.: тоді промовляли. ³³⁾ Куліш: страмишає. ³⁴⁾ Куліш: набивали.

- На Терехтемировській монастирь,
На святую Съчову Покровъ — да-
вали:
- Которы давнимъ Козацкимъ скар-
бомъ будовали,
Щобъ за ихъ вставаючи и лягаючи,
355) Милосердого Бога благали;
А другую часть по межъ собою
паювали;
- А третью часть брали:
Очертами сѣдали,
Пили да гуляли,
- 360) Изъ семипядныхъ пищалей гремали,
Кишку Самойла по волѣ поздравляли:
„Здоровъ, кажуть, здоровъ Кишко Са-
мойлу,
Гетьмане Запорожскій! не загинувъ
еси у неволѣ,
- 340*) Не загинеше съ нами Козаками по волѣ!..“
365) Правда, Панове, полегла Кишки Самойла
голова,
- Въ Киевъ-Каневъ монастыръ...
Слава не умре, не поляже:
Буде слава славна—
По межъ Козаками,
370) По межъ друзьями,
По межъ Рыцарями³⁴⁾,
По межъ добрыми молодцями.
Утверди Боже: люду Царьского,
Народу Христіянського,
375) Войска Запорожського, Донського,
Съ сією Чернью Днѣпровою,
Низовою:
На многія лѣта,
379) До конца вѣка.

Лукашевич, с. 15.

В. Кішка Самійло.

- Ой у лузі Базалузі там був курінь не-
тязький,
Там жив проживав Кішка Самійло Геть-
ман козацький;
То він там жив проживав,
Та коло себе сорок два чоловіка нетяг
мав.
- 5) То турецьке Баша, молоде паня, по Чор-
ному морі безпечно гуляло,
Та ніякового собі дива не видало,
Та по Чорному морі проїжджає
І до луга Базалуга прибуває.
То до луга Базалуга прибували,
- 10) То там вони собі пристань занімали,
Та в луг Базалуг гуляти із кгаляри
вихождали;
То там вони собі в лузі Базалузі недовго
промешкали,
Курінь козацький-нетязький увидали,—
Усіх козаків нетяг гетьманських, запо-
розьких, сонних забрали,
- 15) Та залізні пута їм на руки, на ноги по-
надівали
Та в кгаляру забрали,
Та до турецького баші приставляли.
То турецький Баша велику радость собі
має,
- 20) Та свое молоде паня вихваляє,
Та до дівки Санжаківни на гуляння
посилає.
То молоде паня турецьке баша
По Чорному морі безпечно гуляє,
Та на бідних невольників згрозна гукає,
А дід Бутурлака тес зачуває,
- 25) Та ще кріпше на бідних невольників,
страшніше гукає.
То тоді вони по Чорному морю безпечно
гуляли,

- До дівки Санжаківни на погуляння
прибували.
То то дівка Санжаківна молоде паня
турецьке баша
У світлицю кам'яницю зазивала,
30) Дорогими напитками витала,
А військо серед ринку сажала.
То молоде паня турецьке баша на під-
питках загуляло,
Дівці Санжаківці свою хвабростъ пока-
зало:
„Чи ти то, каже, дівко Санжаківно,
таке то видала,
- 35) Шо шо в мене в кгалярі пробував?
Як я в лузі Базалузі пробував,
Та там собі велике диво достав“.
То то вони по ринку гуляли,
До пристані прибували,
40) На кгаляру ісхожали.
То дівка Санжаківна бідних невольни-
ків в вічі забачає,
І сама собі з-тиха знишка важко здихає,
А молоденського паню, турецького башу,
вельмі словами похваляє.
То то вони з кгаляри схожали,
- 45) Великую радість мали,
Дванадцятеро суток гуляли.
То тó дівка Санжаківна од турецького
башати,
Молодого паня
Стала до бідних невольників нишком
пищу посылати,
- 50) Шоб не дати бідним козакам невольни-
кам з голоду помірати.
То вони то того й не вживали,
Та до міста все складали.
То турецьке баша, молоде паня,

³⁴⁾ Куліш: лицарями.

- До дівки Санджаківни рано в неділю
прибувало,
- 55) А в вівторок до бідних нетяг невольників
У кгаляру на підслухи яризу посилає,
Шо що буде дід Бутурлака із невольни-
ками промовляти;
Може він буде у християнську віру по-
ступати.
То дід Бутурлака того яризу в вічі за-
бачає,
- 60) Та на бідних невольників згрозна гукає,
Кісъці Самійлові у вічі штирхає,
Та заливним прутом по тричі в одно
місто затинає,
Та в віру бусурменську у каторгу ту-
рецьку привертає
- I до Кішки Самійла словами примовляє:
65) „Ей, Кішку, Кішку Самійлу!
Як будеш ти у вірі християнській про-
бувати,
То буду тебе паче всіх невольників обі-
ждати,
По три рази в одно місто заливним пру-
том затинати“.
- То тілько став од них яриза отхожати,
- 70) Став дід Бутурлака с Кішкою Самійлом
тихі речі мати:
„Шо як би нам от турецького башати,
Молодого паняти,
На волю вбіжати“.
- То дід Бутурлака добре дбає,
- 75) До Кішки Самійла, знишка, словами
промовляє:
„Ой, Кішко Самійлу, не дуже своєму
серцю жалю задавай,
Своїм серцем і головою на Господа Ми-
лосердного вповай;
Будем ми Господа Милосердного прохати,
Чи не буде нам Господь з небес благо-
дати посылати“.
- 80) То стали вони Бога Милосердного про-
хати,
Стали вони до Бога Милосердного низькі
поклони вдаряти:
„Ой, пошли нам, Господи, з неба,
Та чого нам треба“.
- Ей що вже-ж то молоде паня,
- 85) Турецьке башня,
Дванадцятеро суток прогуляло;
До кгаляри прибувало,
Спочивати залягало;
Ой то воно з обіднєї пори до четвертого
часу пролежало;
- 90) От сна вставало,
Та до діда Бутурлаки словами примо-
вляло:
„Шо який то міні, діду Бутурлаку, сон
дивен та предивен приснився,
Та коли-б він ніколи не явився.
Видитьца мині, що моя галера цвітко-
вана, мальювана
- 95) Стала вся на пожарі спускана,
Видитьца, що мої невольники, які
були в неволі,
Та стали всі по волі;
Видитьца, що мене Гетьман козацький
булатною шаблею ростяв,
У Чорне море пометав“.
- 100) То дід Бутурлака тес зачуває,
До турецького пашати, молодого паняти,
словами примовляє:
„Ей то не може так слухитиця,
Шоб сему сну справдитьца.
Будеш на невольників покріпші пута
надівати,
- 105) То буде в нас Кішка Самійло з своїми
нетягами всегда проживати“.
- То молоде паня, турецьке баша, тес за-
чуває,
Вп'ять спочивати лягає,
А на діда Бутурлаку усі свої маєтки
сповіряє.
То бідні нетяги четвертого часу полу-
ночного урем'я дожидали.
- 110) Самі помеж собою тихі речі мали.
То дід Бутурлака добре дбає,
З свого кармана ключі виймає,
Кісъці Самійлові у руки подаває,
Та ще до єго словами примовляє:
- 115) „Ей Кішко Самійлу, гетьмане козацький,
нетязький!
Потише путами ячите,
Шоб ні одного Турчина не збудити,
Та брат брата одмикайте,
Та свої пута потихеньку з себе скидайте,
- 120) Та поспішно Турка бусурмена самого у
Чорне море метайте“.
- То то Кішка Самійло добре дбає,
Із себе пута скидає
І всіх козаків бідних нетяг одмікає,
Та до своїх нетяг стиха словами при-
мовляє:
- 125) „Ей, ви, козаки, бідні невольники,
Ви сього діла не гайте
Та поспішнено Турчина у Чорне море
метайте“.
- То так вони собі добрую годину мали,
Старого й малого Турка у Чорне море
усіх пометали,
- 130) Тілько діда Бутурлаку не займали,
Коло себе для порядку оставляли,
Шо той дід Бутурлака потурчився і по-
бусурманився
І жив він у турецькій землі на світі
Сорок чотирі літі.
- 135) То вони то там недовго пробували,
В той час у Чорне море утікали.
То дід Бутурлака добре дбає,
До козаків нетяг, гатьманців-запорозь-
ців, словами примовляє:
„Ей, ви, козаки, гатьманці-запорозьці,
добре ви собі дбайте

- 140) Турецьке плаття на себе надівайте,
Спочивати лягайте,
А половинна часть заліznі пута на себе
надівайте,—
Будуть нас Турки безбожні бусурмени
стрічати,
Будуть Алкана Пашу питати,
145) То я то буду знати,
Який отвіт оддавати".
То то вони Чорним морем потихеньку
проеїджали,
То їх Турки безбожні стрічали,
То тоді сам Бутурлака на чердак ви-
хожає,
- 150) Ключі з кармана виймає,
І на Турків махає.
„Ой, цільте, Турки, не ячіте,
Молодого пані не збудіте".
То то Турки діда Бутурлаку в вічі за-
бачали,
- 155) Скоро замовчали
І од кгаляри одвертали.
То тоді біdnі нетяги потихеньку з того
міста од'їджали,
Чорним морем далеко гуляли,
Та землю турецьку, віру бусурменську
проклинали!
- 160) „Ей, земле, земле турецька,
Віро бусурменська,
Розлуко християнська,
Хотя в тобі срібла й золота багато буває,
Та тілько біdnому невольників ніколи
отрадості немає,
- 165) Ні неділі, ні празника не знає,
Все у тій катерзі турецькій біdnій не-
вольник погибає".
.....¹⁾
То вони то по Чорному морю гуляли,
Та до діда Соленка у гості прибували.
То він їх у вічі забачає,
- 170) Шличок ізнямає,
Поклон оддаває,
До себе в гості зазиває,
І до козаків гатьманців запорозьців сло-
вами промовляє:
- „Ей, ви, козаки, гатьманці запорозьці,
175) Шо ви по Чорному морю гуляєте,
Якого ви собі отамана маєте?"
Ей то то козаки гатьманці запорозьці
тес зачували,
До діда Соленка словами промовляли:
„Ей, здоров, здоров, отамане старий!"
- 180) Сталі-б ми тобі по правді казати,
Так не знаєм як і тебе назвати".
То дід старий тес зачуває
Із кгаляри їх визиває,
На сиру землю їх викликає,
- 185) Та до їх словами промовляє:
- „Ей, ви, козакі, гатьманці запорозьці!
Шо я тут²⁾
Вісімдесят літ проживав,
Та таких людей і вічі не видав".
190) То як стали козаки на підпитках гуляти,
Стали вони єму всю правду повідати:
„Ей, діду Соленку! Мý то у лузі Ба-
залузі проживали,
Курінь собі нетязький мали;
- 195) Нас у лузі Базалузі сонних застало,
В неволю забрало,
Заліznі пута на руки й на ноги понаді-
вало,
Турецькому пану баші приставляло.
То ми там не довге врем'я проживали,
- 200) У дівки Санджаківни на бенъкеті гу-
ляли,
То нам Бог помог, що ми Тóрка у Чорне
море пометали,
А сами сюди попали"..."
То тоді дід Соленко їх с честю прий-
має,
Хліба-солі поставляє,
- 205) І до себе жити благає.
То то Кішка Самійло сес зачуває,
Та до діда промовляє:
„Ей, діду Соленку, хош буду я в тебе
хліба-солі вживати,
А не хочу в тебе пробувати,
- 210) Хош буду я по смерть свою велике горе
приймати,
- 211) А таки хочу у своїй Україні голову по-
кладати"..."
- Тут-би казати „Услиши, Господи“, так ні;
її ще впереди багато, та не згадаю. Тридцять може літ, як співав я її, а вона довга і, Господи, яка довга! Та що ж ти будеш робить, коли не згадаю. Там якось іще дід Соленко своїх п'ятдесяти чоловіка єму помочі дав. Оттут десь дід Бутурлака розказував, що їх п'ятнадцять було 60 чоловіка, та він тілько один у турецькій землі, значить, остався. Вони его там сорок чотири года держали, поки его Кішка визволив. Кішка Самійло Соленкові дідові свою кгаляру бросив, а взяв собі судно; єму дід Соленко дав; так він козацьким (судном) і поїхав у свою Україну. Там він скілько літ прожив, та й умер. Забувсь, де его поховали. Над якоюсь рікою, от і в умі вертиться, та чорти его батька зна, не згадаю. Над якоюсь рікою помер. Его й могила десь єсть. Кажуть і того Хведора Безірдного могила єсть, та така як хата висока, що й поки світ сонця не западе... Він, той Кішка Самійло, комусь іздав своє отаманство, як помірав, та хто его зна кому... не згадаю..."

¹⁾ Тут забувся. Не згадаю як. Ну, та вже нехай (Крюковський).

²⁾ От тілько забувся на якому острові,—чудне якесь єму названіє (Крюковський).

Скілько я не чув таких пісень, дак ся найдовша. Я її не од майстра свого вивчивсь, а од кобзаря-ж таки одного під Гадячем. Тоді, значить, ярмарок був, так нас багато ізйшло; розбалакались собі, та якось і за цього Кішку Самійла завели мову. Так той

кобзар як проспівав її, так я єму дав карбованця, шоб він мене вивчив її. Так ми дві ночі з ним удвох над нею морошились. Так я її знав був добре, а це забув, що не співаю ні кому. Плету собі, а й сам знаю, що воно там не так було.

П. Мартинович, Українські записи, с. 16.

Г.

- Ой у лузі Базавлукі там стояв курінь бурлацький,
Там був-пробував Кішка Самійло, гетьман козацький,
І мав він собі товариства сорока чоловіка.
5) То турецьке паня молоде баша
По Чорному морю безпечне галерою гуляв,
Да до Кішки Самійла в-гості прибував,
To так до їх в-гості прибував.
Що всіх козаків гетьманських запорозьких на
місті застав,
Залізні їм пута подавав.
- 10) А коло себе він мав Івана Бутурлаку
Шестидесяти літ малоросійського християнина,
Той був йому вірний слуга.
- Паша у дівки Санджаківни цілий місяць гуляє,
А Іван Бутурлака на пристані з Кішкою Самійлом пробуває
- 15) Живності собі получає,
З Кішкою Самійлом, з гетьманом козацьким,
розмови собі хороші має:
«Що вже, Кішко Самійло, полно¹⁾ пану нашему служити,
Християнської віри ломити,

- Що ми есть за християне, що будем йому служити?
20) Можна по Божому закону християнському його і згубити!»
... (Костомаров відзначає пропуск у тексті).
Молоде паня турецьке баша од дівки Санджаківни на пристань прибуває.
До Бутурлаки Івана словами промовляє:
Будеш ти до моого отця прибувати,
Словами промовляти;
25) Будеш ти од моого отця сребренники полу-
чати.

Бутурлака ключі козакам oddav,
Щоб вони з себе залізні пута поздіймали,
турецьке паня молоде баша з місця брали,
В Чорнес море метали.

- 30) Тоді стали безпечне по Чорному морю гуляти,
Да до діда Солонки в-гості прибувати,
То дід Солонка у вічі Самійла Кішку зобачав:
«Ой здоров, здоров,—каже,—Кішко Самійло!
Як ти живеш, проживаєш,
35) Чи ти царя Бога не забуваєш?»
«Я Бога милосердого не забуду,
37) А турецькому баші служити не буду!»

Костомаров, Історія Козачества, с. 701.

Г. Самійло Кішка.

- У лузі у Базалузі був курінь нетязьській
І там жив-проживав Кішка Самійло, гетьман козацький...
І він коло себе мав сорок чоловіка нетяг ... 4
...Да вони там у лузі-Базалузі проживали
5) Ніякого горя не знали...
To по Чорному морю молоде паня, турецьке баша, галярою гуляє,
Луг-Базалуг завідало,
9 До луга до Базалуга поспішно прибувало,
Кішку Самійла, гетьмана козацького і сорок чоловік нетяг сонник заставало,
10) Та у пінін забірало, 14
І на руки і на ноги залізні пута надівало; 15
На закови забрало, 16
І на свою галяру поміщало
І до дівкі до Санджаківни прибувало... 27
15) Там воно од неділі до неділі проживає, 46
І тих бідних нетяг і Кішку Самійла по три раза в день заліznimi пруттями в одно місто затинає...

- 1 коло їх дід-Бутурлак проживає,
На їх згрозна гука...
Дай той-же їх і б'є.—Він шістдесят літ жив у
20) ...Турка у клюшниках; то він на його і звірів.
то ім дівка Санджаківна разні напитки-найдки присилає, 49
To ім Бутурлак дід всього не одкриває,
A тільки по одному стакану в день вина одпушає...
(-Значить вона ім хорошо присилає, а він не
оддає, та складає...) 51-52
A по три раза в одно місто заліznimi пруттями затинає..
25) Шо вони у дівкі у Санджаківни од неділі до неділі проживали, 85-86
На підпитках пробували,
У неділю на Чорне море до свого дому од'їжджали,
На галярі почивати всі полягали... 87-88
To турецьке паня, молоде баша, от сна уставає, 90
30) Та до діда до Бутурлаки словами промовляє: 91
„Ой пото, каже, діду, Бутурлаку, що то мені сон дивний і предивний, чудний і пречудний снівся, 92

¹⁾ Великорусизм, зазначає Костомаров.

<i>Шо будто мене взято, У Чорне море заметано, Ні одного нас не оставлено!“¹⁾</i>	99	<i>Хотя в тобі весело проживати, Много сребра і золота в тебе пробуває, А чоловікові ніякої одрадості немає!..“²⁾</i>	163 164
35) <i>Дід Бутурлак тес зачуває, До молодого пані, до турецького баші, словами промовляє.</i>	100	65) <i>To як стали вони по Чорному морю гуляти, До буйної Приспи прибувати, Та до діда до Соленка²⁾ у гості заїжджати... ...Той дід Соленко як іх забачає, І гірко плаче-ридає,</i>	167 168 169
<i>„Сему сну, каїсе, ви не потурайте, Та вп'ять спочивать лягайте!“¹⁾</i>	102—105	70) <i>Дрібними слізами проливає, До Господа милосердного словами промовляє: „Благодарю тебе, Господи милосердний, що за со- рок літ Господь мене привів Козака гетьмана Самійла у вічі повидати!..“ ...To вони там, у діда у Соленка дванадцять день безпечно гуляли,</i>	168 169
40) <i>I ключ з кармана виймає: „Цитьте, хлопці, не гриміте Г залізом не стучіте; Дружка-дружку одмикайте, Залізо у Чорне море метайте,</i>	112 115 118 119	75) <i>Ta віру православну споминали, A турецьку славу, віру бесурменську кляли-про- клинали:</i>	
<i>15) I молодого паню, турецького башу, і пам'ять його у Чорне море із галери скідайте!... Тоді чи не дастъ нам Бог безпечно по Чорному морю проїзджати, Турецькі калавури минати...“ Як вони паню, турецького башу у море пометали, Тоді на себе турецьке платте надівали...</i>	120	<i>Коли-б їх Бог милосердний так побідив, Як вони нас зобіждали, Шо вони у пін забірали, 80) Ніякої нам веселості не оддавали, Ніякої ми обради собі не мали I роду свого у вічи не видали!..“ ...Ta тоді вони речі хороші друг до друга про- мовляли.</i>	
50) <i>To дід Бутурлак до калавуру приїжджає, Ключі з кармана виймає, До калавуру словами промовляє: „Цитьте! каїсе, не шуміте, Турецького паню, молодого башу, не збудіте,</i>	149 151 152 153	85) <i>„Винеси, каїсуть, нас, Господи милосердний, Между мир хрещений, На край веселий! Чи не дастъ нам Бог милосердний своїх братів Хоч-би мало-немного свою жизнь провождати, 90) Между миром хрещеним проживати!..“</i>	
55) <i>Потихеньку ворота одчиніте, Bo mi u дівки Санясаківни на гулянні пробували, To мало mi одпочивали...“¹⁾ ...Товони, турецькі калавури як проїжджали,</i>	157		
60) <i>To турецьку землю, віру бусурменську на віки за- клинали: „Ой-жес хотя ти, земле турецька, віра бусурмен- ська!“¹⁾</i>	158 159 160—161		

В. Горленко, „Кіевск. Стар.“, 1882, IV, 505.

Д. Про Кішку Самійла.

Що з города Трепезона
Виступає галера
Трьома цвітами уквітчана й мальвана.
Що первим цвітом уквітчана,—
5) Злато синіми стъюжками заквітчана;
А другим цвітом процвітана,—
Гарматами уквітчана;
А третім цвітом уквітчана,
Турецькою, білою габою покривана.

- 10) То в тій галері Алкан паша,
Паша гуляє.
Сімсот Турків, яничар чотирисята,
А бідного невольника півчверта ста
Без старшини військової собі має.
15) То міждо їми був старший
Кішка Самійло, гетьман запорозький
17) А другий Марко Рудий...

Ф. Колесса, II, с. 1

1) Шо того, бач, вже й немає. А йому аби то той калавур проїхать, так він забувся і думати!.. Не зло-
жу так, як було!. Десяте слово, той то не в лад! (слова Крюковського).

2) Він проживав тож на острові той дід—сорок літ. Його Турук теж запер (Крюковський).

3) Всі. Значить забрав і діда того Соленка Кішка Самійло із собою (Крюковський).

7. ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ.

Дума про Олексія Поповича звичайно розглядається, як одна цілість разом з думою про Бурю на морі, яку ми помістили нижче під № 8. Варіанти обидвох дум розглядаються разом як дві редакції одної теми, тільки редакції дуже мало між собою подібні. Ми-ж дивимось на них як на дві окремі думи, і друкуємо їх нарізно. Робимо се тому, що обидві думи у всіх своїх варіантах дуже глибоко ріжуться одна від одної і правдоподібно були зложені як два окремі твори—в сьому впевняє нас аналіз сих творів (про дослід сих дум нижче: III і вступ до думи № 8).

І. Варіант А—Пов'єсти малороссійськія—Житецькій, Мысли, с. 233. Запис з першого або другого десятиліття XIX в. з околиць Миргороду, від якогось сліпого Івана.

Варіант Б—Цертелевъ, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, СПБ, 1819, с. 26. Записано 1814 року десь коло Хорола. Співак невідомий.

Варіант В—Украинскій Альманахъ, Харьковъ, 1830, с. 119; текст подав І. Срезневский.

Варіант Г—Костомаровъ, Исторія Козачества, с. 695. Текст записаний в Харкові, мабуть в 1840-х рр.

Варіант Г—Основа, 1862 р., Серпень, с. 21. Текст записаний в Харківській губ. від лірника.

Варіант Д—Пѣсни, собранныя П. В. Кирьевскимъ, выпускъ IV, 1862, с. XXIII. Текст записав М. А. Стакович в селі Богданах Пирятинського пов. на Полтавщині.

Варіант Е—Антонович і Драгоманов, I, с. 181 (вар. Б.); записав Куліш від лірника Хведора Кононенка в с. Александровці Лубенського повіту, на Полтавщині.

Варіант Є—Там-же, с. 188 (вар. Є). Текст записаний в Зеленках Канівського повіту на Київщині. Записувач і співак не названі.

Варіант Ж—Там-же, с. 200 (вар. І) з рукописного збірника Чубинського і Новицького. Де записано і від кого, не сказано.

Варіант З—Там-же, с. 199 (вар. ІІ); фрагмент записаний від сліпого бандуриста в Харкові (може записав Зайкевич?).

Варіант І—«Украинськи записи П. Мартиновича», с. 9; записано від Івана Кравченка-Крюковського, в Лохвиці на Приліпці 20 травня 1876 р.

Варіант ІІ—Киевская Старина, т. I, Январь, 1885, с. 186; текст записав А. Твердохлібов від Пархомівського сліпця Іллі Журавля в Охтирці 18 липня 1881 р.

Варіант ІІІ—В. Горленко, Бандуристъ И. Крюковский, «Кievsk. Старина», т. IV, 1882, кн. II, с. 481. Текст записаний від Крюковського, мабуть недавно перед друком.

Варіант Й—А. Малинка, Кобзари и Лирники, «Земской Сборникъ Черниговской губерніи», 1903, Апрель, с. 69. Текст записав Малинка від лірника Н. Дудки, родом з с. Марчишина Буда, Глухівського пов. Дата не зазначена.

Варіант К—Ф. Колесса, Мельодії до українських дум, серія II, 1913, с. 183. Текст записаний від кобзаря Гната Гончаренка, з Губайвського хутора біля Харкова. Текст з фонографу записав Ф. Колесса, а зі слів кобзаря записала його Леся Українка. Видавець тексту зазначив в примітках ті місця, де обидва записи ріжуться; сі примітки наведені і в нас.

Варіант Л—Там-же, II, с. 195. Текст записаний від лірника Івана Скубія з Лелюхівки Кобеляцького пов. Фрагмент.

Варіант М—Там-же, II, с. 163. Схопив на фонограф О. Сластьон від кобзаря Івана Кучеренка з с. Мурафи, Богодухівського пов., 1910 р. Фрагмент.

Варіант **H**—Там-же, с. 177. Схопив на фонограф О. Сластьон від кобзаря Петра Семеновича Древченка з хутора Залютина біля Харкова 1910 р. Фрагмент.

Окрім сих записів дума згадується в репертуарі Никифора Соломахи і Ерасті Будянського з Харків. пов., Остапа Бутенка з Валкського і лірника Микити Горботка з Ніженського повіту, але чи дійсно вони співали про Олексія, не можна сказати напевно. Ак. Сперанський, що згадує сі репертуари, між іншим нараховує Олексія Поповича у Хв. Баші—тимчасом він співав не Олексія, а Бурю.

Ся дума зазнала і кілька переробок і ми маємо два комбіновані тексти Олексія Поповича:

Варіант **X**—Максимович, Українські народні п'єсни, 1834, с. 14. Се текст, скомбінований з записів Цертелева (вар. **B**) і Среznевського (вар. **B**).

Варіант **Y**—Куліш, Історія Воссоединенія, т. I, с. 360. В сей текст увійшли частини записів Куліша, вар. **E**, вар. **B** та варіанту **X**. Сей варіант передруковано у Грінченка «Думи кобзарські».

ІІ. З вичислених тут варіантів **I** являється другим записом варіанту **I**, тому і подано його тільки в скороченню. Варіант **X** був стільки разів передрукований і настільки популярний, що здавалось доцільним передрукувати його в цілості, з показанням варіантів, що на нього зложилися. Так само зроблено з варіантом **Y**, що мав змогу широко розійтись завдяки «Кобзарським думам» Грінченка.

Варіанти **Ж** та **З** у Антоновича і Драгоманова не подані в цілості, але зведені до вказівок на відповідні рядки інших варіантів; тут ми стараємося реставрувати їх в цілості. Місця, де ся реставрація лишала сумніви, зазначено знаком запитання (?). На жаль, друкарські помилки в цифрах і деякі неясності в означенні дають досить багато таких сумнівних місць в «Ист. П'єсняхъ».

Всі вісімнадцять текстів думи про Олексія Поповича дуже близькі до себе і що до змісту, і що до окремих деталів. Коли постараємося знайти між ними більші споріднення, то мусимо спочатку поділити їх на 2 нерівні групи: *a*) Перша група—варіанти **A**, **D** і **E** відріжняються від інших тим, що тут Олексієві урізують мізинного пальця, а від того стихає буря (ряд. 73—82 **A**; ряд. 89—94 **E**). *b*) Друга група—варіанти **B**, **V**, **Г**, **Е**, **Ж**, **І**, **Ї**, **И** та **К**: тут чудо діється від самої сповіді Олексія Поповича. Окремо стоять фрагменти—варіанти **Г**, **З**, **Л**, **М**, **Н**, де не маємо всіх епізодів оповідання, але на підставі аналогії і сі варіанти треба зарахувати до групи *b*.

Відрубність групи **A**—**D**—**E** (*a*) найбільш помітна: в ній ми очевидно маємо дуже архаїчну редакцію думи; те що варіант **A** належить до найстарших записів, можна вважати також за посередній доказ давності сеї редакції. Поміж собою всі три варіанти дуже рівномірні що до величини—ріжняться вони головно іменами отамана: в варіанті **A**—отаман Зборовський, **D**—Полуусенко, **E**—без імені. Варіанти **D** і **E** походять з Полтавщини з сумежних повітів; можливо, що вони вийшли більш або менш безпосередньо з якогось одного центра кобзарської науки—як витвір чи властиво улюблена редакція якоїсь місцевої «школи». Про науку Кононенка (**E**) не відомо нічого: ані чий він учень, ані де учився; кобзар Стаковича теж незвісний; але територіальна близькість сих подібних варіантів і та обставина, що з цього району не маємо інших записів сеї думи, іншого типу, позволяють думати, що ся редакція (перша група варіантів—*a*) особливо загніздилася саме на Пирятинщині, культивувалася тут в місцевій кобзарській школі. Хоч вар. **A** правдоподібно був записаний коло Миргорода, але сей його тісний зв'язок з пирятинськими варіантами наводить на думку, що кобзар, який співав його, мав зв'язок з пирятинською школою, можливо походив з неї. Здогад про те, що старша редакція думи походить з Пирятинщини, підтверджується і тим, що у всіх інших варіантах сеї думи герой вважається звязаними з Пирятином: «Олексій Попович пирятинський» варіанти—**A**, **B**, **D**; «пирятинський родич»—вар. **B**, **E**; виїздить він майже все з Пирятина, в вар. **M** навіть і отаман називається «пирятинський». Така послідовність тим помітніша, що напр. в думі про Коновченка, де місце дії звичайно точно означується, ся дія відбувається то в Корсуні, то в Черкасах, в Тягині, в городі Лихмистрині, в «городі Чорній долині», Черкеській долині і т. и., або просто «в городі». В думі-ж про Олексія Поповича маємо виразну пам'ять про звязок думи з певною місцевістю і очевидно сей звязок треба пояснювати так, що в околицях Пирятина, серед пирятинських кобзарів було зложене першу редакцію сеї думи з готового пісенного матеріялу, і було дано їй головні риси, спільні обидвом нині відомим редакціям: *a* і *b* (перший і другий групі варіантів). З них перша, лишившись на місці, зісталася досить близькою до первозвору, друга-ж розходячись даліше диференціувалася ма-бути більше.

Друга група і в середині виявляє більші ріжниці; вона немов поділяється ще на такі типи: один відкриває оповідання широким образом бурі вночі (звізди потьмарило, половину місяця в хмари вступило)—так в варіятах **Б**, **В**, **Г**. Варіянти другого типу об'єднуються наоколо варіяту **Г**, де буря описується тільки на морі, і не помітно, в якій порі дня подія відбувається. Найближче до варіяту **Г** стоять варіянти **Ж**, **З** (фрагмент) та **К**. Подібно починається (ближче до варіяту **I**, ніж до попереднього типу) варіант **І**. Цікаво виріжняються з-поміж решти варіянти **В І I** та **И**—Крюковського. Сі тексти загалом подібні до **Г**, **Ж** і **К**, але в них наслідок сповіді Олексія Поповича представлений значно ширше ніж у всіх інших варіятах думи: прилюдна сповідь виаратовує не тільки корабель, що несе грішника Олексія, але й інші кораблі козацької флотилії, що очевидно теж відчули на собі тягар Олексієвих гріхів.

Що до територіальної приналежності сеї групи, то тут можна зробити такі помічення: вар. **Г** записаний десь на Харківщині, з'являється осередком цілої групи варіянтів, записаних в околицях Харкова: вар. **К**, **Н**, **З**; близький до них і фрагмент з Богодухівського пов. **М**. Подібність тут настільки велика, що можна-б думати про книжне походження сих варіянтів; трудність тільки в тім, що доводиться запідозріти зразу 4-ох співців, а таке масове виучування кобзарями думи з «Історическихъ п'єсень» трудно допустити. Лишаючи тому за сею можливістю тільки невелике право на існування, припускаємо, що всі сі варіянти **Г**, **З**, **К**, **Н**reprезентують одну з харківських кобзарських шкіл. Кажемо: одну, бо з Харківщини маємо і дещо відмінні варіянти: **Г** з Харкова та **І** з Охтирки. Правдоподібно, що з Харківщини походить і вар. **В**, що reprезентує теж дещо відмінний тип думи. Мабуть на Харківщині записаний і вар. **Ж** дуже подібний до **Г**, **З**, **К**. Отже треба констатувати, що Харківщина стала найважнішою територією поширення думи про Олексія Поповича після її виходу з Пирятинських околиць. Або принаймні—найбільше сприятливою для консервації думи, бо ся дума все таки знаходить пристановище і в інших ще околицях.

Оригінальний варіант знаходимо в Лохвиці, інший в Глухові. Вар. **Л**, з Кобеляцького повіту, тільки фрагмент, але розуміється—думу тут знали в цілості. Маємо варіант, досить сухий в порівнанню з лівобережними, і з Канівського повіту—вар. **Е**.

ІІІ. Література думи про Олексія Поповича досить велика—більша ніж котрої-будь іншої думи. Перші видавці думи, Цертелев і Срезневський, що правда, не лишили ніяких міркувань про неї. М. Грабовський в критиці на збірку Максимовича 1834 р. завважив з приводу нашої думи й імені Зборовського: «Чи се не звісний Самуїл Зборовський, що й дійсно бував на Низу. В однім рукописі сеї думи він називається Коломійченком. Коломія в теперішній Галичині—звідки рід Зборовських походить»¹⁾). Найстарший відомий текст з іменем Коломійченка вар. **В**, але чи його мав на увазі Грабовський, чи свій власний запис? Можна думати останнє. Здогад про Зборовського приняв і Максимович в збірці 1849 р., с. 49, прим. 78. Другу замітку про Олексія Поповича маємо у вступі до варіяту **Д** в «П'єсняхъ» Кіреєвського написану Безсоновим, 1862 р. Безсонов висловив думку, що Олексій се Альоша Попович російських билин, тільки в думі він досить далекий від оригіналу—мовляв тому, що Українцям ся постать чужа: вони застали бліді спомини про неї, прийшовши на Україну з Галичини—як се доводив Погодін. В примітці до тексту «Основи» вар. **Г** редакція завважила, що Олексій нагадує Альошу Поповича й Садка купця.

Слідуєча віком замітка в «Історическихъ п'єсняхъ». Вона теж приймає думку Грабовського: редактори зарахували сю думу до кінця XVI в.—епохи морських походів козацьких, і до цього часу належить ім'я «гетьмана Григорія Зборовського”— себ-то, мовляв, Самуїла Зборовського, Поляка баніта, що був дяжкий час кошовим на Запорожжі, а потім скараний Баторієм. Сей галицький магнат-авантюрист родом з Золочева («тому він міг називатись і Коломійченком—з Коломії») робив з козаками морську експедицію з Лиману до устя Дністра. Хоч правда під час цього походу бурі не трапилось, але редактори вважали сей здогад про Самійла Зборовського цілком певним. Гріхи Олексія вказують теж, мовляв, на поведінку авантурників, що так само, як дружина Зборовського, приходили з ріжних сторін на Запорожжя за-для пригод і гулящого життя. Зложене сю думу—гадали Антонович і Драгоманов—серед низових таки козаків. Географія її, поза такими загальними термінами як земля Білоарапська—не виходить даліше північно-західніх берегів Чорного моря, від лиману Дніпрового до Дунайського

1) M. Gr. Literatura i krytyka, II, Wilno, 1837, с. 75.

тирла, і се теж промовляло редакторам «Ист. П.» на користь вчасної редакції думи—в кінці XVI в., бо в XVII в. козаки вже сміліше і дальше роз'їджали по Чорні морю. Далі в коментарі описано будівлю запорозьких чайок, і експедиції чайками—на підставі рукописного опису Туреччини D. Ottavio Sapiencia 1622 р. і книги Боплана.

Теорії про походження Олексія Поповича від Альоші Поповича редактори «Ист. п'єс.» не торкалися. Натомість рік після їх коментару в статті Ореста Міллера «Великорусські былины и малоруські думы» Олексія Поповича зближено знову з билинним героєм, Садком новгородських билин: можливо, каже Міллер, що в думі під християнізованим мотивом жертви грішника захованій мотив умилостивлення моря, як містичного ества, подібно як і в билині про Садка. Неповагу Олексія Поповича до старих жінок (вар. Г) Міллер порівнював з поведінням новгородського героя Василя Буслаєва. Але він припускає, що ся риса може бути спільною і київському і новгородському епосові.

Костомаров (Історія Козачества, с. 694), говорячи про Олексія Поповича, назвав се ім'я іменем «напівмітичного лицаря, що в великоруських билинах з'являється під іменем Альоша Поповича, одного з богатирів Володимира Красного Солнишка. Се ім'я перейшло до української поезії козацьких часів і приліпилось до думи, що в своїй основі належить до релігійно-моралістичних творів». Але переходячи до варіантів про Бурю на морі (див. сю думу), Костомаров завважив, що ім'я «богатиря, перетвореного в пирятинського поповича», властиво зовсім припадково пристало до ідеї, виложеної в сій думі, бо в варіантах «бурі» сього імені нема, а сі варіянти здавались Костомарову більш типовими.

Н. Дашкевич в доповіді прочитаній 20 березня с.с. 1883 р. на тему билин про Альошу Поповича, виразніше ніж Костомаров приєднався до думки Безсонова, що Альоша відбився в Олексію Поповичу української думи. Альоша в деяких билинах згадується в звязку з морськими подорожами, напр. на кораблі Соколі, тому на думку Дашкевича «дума про Олексія Поповича і про бурю на Чорному морі своїм образом Олексія і плавання Чорним морем наближається до билин і, очевидно, являється перерібкою билинного образа, що заховала багато рис старого епосу». Ся стаття Дашкевича друкувалась значно пізніше по тім як була відчитана, а саме 1889 р.¹⁾. Тимчасом уже 1885 р. з'явились замітки про Олексія Поповича Веселовського, в його «Южно-русскихъ былинахъ», с. 279; говорячи про билинного Альошу Поповича, він каже тут, що сей тип «доживає віку в образі Олексія Поповича малоруської думи». В тім-же часі Халанський («Великорусські былины кіевского цикла», с. 69 дд.) прирівняв Олексія до Садка, як перед тим Міллер, але окрім того звязав сей мотив з трьома побожними легендами про чудесне вратовання від бурі за допомогою святих і про кару на морі непростимих грішників: в чуді Ісидора Ростовського і в чуді Михаїла Клопського, де святі помагають людям в небезпеці і ратують їх від бурі, і в оповіданні манаха Паладія в «Пролозі» на 19 березня—де оповіджено про те, як під час бурі в море кинено грішницею, і від того буря стихла М. Сумцов, друкуючи в «Київській Старині» (1885, кн. I) вар. І, звернув увагу на те, що гріхи Олексія Поповича сповнені з-п'яна (ряд. 69—73).

Того-ж року як вийшли праці Веселовського і Халанського, в «Англійських і Шотландських Балладах» Ф. Чайлльда думу про Олексія Поповича (вар. X) поміщено поміж варіантами до балади про «Сповідь Браун-Робіна», між іншими моряцькими, переважно скандинавськими піснями. В сих піснях під час бурі кидають жеребок, щоб знати, чиї гріхи викликали бурю, і кидають в море грішника, а буря втихає. У вступі до сих пісень разом з Олексієм згадано і билину про Садка.

1886 р. в статті Веселовського «Былина о Садке»²⁾ дума про Олексія Поповича в варіантах X, Г і зокрема Д була наведена як ілюстрація загально розповсюдженого звичаю приносити жертви морю в часі небезпеки та віри в те, що присутність грішника на кораблі викликає бурю. Ся віра виявилася в численних побожних легендах, починаючи від історії пророка Йони. Але Потебня відкинув сю думку в своїх «Объясненіяхъ»³⁾ і порівняв Олексія Поповича з болгарським грішником Станковичем Дукою в пісні про бурю, що загрожувала стінам Хіландарського монастиря: в монастирі знаходився хворий грішник, який між іншим образив свою матір; він не може ні подужати, ні вмерти, і його кидають в море. Друга паралеля, сербська, наведена Потебнею, ще дальша—вона оповідає про по дібну хворобу грішника Леки Дукадинца, але не згадує ні моря, ні бурі, ні сповіди. Потебня від

¹⁾ Чтенія въ историческомъ об-ствѣ Нестора Лѣтописца, III, 1889. ²⁾ Журналъ мин. народ. просвѣщенія, 1886, кн. 12. ³⁾ Том II, 1887 р., с. 301.

инув також теорію Безсонова, Дащенка і Костомарова про тотожність Олексія і Альоші і висловив переконання, що дума зложилася під південно-слов'янським впливом.

Лисовський¹⁾, розглядаючи Олексія Поповича з становища думи про Бурю, не зробив оригінальних уяв. Житецький в «Мисляхъ» (с. 233), навівши згадані думки Потебні, не заперечив звязку Олексія з билинним Альошею, але не давав йому й особливого значіння. «Все се з більшою або меншою правдоподібністю вказує на складне походження змісту нашої думи, що був перероблений співаками в своєріднім стилю козацького епосу». Прізвище Поповича, на думку Житецького, могло з'явитись на українськім ґрунті просто тому, що співакові треба було грамотної особи, яка-б могла зміцнити звичайну родинну мораль, висловлену в думі, авторитетом «святого письма». А ім'я Олексій, як звісно, має велику популярність серед лірників, що співають побожні пісні про Олексія чоловіка божого.

В Этнографическом Обозрѣнії за 1894 р. № 3 уміщено замітку Г. Потаніна про деякі епізоди думи про Олексія Поповича²⁾. На думку Потаніна, білий камінь, що на нім сидить сокіл-буревісник, відповідає космічному білому каменеві, що згадується в старинних колядках і фігурує в ріжних монгольських космогоніях. Сокіл, що в думі сидить на сім «космічнім камені», близький, мовляв, до птаха Строфіла, про котрого оповідає «Голубина книга». Птах Строфіл живе на морі, а як він стрепеться, то океан хвилюється. Сього Строфіла Потанін ставить знов у звязок з мітичним когутом, що сидить на білім камені Алатирю, в забайкальських закляттях.

Але і той камінь, що мають прив'язати до шиї Поповича (в тих варіяントах, де нема мови про кров з мізинного пальця), для Потаніна має особливе значіння—він являється ремінісанцією легенд про затоплені предмети, які ніби-то можна бачити крізь воду на дні моря. Над Чорним морем існувала легенда про папу Клиmenta, що був кинений в море з прив'язаним до шиї якорем—і Потанін вважає правдоподібним, що над Чорним морем оповідались легенди про те, ніби на дні моря можна бачити затоплений якор, або білий камінь, що мовляв віщує бурю. Сі мотиви, на думку автора, відбились в обох каменях думи про Олексія.

Що до тих варіантів думи, де Олексієві рубають пальця, то тут Потанін наводить монгольське оповідання про подібних братів. Жінка одного з них помилково наблизилась до чоловікового брата і той відсунув її мізинцем, але чоловік не повірив съому і стрілив у брата, вцілив його в палець і від того той умер. Ся аналогія наводить Потаніна на думку, чи не полягав гріх Олексія в кровосумішці, тим більше мовляв, що Сумцов притягнув до думи про Олексія Поповича і паралелю кровосумішника Браун-Робіна.

Всі ці замітки були зроблені письменниками між іншим, в рамках загальніших праць. Першу окрему розвідку думі про Олексія Поповича присвятив М. Сумцов в 1894 р., в «Кіевской Старинѣ» під з. «Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ». Він рішуче відкинув теорію про Олексія—Альошу і приєднався з одного боку до теорії південно-слов'янського походження думи Потебні, з другого боку старався розвинути теорію звязків з скандинавськими піснями Чайльда. Окремо він спинився над оповіданнями про кидання грішника в море, поданими у Чайльда (оповідання про ватажка Реймера в Historia Anglorum Генриха Huntingdon'a, письменника XII в.), і іншим оповіданням про грішницю (Child VIII), та на нашій домашній легенді про чудо Богородиці в «Небі Новім» Галятовського і в записках Петра Могили: се оповідання Андрія Лахути, запорожця, про чудесне вратовання від бурі козацької флотилії. Сумцов вирішив, що ся розповсюджена тема походить з глибокої давнини, коли існували перекази про те, як підводні сили зупиняють кораблі і домагаються людської жертви. Сей мотив з часом християнізувався, і дієвою особою стала Богородиця або св. Миколай, як приміром в болгарській пісні (цитованій у Чайльда), де св. Микола спинив кораблі з воском якогось куща і держав, поки купець не пообіцяв дарувати весь віск монастиреві. В такій християнській обстанові сей мотив увійшов у народну пісенність і міг дуже скоро стати відомим на Україні, чи то під впливом власних морських походів, чи запозичений від Скандинавів. На початку XVII в. сей мотив розроблено паралельно в думі і в легенді на честь Печерської Матери Божої, в оповіданні Лахути. Аналогізуючи окремі епізоди думи, Сумцов спиняється на таких моментах: 1) «Чорне море»—тут протиставлено «чорне море» і «білий камінь» як епічні епітети, але Сумцов завважує, що вони дуже вірно малюють дійсний чорноморський краєвид. 2) «Сокіл-буревісник»—птахи як вісники бурі загально

1) Опытъ изученія малорусскихъ думъ, 1890. 2) Мелкая фольклористическая замѣтка. Г. Потанинъ, Бѣлыі камень и мізинецъ въ малорусской думѣ обѣ Алексѣѣ Поповичѣ, с. 147.

розвовсюдженій мотив; ворони й соколи особливо часто вважаються символами вітру, і т. н. 3) «Морська буря»—автор порівнює коротко описи бурі в ріжних паралельних піснях і легендах і робить висновок, що український опис загалом оригінальний, дещо подібний до опису шотландського і менше до болгарського. 4) «Білоарапська земля»—се невиразне означення, що представляє дуже далеку країну взагалі, так само і в інших думах. 5) «Грицько Коломниченко»—Сумцов вважає се ім'я прізвищем Самійла Зборовського, ідучи за Антоновичем і Драгомановим; згадує теж при сій нагоді, що в оповіданні Петра Могили старший між козаками був Москаль Іваша. 6) «Олексій Попович»—на думку Сумцова, подібно як се висловлено у Житецького, письменність Олексія говорить про його належність до духовного стану. Легендарний Лахута відповідає Олексієві, але про його гріхи нема згадки; очевидно Лахута являється тільки свідком чуда; тому близчим до Олексія Сумцов вважав Браун-Робіна і Реймера. Він відзначив також тісний зв'язок Олексія з товаришами: «Се не випадковий пасажир на кораблі, се своя людина, готова жертвувати свою голову, щоб марно війська не теряти». 7) «Гріхи Олексія Поповича»—в західних варіяентах вони грубіші ніж в думі, каже Сумцов; Олексій напр. винен тільки в образі батьків, тимчасом коли шотландська пісня натякає на кровосумішку; але все-ж, на думку Сумцова, Олексій винен і в убивстві—бо топтав конем дітей. Загалом гріхи Олексія, спільні з іншими творами, такі: а) образа матери (+ сестри — болгарська пісня), б) образа (=грабування) церкви (Генрих Гантінгдон, скандинавські пісні і сербська пісня), в) убивство дітей (в датській пісні 1590 р., г) образа «громади» (теж). Сумцов все таки робить висновок, що найважніший гріх у всіх цих творах і в думі—се образа матери. 8) «Жертва крові» (вар. А і Е): на думку автора, се—властиво людська жертва, замінена жертвою самої крові (pars pro toto — частина замість цілого). 9) «Отцева-матчина молитва»—се мотив, що червоною ниткою проходить через всі думи, каже Сумцов. 10) «На чуд»: Сумцов наводить пояснення Потебні цього незрозумілого виразу (замість «на чердак»), що знаходиться в вар. Г в передрукі «Ист. П'єс». Кінець статті віддано варіантам про Бурю на морі (див. вступ до № 8).

Після сеї статті в слідуючій книзі «Київської Старини» Сумцов помістив «Доповнення до статті про думу про Олексія Поповича», де подав два приклади гумористичного трактування сеї теми—уступи зі збірки фацецій Поджо 1470 р. Се смішне оповідання про обіцянку моряка під час небезпеки поставити Матері Божій свічку таку, як щогла; на увагу, що на таку свічку не стане воску, моряк відповів, що як живі будуть, то обійдеться й меншою. Друге оповідання про недотриману обіцянку св. Кириакові, якому купець обіцяв церкву за вратовання, але не побудував, бо, мовляв, обманював людей з довшими бородами ніж у св. Кириака.

Того-ж року, в «Житію і Слові» Франко і Драгоманов надрукували деякі міркування з приводу статті Сумцова. Переглянувши побіжно попередні досліди над сею думою, Франко навів висновки Сумцова, а від себе звернув увагу на оповідання Паладія, що в Галичині відоме між іншим з книги «Народовъщаніе», дуже популярної. Франко завважив, що мотив «небезпечної пригоди на морі, з якої присутні на кораблі викупляються пожертвуванням якоєсь людської душі, чи то присутньої на кораблі, которую кидають у море, чи неприсутньої («дай мені те, що дома маєш, а про що не знаєш»), стрічається дуже часто в казках усіх народів». Що-ж до церковних легенд, то джерелом їх він вважав історію пророка Йони—подібно як Веселовський, але, очевидно, незалежно від нього, бо не згадує його.

Драгоманов з признанням прийняв всі церковні паралелі Сумцова, але відкинув думку про передхристиянське походження мотиву. Цілком приєднався він до Сумцова в його критиці теорії Олексія—Альоші.

Після цих заміток минуло кілька літ і слідуюча розвідка про Олексія Поповича з'являється аж 1905 р.: се стаття Дацкевича про «Олексія Поповича думы про бурю на Чорному морі»; перед нею треба згадати тільки приналідну увагу Маркова¹⁾, що початок думи про Олексія нагадує дуже початок билини про Гліба Волод'євича.

Стаття Дацкевича розвивала докладніше теорію єдності Олексія Поповича і билинного Альоші, вже зазначену в старшій праці цього автора. Згадавши погляди Безсонова і Костомарова, Дацкевич наводить цікаву подробицю, що з нагоди читання його попередньої розвідки Антонович висловився проти зближування Олексія і Альоші. «На думку Антоновича, в думі переважає мотив поучення на

¹⁾ Изъ истории русского былого эпоса, III. Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ, Этнографическое Обозрѣніе, 1904, № 3, с. 11.

тему грішності, непошани до батьків, а сей мотив не має в собі нічого своєрідного, бо дуже поширений в народній поезії; так само до загальних місць сеї поезії належить і опис виїзду героя пісні. Тому сі два мотиви малоруської пісні ще не дають підстави зближувати Олексія Поповича з Альошою билин», переказує Дашкевич Антоновичеві думки. Далі він переглядає інші теорії про сю думу: Потебні — яку лишає без критики, Сумцова і додатки до неї Франка і Драгоманова. Супроти Франкової теорії про вплив історії Йони він звертає увагу, що сю можливість підноси вже Потебня, але тут-że відкинув (Дашкевич не завважив, що, говорячи про Йону, Потебня відкидав теорію Веселовського; пріоритету Веселовського в сій теорії, як згадано, не помітив і Франко). Що до заперечування Драгомановим передхристиянського походження теми Олексія Поповича, то Дашкевич протиставив йому питання: «невже християнський характер має і подробиця про дарунок морю в виді крові з пальця? В звісних нам тепер варіятах (пересказахъ) думи про Олексія все ще ясно перебивається стародавній переказ про жертву морю». Так принявши до певної міри погляд Сумцова, Дашкевич все-таки висловив переконання, що всі зібрані паралелі, легенди і пісні не вяснюють генезу думи, бо ні одна з них не відповідає думі в усіх окремих складниках. Правда, повного звязку дум з билинами виявити теж не можна, але, на думку автора, всі дані, зібрані дослідниками після його першої праці, цілком не збивають його думки про тотожність Олексія з билинним Альошою. Навчаюча сторона думи, що мусіла розвинутись під впливом старців, що її співали, на думку Дашкевича—не належить до основного складу думи. В первооснові дума могла між іншим пояснити невдачу в поході просто грішністю когось з учасників цього походу. В думі міг переважати не елемент повчання, що б'є в вічі в теперішнім її стані, але жалісне оповідання про невдалий кінець експедиції та щасливе вратування більшості учасників від смерти або неволі. Далі автор погодився цілком з Антоновичем і Драгомановим і їх міркуваннями що до Самійла Зборовського як прототипа «отамана» в думі. Він припустив, що згаданий морський похід Зборовського 1581 р. дійсно послужив вихідною точкою для думи. Але сучасник походу, що зложив першу редакцію думи, не міг говорити про зовсім щасливий кінець походу, під час якого, мовляв, не пропав ні один чоловік, а в дійсності тоді сталася не звичайна буря, а збройна сутичка з турецькими галерами; отже добре закінчення, взагалі новіша редакція думи могли зложитись не скоро по поході, а тільки згодом¹⁾). В кожнім разі, каже він, заведення Олексія Поповича до думи можна віднести до Лівобережжя царських часів (див. варіант Г, рядд. 108)—в часах, коли більше визначився Пирятин. Спочатку в думу про похід Зборовського міг бути внесений символічний образ бурі—битви, подібно як у Слові о полку Ігоревім. Асоціація думок могла викликати подібне положення Альоші в деяких билинах про морський похід, і грішником в думі міг стати Альоша. Альоша Попович увійшов отже в думу як тип грішного чоловіка, що зложився в пізніших піснях про нього. Коли-ж вважати билини про Альошу Поповича вийшли з півдня, як се думають Веселовський і Халанський, то се ще улегшує питання про перехід Альоші в думу. В кінці-ж, коли-б билини і не були українського походження, то вони мусили бути відомі на Україні через Донців. Помічення ак. Сперанського, що дума про Олексія Поповича мало відома на Чернігівщині, вказує на південно-східне походження твору, з тої частини краю, що, мовляв, притикає до території, де обертались билини про Альошу (себ-то Донеччині). Сей звязок думи з билинами про Альошу не виключає однаке звязку Олексія з героями інших зібраних паралель. Дашкевич звертає увагу на велику розповсюдженість мотиву плавання по морю в ріжнорідних піснях, між іншим в весільних. Він сам звернув увагу на ще деякі можливі паралелі до думи: легенди про св. Миколая; «Руодліб», лицарський роман XI в., де є порада бути богомольним в дорозі; нарешті наводить усне оповідання про заклик до сповіди прочан на пароплаві під час бурі, що захопила їх в дорозі до Чернігова, і самогубство дівчини, яка чула себе винною за погане відношення до матери і сама кинулась у воду.

Праця Дашкевича, як бачимо, не вирішила і не вичерпала питання думи про Олексія Поповича і дослідники знову вертаються до сеї надзвичайно цікавої теми, спиняючись над нею більш або менш докладно. В 1907 р. в двох загальних працях про думи знаходимо деякі міркування над Олексієм Поповичем, як видно викликані іншою статтею Дашкевича: «Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польской періодъ ея исторіи, между прочимъ—

¹⁾ Над міркуваннями Дашкевича що до варіантів про Бурю на морі (№ 8) тут не спиняємося, вони приведені у вступі до сеї думи.

въ думахъ»¹⁾. М. Тершаковець в статті про «Відноси дум до південно-слов'янського народного епосу»²⁾ спинився на думі про Олексія Поповича як на пісні, що дає найбільш підстав для говорення про такий звязок з південно-слов'янською пісенністю, але вирішив, що в дійсності південно-слов'янський елемент в думі про Олексія Поповича малозначучий, чи й зовсім відсутній. Через се він зовсім відкинув теорію Потебні, хоч не менш енергійно відкинув думки Веселовського, Дашкевича і и. про Олексія—Альошу Поповича. Тершаковець загалом приєднався до Сумцова і ддав до його паралель ще одну—побожне оповідання в рукописах софійського архіву, подібне до оповідання Паладія.

Друга замітка того-ж 1907 року—в статті Е. Ткаченка-Петренка³⁾: з усіх попередніх дослідів він з найбільшою прихильністю поставився до дослідів Дашкевича. Що до постаті Олексія Поповича чи Альоши Поповича пирятинського, як він його називає, він вважає за найбільше огидні риси його жорстокість до старих і дітей та неповагу до церкви. На гадку Ткаченка-Петренка, сі риси «не знаходять пояснення ні в побуті, ні в історії українського народу», вони йому здаються зрозумілими тільки як південно-слов'янський вплив на думу.

Коротка замітка про «Олексія Поповича» зроблена в VII томі Історії України-Руси М. Грушевського: тут відкинено стару теорію Антоновича-Драгоманова про Самійла Зборовського. «Побут Самійла між козаччиною був короткий, нічим особливим не замітний, в ніякі походи морські він не ходив (покликається на оповідання Папроцького, але то малозначна екскурсія на лови... коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував». Скоршо-б можна вказати на іншого Зборовського, «козацького ватажка 1610 р., хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годі на тім зближенню настоювати».

В 1910 році Єрофеїв зробив спробу хронологізування варіантів думи Олексія Поповича і Бурі: приймаючи думки Антоновича і Драгоманова, він вважав сі дві думи за дві редакції одної думи і «Олексія Поповича», як думу історичну (з огляду на ім'я Зборовського), вважав старшою, а думу про Бурю—молодшою. Варіанти «Олексія Поповича» з огляду на їх близькість до первозвору він розміщує так: Г, Е, Х, Є, Ж, И, І, А, І. Окрім того ще раз згадує вар. Х за передруком у Антоновича і Драгоманова. З друкованих в тих часах варіантів Єрофеїв не згадує: Б, В, Г, Д, Й, У.

Так само в коментарі Ревуцького 1919 р.⁴⁾ знов бачимо стару теорію Антоновича-Драгоманова, разом з історією козацького мореплавства, що вони подали в своїм коментарі. Після досить повного перегляду літератури сеї думи Ревуцький робить висновок, що не вважаючи на силу приведених паралель нашої думи і на те, що «ще більше (паралель), може, чекає свого дослідувача», сю думу треба зарахувати до числа оригінальних українських творів.

Ф. Колесса, Українські народні думи, 1920, с. 95, принявши заперечення М. Грушевського що до Зборовського Самійла, в головнім приєднався до Сумцова; він теж дивиться на Олексія Поповича і на Бурю як на одну думу. Згадує всі вар. крім Д, В, Г, Й, У.

Старші міркування про Самійла Зборовського відкидає і Возняк в своїй «Історії української літератури», т. III, 1924 р., с. 479, а саму думу зараховує до тих, що переходят «від малюнку лицарськості до моралізації». Мораль сеї думи, на його погляд, се святість синівської любові, а з сим мотивом зливається «поетичний мотив признання до своїх гріхів, щоб уратувати близніх, палка жадоба очиститися душевно, відкрита сповідь перед Богом, людьми та природою в нарушені найсвятіших законів «чесного життя чесних предків». Але чисто моралізаційний елемент у думі Возняк вважає пізнішим явищем і впливом старців кобзарів.

Натиск на мотив сповіди робить і нова стаття акад. В. Перетца «Ще раз дума про Олексія Поповича»⁵⁾. Відкидаючи зближення Олексія з Альошою і легендарні паралелі попередніх дослідників, акад. Перетц вказує на доцільність порівнання думи про Олексія Поповича з літописом, подібно як з ним порівнювано вілікоросійські билини. Грунт для такої паралелі дає мотив прилюдної сповіди Олексія, що, на думку автора, досить близько підходить до покаяння Ігоря Святославича після битви

1) «Изборникъ Киевскій», 1904, с. 135; в сїй статті з приводу нашої думи автор побіжно висловлює думку, що Сокіл у заспіві символізує самого співця-бандуриста.

2) В «Archiv für slavische Philologie», B. XXIX, с. 227—232.

3) Думы въ изданіях и издѣлованіяхъ, «Україна», № 7—8.

4) «Українські думи та пісні історичні», с. 130.

5) Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXLI—CXLIII, 1925.

на Каялі 1185 р. і дає йому право на таку гіпотезу: «Чи не маємо ми в літописі і в думі відривків старого епосу—в літописі оброблених книжником у церковно повчаючім дусі відповідно до випадку з князем Ігорем, а в думі—народнім співаком, у смаку і дусі козацької епохи». Ак. Перетц приймає свідчення імені Зборовського, як його подають Антонович і Драгоманов, про 1580 рр.; але він вважає, що епічний матеріал, з якого перероблено думу, міг існувати й раніше, в виді переказу про жорстокого вояка.

Нарешті згадаємо нашу статтю «Дума про пригоду на морі Поповича»¹⁾, що являється останньою роботою про сю думу. В сій статті вперше зроблена спроба довести окремішність думи про Олексія Поповича від думи про Бурю на морі. В основу положено питання про той соціальний осередок, з якого вийшла дана дума: висновок зроблено той, що тимчасом як дума про Бурю репрезентує традиційний родовий світогляд, що відбивається в більшості дум,—дума про Олексія Поповича відбиває спеціальні погляди професіональних моряків. Звернено увагу, що гріхи Олексія властиво не є гріхи проти церковної морали, або принятої родинної, яку порушують герой побожних легенд, що приводились давніше як паралелі Олексія Поповича. В його гріхах є нарушення правил особливо важливих для подорожніх—бо від них залежить щастя в дорозі. Для ілюстрації сих поглядів приведено декілька прикладів звичаїв, звязаних з виїздом в дорогу у мало-культурних народів і в давнину та й у сучаснім українськім побуті. Як літературна паралеля з цього погляду наведена англійська балада про виїзд Патріка Спенса у Чайльда, т. III, де описано страшні наслідки виїзду в море в неслушний час. Сі приклади доводять, що дума про Олексія Поповича в своїй основі має становий моряцький твір, що проводив думку про те, як порушення правил, звязаних з виїздом і поведінням у дорозі, може накликати стихійне нещастя на голову подорожнього. Що до історичного підкладу думи, замість сумнівного імені Зборовського вказано на ім'я отамана в варіанті Д—Полуусенка. Се правдоподібно ім'я Федора Полоуса, осаула 1590 р., потім провідника частини козацтва, що відіграволосну роль в козацьких усебицях і між іншим ходив на море: 1597 р. він заняв якесь турецьке містечко. Такий морехідний і взагалі досить голосний свого часу гетьман міг справді дати гетьмана думи про Олексія Поповича. З часом поверх імені «Полуусенка» наверстувалось ім'я Зборовського Грицька, що виступав 1609 р., а се ім'я мабуть було закрите згодом третім—фантастичним іменем Коломійченка. Що до грішника, то про нього нічого не відомо, навіть те, чи Олексій фаховий моряк. Правда, в моряцьких піснях, що наводились як паралелі, особа, що відповідає нашому Поповичу, буває звичайно моряком, але зовсім можливо, що моряцька гуртова мораль вибрала саме не моряка для того, щоб ілюструвати вагу моряцьких законів і небезпеку нехтування їх, а разом з тим щоб виявити свою неохоту до зайшлих елементів, що з висоти своєї ученості легковажать станові моряцькі правила.

A. Пирятинський Попович Алексей.

На черномъ море,		Въ дунайское тырло забило ⁵⁾ ,	13
На бѣломъ камени,	1	А другую часть отбило,	14
Сидитъ ясенъ сокольъ,	2	Въ Арапскую землю заносило,	15
Квилитъ, дуже ²⁾ проквиляеть,	3	Третію часть середъ Чорнаго моря пото-	
5) На Чорное море испилня поглядеть,	4	пило ⁶⁾ ...	16
Что на Чорномъ море не добре починаеть:	5	На той части потопаетъ триста пятьдесятъ	
На святомъ небѣ всѣ звезды помрачило,	6	козаковъ,	17
Половина мѣсяца въ тьму вступило ³⁾ ,	7	Межъ ними безъ старшини козацкой не	
Изъ чистаго поля буенъ вѣтеръ повѣваетъ,	8	бывало,	18
10) На Чорномъ море супротивну валечну ⁴⁾		20) Только былъ одинъ старшій старшиною	
філю изрываетъ...	9	Грицко Зборовскій.	19
Скоро супротивную валечну філю сорвало,	10	Гетманъ запорожскій Коломіенко,	20
Козацкое судно на три части розбивало:	11	А другой былъ старшиною Алексѣй	
Первую часть отбило,	12	Поповичъ Пирятинскій,	21—22

¹⁾ Первісне громадянство, 1926, в. I—II. ²⁾ В тексті, що був у Драгоманова («копія Маслова»), цього слова бракує. ³⁾ Копія Маслова—Др. «вступила». ⁴⁾ Копія Маслова—Др. поправлено рукою Др. «волечну». ⁵⁾ Копія Маслова—Др. зроблена примітка: «Чертово окно»—прим. записавшаго. Ся примітка відзначена в статті Др. у «Житію і Слові». ⁶⁾ В копії Маслова—Др. «затопило».

Козаче войсковий, Писарь лістровий.	23	60) Я съ отцемъ и паниматкою прощенія не принималъ, 62
25) То ⁷⁾ якъ стало судно потопати, Сталь Грицко Зборовскій на чердачъ вы- ходати, 25	24	Я отца своего и паниматку стременами въ груди отъ себя отпихалъ, 63
Сталь словами промовляти: «Козаки, панове молодцы ⁸⁾ !	26 27	Старшого своего брата зневажалъ, 64
Который межъ вами козакъ наибольшій грѣхъ соби мае, 28		Старшую ¹⁶⁾ свою сестру сильно прокли- налъ,— 65
30) Можетъ черезъ того наше судно козацкое потопае, 29		Що я, панове, самъ не добрѣ починаль, 66
То добре вы, братця, дбайтѣ, Милосердному Богу, и Черному морю и всему выйску днѣпровому, и мнѣ, атаману кошевому, грѣхъ свой от- кривайте: 31—34	30	65) Что кровъ христіанскую безънечинно про- ливалъ, 67
Нехай вы будете ⁹⁾ одинъ въ морѣ пото- пати, 35		По городу Пирятину поѣзжалъ, дѣ- токъ маленькихъ добрымъ конемъ роз- бивалъ: 68—69
За собою войска козацкаго, запорожскаго не занапашати!» 36—37		Отъ тѣмъ мене Господь милосердный на великой потребѣ покаралъ». 70
35) То всѣ козаки замолчали ¹⁰⁾ , Бо ни одинъ въ грѣхахъ не чували ¹¹⁾ , 39	38	To Грицко Зборовскій тое зачувае, 71
Тылько обызвѣстся одинъ Алексѣй По- повичъ пирятинскій, 40—41		Словами промовляє: 72
Козаче ¹²⁾ высковый, Писарь ¹³⁾ лістровый: 42		«Козаки панове-молодцы, 73
40) «Добре вы, братця, дбайтѣ, Изъ мого тугого лука шелковую тетиву изнимайтѣ, 44	43	Добре вы, братця ¹⁷⁾ , дбайтѣ, 74
Назадъ мнѣ руки козацкіе завяжите, 45		Алексѣя, Поповича пирятинского, на чер- дакъ выводите, 75
До шеї тяжкій камень привяжите, нема Чернымъ оксамитомъ ¹⁴⁾ мнѣ очи завяжите, нема		Справой руки пальца-мизинца урубайтѣ, 76
45) Та въ Черное морѣ меня упустите: 46		Христіянской крови въ Черное морѣ впу- скайтѣ: 77
Нехай я буду въ Черномъ морѣ потопати, 47		75) Якъ будеть Черное морѣ кровъ христіян- скую пожирати, 78
За собою выйска козацкаго не занапа- шати». 48		To буде на Черномъ морѣ супротивна валечна ¹⁸⁾ філя утихати». 79—80
Тогда козаки тое зачували, 49		Тогда козаки добре дбали, 81
Словами промовляли: 50		Алексѣя, Поповича пирятинского, на чер- дакъ выводили, 82
50) «Алексѣю, Поповичу Пирятинскому! 51		Справои руки пальца-мизинца урубали, 83
Ты святое письмо читаешьъ, Насть, простыхъ людей, на все добре на- учаешьъ: 53	52	80) Христіянскую кровъ ¹⁹⁾ въ Черное морѣ впускали... 84
На що соби великий такій грѣхъ уже ма- ешь ^{15)?} » 54		Стало Черное морѣ кровъ христіянскую пожирати, 85
55) Алексѣй Поповичъ тое зачувае, 55		Стала на Черномъ морѣ супротивная ва- лечна ²⁰⁾ філя утихати, 86
Словами промовляє: 56		Стало судно козацкое, ниби ²¹⁾ руками, на берегъ выкидати, 87
«Хочъ я святое письмо читаю 57		Стали козаки изъ судна на песокъ выхо- дити, 88
И васть, простыхъ людей, на все добре научаю, 58		85) Стали въ четыре ряды на песку стано- вiti, 89
Я соби наибольшій всѣхъ васть грѣхъ маю: 59		Сталь Алексѣй, Поповичъ пирятинский, межъ всѣми козаками прохожати, 90
Що я отъ отца своего, отъ паниматки изъ города Пирятину въ охотное войско выѣзжалъ, 60—61		Сталь до козаковъ словами промовляти: 91

⁷⁾ Копія Маслова—Др. «та». ⁸⁾ У Житецького в «Кievsk. Стар.»: молоды. ⁹⁾ Копія Маслова—Др. «Нехай буде одинъ».

¹⁰⁾ Копія Маслова—Др. замість цього рядка: Тое козаки зачували

Усі замовчали

¹¹⁾ Копія Маслова «Бо въ гріахъ себе не знавали». Порівн. рядок 29 у вар. Б. ¹²⁾ Копія Маслова—Др. «Ко-
зак». ¹³⁾ Копія Маслова—Др. «писарю». ¹⁴⁾ В «Kievsk. Стар.»: оксамитомъ. ¹⁵⁾ Копія Маслова—Др. «На що соби ве-
ликій такій грѣхъ уже маєшъ». ¹⁶⁾ Копія Маслова поправлено рукою Др.: Старыцю. ¹⁷⁾ Копія Маслова «братці».
У Костомарова, «Історія козачества», се слово пропущено. ¹⁸⁾ Копія Маслова «волічна». ¹⁹⁾ Копія Маслова «христи-
янської крові». ²⁰⁾ Копія Маслова «волічна». ²¹⁾ Копія Маслова «небы».

Житецький, Мысли, с. 235.

Б. О Алексѣ Поповиче или о бурѣ претерпѣнной Козаками на Морѣ.

- На чорному мори,
На билому камни,
Ясенъ соколь жалобно квилытъ проквиляе,
Смутно себе мае,
5) Що на чорном мори не добре ся починае.
Уси звезды потмарыло,
Половину ясности мисяца заступыло;
Съ чорнои Хмари
Буйные витры вставали,
10) Судна козацьки на три части розбывали;
Одну чаеть¹⁾ взяло
Въ землю Агарську занесло,
Другую чаеть¹⁾ гирло
Дунайске пожирло,
15) А третяя зле ся мае
Въ чорном мори потопае.
Притій часті бувъ Грицько Збороскій
Атаманъ Козацький Запорожскій
Той по судну кохожае²⁾
20) Словами промовляе:
„Хтось межъ нами, Панове! великий грихъ на
себи мае,
Щось дуже злая Хуртовина на нась налягае;
Сповидайтесь Панове! милосердому Богу,
Чорному морю, и мени Атаману Кошовому.
25) Въ чорное море впадите
Війска козацька не губите!“
То козаки тее зачували
Замовчали;
Бо въ грихахъ себе не зневали!
30) Тилько обизвается Писарь Войковый
Козакъ Лейстровый
Пирятинскій Поповичъ Алексій:
„Мини чорною Китайкою очи завяжите,
До шї билій каменъ причипите,
35) Въ чорное море зопхните;
Нехай буду одинъ погибати.
Козацька Війска незававляти³⁾.“
- 40) 45) 50) 55) 60) 65) 70) 72)
- То козаки тее зачували—
„Алексю Поповичу!—промовляли—
Ты святее письмо читаешь,
Насъ простыхъ людей на все добре на-
ставляешь,
Зашто⁴⁾ на соби великій грихъ маешъ?...“
„Якъ я съ Пирятына Панове! выижжавъ,
О прощенъя⁵⁾ съ Панотцемъ съ Паниматкою не
бравъ,
Дити маліи
Вдовы старіи,
Стремянь у груди товкавъ;
Безпечно по улицамъ конемъ гулявъ,
Противъ Церкви, дому Божаго, произжалвъ,
Шапки съ себе не знімавъ,
Креста на себе не клавъ!
За те я Панове великий грихъ маю
Теперь погибаю!..
Колыбъ мене сяя
Хуртовина злая
Въ мори не втопила,
Отъ смерти молытва бороныла,
То знавъ бы я отца, матерь повожаты⁶⁾
И старшаго брата—и сестру ридненьку
Заненъку⁷⁾
У себе матери.“
То якъ ставъ Поповичъ грихи сповидати
Стала злая Хуртовина утихати;
Судна козацьки доторы якъ руками поднимало,
До Тентрева острова прибывало.—
О тимъ бы то, Панове треба людей поважати
Панотця, Паниматку добре шанованоты⁸⁾!
Бо который человѣкъ тее уробляе,
Повикъ той щастье соби мае:
Смертельный мечъ того минае,
Панотцева, Паниматчина молитва со дна моря
вынимае
Отъ грихивъ смертельныхъ душу откупляе.
Цертелев, Опытъ, с. 26.

B.

- Ой близъ Чорнаго моря, на каменю биленькому,
Тамъ соколъ ясненький жалобненько квилытъ,
проквиляе,
На Чорное море спильна поглядае,
Що на неби вси звезды помрачило,
5) А половину мисяца въ хмари уступило,
А изъ низу буйный витръ повивае,
А по Чорному морю супротивная фыля уставае,
Судна бере козацьки, молодецьки, на три
части розбивае,
Перву часть узяло
10) Въ Арянську землю занесло;
Другу часть ухватило
У Дунайскія горы забило.
А третя часть де сямае⁹⁾?
Посреди Чорного моря, на лыхій хортовини
потопае.
15) А при той части було війська много,
А при той части бувъ Атаманъ Кошевій,
Грицько Коломійченко,
По всому виську барзо окликае,
До Козакивъ словами примовляе:
20) Ой Панове, молодецьки козаки,
Который козакъ не¹⁰⁾ соби много гриховъ мае,
Той сповидується попередъ по правди
- 25) 30) 35) 40)
- Милосердному Богу,
И Чорному морю,
И Атаману Кошевому.
То вси, по правди, вы, братця, свои грихи
Богу сповидайте,
Бильше Козакивъ безневинныхъ не терайтє.
Вси Козаки то зачували,
И вси замовчали,
Тилько бувъ при той части Оликій Поповичъ
Пирятинскій,
Козакъ Лейстровый,
Писарь Війковый,
До Козакивъ словами примовляе:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
Сповидуюсь я попередъ по правди милосерд-
ному Богу!
Добре вы, братця, вчините,
Мене самого возьмите,
Китайкою чорною очи затягните,
И билій камень до шї причепите,
Тай на Чорное море самого пустите.
Хай же я буду самъ своею головою Чорне
море даровати,
А нижъ маю Козакивъ безневинно теряти.
То вси Козаки то зачували,

¹⁾ Замість: часть. ²⁾ Похожае. ³⁾ Не збавляти. ⁴⁾ Зашто ты. ⁵⁾ Опрошення. ⁶⁾ Поважати. ⁷⁾ За неньку. ⁸⁾ Шановати. ⁹⁾ Де ся має? ¹⁰⁾ На.

- До Оликсія Поповича словами примовляли:
- 45) Ой, Оликсю Поповичу, Козаче Лейстровий,
Писарю війсковий,
Ты жъ берешъ письмо святое, та въ руку,
читаешъ,
И нась простыхъ людей на все добре научаешъ,
Якъ же ты найбильше видъ нась на соби
грихивъ маешъ?
- 50) И Оликсій Попович то зачувае,
До Козакивъ словами примовляє:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
Хоча беру я святое письмо та въ руки, читаю,
И васъ, простыхъ людей, на все добре научаю,
- 55) А я все самъ не добре начинаю.
Якъ я видъ города, видъ Пирятину, отъїжжавъ,
То зъ своимъ отцемъ и зъ маткою опрошенья
не мавъ,
И на своего старшого брата великий гневъ
покладавъ,
И близкихъ сосидовъ хлиба и соли безневинно
избавлявъ,
- 60) Йще мимо церковь ихавъ мимо святого Миколая шапки не знявъ,
На соби хреста не покладавъ,
Йще добрымъ конемъ мериныцемъ гулявъ,
Дитки маленьки разругавъ,
Кровь Христіанську не повинно проливавъ.
- 65) Не есть се мене, Панове, по Чорному морю
супротивная філя потопае,
А есть се мене, Панове, отцевска, материнска
молитва карае,
Колибъ мини Богъ милосердный помигъ
Всі потребы въ добромъ здоровыи исхожати,

- То вже могъ бы я своего отца и матку шановати, поважати,
- 70) Могъ бы я свого старшого брата за ридна
отца почитати,
Могъ бы я близкихъ сосидъ за ридные
брата въ себе мати,
Могъ бы нищихъ убогихъ надиляти.—
Оже то, якъ ставъ Оликсій Поповичъ,
Свои грихи по правди Богу сповидати,
- 75) То стала быстрая філя по Чорному морю
унимати.
То вси три части до буйной пристани, до
берега привертали,
То вси тоди Козаки дивомъ дивовали,
Що по якому Чорному морю, по быстрои
філи потопали,
А ни одного Козака съ мижи виська не втряли.
- 80) Оже то тоди Оликсій Поповичъ на чуда выхожае,
Бере святое письмо въ руки, читає,
Всихъ простыхъ людей на все добре научає:
И такъ до Козакивъ промовляє:
Оже то, Панове, молодецьки Козаки,
- 85) Который человѣкъ отцеву матчину молитв
чтить, шануе, поважає,
Того отцева матчина молитва въ купечестви,
въ ремеслахъ,
- На поли
Й на мори,
На помошь помогає;
- 90) Отцева й матчина молитва со дна моря внимає.—

Украинський Алманахъ, с. 119.

Г.

- На Чорному морі, на білому камні
Там ясненський сокіл білозорець квилиць прохвиляє,
На небо поглядає, смутно себе мас,
Що на синему морі недобре щось починає:
- 5) Усі звізди на небі похмарлио,
Половину місяця хмарами закрило;
А з низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивну хвилю підіймає
.....
Одну частину гирло дунайське забрало,
- 10) Другу—в землю агарську занесло,
А третя серед Чорного моря потопає.
.....
При той частині був Грицько Коломийченко,
Гетман козацький запорожський.
.....
Як стало судно потопати,
- 15) Став Грицько Коломийченко на чердак вихожати,
Словами промовляти:

- Може ктось меж вами великий гріх має,
Що ся хуртовина на нас налягає,
Судно наше потопляє:
- 20) Сповідайтесь, панове, милосердому Богу,
Чорному морю і всему войску Дніпровому,
І мені отаману кошовому!
Нехай той, кто найбильше гріхів має,
Въ Чернім морі один потопає,
Війска козацького не загубляє.
-
То як став попович Олексій гріхи свої сповідати,
То стала лая хуртовина по Чорному морю стихати.
Судна козацькі до гори як руками підіймала,
До Тендрева острова прибивала.
- 30) То всі козаки дивомъ дивовали,
Що по якому Чорному морю по бистрій хвилі потопали,
- 32) А ні одного козака з між себе не втеряли!

Костомаров, Історія Козачества, с. 695.

Г. Оликсій Поповичъ.

- 1) Эй, по Чорному морю,
На камені біленькімъ,
Тамъ сидить сокіль ясненський,
Жалібненько квиле-прохвиляє,
- 5) И на Чорне море
Спильна поглядае,
Шо на Чорному морю
Шось не добре начинае:

- Злосопротивна хвилечна¹⁾
- 10) Хвиля вставае,
Судна козацькі-молодецькі
На три части розбивае:
Перву часть ухопило
У Біларапську²⁾ землю занесло;
- 15) Другу часть схопило
У Дунай въ гирло забило;
А третя часть тутъ мае—
Посередъ Чорного моря,
На бистрій хвилі,
- 20) На лихій хуртовині потопляє.
При той часті
Було війська много;
А бувъ старшиною
Грицько Коломниченко,—
- 25) По всому війску барзе окличент,—
Словами промовляє,
Слізами обливає:
„Эй, козаки, панове-молодьці!
Добре ви дбайте,
- 30) Гріхівъ не тайте!
Ісповідайтесь ви
Милосердному Богу,
Чорному морю,
Отаману Кошовому,
- 35) Хто на собі гріхі має!“
Тутъ всі козаки
Такъ замовчали,
Якъ въ ротъ води набрали.
Тільки озоветьця
- 40) Оликсій Поповичъ,
Гатманъ запорожець:
„Эй, козаки, пани-молодьці!
Добре ви чиніте,
Самого мене—
- 45) Оликсія Поповича—возьміте,
До моєї шиї
Камінь біленський прив'язіте,
Очи мої козацькі, молодецькі,
Червонною китайкою затміте,
- 50) У Чорне море
Самого мене спустіте:
То нехай я буду
Своєю головою
Чорное море дарувати,
- 55) Ніжъ я маю
Много війська безвинно
На Чорнімъ морі погубити,—
Ніжъ я маю много душъ—
Віръ християнськихъ
- 60) На Чорному морі потопити“.
То козаки якъ зачували,
Словами промовляли,
Слізами обливали:
„Эй, Оликсію Поповичу,
- 65) Славний лицарю и писарю!
Ти жъ Святе Письмо
По тричі на день читаєшъ

- И нась—простихъ козаківъ—
На все добре научаешъ;
- 70) Про шо жъ ти одъ нась
Гріхівъ більше маешъ?“
Оликсій Поповичъ
Тое зачувае,
Словами промовляе,
- 75) Слізами обливае:
„Эй, козаки, панове-молодьці!
Я Святе Письмо
По тричі на день читаю,
И васъ—козаківъ простихъ—
- 80) На все добре научаю,—
Одъ васъ-таки гріхівъ більшъ маю:
Шо якъ въ охотне військо одъїждавъ,
И зъ отцемъ и зъ матірю
Вопрошення не мавъ,
- 85) И старшого брата
За брата не мавъ;
И старшу сестру
Барзе зневажавъ,—
Стремінемъ у груди одпихавъ;
- 90) А ще зъ города вибігавъ,
Триста душъ дітей маненькихъ
Конемъ своїмъ добримъ розбивавъ,
Кровъ християнську
Безвинно проливавъ;
- 95) А молодії жёни
За ворота вибігали,
Дітокъ маленькихъ
На руки хватали,
Мене, Оликсія Поповича,
- 100) Кляли-проклинали.
А ще мимо сорока церковъ пробігавъ
Шляпи не здіймавъ
И на себе хреста не покладавъ,
И отцевської-матчиної
- 105) Молитви не споминавъ...
Либонь мене, козаки панове-молодьці,
Найбільше той гріхъ споткавъ.
А ще мимо царської громади пробігавъ,
За своею гòрдошу шляпи не здіймавъ
- 110) На день добрий не дававъ...
Либонь мене, козаки панове-молодьці,
Найбільшъ той гріхъ споткавъ.
Эй, се не Чорне море
Мене отопляє:
- 115) Се отцевська-матчина
Мене молитва карає.
Эй, колибъ мене отцевська матчина молитва
- На Чорному морю не втопила,
Одъ смерти боронила!..
- 120) Якъ буду я до отця, до матері
И до роду прибувати,
То буду я отця и матіръ
Штити, шанувати, поважати,
И старшого брата
- 125) За рідного отця почитати;

¹⁾ Порів. варіант К ряд. 7. Тимчасом Антонович і Драгоманов (I, с. 176), передруковуючи сей текст, поправили: хвилечка. ²⁾ Курсив «Основи».

- И близькихъ сусідъ
За рідну братію
У себе вживати“.
Якъ ставъ Оліксій Поповичъ
130) Гріхи Богу повідати,
То заразъ стала злосопротивна
Хвилечна хвиля
На Чорному морю притихати:
Притихала и впадала,
135) Мовъ на Чорнімъ морі не бувала;
Усіхъ козаківъ до острова
Живцемъ прибивала.
То козаки на островъ виходили,
Великимъ дивомъ дивовали,
140) Словами промовляли,
Слезами обливали:
Шо на Чорномъ морі,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали,—
145) Ні одного козака,
Черезъ Оліксія Поповича,
Междо військомъ не стирили.
Оліксій Поповичъ
На-чудо¹⁾ вихожае,

- 150) Бере въ руки Святе письмо,
По тричі на день читає,
И всіхъ простихъ козаківъ
На все добре научає:
„Слухайте, козаки, панове-молодьці,
155) Якъ се Святе Письмо просвіщає,
На все моленіе указує:
Которий чоловікъ
Отцевську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
160) Того отцевська-матчина молитва
Зо дна моря винімає,
Одъ гріхівъ душу одкупает,
До царствія небесного провожає;
Та отцевська-матчина молитва
165) У купецтві и въ реместві,
И на полі и на морі,
На помічь приспіває.
Намъ годиться тое спамъятати,
За которими молитвами
170) Стали ми хліба-соли поживати“.
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
173) Усімъ на здравіе, на многі літа мати!

„Основа“, 1862, серпень, с. 21.

Д.

- Гей на Чорномъ мори
Та на бѣломъ камню (каміню),
Тамъ сидить ясинъ сокиль,
Склонивъ головоньку нызенько,
5) Жалобненъко кильтъ-прокиляе,
На святое небо та на Чорное море
Спилна поглядае.
Що на святомъ небѣ
Та на Чорномъ морѣ
10) Не гораздо се починило?
Чи звѣзды помречили,
Половина мисяца
У тьму ступила?
Тожъ на святомъ небѣ
15) Та на Чорномъ мори
Не ривъ рове (?)²⁾,
Хвиля насупротивъ хвили вставала,
Судна козацке на три части розбивала:
Пирвую часть Гирло Дунайске пожерло,
20) Другу частъ въ Грапъску землю зано-
сило,
Третья часть по Чорному морю гуляе,
Ни виткиль собі поряхунку (порятунку)
не має;
А при той части потопае
Семьсотъ (сімсот) душъ хрестянскихъ,
25) Безъ старшини козацкой.
Тилько въ нихъ старшини козацкой,—
Грыцько Полуусеню Гетьманъ Запорозь-
ской,
Другій Олексій Поповичъ Пирятинскій³⁾.

- To отъ винъ между врядвы⁴⁾ хождае,
30) Словами промовляє:
„Козаки, добри молдьци!
Добръ учините (учиніте),
Мини (мене) на тетивоньку вздымите,
Назад мини (мені?) руки звяжьте,
35) Червонымъ оксомитомъ очи запустыте⁵⁾),
Ясинъ мичь возьмите,
Съ пличь головоньку здымите,
У Чорне море метыте:
Не хай я не буду больше
40) Чорнимъ моремъ гуляти,
Козакивъ съ-между війска теряти!“
То козаки промовляють:
„Олексію Поповичу,
Писарь войсковый, козаче лестровый!
45) Ты письмо святое читаешь,
И настъ близъ себе научаешь“.
„Та щожъ, козаки, пани-молодьци!
Хоть я и письмо святое читаю,
И васъ, простыхъ людей, близъ себе на-
учаю,
50) А я больше zo всіхъ васъ гриховъ маю.
Отъ якъ я зъ города Пирятини выѣжавъ,
Отда-матерь не вважавъ,
Отца-мати слезы проливавъ (?),
Старшого брата ни за що въ себе мавъ,
55) Середульшу сестру безобразно пору-
гавъ,
Й близкого сосѣда ни за що въ себе мавъ,
Добрымъ конемъ гулявъ—

¹⁾ У Ант. і Драг. передруковано: на чуд. ²⁾ Видавець пояснив: Не ревъ реветь. ³⁾ Курсив видавця. ⁴⁾ Очевидно: ряди, або рядів, у видавця загадково: уряду. ⁵⁾ Порівняй думу про Утечу трьох братів з Азова, вар. С.

- Дитокъ малыхъ розбивавъ,
Кровь святу на святу землю проливавъ,
Противъ церкви проѣзжавъ—
60) Сличка зъ главы не знявъ,
На лицо свое християнске
Христа не покладавъ,
Противъ мужъ громадскихъ проѣзжавъ¹⁾
Шапки не знявъ,
65) „Помогай Бигъ“ не сказалъ,
Отъ велика(у?) соби гордость мавъ:
А теперъ осповидаюся
Господу Богу и Чорному морю!
А когда жъ мины хвиля не потопила,
70) Когда мины отъ сего молитва ослобо-
нила,—
То тогда Олексій Поповичъ между вря-
двы хождае,
Словами промовляе:
„Козаки, пани-братья-молодці!
Добръ жъ учините,
75) Ясинъ (ясен) мичь возьмите,
Хочь на ливій руци
Пальця мизиного усѣйките,

- Крови християнскїй у Чорне море пустыте (пустите),
А чай чи²⁾ не буде въ Чорнемъ мори
80) Крови християнскїй учувати³⁾,
А чай чи не буде нась
Господъ милосердый рятовати!“
То такъ утыхало⁴⁾,
Мовъ николи не грало,
85) Мовъ козацке судна руками
Къ гори подыймало.
Тогда ко Тендръ острову прибували,
Девять день стоялы,
Отъ велика соби радость мъялы⁵⁾,
90) Що нигдѣ ни одного
Козака не втеряли.
Правда отъ сего, козаки, пани-молодці:
Который человекъ отцевъ молитву
И материну молитву поважае,
95) Ему Господъ помогае,
До царства небесного провождае,
И въ полѣ, и въ дому, и въ Чорномъ мори
98) Отъ грѣховъ смертельныхъ помогае.
Пѣсни, собраныя Кирѣевскимъ, т. 4, с. XXIII.

E.

- Ой як на Чорному морі,
Та на білому камени,
Там сидів ясний соколонько
Смутен, далеко сяє і видае.
5) Що на Чорному морі не добре вже починає.
Звізды помрачило,
Половину місяця у тьму уступило
І все небо тьмою укрило.
То з неба дрібен дощик накрапає,
10) З Чорного моря хвилема хвиля уставає,
Якорі зриває,
Судна козацькі затопляє.
Там потопало три полки виська Дніпрового
низового,
Самого чистого Запорозького.
15) То міждо ними був батько гетман старий
Запорозький⁶⁾.
А ще й половичий,
Ішо здавну козаків на Чорнес море гуляти
покличе.
Той друг на чердак виступає,
До козаків словами промовляє.
20) «Ой козаки, панове молодці!
Которий у великих гріах чувається,
То сповідайтесь ви наперед Богу,
Іще й святому морю,
І міні, гетьману старому.
25) Як би отцю духовному.
Ой добре ви дбайте,
Да Богу гріхи сповідайте,
Марно війська не теряйте».
То всі козаки замовчали:
30) Вони в великих гріах не чувалися

- Тілько озоветься Попович,
Пирятинський родич.
Той друг на чердак виступає,
До козаків словами промовляє:
35) «Ой ви козаки, панове молодці!
Ой добре ви учиніте,
Возміте мені назад руки ізважіте,
Чорним оксамитом очі затміте,
Мене у Чорнече море пустіте;
40) Нехай я буду у Чорному морю головою да-
рувати,
Ніж маю я не по вині усе військо пікувати».
То козаки словами промовляли:
«Ой Олексію Поповичу,
Пирятинський родичу,
45) Отамане військовий,
Писарю лестровий!
Ти же бо й по трійці письмо святе у руки бере-
ш на день, та й читаєш,
Ти нас козаків простих на все добре научаєш.
Чом ти грихів більше на собі од усіх нас
маєш?»
50) «Ой ви козаки, панове молодці!
Хочь я й по трійчи на день письмо святе
у руки беру, та й читаю,
Вас, козаків простих на все добре научаю:
А сам не гаразд починаю:
То ще більше грихів од усіх вас на собі маю.
55) Що я з города з Пирятини виступав,
Не добре я починав:
Отця і матір поругав,
Рідного брата за брата не мав,
А близьких сусідів хліба і солі ізбавляв,

¹⁾ Прим. видавця: міру. ²⁾ Прим. видавця: авось либо. ³⁾ Чи не буде Чорне море крови християнскїй зачувати? Видавці пояснюють се місце так: Не буде слышно, буде сбережена она. ⁴⁾ Прим. видавця: море. ⁵⁾ Прим. видавця: мъли, имъли. ⁶⁾ Прим. Ант. і Драг.: Зборовський.

- 60) Та ще конем добрим по улиці гуяв,
Діти маленькі розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.
То ще я їхав мимо церкви, Святого Спаса,
Шапки не зняв,
65) Хреста на себе не поклав.
То за те мене Господь покарав,
Злою хуртовиною з усім військом на Чор-
ному морі подарував.
То ще я їхав селами і городами,
І всякими чудними сторонами;
70) То там жони стариї стояли,
Може вони к чому доброму думали і гадали;
То я шапки не зняв
І помагайбі не дав.
Не питався: яка в вас церква свята?
- 75) Та питався: де в вас корчма новая,
І шинкарка молодая?
То в неділю рано, пораненьку,
По церквах і по монастирах служби одпра-
вляють,
А я у корчмі пью, гуляю,
80) Танці справляю,
І по том я, панове молодці, увесь гріх свій
знаю.
Ой моглаб мене, отцева паніматчина молитов
на Чорному морі рятовати;
Уже б я знав, як свою матір шанувати-по-
важати
І рідного брата за брата пощітав би».
- 85) Тогда козаки добре дбали,
Узяли ёму назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очі затмили.
То ще такого козака у море пускати поща-
дили;
- 90) Її кровь у Чорне море метали.
То скоро Чорне море кров християнську
заживало,
То так уклало,
Як-би никогда й не грало,
Суден козацьких не розривало.
95) Тогда козаки добре дбали,
До Тендри-острова прибували,
А в Тендри-острова три дні й три ночі стояли,
Великим дивом дивовалися,
Що в якому то страху ми бували,
- 100) Та ніодного козака ізміж війська не втеряли.
То й озоветься Олексій Попович,
Пирятинський родич,
Отаман військовий,
Писар лестровий.
- 105) Ой той друг на чердак виступає,
Письмо святе в руки бере і читає,
До козаків словами промовляє:
«Ой ви козаки, панове молодці!
Чи ви видите, як се святе писаніє свідчить
висвідчає,
- 110) На всяке моление указує,
•Що котрій козак штить отця й матку шанує
і поважає,
То він нігде марно не пропадає:
Его отцева й паніматчина молитов зо дна
моря виїмає,
Од смертного гріха душу одкупляє.
- 115) Хоч-би й у потребі—кривава піч минає.
А котрій не штить отця й матки не поважає,
То він аби-де марно пропадає».

Антонович і Драгоманов І, с. 181.

6.

- На синєму морі, на білому камені
Там сидів сокіл—смутно себе мав.
Спильна на синє море собі поглядав.
Щось на синєму морі недобре починає:
5) Великая хуртовина на козацьке військо на-
лягає;
Одно судно загнала в Агараньську землю,
Друге Дунаїське гірло пожерло,
На третєму судні Зборовський Григорій ота-
ман похожає,
До козаків промовляє:
10) «Ей, ви, козаки, сповідайтесь Богові и си-
нёму морю,
І мені Грицькові—козакові!
Хто які гріхи має
І за що козацьке військо погибає?»
Тоді обізвався: Пирятинський Олексій Попо-
вич; лестровий козак:
- 15) «Як ви маєте, панове, козацьке військо ти-
рати,
То лучче ви мені чорною китайкою очі зав'я-
жите,
Та білій камень до шиї прив'яжите,
Та мене одного в море запхніте!»
- 20) Козаки зачували, да всі замовчали,
Потім до Пирятинського Олексія Поповича,
лестрового козака промовляли:
«Які-ж ти гріхи на себе покладаєш,
Коли ти святе письмо читаєш,
Нас всіх на добрі діла навчаєш?»
«Хоч я, панове, святе письмо беру—читаю,
25) А я од вас більше гріхів маю;
Бо як я дома проживав,
Бідних сусід з хліба, з солі збавляв,
Буйно конем по вулиці проїжджав,
Старим удовицям, малим дітям
30) Струментама в груди встромляв,
І просто церкви шапки не скидав;
Як на се судно вийждав,
То у отца-неньки благословення не брав,
Цеж, панове, не хуртовина налягає.
- 35) Цеж нас отцева-материна молитва карає.
О, коли б же, панове, ця злая хуртовина
Мене на морі не втопила, не вдавила,
О знав би я!...»
Як се став Пирятинський Олексій Попович
лестровий козак оповідати
- 40) Стало синє море стихати

- І стало судно як руками до гори поднимати,
І стало до Тин-дерева—острова прибивати.
Тоді, як прибило до Тин-дерева острова,
Бере Пирятинський Олексій Попович, лей-
- стровий козак святе письмо,
- 45) Із судна виходить
І всім козакам читає:
«От же то, панове, не треба людей з хліба з
солі збавляти.
- Що на Чорному морю супротивна хвиля
вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті роз-
Перву часть ухопило биває.
Одбоило у Гаранську землю;
- 5) Другу часті ухопило
У Дунай в гирло забило;
А третя часті де ся має?
Посеред Чорного моря, на бистрій хвилі
на лихій хуртовині потопає.
При той часті було війська много;
- 10) При тій часті хто був старшиною?
Грицько Колонко
По всему війську похожає,
Ізбарзе окличе і до козаків словами промовляє:
«Козаки, панове-молодці!
- 15) Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
Сповідайтесь ви попереду Милосердному Богу,
І Чорному морю,
І мені отаману Кошовому!»
- 20) То всі козаки тес зачували,
(?) Усі замовчали
І тільки озоветься Олексій Попович,
Гетьман Запорозький:
«Добре ви вчиніте,
- 25) І мене Оликсія Поповича самого возьміте
До моєї шиї білій камень прив'язжіте,
Червоною китайкою очі мої козацькі—мolo-
децькі запніте,
І в море спустіте.
Хай я сам буду свою головою Чорне море
дарувати,
- 30) Ніж я маю много душ християнських безн-
вінно на Чорнім морі погубляти».
Ті козаки тес зачували,
До Олексія Поповича промовляли:
«Ей, Оликсію Поповичу,
Славний лицарю
- 35) (?) І писарю військовий!
Ти святе письмо по тричі на день читаєш,
Нас козаків на все добре научаєш;
Про що ти найболіш гріхів маєш (?)»
«Ей козаки, панове-молодці!
- 40) Я святе письмо тричі на день читаю,
І вас—козаків простих на все добре научаю,—
І від вас-таки гріхів більш маю:

- Не треба буйно конем по вулиці проїжжати,
Старим удовицям, малим дітям струмента в
руди вstromляти,
- 50) І треба просто церкви шапку скидати,
І куди виїжжати—як есть пенька,
Треба в її благословення брати!»
Як на синіому морі потопали,
А, хвалить Бога милосердого,
- 55) Ні одного козака з війска не втеряли.

Антонович і Драгоманов, I, с. 188

Ж.

- Що я недобре починав
У вохотно військо одъїжжав,
- 45) Із отцем і з матушкою опрошення не мав,
І старшого брата стремінем в груди відпихав
Либонь мене, козаки молодці, найбóльш той
гріх споткав.
Ще мимо сорок церков пробігав,
На себе хреста не покладав,
- 50) І отцевської-матчиної молитви не споминав...
За свою гордошу шляпи не зняв.
Мужикам і козакам на день добрий не давав...
(?) І либонь мене, козаки молодці, найбóльш
той гріх спіткав¹⁾.
Іще з города вибігав,
- 55) Триста душ маленьких діток конем своїм
добром розбивав,
А молодиї жінки за ворота вибігали
І маленьки діти на руки халали,
І мене, Оликсія Поповича, кляли-проклинали.
(?) І не есть се, панове, мене по Чорному
морю супротивна хвиля потопає
- 60) І есть се—мене отцевська та материна мо-
літва карає!
Колиб мене отцевська та материна молитва
од смерти боронила
І на Чорному морю не втопила.
Як буду я до отця до матері і до роду при-
бувати
І буду я отця і матушку штити, шанувати,
поважати».
- 65) І як став Оликсій Попович (?) по істиній
правді гріхи Богу повідати (?)²⁾
Стала на Чорному морю супротивна хвиля
утихати.
- І втихала і впадала,
І мов на Чорному морю не бувала;
І всіх козаків до острова живцем приби-
вала
- 70) І всі козаки на остров виходили,
І великим дивом дивовали,
Слезами обливали,
Словами промовляли,
Що на якому Чорному морю, на бистрій
хвілі, на лихій хуртовині потопали
- 75) І ніодного козака через Оликсія Поповича
На Чорному морі, на бистрій хвілі, на лихій
хуртовині з-проміж себе не втеряли.

1) Очевидно так, у А.—Д. тут друкарська помилка в означенню рядків. 2) Помилка.

I Олексій Попович на чердак виходить
І бере в руки Письмо святе читає
І слезами обливає
80) Словами промовляє:
«Слухайте, козаки, панове-молодці, як святе
письмо висвічує.

На все моленіс указує,
А кото́рій чоловік отце́ву й матчину молитву
ізбарзе зневажає,
Той чоловік усегда на морі погибає,
87) І щастя і долі коло себе не має.
Антонович і Драгоманов, I, с. 200.

3.

Стала на Чорном морі велика хвиля утихати:
Утихала, упадала,
На Чорном морі не бувала;
Усіх козаків до острова
5) Живцем прибивала.
То козаки на остров виходили,
Великим дивом дивували,
Що через Алексія Поповича
Ніодного козака на Чорном морі не теряли.
10) А Олексій Попович на остров виходить,
І всіх козаків
На все добре научає:

„Слухайте, козаки, панове-молодці!
Як святе письмо висвічиває,
15) На всі моленія указує:
Кото́рій чоловік
Отце́вську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Господь ему в пути і дорозі
20) Всегда помогає;
А кото́рій чоловік отце́вську-матчину молитву
Бардзев сневажає,
Сам в віki марно погибає,
24) І счастя-долі нікогда у себе не має.

Антонович і Драгоманов, I, с. 199.

I. Про Олексія Поповича *).

Ой¹⁾ у съватую неділеньку барзе¹⁾ рано пораненько
То¹⁾ на Чорному морі і²⁾ на камені біленькову
Там¹⁾ сидів сокіл ясненський,
Жалібненсько квилить-проквилляє,
5) Низенько³⁾ головку склоняє,
І⁴⁾ на Чорне море спильна поглядає,
Шо на Чорному морі все недобре починає:
Бере судна козацькі молодецькі⁵⁾ на три частини
роздиває;

Одну часть узяло—
10) У Грабськую⁶⁾ землю занесло,
А другу часть¹⁾ ухопило⁷⁾
У Дунайське гирло забило,
А третя часть де ся має,
Посеред Чорного моря, на бистрій супротивній¹⁾
хвилі потопає;

15) А при тій частині був Гатьман Кошовий
Грицько Зборівський⁸⁾.
То він на чердак ісхожає,
До своїх козаків Запорозьців словами промовляє⁹⁾.
«Ой ви козаки, славні Запорозьці¹⁰⁾!»
20) Сповідайтесь ви¹⁾, братця, Чорному¹¹⁾ морю
І т'аману¹²⁾ Кошовому,
Як би отцю духовному¹⁾,—
Наперед Богу милосердному²⁾,
Которий¹³⁾ найбільше гріхів має..
25) То всі козаки гатьманці запорозьці тоді¹⁴⁾ замовчили,

А¹⁾ тілько озвивається Олексій Попович,
Пирятинський писар військовий,
Козак лейстровий¹⁾:
«Ей, панове молодці¹⁶⁾,
30) Козаки запорозьці!

То добре ви¹⁷⁾ учиніте,
Возьміть міні¹⁸⁾ чорною¹⁾ китайкою самому¹⁾ очі
зав'яжіте
Та білій камінь до ший причепіте,
35) Та возьміте мене самого на Чорне море пустіте;
Нехай я буду сам¹⁹⁾ свою головою на Чорному
морі дарувати,
А ніж більше²⁰⁾ війська, товариства сердешного,
невинні душі теряти.
Я то, каже, братця, с Пирятини города виїжджає,
З²¹⁾ отцем із маткою прощення не приймав²²⁾,
Брата старшого за брата не мав²³⁾,
40) Худими словами его називав
Близьких сусід з хліба-солі збавляв,
З двора з'їжджає,
Та свого отця і матір стременами в груди поторкав
1 добрым конем своїм вороним по вулиці пробігав,
45) Чужих діток ростурчав,
Кров християнську на сиру землю проливав,
Мимо²⁴⁾ церков їхав мимо святого Миколая, шапки не знімав²⁵⁾,
На собі хреста не покладав,
Лиш²⁶⁾ то я на свого²⁷⁾ коня вороного доброго
молодецького поглядав,
50) На²⁸⁾ своє здоров'є козацьке молодецьке ізмагав²⁹⁾.
Коли-б³⁰⁾ міні Бог поміг у добром здоров'ї у сії³¹⁾
потребі сходити,
То міг-би³²⁾ я отце́вську й матчину³³⁾ молитву
шанувати й поважати,
Рано й пізно споминати,
Отця й матір почитати³⁴⁾
55) І брата старшого за рідного отця в себе матір,

*.) Варіант И—запис В. Горленка того самого твору від того самого співака, зроблений кілька літ пізніше, має такі зміни в порівнянні з старшим текстом Крюковського: 1) Бракує. 2) Та. 3) Свою низенько. 4) А. 5) Береть судно козацько-молодецьке. 6) У Орабську. 7) ухватило. 8) Збурівський. 9) Гірко плаче, та ридає Словами промовляє. 10) Ой, ви, сотники і полковники і козаки рядові! 11) і к Чорному. 12) І на перед Богу Милосердному і отаману. 13) Которий на собі. 14) То всі сотники всі полковники. 15) Додано рядок: То він на чердак ізхожає словами промовляє. 16) Рядки 29—30: Ой ви сотники, ви і полковники і козаки рядові. 17) ви собі. 18) мене. 19) сам на Чорному морі свою головою дарувати. 20) Аж не. 21) Із. 22) не ймав. 23) Замість рядків 39—44:
Свого старшого брата за брата не мав.
Добрым конем по улиці пробігав,
1 близьких сусідів з хліба і солі збавляв
24) А мимо. 25) шлички не скидав. 26) А лиши. 27) свого доброго коня поглядав. 28) Та на. 29) уповав. 30) Коли-б-то 31) сії. 32) мог. 33) отце́ву й материну. 34) Рядків 54—61 бракує.

- І близьких сусід хлібом-сіллю наділяти,
І чужих маленьких діток на вулицях стрічати,
Шапку здіймати,
Низький поклон оддавати,
60) І на все добре научати,
І в церков съватую Миколая шо-суботи, шо-не-
ділі молебні наймати».
То як став Олексій Попович, Пирятинський³⁵⁾ пи-
сар військовий,
Козак лейстровий,
Милосердному Богу і Чорному морю,
65) І 'таману військовому, і товариству сердешному
Свої гріхи³⁶⁾ по правді повідати,
То стало Чорне море утихати³⁷⁾;
І³⁸⁾ так воно втихало³⁹⁾.
Як би ніколи й не грало;
70) Став з Дніпра тихий вітер повівати,
Стало козацьке⁴⁰⁾ молодецьке судно до Буйної
Приспи прибувати;
То одну частину⁴¹⁾—
З Грабеської⁴²⁾ землі винесло,
А другу частину ісхватило—
75) З²¹⁾ Дунайського гирла вирвало, та до Буйної
Приспи прибило.
Та тоді всі⁴³⁾ козаки на спур землю схожали,
На коліна упадали⁴⁴⁾,
- Господа Милосердного сохвалияли⁴⁵⁾.
То всі козаки тоді дивом дивували,
80) Що на якій то бистрій супротивній хвилі потопали
Та ні одного козака не втеряли.
То тоді то Олексій Попович⁴⁶⁾ на сиру землю
схожає,
- Гірко плаче ридає⁴⁷⁾
І до козаків словами промовляє:
85) „Оттим то, каже, козаки запорозьці⁴⁸⁾,
Шо то¹⁾ годиться отцева матчина молитва!
Шо хто отцеву і матчину⁴⁹⁾ молитву споминає,
То отцева і матчина молитва⁵⁰⁾ із дна моря ду-
шту виймає,
- Од гріхів смертєнних⁵¹⁾ одкупляє,
90) Перед Праведною Судією поставляє.
Ей то годиться отцева й матчина молитва чума-
кові в чумацтві⁵³⁾,
Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві
І на Чорному морі
95) І на суходолі.
Дай Боже миру царському,
Народу християнському
На многая літа
- 99) До конця віка!

Мартинович, Українські записи, с. 9.

І. Олексій Попович.

- Як то на Чорному морю,
На білому камені,
На царській громаді,
Громаді козацькій
5) Ясній сокіл хвильти-прохвиляє,
Що на Чорному морі
Не добре, не гаражд починає:
Судно козацьке
Молодецьке
10) На три часті його розбиває:
Перву частину⁴¹⁾,
На Дунай кинуло-одбило;
Другу частину у турецьку землю
Кинуло-отбило,
15) Третю частину—в область
Віри хрестянської
По Чорному морю носило.
Тільки між ними
Старшини козацької
20) Молодецької,
Що був старшиною
Грицько Коломійченко.

- Тъман запорозький
До козаків словами
25) Та й промовляє:
«Ви-ж, козаки,
Панове-молодці,
Добре ви дбайте:
На Чорному морю
30) Гріхів ви не тайте!»
Тілько проміж ними
Обізветьца
Олексій Попович,
Тъман запорозький:
35) «Ви-ж, козаки,
Панове-молодці,
Добре ви вчиніте:
Самого мене возьміте,
І червоною китайкою
40) Очі мої козацькій,
Молодецькій
Затміте,
Самого-ж мене
У Чорне море пустіте.

³⁵⁾ Від си до 65 ряд. включно пропущено. ³⁶⁾ гріхи милосердному Богу і Чорному морю і отаману козовому по правді повідати. ³⁷⁾ унімати. ³⁸⁾ То. ³⁹⁾ унімало. ⁴⁰⁾ судно козацьке-молодецьке. ⁴¹⁾ зяло. ⁴²⁾ орабської. ⁴³⁾ то всі. ⁴⁴⁾ К сирій землі низько поклони-ударили. ⁴⁵⁾ Рядків 78–81 бракує. ⁴⁶⁾ А Олексій Попович Пирятинський. ⁴⁷⁾ Ряд. 83–84:

Береть у руки святе письмо читає
До сотників до полковників словами промовляє:

«Ой-же козаки пани всі молодці

⁴⁸⁾ то, братця. ⁴⁹⁾ Хто... матерну. ⁵⁰⁾ То... матерна молитва і помощ спомогає. ⁵¹⁾ І од гріхів од смертельних

52) Рядків 53–95 бракує, замість того:

То всі сотники і полковники тес зачували
До Лексія Поповича словами промовляли:
«Од-же, Олексію Поповичу, хотя ти береш в руки святе
письмо читаеш
А лиш-би то ти більше гріхів на собі маеш?»
Та тоді вони на сирій землі проживали,
Молебні наймали,
Отцеву й материну молитву споминали,

Сами поміжду собою дивом дивували:
«Шо на якій то бистрій філі на Чорнім морі ми про-
бували
На середині потопали,
Та не одного козака не втеряли!
Шо нас Господь милосердний виніс
На край веселій
Между мир хрещений!»...

- 45) Нехай буду я
Чорне море дарувати,
Нежелі я маю за собою
Козаків много
Погубляти!»
- 50) Козаки тес зачували,—
Всі до Олексія Поповича
Словами промовляли:
«Ти-ж, Олексію Поповичу,
Ти святе письмо
- 55) На день тричі читаєш,
І нас, простих козаків,
Хорошенько наукаєш».
А Олексій тое зачуває,
До козаків словами
- 60) Промовляє:
«Я святое письмо
На день тричі читаю
І вас, простих козаків
Хорошенько поучаю,
- 65) Та все-ж більше гріхів
Собі маю,
Що я сам не добре,
Не гаразд починаю...
У неділенку рано поранею
- 70) Солодкій мед, винову горілку
До схід сонця
Пив-підливав,
У охотне вісінько
Волею під'їжджав.
- 75) За мною отець-мати
За ворота вибігали,
Мене, Олексія Поповича
Прощенієм прохали
І благали.
- 80) А сам не добре,
Не гаразд починав—
Отця, матір у груди
Стременом пробивав.
Старшого брата
- 85) За брата не мав,
Старшу сестру
Зборзе зневажав.
Менша сестра
За ворота вибігала,
- 90) Коня за стремена хватала
Мене, Олексія Поповича
Прощенієм прохала
І благала.
Я сам не добре,
- 95) Не гаразд починав—
І меншу сестру у груди
Стременом пробивав.
Мимо сорока
Шерков пробігав,
- 100) Із себе шапки не здіймав
І отцовської-матусиної
Молитви ніколи
Не споминав.
Ото-ж ви, козаки,
- 105) Найбілше той гріх
На Чорному морю
Мене іскарав,
Ще мимо громади
Я пробігав,—
- 110) Старшим козакам,
Мужикам і жінкам
Шапки не здіймав,
Ще за город вибігав,
Своїм конем добрим
- 115) Грав-вигравав,
Триста душ маленьких
Діток розбивав.
Ото-ж ви, козаки,
Панове-молодці,
- 120) І той гріх на Чорному
Морю мене іспіткав.
Коли-б же мене
Отцевська-матусина молитва
На Чорному морю
- 125) Не втопила.
Як буде мене Господь
До матушки приношати,
Буду я і знати,
Як отця-неньку
- 130) У домівці читти,
Шанувати і поважати».
Як став Олексій Попович
По чистій правді
Гріхи сповідати,
- 135) Став єго Господь
На Чорному морю
Прощати:
Стала зла-велешня
Хвиля утихати,
- 140) Утихала, упадала,
Будьто вона неначе
Тут не бувала,
Усіх козаків
До острова прибивала.
- 145) І усі козаки
На острів виходжали,
Великим дивом дивували,
Що через Олексія Поповича
Ні одного козака
- 150) Не втеряли.
Став Олексій виходити,
Став святое (письмо?) читати:
«Ви козаки, панове-молодці,
Послухайте, як оце
- 155) Святое письмо висвічую:
Которий чоловік буде
Отцевську-матусину молитву
У домівці читати,
І шанувати, і поважати,
- 160) Господь єму буде
На полі і на морі,
У купецтві, у ремесльті
На мішканію помагати.
Которий чоловік буде
- 165) Отцевську-матусину молитву
У домівці збарзе зневажати,

- Сам він не буде
Щастя і долі
Ні до віку не мати».
- 170) А ми довжни єсмо
Тоє спам'ятати,
- За которими молитвами
І хліба і соли уживати.
Вам, Боже, пошли
- 175) Всім на здоров'я
176) На многі літа спувати (?).

«Кіевская Старина», 1885, кн. 1, с. 186—191.

Й. Алексей Попович, казак запорозькій.

- На камені беленьком
Та седів сокол ясненький,
Жалобненько хвілі прохвиляє¹⁾,
Все спильно на Чорне море погледає,
- 5) Що не добреє на мори²⁾ починає:
Злая хвиля—лихая хуртовина корабель роз-
бивається,
Де козакі-хlopци (?), удалі молодці, потопали,
З великим страхом Бога умоляли.
Первую часть корабля отило,
- 10) У Лонду-город заносило;
Вторую часть отило
І в Америку заносило;
А третячасть по морю, як сонце, маєтъ,
Где козакі погібають.
- 15) На палуб капитан казацький походить:
«Есть ви козакі-хlopци,
Удали молодці (?),
Хто з вас великий гріх має, повідайте,
Да не весь корабель затопляє».
- 20) Всі козакі вихождали, словами промовляли
І слізами проливали:
«Капітан казацький, никто з нас гріха вели-
кого не має».
- І с їхній шайки Алексей-казак виступає
Словами промовляє
- 25) І слізами проливає:
«Всі ви, козакі-хlopци, превдали молодці (?),
Одного мене возьміте,
До белої шеї камень привяжіте,
У Чорне море одного міне іспустіте;
- 30) Пусть я один буду морську глибину ізнувати,
Но не все козаки через мене будуть погібати». Всі козакі жалобно промовляли
І слізами проливали:
«Есть ти, Алексей Попович, який ти за со-
бою великий гріх маєш?
- 35) Ти-ж святе письмо на день трейчи читаєш,
Та все козаков-хlopцев на добре научаеш;
То який тебе великий гріх карає,
Шо в Чорнє (?) море корабель затопляє?» Алексей Попович словами промовляє
- 40) І слізами проливає:
«Я великий гріх за собою маю:
Когда я з двора в козацьку битву виїжджаю,
С одем-маткою не попрощався,
- Я їхнєго прощення не примав,
Опя й матер стременами в груді сував;
Наверно, міне тот грех карає
І в Чорне море затопляє.
- 50) А ще за собою великий гріх маю:
Когда я по вулиці на добрий лошаді проїжджаю,
Маленьких малюток я лошадю топтав,
То за мною молодці жени вихождали,
Маленьких малюток на руки хватали,
Все плакали й ридали,
І вслід мене словами проклинали:
«Есть ти, Алексей Попович, безбожний!
Шоб тебе, Алексей Попович, перша пуля не
минула».
- Наверно, мене тот грех карає
І в Чорне море затопляє.
- 60) А іще за собою я гріх маю:
Мимо божого дома проїжджаю,
Шапки не зняв
І хресного знамя на себе не клав.
Наверно, міне тот грех карає
І в Чорнє море затопляє.
А іще я за собою гріх маю:
Мимо стариков-тромади проїжджаю,
Шапки не зняв,
Драстуй не сказав
І старикам почтенія не оддав.
- 70) Наверно, мене і сей гріх карає—
У Чорнє море затопляє...» Так Алексей Попович гріхі свої сознавався;
Так на морі тихая погода становилася,
Так як нічево на морі не бувало,
Все тихе море і вольне стало;
Попутний ветер став у корабель подувати,
І став наш корабель козацький ік острову
прибути.
- Всі козакі іс корабля вихождали,
Великому диву дивувалися:
- 80) Так як нічого на Чорном морі не бувало,
Не одного козака із шайки не втеряли;
Великую славу і честь Богу воздавали,
І своєму капитану на ура кричали,
І за здоров'я его прославляли.
Хто Алексея Поповича вислухає,
- 86) Тому Бог на многія лета здоров'я посилає.
Малинка, Земський Сборникъ, 1903, с. 69.

К. Про Олексія Поповича.

1. Ой, по Чорному морю,
 Ой, на каміні біленькому.

Там сидів сокіл¹⁾ ясненький;
Жалобненько квилить, проквиляє,

¹⁾ Порівн. вар. І ряд. 5. ²⁾ На моры—мабуть морі?

¹⁾ В записі Лесі Українки (див. Ф. Колесса, там-же, с. 183): сокіль.

- 5) I на Чорног море спілна поглядає,
Що на Чорному морі²⁾ | всé не
добре починає.
2. Зла, супротивна, | хвилéшина хвиля 55)
уставає,
Судна козацьки³⁾, | молодéцьки³⁾
На три части розбиває.
- 10) 3. Першу часту ухопіло,
В турéцьку землю занесло; 60)
Другу часту ухопіло,
В дунайське гýрло забýло.
4. А третя часта тут має,
По середній Чорного моря
На бýстрій хвілі,
На лихій хуртовийні потопає... 65)
5. Ой, при той⁴⁾ часті
Було ві(й)ська мнóго;
Хто бýув старшиною?
Грицько Коломайчин⁵⁾,
- 15) По всьому ві(й)ську ізбáре й окли-
чен⁶⁾,
6. Тó до козаків словами промовляє,
Сльозами вбливає⁷⁾:
„Ой, козаки, | панове молόдці!
Добре ви дбáйте(и),
Гріхóв не тáйте(и),
Сповідáйтесь ві
Наперед милосéрдному Бóгу
І Чорному морю,
Ой, отáману кошовому“.
- 20) 7. Тí-ж козаки té зачували,
Та всí замовчали;
Тілько обізвéться
Олексій Попóвич,
Гетьмáн, Запорóжець:
- 25) 8. „Ей, козаки, панове молόдці!
Добре ви вчинíте(и),
Менé-ж, Олексія Попóвича,
Самóго возьмите,
До моєї шíї біléнький камíнь | при-
- 30) в'яжите,
Очі мої козацький, | молодéцький
Червоной китайков⁸⁾ запните,
Ой, самóго мене в Чорне море іспу-
стите!
- 34) 9. Нехáй-же я бýду сám свою головою
Чорне море дарувати,
Ніжли я маю мнóго душ, вір
христіáнських⁹⁾
По Чорному морю
Безневíнно погубляти“.
- 40) 50) 10. Тí козаки té зачували,
До Олексія Попóвича
- Словами промовляли,
Сльозами обливали:
„Ей, Олексію Попóвичу,
Славний лíцарю, пíсарю!
Тí-ж святé¹⁰⁾ письмо
По трíчі на день читáеш¹¹⁾
І нас, простих козаків,
На все добре науčáеш,—
По чомý-ж ти від нас грíхів
бýльше маєш?“
11. Ой, Олексій Попóвич té зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливáє:
12. „Ой, козаки, панове молόдці!
Я-ж святé¹⁰⁾ письмо
По трíчі на день читáю,
І вás, простих козаків,
На все добре научаю,
Від вás таки грíхів бýльше маю.
13. Що я в охóтне вíйсько од'їджáв,
Не(и) добрé починáв,
З отпéм і з матíрею
Прóшénia не(и) маю,
Стárшого брата | за брата не маю,
Стárшую сестру | збарзé поважáв,
Ой, у грúди стрéменом одпихáв...
Либоń менé, козаки, панове молόдці,
Найбýльше тý¹²⁾ грíх спítkáv.
14. Ой, іщé з города вибíгáv,
Самíх малéньких дítéй¹³⁾
Конéм розбиває,
Кróв христіáнську
Безневíнно я пролíвав.
15. Ой, молодíї жéни за ворóта вибíгáli,
Малéньki dítki na rúki хватáli,
Менé-ж, Олексія Попóвича
Клялý, проклинали.
16. Ой, іщé-ж я поз сóрок церкóв про-
бíгáv,
За своею гордостю¹⁴⁾ шáпки не скида́v,
На сéбе хрестá не складáv
І отцíвської й матéриної молýт-
ви не спомина́v,
Либоń мене, козаки, панове молόдці,
Найбýльший¹⁵⁾ то грíх спítkáv.
17. Ой, іщé-ж мýмо цáрську громáду
пробíгáv,
За своею гордостю¹⁴⁾ шáпки не скида́v,
Мужикáм, козакáм
На день добрýй не(и) давáv,
З¹⁶⁾ прázником не поздоровля́v...
Либоń мене, козаки, панове молόдці,

²⁾ У Л. У.: морю. ³⁾ Прим. Ф. Колесси: „Так виразно чути з фонографу; та Л. У. замічає, що в сих окíн-
ченнях „чulo ся скоріш—ii ніж ii, але достату не розслухано“. ⁴⁾ Л. У.: туй. ⁵⁾ Л. У.: Коломайчин. ⁶⁾ „Зна-
чить: голосно гукав так, щоб усí чули“, прим. Гончаренка. Л. У. ⁷⁾ Л. У.: обливай. ⁸⁾ Л. У.: червоною ки-
тайкою. ⁹⁾ Л. У.: християнських. ¹⁰⁾ Л. У.: святе. ¹¹⁾ Л. У.: читайши, научайши. „Безнаголосне e вимовляється
здебільшого близько до u навіть в таких формах, як 3-тя особа одинин („зачувайи“)—але не завжди вдалося
тебе достату розслухати“ (Ф. Кол.). ¹²⁾ Л. У.: то. ¹³⁾ Л. У.: „Триста душ маленьких дítей“; так само у варіанті сéї
думи, співанім при супроводі кобзи. Ф. Колесса. ¹⁴⁾ Л. У.: гордошу. ¹⁵⁾ Л. У.: найбýльше. ¹⁶⁾ Л. У.: с прázником.

- 100) Найбільше ту¹⁷⁾ гріх спіткáв...
 18. Ой, не є́сть се мене Чóрне мóре по-
 топлáє,
 Есть се мене отцíвська - ма́терина
 молýтва карáє.
 18. Ой, якбí мене отцíвська-ма́терина
 молýтва
 105) Од смéрти вборонíла,
 На Чóрному мóрі не втопíла,
 Як бúду я до отцá, до ма́тері,
 До рóду прибува́ти,
 І бúду отцá та й ма́тір
 Штýти, шанувáти й поважáти.
 110) 20. І стárшого бр та бúду я
 За рíдного отцá почитáти,
 А блíзъких сусíд за рíдну
 брáттю¹⁸⁾ в сéбе ма́ти".
 21. Скоро стáв Олексíй Попóвич
 По йстиннí¹⁹⁾ прávdí
 115) Грихи Бóгу сповídáти,
 Зараз ст ла злá, супротíвна,
 Хвилиéшна хvíля
 На Чóрному мóрі прýтиха́ти.
 22. Притихáла | і впад ла,
 120) Мов на Чóрному мóрі не(и) бувáла,
 Ой, усíх козакíв.
 До острóва живцéм прибива́ла.
 23. То козакí на острíв виходíли,
 Велíким дíвом дивувáли,
 125) Словáми промовлáли,
 Сльозáми вблива́ли²⁰⁾:
 „Що на якому²¹⁾ Чóрному мóрю,
 На бýстрій хvíлі,
 130) 135) 140) 145) 150) 160) 169)
- На лихíй хуртовíні потопáли,
 Анí одного через Олекsíя Попó-
 вича | козак
 З мíждо²²⁾ вýська ми не вте-
 рýли".
 24. Олекsíй Попóвич
 На чудá²³⁾ вихожда́е,
 Бере в рóки святé²⁴⁾ письмо,
 По трíчí на день чита́е,
 Ой, усíх козакíв
 На все дóбре науча́е:
 25. „Слúхайте козакí, панове молóдцí,
 Як [се съвате письмо]²⁵⁾ висвíчуе,
 На всé молéніе ука́зуе:
 Ей, кóторий чоловíк отцíвську-
 ма́терину молýтву
 Штýть, шанúє, поважáе,
 То отцíвська-ма́терина молýтва
 У купéцтві | і в ремéстві
 І на полí | і на морі
 Ой, на помош спомагáе.
 26. То отцíвська-ма́терина молýтва
 Зо дна мóря винíма́е,
 Од вели́ких грíхів душу відкуплáє,
 До цárствія небéсного привожда́е".
 27. Нám годýться тéе спом'ятáти,
 За кóторими молýтвами
 Стáли ми хлíба-сóли пожива́ти.
 Дáй-же, Бóже, миру цárському
 І нарóду христíянському
 Од сьогóдні всíм на зdrávія,
 На мнóгая лéта,
 Мнóгая лéta!

Ф. Колесса, II, с. 183.

Л. Про Олекsíя Поповича.

1. Та й на Чóрному мóрі
Та на камені бíлому,	7	10)	3. Що на нéбі всí звíзди потьмáрило,	4+3+4
А там сидíв ёсний сóкіл білозóрець.	5+3 4+4+4		А половíна місяця	5+3
2. Ах, смýтно він себé ма́є,
5) Та на Чóрное мóре
Пíльно погляда́е,	4+4	У чóрную хмáру заступíла.	6+4	
Що на Чóрному мóрю
Та все не дóбре начинáє.	7
6
7
5+4	4. Та із нíзу та буйний вíтер повíває	4+5+4	
		А на Чóрному мóрі	7	
		Злáя хуртовíнна	6	
		Та й бýстрая хvíля наступáе.	6+4	

Ф. Колесса, II, с. 195.

М. Про Олекsíя Поповича.

- Ой, по Чóрному мóрі,
 На камені бíлому,
 Там сидíв сокíл ясненький;
 Квили́ть, проквиляє,
 5) Пíльно на Чóрне мóре погляда́е,
 Що на Чóрному мóрі все не дóбре начинáє:
 Зла, супротíвна, хвилиéшна хvíля вставае,
 Судна козацькі, молодецецькі,
 На три частинí розбивае.
 10) Перву часть ухопило,
- В Дунай гирло забило;
 Другу частину ухопило,
 В турецьку землю занесло;
 Третя часть де ся має, має?
 15) На Чóрníм мóрі потапає.
 То при тíй частинí було вýська багато,
 То був старшиною Грицько Пирят нéський,—
 О тож-то дóбре дбае,
 19) До козакíв стíха словами промовляє.

Ф. Колесса, II, с. 163.

¹⁷⁾ Л. У.: то; в другий раз чулося „ту й“. Ф. Колесса. Ту й мабуть треба читати туй-той, порів. сеї думи вар. Д, ряд. 107, 112. К. Г. ¹⁸⁾ Л. У.: рíдне браття. ¹⁹⁾ Л. У.: істинні. ²⁰⁾ Л. У.: обливали. ²¹⁾ Гончаренко співав раз „на якомусь“, раз „на якомуж“, а як саме треба, не знає. Л. У. ²²⁾ Чулося пеначе „мíждо“—але не напевно. Л. У. ²³⁾ Так в записі. ²⁴⁾ Л. У.: съвате. ²⁵⁾ Сі слова не виходять у фонографі—записано їх по тексту Л. У.

Н. Про Олексія Поповича.

Гей, на Чорнім морі,
Та на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясененький;
Жалібенек квилить, проквиляє;
5) Та й на Чорне море шильно поглядає,
Що на Чорнім морі все не добре починає.
Зла, супротивна, хвилепна хвиля наступає,

- На Чорному морі на білому камні²⁾ (ряд. 1, 2 Б)
Ясененький сокіл жалібно квилить, проквиляє, (3 Б)
Смутно себе має, на Чорнє море спильна
поглядає. (4 Б + 3 В)
Що на Чорному морю недобре ся³⁾ починає, (5 Б)
5) Що на небі усі звізды⁴⁾ пошмарило, (4 Б)
Половину місяця въ хмары вступило. (5 Б)
А изъ низу буйний вѣтеръ повѣзве, (6 Б)
А по Чорному морю супротивна хвиля вста-
ває⁵⁾, (7 Б)
Судна козацькі на три часті розбиває. (10 Б)
10) Одну часть взяло—въ землю Агарську за-
несло, (11, 12 Б)
Другу частій гірло Дунайське пожерло, (13, 14 Б)
А третя—где⁶⁾ ся—має?—въ Чорному морю
потопає. (15, 16 Б)
При той частій бувъ Грицько Зборовський (17 Б)
Отаманъ козацькій Запорозькій, (18 Б)
15) Той по судну похожає, словами промовляє: (19, 20 Б)
«Хто—сь м'ежъ нами, панове, великий грѣхъ
на собі має! (21 Б)
Що—сь дуже злая хуртовина на насъ налягає. (22 Б)
Сповѣдайтесь, панове, милосердому Богу, (23 Б)
Чорному морю, и мені Отаману Кошовому⁷⁾; (24 Б)
20) Въ Чорнє море впадає, (25 Б)
Войска козацького не губїте!» (26 Б)
То козаки тее зачували, у сѧ⁸⁾ замовчали, (27, 28 Б)
Бо въ грѣхахъ себе не знавали. (29 Б)
Тольки обзвався Писарь Войсковий, ко-
закъ лестровый, (30, 31 Б)
25) Пирятинський, попович Олексій:
«Добре вы, братця, вчиняте, мене самого.
възьмите, (32 Б)
Мені чорною китайкою очі завяжите, (33 Б)
До шій білій камені причепите, (34 Б)
Да й у Чорнє море збіхните! (35 Б)
30) Нехай буду одинъ погибати,
Козацького войска не збавляти!» (36 Б)
То козаки тее зачували, до Оле-
ксія Поповича промовляли:
«Ты—жъ святе письмо въ руки
берешъ, читаешъ,
Насъ простыхъ людей на все добре насташ-
вляєшъ⁹⁾, (41 Б)
35) Якъ—же¹⁰⁾ найбóльше одь насъ на собі
грѣховъ маєшъ?
«Хоча святе письмо я читаю,
Васъ простыхъ людей на все добре насташ-
вляю¹¹⁾, (49 В)
А я все самъ недобре починаю.
Якъ я изъ города зъ Пирятина, панове,
выйїждавъ, (43 Б)
40) Опрошення зъ пан—отцемъ и зъ пані—маткою
не бравъ, (44 Б)

I.
Ой як на Чорному морі,
Та на білому камені,
Там сидить ясен сокіл—блозірець¹⁴⁾,

- Судна козацькі, молодецькі
На три часті розбиває.
10) Що першу частину ухопило,
Та в Дунайське гирло забило,
А другу частину ухопило,
13) В Цареградську землю занесло...

Ф. Колесса, II, с. 177.

Х. Черноморская Буря¹⁾.

- И на свого старшого брата великій гнівъ
покладавъ, (58 В)
И близькихъ сусідівъ хлѣба - й - соли без-
невинно збавлявъ, (59 В)
Діти малыи, вдовы старыи стремнямъ въ
груди товкають, (45, 46, 47 Б)
Безпечне по улицямъ¹²⁾ конемъ гуляють, (48 Б)
45) Противъ церкви, дому Божого проїзжавъ, (49 Б)
Шапки зъ себе не знімавъ, хреста на
себе не клавъ. (50, 51 Б)
За те я, панове, великий грѣхъ маю, теперъ
погибаю! (52, 53 Б)
Не есть се, панове, по Чорному
морю хвиля вставає,
А есть се—мене отцевська й материнська
молитва карає! (66 В)
50) Колибъ мене сяя хуртовина злая въ морѣ
не втопила, (54, 55, 56 Б)
Одь смерті молитва боронила: (57 Б)
То знавъ бы я отца й матеръ шановати,
пovажati, (58 Б)
То зіавъ бы я старшого брата за
рдного отца почитати,
И сестру рдненьку за пеньку у себе
мати!» (59, 60, 61 Б)
55) То якъ ставъ поповичъ Олексій грѣхи
своимъ сповѣдати, (62 В)
То стала злая хуртовина по
Чорному морю стихати,
Судна козацькі до-горы якъ руками пô-
дймала, (64 Б)
До Тентрева острова прибивала.
60) То всѣ тодї козаки дивомъ дивовали,
хвилѣ потопали, (65 Б)
А нї одного козака зъ-межы войска не
втеряли!— (77 В)
Отъ-же тодї Олексій Поповичъ изъ судна
выходяє, (78 В)
Бере святе письмо въ руки, читає,
Усіхъ простыхъ¹³⁾ людей на все добре на-
учає, до козаковъ промовляє: (80 В)
65) «От-тымъ-бы то, панове, треба людей пова-
жати, (82, 83 В)
Пан-отца й пані-матку добре шановати; (66 В)
Бо который человѣкъ тее уробляє,
Повѣкъ той счастье собі має,
Смертельный мечъ того минає:

- 70) Отцёва й матчина молитва зб дна моря
выймає, (67 В)
Одь грѣховъ смертельныхъ душу одкупляє,
72) Наполѣ й на морѣ на помочь помагає!» (71 В)
(72 В)

Максимович, 1834, с. 14.

У. Про Олексія Поповича.

Смутно себе має, на Чорнє море спильна
поглядає, (3 X)
5) Що на Чорному морю недобре ся починає, (4 X)
Що на небі усі звізды пошмарило, (5 X)

¹⁾ Сей варіант предрукований в «Домашній наукі» Шейковського під заголовком «Дума про Пирятинського по-
повича Олексія»; в сьому передрукі Чорнє море всюди названо «синім». ²⁾ В передрукі Антоновича і Драгоманова:
«камені». ³⁾ Ш.: не добре щось. ⁴⁾ Ш.: зори. ⁵⁾ Ш.: А по синіму морю супротивну хвилю підіймає. ⁶⁾ Ш.: деж.
⁷⁾ Ш.: козацькому. ⁸⁾ Ш.: тай усі. ⁹⁾ Ш.: научаєш. ¹⁰⁾ У А. і Д. додано: ти. ¹¹⁾ Ш.: научаю. ¹²⁾ Ш.: улиці. ¹³⁾ Ш.: добрих.
¹⁴⁾ «Сокіл—блозірець» порівн. ряд. 2 вар. Г.

	Половину місяця в храми (хмари?) вступило, (6X)	Моїсе, думали та й гадали против мене що добре
	А із низу буйний вітер повіває, (7X)	сказати,
	А по Чорному морю супротивна хвиля	Да я й там за гордостю, за пишнотою противним
	вставає, (8X)	словом одказав.
10)	Якорі зриває, (11 E)	55) Не питався: яка в вас церква свята? (74E)
	Судна козацькі на три часті розбиває. (9X)	Та питався: де в вас корчма нова, (75E)
	Одну часть узяло—в землю Огарську	І шинкарка молодая? (76E)
	занесло, (10X)	Чужі козаки по гіркахаах молебні наймали,
	Другу часті гірло Дунайське пожерло ¹⁾ , (11 X)	А ми в шинку п'єм-гуляем,
	А третя—где ся має!—в Чорному морю	Музикі наймаем,
	потопає. (12 X)	Танці справляем
	II.	60) От за те я, панове, великий гріх маю, } (80E)
15)	При тій часті був Грицко Зборовський, (13 X)	Тепер погибаю! } (47X)
	Отаман козацькій зопорозькій, (14 X)	Не есть се, панове, по Чорному морю
	Той по судну похожає, словами промовляє: (15 X)	хвиля вставає, (48X)
	«Хтось між нами, панове, великий гріх	65) А есть се—мене отцеська і материн-
	на собі має:	ська молитва карає! (49X)
	Щось дуже злая хуртовина на нас	Колиб мене сяя хуртовина злая въ морі
	налягає. (16 X)	не втопила, (50X)
20)	Сповідайтесь, панове, милосердному Богу, (17 X)	Од смерти молитва боронила,
	Чорному морю, і мені, отаману коповому, (18 X)	To знати би я отця й матір шановати-
	В Чорнє море впадіте, (19 X)	пожажати,
	Війська козацького не губіте!» (20 X)	To знати би я старшого брата за рідного
	To козаки тес зачували, усі замовчали:	отця почитати,
	Бо в гріхах себе не знавали. (21 X)	I сестру рідненку за неньку у себе
25)	Tільки обізвався пискар військовий, (22 X)	мати!» (54X)
	козак лейстробий,	III.
	Пирятинський попович Олексій:	Тоді козаки добре дбали,
	«Добре ви, братця, вчиніте, мене самого	Узяли єму назад руки ізвязали,
	візьміте, (23 X)	Чорним оксамитом очі затимили....
	Мені чорною китайкою очі завяжіте,	To ще такого козака у море пускати
	До цієї білій камінь причепіте,	пощадили;
	Да я у Чорнє море зіпхніте!	На лівій руці мизинного пальця
	Нехай буди один погибати,	втинали,
	Козацького війська не збавляти!» (24 X)	Їго кровь у Чорнє море метали.
	To козаки тес зачували, до Олексія	To скоро стало Чорнє море кров хри-
	поповича промовляли:	стянську заживати,
35)	«Ти ж бо по трійці письмо святе у	To стала злая хуртовина по Чорному морю
	руки береш на день та й читаеш,	стихати,
	Нас, простих козаків, на все добре	Cудна козацькі до-гори як руками
	наставляєши,—	підіймала,
	Чом ти гріхів більше на собі од	До Тентрова острова прибivala.
	усіх нас маєш?»	To всі <i>togdi</i> козаки дивом дивовали:
	«Хоч я й по трійці на день письмо	«Що в якому то страху ми бували,
	святе у руки беру та й читаю,	На Чорному морю, на бистрої хвилі ³⁾
	Вас, козаків простих, на все добре	потопали, (142—144 ¹)
40)	A я все сам не <i>гаразд</i> ²⁾ починаю;	A ні одного козака з-межі війська не
	To ще більше гріхів од усіх вас на	втеряли!» (61X)
	собі маю.	От-же тогді Олексій попович із судна
	Як я із города Пирятини, панове,	вихождає,
	Бійджджав,	Бере святе письмо в руки, читає,
	Опрощення з пан-отцем із пані-	Усіх простих козаків на все добре
	маткою не брав,	научає, до козаків промовляє:
	I на свого старшого брата великій	«От-тим би то, панове, треба людей
45)	гнів покладав,	поважати,
	I близьких сусідів хліба-й-солі без-	Пан-отця й пані-матку добре шановати:
	невинно збавляв,	Bo котрій чоловік тес уробляє,
	Діти малі <i>толтав</i> , вдови старій	По вік той счасте собі має,
	стремням у груди <i>штохав</i> ,	Смертельний меч того минає:
	Ta же конем добрим по улиці вигравав,	Отцева й матчина молитва зо дна моря
	Против церкви, дому Божого, проїжджав,	виймає,
	Шапки з себе не знімав, хреста на сібе	Од гріхів смертельних душу одкупляє,
	не клав.	На полі й на морі на поміч помагає!» (72X)
50)	To ще я Іхав селами і городами,	Kуліш, Ист. возоединенія, I, с. 360.
	I всікими чудними сторонами;	
	To там жени старій стояли;	
	(60 E)	
	(61 E)	
	(62 E)	
	(63 X)	
	(64 X)	
	(65 X)	
	(66 E)	
	(67 X)	
	(68 E)	
	(69 E)	
	(70 E)	

¹⁾ Въ одномъ варіантѣ этотъ стихъ поется такъ:

У Дунай в гірло забило,

что совпадаетъ съ слѣдующею формою выраженія, встрѣчаемою въ письмѣ королевскаго посла Лавріана Пісочинскаго 1601 года: «...w Kiliei, gdzie okrѣt wiatry zaniosły i w Dunaj wbiły» (прим. Куліша). ²⁾ Гаразд — порівн. ряд. 53 вар. Е. ³⁾ Пропущено «на лихій хуртовині».

8. БУРЯ НА МОРИ.

Сю думу наші видавці і дослідники дум звичайно не вважають за окрему, але вважають варіантом думи про Олексія Поповича (див. сю думу), хоч окрім заспіву і закінчення—лобожних міркувань про молитву, вони не мають нічого спільного в змісті і в деталях оповідання. Дума про бурю записана п'ять разів; в сих записах вона називається то думою про бурю на чорному морі (**Б**, **В**), то на синьому морі (**А**, **Г**, **Г'**); через сю непевність заголовку у співаків ми зовсім пропускаємо прикметник в нашім заголовку думи.

І. Вар. **А**—Лукашевич, Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни, 1836 р., с. 61. Записано мабуть в околицях Яготина, можливо від кобзаря Стрічки¹⁾.

Вар. **Б**—Куліш, Записки, I, 1856, с. 28. Записано від лірника Архипа Никоненка, з Оржиці.

Вар. **В**—Записки Юго-Западного Отдѣла И. Р. Г. О., т. I, 1873, с. 3. Записано від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького пов.

Вар. **Г**—Антонович і Драгоманов, с. 197 (вар. 3) записав Є. В. Судовщиків від кобзаря Федора Алексеєва з с. Крячківки (Крячківського) в Яготині, мабуть 1850—1 р.²⁾.

Вар. **Г'**—Українські записи П. Мартиновича; записано від кобзаря Трихона Магадина з Бубнів Лохв. пов., в Вороњках 3/VII 1876 року³⁾.

В. Горленко («Кобзари и Лирники») згадує, що записав варіант сей думи дуже подібний до вар. **А** від лірника Баші, але він не надрукував свого запису.

ІІ. Всі п'ять текстів сеї думи повторюють один хід подій і не вважаючи на те, що записано їх на протязі досить довгого часу (1830-і рр.—1876 р.), надзвичайно подібні до себе. Тільки вар. **Б**, Никоненка відріжняється тим від інших, що брати не вертаються додому, а поучення, що в інших варіяентах має форму відповіді синів батькам, в сім вар. висловлюється просто як міркування вратованих. Але поза сею ріжницю трудно було-б вибрati п'ять варіантів якоїсь думи, записаних на протязі 50-ти літ, більш подібних до себе ніж отсі 5 варіантів думи про Бурю. Ся подібність походить не так від одноманітного повторювання одної редакції думи про Бурю на морі, як від того, що ціла дума зложена з загальних місць дуже популярних і розповсюджених дум. Пр.: дума про Олексія Поповича—заспів і перечислення гріхів (порівн. вар. **А** сеї думи, ряд. 1—15, **В**, ряд. 1—17 з думою про О. Поповича вар. **Д**, **Ж**, **І**, **К**. Далі дума про Бурю вар. **А**, ряд. 26—33, вар. **Г**, ряд. 22—30, з думою про О. Поповича вар. **Д**, ряд. 53—62). Перечислення гріхів нагадує теж думу про Самарських братів (див. № 11, вар. **В**, ряд. 47—50). Розмова поворотців з батьками повторяє сцену з Утечі трьох братів з Азова, група I.

Треба звернути увагу, що чотири варіанти думи про Бурю записані від кобзарів, що мали в своїм репертуарі думу про Утечу трьох братів з Азова. Співак варіанту **А** невідомий, але дуже правдо-подібно, що Лукашевич записав його теж від Стрічки, який співав йому Азовських братів. Разом з тим всі сі кобзарі в своїх редакціях Азовських братів не мають тексту розмови з батьками, можливо тому, щоб уникнути повторювання сцени, що в їх репертуарі належала до іншої думи—думи про Бурю. Справді між всіма варіантами Азовських братів варіанти Вересая, Крячківського і Магадина виріжняються сею незаокругленістю кінця, так що творять немов цілу окрему групу (ІІІ). Має значення і той факт, що третій кобзар (Никоненко), який співав і Бурю і Азовських братів, і в закінченню сеї думи не доходив до зустрічі з батьками (бо у нього азовські брати помирають, див.

1) Про сей згад див. нижче і в передмові. 2) Порівн. Думу про Утечу трьох Братів з Азова, варіант **Ж**.

3) Сей текст Драгоманов надрукував в «Житію і Слові», 1894, IV, с. 18 під заголовком Олексій Попович.

вар. Е думи про Азов. братів), в своїм тексті Бурі так само не доводив справи до повороту, але закінчив думу описом вратовання потопаючих і молитвою.

Всі п'ять варіантів думи про Бурю на морі записані в місцевостях навколо Пирятини. З самого-ж Пирятини ми маємо найцікавіші варіанти Олексія Поповича, думи, що мала великий вплив на Бурю, і се до певної міри показує, що дума про Бурю могла зложитися в сій околиці під впливом «Олексія Поповича» і може в конкуренцію йому, як продукт місцевої школи. В самім Пирятині і найближчій околиці Бурю записано тільки раз від Хведора Баші коло 1884 р. і сей запис не опубліковано. Раз записано Бурю в Лохвицькім повіті, вар. Г, де співали і Олексія Поповича—инші-ж записи Бурі записано в місцях, де записувачі не зустрічали думи про Олексія Поповича, і сі місця можемо вважати власною територією думи про Бурю—такої подібної до Поповича, що мусимо вважати її конкурентійним продуктом сусідніх кобзарів, мабуть яготинських.

Дійсно Бурю записано двічі коло Яготина (вар. А і Г) і вона співалась тут дуже одноманітно, бо обидва записи дуже подібні один до одного, тільки Крячківський співав свій варіант більше розтягло. Одинока ріжниця та, що вар. А має гріх проти сусідів замість гріха проти дітей в Г.

По одному варіанту Бурі записано коло Прилук і Оржиці (варіанти В і Б); з того прилуцький дуже близький до новішого яготинського (Г), тільки дуже ампліфікований, як і взагалі всі думи Вересая. Варіант Никоненка з Оржиці, як вже згадано, виявляє окремі риси—в ньому нема чужинці і його можна вважати дегенеративною формою думи, що тратила свої характерні риси, ідучи від західної Пирятинщини (Яготина) на південний схід. У всіх згаданих пунктах, де записано сі 4 варіанти Бурі, думи про Олексія Поповича не записувано.

Наш здогад про походження думи про Бурю з отсєї території, опертий на 5 варіантів, дістав більше певності, коли-б ми щось більше знали про кобзарів, що співали сю думу: Стрічку, Никоненка, Крячківського, нарешті Магадина. На жаль, біографії сих кобзарів дуже мало відомі, так само невідомі їх учителі. Може з часом нові відомості про сих кобзарів, або інші записи думи про Бурю кинуть нове світло на нашу гіпотезу,—ми зовсім свідомі її тимчасового характеру.

III. Дума про Бурю на морі не має спеціальної літератури, бо дослідники звичайно не розглядали її окремо від думи про Олексія Поповича, але в принародних згадках часто знаходимо натяки на те, що дума про Бурю розглядається як Твір ідейно дуже близький до думи про Азовських братів. Костомаров вважав думу про Бурю основною редакцією, з якої, як варіації, вийшли тексти звязані з іменем Олексія Поповича. «Ім'я старого руського богатиря¹), що перетворився в пирятинського поповича, прищепилось припадком до ідеї, що творить суть сеї думи». Він перечисляє три варіанти думи про Бурю (наши Б, А і В), що не згадують імені Олексія. У всіх трьох варіантах в сій думі замість Олексія Поповича виступають два брати; їм ніхто не каже сповідатися, вони сами признають, що бура піднялася за кару через їх гріхи. Сповідаються вони також, мовляв, докладніше ніж Олексій. Костомаров особливий натиск кладе на те, що брати пішли оба в охотне військо. «Видно, що занадто численні утечі молодців в степи і на море ослабляли в краю господарство; сумні наслідки сих утеч помітили скоріше люди старі і тому обачніші, се і знайшло свій вираз в думі: вже утворилося моральне правило, що споміж двох братів в родині тілько одному можна, з благословенням батьків, шукати лицарської слави, а другому слід працювати за плугом, косою і ціпом, бо се—почесне заняття, не вважаючи на запальніх вояків, що називали таких господарів - хліборобів гречкосіями і доматирями». В варіантах А і В виступає третя постать, іні «не звязана з цілою думою, вона пролинає припадком і лише надзвичайно поетично вражіння²). Тільки вернувшись щасливо додому, брати згадують чужинця і те, як тяжко було йому помирати, не маючи нікого, з ким попрощатися, ані нікого, щоб подумав про його спасіння.

Лисовський, що докладніше ніж інші займається думою про Бурю, звязує її безпосередньо з Азовськими братами: «Коли страждання утікача замінило стражданнями безрідного скитальця, то одержимо побутові думи, що з'явились під впливом думи про Азовську утечу. Фарби слабнуть, сильна драматизація уступає перед прозорою ілюстрацією, дума підпадає моральній ідеї і одержує ліричне освітлення» (с. 42). До сеї категорії він зараховує думу про Олексія Поповича. Джерелом він вва-

¹⁾ Див. вступ до думи Олексій Попович, с. 57.

²⁾ Історія козачества, с. 698.

жас історичну подію, що була описана в думі «в епічній стадії її розвитку». Потім ся епічна дума підпада надзвичайно сильному ліричному впливові (зараженю), під яким загинула її історична основа і розвинувся чистий тип побутової моралістичної думи. Він ділить варіянти на три групи; перша се властива дума про Олексія Поповича, другі дві, що цікавлять нас, тут діляться так—з однієї сторони ті варіянти (**Б** і **В**), де на морю тонуть два брати, з другої—ті, де виступає третя постать «чужої чужаниці»—сей чужинець-сирота гине, бо не знає спасенної «отцової-паніматчини» молитви.

«У всіх варіятах (як першої, так і двох других груп) майже без зміни як loci topicі розвиваються два моменти: прекрасний опис чорноморської бурі і перечислення великих гріхів (зазначені варіації див. вище). З сеї послідовності, яка в сім випадку доходить до повторювання найдрібніших подробиць, треба зробити висновок, що сі momenti, незалежно від розвою думи, розвивалися самостійно, так що коли кінець - кінцем дума утворила означені три групи варіантів (думу про Олексія Поповича і дві редакції Бурі), сі momenti заняли місце у всіх варіятах, незалежно від того, чи інші часті думи відповідали їх високому рівневі»

Лисовський звертає увагу, що се викликало в деяких варіятах нелогічність, бо мовляв згадка про отцівську-паніматчину молитву на місці лише в третій групі, тому що в інших ратунок приходить від самого каєття грішників. А список гріхів на місці лише в перших двох, а зайвий в третій, бо тут грає ролю не каєття, а ідея опіки роду в образі молитви, без якої гине безрідний чужинець, сирота, що не поповнив—і не міг поповнити гріха проти батька-матери, який у всіх списках стоїть на першому місці. Основна думка—гірка доля сироти. «Досить поставити поруч себе сі дві фігури—чужого чужаницю, що мовчки гине у хвилях, і самітно помираючого на Савур-могилі меншого брата (як би той чужий чужаниця,—каже про його співак), досить буде зблизити їх, щоб перевіритись в їх кревпій спорідненості. Тут теж сум самітності, теж безпомічність і безборонність. Та в думі про Азовську утечу се менший брат, хоч він і подібний до сироти; тут—се справжній сирота. Ale ся ріжниця не важна. Думі (про Бурю) треба було порвати звязок (чужаниці) з братами, бо в іншім разі протилежність що до чудодійної сили батьківської молитви не було-б підкреслено так значучо» (с. 44).

Дальше Лисовський під впливом самого досліду доходить до думки про окремішність думи про Бурю: «блізькість варіантів сих двох груп така велика в порівнанню з варіантами першої групи (думи про Олексія Поповича), що точніше було-б назвати їх підгрупами одної групи, а не ділити на окремі групи, бо се наводить на думку рівності всіх трьох. Тимчасом се не вірно, бо варіянти першої групи—взірці епічної думи, де події грають головну роль».

«Чому загинула історична основа сеї думи¹⁾? Тому що в сім випадку подія мала нахил виділити з себе мораль (нравоучені), подібну до тої, яка виділилась з думи про Азовську утечу. Ся обставина подібності моментів зближила обі думи, і слабша з них втратила при тім свою індивідуальність. Її мораль перетворилася під впливом невільницької думи (про Азовських братів) і перетворила відповідно до своєї природи саму думу, з історичної основи вона лишила тільки один припадковий момент—чорноморську бурю, а дієвих осіб взяла з спорідненої її думи про Азовську утечу. Так уявляється нам історія сеї думи (про Бурю на морі)».

«Приглянемось ближче до її ліричного поучення, що граво в її життю таку важну роль. Воно—висновок з того поняття про рід, родові звязки, що існує в крузі дум ліричних. Воно не має характеру наказу, принципу, що кермує в життю. В нім виявляється тільки та майже містична сила, що об'єднує членів роду, служить їм охороною і щитом. Хто не має роду, не має і тої сили для оборони. Для тих, що її мають,—одинокий закон—заховувати її старанно, шанувати рід, заховувати отцеву й паніматчину молитву».

Нарешті Лисовський розглядає артистичний бік думи, опис бурі, для якої знаходить слова найвищої похвали, особливо для одухотворення цього образу бурхливих стихій в жалібній пророчій постаті сокола—і наближуючи сей пейзаж до другого такого твору думової творчості—Азовського степу, автор вдруге пізнає того самого «художника-пантейста».

¹⁾ Слово «згинула» зовсім не на місці, бо дума чи варіація з іменем Олексія Поповича значно більше живучі і довше продержались в традиції ніж дума про Бурю. Останній запис Бурі 1876 р., а всіх записів 5. Останній запис Олексія Поповича 1909 р., а всіх записів 16. Се ще одна вказівка на самостійність обох дум.

Житецький (рукопис) бачить в сій думі, себ-то в тих текстах, де виступають брати, а не Олексій Попович, вплив Азовських братів, може її Самарських. «Доля братів на морі і на суші се улюблена тема українських дум. В сю загальну тему вплітаються подробиці більш або менш історичні». Він повторяє спостереження про чужаницю, які ми вже бачили у Костомарова. З варіантів йому відомі **Б і Г.**

Срофеев поділяє думу «Про Олексія Поповича і про бурю на Чорному морі» на дві групи, з котрих Бурю вважає новішою. «Ми такої думки, що мотив про каєття до первісної редакції додано потім; і справді, каєття в варіантах першої групи наче-б не до речі (?); і навпаки, в варіантах другої групи, де натякається на смерть чужого-чужаниці через зневагу батьківської та материної молитви, се каєття зовсім не до речі. Можливо, звичайно, що мотив про силу молитви батька-матери повстал окремо, а потім вже його додано до думи (про Бурю на чорному морі) з споминами про історичні особи». Виходило-б отже, що первісна редакція власне дума про Бурю, а не про Олексія Поповича.

Сумцов, спиняючись на сих думах, теж не розріжлив їх виразно. Варіанти про Бурю він пояснює впливом «Азовських братів». «Здається, що ся риса (чужаниця) позичена з думи про трьох азовських братів і перероблена до речі, надаючи думі про Бурю чудовий по красі колір туги бездомного сіромахи» (Історичні думи та пісні). В старшій праці про Олексія Поповича (див. вище, с. 58) він більше підкреслював близькість варіантів Бурі до Олексія Поповича.

Ф. Колесса споріднює думу про Бурю з думою про Самарських братів, вважаючи все-таки думу про Бурю варіантами думи про Олексія Поповича (Українські народні думи, с. 97). Він каже, що сі варіанти найдальше відійшли «від основної теми»—про Олексія Поповича.

A.

- На синемъ морѣ, на бѣлому камени,
Тамъ сидить ясенъ сокольъ бѣлозерецъ,
Жалобненько квилить, проквиляе,
На святе небо поглядае:
5) Половина солнца и мѣсяца
У тьму потмарило,
Уже во тьму уступило...
Що не разомъ на морѣ починало,
Козацкіи суда на три части розбивало:
10) Перву часть отбивало—
Въ тихій Дунай замчало;
Другу часть отбивало—
Въ Агарианску землю заносило;
А третю часть отбивало—
15) Середъ моря затопляло.
У сей части затопляе, два брата род-
ненькихъ:
Якъ голубенькѣвъ сивенькихъ.
И между ними третья: чужа-чуженица,
Бездонный и бесплеменный!
20) Тому ни съ кѣмъ прощанья приняти,
На чужинѣ порятунку дати!..
- Толькѣ старшій братъ, промовить сло-
вами,
Обольется горько слезами:
„Се, брате, не сопротивна хвиля затоп-
ляе:
- 25) А отцева, паниматчина молитва карае,
Шо мы у охотче войско выряжалися:
У отца и матери прощенія не прохали,
- Старшого брата не сважали¹⁾,
Средулышу сестру, не чтили и не по-
важали,
30) Ближнему сосѣду, хлѣба-соли сбавляли;
Противъ церкви проѣздили: сличокъ съ
главъ несднимали,
Милосердного Творца—на помощь не
прохали,
Старыхъ людей марно сневажали.
А по тымъ, мы, счастье и долю утеряли.
35) Се, брате, коли бѣ отцева молитва и па-
ниматчина:
Изъ супротивный хвили вызволяти,
Могли бѣ мы, брате, отцеву молитву и па-
ниматчину выхваляти,
И старшого брата за родного отця мати,
Средулышу сестру чтити и поважати,
40) Ближняго сусѣда за родного брата мати“.
Толькѣ стали отцеву молитву и пани-
матчину выхваляти,
Ставъ ихъ Господь на Русь вызволяти,
Стали близко къ бережку приплівати
И рученьками за бѣлый камень хапати,
На берегъ выступати:
На край веселый,
Межъ народъ хрещеный;
До отца до паниматки прибувати,
Противъ сынобъ отецъ, матерь, выхо-
дили:
50) „Эй чи добре, сыны, въ дорозѣ почина-
лось?“

¹⁾ У Антоновича і Драгоманова поправлено: зневажали.

„Добре, Паньотче и Паниматко, на синемъ
морѣ гуляти,
Только не добрѣ, чужему чуженицѣ на
чужинѣ померати
Тому ни съ кѣмъ прощенья приняти, —
На чужинѣ порятунку дати“.

55) Счастливый той, Панове молодцы,
Человѣкъ на свѣтѣ бувае,
Который чтить отца и неньку поважае:
Отцева молитва и Паниматчина
59) И изъ супротивной хвили вызволяе.
Лукашевич, с. 61

Б. Дума о Бурѣ на Черномъ морѣ.

Ой якъ на Чорному морі,
Та на білому камені,
Тамъ сидѣть ясенъ соколенько,
Смутно має,
5) Жалібнено квілить-проквиляє,
На Чорнее море сяє,
Далеко поглядає,
Що на Чорному морю не добре вчиняє:
Противну філю зо дна моря знімає,
10) Судна козацькі на три часті розбиває.
Перву частъ ввірвало,
Въ гирло Дунайське замчало;
Другу частъ увірвало,
У землю Орабську замчало¹⁾;
15) Третю частъ увірвало,
Ой не знало, де подіти,
Середъ Чорного моря утоніло.
У тій часті потопало два брати риденъкі,
Товариши сердешні.
20) Що ні до кого приплинути,
Опрощення приняти.
Ті два брати одинъ до одного припливали,
Опрощеннє приймали
И словами промовляли,
25) Слезами ридали:
Ой не єсть то наасъ, брате, на Чорному морі
супротивна філя потопляє,
А єсть то отцёва-матчина молитовъ поби-
ваве-караре.
Намъ отець-мати позволили одному въ вій-
сько виступати:
А другому дому хліба пахати.
30) А то ми, брате, недобре вчиняли —
Обидва коні посиддали,
У військо виступали,
Зъ отцемъ, зъ маткою опрощення не прий-
мали,
Ще матку старенку зневажали,
35) Стріменемъ у груди одъ коней одпихали.
То ще ми, брате, недобре вчиняли —
Мимо церкви святой проїжджали,

За гордостю, за пышностю зъ главы шлика
не здимали,
На себѣ хреста не покладали
40) И Бога милосердного на поміч не благали.
То ще ми, брате, недобре вчиняли —
По улицямъ добрими кіньми гуляли,
Дітки маленьки кіньми розбивали²⁾,
Кровъ Християнську безневінно проливали.
Іхали ми городомъ-улицею,
Тамъ стояли три жени старенки;
Може, думали та й гадали противъ насъ
що добре скагати,
Да ми й тамъ за гордостю, за пышностю
противнимъ слвомъ одказали.
Не питали церкви святой
50) Да питали корчмі новбі.
Чужі козаки по церквахъ молебні наймали,
А ми у шинку племъ-гуляемъ,
Танци-музикі наймаемъ.
Колибъ давъ Богъ на суходіль вистурати,
Вже бъ теперъ могли знати,
Якъ святой церкви не забувати,
Отця-матку штять и поважати».
Стали вони отцеву й матчину молитву со-
хваляти,
Стала на Чорному морю супротивна філя
утихати,
60) Ставъ Господь милосердний іхъ визволяти.
Вони тоді до пристані прибуваюти,
За білій камінь руками хватаюти,
На суходіль виступаюти:
И словами промовляють:
«Котрий человікъ отця-матіръ шанує-по-
важае,
Богъ єму милосердний помогае;
Котрий человікъ отця-матери не шанує, не
поважае,
Нещасливий той человікъ бувае,
70) Такъ вінъ абі-де марне пропадае».

Куліш, Записки, т. I, с. 28.

В. Дума про бурю на Чорному морі.

Ой на чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець:
Низенько голову склонив,
5) Та жалібно квілить-проквиляє;
Та на святее небо,

На чорне море
Іспильно поглядає.
Що на святому небі,
На чорному морі не гаразд починає:
На святому небі усі звізди потьмарило,
Половина місяця у тьму уступило;

¹⁾ Въ другой разъ онъ пѣль: По-за моремъ розімчало. Прим. Куліша.

²⁾ Коли с роскошь буда й такимъ. Прим. співака.

- На чорному морі не гаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля вставає,
15) Судна козацькі-молодецькі на три часті роз-
биває.
Перву часті одбивало,
У тихий Дунай заношало;
Другу часті одбивало,
У землю Грабськую
20) На катергу турецьку заношало;
Третю часті одбивало,
Да на чорному морі затопляло.
То же при тій часті два братіки рід-
ненські,
Як голубоньки сивенькі,
25) То вони потопали,
Порятунку собі нівідкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,
Словами промовляли,
Гірко ридали,—
30) Прощения домогали,
Перед Господом милосердним гріхи свої спо-
відали.
Ой между ними третій чужий чужениця
Бездільний, безрідний і безпомошний пото-
пає,
Порятунку собі нівідкіль не має.
35) То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко слёзами ридає,—
Прощения домогає,
Перед Господом милосердним
40) Гріхи свої сповідає.
То ті брати промовлять словами,
Обіллються гірко слёзами:
«Се-ж то, нас, браття, не сильна морська
хвиля затопляє;
Се то отцева молитва і материна!
45) Нас видимо карає:
Що як ми у охотне військо виряжалися,
То од отця од матки прощення не прий-
мали,
Да старую матусю ми од себе, а й стреме-
нами одихали;
То то-же ми собі превелику гордості мали:
50) Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне зневажали,
Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли;
То-же ми собі превелику гордості мали:
Проти Божих церков їзджали,
55) Шличків із голов не здимали,
- На своє лице хреста не клали,
Милосердного Творця на поміч не призи-
вали,
Да по улицях кіньми вигравали;
Да проти себе нікого не стрічали,
60) Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську на сиру землю проли-
вали!
Ей, коли то нас, браття, могла отцева і
матчина молитва відсія визволяти,
То нехай же-б ми могли вже знати,
Як отцеву і матчину молитву штити - пова-
жати,
65) І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру середульшу штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата
мати!»
То як стали словами промовляти,
Отцеву і матчину молитву споминати,—
70) Став Господь Милосердний їм помагати,
Стало чорне море утихати;
Та так-то утихало,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати,
75) Стали за білій камінь рученьками брати,
Да на край вихожати,
На край веселій
Между мир хрещений
У города християнський,
80) Та до отця до матки в гості прибувати.
То же отець - мати навпроти синів вихо-
жали,
Синів питали:
«Ой, сини, пани молодці!
Чи добре вам у дорозі починало?»
85) «Добре, отець і мати, нам було на чорному
морі гуляти;
Тільки не добре було, отець і мати,
Чужому чужениці на чорному морі пото-
пати:
Їму прощення ні од кого приняти
І на чужині порятунку дати!»
90) Да услиши, Господи, у прозьбах у молит-
вах
Люду царському,
Народу християнському
І усім головам слухащим
На многая літа
95) До конця віка!
- O. Вересай, Записки Ю.-З. Отд. Г. О., I, с. 3.

Г.

- Ей да на синёму мори,
На белому камені (bis)
Там сидів сокол ясен-білозірець;
Низенько голову склоняє,
Жалібненько квілить-проквиляє,
На святе небо поглядає;
Що половина сонця-місяця похварило,
То у тьму заступило;
Не горазд на синёму мори починає:
10) За дна моря хвиля уставає,
- Козацькі судна на три часті розриває:
Первую часті одривало,
В тихий Дунай замчало;
Другу часті одривало,
20) В Арабську землю заносило;
Третю часті одирвало,—
Середь моря затопило.
У тій часті потопає два брати рідненських,
Як голубонькі сивенькі.
Помеждо ними треття чужа чужанина,

	Безрідна, безплемінна: Ні у кого прощення взяти, На чужині порятунку дати, Промовлять два брати словами, Обіллються горкою слізами:	50)	Стала супротивна хвиля утихати; Стали два братіка Ік бережку приплівати; За білій каменем руками хапатись, На берег виступати:
25)	„Се нас, брате, не супротивна хвиля затопляє, Се нас отцева молитва, паніматчина карає, Що ми в військо виряжалися, У отця, у паніматки прощення не брали, По улицям проїздили,	55)	Меж доми хрещеної ²⁾ . Отець мати проти сини виходила, Сини питас: „чи добре то, каже, Сини, у в охотнім війску починало?“
30)	Старих людей зневажали, Малих дітей розбивали Проти церкви проїздили, Із глави шличок ¹⁾ своїх не здіймали, На себе христу не клали,	60)	„Не так то, мати, каже добре; На синому морі могли гуляти, Да тілько сутяжно в чужій чужині, На чужий стороні
35)	Милосердного творца не прохали; Тим ми свою долю На вік віком потеряли“. Ет, промовлять два брати словами:	65)	Без порядку погибати“. Ето, щасливий, пани-молодці, Чоловек на свете буває;
40)	„Колиб нас отцева молитва Із супротивної хвилі могла визволяти, Могли б ми добре знати, Як отцеву молитву та паніматчину При старости-літія	70)	• Которий отцеву молитву, паніматчину Хвалить-сохваляє;
45)	Штити-поважати“. Як стали на синім морі Отцеву молитву, паніматчину Хвалити-сохваляти,	75)	Бо отцева молитва, паніматчина Зо дна моря винімає, От смертельного гріха откупляє. Велиши, Господи, в прозъбах і в молитвах, У люду царськім, народу християнськім, Усім головам вислухлящим От нам мати многа літа До конца віка.

Антонович і Драгоманов, I, с. 197.

Г. Про бурю на синьому морі.

На синьому морі, на білому камені сидить сокіл ясен
біловірець.
Низенько головку склоняє,
Квіліть проквіляє,
На святе небо поглядає,
5) Що³⁾ половина сонця, половина місяця у тьму
заступило⁴⁾.
Не гаражд у синему⁵⁾ морі починало,
Супротивна хвиля зо дна моря вставає,
Козацькі судна молодецькі на три часті розбиває.
Перву часті одбивала⁶⁾.
10) У тихій Дунай замчала⁷⁾,
Другу часті одбивала, у Рабську землю заносило,
Третю часті одбивала⁸⁾,
Посеред моря потопляло.
В тую годину два брати рідненських потопали,
15) Третя чужа чужанина,
Безрідна безплемінна,
Що нікому на чужій чужині порятунку дати
І прощення приняти.
Стали брати промовляти:

20) „Ей то се, брат, не супротивна хвиля затопляє,
А отціва паніматчина молитва карає:
Що ми з дому виходили,
Од отця, д' паніматки благословенія не приняли
І старшого брата марно зневажали,

25) Середульшу сестру під ноги топтали,
Близьньому сусіду хліба-солі збавляли,
Улицями проїздили і марно старих людей зневажали,
Малих дітей кіньми топтали,
Кров християнську с піском мішали,

30) Проти церкви проїздили, шличка з глав не здіймали,
Хреста на своє лицо не клали,
Коли-б же нас, брате,

Отцева, паніматчина молитва могла визволити,—
Хай би ми при старості літтях добре знали,
35) Як при старості літтях отця-неньку штить, поважати...⁹⁾
Як скоро стали брати отцеву-паніматчину молитву
вихваляти,
Стала супротивна хвиля втихати,
Стали вони к берегу випливати,
За білій камінь руками хватати
40) І на берег виступати,
На край веселій,
Междо мир хрещений,
(Тепер) насупротив синів отець мати виходжає,
Синів питас:

45) „Чи добре вам, сини, у дорозі починало?“
І вони речуть: „добре на синім морі гуляти,
Тілько не добре безрідній безплемінній чужій чужині потопати,
Шо нікому на чужій чужині порятунку дати,
Прощення приняти“.

50) І ще ж то щаслив чоловік на світі буває,
Як отца-неньку штить-поважає,
І біжнього сусіду за рідного брата має,
І старих людей почитає.
Визволь, Господи, невольника з неволі на край
веселій,

55) Междо мир хрещений,
До роду до родини!
Люду царському,
Народу християнському
І всім головам вислухающим

60) От на многая літа
61) До конца віка!

Мартинович, Українські записи, с. 59.

1) „Се виходить,—шанки“. Прим. співака. 2) Замість „Междо мир хрещеної“. 3) У Драгоманова (Жите і Слово): то. 4) Там-же: Заступила. 5) Синім. 6) Одбивало. 7) Замчало. 8) Рядків 10, 11, 12 у Драгоманова нема.

9) У Драгоманова більше:

„У старшого брата за отця мати і середульшу сестру поважати,
І біжнього сусіду за рідного брата мати
І старих людей штить-поважати...“

9. РОЗМОВА ДНІПРА З ДУНАЕМ.

Сей уривок, мабуть найбільш загадковий з усієї кобзарської спадщини, заховався тільки в одному списку і стоїть остоною від всіх звісних нам груп дум, так що ані часом, ані темою не нав'язується до піяких інших. Що однаке в ньому йде мова про приготування до морського походу козаків, тому приєднуємо його механічно до групи «Морських дум». Ми маємо право думати, що колись таких дум, звязаних з моряцькою діяльністю козаків, було значно більше і тому можемо вважати Розмову Дніпра з Дунаєм власне натяком на колишню популярність сеї теми.

Дума заховалась в рукописі «Пов'єстей малороссійскихъ», що надрукував Житецький (Мисли, с. 244), і в т. з. копії Маслова в архіві Драгоманова. Під текстом «Пов'єстей» ми подаємо в примітках ріжниці, що знаходяться в сій копії.

Видавець сеї думи за недостачею інших варіантів і натяків в самій думі на історичні особи або події відмовився навіть від спроби установити первісну редакцію сеї думи.

Не займається нею близче і ніхто з інших коментаторів кобзарського епосу. Єрофеев (с. 62) робить до неї таку увагу: «Цікаве надання Дніпрові назви Славута, що нагадує однаковий епітет в «Слові о полку Ігоря». Нарешті скажемо, що можливо гадати, що ся дума несправжня. Річ у тому, що крім такого епітету Дніпра знаходимо ще оригінальний епітет Січи: «До стародавной Січи поспішали»... До XVIII ст. українська поезія ще згадувала Дніпро-Славуту, але навряд щоб Січ мала на сю пору стати стародавньою бандуристовою».

Найбільше уваги сьому уривкові віддав покійний Сумцов в своїй недрукованій праці про «Історичні думи і пісні», де назвав його «Думою про козацькі походи на Турок». Він не рішився сказати, чи ся дума була колись довша чи була звязана з якоюсь окремою подією, або звісними особами. Захована вона тільки в уламках; «найкращий, маючий постать самостійної думи, по рукопису Котляревського виданий Житецьким». Виходило-б з сих слів, що Сумцов бачив десь інші уривки сеї думи,—велика шкода, що не пояснив цього докладніше. Далі він говорить про уривки пісень про розмову козака з Дніпром (збірник Я. Новицького, с. 79 і Чубинський, Труди, V, с. 946), але їх не можна вважати частинами тої цілості, до котрої належить «дума про Розмову Дніпра з Дунаєм». Про неї Сумцов догадується, що «якась дума на сей кшталт мабуть зложена козаками Задунайської Січи в кінці XVIII в. і, здається, під письменним впливом, себ-то хто-небудь з письменників давніх часів, користуючись народною піснею, доложив своєї праці, бо є вирази загадкові і чудні. Напр. незвичайне «четверъ года», квіти «понидели». Цілком однесті цю думу в oddіл фальсифікатів теж не варто, бо усякі шматочки Розмови Дніпра з Дунаєм трапляються і в других піснях». Се вже вказано вище.

Далі згадаємо ще примітки до сеї думи Ф. Колесси, тим більше, що вони розсівають багато з сamed наведених сумнівів Сумцова.

Як паралель розмови рік між собою він додає апострофи до Дунаю в пісні про Штефана воєводу і розмову Дону з Дінцем в Слові о полку Ігоревім. До епітету Славути, що як ми бачили бентежить Єрофеєва, Колесса правильно звертає увагу, що ми маємо його в думі про Самійла Кішку (наш вар. Б, ряд. 284). (Треба згадати, що Єрофеев не спиняється над сим епітетом в думі про Кішку). Вираз: «Чтверъ року», що здається загадковим Сумцову, Колесса правильно читає «чверть», як очевидну помилку записувача Пов'єстей; також квіти «понидели»—пониділи, не мають в собі нічого таємного. Город-Пар на думку Колесси—Царгород.

На нашу думку, ся дума, що описує приготування до вїзду в похід, належала до категорії станових моряцьких дум подібного типу, як дума про Олексія Поповича, яка теж займалась про-

блемою виїзду. Чи «Розмова» мала також характер поучення з становища моряцьких звичаїв—сього розуміється вгадати не можна.

Разговоръ¹⁾ Днѣпра съ Дунаемъ.

Питается Днѣпръ ²⁾ тихаго Дуная ³⁾ :	1	Что твоихъ козаковъ у ¹¹⁾ себя не ви-	
„Тихій Дунаю ⁴⁾ ,		дѣли.	16
Что я своихъ козаковъ на тебѣ не ви-	2	Твои козаки на черкесской горе про-	
даю?		бывають,	17
Чи твое дунайское гирло ⁵⁾ моихъ ко-	4	Холодной ¹²⁾ воды въ барила наби-	
заковъ пожерло,—		раютъ,	18
5) Чи твоя Дунай-вода ⁶⁾ моихъ козаковъ	20)	Шляхи и дороги замѣчали ¹³⁾ ,	19
забрала?	5	Городы бусурменски плондрували,	20
Промолвить ⁷⁾ тихій Дунай до Днѣ-	6	Огнемъ мечемъ воевали,	21
пра-Славута:		Сребра ¹⁴⁾ -злата по достаткахъ наби-	
Днѣпръ ⁸⁾ -батьку, славуто!	7	рали,	22
Самъ себѣ думаю да гадаю,		До рѣчки Хортеци ¹⁵⁾ прибували,	23
Что твоихъ козаковъ у себѣ не видаю:	8	Велику переправу соби мали,	24
10) Уже чтверть года три мѣсяца выбывае,	9	До стародавной Сѣчи поспѣшили,	25
Якъ твоихъ козаковъ у меня немае,	10	У стародавной Сѣчи очертою сѣдали,	26
Ни мое дунайское гирло твоихъ ко-	11	Сребро и злато турецкѣ на три ча-	
заковъ не пожерло,		сти паивали.	27
Ни моя дунайска ⁹⁾ вода твоихъ ко-	12	Медь и оковиту горѣлку подпивали,	28
заковъ не забрала,	30)	За весь миръ Господа прохали...	29
Ихъ турки не постреляли, не	13	Которие козаки чистымъ полемъ гу-	
порубали,		ляли,	30
15) До города-царя ¹⁰⁾ въ полонъ не за-	14	32) Рѣчки ¹⁶⁾ низовыя, помощницы днѣ-	
брали...		провыя, добре знали“...	31
Всѣ мои квити луговые и низовые по-	15		
нидили,		П. Житецький, Мысли, с. 244.	

¹⁾ В копії Маслова—Драгоманова—Розмова. ²⁾ В копії М.—Дніпро. ³⁾ В копії М.—Дунаю. ⁴⁾ В копії М.—Дніпра, батьку. ⁵⁾ В копії М.—тут рядок кінчиться. ⁶⁾ В копії М.—твоя, Дунай, вода. ⁷⁾ Копія М.—промовляє. ⁸⁾ Копія М.—Солодкой“, ся ріжниця зауважена в статті Др. в Житі і Слові. ¹³⁾ Копія М.—шляхи турецкі залягали, зауважено в статті Др. в Ж. і С. ¹⁴⁾ Копія М.—Срібла. ¹⁵⁾ Копія М.—„Хоряць“; поправлено рукою Др. ¹⁶⁾ Копія М.—Ріки.

ДУМИ ПРО СТЕП.

10. УТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ З АЗОВА.

Ся дума, один з шедеврів кобзарського мистецтва, належить до найбільш живучих дум: вона входить в наші найстаріші збірники дум: «Пов'єсти малороссійськія» і «Опытъ» Цертелева, і ще нині звісна деяким сліпцям-кобзарям або лірникам. Від початку XIX в. до сього часу вона записувалася у всіх десятиліттях, окрім тільки бідних на записи дум 60-х років.

Нам вона звісна в 25-и списках, з яких 21 були вже друковані раніше, а 4 друкаються вперше. Сі нові списки походять:

Один з архіву С. Д. Носа, що знаходиться в Етнографічній Комісії У. А. Н. Сей текст був записаний 1850 р. від кобзаря Петра Колибаби, що продиктував, очевидно, пізніше сюжет думу Ніговському; список Ніговського був надрукований в праці Антоновича і Драгоманова (т. I, № 55, А, с. 106). Рукопис цього запису знаходився в бібліотеці Н. Т. ім. Шевченка у Львові, і був приславаний нам для використання. Сей другий запис від П. Колибаби ми друкуємо не в скороченні, як робимо звичайно з іншими записами тої самої думи від одного кобзаря: з огляду на труднощі порівнання між двома записами в прозовій формі і в строфовій, даємо обидва тексти в цілості.

Два інші тексти, що друкуємо вперше, записала 1923 р. О. Курило: один від сліпого співця Савки Панченка¹), а другий від кобзаря Павла Кулика. Обидва вони учні одного майстра і оба записані тексти дуже до себе подібні, так що їх ріжниці не більші ніж ті, що бувають між записами з ріжних часів від одного співця. Такі ріжниці ми звичайно тільки відзначаємо, не друкуючи цілого тексту, та в сім випадку, коли ми маємо діло правдоподібно з останніми, більш-менш повними записами сеї думи, друкуємо оба тексти в цілості. Okрім того записи, зроблені з такою точністю, у нас дуже нечисленні, і не можна думати про те, щоб скорочувати такі цінні тексти²).

Нарешті останній з новонаобретих текстів се уривок, що виглядає немов епітафією Трьох братів Азовських. Записав його від лірника Грицька Костюченка Б. Л. Луговський 1924 р.

Двадцять п'ять варіантів сеї думи, які вдалося зібрати тут, свідчать про велику популярність цього твору, а те, що він зустрічається в репертуарах всіх великих кобзарів в ріжних місцях і у всіх часах аж до найновіших, дає право думати, що зібрані тут записи і в малій мірі не вичерпують дійсної розповсюдженості сеї думи.

I. Тут зібрано такі тексти:

Варіант А—«Пов'єсти малороссійськія», у Житецького «Мисли», с. 194, коло 1808 р. Запис зроблений від кобзаря Івана, мабуть в середній Полтавщині.

Варіант Б—Цертелевъ, Опытъ изданія малороссійскихъ пѣсенъ, 1819, с. 2. Запис зробив Цертелев в 1814 р. від невідомого кобзаря правдопод. в Миргородськім повіті.

Варіант В—Украинскій Альманахъ, Харків, 1831. Текст передав І. Срезневський.

Варіант Г—Этнографическое Обозрѣніе, 1892, № 4, с. 140. Се запис Лукашевича, зроблений в 1830-х рр., перед виходом його збірника 1836 р. від бандуриста Стрічки. Дума має помітку: с. Березовка Прилуцького пов. Про час запису див. у передмові. Опублікував В. Горленко.

Варіант Г—Костомаровъ, Исторія Козачества, с. 764. Текст записаний в Харкові 1840 р.

Варіант Д—Куліш, Записки о Южной Руси, т. I, 1856 р., с. 32; текст записав він сам від лірника Архипа Никоненка, з Оржиці Лубенського повіту.

¹⁾ Савка Панченко вчився тільки співати, — на кобзі грати він не вмів.

²⁾ Через умови друку не можна було дати сі думи в тій фонетичній транскрипції, якою вони записані.

Варіант **D₁**—Там-же, де попередній, в примітках. Співав Лександра Михайлук з Лубенського повіту.

Варіант **E**—Антонович і Драгоманов, т. I, с. 331, запис Судовщика від кобзаря Федора Алексеєва Крячківського в Яготині, зроблений 1850—51 р.

Варіант **E**—З рукописів С. Д. Носа; текст записаний від кобзаря Петра Колибаби, з Богодухівського пов., у Харкові 1857 р. 24 квітня с.с.

Варіант **J**—Записки Юго-Зап. Отдѣла, т. I, 1873, с. 6. Запис Чубинського і Русова від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького пов.

Варіант **Z**—Там-же, т. II, 1874 р., с. 119. Запис Т. Іващенка від кобзаря Павла Братиці, з Терешковки, Ніженського пов.

Варіант **I**—Запис М. Ніговського від Петра Колибаби в Вільшані Богодухівського пов. надрукований в Історическихъ пѣсняхъ, т. I, 1874, с. 106, вар. А (тут друкується з рукопису автора).

Варіант **І**—Українські записи Мартиновича, Київ, 1906, с. 1. Запис зроблений від кобзаря Івана Кравченка Крюковського 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці.

Варіант **I**—Там-же, с. 54. Запис від кобзаря Трихона Магадина з с. Бубнів Лохвицького повіту, зроблений в Вороњках 9 серпня 1876 р.¹⁾.

Варіант **Й**—В. Горленко: Кобзарь И. Крюковский, Киевск. Стар., 1882, XII, с. 495; текст записаний від Крюковського в Лохвиці, певно того-ж року.

Варіант **K**—Українські записи Мартиновича, с. 253. Текст записаний від лірника Семена Чекана в Костянтинограді 30 серпня 1886 р.

Варіант **L**—Там-же, с. 275, запис від лірника Івана Пересади зроблений в Петрівці 8 червня 1901 р.

Варіант **M**—А. Сластіон: М. Кравченко, Київск. Стар., 1902, V, с. 317. Записано від кобзаря Михайла Кравченка 21 червня 1902 р. в Миргороді.

Варіант **N**—М. Сперанський, Южно-русская пѣсня и ея современные носители, 1904, с. 4. Текст Терентія Пархоменка, кобзаря родом з Волосковців Сосницького пов. на Чернігівщині. Запис зроблено в жовтні 1902 р.

Варіант **O**—Ф. Колесса: Мельодії Українських народних дум, серія I, 1910, с. 157, текст від Михайла Кравченка з Сорочинець Миргородського пов. на Полтавщині.

Варіант **P**—Там-же, I, с. 177. Текст від лірника Антона Скоби з с. Богачки, Хорольського повіту.

Варіант **R**—Там-же, I, с. 178. Текст від Платона Кравченка з с. Шахворостівки Миргородського пов.

Варіант **C**—Записала О. Курило від співця Савки Панченка (85 літ) в осени 1923 р. в селі Змітневі Сосницького пов. на Чернігівщині.

Варіант **T**—Записала О. Курило від кобзаря Павла Куліка (65 літ) родом з Волинки (живе в с. В'юниці коло Сосниці) в осени 1923 р. в Сосниці²⁾.

Варіант **U**—Записав Б. Луговський від лірника Грицька Костюченка з с. Козерогів Черніг. округи 12 липня і 26 серпня 1924 р. в Чернігові. Костюченко переняв сю думу від кобзаря з Борзенщини, але чув теж від Т. Пархоменка (вар. **H**)³⁾.

Окрім того дума про Утечу трьох братів з Азова відома в кількох текстах, скомбінованих з оригінальних записів:

Варіант **X**—Срезневський, «Запорожская Старина», т. I, ч. I, Харків, 1833, с. 94.

Варіант **U**—Максимович, «Украинская народная пѣсни», ч. I, Москва, 1834 р., с. 9.

Варіант **Z**—Куліш, «Історія вовоєднення Русі», т. I.

¹⁾ Перший раз одначе сей варіант був друкований в «Житію і Слові», 1894, кн. IV, де його опублікував Драгоманов без порозуміння з Мартиновичем, боячись, щоб запис не пропав; ріжниці між друками зазначені в примітках.

²⁾ Сей-же текст записала Л. Шевченко під час побуту Кулика в Київі 2 листопада 1926 р. Ріжниці між обома текстами подаємо в примітках до вар. **T** як **T₁**.

³⁾ Не вичисляємо тут тих згадок про неопубліковані варіанти ріжників записувачів, що трапляються в працях про думи, кобзарів і т. і. Слід згадати тільки бердянську редакцію коло 1900 р., де «брати Озовським морем утікали» і дума під впливом оточення із степової стала морською («Київск. Ст.», 1902, кн. V, с. 312).

В збірці Д. Ревуцького знаходиться теж складний варіант, зложений з варіантів **I, Д, Й, Л, Ж**, але автор всюди подає сам джерело кожного уступу, так що не можна зараховувати його тексту до штучних варіантів¹⁾.

П. Більшість сих варіантів ми друкуємо в ціlostі, тільки вар. **Й** даемо в примітках до вар. **І**.

Варіанти **Є** і **I** записані від одного співця, в яких відступах часу—не можемо сказати точно; **Є** записаний 1857 р., **I** друкований 1874, а коли записаний, невідомо. Ріжниці між текстами такого роду, що не позволяють зробити ніяких висновків щодо еволюції тексту. Найважніша та ріжниця, що записувач поділив вар. **I** на рядки, а вар. **Є** записано за порядком як прозу і тільки великими буквами ніби позначено нові рядки. Друкуючи ми беремо сі поділи за підставу і нумеруємо кожну таку фразу, щоб улеглити порівнання між текстами, міняючи дещо поділ фраз, там де він вже зовсім припадковий. Запис Носа, очевидно, лишився в тім виді, як був зроблений нашвидку від кобзаря; се поясняє помилки і скорочення у тексті, взагалі певну невпорядкованість, що ріжнить сей текст від вар. **I**. Запис Ніговського, з другої сторони, міг підпасти деякому редакційному шліфуванню ще перед тим, ніж був надрукований у Антоновича і Драгоманова, де, як видно з приміток під текстом, його теж порядно проредактували. Загально можна відзначити між обидвома текстами такі ріжниці: в вар. **Є** мати називається систематично «матушкою», в вар. **I** «матір'ю». В вар. **Є** речення 66-е маємо слово «фантіна», в вар. **I** тут (ряд. 88) ужито слова «одежа». В вар. **Є** речення 78 «не прибігано», вар. **I** ряд. 121 «пробігани». Кінцева фраза в вар. **I**, ряд. 218—9, зіпсути і майже незрозуміла, в **Є** (речення 125) вона зовсім оправдана і добре захована. Побажання-молитва кобзаря довша в вар. **Є** ніж в **I**. Зіпсований в вар. **Є** уступ 61—62. Окрім того деякі місця в думі попереставлені, як се часто буває в записах від одного співця. Так в вар. **Є** уступ 10—11 відповідає по плану рядкам 9—12 вар. **I**; уступ 24—25 рядкам 29—30, але текстуально ряд. 10—11 вар. **Є** відповідають 29—30 **I**; ряд. 24—25 **Є** рядкам 9—12 **I**. Більша переставка: уступи вар. **Є** 42—45 і 72—81 в вар. **I** об'єднані в однім уступі від ряд. 97 до 127. Пропущено в **I** уступ, що в **Є** означений 117 і 120.

Варіант **I** записаний в 1874 р., перший раз був друкований 1894 р. з передовою Драгоманова, потім в 1904 р. під доглядом записувача. Між обома текстами є ріжниці. По-перше—в правописі і в поділі на рядки; перше легко пояснити редакційною коректою, а поділ рядків Мартинович міг змінити, переписуючи текст до друку; сих ріжниць ми не відзначаємо. По-друге, між обома текстами є ріжниці в окремих висловах, відзначенні в примітках до вар. **I**. Як з'явилася сі ріжниці, вгадати трудно; додаток між рядками 116—117 очевидно був викинений Мартиновичем згодом, але дещо могло бути і поправлено Драгомановим, пр. в рядку 150 «І справді» замість «Ісправи». В кожнім разі се цікавий приклад «консервації» наших дум: пролежавши 30 літ в редакціях і в сховках у фольклористів, текст думи Магадина пережив деякі зміни, хоч і менші, ніж ті, що бувають в уснім пережованню, але помітні!

Варіант **Й** записаний від того-ж співака, що співав текст вар. **I**. Записи зроблені на віддаленню 8-ми років, і ріжниці між ними замітні, подаємо їх в порівнанні з старшим варіантом як звичайно!

Що до варіанту **П Сперанський**, який його публікував, наводить заяву самого Пархоменка, що його дума «правлена» по кобзарських думах Грінченка (се й звісно, що Пархоменко багато дум вивчився з книжечки Грінченка). Але разом з тим Сперанський наводить і другу заяву кобзаря, немов протилежну першій, що Грінченко сю думу записав від нього, Пархоменка. Пархоменко оповідає теж, що думу про Азовських братів співав і його учитель Андрій Матвійович Гайденко, але починав її, мовляв, так:

Із города Азова вибігав мальчик с пальчик
Не велички, сивеньки як голубчик.

Не вважаючи на всю неймовірність такого початку (хіба що в пам'яті кобзаря «мальчик с пальчик» виринув на підставі звісного в чернігівських варіяントах «повчок невеличок»), мусимо раху-

¹⁾ Текст Ревуцького зложений таким чином: ряд. 1—11 з вар. **I**, ряд. 1—11; ряд. 12—68 з вар. **D**, ряд. 12—73; з **Й** ряд. 69—98; 99—101 з **D**, ряд. 74—76; 102—103 з **I**, ряд. 112—113; 104—105 з **L**, ряд. 80—81; 106—123 з **D**, ряд. 77—94; 124—125 з **I**, ряд. 112—113; 126—141 з **D**, ряд. 95—109; 142—148 з **Й**, ряд. 99—115; 149—187 з **D**, ряд. 113—151; 188—196 з **Ж**, ряд. 153—161; 197—252 з **D**, ряд. 152—207.

ватися з тим фактом, що Пархоменко знов сю думу також і з усного джерела, а се могло відбитись і на його пізнішім способі співу, взятім з Кобзарських дум Грінченка. Тому й наводимо тут сей текст в цілості.

Комбіновані варіянти подані теж в цілості. Варіант X надрукований вперше в Запорозькій Стариці з приміткою, що се текст Українського Альманаху (себ-то наш варіант **B**). Срезневський каже, що дістав сей текст від Шпігоцького і друкує його як кращий, відкидаючи текст Цертелева (вар. **B**), другий з двох, відомих тоді варіантів. В дійсності варіант **B** був записом Срезневського, що і було зазначено в Альманаху, але передруковуючи його в Запорозькій Стариці, Срезневський зробив в ньому деякі зміни: доповнив текстом Цертелева і спеціально дав свому новому варіантові повніше закінчення, бо його запис був дуже фрагментарний. Цікаво, що Срезневський в сьому новому варіанті спеціально підкреслив понурість кінця, так-би мовити, засудив братів і на смерть і на неволю. Перед Цертелевським кінцем, шматуванням тіла старших братів, їх заковують в кайдани і волочать по степу!

Варіант **У**, Максимовича вперше був надрукований з такою заміткою: «в сій думі до тексту кн. Цертелева я зробив доповнення зі списку Шпігоцького (Укр. Альманаху 1831)», себ-то вар. **B**. Ale порівнюючи додаткові рядки з відповідними місцями варіанту Срезневського, бачимо, що Максимович не обмежився самим об'єднанням двох варіантів, але навіть поправив той з двох, який ми маємо право вважати близчим до народного оригіналу, себ-то текст Срезневського. Максимович тут пропускав ріжні «зайві» ампліфікації, особливо характеристичні для кобзарського стилю, набираючи свій варіант до тексту Цертелева—справді найбільш лаконічного з усіх записів сеї думи, можливо завдяки такій-же «редакційній» роботі Цертелева.

Варіант **Z** зложений з великої скількості варіантів, з яких деякі ще не були друковані, коли виходила Історія Возсоєдинення. Вони очевидно були відомі Кулішеві в рукописах, пр. вар. **I**—Ніговського. З друкованих варіантів Куліш не використав вар. **B**, замість нього взяв вар. **У**.

Як більшість зложених текстів Куліша і сей варіант ввійшов в новіших часах в кобзарський ужиток завдяки збірці Грінченка (порівн. варіант **H**).

Варіанти **O** та **M** записані від одного співака, тому ми повинні-б були не передруковувати пізнішого тексту в цілості. Ale вар. **O** належить до наших небагатьох фонографічних записів і в точності вислову він мусить перевищати вар. **M**, тому здавалось нам не розумним розпорощувати сей запис в примітках до старшого і ми рішили друкувати в цілості обидва тексти.

Що варіанти **C i T** походять з одної кобзарської школи і дуже подібні до себе, вже було зазначено. Тут ми можемо зазначити також їх посвоячення з старшими варіантами: в однім випадку посвоячення дуже близьке.

Нові чернігівські записи О. Курило мають три риси досить рідкі в ріжніх редакціях сеї думи, бо з 25 варіантів вони спільні лише двом-трьом. Сі риси такі: 1) В самім початку згадка про «повчок невеличок» (вар. **C** ряд. 2, вар. **T** ряд. 1: вона зустрічається тільки в трьох старих варіантах—вар. **A**, **D** та **З**). 2) Слова піхотинця до Савур-могили (вар. **C** ряд. 68, вар. **T** ряд. 55) були звісні тільки в вар. **З**, ряд. 54. 3) Нарешті те місце, де наймолодший набиває пістолі і відганяє звірів і птахів (вар. **C** ряд. 73—74, вар. **T** ряд. 59—60), зустрічається в варіантах П. Колибаби **Є** та **I**, ряд. 54—55 і вар. **З**, ряд. 62—64. Стергий слід його маемо в вар. **L**, рядки 184—195, тут піхотинець молиться, щоб йому «руку звести і голову підняти» так само, як в варіантах Колибаби; тільки бажання вистрілити в звірів замінено не зовсім вдало (очевидно під впливом пісень про смерть козака) бажанням поклонитися до дому. Як бачимо, всі риси сі зустрічаються разом тільки в однім з старих варіантів—варіанті **З**—Братиці. З сим-же варіантом спільна й прозьба найменшого брата взяти «міч» і зняти голову як галку. Подібна прозьба підвести «пол-мілі», що у Кулика перекрутилася на по-помилі (може під впливом виразу «помилуй» в значенню умилосердься?). Подібні у всіх трьох варіантах слова найменшого над шматками китайки, звернені просто до старших братів: Чи в ас порубали (порубано). Подібно стилізована відповідь, яку має найстарший давати вдома, тільки ся відповідь і ціла розмова старших братів про поворот, яка у Братиці стоїть перед кінцем, в записах О. Курило знаходиться між першою і другою прозьбою наймолодшого, отже близько початку. Ріжниться варіанти **C i T** від **З** такими другорядними рисами: Савур-могила у **З** називається Осаул-могилою; річка, чи

криниця Валганка в З названа Полтавкою. Поза тим-же подібність настільки велика, що мусимо конче допустити якийсь зв'язок між отцею новішою сосницькою школою і Братицєю, або хоч тою школою, з якої вийшов Братиця: школою сосницького кобзаря Бешка (думу про Азовських братів Братиця знов власне від Бешка). Панченко молодший від Братиці більш-менш на 13 літ, Кулик на 33, обидва могли бути учнями Братиці. Ale з огляду на досить малу ріжницю у віку між Братицєю і Панченком більш правдоподібно буде припустити, що сучасна сосницька школа вийшла від якогось старшого товариша Братиці, який певно лишився в Сосницькім повіті, бо Братиця кобzar ніженський. Учнями-ж Бешка сосницькі кобзарі не можуть бути: Бешко умер 1855 р., коли Куликові було 3 роки. О. Курило виразно вказує, що Панченко учився у того-ж майстра, що й молодший від нього Кулик, отже не у Бешка (до того В. Горленко оповідає, що жінка Бешка не давала йому нікого учити і на старість він учнів не мав). З цього погляду можемо додати, що вар. Т, не вважаючи на деякі русизми близчий до основного ввірця, бо С має зіпсований початок, отсей шлях Колеїнський, що ніколи не звязується з думою про Азовських братів, а взятий з думи про Голоту-Андібера¹⁾). Okрім того, в вар. С так само занадто скорочений кінець, в порівнанні з Братицєю. Нарешті важне спільне закінчення варіантів С, Т та З, а кінець в сій думі взагалі можна вважати одиноким певним критерієм при поділі всіх звісних варіантів на ширші типи або редакції основної теми, серед яких по-мітні знов менші тісніші об'єднання.

Справді, наскільки подібний перебіг подій у всіх варіятах аж до смерти найменшого брата, настільки замітна ріжниця в закінченню думи між ріжними групами її варіантів: закінчення III групи зовсім міняє характер оповідання і його моральний висновок, проти того як він зложився в варіятах групи II; закінчення в групі I виводить на сцену елементи, яких нема в інших двох. З огляду на ці ріжниці можна всі звісні варіанти поділити на три виразні групи, що мають кожна по кілька варіантів і розвиваються паралельно на протязі кількох десятиліть, як три самостійні редакції одної думи. Не назовемо їх окремими думами, бо подібність між ними занадто велика і якщо вони і творили коли-небудь три окремі ціlostі (се все таки здається дуже мало імовірним), то за останні 100—120 літ вони так уподобились, що роз'єднувати їх цілком неможливо. Чому загальна подібність цих трьох редакцій не покрила також кінця, про се не беремось судити, а вказуємо тільки відмінні цих трьох груп.

Групою першою (I) вважаємо ту групу варіантів, що мають однаковий кінець з найстаршим варіантом А. Ce не значить, що ми вважаємо її історично найстаршою: навпаки, старшою нам здається група II,—котрої родонаочальник (вар. Б) навіть мало молодший від першого! В вар. А дума кінчиться поворотом старшого і середульншого брата додому, пробою старшого брата брехнею закрити свою вину за найменшого та карою старшому братові, якого батьки проганяють, а доля тяжко побиває. Okрім вар. А такий кінець мають варіанти Г, Г', Е, І, І', Й, К, Л, М, О.

В групі другої (II) найстарший варіант Б. Тут кінець такий: старші брати, що покинули найменшого-піхотинця, зовсім не добуваються додому та гинуть немов від божого суду: орда доганяє їх і вбиває серед того-ж степу, де недавно помер їх покинений наймолодший брат.—Таке закінчення мають вар. Б, Д, З, Н, С, Т.

До групи третьої (III) ми зараховуємо варіанти В, Е, Ж, И. Ся група мусила з'явитися як ослаблення всякої моралістичної ідеї в думі. Bo коли в групі другої (II) ми маємо взірець ригористичної моралі, що вимагає жорстокої, майже сліпої карі за переступ, а в групі I відчуваємо більш толерантного мораліста, що згортає всю вину на найстаршого брата, як більш немилосердного, і карає тільки його, і то не на смерть, а тільки позбавляє пайки в спадщині,—то в групі III маємо виразне бажання співака вигородити обох старших, і закінчити думу майже ідилічно. Старші брати вертають додому і милостиною ніби затирають свою вину перед братом-піхотинцем. Прокльон турицькій землі, подібний до тих, які ми маємо в невільничих думах, немов звертає всю вину за смерть найменшого на неї, що вона розлучила «товариша з товаришем на путь дорозі», як оповідає варіант Крячківського. Варіанти сеї групи охоплюють тільки чверть століття (Ж—1850 р., К—1876), їх не-

1) Як дізнаємося, Кулик учився в половині 1870-х рр.: учителем його був кобzar Лука Думенко родом з Волинки.

велике число і пізність в порівнанні з першими двома редакціями позволяє твердити, що редакція III з'явилася пізно і не розповсюдила¹⁾.

Чи сі три зазначені групи відповідають якимсь місцевим редакціям, певним кобзарським школам, що їх утворили?

Як виявилося з аналізу варіантів **З**, **С** і **Т**, ми можемо говорити з певністю бодай про одну таку школу—сосницьку. Що до решти варіантів таку відповідь дати значно трудніше. Всі приведені тут варіанти розділені між 13-ма географічними пунктами, на території від Чернігова і Сосниці до Костянтинограда і Харкова.

На сій території група II виразно придержується західніх меж сеї території. Як сказано, до сеї групи належить шість варіантів—**Б**, **Д**, **З**, **Н**, **С**, **Т**: останні три походять з Сосниці, **З** з Ніжена, **Д** і **Д**, записано в Оржиці в західній Полтавщині, **Б** записаний мабуть в Миргородськім повіті, коло Хорола. Можна отже сказати, що в групі II мусіло бути два шкільні центри: сосницький і якийсь західньополтавський, куди належать оржицькі варіанти і можливо вар. **Б**. Чи сі центри були тісніше сполучені між собою, трудно сказати; мабуть—ні, бо як бачимо окрім спільного закінчення, турецької погоні, вони не мають спільних деталів.

Група I виявляє ще меншу єдність. Загально про неї можна сказати тільки те, що вона не переходить на територію Чернігівщини, де очевидно сурова редакція групи II защепилася дуже міцно. Не маємо записів групи I із Оржиці. Варіанти розкидані досить далеко один від другого: в Яготині один, в Лохвиці два записи одного тексту, теж в Миргороді і Богодухові, по одному в Харкові і Костянтинограді (вар. **А** походить певно з середньої Полтавщини).

Поміж сими варіантами розкидана по одному група III—в Яготині, в Лохвиці, в Харкові, один варіант в Прилуках; колись було записано варіант сеї думи в Пирятині—звідки інших друкованих варіантів сеї думи нема. Отже можна сказати, що група III не представляє територіальної редакції. Маємо вражіння, що вона існувала всюди поруч з варіантами групи I і маленькими відмінами свого кінця, сим самим примиряючим настроєм, відзначеним вище, старалась оправдати своє існування поруч з більш популярною групою I. Варіанти групи III майже всюди записані в місцях, де співали сю думу і в першій редакції; відмінність і «добрий кінець» групи III на сім тлі робить враження конкурентійної продукції. З приводу думи про Олексія Поповича і про Бурю на морі ми відзначили вже появу такого конкурентійного твору в кобзарськім репертуарі, тепер маємо нагоду (з приводу груп I і III думи про Азовських братів) висловити здогад, що се було досить часте явище в кобзарській практиці.

III. Найстарший більший коментар до думи про Утечу трьох братів з Азова знаходимо у Антоновича і Драгоманова. Перед тим у Цертелєва була примітка про Muравський шлях, що він існує і «тепер» в Українській губ. і коло нього в селі Данилів Байрак, де Цертелев бачив натяк на байраки думи. Куліш друкуючи свій чудовий варіант в Записках о Южной Руси, не зробив ніякого пояснення до нього. Звичайно він ділився з читачем своїми думками про думи, тільки друкуючи новий, ще невідомий твір, якесь «открытие», як він часом каже; виїмок зробив лише для Андібера. В підручнику Галахова²⁾ ся дума—«найкраща з дум», названа загально моралістичною, такою, що «мораль в ній висловлена не словами, а дією». Отже перший дослід сеї думи належав Антоновичу і Драгоманову. Вони віднесли сю думу до кінця XV в. або початку XVI, бо Азов, що фігурує тут як турецьке місто, належав до Турків доперва від 1475 р. З другого боку після 1576 р. на степу між Азовом і Лівобережною Україною по ріці Самарі з'являються запорозькі паланки, і степ вже не такий пустинний, як се описано в думі; тимчасом ще в 1569 р. польський посол, їдучи до Астрахані, не пускався навпротець степом, але їхав понад морем і зазначав, що козаки проїздять рідко до тих місць. Зазначено теж, що ще в XV віці Азов був пунктом торгівлі неймільниками. Що до

1) Однакче отсімма чотирма текстами ся редакція не вичерпується. В. Горленко («Кобзари и Лирники», розд. IV, с. 646) оповідає, що записав від пирятинського лірника Баші в початку 1880 рр. думу про Азовських братів в варіанті дуже подібний до вар. Е, Крячківського. Варіанту Баші він не надрукував, але на підставі його впевнився ще більше, що думи треба «досліджувати районово»— себ-то він вважав сі два тексти представниками місцевої пирятинської школи.

2) А. Галаховъ, Исторія русской словесности, томъ I, 1863, с. 211.

топографічних назв дано такі пояснення: «Згаданий в думі Муравський шлях ішов з татарських земель верхів'ями річок: Кінські Води, Самара, Орел, до верхів'я Ворскли, себ-то вододілом Дніпровського та Азовсько-Донського басейну. Савур-могила була коло ріки Самари». Про варіант **Ж** (у них **Д**) видає зробили замітку, що рядки 164—174 належать до думи про Невільників. Всього варіантів надруковано шість (наші **I**, **Д**, **Ж**, **Е**, **X**, **У**).

Ширший коментар до сеї думи дає Костомаров в своїй «Історії козачества» (с. 762). Він основує свої міркування на п'яти варіантах (наших **A**, **Г**, **Д**, **Ж** і **X**). Каже, що йому відома дума в сих списках, але треба се розуміти так, що він бажав розглядати тільки сі п'ять списків, бо знати він мусів що-найменше вісім: шість Антоновича—Драгоманова та два, що він сам публікував вперше—**A** і **Г**. Найближчим до первісного тексту вважає Костомаров вар. **Г**, а саме тому, що традиційні «тумани», якими починаються майже всі варіанти думи, тут являються немов умовою утечі. «Зовсім природньо,—каже він,—що втікачі скористали з такого часу, коли настав великий туман і погоня по перших слідах була трудна». Що до опису утечі, то згадка про пожари (На пожар ніжки попаляє, вар. **Г** ряд. 4), на думку Костомарова, пізніший додаток, бо коли-б стени дійсно горіли в час утечі то старші брати не могли-б втекти. З приводу похорону піхотинця Костомаров (там-же) робить увагу, що вар. **A** і **Д** мають апострофу зозулі до голови вмерлого козака, якої нема в інших варіантах. «Се місце,—каже Костомаров,—є і в іншій думі (див. № 12: Смерть козака на Кодині долині), і не беремось рішати, чи звідти сюди, чи відси туди воно перейшло. Скорші можна припустити перше, тому що зворот до голови звичайніше може відноситись до козака бувалого, немолодого, ніж до юнака, яким був менший з трьох братів утікачів».

Треба згадати, що в хвилі, коли писав Костомаров, звісний був і варіант **E**, де є подібне місце з промовою зозулі, отже було три варіанти проти одного варіанту другої думи (Кодини), інакше кажучи—більше правдоподібності за приналежність цього місця до думи про Азовських братів, ніж за їх запозичення з другої думи.

Довше спинився Костомаров над описом смерті меншого брата в вар. **A**. Опис хмари і дощу в хвилю смерті пішаниці здається йому старшим від негативного порівнання—«то не хмари настутили». Хмара здається Костомарову остатком старовинного, розуміється ще поганського уявлення душі в виді хмари, «а дощ стоїть в звязку з хмарою».

Костомаров спиняється ще над закінченням думи. Він відріжняє тільки два типи закінчень; ті, які ми означали як група I і II. Старшою редакцією він вважає I; її закінчення здається йому краще звязаним з цілою думою, особливо з тим місцем, де брати говорять, що їм сказати вернувшись батькам. В групі II ся розмова, мовляв, лишається без звязку з думою. «До того-ж в цілій думі відчувається потреба моральної цілі, яку прекрасно осягають закінчення харківського варіанту і Котляревського» (наші **A** і **Г**).

Що до часу думи, то Костомаров вважав всякі дошукування безнадійними. Найбільше правдоподібно вона могла повстати в XVII в., коли її справді бувало багато утіч невільників з Азова. Подія, яку оповідає дума, мабуть не історична—се тільки твір поезії на основі побутових матеріалів.

Більш детальні досліди над думою принесла в 1884 р. брошура М. А. Андрієвського, що вяснила головно географію думи. Ся розвідка опидалася на дев'яти варіантах, а саме: **I**, Колибаби, **Д**, Никонека, **Ж**, Вересая, **Е**, Крячківського (запис Судовщикова), **X**, Срезневського, **У**, Максимовича, **И**, Крюковського і **A** в уривках за Костомаровим. Окрім того автор згадує варіант Манджури, цитований в «Р. Філологическомъ Вѣстникѣ», 1881, № 2 Потебнею і близче не відомий. Сі варіанти Андрієвський поділяє на три редакції, повну: **И**, **Г** і **A**, середню: **Д**, **X**, **У**, і коротку **Ж** і **Е**. Найближчою до основної редакції вважає коротку (наша III), але думає, що основна була ще коротша.

Час складання думи, а властиво час подій, описаної в ній, Андрієвський означив на кінець XV—початок XVI вв. на підставі тих-же міркувань, що були висловлені вже Антоновичем і Драгомановим. Головним-же завданням поставив собі дослідження обставин утечі братів.

На підставі детального аналізу географічних згадок в думі і порівнання з реальним виглядом згаданих місць він докладно вирисовує шлях утікачів з Азова горі Доном, а від Ростова через Дін і степ, через р. Міюс до Савур-могили, між річками Ольховкою і Камишевахою. Далі через р. Кринку, Лозову і Вовчу брати бігли до теп. Слободи Гаврилівки на тодішній Муравський шлях. При сім плані найменший брат мусів померти десь коло с. Слов'янки недалеко від р. Бира, притоки Самари.

По сьому рахунку найменший був два тижні в дорозі і вісім день ішов не ївши (сей здогад зроблено очевидно на підставі рядка 116 вар. Д, хоч тут здається треба розуміти, що він сидів на могилі вісім день, і се було-б більш правдоподібно). Загалом план дороги братів розроблений дуже основно і детально, та захитується тим, що у всіх варіантах думи (окрім нашого В, в якім Савур-могила не згадується, і який зрештою Андрієвському не був відомий) найменший брат умирає на Савур-могилі, яка таким чином знаходитьсья десь на Муравському шляху на стежах коло р. Самари і не може бути Савур-могилою Андрієвського між Ольховою і Камишевою. Се розуміється не виключає можливості, що брати на своїй дорозі минали і сю Савур-могилу також, але в кождім разі відкинення Савур-могили між Ольховою і Камишевою як певного пункту в маршруті братів захитує дещо терорію Андрієвського про сей маршрут.

Другий пункт досліду Андрієвського дотикає часу і обставин утечі братів. Він приходить до висновку, що брати тікають ранньою весною. На се вказують такі подобиці: дощі і тумани, вітри, що в приазовських краях з'являються на-привесні; згадки про пожар степу, який запалюють саме вчасною весною, і згадка про ластівку. Міркування, що кажуть Андрієвському вважати «сизу зозулю» думи ластівкою, такі: По-перше слово «зигзіца», що в Слові о полку Ігоревім звичайно перекладається як зозуля, в Новгородській губернії означає не зозулю, а ластівку. Зигзіца і зозуля на думку Андрієвського слова одного кореня, а архаїчне, основне значіння цього слова затрималось власне на півночі. До того-ж, мовляв, зозулю не можна назвати ні малою, ні сизою—бо вона ряба, і взагалі треба признати, що всі поетичні звороти, що були колись в народній словесності звязані з ластівкою, згодом були перенесені на зозулю. Але Андрієвський не згадує про ті поетичні образи, що нав'язуються саме до зозулячого крику, кування, а воно грає більшу роль в народній поезії, ніж пір'я зозулі. Та всі ці міркування про зозулю що до означення часу утечі не грають рішучаю ролі, бо-ж зозуля птаха весняна також, хоч і з'являється дещо пізніше від ластівки.

Нарешті Андрієвський спиняється над характеристикою дієвих осіб і над питанням віку братів, принаймні найменшого брата (с. 2). Він приходить до висновку, що брати утікають з неволі, пробувши шість літ, бо як каже Герберштейн, по шести роках неволі Турки звичайно давали свободу невільникам, хоч не дозволяли вертати додому. В умовах такої півневолі братам було легше втекти, ніж з каторги, чи з в'язниці. Допустивши, що брати пробули в Азові так довго, Андрієвський приходить до здогаду, що наймолодший брат був взятий в неволю ще хлопчиком 13—14 літ, се потверджує і та обставина, що він хоч пам'ятає рідний край, але не знає чи не пам'ятає до нього дороги (с. 43). Установивши для наймолодшого брата сей молодий вік, 18—20 літ, ілюструє ріжними рисами і його характеристику: надзвичайною енергією (він іде пішки вісім день не ївши—але як вказано, се толкування дещо довільне), далі його вірою в людей, його добротою і недосвідченістю—що він не пам'ятає дороги додому, яку знають брати. Треба відзначати, що се риси не виключно молодечі, бо зустрічаються у людей ріжного віку, а більше безпосередніх вказівок на вік братів дума не дає. Андрієвський бачить вказівку на вік братів в тому, що вони, мовляв, пам'ятають дорогу додому; він не спиняється над тою думкою, яка мусіла між іншим бути у творців думи, а саме, що в своїм прямуванню на Муравський шлях кінні брати рахували багато на інстинкт і знання місцевости своїх турецьких коней, а не тільки на власне знання дороги. Над питанням про вік старших братів Андрієвський не спинився, дає лише їх загальну характеристику на підставі їх поведіння та розмови про поворот.

На думку Андрієвського основна частина думи (очевидно первісна) кінчалася сею розмовою і описом смерті піхотинця. Але під напором цікавости авдиторії, що не вдовольнялася такою лаконічністю, повстали нові закінчення—ріжні в ріжних редакціях. З них автор спиняється лише над найдовшою (нашою I) редакцією. Він влучно відзначає, як під впливом каляття за наймолодшого середуший брат з пасивного характеру переходить в головну особу дій, заступаючи місце старшого в попередній часті думи.

Особливо довго Андрієвський спиняється над сценою каляття середушого брата за чаркою, порівнюючи сю сцену з Шекспіровими. «Не вдалось меншому брату прибути в гості до батька-матери, чого він так пристрасно бажав живим, і от від часу до часу він з'являється у них легким привидом».

Порівнань сеї думи з іншими кобзарськими думами або з народніми піснями Андрієвський не робить. Моральною ідеєю думи він вважає загальне твердження, що егоїстичні стремління, які не спиняються перед ніякими засобами для свого задоволення, розбивають і затроюють громадське співжиття. Нарешті саму «славу»—популярність сеї надзвичайно живучої думи Андрієвський порівнює з піснею в казці про калинову дудку,—піснею, що має бути помстою за покривдженого, карою злочинцеві і осторогою та навчанням молодим козачим поколінням.

Стаття Андрієвського викликала досить неприхильну критику Неймана в «Київській Старині»¹⁾. Він відзначив вже згаданий брак порівнання з іншими творами кобзарського епосу, деяку штучність в характеристиці братів і в роз'ясненню моралі думи, також неточності в перекладі і розумінні тексту. Не приняв Нейман і поділу варіантів Андрієвського і їх характеристики спеціально його короткої (нашої III) групи. Вона на думку Неймана не найстарша, а навпаки найновіша, і кінець її повстав під впливом невільницьких пісень. Але особливо сувро скритикував Нейман маршрут утікачів з його орієнтацією на Савур-могилу сучасної мапи. Ся Савур-могила занадтодалека від арени козацького колишнього життя; вона не могла лишити по собі таких багатих споминів в поезії; а головний закид той, що навіть принявши маршрут Андрієвського, треба признати, що місце могили не сходиться з місцем смерти пішаниці (як се вже завважено вище). Нейман підрахував, що пішаниці довелось-би було вертати 150 верстов, аби вмерти на сій могилі.

Так само викинув критик міркування Андрієвського про зозулю-зигзицу-ластівку, вказавши, що Потебня довів на прикладах Слова о полку Ігоревім, що зигзиця—власне зозуля.

Запротестував нарешті Нейман проти теорії шостилітньої категорії Андрієвського. Він відкинув свідоцтва Герберштейна, тому що сей чув про турецьку неволю тільки в Московщині, а на місці її не бачив. Вказував натомість, що невільничі думи дуже часто говорять про смерть як одиночеувільнення від неволі.

Після праці Андрієвського годиться ще згадати коротку замітку в Исследованиях Потебні (с. 734), що вважає думу про Азовських братів (очевидно в її епізоді смерти меншого брата) наслідницею тої групи пісень про вмираючого вояка, в яких описується прощання з родом і батьком, матір'ю, милою.

Коротший ніж в праці Андрієвського, але дуже уважний розгляд думи подала розвідка Лисовського. Він розглядає сю думу в гурті інших трьох: про Бурю на Чорному морю, про Самарських братів і про Вдову і Синів; всі сі думи, на його погляд, вирости і диференціювались, як думи моралістично-побутові, з одної основної невільничої думи—власне про Утечу трьох братів з Азова.

Ось резюме його досліду над сею думою: «В глибині лежить мотив старого походження, так сказать—родоначальник сеї думи: жах неволі, сильно драматизований оповіданням про долю утікача. Поверху сей мотив покривається іншими, що з'явилися пізніше: ліричними мотивами безрадостності й самітності, що ввійшли в думу з пізнішим її розвоєм, бо джерело сих мотивів не сама неволя, а знищення роду, яке заміняє неволю в думах пізнішої формациї, та навчаючим мотивом, що в сій думі ніде не ззвучить відкрито, але відчувається невпинно в кожному її слові. Можна сказати, що постать утікача в неволі, що існувала в початкових варіяентах сеї думи, розвинулась та ускладнилась за час існування думи; і ось в сьому утікачеві ми пізнаємо і безрідного скитальця, що коротає своє горе на чужині та умирає самітно в дикім степу, і постійного народного укоханця—меншого брата, що гине в боротьбі з жорстокою долею. Але тимчасом як пізніші мотиви звучать в думі немов під сурдинку, притищено і невиразно, основний мотив звучить голосно і в його різких, виразних звуках тонуть і зникають слабі й дрожачі звуки інших мотивів». Про старшість тої чи другої редакції думи про Азовських братів Лисовський не говорить нічого.

Житецький в своїх «Мисляхъ», коментуючи Азовських братів, прилучається до думки Андрієвського, що найстаршу редакцію думи ми маємо в варіяентах групи III, а саме в вар. Вересая, Ж, бо основний зміст думи се історія смерти наймолодшого. Характеристика старших братів, особливо найстаршого—їх думки про спадок, які з'являються вперше в вар. Судовщикова (Е), розвинулися теж пізніше і тому найновішою редакцією Житецький вважає групу I, де варіянти найновіші, а характер старшого брата виявляє найбільш негативних рис.

1) 1884, кн. 5, с. 130.

Спиняється ще Житецький (с. 197) над ряд. 218 вар. I (в редакції Антоновича і Драгоманова), де сказано, що менший син «за гостя приникає», і над словами Андрієвського про привида. «Можна було-б згодитися з тим поясненням, якби вірш був повніший і виразніший. Може бути, що сей вірш заховався з незвісного нам загубленого варіянту, в котрім менший брат, «пішапішаница», добрався додому пізніше ніж старші, на їх здивування і встид». Але ми бачимо нині з старшого запису того самого варіянту (вар. E), що тут сталася звичайна помилка: кобзар або привізув се місце, або просто помилився співаючи (див. вище про вар. E та I). Однаке думка Житецького що до цього рядка, очевидно, хиталася; в старшім рукописі він писав, що сі слова могли зайди з якогось варіянту, в котрім про смерть меншого брата не було згадки, але дуже можливо, що вони з'явилися просто як твір «недомислія» самого співака, що хотів дати добрий кінець історії. Дальше він завважує, що варіянти гр. II дають найбільш яскраву характеристику братів. «Але з цього не випливає, що сі варіянти, яко більш оброблені, разом з тим були пізнішими».

В ХХ в. не маємо ані спеціальних студій над думою про утечу трьох братів з Азова, ані більших екскурсів в загальніших працях. Коментари Єрофеєва, Колесси, Возняка, Ревуцького не дають нових помічень. Єрофеєв нараховує 18 вар. сеї думи: варіянти (наші) I, D, X, Y, Ж, Є, Й, Г, A, Z, M, I, И, K, L, Г. Два рази (№ 16 і 18) згадує Єрофеєв тексти в Этнографическом Обозрении 1892, I, ст. 1—3 і далі: один з поясненням «Полтавська губ., 80-ті роки», другий «зап. в Полтавській губ. 1886 року». Тут мабуть сталася помилка і автор згадав два рази один текст. На жаль, обидва рази цитата зроблена не точно: в сій книзі журналу запису Азовських братів нема¹⁾.

Ф. Колесса (Українські народні думи) розглянув 19 варіантів: D, B, X, Y, Ж, З, варіянти Антоновича і Драгоманова, себ-то Й, Г, I, И, K, Z (він називає його текстом Грінченка, «стягненим з Максимовича і Куліша»), Н, M, O, П і Р. Треба завважити, що Колесса помилково згадує як окремий варіант текст Драгоманова в «Життю і Слові»: се один з 4-ох текстів Мартиновича. Згадує теж помилково запис Малинки в Этнографическом Обозрении, 1892, кн. IV—в сій книжці Малинка надрукував тільки легенду про Дрока. В сій-же книжці знаходиться запис Лукашевича—вже зазначений вар. Г. Очевидно тут сталася редакційна помилка. Не згадує Колесса, між іншим, вар. A.

Згадані варіянти він поділяє на дві групи: D, X, Y,—де старші брати гинуть; M, O, Й, I—де брати вертаються додому. «У декотрих варіяントах сеї (останньої) групи пропущений епізод з братами»,—додає Колесса,—«старші брати вернувшись додому проклинають турецьку землю та жертвами на церкву стараються змити свій гріх»—варіянти З, А та Е. Отже Колесса приєднус нашу групу III як підгрупу до нашої I.

A. Три брата въ плѣну въ Азовѣ.

- Изъ города Азова была великая погоня,
Втикаль полчокъ
Малый-невеличекъ,
Въ тикало²⁾ три брата ридненъкіхъ—
5) Власно-ясны голубенки сивенъки,
Два брата конныхъ,
Межъ ними третій пѣшій-пѣшаница
За конными братами поспѣшае,
Коней за хвости хватаетъ,
10) На сырое коренья ноги козацкіе поби-
ваетъ,
Кровь христіанская слѣды заливаетъ,
До братьевъ словами промовляетъ:
„Братики мои ридненъки,
Якъ голубонъки сивенъки!
15) Добре вы, братия, дбайте,

¹⁾ Стор. 143 припадає на статтю «Народная колыбельная пѣсни» і пісню про козла «Быль у бабушки козель». В сій-же книзі журналу знаходиться стаття Малинки про кобзаря Чуба (ст. 164), але і тут немає Азовських братів; Чуб знову лиши думу про Вдову. ²⁾ Втикало. ³⁾ У Костомарова: «хоч пів-чверти». ⁴⁾ У Костомарова се слово пропущено. ⁵⁾ Костом. «i».

Народ. думи.—7.

- Станьте вы, кони козацкія попасите,
А меня, найменьшаго брата, подождите,
По-пив-чверти³⁾ мыли въ городах хри-
стіянские подvezите“.
Старшій брат тое зачувае,
Словами промовляе:
„Чи подобно то, брате, дѣло, чтобъ я тебя,
ваготу, на кони бралъ,
Свого коня томиль?
Будетъ изъ города Азова тяжкая вели-
кая турецкая⁴⁾ погоня,
Мы и сами не утечемъ, и тебя, брате,
не вывеземъ,
25) А какъ ты живъ да⁵⁾ здоровъ будешъ,
То и самъ въ землю христіанскую дой-
дешъ“.

- Тогда наймѣньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Браты мои милы,
Якъ голубоньки сывы!
Добре вы, братця, уробите,
Мнѣ, найменьшему брату, сплечь головку
снимите,
Мое тѣло козацкое въ степи на дорози
поховайтѣ,
Звѣрю, птицѣ, на поталу не дайте“.
- 30) 35) Средній братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Брате мой миный,
Якъ¹⁾ голубоньку сывы!“
Наша рука козацкая на тебя не здѣмется,
- 40) Сердце наше козацкое на тебя не осмѣ-
литсѧ,
Мечь нашъ булатный твоей шеи наймѣть,
На дробенъ макъ ввесъ падетъ“.
Наймѣньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
45) Дробными слезами обливае:
„Браты мои милы,
Якъ голубоньки сывы!“
Будете вы до тернывъ, до байракивъ при-
бувати,
Добре вы, братця, дбайте,
50) Терновое вѣтвя истинаите,
Мнѣ, найменьшему брату, на признаку
покидайтѣ:
Нехай бы я могъ знати,
Куды въ землю христіанскую до отца и
матери прибывати“.
Якъ стали браты шестого дня до тернывъ,
55) до байракивъ прибывати,
Стали терновое вѣтвя истинаите,
Своему меньшему брату на признаку
козацкую покидати.
Якъ стали изъ тернывъ, изъ байракивъ
выбѣгати,
Стали на зеленыя травы поглядати,
Ставъ середній братъ до старшаго слов-
60) вами промовляти:
„Добре мы, брате, дбаймо,
Спидь моихъ жупанывъ червонуу ки-
тайку выдираймо,
Своему меньшему брату признаку ко-
зацкую покидаймо,
Чтобъ нашъ могъ братъ знати,
Куды въ землю христіанскую прибувати“.
- 65) 60) 65) Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Чтобъ я свое добро дороже марне по
шляхахъ роскидалъ?
Буду я до отца и до паниматки въ землю
христіанскую прибувати,
Будутъ меня ближнія почитати, пова-
жати,
- 70) 75) Будутъ противъ мене шапки снимати,
Будутъ меня на хлѣбъ, на соль зазывать“.
Середній братъ тое зачувае,
Словами промовляе...
Назади оставае,
Спидь своего жупана червонуу китайку
выдирае,
Своему брату найменьшему на признаку
покидае.
Сталь меньшій²⁾ девятаго дня до терновъ,
до байраковъ прибывати,
Сталь терновое вѣтвя знахожати,
Словами промовляти:
- 80) „Я жъ то думалъ, что обѣ менѣ браты
ничего не знаютъ³⁾,
Они на меня великое милосердіе мають⁴⁾,
Терновое вѣтвя стинали,
Мени, наймѣньшему брату, на признаку
покидали:
Нехай бы я могъ знати,
- 85) Куды въ землю христіанскую прибывати“.
Ставъ изъ тернывъ, изъ байракивъ вы-
бигати,
Сталь червонуу китайку снахожати,
Сталь словами промовляти:
„Не дурно ся червона китайка на шля-
хахъ муравскихъ пробувае,
- 90) 95) Знать, моихъ братьевъ въ живыхъ на свѣтѣ
немае,—
Выдно, изъ города Азова была тяжкая ту-
рецкая погоня,
Меня на спочивку минала,
Моихъ братывъ постреляла, порубала,
Козацкую добычъ до города Азова на-
задъ завертала...
- 100) 105) 100) Колибъ мени Богъ далъ тѣло козацкое
снахожати,
Могъ бы я суходолъ саблею копати,
Шапкою, приполомъ землю носити,
Могъ бы ихъ тѣло козацкое въ степу при-
дорозѣ поховати,
Звѣрю, птицѣ на поталу не дати“.
- 110) 110) Самъ себѣ козацѣ⁵⁾ думае-гадае, что его
безъ хлѣбья, безъ ведья
знемогае,
До Сауры могилы прибувае,
Тамъ на Сауру могилу снисхожае,
Тамъ козакъ лягае, спочивае,
Самъ себѣ думае да гадае...
На очи не гляне
И на ноги не встане,
Головки козацкой не взведе:
Куды вѣтеръ повине, повинется⁶⁾,
Куды трава⁷⁾ поклонитъ, туды и покло-
нится...
Тогда стали орлы чернокрыльцы налѣ-
тати,
Стали въ головахъ козацкихъ сидати,

¹⁾ У Костом. се слово пропущене. ²⁾ У Костомарова додано: „брать“. ³⁾ Кост.: дбали. ⁴⁾ Кост.: мали. ⁵⁾ Ма-
буть—козаче. ⁶⁾ Костом.: туди похилиться. ⁷⁾ Кост.: траву.

- На черны кудри наступати,
Сталь козакъ словами промовляти:
„Орлы мои чорнoperы и гости невеселы!
115) Заждить мени малую часинку:
Якъ буде чорная хмара наступати,
Будеть дробень дожчикъ накрапати,
Будеть козацкая душа разно съ бѣлымъ
тѣломъ розлучати,
Тогда вы будете въ головахъ козацкихъ
сѣдати“.
- 120) Уже черная хмара наступила,
Якъ душа козацкая съ бѣлымъ тѣломъ
розлучила...
Стали орлы чернокрильцы налѣтати,
Въ головахъ козацкихъ сѣдати,
На черны кудри наступати,
125) Изъ лоба кары¹⁾ очи выбирати²⁾,
Коло желтой кости тѣло козацкое оббинати³⁾,
Стали волки сироманцы нахажати,
Козацкія кости розношати
По долинахъ, по байракахъ,
130) По козацкихъ примѣтахъ.
Только козацкая голова на Сауръ могилы пробувае,
Нихто той головы не дбае,
Кроме сива зозуля прильтала,
Въ головахъ козацкихъ сѣдала,
135) Жалибненъко заковала,
Нибы словами промовляла:
„Голово, голово козацкая!
Якъ ты спыла и⁴⁾ зѣѣла,
Хорошенько сходила,
140) По чужихъ земляхъ пробуvalа,
Козацкіе звычай добре знала,
Теперь ты ни о чемъ не дбаешь,
Кроме соби правдиваго судіи господа
изъ небесь желаєшъ“.
- Два брата ридненьки,
145) Власны ясны голубоньки сивеньки,
До рѣчки Самарки, до криницы Салтанки прибували,
Два дни и два ночи на попасѣ стояли,
Свого найменьшого брата поджидали.
Старшій братъ тое зачувае,
150) Словами промовляе,
Уже дробными слезами поливае:
„Що мы, брате, будемъ думати да гадати,
Якъ будемъ мы до отца и до паниматки
прибувати,
Якъ мы будемъ отцевы и маткѣ казати?
155) Якъ будемъ мы отцу и матцѣ по правдѣ
казати,
Будеть насъ отецъ и матка проклинати“.
- Середній братъ тое зочувае,
Словами промовляе,
Дробными слезами обливае⁵⁾:
- 160) „Будемъ мы, брате, отпу и матери по
правдѣ⁶⁾ казати,
- To можетъ быть будеть отецъ и мати
на насъ великое милосердіе мати“.
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Отъ такъ мы, братику, скажимо,
165) Что въ городѣ Азовѣ не у одного пана
въ темницѣ пробували,
Не одному и панови слуговали,
Мы сами—два насъ—утѣкали,
Свого найменьшаго брата отъ сна будили и не сбудили,—
To будеть отецъ и мати помирати,
Будеть худоба зоставати,
Будемъ мы худобу на двѣ части паивати⁷⁾,
Межъ нами третій не будетъ никто мѣшати“.
- 170) То два брата ридненьки тое словами
промовляли,
На кони козацкія сѣдали,
175) Въ землю христіанскую до отца и матери приѣжжали.
Отецъ и матерь на встрѣчу выхожаютъ,
Словами промовляютъ,
По дорогѣ поздоровляютъ,
Объ меньшомъ сынѣ пытаютъ:
„Сыны мои, сыны,
Какъ ясны соколы!
Вы сами приѣжжали,
Свого меньшаго брата, а нашаго сына
гдѣ вы заподѣли,—
180) Чи вы его за сіи кони турецкіе вороные,
Чи за сіи шаты дорогіе,
Туркамъ-янычарамъ отдавали?“
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Отецъ и мати!
190) Мы въ городѣ въ Азовѣ не у одного
пана въ темницѣ пробували,
Мы сами изъ темницы утикали,
Свого брата будили отъ сна и не сбудили“.
- Середній братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
Къ сырой землѣ грудью упадаетъ,
Дробными слѣзами обливае:
„Отецъ и мати!
Мы въ городѣ Азовѣ у одного пана въ
темницѣ пробывали,
195) Одному панови слуговали,
200) Мы все три разомъ изъ темницы утѣкали,
Сами себѣ коней похватали,
Своему найменьшему брату коня не ухватали,
Только недобре мы починали,
Что свого меньшаго брата на кони не брали,
205) По пиль-чтверти мили до отца и матери
въ города христіанскіе не подвозили.

1) У Костом. се слово пропущено. 2) Кост.: „видирали“. 3) Кост. „Обдирали“. 4) У Кост. се слово пропущено.
5) У Костом. сей рядок пропущений. 6) У Костом.: „правду“. 7) Паювати.

Я добре знаю,
Что нашаго меньшого брата живого на
свѣтъ не мае:
Знать, его козацкая голова въ степи
при дорогѣ полягае“.
Отецъ и мати тогда добре дбали,
210) Середняго сына въ свой дворъ пріймали,
Старшаго изъ двора прогнали,
И лаяли, и проклинали:

„Бодай ты, сыну, себѣ щастья-доли не
имѣть,
Что ты намъ обѣ меньшемъ сынѣ правды
не сказалъ!“

- 215) Померла трехъ братьевъ голова,
Только слава не умретъ, не поляжетъ...
Будетъ слава славна
Помежъ друзьями козаками
219) И дородными головами.

П. Житецкій, Мысли, с. 194.

Б. О побѣгѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

Изъ города изъ Азова не великие туманы
вставали,
Три брата ридненъкихъ изъ города изъ
Азова утикали:
Два конныхъ, третій пишій заными под-
бигае
Кровью слиды залывае
5) Словами Промовляе:
„Станьте вы братцы коней попасите
Мене подождите,
Съ собою возмите,
До городивъ Христіанскихъ подвезите“.
10) То середульшій тее зачувавъ,
Старшаго пытавъ;
To старшій ему промовлявъ:—
Чи щежъ тоби не далася тяжкая неволя
знаты?..
Якъ будемъ мы брата дожидаты,
15) Буде насть погоня догоняты,
Буде насть стреляты, рубаты,
Або въ тяжкой работи будемъ пропа-
даты—
„Колыжъ мене братци нехочите ждаты,
Ставъ меньшій промовляты,
20) То прошу васъ братцы, на праву сто-
рону звертайте,
Сабли изъ пихъ вынимайте,
Тило мое порубайте,
Въ чистомъ степу поховайте,
Звирю да птицы на поталу недайте!“
25) То середульшій тее зачувавъ
Словами промовлявъ:
—Сёго брате зъ роду нигдѣ нечувалы,
Щобъ ридною кровью сабли обмывали,
Або острымъ списомъ о прощенье бралы.
30) „Колыжъ не хочите братци мене рубаты,
To прошу васъ братцы, якъ будете до
байракивъ прибуваты,
Терновы витки въ заполье рубайте,
Мини признаку покидайте“.
35) То вже два козаки въ байраки въижае,
Середульшій братъ милосердіе мае,
Терновы витки рубае,
Меньшому брату примиту покидае.
A якъ стали на Муравскій Шляхъ вы-
изжаты,

Ничимъ ёму признакавъ покидаты;
40) Винъ червону Китайку спидъ жупана
выдырае,
По шляху роскидае,
Меньшому брату примиту оставляе.
To якъ ставъ пишеходецъ съ тернивъ
выходыты,
Ставъ червону Китайку находыты;
45) „Не дурно, промовляе,
Червона Китайка по шляху валие,
Мабуть моихъ братывъ на свити не мае!..
To зъ города погоня вставала
Мене въ тернахъ на спочиви мыновала
50) Бративъ моихъ догоняла!..
Колыбъ мини Богъ
Милосердый, помогъ
Тило козацке¹⁾ находиты
Въ чистомъ полѣ хорониты!“
55) To tee промовлявъ
До Саворъ могилы (?) прибувавъ,
Отъ голоду, ранъ знемогавъ,
Пидъ Саворъ могилой спочивавъ.
60) Пильно въ очи козакови заглядалы.
Козакъ тее забаче²⁾
Словами промовляе:
„Орлы сызо-пиры,
Гости мои мыли,
65) Прошу я васъ тогди налитаты,
Зъ лоба очи мини сысмыкаты²⁾,
Якъ не буду я свита божаго выдаты“.
To tea³⁾ промовлявъ
За часть за годину милосердому Богу
душу отдавъ.
70) Тогди орлы налитаты,
Зъ лоба очи высмыкалы,
Бовцы сирохманци набигалы,
Тило козацке рвалы,
По тернамъ по прикмитамъ жовту кость
жваковалы.
75) Гдѣ се взялась сыза зазуленька, въ го-
ловахъ сидала
Жалобно кувала;
Якъ сестра брата, або маты сына оплакала.
Тогди старши браты на поля Самарски
выизжаютъ,

¹⁾ Тут зроблено примітку про слово „козак“, — див. у передмові. ²⁾ Помилка — забачає. ³⁾ Помилка — висмыкати.

- Надъ ричкою Самарскою опочивку соби
маютъ,
- 80) Коней попасаютъ.
Въ той часъ безбожныи бесурманы на-
бигалы
- И тихъ двухъ братьевъ порубалы,
Тило козацьке Карбовалы,
Въ чистомъ поли роскидалы,
85) Головы на сабли вздымалы,
86) Довго Глумовалы.
- Цертелев, Опытъ с. 21.
- B.
- Ой то не сыви туманы вставали,
То съ города Азова три брата съ тяжкон
неволи Турецькои втикали;
- То браты старши ридни
Обидва кинни,
- 5) А наименышій братъ ишишій пихотою
За кинными братамы уганяе,
На сыри коринья,
На били каминья,
Нижки свои козацькіи посикае ¹⁾,
- 10) Кровью слиды заливае,
До кинныхъ бративъ добигае,
За стремена хватае,
Дрибнымы слёзамы обливае:
Словами примовляе:
- 15) Браты мои старши, ридненьки
Прошу я васъ, хоть тришки надождите,
Кони свои козацькіи попасите,
Мене, наименышого брата, межъ себе на
кони возьмите,
До города Христіанского хоть мало пидвезите,
- 20) Не хай ²⁾ же я буду знати,
Куда въ города Христіански до отца до
матки дохожати.
Прошу я васъ, браты мои старши,
Хочь мене на коней возьмите,
Хочь мини зъ плечь голову здіймите,
- 25) Въ чистомъ поли тило козацьке схороните,
Птыци, звирю на потаду не пустите
То старший братъ тое зачувае,
До наименышого брата словами примовляе:
Брате нашъ наименышій, ридненький,
- 30) Рука наша не здіймется,
Сердце незосмилится,
Булатна шабля нейме тебе, наименышого
брата рубати,
Лучше будемъ, брате, тернами, та байраками
гуляти,
- 35) Будемъ тоби верховитя у тернivъ стинати,
Будемъ тоби на признаки на шляху поки-
дати.—
То биглы ти браты не день, не два, не три,
не четыри,
- А наименышого пихото брата на Азовському
степу покидали,
Сталы съ тернivъ, съ байракивъ выбигати,
Итого уже наименышому брату на признаки
покидати,
- 40) То середулішій братъ старшому брату сло-
вами промовляе:
- Брате мій старшій, ридненький,
Прошу я тебе! Тутъ травы зелены,
Воды здорови, очереты удобни,
Станмо хоть мало не много кони свои по-
пасимо,
- 45) Свого пихото брата хоть трохи надождимо,
На коней восьмимо,
Въ города Христіански хоть мало надвезимо,
Нехайже нашъ наименышій братъ буде знати,
Куда въ города Христіански до отца, до
матки дохожати,
- 50) То старшій братъ къ середулішему словами
промовляе:
Брате мій середулішій ридненький,
Якъ будемъ мы своего брата пихото наджи-
дати,
То буде за нами съ города Азова велика
погонъ угоняти,
Будеть насть кинныхъ бративъ догонали,
- 55) Буде насть на три штуки рубати;
Либо буде насть въ гиршу неволю живъемъ
завертати,
А нашего наименышого пихото брата
Буде въ тернахъ, въ байракахъ на спочин-
кахъ минати,
То мы своего брата пихото незвеземо,
- 60) И сами съ Азовской Турецькои неволи не
втчесмо,
То той середулішій братъ добре дбае,
Одинъ на соби кантанъ мае,
Та зъ подъ того живти та чорни киты вы-
дирае,
Своему наименышому братови по шляху по-
кидае.
- 65) Тоди бигъ той наименышій братъ не день,
не два, не три и не четыри,
Ставъ съ тернivъ, съ байракивъ выбигати,
Ставъ живти, та червони китыци съ пидъ
каптана нахожати,
Въ руки хватае, дрибными слёзами облевае,
Словами промовляе:
- 70) Ой не дурно въ моихъ бративъ китыци по
шляху валяются,
Певно моихъ бративъ обоихъ на свити не мае,
Певно за ными зъ города Азова погонъ уга-
няла;
Моихъ кинныхъ бративъ догонала,
На три штуки рубала,
- 75) Або ихъ въ гиршу неволю живъемъ завер-
тала,

¹⁾ Мабуть помилка—посикае. ²⁾ Нехай.

- А мене пишого у тернахъ та байракахъ на
спочинку минала.
Колыбъ мини Богъ помигъ хотъ ихъ тило
неживое въ степу знахожати,
Могъ бы я ихъ тило Козацьке въ степу по-
ховати,
Птици, звию на поталу не подати.
- 80) О, годи жъ мини за кинными братамы уга-
няти,
Часъ мини козацькимъ ногамъ пильгу дати.
Що одно безвидье, друге безхлибье, а третій
буйный витеръ въ поли повивае,
Бидного Козака зъ ногъ валяе.
Ставъ тоди найменьшій братъ пишій свою
Козацьку голову склоняти.
- 85) Сталы тоди съзокрыли орлы налетати,
На чорныя кудри наступати,
Зъ лоба очи выдирати;
То винъ добре дбае,
Къ съзокрылимъ орламъ словами промовляе,
- 90) Ой вы, орлы съзокрыли, вы гости нелюби,
не мили,
Изождите хотъ мало не много,
Якъ буде душа съ тиломъ розлучатыся,
Тоди будете налитати,
Съ лоба очи выдирати,
- 95) Тоди йще дрибна птица налитала,
Коло жовтои кости тило оббирала;
Йще съзи зозули налитали,
Въ головахъ сидали,
Якъ ридни сестры¹⁾ куковали;
- 100) Йще вовки сироманні нахожали,
Жовту кость по балкахъ, по тернахъ роз-
ношали,
Жалобиенько квилилы, проквиляли;—

- Тожъ вони Козацькій похоронъ отправляли.—
Сталы кинны браты до городивъ Христіан-
скихъ дохожати,
105) Стала къ ихъ сердцамъ велика туга наля-
гати;
То середулшій братъ до старшого брата
словами промовляе,
Братику мій старшій ридненській,
Недурно къ нашымъ сердямъ велика туга
налягае.
Певно нашего брата меньшого жывого на
свiti не мае!
- 110) Якъ будемъ мы, брате, до свого отца до-
мати дохожаты,
Якъ будуть вони насъ пытати,
То що, брате ридный, мы станемъ казаты?
То старшій братъ къ середулшему промовляе:
Скажемъ: мы не въ одного пана въ неволи
бували,
- 115) Ночнои добы²⁾ зъ неволи втикали,
Его сонного будылы, не збудыли,
Тамъ юго въ неволи остановили
То середулшій братъ тое зачувае
До старшаго брата словами промовляе:
- 120) Якъ не будешъ отцу матери правды казаты,
То буде насъ отцевська материинска молитва
карати.—
Отце жъ то, Панове, хоча и леглы головы
трехъ бративъ,
А слава ихъ не помре мижъ Царями, мижъ
Панами,
Мижъ православными Христіанами.
- 125) Дай Боже міру Царскому,
Міру Христіанскому
- 127) Всімъ здравіе на многа лита.—

Украинский Альманахъ, с. 124.

Г. Азовские братя³⁾.

- Ой у недилю не дрибни дощи накрапали,
Не сыни туманы уставали,
Якъ изъ города Озова три брата ридненськихъ
утикали,
Два брата кинныхъ,—найменьшій братъ между
ними пиша пишаныця,
- 5) Якъ бы чужа чуженыця.
Пожарт ножки зажирае, кровъ слиды залывае,
Винъ бижыть, пидбигае, міждо коней вбигае,
За стремена хватаете:
„Станьте вы, братя, погодите,
- 10) Въ чистому поли кони попасите,
Мене, меньшого брата, подождите;
Хочай мене, меньшого брата, межъ кони
взьмите,
Хочай мене, меньшого брата, въ города хры-
- стяньски на повъ-мыли ввезите!”
То старшій словами промовляе:
- 15) „Кони наши не дійшли, самы не втечено,
Тебе не ввезено.

- Будемъ мы, братику, въ терны, въ байракы
въїзжати,
Будемъ мы тернамъ верхи стынати,
Меньшому брату на премету даваты“
20) То винъ бижыть, пидбигае, за стремена хватае:
„Добре вы, братя, дбайте,
Шабли булатны выймайте,
Козацько⁴⁾ тило порубайте,
Въ чистимъ степу поховайте,
- 25) Птици, звию на поталу не подайте!”
То середулшій братъ промовляе:
„Братику нашъ мылый, шабли наши булат-
ные на дрибенъ макъ роспадуть,
Козацькои шіи не ймуть,
Очи наши не зглянутыця,”
- 30) Душа наша гриха не скупытыця!”
То меньшій братъ у терны, у байракы ухожае,
Зелени вити знахожае,
До серденъка прыкладае:
„Эй, добре браты за мене стараюсь,

¹⁾ Мабуть—сестри. ²⁾ Мабуть—доби. ³⁾ Ред. «Этнограф. Обозрѣнія» запевняє, що дотримала правопису оригінал-
ного запису. ⁴⁾ Мабуть, помилка—козацьке.

- 35) Мени меньшому брату на премету давають!“
Сталы ти браты на Моравъски шляхы зѣ́ж-
жаты,
Ставъ середульшій братъ за меньшимъ бра-
томъ убывати:
„Якъ то мы меньшого брата покидаємъ?
Одно безхлибья, друге безвидья!..“
- 40) То старшій братъ словами промовляє:
„Эй, годи, брате, тоби за нымъ убывати,
Бо якъ будешъ за нымъ, брате, убывати,
Буду тебе шаблею самъ у поли перетынати“.
То ставъ середульшій братъ червону кытайку
отдирати,
- 45) Меньшому брату на премету давати.
То ставъ меньшій на Моравъски шляхы
исхожати,
Червону кытайку знаходає,
До серденъка прыкладає:
„Эй, ве дурно кытайка по шляху валяє:
50) Выдно моихъ братьевъ на свити немає;
Мабуть изъ города Озова велыка погоня на-
ганяла,
Порубала, постреляла,
Мене, меньшого брата, выдно на спочивку
мынала!“
Ставъ то меньшій братъ до могилы Савуръ
дохожати:
- 55) Куды витеръ повіе,—козацьку голову наклоняе,
Винъ на здоровье знемагає.
Орлы сизокрылы налитали,
Вовки сирохманци находжалы...
То винъ словами промовляє:
- 60) „Гости мои наймылны, пождите, хвыльку,
Другу годынку;
Якъ буде козацька душа съ тиломъ ростря-
вати,
Тоди будете мое козыке¹⁾ тило жаковать!“
То вже козацька душа съ тиломъ рострявала,
- 65) То вже орлы, вовки козацьке тило жаковалы,
По тернамъ, по байракамъ кости козацьки
роздношали.

- То стали ти два брата пидъ города христы-
янъски подъижжати,
Ставъ середульшій братъ за меньшимъ бра-
томъ побывать:
„Беры мого коня пидъ сидло, свого за
поводы,
- 70) За меньшимъ братомъ на зустричъ бижи!“
То старшій промовляє: „годи, брате, тебе²⁾
за нымъ убывати,
Будемъ мы въ города христыянски уижжати,
Будемо худобу на два части пасовать,
Не буде мижъ намы велыкои супереки маты...“
- 75) Середульшій промовляє:
„Що-жъ то мы будемъ до отца до матки
приижжати,
Буде насъ отець и маты на здоровья пытати,
Не такъ воны будуть на здоровье пытати,
Якъ будуть воны объ меньшому брату пытати“.
80) То старшій словами промовляє:
„Я то знатыму отцеви и матуси якій отвить
отдавати:
Що нашъ братъ бувъ у пана молодого, Тур-
чина,
Запродавъ панъ его за море Билое, у землю
Орабську,
На каторгу турецьку...“
- 85) Сталы воны на могорычи, на пидпяткахъ
пидпывати,
Ставъ середульшій братъ горко-сильно
слезами обльивати,
Отцеви и матери по правди казати:
„Нашъ то братъ прыбигавъ,
Трычи за стремена хватавъ!..“
- 90) То ставъ отець и мати
Старшого сына во викъ проклынати,
Не ставъ винъ соби ни счастя ни доли маты,
Ставъ винъ по чужыхъ хатахъ спотыкати,
Чужого хлиба-соли заробляти...“

Этнографическое Обозрѣніе, 1892, № 4, с. 140.

Г.

- Ой у городі Азові великиї тумани вставали,
Тоді три брати рідненъкі кінно з тяжкої не-
волі втікали,
Меншого брата пішого-пішеницю покидали.
На пожар ніжки попаляє,
5) Кров'ю сліди заливає.
Станьте, братці, підождіте
Мене, меншого брата пішу-пішеницю з собою
візьміте.
Хоч на одну милю в города христіянські під-
везіте.
Теє братики зачували,
10) Відтіль побігали.
Скоро стали вони до Міуса до байрака добігати,
Став середульшій брат до старшого словами
промовляти:

- „Брате мій старший рідненъкій!
Прошу я тебе тут спочинъмо,
Бо тут хоч і буде нас погоня догоняти,
То буде вона нас на спочинку в байраках ми-
нati,
Станьмо хоч трохи, меншого брата підождімо,
На коней возьмімо, у віру христіянську хоч
трохи підвезімо.
Нехай наш найменший брат буде знати,
20) Куди у віру христіянську до отца, до матери
прибувати“.
То старший брат тее зачуває
Словами промовляє:
„Брате середульшій! дурний розум маєш:
Чи то тобі не далася тяжка неволя знати?
25) Бо як ми будемо свого меншого брата дожи-
дати,
Буде за нами з города Азова великая погоня
угоняти,
Буде нас в байраках нахожати,

¹⁾ Замість: Козацьке. ²⁾ Замість: тобі.

- На три штуки рубати,
Або в горшую неволю буде нас живцем завертати".
30) Тогда середульший брат тее зачуває,
Словами промовляє:
"Нумо, брате, хоч верховіття тернове стинати
Меншому братові, пішому-пішениці, на прикмету
покидати.
Щоб знатав з тяжкої неволі в християнську землю
куди втікати".
- 35) Скоро став менший брат піша-пішениця
До Міуса до байрака добігати,
Став верховіття тернове знахожати,
Став до свого серця козацького молодецького
прикладати,
Слізми заливати.
*(Пропущене місце подібне до рядків 80—85
вар. А).*
- 40) Скоро стали два братіка рідненькі до шляху Му-
равського добігати.
Не стало уже ні байраков, ні тернів,
Тільки поле леліс, трава в полі зеленів.
Нумо червоні кіти з-під чорного жупана види-
рати,
Меншому брату, пішій-пішениці, на прикмету по-
кидати.
- 45) Брате середульший, дурний розум маєш,
Що ти свою дорогу хвантину на дурну охоту
теряєш!
Як ми будем до отця, до неньки прибувати,
Як-то ми будем перед отцем перед ненькою
гостювати.
*(Подібно як в інших, але нема опису роз-
кідання ганчірок).*
Став-же він до Савур-могили прибувати,
50) Став на Савур-могилу всхожати,
Став своїх братів рідненьких оплакати.
Що одно безхліб'я, а друге безвіддя, а третє
безріддя,
Що братів своїх рідненьких кінних не нагнав,
Стали ті три недолі козака з ніг валяти.
- 55) Буйний вітер в полі повіває,
Бідного козака з ніг сбиває.
Стали тогді орли чорнокрилі налітати,
Пилно в очі козакові заглядати.
То він тес помічає,
60) Словами промовляє:
Орли чорнокрилі, гости не милі (або не веселі?),
Хоч мало підождіте;
- 65) Тогда я прошу вас налітати,
З лобу очі вибирати (або висмикати?),
Коли я не буду вже світу божого видати.
Где ся взяла сива зозуленка,
В головках сідала,
Жалібно кувала,
Як рідна сестра брата жалковала,
70) Так вона меншого брата, пішу пішеницю, опла-
кала,
Тогда орли налітали з лоба очі висмикали,
Тогда дрібна птица налітала,
Коли жвотої кости тіло обирала,
75) Тогда ще й вовки сіроманці набігали.
Біле тіло рвали, жовту кістку по тернах, по бал-
ках розношали,
Жалібно квилили-проквиляли
Тож вони меншому брату, пішій пішениці, по-
хорон відправляли.
Стали два братіки кінні до Самар річки при-
бувати,
80) Там три дні спочивати,
Меншого брата, пішу пішеницю, дожидали,
Зеленим сіном коні годовали.
Брат середульший у велику тугу вступає,
Словами промовляє:
Щось недурно до мого серця велика туга на-
ступає,
- 85) Мабуть нашого меншого брата, пішій пішеници, на світі немає.
Як не будем отцю й матері правди казати,
To буде нас отцевська й материнська молитва
карати.
- 90) Стали вони до отця, до матусі приставати,
Стали отець-матуся за ворота вихожати:
Сини мої ясні соколи!
Где ви вашого меншого брата подівали?
Чи ви разом з неволі втікали?
- 95) То старший брат їм рече:
Отець-матуся! не в одній неволі бували,
Не одному пану слуговали,
Не разом з неволі втікали.
- 100) Отець-матуся! У одній неволі бували
І одному панові слуговали,
Із одної неволі втікали
(Як варіант А, ряд. 202—215).
А середнього сина у гости прийняли.
Костомаров, Исторія Козачества,
с 763 і д.

Д. Дума о бѣгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

- Якъ изъ землі Туре́цької,
Да зъ віри бесурмénської,
Изъ города изъ Озоба не пйли - тумани
вставали:
- 5) Тікавъ повчо́къ,
Малай-невелічокъ¹⁾,
Тікало три братіки рідненькі²⁾,
Три товариши сердепні.
Два кіннихъ, третій піший-піхотінець,
За кінними біжить-підбігає,
10) Чорний пожаръ підъ білі ноги підпадає,
Кровъ сліді заливає,
- 15) За стремéна хватáе,
Словами промовляє:
„Брате міле, брате любе!
Хоть одињъ ви милосерде мایте,
Опрани кульбаки³⁾, добичъ изъ коней
скідаите,
Менé, брате піхотінця, міждó коні беріте,
Хочь міллю верстъ увезіте
И доріженку укажіте.
20) Нехай я бўду знати,
Куди за вами въ городи Християнські
зъ тяжкої неволі втікати“.

¹⁾ Отó вже Богъ єго знае, що вонó значить. Прим. співця. ²⁾ Колись-то було охόтне військо, такъ іхъ усіхъ трохъ и зáбрано. ³⁾ Хто єго знае, що то булó такé!

- То стáрший братъ згóрда словáми промовляе:
„Чи подобéнство, мій бráте,
Щобъ я своé добро Турéцьке на шляху
покидáвъ,
- 25) Тебé, трупъ, на коня бравъ?
Одначе ми самí не втечемо,
Ні тебе не ввеземо.
Бýдуть Крымци та Нагайці, безбóжні бу-
сурмéни,
Тебé, пíшого-пíхотýнца на спочíнкахъ
минати,
- 30) А нась бýдуть кíньми доганáти
И назáдъ у Турéщину завертáти“.
То братъ пíший-пíхотýнецъ за кínnими
бýжítъ¹⁾ - пídbígaе,
Чóрний пожáръ пíдъ бíлі ноги пíд-
гортáе,
Словáми промовляе:
- 35) „Браттє любe, браттє мýле!
Хочъ оди́нь же ви милосéрдее, мایте,
Назáдъ кóней завертáти,
Зъ пíховъ шáблі виймáти,
Мині, брату мénшому, пíшому-пíхотýнцу,
зъ плíчъ голову здиймáти,
- 40) У чýстому полі похováйте,
Звíру-птиці на потáлу не подáйте“.
То братъ стáрший згóрда словáми промовляе:
„Чи подобéнство, братé, тебé рубáти?
Одначе шáбля не вíзьме,
- 45) Рукá не зведéтця,
Сéрце не осмíлитця
Тебé рубáти²⁾!
А якъ ти живъ-здорóвъ бýдешъ,
Сáмъ у зéмлі Христиánskí uвíйдешъ“.
- 50) То братъ найméнший, пíший-пíхотýнецъ,
за кínnimi бýжítъ-пídbígaе,
Словáми промовляе:
„Браттє мýле, браттє любe!
Хочъ оди́нь же ви милосéрдее мایте,
Бýдете до тернíвъ, до байráківъ прибíгати,
- 55) Такъ у бокý забíгáйте,
Вíti тернóvі rubáйте,
По шляху покидáйте,
Мині, брату пíшому-пíхотýнцу, на при-
знáку давáйте“.
- То ставъ братъ стáрший та середúльший
до тернíвъ, до байrákівъ прибíгати, —
- 60) У бокý забíгáли,
Вíti тернóvі зелéні rubáli,
Брату мénшому, пíшому-пíхотýнцу, при-
знáку давáli.
Да ставъ же братъ найménший, пíший-
пíхотýнецъ, до байrákівъ прибíгати,
- 65) Ставъ вíti тернóvі знахожáти,
У рóки берé,
Къ сéрцю кладé,
Словáми промовляе
- И слézами ридае:
„Бóже мíй мýлий, Сотворýtelю небéсний!
70) Вíдно, то моі братíki cюда зъ тяжкої
невóлі втíкали,
Объ минí велике старánnе мáли.
Колíбъ минí Господъ помíгъ зъ сиí тяжкої
невóлі Озíвської вtíкати,
Могъ би я своíхъ братíkівъ при стárosti
літъ шановáти й поважáти!“
- 75) То ставъ же братъ стárший та середúль-
ший на полívку изbígaти,
На степí висókí, на велиkí дорógi рос-
xídní³⁾, —
Не стáло тернívъ да байrákіvъ рубáti;
До ставъ же братъ середúльший до стá-
шого промовляти:
„Нумъ, бráte, ми зъ себé зелéні жупáni
скidáti,
Червóну та жóвту китáyku видiraти,
80) Пíшому братu, мénшому, на признáku
покладáti;
Нехáй вíнъ бídníй знае, кудí за нámi,
кínnimi, tíkaти“.
До ставъ же братъ стárший згórda словáми промовляти:
„Чи подобéнство, братé, щобъ я свое
добро Турéцьке на шmatký dравъ,
Брату мénшому на признáki давávъ?“
- 85) Якъ вínъ живъ-здoróvъ бýde,
Такъ сámъ у зémlí Христиánskí, безъ
наšíkhъ признákіvъ usákіhъ, приbúde“.
До братъ середúльший милосérde mae,
Изъ свого жupána черvónu та жóvtu
kitáyku видiraе,
По шляху стéle-pokladae,
90) Мénshому братu признáki давáe.
То ставъ братъ найménший, píshiy-pího-
týnecy, на полívku izbígati,
На степí vísókí, на велиkí dorógi рos-
xídní, —
Нemá ní ternívъ, ní bairákivъ,
Níákikhъ признákivъ.
95) Ставъ черvónu kitáyku da жóvtu знахожáti.
У róki beré,
Kъ sérçju kladé,
Словáми промовляе
И слézами ридае:
- 100) „Що не дýrno жъ ся червóna da жóvta
kitáyka po шляху valjáetçja:
Либóнъ моíхъ братíkіvъ на свíti nemáe:
'Альбо iхъ porúbanо,
'Альбо iхъ пострéляno,
'Альбо у горdý тяжку pозáymano!“
- 105) Колíbъ я mógъ dóbre znati,
Що iхъ porúbanо, альбо пострéляno,
Могъ би я въ чýstomu polí tíla shukáti,
Въ чýstomu polí poхováti,
Zvíru-ptíci na potálu ne dáti“.

1) Так у Куліша. 2) Звісно, одна крóвъ. Прим. спívca. 3) Вар. того-ж спívca: На вýšchi stepí Samáreyskí, на шляху Muraўskí izbígaati. Прим. Куліша.

- 110) Одно жъ брата наймѣншого, одно безвіддя,
Друге безхлібья,
Трѣте те, що тихий вітеръ зъ нігъ валяе¹⁾.
До Осавуръ-могиля прибувае,
На Осавуръ-могилю зіхожае,
- 115) Тамъ собі безпечне девятого дня спочи-
вокъ мае,
Девятого дня изъ неба води-погоди ви-
Мало-немного спочивавъ, [жидае].
Къ єму вовці-сироманці нахождали,
'Орли-чорнокрильці налітали²⁾,
- 120) Въ головкахъ сідали,—
Хотіли заздалегоди живота тѣмний по-
хоронъ одправляти³⁾.
Тоді вінъ словами промовляє:
„Вовці-сироманці, орли-чорнокрильці,
Гости мої мілі!
- 125) Хоть мало-немного обождите,
Поки козацька душа зъ тіломъ розлу-
читця.
Тоді будете мині зъ ліба чорні очі ви-
смикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббірати,
И комишами вкривати“.
- 130) Мало-немного спочивавъ...
Отъ, руками не візьме,
Ногами не пайде,
И ясно очима на небо не згляне...
На небо взирае,
- 135) Тяжко воздихае:
„Голово моя козацькая!
Бувала ти у земляхъ Турецкихъ,
У вірахъ бесурменськихъ;
А теперъ припало на безвідді, на без-
хлібъ погибати.
- 140) Девятий день хліба въ устахъ не маю,
На безвідді, на безхлібі погибаю!“
Тутъ тее промовлявъ... не чорна хмарा⁴⁾,
Не буйні вітря вінули,
Якъ душа козацька - молодецька зъ ті-
ломъ розлучалась.
- 145) Тоді вовці-сироманці нахождали
И орли-чорнокрильці налітали,
Въ головкахъ сідали,
Зъ ліба чорні очі висмикали,
Біле тіло коло жовтої кості оббірали,
- 150) Жовту кість по-під зеленими яворами
розношали
И комишами вкривали⁵⁾.
А що ставъ братъ старший да середуль-
ший до річки Самарки прибігати⁶⁾,
Стала іхъ темна нічка обійтмати,
Ставъ братъ старший до середульшого
промовляти:
- 155) „Станьмо, братіку, тута, коні попасімо:
- Тутъ могиля велика,
Трава хороща
И вода погожа.
Станьмо тутечка підождімо,
- 160) Поки сонце обітріе,
Чи не прибуде икъ намъ нашъ піший-
піхотинець.
Тоді на єго велике усердие маю,
Усю добичъ скидаю,
Єго, пішого, міждо коні хватая“.
- 165) „Булó бъ тоді, брате, якъ я казаўъ,
хватати!
Теперъ девятий день минувъ,
Якъ хлібъ-сіль івъ,
Воду пивъ,
Досі й на світі немае“.
- 170) Тоді вони коней пустопашть попускали,
Кульбаки підь себі послали,
Ружжа по комишахъ поховали,
Безпечно спать полягали,
Світові зорі дожидали.
- 175) Ставъ Божий світъ світати,
Стали вони на коні сідати,
Черезъ річку Самарку у Християнські
землі утікати,—
Ставъ братъ старший до середульшого
промовляти:
„Якъ ми будемъ, братіку, до отця, до
матки прибувати,
- 180) Якъ ми імъ будемъ повідати?
Будемъ ми, брате, по правді казати,—
Буде настъ отець-мати проклинати;
А будемо ми, брате, передъ отцемъ, не-
редь маткою олгати,—
Такъ буде настъ Господь милосердний и
відимо, ѹ невідимо карати.
- 185) А хиба, брате, такъ искажемо:
Що не въ одного пана пробували,
Не однѹ неволю мали,
И ночої доби зъ тяжкої неволі втікали,
Такъ ми й до єго забігали:
- 190) „Устань, брате, зъ наими, козаками, зъ
тяжкої неволі втікати!“
Либонь-то вінъ такъ исказавъ:
„Тікайте жъ ви, братця,
А я буду тутъ оставатця,
Чи не буду собі луччого долі-щастя
мати“.
- 195) А буде отець-мати помірати
И будемъ грунт-худобу на дві часті
паювати,—
И третє міжъ наими не буде мішати“.
Тутъ тее промовляли,
И не сизі орly заклекотали,
- 200) Якъ іхъ Тури-яніченки изъза могиля
напали,—

¹⁾ Що тихий вітеръ, да й той валяе; що вже хочъ би тамъ и тіло іхъ булó, такъ вінъ не долженъ нічого ради дать. Прим. співця. ²⁾ Я не бачивъ, чи чорні крила въ орлівъ. Прим. співця. ³⁾ Боже, твоя воля! хто єго повигадувавъ, хто єго тее! Що не можна відумати би такъ нікому въ світі; (темний)—се, бать, тайний: то звіръ да птиця. Прим. співця. ⁴⁾ До смрти балакавъ! Прим. співця. ⁵⁾ Оце вже одного поховали. Прим. співця. ⁶⁾ Що тутъ річка Самарка, чи вже далеко? Ну, да все то чужа земля колись булá. Прим. співця.

Постреляли, порубали,
Коні зъ дбиччу наза́дъ у городъ, у Ту- 205)
рёщину позавертали.
Полегла двохъ братівъ голова вище річ-
ки Самарки, 207)

Третя у Осаурь-могіли.
А слáва не вмré, не полáже
Одніні до віка!
А вамъ на мно́гая літа!
Куліш, Записки, т. I, с. 32.

Д₁.

Так само, як варіант Д, з такими відмінами:
Після рядка 194: Не хóчу, мо́я вели́ка невóля,
А трéтє—й конá не маю.

Замість рядка 207: Даруй, Бóже, мýлості ва́шій и всёму війську Запорóзькому на мно́гая літа.

Е.

- Ох не тумани уставали,
Як із города з Азова,
З тяжкої неволі,
Три братіка утікало,
5) Два кінних, третій піший-піхотина,
Та як помеж ними чужа чужанина.
Піший піхотинець біжить-підбігає,
Пужар під біли ноги підпадає,
Кровця сліди заливає.
10) Он біжить-підбігає,
Своїх братів кінних доганяє,
Миждо коні вбігає,
За стремена хватає,
Слезами горко ридає:
15) „Брати мої старші, милі,
Як голубоньки сиві,
Миждо коні возьміте,
Хоть мало підвезите,—
Шоб я мог добре знати,
20) Куда к городам христіянским до отца—до
пані-матки гостем прибувати“.
Примовлять два брата словами:
„Ми, брате, сами не вийдем,
Тебе, меншого брата, не вивезем“. От промовить він словами:
25) „Ей брати мої старші, милі,
Есть у вас ясненький міч,—
Здійміть мені головоньку з пліч;
Поховайте козацьке тіло
У чистому полі,
30) Не подайте звірі, птиці на поталу“.
Середульший брат з коня встає,
Низенько голову склоняє,
Словами промовляє,
Слезами горко ридає:
35) „Брате, каже, наш менший, мілій,
Голубоньку сивий,
Твоєї шиї ясненький міч не йме,
І наше козацьке серце не осмілиться,
Козацька рука молодецька не воздойме“.
40) „Ідіте ж, каже, ви, брати, битими шляхами,
Рубайте тернові кущі шаблями,
Зелені байраки
Кидайте для козацької признаки“.
Їхали брати битими шляхами,
45) Виїхали на степа—на моря,—

- Не завиділи не зелених кущів,
Не зелених байракув,—
Середульший брат промовить словами:
„Брате наш старший мілій,
50) Голубе сивий,
Нумо отут спочивати,
Меншого брата—пішого-піхотинця
Хоть мало поджидати;
Або коней завернімо—
55) Миждо коній возьмімо,
Хоть мало підвезімо,—
Щоб він мог добре знати,
Куда к городам христіянским прибувати“.
Старший брат промовить словами:
60) „Десь тобі, каже, брате,
Земля турецька а віра бесурманська не уви-
ралася,
Сириця у білі руки не удалася,
Що ти будеш коні ваковати,
Междо коні ваготу набирати;
65) Лучче ми, каже, до-дому будем доїздити,
На-двоє поля, ґрунта паєвати—
Менше между собою супороку будем мати“.
Середульший брат промовить словами:
„Як ми будемо до-дому доїздити,
70) Як за меншого брата будем одвіт давати?“
„Я, брате, сам могу добре знати,
Як за меншого брата одвіт отдать.
Іскажем, брате: був пан Гроздив,
Турчин молодий,—
75) Оддав нашого брата в землю у турецьку,
В віру бесурменську,
На каторгу тай довічну“.
Середульший брат промовить словами:
„Будем, брате, правду говорити,—
80) Буде нас отець-мати клясти-проклинати,
А неправду говорити,—
Буде нас Господь громовим огнем карати“.—
То середульший брат с коня вставає,
С-под лудана червону китайку вириває,
85) На шматочки ірветь, по шляхам роскидає
Для козацької признаки.
Піший піхотинець біжить-підбігає,
На степа—на моря вибігає,
Нічого не увидас:
90) Ні тернових кущів,

- Ні зелених байраков,
Только червону китайку завидає—
Бере в руки—до серденька пригортає,
Словами промовляє,
95) Слезами горко ридає:
«Десь, каже, мене злая година,
Лихая хуртовина
У зелених байраках на спочинку проминула,
Що моїх братів доганяла.
- 100) Дорогії шати порвала
Ех, коли-б я знов, що моїх братів постріляно,
Или-бо порубано,—
Пошов би я по чистому полю блукати,
Белое тело знаходити,
- 105) Дай похоронити,
Звірі, птиці на поталу не подати!»
Се козак промовить словами, —
Бойные ветри вставали,
Козака із-під ніг валили:
- 110) Одно безпіття, друге безъїжжа,
Третье бездорожжа!—
Козак под Савур-могилу головоньку склоняє.
Орли силопері¹⁾ з чистих поль налітали,
У головоньках сідали,
- 115) На чорні кудрі наступали,
С-під лоба очі виймали;
Звірі з чистих поль набігали,
Од сустав жовті кости одривали,
По комишам роскидали;
- 120) Бойні ветри вставали,
Комишами покривали,
- Пужарями обгаряли.
Не отець-мати сина—оплакала—
Як сива зозуля прилітала,
125) В головоньках сідала,
Жалібненсько закувала:
«Ей ти, каже, голово козацька, молодецька,
Мо, чи допила, чи доїла,
Чи хороше сходила,—
- 130) Що довелося по чистому полі валатися,
Звері-птиці на поталу не податися!»
А брати у города християнські прибували,
На святі церкви накладали
І нищих-убогих надіяли,
- 135) Землю турецьку,
Віру бесурменську
Кляли-проклинали:
«Ей ти, земле турецька,
Віро бесурменська,—
- 140) Горазд еси проклята,
Тілько туркам-нагайцам на срібло, на злато
богата
Розлучила брата з сестрою,
Мужа з женою,
Товариша з товаришем—
- 145) На путь-дороги!»
Велиши, Господи, в прозьбах і в молитвах!
У люду царському, народу християнським—
Усім головам вислухащим,
От нам мати многа літа
- 150) До конця віка!

Антонович і Драгоманов, I, с. 332.

Е. Побѣгъ трехъ бративъ изъ Азова²⁾.

Городъ Харьковъ, 1857, Апрѣля 24.

1. Съ пидъ города съ пидъ Азова 2. То не туманы уставали 3. Не чорни хмари наступали.
4. Не дробни дощи накрапали 5. Якъ три браты ридненъкіхъ 6. Голубоньки сывенъкіхъ 7. Изъ го-
рода изъ Азова изъ тяжкои неволи утикали. 8. Два браты кинныхъ третій меншій пиша пишаныця
9. За кинными братами уганає 10. И кони за стремена хапає 11. Сльозами обливає 12. Словами
промовляє 13. Братики ридненъки 14. Голубоньки сывенъки 15. Добре вы вчините мене меншого
брата пишу пишаныю 16. Мижъ кони возьмите у землю Христіянську надзвізте 17. А ти браты тее
зачували словами промовлялы 18. Братику ридненъкій 19. Голубоньку сывенъкій рады бъ тебе мижъ
кони взяты и буде нась Озовська орда наганяты и буде у пень сикты рубаты. 20. Буде у городу Азовъ
завертати 21. Буде преболшую муку завдавати. 22. Тоє промовлялы витиля побигали 23. А меншій братъ
пиша пишаныця за кинными братами уганає 24. На биле каминъя па Сыре Коринъя 25. Свои ножки
козацьки молодецьки побыває кровою слідъ заливає 26. Братики ридненъки 27. Голубоньки сывенъки
28. Не хотите мене мижъ кони взяты 29. Озьмить мене постреляйте порубайте 30. Звиру та птици
на поталу неподайте. 31. А ти браты тее зачували слизами обливали 32. Словами промовлялы 33. Бра-
тику ридненъкій 34. Голубоньку сивенъкій що ты кажешъ мовъ наше сердце пожемъ пробиваешъ
35. Що наша душа отъ ныни до вику 36. Грихивъ не одкупится, мычи наши на тебе не здіймутся
37. На 12 частей розлитяется 38. И будемъ мы до байракивъ до Міуса добигати и будемъ верхо-
витья витки изъ терну втынаты 39. И будемъ тоби на признаку покидати 40. Щобъ зновъ изъ
тяжкои неволи уземлю христіянську до Отца до матушки до роду утикати 41. И тоє промовляли
витиля побигали 42. А меншій братъ пиша пишаныця до Байракивъ до Міуса добигає верховиття
верхи знахожає у руки хватаете до Серця козацького прикладає 43. Словами промовляє 44. Сюди мои

¹⁾ Маб. сизонері. ²⁾ Цифри перед реченнями додано тут для більшої приглядності тексту.

два браты кинны пробигало и верховиття верхы настынало и мини меншому брату пишаныци на признаку покидало. 45. Щобъ знатъ я зътяжкои неволи уземлю Христіянску до Отца до Матушки дороду утикаты 46. А два браты кинныхъ изъ байракивъ изъ Miуса выбигалы и не стало ни байракив ни Miусивъ ставаты 47. Сталы на шляхъ Моравскій выбигаты 48. Ой ставъ одинъ до единою словами промовляты 49. Що промове старшій до Середульшого 50. Середульшій до старшого 51. Ой Старшій брате ридненській голубоньку сивенській 52. Ну думаты гадаты 53. Съ пидъ чырвоного капитана 54. Чорні китыци выдышраты 55. Свой(о)му меньшому брату пишаныци по шляху Муравскому накидаты 56. Щобъ знатъ винъ ихъ [якъ?] зътяжкои Неволи 57. уземлю Христіянску до Отца до Матушки дороду утикаты 58. А старшій братъ тее забачае 59. Словами промовляе 60. Братику ридненській голубоньку сивенській 61. А будешъ ты съпидъ чырвоного капитана чорни китыци видышраты 62. Якъ дасть нашъ Господь до Отца до Матушки мижъ билу челядь питы погуллаты 63. А Середульшій братъ на то не потурае съпидъ чырвоного капитана чорни китыци выдышрае по шляху по Моравскому покидае 64. А Старшій братъ тее забачае 65. Середульшого брата на смихъ пидиймае 66. Братику милый голубоньку сывій лыбонь ты соби жиноцькій розумъ маешъ, що ты на соби прекрасну Фантыну теряешъ 67. Якъ дасть нам Господь до Отца до Роду прибуваты 68. Нивъчимъ буде мижъ билу челядь питы погуллаты 69. Тоє прововлялы [промовлялы?] виттиля побигалы 70. Биглы недень недва петры и нечетыри и до Сауръ могилы добигалы на Сауръ могили тры дни тры ночи спочивали 71. Свого найменшого брата пишу пишаныцию дожидалы 72. А меншій братъ пиша пишаныци изъ байракивъ изъ Miусивъ выбигае 73. Не стало ни Miусивъ ни байракивъ ставаты и тилько поле синие на йому трава зелена зеленіе 74. На Муравській шляхъ выбигае по шляху Муравському побигае 75. Съ пидъ чырвоного капитана чорни китыци забача(а)е уруки хватае 76. Сльозамы облывае 77. Словами промовляе 78. Эй сюды мои два братыки не пробигало 79. Видно ихъ Азовска орда наганяла посикла порубала мене меншого брата пишу пишаныцию у байракахъ на спочивкахъ минала 80. Когда б мини Богъдавъ ихъ тило знахожаты 81. Могъ бы я й(и)хъ поховать и звіру та итыци на поталу не податы 82. Той промовляе виттиля побигае и бигъ не день не 2 не 3 не 4. 83. До Сауръ могилы добигае 84. И только своихъ бративъ ридненськихъ шлычки забачае до Сауръ могилы добигае на Сауръ могилу збигае 85. Сльозамы облывае 86. Словами промовляе 87. Побило мене въполи тры недоли 88. Перва доля безхлибна 89. А друга безридна третя недоля буйный витеръ повивае бидного козака нещасного изъ нигъ валяе пишу пишаныцию 90. На Сауръ Могилу збигае 91. Голову склоняе 92. Отцевску Матчину молитву споминае вовки сирохвальщи набигалы 93. Орлы сызопери налиталы на кудри наступалы воны смерты дожидалы 94. Меньшій братъ пиша пишаныци той зачувае 95. Словами промовляе 96. Эй когда бъ мини Богъ [помигъ?] ча ноги козацьки вставаты 97. Семипядену пищаль пидняты 98. Орламъ сызокрылымъ кулю на подарунокъ подаровать 99. Тогда йому Богъ давъ на ноги козацьки встать 100. Семипядну пищаль пиднявъ 101. Орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ подарувавъ 102. Тогда меншій братъ пиша пишаныци на Сауръ могилы лягае 103. Голову склоняе и богови душу отдавае и тогда 104. Орлы Сызопери налиталы на кудри наступалы изълоба очи выбиралы 105. Сыви лузуки [зозулі?] налиталы уголовахъ сидалы такъ мовъ ридни Сестры укували 106. А вовки Сирохвальщи набигалы кости побалкахъ по Miусахъ по зеленыхъ комышахъ розношали 107. А два браты кинныхъ до рички доСамарки добигалы и одинъ доединого словами промовлялы 108. Що промове Старшій до Середульшого Середульшій до Старшого брате ридненській голубоньку сивенській 109. Ну думаты гадаты туть трави зелени воды холодни, очереты воздобни меншого брата пишу пишаныцию пидождемо 110. Якъ дасть нашъ [намъ?] Господь до Отца доматушки дороду прибуваты 111. Какъ мы будемъ передъ Отцомъ передъ Маткою поправди отвіть отдавати 112. А старшій братъ тее зачувае 113. Словами промовляе 114. Лышъ мы маемъ передъ Отцемъ передъ Маткою поправди отвіть отдаваты такълучче мы будемъ удвохъ свою батькivщину пайовать и тоє промовлялы виттиля побигалы и биглы не день не 2, не 3 не 4 а четвер. недили до Отца до Матушки дороду прибували отець дай маты заворота выхожали и на здоровья питалы 115. Эй сыны мои сыны два якъ ясни гласни [?] соколы чы въ одній вы неволи бувалы чы едному пану слуговалы чы разомъ вы съ тяжкои неволи втикали 116. Старшій братъ тое зачувае 117. Съконя невставае перед [перед] Отц[ем] перед Маткою 118. Шлычка не здіймае поправди отвіть отдавае 119. Не въодній мы неволи бувалы неодному пану слуговалы ине-

разомъ мы сътяжкои неволи утикалы 120. А Середульш[ий] Сын тое зачувае съкона встав[ае] слозами обливае передъ Отц[ем] пере Матк[ою] поправ[ди] отвит ддавае 121. Эй отец да Мат[ы] въ одній мы неволи бували иодному пану слуговали и разомъ изъ тяжк[ои] неволи утикал[ы] 122. Тилько меншого брата пишу пишаныцю трошки живенького у чужій земли покидалы 123. Отець дай маты старшого сына клыне проклынае изъ очей згана(e) 124. Середульшого Сына штыть шануе поважае и за гостя приймае 125. А меншого сына пишу пиш. щодня його поминае и вот жъ його слава невмре неполяже. 126. буде слава помиж царями, помижъ панамы 127. помижъ православными християнами 128. пошли Боже панове миряне благочестиви християнне отъсегодня всѣмъ на здравіе на многа лита маты.— Одъ Петра Калыбабы изъ Вильшаны Харьковського уѣзда.

З архіву С. Носа, в Етнографічній Комісії Укр. Академії Наук.

Ж. Як три брати з Азова втікали.

- Ой, хоть у нас ясен міч є,
Так наше серде козацьке-молодецьке
не осьмілиться,
І рука наша козацька-молодецька не
воздойме:

50) І наш ясен міч твоєї голубоньки не йме:
На прах розпаде!"
„Ой, брати-ж мої старшиї, милиї,
Як голубоньки сивий!"
Їдьте ви шляхами
Та рубайте тернове віти шаблями

55) А зелениї байраки,
Та розкидайте меншому брату пішому
пішениці шляхами,—
Для козацької признаки,
Щоб я мог знати,
Куди у городи Християнські

60) До отця до матки в гості прибувати".
То то-ж-то їхали брати шляхами,
Рубали терновий віти шаблями
І зелениї байраки,
Розкидали меншому братові пішому
пішениці

65) Для козацької признаки.
Та як стали на Мурав-степи виїжджати,—
Нігде ні тернів ні зелених байраків не
звидати!
Ей, то брат середульший промовляє
словами:

„Ей, братіку старший, милий,
70) Як голубонько сивий!
Ой станемо ми, коні попасімо,
Меншого брата підождімо;
Або назад завернімося,
Та на коні возьмімо,—

75) Хоть мало підвезімо:
Нехай він буде знати,
Куди в городи Християнські
До отця і до матки в гості прибувати".
То то промовляє старший словами,

80) Обіллється гірко слёзами:
„Ой, братіку мій менший, милий,
Як голубонько сивий!
Чи щеж тобі катерга турецька не
ввірялася
Сириця у руки не в'їдалася,

- 85) Щоб ти назад завертався,
Та дні вакував¹⁾,
Та на коні вагу набірав?
То він сам жив-здоров буде,
В городи Християнські
- 90) До отця до матки у гості він і піхом
прибуде!“
Ей то брат середульший добре дбає
З-під лудану²⁾ чирвону китайку виймає,
Дере, шляхами розкидає,
Меншому брату пішому пішениці
- 95) Признаку даває.
Ой то тож-то менший брат піший
пішениця
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!..
- 100) На Мурав-степи вибігає, —
Так нігде тернових віт не забачає;
Тільки чирвону китайку забачає;
То до єї прихожає,
У руки бере, ік серцю прикладає,
- 105) Гірко словами промовляє:
„Ей, і знатъ-то Азовська орда³⁾ велиki
збитки мала
Мене на спочивку минала,
А моїх братів догонила,
Стріляла-рубала,
- 110) А може живих у полон займала!..
Ей, Господи, Боже мій!
Колиб я мог знати,
Чи моїх братів постреляно,
Чи їх порубано,
- 115) Чи їх живих у руки забрано?
Ей до пішов би я по тернах по байраках
блукати,—
Тіла козацького-молодецького шукати,
Да тіло козацьке-молодецьке
У чистім полі поховати,
- 120) Звіру-птиці на поталу не подати!..
Ей, то до Савур-могили⁴⁾ ой! прихожає,
(Одно—безвідъя
Другое—голодъя
Третье—бездоріжъя),—
- 125) До Савур-могили прихожає,
На Савур-могилу голову склоняє,
Гірко слёзами ридає.
Ой то же орли сизопері налітали,
Тай на чорні кудрі наступали,
- 130) Із-під лоба очи виймали.
То той піший пішениця,
Як би чужий чужениця,
Промовить словами,
- 135) Обіллеться гірко слёзами:
Ой, гості ж мої немилі, нелюбі!
Ой, до станьте, підождіте,
Поки буде душа козацька-молодецька
З білим тілом розтроявати.
То тоді будете од жовтих костей тіло оббріати,
- 140) А з-під лоба очи виймати.
До тоже не чорна хмара наступала,
Як душа козацька-молодецька
З білим тілом розтроявала.
- 145) Орли сизопері налітали,
Од жовтих костей тіло оббріали,
А із-під лоба очи виймали
І тоже олці-сірохманьці⁵⁾
З великих степів набігали,
Од сустав кості одривали,
- 150) Да по тернах по байраках розношали.
Ей, до тоже буйни вітри повівали,
Та комишами жовти кості покривали.
Ей то же козака ні отець ні мати
оплакала,
Як сива зозуля прилітала,
- 155) Да у головах сідала,
Да жалібно закувала:
„Ой, голово, голово, козацька-
молодецька!
Се-ж ти ні допила, ні доїла,
Ані хороше не сходила;
- 160) Ай довелося валятися
Звіру-птиці, на поталу податися!“
То як стали два брати
У городи Християнські прибувати.
Стали на церкви накладати,
- 165) І землю турецькую клясти-заклинати:
„Ой земле, земле турецька,
Віро бісурманська,
Розлуко християнська!
Розлучила брата із сестрою
- 170) І мужа з женою
Товариша із товарищем!
Бідному невільнику нікогда спокою
немає!
Ой земле, земле,
Ти справдіж проклятая!
- 175) Тільки турчину-кам'яничину
На сребро на золото весьма богатая!“
Услыши, Господи, в прозьбах, у молитвах
Люду Царському, Народу
Християнському
І усім головам слухащим
- 180) На многі літа
- 181) До конця віка!

Записки Юго-западного Отдѣла, т. I, 1873, с. 6.

1) Цеб-то гайв. Примітка Вересая. Мабуть непорозуміння—«Коні вакував», обтяжив, порівн. вар. Е, рядок 63.
2) Чи сідло, чи що, а може й жупан. Прим. Вересая. 3) На питання: «Що то таке Орда?» Вересай відповів: «Не що-ж, як пугоня». 4) На питання, чи ся могила існує, Вересай відповів: «Вона є і буде—під Полтавою. Ка-жуть, що ідуть у Ростов чи Марнopolъ, за два дні чи три, кажуть, її видно, поки дойдеш». 5) Усе їдно-вовки, тільки тут не можна так казати. Прим. Вересая.

3. Про трох братів з Озова.

1. Із города із Озова¹⁾ біг повчок невеличок—
 Три брати родненькі,
 Голубонькі сивенські,
 Товариші сердешні,
 5) Шо два брати—конная-конниця,
 А третій брат—піша-пішанниця,
 Да по міждо ними, як чужая чужиниця.
2. Тогда вуони у турецьку землю одъїзжали,
 А свого меншого брата покидали;
 10) А менший брат плаче-ридає
 И стиха словами промовляє:
 «Брати мої родненькі,
 Голубонькі сивенські,
 Товариші сердешні!
 15) Мене з собою 'озьміте,
 Хоть по пол-милі подvezіте,
 Або міні с пліч голову як галку зніміте».
3. Тогда старший брат не хороши мислі
 собі мав—шаблю винімав,
 А сердулший брат голою рукою за шаблю хватав;
 20) «Ой, брате мій, брате родненькій,
 Голубоньку сивенський,
 Товаришу сердешний!
 Міч твій не возьмій
 Й рука твоя не зведій.
 25) Хотя ж міч твій узяв
 Й рука твоя звела,
 То нам гріха в вічній час не скупиться.
 Лучче ми будемо тернами й байраками
 проїжжати,
 Будемо тернам верхи стенати,
 30) Своїму меншому брату на приміту спокидати».
4. Да вже тогда вуони виїзжали на степи
 Самарській, на шляхи Муравській²⁾,
 Да вже тогда не стало ні тернів, ні
 байраків,
 Ні третихъ—козацьких признаків.
 Да вже тогда середулший брат зелену
 35) китайку обриває
 Та своїму меншому брату на приміту спокидает.
 5. Да вже тогда менший брат зелену китайку нахождає,
 Да вже до серця прикладає
 И стиха словами промовляє:
 «Ой, брати мої родненькі,
 Голубонькі сивенські,
 Товариші сердешні!
 40) Чи вас порубано, чи вас живцем побрано?
 Когда б я мог ваше тіло находить,
- То я хоть бы по коліна в землю вкопав,
 45) Та не подав бы звіру-птици на поталу».
6. То-то вуон собі промовляє,
 А сам об собі не відає—не знає,
 Що юго в степу три пригоді спіткає:
 Перва пригода—безхлібье,
 Друга—безвуодье,
 А третяя—козацьке безголовье.
 50) 7. Тогда вуон до Осаул-могили прибував,
 Родним отцем-матерью взивав³⁾:
 «Ой, Осаул-могило, будь ты мені отець
 и мати!
 55) Буду я на тобі козацьку головку покладати.
 Як это зговорив—баржде - добре й учи-
 нив:
 Очима не гляне, й ногами не пуйде, й
 руками не зведе.
8. До тогда стали до юго сизоперлі орли
 налітати,
 Сталі на юго чорні кудрі насту-
 пати,
 Й стали юго козацьку тварь зневажати,
 Й стали юго карі очі з лоба ви-
 смикати.
9. Да вже вуон добрі мислі собі мав—
 Без міри в постолети пороху покладав
 Да своїм немирним гостям одсылав:
 «Ой, гости, гости ви мої немирні!
- Сождите ви час і годину,—
 Буде з низу, з Ністра тихій вітер по-
 вівати,
 И чорная хмара наступати,
 И дробен дощ накрапати,
 70) То тогда буде душа з тілом в'єрное про-
 шеніе мати.
10. До тогда як став з низу, з Ністра тихій
 вітер повівати,
 Сталі чорні хмари наступати
 И дробен дощик накрапати.
 Да вже тогда стала душа з тілом в'єр-
 75) ное прощеніе мати,
 Сталі до юго сизоперлі орли налітати,
 Сталі звірі набігати...
 Рознесли кості по тернах та по бай-
 раках,
 Та по третьихъ—козацькихъ признаках.
11. А тогда вже середулший брат добрі мислі собі мав
 Да да свого старшого брата стиха сло-
 вами промовляв:
 «Ой, брате родненькій,
 Голубоньку сивенський,
 Товаришу сердешний!
 Сождімо ми свого меншого брата».

¹⁾ Десь такий город есть. П. Братиця. ²⁾ Десь то далеко, Бог ёго знает, чи по над морем, чи по-за морем... Э, ні, по сей бік моря коло есаул-могили. П. Б. ³⁾ Десь в Донщині. П. Б.

- 85) 12. А старший брат нехороші мислі собі
мав
І стиха словами промовляв:
«На що нам—каже,—брате,
Меншого брата ожидати?
Дасть Бог, приїдем до дому,
90) Будем навпали худобу поїовать,
То вже по-міждо нами не буде третьої
попереки».
13. А сердулший брат стиха словами про-
мовляє:
«'Эй, брате родненький,
Голубоньку сивенький,
95) Товариш сердешний!
Шо ж ми тепер будем своїй матери ка-
зати?»
«Шо ми не в одного турчина пробу-
вали,
Не одну хліб-соль вживали».
- 100) 14. До вже тогда вуони прибували до річки
Полтавки,
До криниці Салтанки,
Да там стали свої коні попасати.
15. До тогда став із низу, із Ністра тихій
вітер повівати,
Чорні хмари наступати,
До стала їх турецька погоня здога-
няти.
Посікли й порубали. Там вуони й по-
мерли;
А їх слава не помре й не поляже.
16. Утверди, Господи, люду царського, им-
ператорського
І Самодержця Імператора нашого Оле-
ксандру Миколаовича,
І всім слушаючим пошли, Боже, много-
літ.

Записки Ю. З. О. И. Р. Г. О., II, с. 119.

I. Дума о бъгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

(Записанная М. В. Нѣговскимъ, въ Мѣстечкѣ Вильшанѣ Богодуховскаго уѣзда Харьковской Губерніи, отъ кобзаря Петра Колыбабы).

- Изпидъ города зпидъ Азова то не велыки туманы
уставалы,
Якъ три браты ридненки,
Якъ голубонки сывеньки
5) Изъ города зъ¹⁾ Азова, зъ тяжкой²⁾ неволи
У землю христыянську до батька, до матери³⁾,
до роду утикалы.
Два браты кинныхъ,
А третій⁴⁾, братъ, меншый, пишша пишаныця,
За кинными братамы уганяе
И на биле каминя,
10) На сырье кориння
Свои нижки козацьки-молодецьки побывае,
Кровью слідъ заливае
И до кинныхъ бративъ словами промовляе.
„Братики мои ридненки,
15) Голубоньки сывеньки!
Добре вы учыните,
Мене, найменшого брата, мижъ кони возьмите,
И въ землю христыянську, до отца, до матери,
до роду надзвезите“.
И ти браты тее зачуvalы,
20) Словами промовлялы:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!
Рады бъ мы тебе мижъ кони узяты,
И буде нась Озовська орда наганяты
25) Буде въ пень сикты-рубаты,
И буде намъ велыку муку завдаваты“.
И ти промовлялы,
Видиль побигалы.
А меншый братъ, пишша пишаныця, за кинными
брратамы вгоняе,
30) Кони за стремена хватас
И словами промовляе,
Слезами обливав:
„Братики мои ридненки
Голубоньки сывеньки!
35) Не хотите мене мижъ кони узяты,
Возмитъ мене постреляйте⁵⁾-порубайте
И звиръ та птицы на поталу не подайте“.
А ти браты тее зачуvalы,

- 40) Словами промовлялы:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!
Що ты кажешъ,
Мовъ наше серце ножемъ пробываешьъ!
Що наши мечи на тебе не здймуцца⁶⁾,
45) На дванадцять частей розлетяцца⁷⁾,
И наша душа грихивъ до вику не видкупыцца⁸⁾,
И будемъ мы до байракивъ, до мелюсивъ до-
бигаты,
И будемъ мы тернови виття, верхы стынаты,
И будемъ тоби, найменшому брату, пишай пишаныця на
50) прызнаку покыдаты,
Щобъ зновъ зъ тяжкої неволи
Въ землю христыянську
До батька, до матери, до роду куды утикаты“.
И ти промовлялы
Виттия побигалы.
55) И до байракивъ, до мелюсивъ добигалы,
И тернови виття, верхы стыналы,
Свому найменшому брату, пишай пишаныця на
прызнаку покыдаты.
Дали зъ байракивъ, изъ мелюсивъ выбигалы
60) И не стало ни байракивъ, ни мелюсивъ ставаты,
И тильки поле лыліе,
На юому трава зелена зеленіе.
На шляхъ Муравський выбигалы
И едны до едьного словами промовлялы.
Що промове середульшый до старшого:
65) „Братику ридненъкий,
Голубоньку сывенький!
И ну думаты-гадады⁹⁾,
Зпидъ червоного капитана чорни кытыци выды-
раты,
Своему брату найменшому пишай пишаныця на
прызнаку покыдаты,
70) Щобъ зновъ, куды у землю христыянську
До батька, до матери, до роду прыбуваты“.
Старший братъ тее зачувае,
Словами промовляе:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!

¹⁾ В „Историческихъ пѣсняхъ“, де був надрукований сей текст: „із“. ²⁾ Истор. пѣсни: „тяжкої“. ³⁾ Истор. пѣсн. „матері“. ⁴⁾ Истор. пѣсн. „третій“. ⁵⁾ И. п. Постріляйте. ⁶⁾ И. п. здймуться. ⁷⁾ И. п. розлетяться. ⁸⁾ И. п. відкупиться. ⁹⁾ Маб. гадати.

- Лышь мы будемъ коло своихъ капитанивъ черни
кытыци выдыраты,
И якъ-дасть намъ Господь до батька, до матери,
до роду прыбуваты,
И ни въ чимъ буде мижъ билу челядъ питы по-
гуляты“.
- Середульшый братъ на те не потурае,
80) Зпидъ червоного капитана черни кытыци выдырае
И свойму меншому брату, пишій пишаныци по-
шляху
Муравському на прыкмиту покидае.
А старшый братъ тее забачае,
Середульшого брата на сміхъ пидіймае.
- 85) „Братику ридный,
Голубоньку сывый!
Лыбонь ты соби жиноцький розумъ маєшъ
Що ты на соби прекрасну одежу теряешъ.
Якъ дасть намъ Господь до отца, до матери до
роду прыбуваты
- 90) Ни въ чимъ буде питы мижъ билу челядъ по-
гуляты“.
- Тее промовлялы,
Виттиля побигалы.
И биглы не день, не два,
Не три и не чотири;
95) И до Савуръ-Могылы добигалы,
На Савуръ-Могылы три дни, три ночы спочывалы,
Свого найменшого брата, пишу пишаныци пид-
жыдалы,
А меншый братъ, пиша пишаныци, до тернинъ
до байракивъ добигае
И тернове виття, верхы у руки бере-халае,
100) До серца козацького прикладае,
Слизмы облывае:
„Сюды мои два браты кинни пробигалы,
Тернови виття-верхы стыналы
И мни¹⁾, найменшому брату пишій пишаныци на
прыянаку покыдалы,
- 105) Шобъ знавъ я зъ тяжкой²⁾ неволи
Въ землю хрыстыянську
До батька, до матери, до роду куды утикаты“.
- 110) Тее промовляе,
Виттиля побигае;
Изъ байракивъ, изъ мелюсивъ выбигае—
Не стало байракивъ, ни мелюсивъ ставаты,
И тилько поле лыліе,
На іому трава зелена зеленіе.
На шляхъ Муравському выбигае
- 115) И по шляху Муравському выбигае,
Зпидъ червоного капитана черни кытыци забачае³⁾
У руки бере-хвате
До серца козацького-молодецького прыкладае,
Слизамы облывае
- 120) Словами промовляе:
Сюды мои два браты кинни пробигало,
И выдно, ихъ озовеська орда догонала
И посила-порубала,
Мене, найменшого брата, пишу пишаныци, у тер-
нахъ, у мелюсахъ на спочинку минала!
- 125) И колыбъ ихъ кисть, „каже“, я знаходивъ бы,
Поховавъ бы, похоронивъ бы,
Звиру та птыци на поталу не подавть бы“.
И тое промовляе,
Виттиля побигае;
- 130) До Савуръ-Могылы добигае,
И тильки своихъ бративъ ридныхъ трошки слыч-
ки⁴⁾ забачае.
- И на Савуръ-Могылу збигае,
Словами промовляе,
Слезамы облывае:
„Побыло мене въ поли
Тры недоли:
Перва доля безхлибна,
Друга доля безридна⁵⁾,
- Трейтая доля, что своихъ бративъ ридныхъ не ди-
140) И буйный витерь повивае, [гнавъ“.
Видного козака безщасного эъ нигъ вже валие!
Отъ меншый братъ на Савуръ-Могылу лягае
Головку зклоняе.
И вовкы сирохванци⁶⁾ набигалы,
- 145) И орлы сызоперы налиталы,
На кудры наступали,
Воны смерты дожыдалы.
Меншый братъ, пиша пишаныци тее зачувае,
Словами промовляе:
- 150) Когда бъ мени Бигъ давъ на ноги козацьки
вставаты,
Семыпъядную пышаль пидняты
И орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ по-
дарувавъ“
И тоди найменшый братъ, пиша пишаныци на
ногы вставть,
Семыпъядную пышаль пиднявъ
- 155) И орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ по-
дарувавъ.
И тойди⁷⁾ меншый братъ на Савуръ-Могылу
схожае,
Голову схыляе,
Батькову-матчыну молытву спомынае
И Богу душу оддавае.
- 160) Тойди сыви зозули налиталы,
У головкахъ сидалы
И такъ якъ ридни сестри куковалы.
Тойди орлы сызоперы налиталы,
На кудры наступали,
- 165) Зъ лоба очи выдыралы.
И вовкы сирохванци набигалы,
Кости по байракахъ, по мелюсахъ розношалы.
А два браты кинны до рички до Самары доби-
галы
- 170) И едынъ до едынного словами промовлялы.
Що промове до старшого середульшый:
„Братику ридненъкъ,
Голубоньку сывенькъ!
Добре мы вчынимо,
Свои кони козацьки-молодецьки напасимо
напіймо,
- 175) Туть травы зелени, воды холодни,
Очереты воздобни“;
Каже: „попасемъ,
Свого найменшого брата пидождемо“.
Тойди середульшый братъ до старшого брата
словами промовляе:
- 180) „Братику ридненъкъ,
Голубоньку сывенькъ!
Якъ дасть намъ Господь до батька, до матери,
до роду прыбуваты.
Якъ мы будемъ передъ батькомъ, передъ матирью
отвить оддаваты?“
- 185) А старшый братъ тее зачувае,
Словами промовляе:
Лышь мы будемъ, середульшый брате, передъ
отцемъ передъ маткою отвить оддаваты
Лучче мы будемъ свою батькивщину у двохъ
плюваты.
Лышь ты будешъ, середульшый брате передъ
батькомъ передъ маткою попереду отвить
оддаваты,
И буде твоя голова видъ моего меча изъ пличъ
видпадаты.
- 190) Я могу отвить и самъ росказаты“.
И тое промовлялы,
Виттиля побигалы.
И биглы не день, не два,
Не тры и не чотири.
- 195) Четвертои недили до отца, до матери добигалы;
Отецъ да й маты за ворота выходылы, на здо-
ровъя пытали:

1) И. п. „Мині“. 2) И. п. „тяжкої“. 3) И. п. „забачае“. 4) И. п. „Сліди“. 5) И. п. „Безвідна“. 6) И. п. „Сиро-
манци“. 7) И. п. „Тоди“.

- „Сыны наши сыны,
Два якъ ясненъки соколы!
Чы въ одній вы неволи бувалы?
200) Чы одному вы пану слуговалы?
Чы разомъ изъ тяжкой неволи втикалы?“
Старший братъ тее зачувае,
Словамы промовляе:
„Батько й маты! не въ одній мы неволи бувалы
205) Не одному пану слуговалы,
Не разомъ изъ тяжкой неволи втикалы“. А середульшый братъ тее зачувае,
Изъ коня вставае,
Слезамы облывае,
210) Передъ отцемъ, передъ маткою по правди отвить
оддавае:
- 215) „Отецъ да й маты! у одній мы неволи бувалы
И одному пану слуговалы,
И разомъ мы зъ тяжкой неволи втикалы,
Отецъ да й маты старшого сына кляне-проклынае,
Изъ очей згоняе,
Середульшого сына штыть¹⁾, жалуе, поважае,
За гостя прынымае.
А меншый сынъ пишу пишаныцю за гостя пры-
нымае²⁾.
И вже юго слава не вмре, не поляже
220) Буде слава помижъ царямы,
Помижъ панамы,
222) Помижъ православнымы хрыстиянамы.

Архів Комісії Історичної пісенности
Української Академії Наук.

І. Про трьох братів Озовських *).

- Ой у съватую неділеньку рано пораненько¹⁾
То не сильні тумані вставали,
То²⁾ дробні дожчі накрапали³⁾,
То в той час три братіки рідненъки⁴⁾
5) З города з Озова, с тяжкої неволі⁵⁾ Туре-
цької бусурменської,
Ношної доби утікали¹⁾:
То⁶⁾ два брати кіньми утікали,
А междо ними брат найменший⁷⁾ пішій
пішаниця,
Як би тая чужа⁶⁾ чужаниця,
10) За ними пішій⁸⁾ біжить підбігає,
Аж⁹⁾ пожар під ноги підпадає,
І кров християнська єго слід¹⁰⁾ заливає.
То він на своє здоров'є козацьке молодецьке
ізмагає¹⁾,
Та своїх братів доганяє¹¹⁾
15) І словами до них¹²⁾ промовляє:
«Брати мої миленъки¹³⁾,
Старші рідненъки!
То ви добре¹⁴⁾ собі учиніте:
Мене найменшого брата, пішого піхотинця
на коні возьміте,
20) Та мало хош немного мене підвезіте¹⁵⁾,
У города християнській до отця до матки
надвезіте¹⁶⁾». То старший брат тее зачувае,
До найменшого брата словами промовляє:
«Ти то, каже, брате найменший, знаєш¹⁷⁾,
- 25) Шо в нас у дорозі коні недішлії, (поморені),
Шо⁶⁾ ми самі не втечемо
І тебе не ввеземо.
Будуть нас із города Озова Турки бесурме-
ни доганяти¹⁸⁾,
То будуть нас¹⁹⁾ стріляти,
30) Або рубати,
Або вп'ять у город Озов, у тяжку неволю²⁰⁾,
У каторгу турецьку бусурменську жив'ем
завертати».
То два брати кіньми тікали,
А найменшого брата, пішого піхотинця,
35) У чистому степу на ясному сонці, на буй-
ному вітрі,
При шляху покидали²¹⁾.
То він то на небо съватое поглядає¹⁾,
Гірко плаче ридає¹⁾,
Дрібними сльозами проливає¹⁾,
40) Та ше за кінними братами біжить підбі-
гає²²⁾,
Свої ніжки²³⁾ на сире коріння на біле ка-
міння спотикає²⁴⁾,
Аж пожар під ноги підпадає,
І кров християнська слід єго заливає.
То ше він своїх братів кінних доганяє¹⁾,
45) Помеж²⁵⁾ коні вбігає,
Коні за стремена хватає,
Коні спиняє²⁶⁾,
Та⁶⁾ до братів словами примовляє:

1) И. п. „Ситить“. 2) И. п. „А менший син, піша пішаниця, за гостя приникає“.

* Сей-жес текст було записано знов 1882 р. від того самого кобзаря і в списку варіантів ми візна-
чили сей другий запис як вар. Й; в примітках подаємо ті ріжниці, що зустрічаються в Й в порівнянню
з старшим I.

1) Сього рядка бракує. 2) Не. 3) Додано рядок: І не чорній хмари наступали. 4) А як три брата рідненъких,
голубонъкі сивеньких. 5) неволі, каторги турецької, віри бусурменської втікали... 6) Бракує сього слова. 7) Третій
брать між ними. 8) То він. 9) І. 10) християнська слід.

11) То своїх братів кінних доганяє,
Межи коні вбігає

12) До братів словами. 13) Братіки мої старші, рідненъки, голубонъкі сивеньки! 14) Добре в. 15) Хош мало-немного
мене надвезіте. 16) Додано: Шоб я знав, куди в города християнській до отця до матери, до роду своєго дохожати. 17)
Замість рядків 24—25: Братіку наш найменший! у нас коні не дішли!

18) Будете із города Озова великая погоня, віра бусурменська, каторга турецька, за нами, кінними братами, уганяти,
То буде нас, кінних бра-їв, доганяти.

19) Або. 20) Замість рядків 31—32: Або жив'ем у каторгу турецьку, у віру бесурменську завертати! 21) Його
покидали. 22) То іще ж то найменшій брат на здоров'є свое козацьке-молодецьке ізмагає, 23) біленъкі ніжки. 24) До-
дано рядок: Та за кінними братами уганає, 25) То він між.

26) Замість ряд. 47: Горко плаче-ридає,
Дрібними сльозами проливає.

- Братіки мої старші²⁷⁾, рідненські,
50) Голубоньки сивенькі¹⁾!
Добре ви собі дбайте,
Та⁶⁾ булатну шаблю з ножна виймайте,
Та міні²⁸⁾, найменшому брату, голову з пліч
іздймайте,
Та⁶⁾ мое⁶⁾ тіло козацьке молодецьке
55) У чистому степу хорошенко поховайте,
Звірю, птиці на поталу²⁹⁾ не подайте».«
То середульший брат теє зачуває,
Та до найменшого брата³⁰⁾ словами про-
мовляє:
«Братіку наш найменший, милий,
60) Як голубоньку сивий!
Нашого брата шабля булатна шиї не йме³¹⁾,
На дрібний мак розшипельця¹⁾,
І⁶⁾ рука не воздойметьця,
І⁶⁾ серце не осмілитьця
65) І душа гріха до смерти не скупитьця³²⁾!»
То-ж то вони у чистому степу ті слова про-
мовляли¹⁾,
Та свого⁶⁾ найменшого брата, пішого пі-
хотинця³³⁾
При шляху не при чім покидали¹⁾.
То як стали старші брати до темних лісів
прибувати¹⁾,
70) У терни та в байраки зелені уїжджати³⁴⁾,
Став середульший брат велике милосердіє у
себе⁶⁾ мати,
Став тернам та байракам зелений віття бу-
латною шаблею стинати³⁵⁾
Та найменшому брату пішому⁶⁾ піхотинцю⁶⁾
премету давати,
Щоб³⁶⁾ він знов, куди в городи християн-
ські до отця до матки³⁷⁾ до
свого роду прибувати³⁸⁾.
75) То їхали вони тернами¹⁾,
Та байраками, темними лісами¹⁾,
Не³⁹⁾ день, не два, не три, не чотири.
Як стали вони із темних лісів вийдати⁴⁰⁾,
До річки до Кримки прибувати,
80) То⁶⁾ став середульший брат до старшого бра-
та⁶⁾ словами промовляти:
«Отут, каже, братіку⁴¹⁾ рідненський,
Голубоньку сивенький,
Трави зелені, очерета воздобні і вода до-
вольна⁴²⁾;
Станьмо⁴³⁾ тут коні попасімо
- 85) І найменшого брата, пішого піхотинця, пі-
доjdimo».«
То⁴⁴⁾ старший брат теє⁶⁾ зачуває,
До середульшого брата⁶⁾ словами про-
мовляє:
«Як будеш ти, брате⁴⁵⁾, за найменшим бра-
том⁶⁾ жалкувати,
То⁶⁾ буду я шаблю булатну з ножна вий-
мати
90) Та буду я твою голову козацьку молоде-
цьку с пліч⁴⁶⁾ здіймати,
Та твоє тіло козацьке молодецьке птиці-зві-
рю на поталу покидати⁴⁷⁾,
А сам буду у города християнські прибу-
вати⁴⁸⁾,
До отця, до матки доїджжати,
То сам буду знати,
95) Який отцеві і матусі отвіт отдавати».«
А⁶⁾ середульший брат теє зачуває,
До старшого брата словами промовляє,
Гірко плаче ридає¹⁾,
Дрібні слізози проливає¹⁾:
100) Сивим голубом називає¹⁾:
«Братіку, мій старший рідненський¹⁾,
Як голубоньку сивенький¹⁾! (Відима смерть
страшна: пр. співака)
Будем ми до отця, до матері рідненської у
гості прибувати⁴⁹⁾,
То⁶⁾ буде нас отець і мати на здоров'я стрі-
чати
105) І об меншому⁵⁰⁾ сину, об нашому брату,
питати,
То який будемо отвіт отдавати<sup>1)?»
To старший брат теє зачуває¹⁾
До середульшого словами примовляє¹⁾:
«Тобі то», каже, «середульший брате⁵¹⁾,
сего не знати,
110) Який отцеві й матусі⁵²⁾ отвіт отдавати.
Як ми були у городі ув Озові⁵³⁾,
У катерзі турецькій, у вірі бусурменській,
То наші руки-ноги не гуляли¹⁾,
На сирій спиріці усегда стояли¹⁾;
115) То ми то⁶⁾ ношної доби утікали,
Свого найменшого брата⁵⁴⁾ от сна будили—
не розбудили⁵⁵⁾,
To там его у катерзі турецькій,
Тяжкій⁶⁾ неволі⁶⁾, вірі⁵⁶⁾ бусурменській,
У городі Озові приостановили.</sup>

²⁷⁾ старші, як голубоньки сивенькі! ²⁸⁾ Додано: козацьку молодецьку, ²⁹⁾ Птиці звірю на поталу мене, ³⁰⁾ Горко плаче, та ридає, ³¹⁾ Булатна наша шабля шиї найменшого брата не йме, ³²⁾ Додано: То два брати к ними утікали ³³⁾ Додано: в чистому степу покидали. ³⁴⁾ Як стали брати рідненські, як голубоньки сивенькі, у терни у зелені байраки уїжджати, ³⁵⁾ Став тернами байраками зелене віття верхи істинати, ³⁶⁾ Додано: і ³⁷⁾ матері, ³⁸⁾ дохожати. ³⁹⁾ То їхали старші брати не ⁴⁰⁾ Як стали ст рі брати з тернів, з байраків вийжжати ⁴¹⁾ брате старший рідненський, ⁴²⁾ а вода доволині. ⁴³⁾ Додано: ми тут. ⁴⁴⁾ А. ⁴⁵⁾ середульший брат ⁴⁶⁾ Та твою голову з плечей ⁴⁷⁾ молодецьке на три часті рубати.

⁴⁸⁾ Замість рядків 92—95: А в города християнські до отця до матері сам буду доїджжати; То я й сам знатиму, який отцеві-матусі одвіт oddавати. То ти, брате середульший, не знаєш, Шо як буде найменший брат між нами пробувати, То буде отець і мати батьківщину на три часті паювати, То будем ми в трьох велику между собою супереку мати».

Порівн. низиче ряд. 120—1.

⁴⁹⁾ Ми-ж будем в города християнські до отця, до матері, до свого роду доїджжати. ⁵⁰⁾ Буде об своїому. ⁵¹⁾ брате середульший. ⁵²⁾ матері ⁵³⁾ Ряд. 111—112: Були ми в городі в зові бусурменській в катерзі турецькій, ⁵⁴⁾ брате найменшого ⁵⁵⁾ збудили ⁵⁶⁾ у вірі.

- 120) То ти то, брате, не знаєш, як буде меж на-
ми найменший брат пробувати¹⁾,
Ту буде наш отець і мати батьківщину на
три часті паювати¹⁾,
Буде нам половинну часть oddіляти¹⁾,
А найменшому брату половину оставляти¹⁾,
То будем ми у трьох велику супереку собі
мати¹⁾.
- 125) То вони у чистому степу сі слова згово-
рили¹⁾,
Як ясні соколи на коніх у города поле-
тіли¹⁾.
То то вони не мало не много речі ті го-
ворили¹⁾
І стали од річки од Кримки од'їжджати¹⁾,
Стали на Муравські шляхи виїжджати⁵⁷⁾,
- 130) Став середульший брат велике милосердіє у
себе⁶⁾ мати,
Гірко своїм серцем став плакати й ридати¹⁾,
Шоб старшому брату ввічі не видати¹⁾.
Став собі ума прибрати¹⁾,
Який найменшому брату порятунок дати¹⁾.
- 135) Як стали вони Муравськими шляхами про-
їжджати¹⁾,
Став середульший брат собі думати й га-
дати¹⁾,
Яку найменшому брату премету дати¹⁾:
Один на собі⁵⁸⁾ каптан має
І⁵⁹⁾ с під того каптана⁶⁾ кир-китайку ви-
дирає,
- 140) Та найменшому брату, пішому піхотинцю,
при шляху⁶⁾ премету даває,
Шоб⁶⁰⁾ він знов, куди в города християн-
ські, до отця до матки⁶¹⁾ прибувати.
То найменший брат іс темних лісів на Му-
равські шляхи прихожає⁶²⁾,
Дорогі шати⁶³⁾, кир-китайку ввічі забачає⁶⁴⁾,
У руки забирає⁶⁵⁾,
- 145) Гірко плаче, ридає,
Словами промовляє:
«Ей⁶⁶⁾ не дурно моїх старших братів⁶⁷⁾ кир-
китайка по шляху валяє,
Мабуть їх живих на світі немає;
Була с города Озова великая погоня⁶⁸⁾,—за
кінними братами уганяла,
- 150) То може вона їх або постріляла⁶⁹⁾,
Або порубала,
- 57) Як стали старші брати рідненські, голубоньки сивенькі, Муравськими шляхами проїжджати, 58) Та один на собі дорогої⁵⁹⁾ Та⁶⁰⁾ і він⁶¹⁾ матері, до роду дохожати. 62) Як став найменший брат, піший піхотинець, з тернів, із байраків на Муравські шляхи виїжджати. 63) Став⁶⁴⁾ забачати.
- 65) Замість ряд. 144—6: Став горко плакати та ридати,
Дрібними слезами проливати,
І словами промовляти:
- 66) Шо⁶⁷⁾ Додано: дорогій шати⁶⁸⁾ Тут рядок кінчиться; далі: Віра бусурменська, каторга турецька за моїми братами кінними уганяла.
- 69) Замість ряд. 150—54: Можеть їх постріляла, або порубала,
Або жив'єм у каторгу турецьку, у віру бусурменську, у город Озов, завертала,
- 70) Додано: А мене, 71) Як⁷²⁾ Додано: найменшого брата. 73) Отак⁷⁴⁾ Як став найменший брат да Савор-
могили приїхати, 75) лягати. 76) Та до його сизокрилі орли налітали.
- 77) Замість ряд. 176—78: Та що він на свое козацько-молодецьке здоров'я ізмагає,
До сизокрилих орлів словами промовляє:
- «Вратики мої рідненські, сизокрилі орли, гості мої премилі,
- 78) Додано: мені. 79) з Дніпра буде. 80) Тоді моя буде душа⁸¹⁾ Як⁸²⁾ Стала козацька душа, пішого піхотинця.
найменшого брата. 83) сизокрилі.

Або у каторгу турецьку,
Віру бусурменську,
У город Озов жив'єм позавертала,
155) А⁷⁰⁾ найменшого брата, пішого піхотинця, у
тернах та в байраках на спочивках
минала.
То коли-б міні Господь поміг у добрім здо-
ров'ї¹⁾
Їх тіло козацьке молодецьке своїх старших
брать¹⁾,
Хотя воно на рани смертельні постріляне,
порубане, знаходжати¹⁾,
То мог-би я булатною шаблею у коліно
землю вибивати¹⁾,

160) Та їх тіло козацьке молодецке у чистому
степу хорошенко поховати¹⁾,
Птиці-звірю на поталу не подати»¹⁾.
То то⁷¹⁾ став найменший брат піший піхоти-
нель Муравськими шляхами проїхати,
Став буйний вітер повівати,
Став бідного козака⁷²⁾, пішого піхотинця, з
білих ніг валяти.

165) То найменший брат до Господа Милосерд-
ного словами промовляє¹⁾:
«Отим⁷³⁾ то», каже, «Господи Милосердний, у
чистому степу одно безхліб'я,
А друге безвіддя,
А третє беззоров'я!»
То він то на свое здоров'я ізмагає¹⁾,

170) Муравськими шляхами проїхажає¹⁾,
До Савор Могили прибуває⁷⁴⁾,
Та на Савор Могилу ісхожає¹⁾,
Спочивати лягає⁷⁵⁾.
То то сизокрилі орли до єго налітали⁷⁶⁾,
В головах сідали;

175) То ще він до їх словами примовляє⁷⁷⁾:
«Ей, гості мої любі, орли сизокрилий,
Брати мої милий.
Хоч мало ви⁷⁸⁾ надождіте, поки буде із Дні-
пра⁷⁹⁾ тихий вітер повівати,

180) То тоді буде душа моя⁸⁰⁾ с тілом розлуча-
тись.
То то⁸¹⁾ став із Дніпра тихий вітер пові-
вати,
Стала душа козацька молодецька⁸²⁾ с тілом
розлучатись.
То сизі⁸³⁾ орли до його налітали,

57) Як стали старші брати рідненські, голубоньки сивенькі, Муравськими шляхами проїжджати, 58) Та один на собі дорогої⁵⁹⁾ Та⁶⁰⁾ і він⁶¹⁾ матері, до роду дохожати. 62) Як став найменший брат, піший піхотинець, з тернів, із байраків на Муравські шляхи виїжджати. 63) Став⁶⁴⁾ забачати.

65) Замість ряд. 144—6: Став горко плакати та ридати,
Дрібними слезами проливати,
І словами промовляти:

66) Шо⁶⁷⁾ Додано: дорогій шати⁶⁸⁾ Тут рядок кінчиться; далі: Віра бусурменська, каторга турецька за моїми братами кінними уганяла.

69) Замість ряд. 150—54: Можеть їх постріляла, або порубала,
Або жив'єм у каторгу турецьку, у віру бусурменську, у город Озов, завертала,

70) Додано: А мене, 71) Як⁷²⁾ Додано: найменшого брата. 73) Отак⁷⁴⁾ Як став найменший брат да Савор-
могили приїхати, 75) лягати. 76) Та до його сизокрилі орли налітали.

77) Замість ряд. 176—78: Та що він на свое козацько-молодецьке здоров'я ізмагає,
До сизокрилих орлів словами промовляє:

«Вратики мої рідненські, сизокрилі орли, гості мої премилі,

78) Додано: мені. 79) з Дніпра буде. 80) Тоді моя буде душа⁸¹⁾ Як⁸²⁾ Стала козацька душа, пішого піхотинця.
найменшого брата. 83) сизокрилі.

- У головах сідали,
 185) На чорні кудрі наступали,
 З лоба очі вибрали
 І⁶⁾ кров его⁶⁾ християнську випивали^{84).}
 То ще до його сиві зозулі⁸⁵⁾ налітали,
 Жалібенецько закували,
 190) Як рідні сестри його оплакали^{86),}
 А сироманці вовки его тіло козацьке моло-
 децьке на Савор Могилі знаходили⁸⁷⁾
 I самі з собою речі говорили;
 То вони его жовті кості розметали,
 Та по тернах по байраках розношали,
 195) Хорошенько поховали,
 Над ним похорон одправляли.
 То то стали старші брати у городи хри-
 стиянські до свого отця до матки при-
 бувати^{88),}
 Став іх⁶⁾ отець і мати на здоров'я стрі-
 чати,
 Став об⁸⁹⁾ меншому сину, об іх брату пи-
 тати.
 200) То⁹⁰⁾ старший брат тес зачуває,
 До отця до⁹¹⁾ матери словами примовляє:
 «Ох, рідний мій отець і мати¹⁾:
 Вам сього не знати^{1),}
 Шо де то ми пробували^{1),}
 205) Великое горе принімали^{1)!}
 Ми в городі Озові, у катерзі турецькій, у вірі
 бусурменській проживали^{92),}
 То мій⁹³⁾ ношної доби утікали
 А свого найменшого⁹⁴⁾ брата од сна буди-
 ли—не розбудили^{95),}
 То там ми⁶⁾ его у катерзі турецькій,
 210) Вірі бусурменській,
 У городі Озові приостановили^{96).}
 Як став середульший брат з⁹⁷⁾ отцем, з
 маткою, з⁹⁸⁾ добрими людьми на під-
 пітках гуляти,
 Став гірко плакати й ридати^{99),}
 Став отцеві свому рідному й матусі¹⁰⁰⁾ весь
 отвіт откривати:
 215) Став він про іх сина, про меншого брата,
 всю правду казати^{101):}
 «Шо ми всі брати з города Озова, з тяж-
 кої неволі, катерги турецької
- Віри бусурменської,
 Ношної доби кіньми утікали,
 А свого найменшого брата, пішого піхо-
 тинця,
 220) У чистому степу, при шляху покидали;
 То ще він на своє здоров'я козацьке моло-
 децьке ізмагав,
 То він то нас два рази уганяв,
 То старший брат такі слова одказав,—
 Ніякої помочі - порятунку не дав;
 225) То я то не могу тепер знати, де наймен-
 ший брат наш пробуває.
 Може була з города Озова велика погоня,
 Та може его пішого піхотинця доганяла,
 Постріляла,
 Або порубала,
 230) А може его й вп'ять у город Озов у катер-
 гу турецьку
 Віру бусурменську,
 Жив'єм завертала».
 То став рідний отець і мати¹⁰²⁾
 Свого старшого сина з двора¹⁰³⁾ ізганяти;
 235) То стали всі люди на його роптати^{1);}
 Шо який то він старший син собі коштов-
 ний дом ізбудував^{1),}
 То його Господь став милосердий зо всіх
 сторон видимо й невидимо
 карати^{104),}
 Став громовим вогнем побіждати.
 То став старший син іх по чужих хатах
 валяти,
 240) Із жінкою із дітьми чужого хліба-солі за-
 робляти
 I ні з якої сторони од Бога милосердного
 порятунку собі мати.
 Оже хотія трьох братів Озовських,
 Найменшого брата, пішого піхотинця,
 На Савор-Могилі голова¹⁰⁵⁾ полягла,
 245) Так слава іх¹⁰⁶⁾ козацька¹⁰⁷⁾ молодецька не
 помре, не поляже
 Междо панами,
 Междо козаками
 Междо всіма православними християнами
 249) Отнині й до віка і до¹⁰⁸⁾ конця віка!

Мартинович, Українські записи, с. 1.

84) **Додано:** А сироманці-вовки его тіло, козацьке-молодецьке, на Савор-могилі знаходили, Та его жовти кості по тернах по байраках разносili, Та до міста схожали, хорошенько поховали, над ним похорон одправляли,
 85) Та сиві⁸⁸⁾ сестри оплакали его!⁸⁷⁾ Ряд. 191—196 бракує; замість них порівняй прим. 84. 88) Як стали старші брати рідненки, голубонки сивенки, у города християнські, до отця, до матері доїзжати, 89) А не так на здоров'я, як об⁹⁰⁾ А⁹¹⁾ До свого отця-матері⁹²⁾ Ми були у городе Озові у вірі бусурменській, у катерзі турецькій, у тяжкій неволі. 93) Та⁹⁴⁾ Свого брата⁹⁵⁾ збудили⁹⁶⁾ у тяжкій неволі приостановили⁹⁷⁾ із⁹⁸⁾ із матір'ю, із⁹⁹⁾ Додано: Дрібні слози проливати, 100) Та отцеві-матусі. 101) Ряд. 215—232 бракує. 102) То отець і мати стали старшого сина зневажати, 103) Із двора свого.
 104) **Замість ряд. 237—241:** Став його Господь милосердний невинно карати:
 Шо який то він собі дом коштовний збудував,—
 То він громовим огнем пішов...
 А середульший брат став із отцем із матір'ю проживати,
 Став йому Господь милосердний всегда благодать із небес посылати;
 А старший брат по чужих хатах став валатись,
 Чужого хліба й солі заробляти ..
 105) Голова на Савор-могилі. 106) Так його слава 107) Додано: й. 108) І на многая літа!

І. Як три брати з Озова втікали.

- Не пилі́ пилили, не тумані́ вставали,
Як з города Озова, с тяжкої неволі три бра-
ти втікали.
- Два конних, третій піший піхотиця,
Наче междо ними чужа чужаниця,
- 5) Біжить підбігає,
Кров сліди заливає
І пожар під білі ноги підпадає,
Братів конних доганяє,
Междо коні вбігає,
- 10) За стремена хватает,
Словами промовляє:
«Брати мої милі,
Голубоньки сиві!
Возьміте мене междо коні, хоть мало під-
vezіте,
- 15) Нехай я буду добре знати,
Куди з вами у городи християнські,
До 'тця-паніматки гостем¹⁾ прибувати». А брати промовлять словами:
«Ей, брате милю,
- 20) Голубоньку сивий!
Самі, брат²⁾, не виїдем
І тебе не вивезем,
Бо за нами з города Озова тяжка велика
погоня,
- 25) А сам, ти¹⁾, жив здоров будеш,
До швидче у городи християнські од нас
прибудеш.
Будеш ти, брат, по тернах, по байраках
всегда скриватиця,
У города християнські всегда прибувати.
Чи твоя голова козацька молодецька в чи-
стім полі помрі;
Есть у чистому полі орли сизопері, чорно-
крильці.—
- 30) Твої кості похоронять».
То найменший брат промовить словами:
«Брати мої, милі,
Як голубоньки сиві!
Есть у вас ясненський міч,
- 35) Іздійміть мені головоньку з пліч,
Та мене у чистому полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу не подайте».
То середульший брат с коня вставает,
До меншого брата словами промовляє:
- 40) «Хоч есть у нас ясненський міч,
Так він³⁾ твоєї шиї не пойме
Рука козацька молодецька не вゾдойметиця,
Серце козацьке молодецьке не осмілитьця!»
Тоже⁴⁾ вп'ять менший брат промовить сло-
вами:
- 45) «Брати мої, милі,
Як¹⁾ голубоньки сиві!
Їдьте ви шляхами,
Рубайте віти тернові шаблями,
Зелені байраки ламайте,
- 50) По шляху роскидайте,
Для козацької признаки».
То іхали брати шляхами,
Рубали віти тернові шаблями,
Зелені байраки ламали
- 55) По шляху роскидали,
Меншому брату признаки давали.
На море степів виступали
Ні тернових вітей, ні зелених байраків ніде
не завидали.
Тілько середульший брат промовить сло-
вами:
- 60) «Брат, старший, милю
Голубоньку сивий!
Станьмо коні попасімо
І меншого брата підождімо,
А коли назад завернімось, междо коні возвъ-
мімо,
- 65) Хоть мало его підвезімо».
То вже старший брат промовить словами:
«Брат, середульший, милю,
Як голубоньку сивий!
Іще тобі прокляцька турецька невіра⁵⁾ не
звіралася
- 70) І сириця в руки не в'їдалася⁶⁾?!
Він сам жив здоров буде,—
Швидче од нас у городи християнські при-
буде.
Середульший брат с коня вставает,
Гірко слезами ридає,
- 75) Дорогі шати видирає,
Червону китайку по шляху роскидає,
Меншому брату признаку даває.
То менший брат біжить, підбігає
І пожар під білі ноги підпадає
- 80) Кров сліди заливає,
На море стéпа⁷⁾ виступає,
Не завидає ні тернових вітів,
Ні зелених байраків,
Тілько червону китайку зобачає,
- 85) У руки бере, до серденъка прикладає,
Словесно промовляє:
«Боже милю!
Як то мене турецька, прокляцька невіра
На спочивках проминула, чи в тернах, чи
в байраках!
- 90) Як моїх братів коніх догоніла,—
Які збитки починила!
Дорогі шати видирала,
По шляхам роскидала!..
Ей коли-б-же я добре знав, чи їх постріля-
но-порубано,
- 95) Чи жив'єм у руки забрато,
До-б я пішов по степам блукать,
Білого тіла знаходить,
У чистому полі поховать,
Дзвіру-птиці на поталу не подати!»

¹⁾ У Драгоманова в «Житю і Слові» пропущено. ²⁾ Ж. і С.—брате. ³⁾ Ж. і С.—міч. ⁴⁾ Ж. і С.—то. ⁵⁾ В дужках.
⁶⁾ Сього рядка нема ⁷⁾ Степів.

- 100) Се козак промовить словами,—
Буйні вітри повівали,
Козака з ніг валили.
Одно безпіття, друге без'їжжа,
І третє бездорожжа!
- 105) Під Савор-могилу схожає,
Низенько голову склоняє.
Тогда орли находили, на чорні кудрі насту-
пали,
З-під лоба очі виймали...
- 110) То він обізветьца з жалю¹⁾ словами,
Обиллетьца горко слезами:
«Ей ви орли сизопері, орли чорнокрильці!
Зождіть хотія малу годину,
Другу часину,
- 115) Поки розстанетьца душа з білим тілом,
Тоді находитимете,
Шо хотітеме²⁾ надо мною робитимете³⁾».»
Тоді орли сизопері чорнокрильці іс тернів,
із байраків налітали,
Сірі⁴⁾ вольці набіжали,
Од сустав кості дривали,
- 120) По комишам розношали⁵⁾
І комишами покривали,
Буйні вітри повівали,
Жовті кості пужарями покривали.
Не отець-паніматка козака оплакала ранні-
ми зорями,
- 125) Дрібними слезами,—
Зозуля прилітала,
У головах сідала,
Жалобненсько кувала:
«Голово, голово, козацька молодецька!
- 130) Ісправди⁶⁾ еси не допила, не доїла
І хорошенсько не доходила!
Де довелось по степах валитись,
Звіру птиці на поталу податись!..»
Стали брати у города християнські прибу-
вати
- 135) І стали раду одраджати:
«Як будем, брат, отцю-паніматці отвіт отві-
чати?»
Старший брат промовить словами:
«Брат найменший⁷⁾, милий,
- 140) Голубоньку сивий!
Сам я буду знати,
Як за меншого брата отцю-паніматці отвіт
отвітати:
Іскажем був пан Гроздін, Туркін молодий,
Продав нашого брата у Рабську землю,
У прокляту бусурменську невіру, на катер-
гу довішню».
- 145) Ой то середульший брат промовить сло-
вами:
«Брате старший, милий,
Голубоньку сивий!
Будем, брате, правду говорити, буде Господь
наділять
І отець мати вихвалять,
- 150) А як не будем, брате, правди говорити, бу-
де Господь ищищть поницьать
І отець мати клясти проклинать».
Старший брат промовить словами:
«Брате середульший милий,
Голубоньку сивий!
- 155) Будем на двое кгрунти⁸⁾ паювать,—
Не будем между собою супереки мать».
Стали брати у города християнські прибу-
вати,
На святі церкві накладати
І нищих убогих наділяти,
- 160) Турецьку землю клясти проклинати!
«Справ еси ти, турецька земле проклята, і
розлука⁹⁾ християнська.
Розлучила мужа з женою,
Брата з сестрою!
Справ еси кам'янисто¹⁰⁾!
- 165) Туркам Нагайцям на сребро злато багата!
Визволь, Господи, невольника з неволі на
край веселий,
Междо мир хрещений,
До роду до родини до отця до паніматки».
Услиши, Господи, у прозъбах у молитвах
- 170) Люду царському,
Народу християнському
На многа літа
- 173) І до конця віка;—
П. Мартинович, Українські записи, с. 54.

K. Про трех братів.

- Тож не темні тумани уставали,
То три брати іс Туреччини,
З Озовського города, з неволі утікали.
Што два брати конній,
5) Третій піший піхотинець.
Он за ними уганяє
Міждо коні вбігає,
За стремена он хватається,
До братів словом промовляє:
- 10) «Братіки мої мілій,
Голубчики сиві,
Обождіте хоті мало немного,
А хоті до християнських городів довезіте,
А хоті мечем голову існіміте,
15) Тіло мое похороніте,
Дзвіру на поталу неподайте».
Середульший брат добре дбає,
До старшого словом он промовляєтъ:

¹⁾ З-тиха. ²⁾ Маб. хотітимете. ³⁾ У Драгоманова більше:
«Тогді орли одступали, а він на Савор-Могилу схожає
До Творця руки здіймає і дух із тіла отдає
Не чорна хмара наступала
Як козацька молодецька душа із білим тілом рострявала...»

⁴⁾ Сизій. ⁵⁾ Розтаскали. ⁶⁾ І справді. ⁷⁾ Середульший. ⁸⁾ Кару напу. ⁹⁾ Прокляцька. ¹⁰⁾ Кам'янista.

- «Тут води велики, трави зелені,
Станьмо свої козацькі молодецькі коні по-
пасімо,
І меншого брата, пішого піхотинця, на-
дождімо».
- Старший брат до середульшого промовляє:
«Як будемо ми меншого брата пішого пі-
хотинця очікувати,
Будеть за нами пребольша погонь гнати,
Будуть нас сікти рубати,
Іше в горшу неволю завертати».
- Стали ті два брати у лісі, в байраки
Стали із дуб'я верхів'я ізвивати, [уїжджати,
Усе меншому брату, пішому піхотинцю
- На приміту покидати.
І стали із лісів, із байраків виїжджати,
Нічого стало найменшому брату на предмету
Середулшой брат добре дбає, [покидати.
На собі голубий каптан має,
- І tot он на собі обриває,
На предмету меншому брату,
Пішому піхотинцю, покидає.
Став менший брат, піший піхотинець,
Із лісів, із байраків виїжджати,
- Став своїх братів жовті китиці ввічи забачати.
«Ах, десь моїх братів на світі немає,
Што вже із іх дорогій шати по дорогам вав-
ляються».
- Сойшов менший брат, піший піхотинець, на
Став он слізно ридати [Савор могилу,
І став он словом промовляти.
Што первое безвіддя,
А другое безхліб'я,
А третє буйний вітер повіває,
Бідного козака с ног валає.
- Стала тогда дробная птиця налітати,
І сіріе 'олки нахождати,
Стали його трямати,
Став он словом до їх промовляти:
«Обождіте ви, сіріе волки і ви дробная птиця,
- 55) Покудова душа іс тілом розлучиться.
І тогда будете мене трямати,
Тіло мое по кущам розношати».
- 60) Дробная птиця на чорні кудрі йому на-
Очі з лоба йому вибірала. [ступала,
Тоді сиві зозулі налітали
І його обкували,
Як рідні сестриці обплакали.
- 65) Сталі ті два брати
До дому доїджати,
Став середулшой брат до старшого словом
промовляти:
«Што як ми будем отцу і матері правду от-
кривати,
- 70) Што нашого брата меншого, пішого піхо-
На світі немає?» [тинця,
Став старший брат до середулшого словом
промовляти:
«Чи лучче нам отцу і матері правду от-
кривати,
- 75) То лучше-ж нам на дві часті батьківщину паю-
А еслі будеш ты, середулшой брат. [вати.
Отцу і матері правду откривати,
To буду я тебе із світа погубляти,
To сам я тогда буду батьківщину пожи-
Стали отца і матір сострічати, [вати».
- 80) Став середулшой брат сльезнов ридати,
Отцу і матері правду откривати:
«Што нашого найменшого брата, пішого
піхотинця, на світі немає».
- 85) Стали вони його за гостя приймати,
А старшого брата з двора прогоняти.
Став старший брат сльезнов ридати
І словом промовляти:
«Што лучче-ж було нам на три части
батьківщину паювати,
- 87) Ніж чим тепер тобі самому поживати».
Дай Боже миру царському
На здравіс, на многіс літа.

П. Мартинович, Українські записи, с. 253.

Л. Три брати Озовські.

- То же не туман наступає,
Тож не дробен дощик налягає,
Тож три брати з города з Озова
С тяжкої неволі утікали:
То вони за город виїгали,
Як сиві орли вилітали.
Коні в руки хватали,
Найменшого свого брата
Пішого піхотинця покидали.
- 10) Той-же піший піхотинець добре гадає,
На чорне коріння,
На біле каміння,
Свої ноги побиває,
Кров'ю слід заливає,
Жовтим піском засипає,
Слезами проливає.
Словами промовляє,
Старшого брата всердно просье-благає.
- 15) „Братіку наш найстарший, ясний соколе!
Хоч малую годину обождіте,
Коні приноровіте,
То вже мене до отця до матері
В християнські города іс собою возвьміте“.
- 25) То старший брат зачуває
І ему отвічає,
Сам не бере
І середулшому не позволяє:
„Братіку наш найменший,
Піший піхотинець!
Сам-же ти знаєш,
Шо ми з города з Озова
Два рази утікали...
Города Озовська
Віра бусурменська
Неприятельська
Два рази нас догоняла,
Назад завертала.—
To вже третій раз як догонятиме,
To вже наше тіло козацьке молодецьке
Сіктиме, рубатиме;
Хоч не буде сікти-рубати,
To буде назад завертати,
Ув Орабську землю везти продавати
По сто злотників за неволника буде брати“.
- 30) Той-же піший піхотинець
Добре гадає
- 35) Той-же піший піхотинець
Добре гадає
- 40) Той-же піший піхотинець
Добре гадає
- 45) Той-же піший піхотинець
Добре гадає

	Між коні вбігає, За стремена хватає, Слезами проливає Й словами промовляє, Старшого брата всердно просе-благає: „Братіку наш найстарший, Ясний соколе! Хоч не хочете мене іс собою взяти, То лучче мое тіло козацьке молодецьке На три часті розрубайте, В мати сиру землю опускайте“ ¹⁾ ...	120)	Шо ти думаеш-гадаеш, Шо ти ва собі дорогу одежу обриваеш? Як будем ми до отця до матери доїджати, То вже нівчому буде нам між челядь Піти стати погуляти“. То вже шостого дня піший піхотинець На три шляхи, на три Муравські збігає, Слезами проливає Й словами промовляє: „Ой не дурно-ж з моїх братів Одежда валає! Десь моїх братів, сивих орлів, На світі немає!.. Коли-б мині Господь дав Ісус Христос Син Божій Їх тіло Козацьке-молодецьке Нахождати
50)	Тольки давіру, птиці на поталу не дайте. Тольки мене на чужой стороні У чужоземській землі не покидайте“. То старший брат зачуває,— Сам не бере,— Середульшому не позволяє: „Братіку наш найменший, піший піхотинецю! Шо як будем ми твоє тіло козацьке молодецьке Сікти-рубати,	125)	У мати сиру землю поховати Дзвіру-птиці на поталу не дати ⁴⁾ !“ То вже вони на Осавур-могилу соїжджають, На Осавур-могилі припочивок мають... То вони стали припочивали, Три дні, три ночі его ждали. Сами поміс собою Тиху розмову мали:
55)	Лучче ми будем уперед тебе Темними лугами будем гуляти, С терни верхи віття будем стинати, Назад себе тобі предмету давати, Шоб ти знов, куда до отца до матери В християнські города підступати...“ То вже вони виїжджають У три гаї зелених:	130)	„Шо як-би-ж то ми знали, То-б ми довше ждали, Або зворотилися с собою взяли“. Потом коні в руки брали, До Самарю проїжджали, Коні напували, Сами проміж собою взаємно Тиху розмову мали.
60)	Середульшій брат добре гадає, С терни верхи віття стинає, Назад себе ему покидає... То вже вони виїжджають С трех гаїв зелених. Тольки вітер повіває, Серце їх козацьке молодецьке потішає. То вже третього дня	135)	Старший брат до середульшого Словами промовляє: „Братіку наш середульшій! Як будемо ми до отца до матери доїджати, Шоб ти знов, який отвіт дати“.
65)	Піший піхотинець Тим-же путем У три гаї вбігає... С терни верхи віття хватає, Слезами проливає І словами промовляє: „Осьди-ж-то мої браття пробігали, Як сиві орли пролітали, То ше вони об мені добре гадали ²⁾ , Шо мині на предмету давали“.	140)	То вже дев'ятого дня піший піхотинець На Осавур-могилу збігає, Припочивок має ⁵⁾ :
70)	То вже вони соїжджають На три шляхи на три Муравські. Середульшій брат до старшого Глазами завижає І словами промовляє: „Братіку наш найстарший, Ясний соколе!	145)	Ногами не поступає, Руками не обляжає, Головоньки на світ Божій не піднімає... Приліта до його
75)	Шо ми будем думати-гадати Об найменшому брату? Яку предмету будем давати? То старший брат до його лицем обертає І словами промовляє, А нічого не отвічає ³⁾ . Середульшій брат добре гадає, На собі дорогу одежу обриває,	150)	Три зозулі Сивокрилий; Одна сіда на рученьках, Друга на ніжененьках ⁶⁾ , Третя в його головоньках...
80)	На три шляхи, на три Муравські роскидає, Найменшому брату на предмету даває, Шоб він знов, куда до отца до матери В християнські города підступати. А старший брат до середульшого Словами промовляє:	155)	То вони не кували,— Як отець або мати Словами промовляли: „Головко далешня Нестотешня ⁷⁾ ! Було сій головонці
85)	„Братіку наш середульшій! Ясний соколе! Шо ми будем думати-гадати Об найменшому брату? Яку предмету будем давати? То старший брат до його лицем обертає І словами промовляє, А нічого не отвічає ³⁾ . Середульшій брат добре гадає, На собі дорогу одежу обриває,	160)	Три пригодонці: Первая пригодонька— Без хліба; Другая пригодонька— Безвідя ⁸⁾ ;
90)	На три шляхи, на три Муравські роскидає, Найменшому брату на предмету даває, Шоб він знов, куда до отца до матери В християнські города підступати. А старший брат до середульшого Словами промовляє:	165)	Третя пригодонька— Помирає на чужий стороні Без отца, без матери, Без рідного ріддя! „Коли-б мині Господь дав
95)	„Братіку наш середульшій!	170)	Ісус Христос Син Божій
100)		175)	
105)		180)	
110)		185)	
115)			

¹⁾ В мати сиру землю поховайте. Прим. Март. ²⁾ То ше вони об мені добре гадали.

Чи об міні,—то вже наче приятніше. Прим. Март. Очевидно, пояснення співака.

³⁾ Думкою стало бить думає, а словами не отвічає. Поясн. співака. ⁴⁾ Він, стало бить, думав, що їх погублено. Поясн. співака. ⁵⁾ Бачите—він усе третього дня наспіває. Поясн. співака. ⁶⁾ Друга на ноженьках. Поясн. співака. ⁷⁾ Стало-бить вона не здешня—сказати. Поясн. співака. ⁸⁾ Сказати „без води“. Прим. співака.

190)	На ноги стати, Рученьками облаждати, Головоньку на світ Божій піднести. Ходь-би до отца до матери Трьома зозулями Поклон подати! Бог ему дав— На ноги став, Рученьками обладав, Головоньку на світ Божій підняв, Трьома зозулями Поклон подав Сам к сирої землі припадає, Богу душу отдаває. Приліта до його Три орли сизокрилій: Один сіда на ніженськах, Другий тіло розриває,— Третій по полю розношає. Вітер повіває, Комиш похиляє, Тіло його козацьке молодецьке прикриває, Давіру-птиці на поталу не попускає. То старший брат до середулшого Словами промовляє: „Шо як будем ми до отца до матери доїжджати Як будеш ты отцеві матери Істину правду откривати, То вже од моого меча Твоя голова Буде с плеч до долу злітати. То вже вони до отца до матери доїжджають, Навстріч отець матери виступають, Гарячими сльозами свое лице обливають: „Ой сини-ж мої, сини! Сиві орли! Де ви свого найменшого брата А нашого сина позаділи? Чи ви вбили, Чи зрадили? Чи молодої душі С світа ізгубили?“ То старший брат с коня не вставає,— Отцеві і матери отвічає:	235)	„Не бийте нас, отець матери, не проклинайте. Ми свого найменшого брата, А вашего сына Ни вбили, Ни зрадили, Ни молодої душі с світа не згубили... Шо ми в городі ув Озові Не в одній неволі бували, Не одну й муку принімали, Ми його й в глаза не видали“. Середулшій сын с коня уставає, Отцеві й матери у ноги упадає: „Ой не бийте нас, отець матери, й не проклинайте, Шо ми свого найменшого брата Ни вбили, Ни зрадили Ни молодої душі С світа не згубили... Ми в городі ув Озові ув одній неволі бували, Одну муку принімали; Ми з города з Озова Всі три разом вибігали, Як сиві орли вилітали. То старший брат менчого Сам не брав І мені не позоляв; То й іше мені старший брат Такі речі одвічав, Шо як буду я вам істину правду казати, То вже од єго меча Моя голова С плеч буде до долу злітати“. То отець і мати Середулшого сина за гостя принімає, А старшого з домівки аганяє, А найменчому сину В небесное Царство отсилає... Слава Тобі, слава Тобі! Всім трьом братам Небесное Царство! Всім Православним Християнам Честь хвала На здравие.
195)		240)	
200)		245)	
205)		250)	
210)		255)	
215)		260)	
220)		265)	
225)		270)	
230)		272)	
			П. Мартинович, Українські записи, с. 275.

М. Три брати Озовські (або Піхотинець).

5)	Ой ¹⁾ у святу неділеньку, рано-пораненьку, Не синії тумани уставали, Не буйнії вітри повівали, Не чорнії хмарі наступали, Не дрібнії дощі накрапали, Когда три брати із города Азова З турецької-бусурменської Великої неволі утікали. Два лі то брата кінних, А найменший піхой-піхотинець За кінними братами угоняє, За стремена хапає ²⁾ , По білому камінню, по сирому корінню Свої козацькі-молодецькі ноги собиває, Кров'ю сліди заливає, Піском рани засипає, Міжду коні убігає, За стремена хватає, До братів словами рече-промовляє: „Братя мої рідненські, Як соколи ясненські, Станьте ви, братя, підождіте ³⁾ , Свої козацькі-молодецькі коні припиніте, І мене пішого піхотинця Міждо себе на коні возьміте, Хоч ⁴⁾ мало-немного версту міста пудvezіте,	30)	У християнській города подвеіте, А ні—ви мені браття, У чистому полі, по своїй добрій волі, З пліч головоньку здійміте, Козацьке мое молодецьке Тіло в сиру землю поховайте, Звіру-птиці на поталу не давайте“. Середулшій брат добре дбає, До найстаршого брата словами промовляє: „Брате мій рідненський, Як соколи ясненські, Станьмо ми, братя, надождімо, Свої козацькі-молодецькі коні припинімо. Брата свого найменшого Пішого піхотинця надождімо, ⁵⁾ Хоч мало-немного, Версту міста підвезімо, У християнській города підвезімо ⁶⁾ . Лучше не ми йому, йому, брате, у чистому полі У своїй добрій волі З пліч головоньку здіймімо, Козацьке єго молодецьке Тіло в землю сиру поховаймо, Звіру-птиці на поталу не подаваймо. Шо мое лі серце не смілиться Война моя рука не зніметься,
10)		35)	
15)		40)	
20)		45)	
25)		50)	

¹⁾ В чорновику „Ой“ бракує. ²⁾ В чорн. хватає. ³⁾ В чорн. надождіте. ⁴⁾ В чорн. хотъ. ⁵⁾ Пропущено рядок: Міжду себе на коні возьмімо. ⁶⁾ В чорн. подвезімо.

	Булатная шабля не йме сікти-рубати, Лучше було, брате, У турецькій-бусурменській ⁷⁾ неволі, Усім трьом помірати, Чим нам свого брата ⁸⁾ , пішого-піхотинця, У великий неволі покідати".	130)	У вольнії степи виїзджати. Нічого у себе не мати. Середулиши брат добре дбає, На собі єдиний дорогий синій кантан має, Та й той обриває, Свому братові, піхому-піхотинцеві На путі-дорозі покидає. Став найменший брат
55)	Найстарший брат худо дбає З плеча нагайкою крає, Свому братові рече, промовляє, Що як будемо ми, брате, Свого брата найменшого, пішого-піхотинця Ждати-ожидати,	135)	За ліса, за байраки виходжати, Став він дороге вещі у вічі забачати, Став він до їх дохаждати Дорогіє прикмети по сирій землі забірати, Ой у свої руці брати, К свemu серцю принімати, Горко плакати-ридати, дрібні слізози проливати, Своїх братів споминати:
60)	Козацькі молодецькі коні обіждати, Буде за нами великая неволя— Сильна погоня ганяти, Будуть нас у плін у гіршу неволю завертати; Будуту наше тіло на три часті Сікти-рубати,	140)	„Невже-ж моїх братів на світі немає, Бо й не обчому іх дорогії вещі По сирій землі валиються, Невже лі за ними турецька-бусурменська Велика неволя сильну погоню гоняла, У плін у гіршу неволю завертала, Іхнє тіло на три часті сікла-рубала, А мене найменшого, пішого ¹⁰⁾ -піхотинця,
65)	Самому помірати;	145)	По лісам по байракам на спочивках минала?" Став найменший брат до Савур-Могили дох-
70)	А ми лі будем братте тікати: Безпечно лісами та байраками гуляти, З клену-древа верхи ламати, Своєму братові найменшому піхому-піхотинцю На прікмету покидати.	150)	Став лі буйний вітер повівати, [ждати, Із козацьких ¹²⁾ -молодецьких його ніг валяти. Що перве горе безвіддя, друге безхліб'я, Третє горе братів не догнав,
75)	Іхали лі ті брати не день не два, Не три й не чотири, Стали ті брати до лісів, до байраків доїзджати; Став середулиши брат, З клену-древа верхи ламати	155)	Уже лі мені своїх братів не наганяти, Уже мені в отцевському двору не бувати, Уже мені свого отця-неньку ¹³⁾ у вічі не відати; Наслідував мені Господь
80)	Своєму братові найменшому, Піхому-піхотинцю, На путі-дорозі покидати. Став найменший брат дохаждати,	160)	У турецькій у бусурменській у великий неволі На Савур-Могилі смерто постраждати.
85)	Гірко плакать і ридати, Дрібні слізози проливати, Своїх братів споминати:	165)	Стало лі сонце намеркati, Стали сизокрилі орли налітати, На козацький на молодецький
90)	„Невже-ж моїх братів на світі немає? Невже-ж за ними турецька-бусурменська Сильна погоня гоняла,	170)	На чорний чуб наступати; Стали вони з лоба очі винімати, Християнською кров'ю запивати: Туди звірі нахождали
95)	У плін у гіршу неволю завертала, Іхні тіла на три часті сікла-рубала?" Стали ті брати за ліса, за байраки виїзджати.	175)	Коло жвотої кости тіло оббірали, По лісам, по байракам розношали, У сирую землю загрібали, На путі-дорозі не покидали.
100)	Стали вони до тихих вод доїзджати. Середулиши брат добре дбає, До тихих вод доїзджає,	180)	Сталі ті два брати До християнських городів доїзджати, Став середулиши брат свого старшого брата
	До свого брата словами промовляє: „Брате мій рідненський, як соколе ясненський, Що тут лі, брате, трави зелені	185)	Правди-неправди питати: „Що то ми будем, брате, Своєму отцю й неньці отвічати, Що в одному ми городі бували,
105)	I води холодні, Станьмо ми, брате, надождімо, Свої козацькі-молодецькі коні припинімо,	190)	Їдніє листи ¹⁴⁾ писали, Що ми свого брата найменшого пішого-піхо-
	Свого лі брата найменшого Пішого ¹⁰⁾ -піхотинця,	195)	У турецькій неволі покидали?" [тінця
110)	Хоть мало-немного підождімо, Версту міста пудvezімо, У християнській городи пудvezімо,		Найстарший брат худо дбає, З плеча нагайкою крає,
	Або не ми лі йому брате у чистому полі По своїй добрій волі,		Своєму брату слова неприятні рече-промовляє:
	З пліч головоньку здіймімо		„Брате рідненський, як соколе сивенський,
115)	Козацьке ¹¹⁾ его молодецьке тіло, У сиру землю поховаймо, Звіру-птиці на поталу не подаваймо.		Як маємо ми, брате, свого найменшого брата,
	Мое серце не осмілиться.		Пішого-піхотинця ждати-ожидати,
120)	Вбійна моя рука не здійметься, Булатная шабля не йме сікти-рубати, Лучше нашому брату найменшому		Буде за нами турецька-бусурменська велика
	Піхому-піхотинцю,		неволя,
	У турецькій неволі самому помірати".		Сильна погоня уганяти,
125)	Сталіті два брати за ліса, за байраки виїзджати, Стали вони у вольнії степі виїзджати,		Буде напе тіло на три часті сікти-рубати;
			А ще худо, брате, отцеве імучество
			На три часті розділяти,—
			Лучше лі будемо, брате,
			На дві часті паювати,
			Свemu отцю-неньці неправду казати:
			Не в одному ми полку бували,

⁷⁾ Пропущено: у великій. ⁸⁾ Пропущ.: Найменшого. ⁹⁾ Сього рядка бракує. ¹⁰⁾ Пішого. ¹¹⁾ Козацьке. ¹²⁾ Пропущ.: із. ¹³⁾ Отця да й матусі. ¹⁴⁾ Пісьма.

200)	Не одному ми пану служили, Що ми свого брата найменшого Пішого-піхотинця Дев'ять літ у вічі не видали". Стали ті два два брати До отцевського двору доїзджати, Стали отець і матуся	225)	І одному ми пану служили— У турецькій-бусурменській у тяжкій неволі, У городі у Озові пробували, Із города Озова умісті із пліну утікали, Тільки ми свого брата найменшого Пішого-піхотинця У турецькій у бусурменській великій неволі покидали" ¹⁶⁾ .
205)	Із хлібом і сіллю вихождати ¹⁵⁾ ; Стали вони свого найстаршого сина За гостя приймати і за стіл сажати: Стали вони про найменшого сина Усю правду питати.	230)	Стали отець-мати обіди справляти, Молебні наймати; Стали найстаршого сина із двору засилати, Стали його обічством-народом К розстрелу випровождати. Став найстарший брат
210)	Слав-же найстарший син за стіл сідати, Своєму отцю-неньці неправду казати: „Не в одному ми полку бували, Не одному ми пану служили, Що ми свого брата найменшого	235)	Горко плакати-ридати, Свого брата найменшого Пішого-піхотинця споминати: „Лучче мені було тебе, брате, У турецькій у бусурменській великій неволі Тебе доглядати,
215)	За дев'ять літ у вічі не видали". Став середуліший брат за стіл сідати. Гірко плакать і ридати, Дрібні слізози проливати; Став він своєму отцю-неньці	240)	А чим мені, брате, між своїм народом У своїм безсріді смертю постраждати" ¹⁷⁾ .
220)	Усю правду казати: „Що в одному ми полку бували,	242)	

„Кіевская Старина“, 1902, IV, с. 317.

Н. Бѣгство трёх братьев из Азова¹⁾.

5)	Ой то не пилі то пилили, Не тумани вставали,— Як із землі турецької, Із ²⁾ віри бесурменської З города Азіва, з тяжкої неволі три братики втікали.	40)	Коні за струмени бере, хопае, Дрібними слезами обливає, Словами промовляє: Братики ¹⁰⁾ мої рідненky, Голубоньки ¹¹⁾ сивенький,
10)	Ой, два кінами, третій піший пішеница, Як би той чужий чуженица. За кінними братами біжить він пубудігае. Об сирі коріння, об білі каміння, Білі ніжки свої козацьки посікає ³⁾ , Кровью слідуди заливає, Ой ⁴⁾ до кінних братів добігає, Коней за струмени хопає, Слезами поливає, Словами промовляє:	45)	Не хочете ви мене з собою брати ¹²⁾ .— Назад коней завертайте, Із піхвов гости шабельки виймайте, Мені з пліч голівоньку здаймайте, Тіло мое порубайте, У чистом полі поховайте, Звіру да птиці, Туркам на поталу не подайте.
15)	Братики моі рідненky, Як голубоньки, сивенький, Станьте,—конів попасите, Мене обіждите, Із собою візмите, До городів християнских, хоч мало ⁵⁾ , підвізите. Ти брати ти зачували. Словами ⁶⁾ промовляли:	50)	Ти брати ти зачували, Назад коней завертали, Словами промовляли: Братику май ¹³⁾ милий, Голубоньку сивий,
20)	Братику ти наш рідний, Як голубоньку, сивий! Гей ⁷⁾ ; ми і сами не втечемо І тебе не візмемо. Буде з города Азіва погоня вставати, Тебе, братику, минати ⁸⁾ .	55)	Що це ти кажеш, Наше сердце ножем мов ¹⁴⁾ пробиваєш. Руки наши на тебе не здімуться, І шабельки на дванадцять частей розсиплються.
25)	Будуть в тиранах да в байраках На спочинках минати, А нас будуть кінних догоняти, Стріляти, рубати, Або жівцем в гіршу неволю завертати. Ти промовляли, Оttіль побігали ⁹⁾ :	60)	І душа наша гріхом до віку вічного не відкупиться.
30)	Найменьший братець піший піхотинець За кінними братами угояє,	65)	З роду, братики ¹⁵⁾ , сёго нечували, Щоб рідною кровью шабли промивали, Або гострим спісом оброшені брали. —Прошу же вас, братця ¹⁶⁾ ,
35)		Хотя ж ви мене одно милосердіє майтє: Будете в терни да в байраки в'їзжати, В заплі тернове вірховиття стинайтє, На дорогу покидайте:	
		А нехай же я буду знати ¹⁷⁾ , Куди за вами кінними братами тікати. Уже два кінни козаки В терни да в байраки в'їзжали;	
		Середуліший братець милосердіє має,— В заплі тернове верховиття стинає, На дорогу покидає, Найменьшому брату признакомує:	

¹⁵⁾ Пропущено рядок: Сталі вони своїх синів у дом зазивати. ¹⁶⁾ В чорн. помилка: у вічі не видали.
¹⁷⁾ Вказано варіант: у своїх участках.

¹⁾ Правопис затримано той, що в оригіналі, тільки викинено ъ, інших змін не рішились ми робити, щоб не порушити несвідомо точності запису. *Варіації Пархоменка при співі:* ²⁾ Да із. ³⁾ свої білі ніжки. ⁴⁾ Пропущено. ⁵⁾ мало що підвізите. ⁶⁾ На брата словами. ⁷⁾ Гей та. ⁸⁾ будить пішого минати. ⁹⁾ поїїжали. ¹⁰⁾ Ой, братиць. ¹¹⁾ Як голубоньки. ¹²⁾ Прошу же вас хотіть одно милосердіє майтє.—Не хочете ви мене з собою брати. ¹³⁾ Ти наш. ¹⁴⁾ Мов ножем. ¹⁵⁾ Із роду, братиць. ¹⁶⁾ Ряд. 64—65: Ой братиць мої мылы—Як голубоньки сивы—Не хочете ви мене стріляти-рубати—Прошу же вас, братця—Хоча ж одно милосердіє майтє ¹⁷⁾ У городи християнськи до отця до матери до роду втікати.

	А нехай же і він буде знати, Куди за нами до отця, до матери, до роду ¹⁸⁾ втікати.	140)	На дороги росхильни, Червону да жовту китайку знаходити, Бере в руки, хопає, Дрібнимі слезами обливає, До сердця козацького молодецького прикладає, Словами промовляє: Не дурно сяя китайка по шляху вальяє, А, відно, моих братів живих на світі не має, Відно з Азіва велика погоня вставала, Мене ³⁴⁾ в тернах да в байраках на спочинках минала,
80)	З тернів да з байраків віїжають ¹⁹⁾ , На полівку вабігають, На степи виїжки, На шляхи широки, На дороги росхильни.	145)	А моих братів ³⁵⁾ догоняла, На три штуки ³⁶⁾ рубала, Чи живих ³⁷⁾ у гіршу неволю завертала!
85)	Тоді середульший братець велике мілосердіє має, До старшого словами промовляє: Що ти, брат, знаєш, — давай ми з себе сині жупани скидати,	150)	Ой, як би міг би я знати, Чи моих братів постріляно, чи порубано ³⁸⁾ , Чи живих ³⁷⁾ у руки забрато,— Гей! — да пішов би я по степах блукати, Тіла козацького молодецького ізнаходити, В чистом полі поховати, Звіру да птіці на поталу не подати.
90)	Найменьшему брату признакув составляти: А нехай же і він буде знати, Куди за нами кінними братами ²⁰⁾ тікати. Старший братець из горда словами промовляє:	155)	Біжить он подібгає, Аж тільки своїх братів слідбучки забачає. Побила ³⁹⁾ козакув в полі Разом три недолі: Перва недоля — безвідде, Друга недоля — безхлібье,
95)	Що мині за вдобство свое турецьке добро на шматки рвати, Ta по шляху розкидати, Найменьшему брату признакув составляти?	160)	А треття — буйний вітер із ніжек вальяє. До Савур-могили дохождає, На Савур-могилі безпечно oddихать легає, Із неба води й погоди дев'ятого дня дожидає. Що туда до його вовки сироманьці дохождали, Орли чорнокрильці налетали, У головках сідали, Хотіли заздеголя живота темни похорони од- правляти.
100)	Він і жив і здоров буде, Так без всяких признакув до дому ²¹⁾ прибуде. Середульший братець велике мілосердіє має, У себе червону та жовту китайку видірає, На дорогу стеле, постилає, Найменьшему брату признакув составляє:	165)	Він на їх соглядає, Словами промовляє: Вовки-сироманці, Орли-сизокрильці ⁴⁰⁾ , Гості мої мили, Мало-немного обіждите,
105)	Нехай ²²⁾ же він буде знати, Куди за нами ²³⁾ до отця, до матери, до роду втікати!	170)	Покіль ⁴¹⁾ душа з тілом розлучитьца. Тоді будете до мене нахождати, Тіло мое живковати, Жовту кість по балкам разношати, По-під зеленними яворками ховати, Камишами укривати.
110)	Тоді ж то середульший братець мілосердіє мав, До старшого брата словами промовляє: Тут, брате, води погожі, травы хороши, Очерети вдобрні ²⁴⁾ , Станьмо, — конів попасимо, Мало-немного ²⁵⁾ обіждимо,	175)	От ногами не пуйде і руками не вуйзьме, Ясно очима на небо не взгляне. Він ⁴²⁾ на небо соглядає, Словами промовляє: Голова моя ⁴²⁾ козацька,
115)	Чи не прайде до нас пішій піхотинець? Старший братець із горда словами промовляє: Чи еще тобі турецька каторга не увірилася, Сира сириця в руки не в'їдалася. Ото, як будеш найменьшого брата побужи- дати ²⁶⁾ ,	180)	Голова моя ⁴²⁾ молодецька! Ти пробувала в землях турецьких, В вірах бесурменських ⁴³⁾ ! Девять ден у устах хліба-соли не маю, На безвідді ⁴⁴⁾ погибаю.
120)	Буде з города Азіва велика погоня вставати, Його буде пішого на спочинках мінati ²⁷⁾ , А нас буде кінних догонати, На три штуки рубати, Або живцем у гіршу неволю завертати.	185)	Тож не хмари наступали ⁴⁵⁾ , Не дрібні дощи накрапали, Як душа козацька, молодецька Із ⁴⁶⁾ тілом разлучилася.
125)	Найменьшій братець, пішій піхотинець ²⁸⁾ , У терни ²⁹⁾ да в байраки убігає, Тернове верховіття ізнаходдає, Бере в руки, хопає, Дрібнимі слезами обливає, До сердця козацького молодецького приклада- дає ³⁰⁾ :	190)	Що тоді ⁴⁷⁾ до його вовки-сироманьці Біле тіло живковали, [дохождали, Орли чорнокрильці налітали, У головках сідали,
130)	Ой тут же мої ³¹⁾ братики проїжжали, Велике на мене мілосердіє мали, Міні на дорогу признакув покидали ³²⁾ . Біжити він побудбігає,	195)	
135)	Із тернуов да з байраків, із мелюсів вибігає, На полівку збігає: Нема на тернів, не байраків Да не яких признаків,— Тілько поле леліє, На йому трава зеленіє..	200)	

¹⁸⁾ Куды за нами кінными братами втікати. ¹⁹⁾ На Савур-могилу в'їжають. ²⁰⁾ До роду ²¹⁾ I сам у го-
роды христіанські прибуле. ²²⁾ А нехай ²³⁾ За кінными братами до роду утікати ²⁴⁾ Удобны ²⁵⁾ Наймень-
шого брата підохдьмо ²⁶⁾ вийдати. ²⁷⁾ В тернах та в байраках мінati. ²⁸⁾ Гей найменьший... пішеница.
²⁹⁾ Уже в терни. ³⁰⁾ прикладає, словами промовляє. ³¹⁾ Moi два ³²⁾ Признаку мені составляли — А нехай буде
знати — Куды за ними до роду втікати ³³⁾ подібгає — Ой на полівку вбігає. ³⁴⁾ Мене пішого ³⁵⁾ А їх кінних
³⁶⁾ стріляла-рубала ³⁷⁾ живцем ³⁸⁾ братів порубано, чи моих братів постріляно ³⁹⁾ Да побыла ⁴⁰⁾ Арлы-черно-
крильци. ⁴¹⁾ Покуль. ⁴²⁾ Голова ж ты. ⁴³⁾ Додано: А прыйшлося на безхлібьи на безвідді погибати. ⁴⁴⁾ На без-
відді, на безслідді. ⁴⁵⁾ Дод.: Не буйни вітри повівали. ⁴⁶⁾ Із грішним. ⁴⁷⁾ туди.

На чорні кудрі наступали,
З-під лоба кари очі висмікали;
205) А ще зозулі налітали,
У головах сідали,
Як рідни сестри, коковали;
А ще дрібна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло⁴⁸⁾ обірала;
210) Вовки сироманьці нахождали,
Жовту кістку по балкам разношали,
По-під зеленими яворками ховали,
Камішами укривали,
Жалібненською квілили-проквиляли:
215) То ж вони⁴⁹⁾ темний похорон отправляли.
Уже два кінни козаки
До річки Самарки стали вибігати⁵⁰⁾,
Стала іх темна нічка обійтати.
220) Тоді ж то старший братець словами промовляє:
Отут води погожі і трави хороши.
Очерети удобни й могили високи.
Станьмо, коні попасимо,
225) Покіль сонце обігріє,
Чи не прибуде до нас наш піший піхотинець⁵¹⁾.
Тепер я на його велике милосердіє маю.
Усю добич із себе скидаю,
Його между коней хватаю,
230) —Було, братець⁵²⁾, тоді хватать, як я казав,
А тепер уже девят ден хліб-сіль йів,—
Досі на світі немає.
Коній пустопаш попускали,
Кульбахи під себе⁵³⁾ слали,
235) Ружжа по комищах ховали,
Безпечно отихатъ полягали,
Святої зарі дожидали.
Як став божий світ⁵⁴⁾ освітати,
Стали козаки на коній сідати,
Через річку Самарку⁵⁵⁾ у землі християнські
240) пройіжати.

Старший⁵⁶⁾ братець промовляє словами:
Як будемо, брате, до дому⁴⁴⁾, доотця, до матері
дохаждати,
Як будем ім правду казати?
Будем ми ім правду казати,
Дак будуть нас отець-мати
До віку вічного проклинати.
А будемо ми перед йими лгати,
То буде нас Бог відомо і невідомо карати.
А⁵⁷⁾ так, брат, скажемо: не у одного пана про-
бували,
Не один хліб-сіль йіли;
Ночного доби з тяжкої неволі втікали.
Дак ми до його⁵⁸⁾ зайіжали:
Увставай, братець, з нами,—казали,—з тяжкої
неволі втікати⁵⁹⁾.
Дак він нам, будто, так сказав:
Утекайте ви, братця,
А я буду тут оставаться,
Чи не буду лучшого щастя і долі собі мати.
Старий отець-мати помруть,
Дак будем на полу грунти-худобу паювати,
Не буде треттій меж нами мішати.
Те промовляли,
Воттіль пойіжали.
То ж не орлі чернокрильці заклекотали,
Як їх Турки, яничари з-за могил напали,
Постріляли, порубали,
Коній здобичу назад завертали.
Полягла двох козаків голова вище річки
245) Самарки,
А треття у Савур-могили⁶⁰⁾.
А слава сяє⁶¹⁾,—не умре і не поляже
Отнині і до віка;
Даруй, Боже, вам, господа,
Всім слушащим на многая літа⁶²⁾.

М. Сперанський, с. 4.

О. „Про Озівських братів“ („про піхотинця“).

1. Гей, у святу неділеньку	4 + 4	На коні возьміте,	6
То рано-пораненько.	3 + 4	А хоч мало верст підвезіте!“	5 + 4
Гей, то не чорні хмари насту-			
пали,			
5) Не дробні дощі накрапали,			
Гей, то не сиві тумани й уста-			
вали,—			
Як три брати з турецької,			
Бусурменської, тяжкої неволі,			
Із города Озова утікали.	4 + 3 + 4		
3. Ой, то два брати кінних,			
10) А третій брат менчий, піхоти-			
нець,			
· За кінними братами й уганяє,			
За стремена хватає,			
До братів рече, слова промовляє.			
4. Ой, то рече, слова промовляє,			
15) Братами називає:			
„Ой, брати рідненські,			
Голубоньки сивенські,			
Та станьте ви, хоч мало підо-			
ждіте!	4 + 3 + 4		
5. Гей, хоч мало підождіте,	4 + 4		
20) Мене міждо себе	6		
		8. Ой, то старший худо дбає,	4 + 4
		До середуцього коня повертає	6 + 6
		І худо слово промовляє:	
		„Чи маєм ми ожидати,	
		То буде за нами турецька, бу-	
		сурменська,	
		А тяжка неволя вгнанти,	
		Наше тіло сікти та рубати.	4 + 6
		40) 9. Ой, то наше тіло сіктита рубати,	6 + 6
		Або будуть у тяжку неволю	4 + 6

⁴⁸⁾ Біло тіло. ⁴⁹⁾ вони козацький молодецький. ⁵⁰⁾ добігати. ⁵¹⁾ пешаходець. ⁵²⁾ брат. ⁵³⁾ Під головы клади. ⁵⁴⁾ у полі світ. ⁵⁵⁾ Самарку переїжджати—У городы християнські утікати. ⁵⁶⁾ Ой тоді ж то старший. ⁵⁷⁾ А хиба. ⁵⁸⁾ До його будьто. ⁵⁹⁾ казали.—У городы християнські до роду утікати. ⁶⁰⁾ Что такое „Савуръ-могила“ п'євец точно не знаєт: „Гора, чи що, близко Запорожжю; кажуть, из-за порогами“, как ему сказал какой-то его знакомый Яворський. Прим. Сперанського. ⁶¹⁾ сяя ⁶²⁾ р. 269—70: Даруй, Боже, мыру хрещеному на многая літа.

- Конем завертати, 6 95) На біле камінє
То лучше нам брата свого мен-
чого 4 + 7
Та по вік у вічі не забачати. 6 + 5
45) 10. Гей, то вже нам брата свого мен-
чого
По вік у вічі не вбачати.
Чи маєм ми те хазяйство 4 + 4
На три часті розділяти,— 4 + 4
Будем на двох розділяти, 4 + 4
50) У двох паювати, 6 105) А все братів кінних доганяє. 6 + 1
А батькові-матері неправду ви-
являти.
11. Гей, то будем батькові й матері
Неправду, виявляти,
Гей, то будем ми казати:
55) Хоча ми вмісті пробували, 5 + 4
Одному цареві присягали, 6 + 4
Ми-жного менчого брата
А за д'єв'ять років не забачали". 6 + 5
12. Ой, то середуший брат
60) А ще добре дбає,
До старшого словами промовляє,
Ласкаве слово промовляє,
Сльозами проливає:
„Ой, брате рідненький,
65) Голубочку сивенький!
Як то нам батькові неправду
виявляти?!"
13. Ой, то дарую тобі, брате, 5 + 4
І мою часть поживати,— 4 + 4
А я не буду свого брата | най-
менчого
70) А в чужій чужині покидати". 6 + 4
14. Ой, то бігли вни день не два,
Не три, не чотири;
Як стали до лісів добігати,—
Гей, то став середуший брат
75) Словами промовляти, 3 + 4
Сльозами проливати: 3 + 4
„Ой брате рідненький,
Голубоньку сивенький!
Тут луки великі 6
80) І трави зелені, 6
Станьмо ми, коні попасімо! 3 + 6
15. Гей, то станьмо ми, коні | по-
пасімо,
Свого менчого брата,
Пішого піхотинця | підождімо!"
85) Гей, то старший брат худо дбає,
До середущого словами промо-
вляє,
Ta із-за плеча нагайкою крає.
16. „Гей, чи маєм ми його ожидати, 5 + 6
То будем ми врем'я теряти,—
90) Лучше будем поскоріше 4 + 4
А з сих градов й утікати". 4 + 4
17. Ой, то менчий брат, піший піхо-
тинець, 5 + 6
За кінними братами вганяє,
Гей, на сирое корінє,
- На ноги пробиває,
Кров сліди заливає,
Пісок рани засипає,
А все братів кінних доганяє.
- 100) 18. Гей, міждо кінних братів й убігає,
За стремена хватает,
До братів рече, слова промовляє:
19. „Гей, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Чи маєте мене покидати,—
To лучше мені з плеч голову
здійміте,
Гей, мое тіло християнське
В сиру землю поховайте, 4 + 4
І птиці на поталу не подайте!"
110) 20. Ей, став брат ставати | на Са-
марці, 6 + 4
До брата словами промовляє: 6 + 4
„Ой, брате рідненький,
Голубоньку, сивенький!
Тож моя рука не здійметься,
І меч мій не осмілиться!
Як то братові менчому
А з пліч голову здіймати,
А в сиру землю тіло ховати
І птиці на поталу не дати—
120) To лучше нам умісті всім трем
помірати!"
21. Гей, то середуший брат усе
добре дбає.
Верхове древо ламає,
А найменчому брату,
Пішому піхотинцю,
125) На прикмету покидає. 4 + 4
22. Гей, як стали у ліси убігати,
Не стало верхового дерева ламати:
Гей, то з тернів віти стинає,
А найменчому брату,
А пішому піхотинцеві,
На прикмету покидає. 4 + 4
130) 23. Як не стало дерева ламати, 4 + 6
Ані тернів находити, 4 + 4
To став на собі | білий каптан об-
ривати,
А найменчому брату,
Пішому піхотинцеві,
На прикмету покидати. 4 + 4
24. Ей, то китаєві штани | на собі має,
Так то обриває,
А менчому брату,
Пішому піхотинцеві,
На прикмету покидає. 4 + 4
135) 25. Як стали до Савур-могили | до-
бігати,
На Савур-могилу ісхождати,
Гей, то став середуший брат
Словами промовляти,
Сльозами проливати:
„Ей, то тут то степи великі
І трави зелені:

150)	Станьмо ми, козацькі коні по-
пасімо,
Сами оддихнімо,
А свого менчого брата
На послідній дорозі підождімо!“	4 + 3 + 4	205)	34. А вам, орли сизокрилі,
Моєю кров'ю запивати...
Та не було тут ні людини,
Ні близької сусідини,
Та ні брата, ні сестри,
Ні отця, ні ненъки,
Ні вірної дружини,
Щоб мое тіло прибрati, 5 + 3
210) 35. Гей, то тільки вазуля сива сі-
дала,
Та та кувала, общебетала,
Отцеві й матері (всего не нака-
зала або в саду на... наказала).	4 + 4
5 + 4
5 + 4
4 + 4
155)	26. Ой, то став середущий [старший] брат
Словами промовляти:
„Чи маєм ми ожидати,
То будем урем'я теряти;
А будем додому приїжджати,—
Батькові-матері будем неправду
виявляти“.		215)	36. Ей, у саду кувала, щебетала,
Батькові-матері про їх сина спо-
гадала.	5 + 4
160)	160) 27. Гей, то менчий брат, пішний пі-
хотинець, 5 + 6
За кінними братами вгняє,
Як став на Савур-могилу добігати,
На Савур-могилу ісхождає,
На сонце поглядає:		220)	37. Як стали старші сини
Додому приїжджати,
Як став старший син
У дом ухождати,
Батькові-матері неправду вияв-
ляти:	
165)	165) „Гей, і сонце високо
І дом далеко,
Та вітер повіває,—
Мене, бідного козака,
А з білих ніг валяє.		225)	38. „Хотяй ми, отець та мати,
Одному цареві присягали, 6 + 4
Так не в одному місті пробу-
вали,
А менчого брата,
Пішого піхотинця,
А за дев'ять років не заба-
чали“.	
170)	170) 28. Гей, то мабуть в-останнє оддихаю,
Та буду спочивати,
Бо вже перве безхліб'я,
Друге безвідде,
А трете бездорожа.		230)	39. Гей, то середущий син
У дом ухождає,
Батькові й матері правду ви-
являє,
Сльозами проливає:
„Гей, хотяй ми, отець та моя
мати,	
175)	175) 29. Бо вже дев'яті сутки,
Як я хліб поїдав,
Гей, то дев'яті сутки,
Як я воду пивав;
Ой, мабуть уже не буду одди-
хати.	4 + 4	235)	Одному цареві присягали,
То ми вмісті бували
А в плін попали,
А з города, із Озова,
Із пліну й утікали.	
180)	180) На могилі помірати...“	4 + 4	240)	40. Ой, із города, з Озова,
Із пліну втікали,
Ми-ж свого брата менчого,
А пішого піхотинця,
А по тій дорозі покидали“. 6 + 4	
185)	30. Ой, як став спочивати,
Та стали з чужої сторони
Орли налітати,
Ей, то на кучері сідають,
А з-під лоба очі винімають... 6 + 4		245)	41. Став отець та мати
Словами промовляти, 3 + 4
Сльозами проливати, 3 + 4
Своїх синів клясти-прокли-
нати:	3 + 4
3 + 4
4 + 6
190)	31. Ей, вовки-сіроманці набігають,
У вічі заглядають...
Ей, то став словами промовляти,
Сльозами проливати,
Вовків-сіроманців братами нази-
вати:	6 + 4	42. „Гей, то бодай то ви щастя-до-
лі не мали,
Як ви свого брата
А менчого, ще й найменчого,
А по тій дорозі покидали!“ 6 + 4		
195)	32. „Ой, орли сизокрилі,
Брати рідненькі!
Вовки-сіроманці, підождіте, 6 + 4
Поки моя душа з тілом розлу-
читься!“ 4 + 4 + 4		250) 43. Стали старшого сина
З подвір'я засилати,
А менчого сина поминати.		
200)	195) 33. Як став Господа милосерного
умоляти,
Та став молитви сотворяти:
„Гей, та прийми мою, Господи,
душу!
А вам, вовки-сіроманці 4 + 4
Мое тіло пожирати 4 + 4
І кости в куцах розносити, 5 + 4
В сиру землю загрібати... 4 + 4				

- Гей, створи то йому, Господи,
вічню пам'ять,
А всім слухаючим головам
255) На многая літа!
44. Ой, то став старший син
Словами промовляти, 3 + 4
- Сльозами проливати: 3 + 4
„Ей, то лучше було, брате | най-
менчий,
260) А з тобою вмісті помірати...“ 6 + 4
- Ф. Колесса, I, с. 157.

P. „Про піхотинця“ (фрагмент).

1. Ой, не тёмній тумані то налягали,
Та не дрібній дішки | ой накралали,— 5+3+5
5) Тó три браті з турéцької землі,
З бусурмénської неври
Утікали, й утікали. 4+4
2. О, два брати то на коніх,
Tréтий піший-піхотинець;
Своїх братів він доганяє,
Міждо коні й убігає,
10) За стремéна їх хватáе,
Сізими голубáми називає:
„О, браті мої рідненьки,
Голубчики сизеньки!
Станьте ви, коні попасіте,
- 15) Менé, менчого брата,
Пшого піхотинця, обождіте!
О, хоч на свої коні молодéцькій,
Добрій, козацькій возьміте,
Та одную мілю верт подvezіте!
- 20) 4. А хóч мое козацько-молодецьке тіло
Врагам на поталу не пустіть!“
5. О, два брати скоро з неволі й утікали,
З города й Азова,
Із турéцької віри, 7
- 25) 25) З бусурмénської віри 7
26) Утікали, й утікали. 4+4
- Ф. Колесса, I, с. 177.

P. „Про піхотинця“ (фрагмент).

1. Ой! ой, то не пíли пíліли,
О, то не тумані й уставáли,— 6+4
5) Ой, то три браті з землі турéцької,
З віри бусурменської,
З тяжкої неволі утікали. 6+4
2. Ой, два конніх, третій пíший пішеніця, 4+4+4
Як чужáя чужениця:
Ото за конними й угáняє, 6+4
За стремéна хватáе,
10) Та до їх словами промовляє:
„Ой! братчики мої рóдні,
Голубоньки-ж сýві!
Станьте собі, коні попасіте,
- 15) Наймénчого брата,
Пшого піхотинчика, обождіте,
Хоч на коні та возьміте,
В христіáнській городá подvezіте! 4+4
4. Otto, брати, то я буду знати,
Кудý то з землі турéцької, 4+6
20) 3 віри бусурменської,
З тяжкої неволі
В христіáнській городá
До отця, до нéньки прибувати. 6+4
5. А не хóчете на коні й узýти,— 5+6
25) 3 пліч головоньку ізнімáйте!“ 5+4
- Ф. Колесса, I, с. 178.

C.

- Е полем, полем чигринським, битим шляхом калейнським
А тогда то утекав полчок мал-невеличок.
Да три братики радненьки, галубчики си-
веньки, тавариши-же сердешни.
Два братики конная каинаница, а треті брат
пам'їда їми пíшиша пешаница,
5) Да так, єк чужая чуженица.
А він бежить-пудбегає, сльозна плаче-
ридає, стиха словами прамавляє.
„Ой братики маї радненьки, галубчики си-
веньки, товариши-ж сердешни,
Да станьте коней ви паласіте, мене, мен-
шаго брата, зажд'те¹⁾,
И с сабою на коні вазьм'те і по повмилі
в гарада християнски да ацца-матери-же
пудвез'те.
10) Або мині, меншаму брату галівку с плéч-
же єк галку знім'те,
Да не падайте-же Туркам безбожним мене
на паталу“.
А старши брат невелике всердіє має,

- гойстру шаблю винімає, на тавмак на-
кладає
Да свайму меншаму брату голаву стинає.
А середильши брат велике всердіє має,
15) Голою рукою за м'яч хватает:
„М'яч твая не азьми, рука твая не зніме,
Хоч м'яч твая йзъме, то рука твая не зніме,
Душа наша грехув не скупить.“
Таді середильши брат велике всердіє має,
20) Сльозна плаче-ридає, стиха словами пра-
мавляє:
„Братіку мій радненьки, галубчику си-
веньки, таваришу сердешни:
Єк будем ми в гарада християнськи при-
бувати,
Єку ми будем аццу-матери правду казати
Аб свайму меншаму брату?“
25) А середильши брат каже:
„А таку ми будем аццу-матери правду
казати,
Шо не в адного Турчина ми бували,
Не адну хлеб-силь-уживали.

¹⁾ Ще тут дифтонгічний звук іе. Характеристику його див. в описі О. Курило, Фонетичні та деякі мор-
фологічні особливості говірки с. Хоробричів, Київ, 1924, с. 16—20.

- Дак ми адін аднаму-же й не знаємо.
- 30) Да не нумо ми коней папасать,
Да не нум-же его абжидатъ.
І не нум ми его ис сабою на коні брати
Да д ацца-матери прибувать,—
А будем милучче в терни да байраки
в'єжджати,
- 35) Тернам да байракам верхи стинати
Да свайму меншаму брату на прикмету-
же пакидати“.
- А в'єжджали ани в терни да байраки
Да в трейті казацкі маладецки признаки.
Тернам да байракам верхи стинали,
- 40) Свайму меншаму брату на прикмету-же
й пакидали.
Виїжджали вани с тернів да з байракав
Вибегали вани на степа Самарськи на
паля Муравськи,
Не стало им не тернів не байракав
Не трейтіх маладецких-же признакав.
- 45) А середільши брат велике всердіс має,
Чирвону китайку на собі париває
Да свайму брату меншаму на прикмету-
же пакидає.
А тегда менши брат бежить-пудбегає
Убега в'їн у терни да в байраки,
- 50) Да в трейті казацки признаки.
Вибега в'їн на степа Самарськи, на паля
Муравськи,
Да не стало єму не тернів, не байракав,
Не трейтіх казацких признакав.
А в'їн-же бежить в'їн пудбегає, чирвону
китайку знахаждає
- 55) Єк серденьку прикладає, горка плаче-
ридає,
Стиха словами прамавляє:
Ах братіки маї радненьки, голубчики си-
венъки, тавариши-же сердешни
Чи вас парубана, чи вас пасъчена
Єкби я вас мог изнахаждати,
- 60) Да мог-би вас хотъ па калѣна у сиру
землю схаранити
А ще таго-ж то казак не знає,
Шо его в полі при битїй дарозі три па-
годі спаткає:
- Перва пагода— бесхлѣб’є,
А друга пагода— безвїддѣ
- 65) А третя пагода— казацк-же маладецк-
же безгалів’є.
А ще в'їн бежить-пудбегає,
Пудбега в'їн да Савур-магили:
„Ах ти Савур-магила, да будж-же ти минь
на чужий старані атец-мати радіма“.
Як сеє казак згаварив, так барске избаєв:
70) Нагами не пїйде, руками не зніме, га-
лави-же завсім не зведе.
Сизаперли арли налетали,
Твар єго зневажали.
А в'їн ще непишен бував, да свої біли
руки в кармани пасилав, да без міри по-
раху набираєв да без міри в пуштон на-
кладав,
Да сваїм гостям нев'єрним гастинца-же
пасилав:
- 75) „Гості-ж маї нев'єрніе, арли сизаперліе,
Тогда ви будете налетати, буде знизу
з Нистра в'єтер павивати,
І буде чорна (вар. синя) хмара наступати
І буде дрібен дорщик накрапати.
І тагда мая душа с т'єлом прашене буде
мати“.
- 80) Як сеє казак згаварив
Так з Нистра в'єтер павиває
Синя хмара наступає, дрібен дорщик
накрапає
Тогда сизаперли арли налетали, на куд-
ли єму наступали, з лоба кари очи ви-
тягали, твар єго казацку, маладецку зне-
важали.
Т'єло єго християнське да кості па чи-
стому полю растаскали.
- 85) А сиє два братіки радненьки, голубчики
сивенъки, тавариши сердешніе,
Прибегали вани да р'єчки Салтанки, да
криники Валганки.
Там їх парубана, там їх пасъчена,
І велики скарби з їх пабрата,
І всѣм тром слава і держава
- 90) В'єжняя (вічна) паметь¹⁾.
Запис О. Курило від С. Панченка.

Т. Дума про трьох братів Озовських¹⁾.

Ой із города из Озова утікав мал пол-
чок, бул невеличок²⁾.
Єк було собі три братіки родненьки,
голубчики сивенъки, товарищи
сердечні³⁾
То два братіки кінная конаница, треті
брать п'їша пешаница, да так-же
єк чужая чужаница

Шо ти два братіки їдуть-поїжджають, а
менши (вар. трейті) брат бежить-
пудбігає, стиха словами промовляє⁴⁾:
5) „Братіки мої родненьки, голубчики си-
венъки, товариши сердечні,
Станьте й коней попасіте, мене, меншого
брата, зождіте, да с собою⁵⁾
на коні возьміте,

¹⁾ Неоднакові фонетичні форми одного слова—не помилка: так проказував співець О. К. ¹⁾ Сей-же текст записала і Л. Шевченко під час побуту П. Кулика в Київі в листопаді 1926 р.; ріжниці між записами дуже невеликі; подаємо їх тут як варіант Т₁. ²⁾ Т₁; Із города, із Озова був полчик, мал невеличок. ³⁾ Подані тут незвичні форми пояснью книжним впливом: кобзареві інколи поводир його читав думи з книги Д. Ревуцького: Українські думи і пісні історичні (примітка О. Курило). ⁴⁾ Мабуть замість: ізгорда, кобзар пояснює: із сердя, сердито (прим. О. К.). ⁵⁾ Т₁; і с собою.

- У города у християнськи мене хоть по
помилі (по милості, прим. О. К.)
мене-ж⁶⁾ пудvezіте“.
Тогда то старши брат ізгора⁷⁾ промовляє:
„Нашо ми будем коней попасати, свого
меншого брата ждати.
- 10) Сами (вар. лучче) ми будем удвох у городі⁸⁾ християнськи прибувати
Да напол будем худобу пайовати
Й а трейтию чась поміждо собою.
Середильши брат стиха словами про-
мовляє (вар. одвічає⁹⁾):
„Ходж-же ми сами будем в города хри-
стиянськи прибувати
(вар. Ходж-же ми сами будем прибувати)
15) Да напол худобу будем пайовати,
То до в'їку в'їшного ми не будем-же мати,
Еку ми оцу правду, матери будем казати?“
„Не в одній Турецькі пробували,
Не один хліб-соль уживали,
20) Да не знаєм один об одному, де хто дівся“.
Тогда то менши брат бежить-пудбігає,
Стиха словами промовляє:
„Братіки мої родненьки, голубчики си-
венъки, товариши сердечні,
Станьте, коней попасіте, мене меншого
брата зождіте¹⁰⁾
25) І с собою на коні возьміте¹¹⁾,
В города в християнськи мене хоть по
помилі пудvezіте;
А коли головку мині іс пліч ек галку
ізніміте,
Да не подайте-ж мене Туркам безбожним
мене на поталу“.
Тогда то старши брат іспуд правого
бока м'їч вимає,
30) Середильши брат голою рукою за м'їч
хватає
Да ще стиха словами промовляє¹²⁾:
„М'їч твоя не возьмі і рука твоя не здимі,
А ходж-же (вар. А хоч) м'їч твоя вїзьме
і рука твоя здиме,
То до в'їку в'їшного наша душа греху¹³⁾
не скупицца.
35) Лучче-ж ми будем юхати-поїжджати,
Тернам да бар'якам¹⁴⁾ (байракам; це сос-
ницька форма, О.К.) будем верхи стинати
Да своїму меншому брату будем на при-
мету покидати“.
- Виїжджали вони на стіпá Самарськи,
на поля Муравськи,
Не стало їм не тирнов, не бар'яков, не
трейтих козацких-же молодецких-же
признаков.
- 40) (Тогда то) середильши брат велике усер-
дів має,
На собі чирвону китайку пориває
Да меншому брату на прикмету¹⁵⁾ ему
покидає.
А менши брат бежить-пудбігає,
Чирвону китайку знаходить,
45) Да к щирому своїму серцу прикладає,
Стиха словами промовляє¹⁶⁾:
„Братіки мої родненьки, голубчики си-
венъки, товариши сердечні,
Да чи вас постреляли, чи вас порубали,
чи в катержну роботу побрали?
Шо мог-би я вас изнаходити,
50) То в сиру землю (у вар. додано хоть)
по коліна мог-би склонити“.
А вїн козак уп субі не знає¹⁷⁾,
Шо його в чистим (зам. чистим, О. К.)
полі троє й нещастів споткає.
Первое нещасте бесхліб'є, друге безвіддє,
а третє козацке-же молодецке-же
безголів'є.
І виходить вїн на чисте поле ик Савур-
могилі¹⁸⁾:
55) „Савур-могила, Савур, буд-же мині при
непрасний (зам. непрасний, О. К.)
годині отець ек мать¹⁹⁾ родніє²⁰⁾“.
Ек вїн сеє зговорив, так²¹⁾ баздер добри
учинив,
Ногами не пїйде, руками не здийме, го-
лови козацкої молодецкої вїн уже
пїйдниме.
Тогда то сизоп'єрли орли налетали, на
чорніє йому кудли наступали да
з лоба глаза²²⁾ винімали.
А козак непишен бивав²³⁾, згора уставав
да безм'їру в пістони²⁴⁾ пороху
покладав,
- 60) Да гостям своїм нев'їрним гостинец-же
вїн їм слав²⁵⁾:
„Орли ви мої сизоп'єрли, гости ви мої
нев'їрни.
Тоді (вар. Тогда) ви будете приле-
тати

⁶⁾ Т₁: по-помилі до отца й матери, мене в города християнські підвезіте. ⁷⁾ Т₁: старши брат середуль-
шому із гора. ⁸⁾ Т₁: Будем сами в города. ⁹⁾ Рядки 13–18 в Т₁:

Середульши брат на старшого брата промовляє
Братіку муй родненький, голубчику сивенъкий, товаришу сердечний
Хоч-же ми сами будемо прибувати, як ми отцу матери
Да такую будем правду казати: не в одній Турецькі пробували.

¹⁰⁾ Т₁: брата с собою возьміте. ¹¹⁾ Рядки 25–28 Т₁:

А не дайте Турку безбожнику мене на поталу
А коли... головку менєї ісплєч, як галку ізнеміте

¹²⁾ Т₁: додано: Братіку муй родненьки, голубчику сивенъки, товаришу сердечни. ¹³⁾ Т₁: гереху. ¹⁴⁾ Т₁: бар'я-
ком верхи. ¹⁵⁾ Т₁: приміту покидає. ¹⁶⁾ Т₁: Да ще стиха... ¹⁷⁾ Т₁: А козак. ¹⁸⁾ Т₁: Доходить вїн до Савур мого-
гили. ¹⁹⁾ Т₁: Савур, Савур ти Савур могила. ²⁰⁾ Т₁: як отець і мать. ²¹⁾ Т₁: дик. ²²⁾ На мое запитання, чому
„глаза“, а не очі, кобзар відповів: „глаза краще, очі некрасиво“. О. К. ²³⁾ Т₁: да з гора. ²⁴⁾ Т₁: да в пістони
без міру. ²⁵⁾ Т₁: гостинець слав.

(вар. налетати), єк моя грішна душа ис тілом буде прощеніє мати²⁶⁾.
Изнизу из Нистра стиха в'їтер повиває, дробен дорщик накрапає²⁷⁾, синя й хмара наступає.
Тоді (вар. Тогда) грішна²⁸⁾ душа козацька молодецька ис тілом прощено-
не-ж вона має.
65) Тогда (Йа) ти два братики їдуть-поеж-
джають Доїжджають вони до криници Салтанки, до річки Валганки.
Тогда то середильши брат велике всер-
діє має,
На старшого брата стиха словами про-
мовляє²⁹⁾: „Братіку мій родненьки, голубчику си-
веньки, товаришу сердечни,
70) Станьмо, коней попасімо, свого меншого
брата изождімо³⁰⁾,

(запис 12 липня 1924 р.)

1. А в городі Зазбі
там жила баба Лазоба:
Ана жила-праживала,
трох синуов мала,
Дай на вайну
виправляла.
2-а. Дак два браття | то мали по киниці
А третій брат | піша-пішаниця.

(запис 26 серпня 1924 р.)

1. (так, як і в записі 12 липня 1924 р.,
але далі—замість 2-а нижче наведений рядок 2-б і далі).

С собою на коні возьмімо, в городи в християнськи (їого) по помилі його пудvezімо, Та не подаймо брата свого Туркам без- божним на поталу.

(А) вони оп собі ничего не знають³¹⁾, Шо їх позаду³²⁾ турецка погоня³³⁾ здо- ганяє,

- 75) Тогда то їх постреляли и порубали, б'юю сирицю назад руки пов'я- зали, синім аксаментом-же глаза вже засипали³⁴⁾.

Шо ти два братики померло коло річки Валганки, коло криници Салтанки³⁵⁾, У тяжкий неволі.

А менши брат помер у чистим полі на Савур-могилі

- 79) I всіх превославних християн много льєт у світі їм прожити³⁶⁾.

Запис О. Курило від П. Кулика.

У.

- 2-б. Дак стáрши й пудстáрши сини
мáли тай по канýді
А менший брат—
піша-пішаниця.

3. То менший брат—
за старшими вгандя,
за стремена хватает,
до ножок їм припадает,
старших братов сваїх вмоляє:
4. «Брати маї раднéньки,—
галубкі сивéньки,
Станьте ви коні попасіте,
а мене на коні вазьміте».

(Більш він не знає).

Запис Б. Луговського від Г. Костюченка.

X. Побъгъ трехъ братьевъ изъ Азова.

(Слова і речення, додані Срезневським з вар. Б, означені розбитим шрифтом, слова, змінені зовсім довільно, означені курсивом).

Ой тоды то не сиві тумани вставали, то зъ города Азова три брата зъ тяжкою неволі Турецькою втікали. То брати старшій рідні, обідва кінні, а найменшій брат пішай піхотою за кінними братами уганяє, на сырі корінья, на білі каміння ніжки свои Козацькій посіває, кровлю сліди заливає, до кіннихъ братівъ у ганяє, за стремена хватает, дрібними слезами обливає; словами промовляє:

— Брать мои старшій, ріднєнкій! Прошу я васъ, хочь трішке надождите, коні свои Козацькій попасіте, мене, найменшого брата мажъ себе на коні возвимте, до города Хрестянського хочь мало підвезіте, не хай-же я буду знати, куды въ городи Хрестянські до отца до матки дохожати! Прошу я васъ, брати мои старшій, хоча мене на коней возьмите, хочь мину зъ плечь голову здіймите, въ чистому полі тіло Козацьке склоніте, птиці й звірю на поталу не пустите.

То старшій брат тое зачуває, до найменшого брата словами примовляє:

— Брать наш, найменшій, ріднєнкій! Рука наша не здійметься, сердце не зосмілиться. Булатна шабля не йме тебе, найменшого брата рубати, лучше будемо, брате, тернами та байраками гуляти, будемо тобі верховітъ у тернівъ стинати, будемо тобі на признаки на шляху покидати.

²⁶⁾ Т₁: моя буде душа грешна іс тілом прощення мати. ²⁷⁾ Т₁: дощик покрапає. ²⁸⁾ Т₁: Тоді душа.

²⁹⁾ Т₁: брат на старшого брата стиха словами промовляє. ³⁰⁾ Т₁: Меншого брата свого заждімо. ³¹⁾ Т₁: об собі не знають. ³²⁾ Т₁: іззаду. ³³⁾ Спершу сказано „погода“, а коли я спіталася, чом „погода“, мабуть треба „погоня“, кобзар відповів: „Можна й погоня“, а вже вдруге й сам співав „погоня“. О. К. ³⁴⁾ Т₁: порубали, назад руки. ³⁵⁾ Т₁: коло криници Салтанки, а річки Валганки, у тяжкуй неволі. ³⁶⁾ Т₁: Усього поддергіть усіх православних християн много літа їм прожити.

То бýгли тû браты не день, не два, не три й не чéтыре, а найменьшого пýшного брата на Азовському степу покидали; а якъ стали съ тернîвъ, зъ байракîвъ выбýгати, и того й сéго найменьшому брату на признаки покидати. То середульшій братъ старшому брату словами промовляє:

— Брате мîй старшій, рýдненській, прошу я тебе: тутъ травы зеленî, воды здоровî, очереты удобнî! Станьмо хочь мало не много коней свои попасîмо, свого пýшного брата хочь трохе надождîмо, на коней возьмîмо, въ города Хрестьянські хочь мало надвезîмо. Нехай-же нашъ найменьшій братъ буде знати, куды въ города Хрестьянські до отця до матки дохожати.

То старшій братъ до середульшого брата¹⁾ словами промовляє:

— Брате мîй середульшій рýдненській! якъ будемо²⁾ свого брата пýшного наджидати, то буде за нами зъ города Азова велика погонь уганяти, буде нась кїнныхъ братîвъ доганяти, буде насть на три штуки рубати; або буде нась въ гýршу неволю живъмъ завертати, а нашого найменьшого пýшного брата буде въ тернахъ, въ байракахъ на спочинкахъ минати,—то мы свого брата пýшного незвеземо, и сами зъ Азовською Тирецькою неволи не втчемо.

То той середульшій братъ добре дбає, одинъ на собî капитанъ має, та зъ пíдь того жовтî та чёрнî киты выдирає, свому найменьшому братові по шляху покидає. Тодî бýгъ той найменьшій братъ не день, не два, не три й не чéтыре,—ставъ зъ тернîвъ, зъ байракîвъ выбýгати, ставъ жовтî та чёрнî китыцъ зъ пíдь капитана знахожати. Въ руки хватает, дрібними слезами обливає, словами промовляє:

— Ой не дурно моихъ братîвъ китыцъ по шляху валияться! Певно, моихъ братîвъ обоихъ на свítî не має Певно, за ними зъ города Азова погонь уганяла, моихъ кїнныхъ братîвъ доганяла, на три штуки рубала; або їхъ ще въ гýршу неволю живъмъ завертала; а мене пýшного у тернахъ та байракахъ на спочинку минала. Коли-бъ минї Богъ помгъ хоча їхъ тýло не живое у степу знахожати, могъ бы я їхъ тýло Козацьке у степу поховати, птицî ї звîрю на поталу не подати. Ой, годи-жъ минї за кїнными братами уганити; часть минї Козацькимъ ногамъ пильгу дати.

Що одно безводье, а друге безхлîбье, а третье буйный вýтеръ въ полî повâває, бáдного Козака зъ ногъ валияє. Ставъ тодî найменьшій братъ пýшний свою Козацьку голову склоняти! Стали тодî сизокрылî орлы налîtати, на чёрні кудри наступати, зъ лоба очи выдирати. То вîнъ добре дбає, до сизокрылîхъ орлîвъ³⁾ словами промовляє:

— Ой вы, орлî сизокрылî, вы, гости не любû й не милî! Изождите хочь мало не много; якъ буде душа зъ тýломъ разлучатися, тодî будете налîtати, зъ лоба очи выдирати.

Тодî ще й дрібна птиця налîtала, коло жовтої кости тýло обдирала. Ще ї золули⁴⁾ налîtали, у головахъ сїдали, якъ рýдні сестры куковали. Ще ї вовки сїроманий нахожали, жовту кость по балкахъ, по тернахъ розношали, жалобненько квилили, проквилили. То-жъ вони усї Козацькій похоронъ одправили.

Стали кїнній браты до городівъ Хрестьянськихъ дохожати, стала къ їхъ сердцямъ велика туга налягати. То середульшій братъ до старшого брата словами промовляє:

— Братику мîй старшій рýдненській! Не дурно къ нашимъ сердцямъ велика туга налягає: певно нашого брата меньшого⁵⁾ на свítî не має. Якъ будемо, брате до свого отця й до матери дохожати; якъ будуть вони нась пытати, то що, брате рýдний, станемо казати?

То старшій братъ до середульшого промовляє:

— Скажемо: мы не въ одного Пана въ неволї бували, ночных поры зъ неволи втїкали, єго сонногр будили, не збудили; та тамъ єго у неволї зоставили.

То середульшій братъ тое зачуває, до старшого брата словами промовляє:

— Якъ не будемъ отцю и матери правды казати: то буде нась отцевська ї материнська молитва карати.

Тодî старшій браты у лîсахъ Самарськи зайлїжали, по надъ рýчкою Самарью опочивку себî мали, коней попасали. Въ той часъ безбожныи бусурманы набýгали, та ї тýхъ двухъ братîвъ пýмали, у кайданы заковали, на степу розъїзжали; а після тýло Козацьке карбовали, у чистому полî роскидали, головы на сабли вздїмали, та глумозали.

Оть-жъ то, Панове, хоча ї легли, полегли головы трехъ братîвъ; та слава їхъ не помре мîжъ Царями, мîжъ Панами, міжъ православными Хрестянами.

Дай, Боже, міру Царському, міру Хрестьянському, всімъ здравіє на многа лїта. Аминь.

Запорожская Старина, I, с. 94.

У. Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова.

(стрічки і слова, змінені Максимовичем свободно, не взяті з основних варіантів Б і В, означені курсивом).

Ізъ города изъ Азова не великии туманы встáвали.

(рядок 1В)

Три брати рôдненськихъ зъ тâжкои неволї
втїкали.

15)

Два кїнныхъ; трéтій пýшний за ними пôдбýгáе, (3В)

На сырé корéнь, на бýле камéнь, (7, 8В)

5) Нôжки свои козацькі посткáде, крóвью слéды за-
ливáе, (9,10В)

До кїнныхъ братòвъ доббýгáе, словами промовляє.

20)

(11В + 5В) «Стáньте вы, братця! коней попасите, менé пô-

дождите, (6,7В)

Зъ собою вôзьмите, до городóвъ хрестьянськихъ

пôдвезѣте». (8,9В)

10) То середульшій тее зачувавъ, старшого пýтавъ;

25)

(10,11В) «Чи щé-жъ тобѣ не далáся тâжкая неволя знати?..

(13В)

Якъ бýдемъ мы братá дожидати, (14Б)

Бýде нась погонь доганяти, бýде нась стреляти,
рубати, (15,16Б)

Абó въ тâжкої роботѣ бýдемъ пропадати». (17Б)

«Коли-жъ менé, братця, не хóчете ждати— (18Б)

Ставъ мénьшій промовляти— (19Б)

То прошú васъ, братця: на праўу стóрону звертайте, (20Б)

Шáблî изъ пôхвѣ винїмáйте, тýло моé порубайте, (21,22Б)

Въ чистомъ степу поховайте, (23Б)

Звéрю да птиць на поталу не дáйте!» (24Б)

То середульшій тее зачувавъ, (25Б)

Словами промовлять: (26Б)

«Сёгб, брате, изъ-рôду нїгдé не чували, (27Б)

Шобъ рôдною крóвью шáблî обмывали, (28Б)

Абó гостримъ спісомъ опрощёне бráли!» (29Б)

«Коли-жъ не хóчете, братця, мене рубати, (30Б)

То пропшú васъ, братця, якъ бýдете до байракôвъ прибувати, (31Б)

Терновий вéтки въ заполье рубайте, (32Б)

¹⁾ Вар. В «Къ середульшему». ²⁾ Вар. В «будем». ³⁾ Вар. В «Къ...» ⁴⁾ Маб. зозулі. ⁵⁾ Пропущено «живого».

30)	Менѣ признáку покидáйте!» То вжé два казакі въ байракѣ въѣзжáе; Середу́льшій братъ мілосéрдіе мае:	(33Б) (34Б) (35Б)	70)	Тогдú ще й дрѣбна птица налѣтала, Коло жьвотої костї тѣло оббýрала. Вовки-съроманыцї набѣгали, тѣло козацкѣ рвали,	(95Б) (96Б) (72,73Б)
35)	Верховѣтъя у тернѣвъ этинае, Мéньшому брату примѣту покидáе. А якъ стáли на Мурáвськї шляхѣ выѣзжати, Нѣчѣмъ єму признаковъ покидати;	(37Б) (38Б) (39Б)	75)	По тѣрнахъ, по бáлкахъ жьвоту кость жваковали, Жалбнѣнко квилили, проквилили: То жъ вони козацкїи похороны одправили!	(72,73Б) (102Б) (103Б)
40)	Вонъ червону китайку зъ-подъ жупана выдирае, По шляху розкидае, мéньшому брату примѣту зо- ставляе. (41,42Б) То якъ стáвъ пѣшеходецъ зъ тернѣвъ выходити, Ставъ червону китайку находити:	(40Б) (41Б) (42Б) (43Б)	80)	Дѣ-ся взялася сїза зозуленка, } (75,76Б) Въ голбахъ сїдала, жалобно кувала; } Якъ сестра брати, або мати сына оплакала. (77Б) Стали кїни брати до городовъ хрестянскїхъ дохожати, (104Б)	(72,73Б) (102Б) (103Б) (104Б)
45)	У руки хватаете, дробными слёзами обливаете. (68Б) «Не-дурно, промовляе, червона китайка по шляху валяе, (45,46Б) Мабуть мойхъ братовъ на свѣтѣ немае!.. (47Б) Мабуть за ними зъ города Азова погоня встаета,	(44Б) (45Б) (46Б) (47Б)	85)	Стала къ ихъ сердцамъ велика тута налягати. (105Б) То середу́льшій братъ до старшого брати словами промовляе: (106Б) «Не-дурно къ нашнимъ сердцамъ велика тута наля- гае: (108Б)	(105Б) (106Б) (108Б)
50)	Мене въ тернахъ на спочивъ минала, (49Б) Братовъ моихъ доганяла, стрелала, руబала! (50Б) Колибъ менѣ Богъ (51Б) Милосердый помогъ (52Б) Тѣло козацкѣ находити, (53Б) Въ чистомъ степу хоронити!» (54Б)		90)	Якъ будемо ¹⁾ , брате, до ²⁾ отця й матерї прибувати ³⁾ (110Б) Якъ будуть вони насъ пытали, то що ³⁾ станемо казати?» (111,112Б)	(110Б) (111,112Б)
55)	Що однó безвѣдье, друге безхлѣбье, Третье буйный вѣтеръ въ полѣ повѣваете, } (82Б) Бѣдного козака зъ ногъ валяе... (83Б) «Ой го-жъ менѣ за кїнными братами уганити.		95)	To старший братъ тее зачуваете, До середу́льшого словами промовляе: «Скажемъ ⁴⁾ : не въ одного пана въ неволь бували,	(114Б)
60)	Часъ менѣ козацкимъ ногамъ польгу дати!» (81Б) То тее промовлявъ, до Саворъ-могилы прибувавъ,	(55,56Б)	95)	Нѣчної добы зъ неволь втѣкали, (115Б) Его сїнного будили не збудили, (116Б) Тамъ ёго въ неволь ѹ зостановили! (117Б)	(115Б) (116Б) (117Б)
65)	Подъ Саворъ-могилу спочивавъ. (58Б) Въ той часъ сїзы орлы налѣтали, (59Б) Пильно въ очи козаковъ заглядали. (60Б) Козакъ тее забачае, (61Б) Словами промовля: (62Б) «Орлы сизо-пѣры, (63Б) Гостї мой мілъ! (64Б) Пропшу я васъ тогдї налѣтати, (65Б) Зъ лобу бчї менѣ высмыкати, (66Б)		100)	To середу́льшій братъ тее зачуваете, До старшого брати словами промовляе: «Якъ не будемъ отцю й матерї праївы казати,	(118Б) (119Б) (120Б)
70)	Якъ не буду я свѣта Божого видати..» (67Б) То тее промовлявъ, (68Б) За часъ, за годину мілосердому Богу душу oddаїть. (69Б) Тогдї орлы налѣтали, зъ лобу очи высмыкали (70,71Б)		102)	To буде насъ отцевска й материнска молитва карati». (121Б) Тодї старший братъ на поля Самарскї выѣз- жаютъ, (78Б) Надъ рѣчкою Самарською опочивку собѣ мають,	(121Б) (78Б) (79Б)
				Kоней попасають. (80Б) Въ той часъ бежбожныи бусурманы набѣгали— (81Б) И тѣхъ двухъ братовъ порубали, (82Б) Тѣло козацкѣ карбовали, (83Б) Въ чистомъ полѣ розкидали, (84Б) Головы на шаблї вѣдаймали, дово глуомовали! (85—86Б)	(80Б) (81Б) (82Б) (83Б) (84Б) (85—86Б)

Максимович, Сборникъ, 1834, с. 9.

Z. Про трох братів Озівських.

I.

5)	Ой то не пили пилили, Не туманій уставали, Як із землї Турецкої, Да з віри бусурменської,	(1Ж) (2Ж) (1Д) (2Д)	20)	Нехай же я буду знати ¹⁾ Куди въ городи християнскї До отця до матери дохождати ²⁾ .	(21Ж) (22Ж) (23Ж)
10)	Із города із Озіва з тяжкої неволі Три братики втїкали.	(3Ж) (4Ж)	25)	I ті брати тее заували, Словами промовляли:	(191) (201)
15)	Два кїнних, третій піший пішеница, Як-би той чужий чуженица, За кїнними бїжит-пїдбїгає.	(5Ж) (6Ж) (9Д)		«Ой, братику наш менший, милий, Як голубонько сивий! Ой та ми сами не втечемо	(25Ж) (26Ж) (27Ж)
	На сире коріння, на біле каміння	(4У)		I тебе не ввеземо: Бо із города Озіва буде погоня вставати,	(28Ж) (29Ж)
	Нїжки свої козацкї посїкає, кровью сліди заливає, (5У)			Тебе пішого на тернах та в байраках ми- нати, (29Д)	
	До кїнних братів добігає, (11В)		30)	A нас кїнних буде доганяти, Стріляти-рубати,	(30Д) (33Ж)
	За стремена хватаете, (12Д)			Або живих в полон завертати.	(34Ж)
	Словами промовляє: (13Д)			А як ⁵⁾ жив-здоров будеш,	(58Д)
	«Станьте ви, братця! коней попасите, мене подо- ждите, (7У)			Сам у землю християнську увїдеш».	(59Д)
	З собою візьмите, до городів християнскїх хої мало пїдвезіте (8У)		35)	I тес промовляли, Відгіль побігали.	(27I) (28I)
				А меньший брат, піша пішеница, } За кїнними братами вгнане,	(29I)

¹⁾ Пропущено «мы» ²⁾ Пропущено «свою» ³⁾ Пропущено «братае рїдний» ⁴⁾ Пропущено «мы». ⁵⁾ Пропущено «ти».

40)	Коні за стремéна хватае, І словами промовляє, Слізми обливае: «Братіки мої ріднéнkyi, Голубоньки сивéнkyi!	(30I) (31I) (32I) (33I) (34I) (16У) (36Д) (37Д) (38Д) (39Д) (20У) (40Д) (22У) (38I) (39I) (40I) (41I) (42I) (43I) (44I) (45I) (46I) (25У) (26У) (27У) (28У) (29У) (30У) (31У) (32У) (33У) (34У) (35У) (95I) (96I) (97I)	105)	До став же брат старший згорда словами промовляти: (82Д) «Чи подобенство, брате, щоб я свое добре турецьке на шматки драв, (83Д) Брату меншому на призначку давав? (84Д) Як він жив-健康发展 буде, (85Д) Так сам у землі християнські, без наших признаїв'я усіх прибуде». (86Д) До брат середульший милосердие має, (87Д) Із свого жупана червону та жовту китайку видирае, (88Д)
45)	Коли ж мене, братця, не хочете ждати, Хоч одно ж ви милосердие майте: Назад коней завертайте, Із піхов шаблі виймайте, Міні ¹) з пліч голову здіймайте, Тіло мое порубайте, В чистім полю поховайте, Звіру та птиці на поталу не дайте!»	(16У) (36Д) (37Д) (38Д) (39Д) (20У) (40Д) (22У) (38I)	110)	По шляху стеле-покладає. Меншому брату <i>прикмету зоставляє</i> . (90Д) To середульший брат старшому брату словами промовляє: (40В) «Брате мій старший, ріднéнkyi прошу я тебе: (41,42В) Тут трави зелені, води здорові, очереті удобні; (42,43В) Станьмо хоч мало немного коні свої попасімо, (44В) Свого пішого брата хоч трохи подождімо, (45В) На коней возьмімо, (46В) В городи християнські хоч мало надвезімо. (47В) Нехай же наш найменший брат буде знати, (48В) Куди в городи християнські до отця до матки дохаждати». (49В)
50)	І ²) ті браті тее зачували, Словами промовляли: «Братіку мілій, Голубоньку сивий! Щó ти кажеш?	(38I) (39I) (40I) (41I) (42I)	115)	To старшій брат до середульшого брата словами промовляє: (50В) «Чи ще ж тобі катерга турецька не ввірилася, (83Ж) Сирица у руки не въїдалася? (84Ж) Як будемо свого брата пішого наджидати, (52В) To буде за нами з города Озіва велика погонь уганити, (53В)
55)	Мов наше серде ножем пробиваєш! Що наши мечі на тебе не здіймуться, На дванадцять частей розлетяться, І наша душа гріхів до віку не відкупиться.	(43I) (44I) (45I) (46I)	120)	Буде нас кінних братів доганяти, (54В) Буде нас на три штуки рубати, (55В) Або буде нас в гіршу неволю жевцем завертати, (56В)
60)	Щоб рідною кровью шаблі обмивали, Або гострим списом оправченне брали». «Коли ж не хочете, братця, мене рубати, To прошу вас, братця, як будете до байраків прибувати,	(26У) (27У) (28У) (29У)	125)	A нашого найменьшого пішого брата (57В) Буде в тернах, в байраках на спочинках миналих; (58В) To mi свого брата пішого не ввеземо, (59В) A самій з Озівської турецької неволі не втечимо». (60В)
65)	Тернові вітки в запіллі рубайте, Мині призначку покидайте!»	(30У) (31У)		VI.
70)	То вже два козаки в байраки вїжжає; Середульший брат милосердие має: Верховіття у тернів зтинає, Меншому брату приміту покидає.	(32У) (33У) (34У) (35У)		
75)	Отоді ю то до Савур-могили добігали, На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали, Свого найменшого брата, пішу пішаницю, піджидали.	(95I) (96I) (97I)		
	II.			
80)	А меншій брат, піша пішаниця, } До тернів до байраків добігає. }	(98I)		
85)	І тернове віття, верхи у руки бере-хапає, До серця козацького прикладає, Слізми обливає: «Сюди мої два брати кінні пробігали, Тернові віття, верхи стинаяли	(99I) (100I) (101I) (102I) (103I)		
90)	I мині, найменшому брату, пішій } пішаниці, } На призначку покидали, }	(104I)		
95)	Щоб знат я з тяжкóї неволі В землю християнську, До батька, до матері, до роду утікати».	(105I) (106I) (107I)	135)	To як став пішеходець із тернів виходить, (38У) Став червону китайку нахдити: (39У) У руки хватає, дрібними слізами обливає. (40У) «Не дурно, промовляє, червона китайка по шляху валає: (41У)
100)	Те промовляє, Віттіля побігає, Із байраків, із мелюсів вибігає. Нема ні тернів, ни байраків, Ніжких познаків. I тілько поле ліліє, На єму трава зелені.	(108I) (109I) (110I) (93Д) (94Д) (112I) (113I)	140)	Мабуть, моїх братів на світі немає... (42У) Мабуть, за ними з города Озіва погоня вставала, (43У) Мене в тернах на спочиві минала, (44У) Братів моїх доганяла, стреляла, рубала! (45У) Колиб я мог знати, (112Ж) Чи моїх братів постріляно, (113Ж) Чи їх порубано, (114Ж) Чи їх живих у руки забрано; (115Ж) Ей, до пішов би я по тернах, по байраках блукати, (116Ж)
	III.			
	To став же брат старший та середульший на по- лівку ізбігати (74Д)		145)	Tila kozacьkого-molodetsьkого shukati, (117Ж) Da tilo kozacьke-molodetsьke (118Ж) U chistim poli poxovati. (119Ж) Zviri-ptici na potalu ne podati». (120Ж) Na shlyakh Myravskiy vibigaе, (114I)
	На степі високі, на великі дороги росхідні, — (92Д)		150)	P tilok svoikh bratov troshki ridnixh slidi za- bachae. (131I)
	Не стало тернів та байраків рубати, (76Д)			Ta pobilo ych menishogo brata в poli (135I)
	Меншому брату прикмету покидати;			Tri nedoli: (136I)
	До став же брат середульший до старшого про- мовляти: (77Д)			Що одно—безвідде, друге—безхліб'є (50У)
	«Нум брате, ми з себе зелені жупанії скидати, (78Д)			Trete—буйний вітер в полі повіває, (51У)
	Червону та жовту китайку видирати, (79Д)			
	Пішому брату меншому, прикмету покладати: (80Д)			
	Нехай він бідний знає, куди за нами, кінними, тікати». (81Д)			

¹) Пропущено «брату меншому, пішому-піхотинцю». ²) Мабуть помилка «А», так в вар. I.

	Бідного козака з ніг валиє...	(54У)	210)	Тут могили велики, Трава хороша І вода погожа;	(156Д)
155)	До Осавур-могили прибуває, На Осавур-могилу зіхожає,	(113Д)			(157Д)
	Там собі безпечно девятої дня спочивок має, (115Д)				(158Д)
	Девятої дня із неба води-погоди виждає. (116Д)				(159Д)
	Мало-немного спочивав, (117Д)		215)	Поки сонце обітре ³⁾ :	(160Д)
160)	Ажъ ось до єго вбвці-сирохманці нахождали, (118Д)			Чи не прибуде ік нам наш піший-шіхотинець. (161Д)	
	Орли-чорнокрильці налітали, (119Д)			Тоді на єго велике усердие маю, (162Д)	
	В головках сідали,— (120Д)			Усьо добіч скідаю, (163Д)	
	Хотіли заздалегоді живота темний похорон од- правляти. (121Д)	220)		Їго, пішого, міжко коні хватаю». (164Д)	
	Тоді він іх забачає, } (122Д)			«Було б тоді, брате, як я казав, хватати! (165Д)	
165)	Словами промовляє: } (123Д)			Тепер девятирій день минув, (166Д)	
	«Вовці-сирохманці, орли-чорнокрильці, (124Д)			Як хліб-сіль Ів, (167Д)	
	Гости мої мілі! (125Д)			Воду пив, (168Д)	
	Хоть мало-немного обождіте, (126Д)		Досі й на світі немає». (169Д)		
170)	Поки козацька душа з тілом розлучиться. (127Д)		225)	Тоді вони коней пустопаш попускали, (170Д)	
	Тоді будете міні з лоба чорні очі висмикати, (128Д)			Кульбакі під себе послали,. (171Д)	
	Біле тіло коло жовтої кості обібрать <i>Попід зеленими яворами ховати</i> І комишами вкривати». (129Д)			Ружжа по комишах поховали, (172Д)	
	Мало-немножко спочивав... (130Д)			Безпечно спати поляти, (173Д)	
175)	От, руками не візьме, (131Д)			Світової зорі дожидали. (174Д)	
	Ногами не пійде (132Д)		230)	Став Божий світ світати, (175Д)	
	І ясно очима на небо не згляне... (133Д)			Стали вони на коні сідати, (176Д)	
	На небо взирає, (134Д)			Через річку Самарку у християнські землі ути- кати,— (177Д)	
	Тяжко віздихає: (135Д)			Став брат старший до середульшого промовляти: (178Д)	
180)	«Голово моя козацька, Голово моя молодецька!	(136Д)	235)	«Як ми будем, братіку, до отця до матки прибу- вати, (179Д)	
	Бувала ти у землях Турецьких, (137Д)			Як ми їм будем повідати? (180Д)	
	У вірах бусурменських, (138Д)			Будем ми, брате, по правді казати,— (181Д)	
	А тепер припало на безвідді, на безхлібі поги- бати. (139Д)			Буде нас отець-мати проклинати; (182Д)	
185)	Девятирій день хліба в устах не маю, (140Д)			А будемо ми перед отцем, перед маткою олгати,— (183Д)	
	На безвідді, на безхлібі погибаю!, (141Д)			Так буде нас Господь милосердний і видимо, їй невидимо карати. (184Д)	
	Тут тес промовляє,—і не чорна хмара <i>налітала</i> , (142Д)	240)		А хиба, брате, так іскажемо: (185Д)	
	Не буйни вітри вінули, (143Д)			Що не в одного пана пробували, (186Д)	
	Як душа козацька - молодецька з тілом розлуча- лася. (144Д)			Не одну неволю мали, (187Д)	
190)	Тоді вовці-сирохманці нахождали, (145Д)			І ночної добі з тяжкої неволі втікали, (188Д)	
	Біле тіло козацьке жваковали ¹⁾ , (146Д)			Так ми й до єго забігали: (189Д)	
	I орли-чорнокрильці налітали, (147Д)			«Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої неволі втікати!» (190Д)	
	В головках сідали, (148Д)				
195)	На чорні кучери наступали, (164Д)		245)	Либоно-то він так ісказав: (191Д)	
	Із під лоба очі <i>висмикали</i> , (146Ж)			«Тікайте ж ви, братці, (192Д)	
	Тоді ще й дрібна птиця налітала, (64У)			А я буду тут оставаться: (193Д)	
	Коло жовтої кости тіло обірала. (73У)			Чи не буду собі лучшого щастя-долі мати». (194Д)	
	Іще її зозулі налітали, у головах сідали, (97,98Б)			А буде отець-мати помірати (195Д)	
	Як рідини сестри куквали. (99Б)			I будем грунт-худобу на дві часті паювати, (196Д)	
200)	Іще її вовки сіромані нахождали, (100Б)			І третє меж нами не буде мішати». (197Д)	
	Жовту кость по балках, по теринах разношали, (101Б)				
	По-під зеленими яворами ховали, І комишами ²⁾ вкривали. (152Ж)	255)			
	Жалобенсько квілили-проквиляли: (102Б)				
205)	Тож вони козацький похорон одправляли. (103Б)				
	V.				
	А ще стали два старші брати до річки Самарки прибігати, (152Д)				
	Стала іх темна нічка обійтати; (153Д)				
	Став брат старший до середульшого промо- вляти: (154Д)				
	«Станьмо, братіку, тута, коні попасімо: (155Д)				
		260)	Тут тес промовляли, (198Д)		
		261)	І не сизі орли заклекотали, (199Д)		
			Як їх турки-яниченьки із-за могили напали,— (200Д)		
			Постреляли, порубали, (201Д)		
			Коні з здобиччю назад у город, у Туреччину поза- вертали. (202Д)		
			Полягла двох братів голова вище річки Самарки, (203Д)		
			Третя у Осаур-могили. (204Д)		
			А слава не вмре, не поляже (205Д)		
			Однині до віка; (206Д)		
			А вам на многая літа! (207Д)		

Куліш, Історія Возсоєднення, I, с.334.

1) Слово «жваковали» в вар. Б (рядок 44) і в вар. У (рядок 72). 2) Пропущено «жовті кости». 3) Перепечаты-
вала думу эту изъ моего сборника, издатели «Историческихъ Пѣсенъ Малорусского Народа», поправили слово обі-
тре, вообразя, что въ немъ сдѣлана опечатка. Они напечатали въ своемъ изданіи обігріє. Нѣть, обітре значить
обвітре; но двѣ согласные губныя не позволяютъ украинская фонетика произнести, и потому кобзарь Архипъ
Никоненко пѣлъ такъ, какъ у меня напечатано. Я у него спросиль: «Що вонъ таке, Архипе, обітре? Ми тамъ по-
городахъ останній розумъ губимо». (Я долженъ былъ такъ говоритъ, желая быть любезнимъ по-народному: народъ го-
ворить: 'у городъ—по грбши, а въ село—по розумъ'). Архипъ отвѣчаль: «Се, якъ вітромъ перѣйде підъ часъ исходу
сонця, отъ сонце и обітре». Прим. Куліша (Потебня поясняє—обутріє).

11. ТРИ БРАТИ САМАРСЬКІ.

Під сим заголовком—«Три брата самарські»—записана ся дума в рукописі Повѣстей малороссійскихъ, які видрукував Житецький. Далі сю думу записано ще п'ять разів, отже маємо її в 6-и варіантах:

І. Варіант А—Повѣсти, у Житецького: «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», с. 205; ріжниці між сим текстом і текстом, що був у Драгоманова—«копію Маслова», та тими уривками, що друкував Костомаров в «Історії козачества», зазначено в примітках.

Варіант Б—Костомаров, Історія Козачества въ памятникахъ южно-русского народного пѣсенного творчества, с. 759. Текст записав Костомаров в 1840 р., мабуть на Харківщині.

Варіант В—Сборникъ украинскихъ пѣсенъ издаваемый М. Максимовичемъ, 1849, с. 17. Запис невідомого походження, про нього в передмові.

Варіант Г—А. Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни, Київъ, 1854, с. 437; текст записав він сам від кобзаря в Зіньківськім повіті на Полтавщині.

Варіант Г—Украинськи записи П. Мартиновича, с. 23. Текст записано від кобзаря І. Крюковського 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці.

Варіант Д—Ф. Колесса, Мельодії українських народних дум, с. 1, текст записаний від М. Кравченка з Сорочинець Миргородського повіту на Полтавщині.

Варіант Х—Грінченко, Думи кобзарські, Черніговъ, 1897, с. 61.

ІІ. Дума про Самарських братів не вважаючи на записані 6 варіантів дуже загадкова. Тільки два тексти мають докладне означення, де і від кого вони записані, се вар. Г і Д з Лохвиці і з Миргородського повіту. Вар. Г, означений приблизно, але він має сліди редакційних поправок, напр. оте «небесному царю», що віddaє церковно-колядковим стилем і в думі незвичайне. Так само поправлений розуміється і вар. В. Якби не «Повѣсти», яких не беремо під сумнів що до їх автентичності, і не уривки Костомарова, то сю думу трéба-б було вважати непевною.

Варіант В—представляє подію описану в сїй думі в моралізаторськім освітленню—як кару за непослух батькам: брати в своїм побожнім міркуванню приймають навіть вирази інших дум на сю популярну тему як Олексій Попович, Буря на Чорному морі, Коновченко і Отаман Матяш. Подібно і в вар. Г. Натомість найстарший варіант А і варіант Б зовсім не мають натяку на таку мораль і представляють тип думи-скарги на степове «безвіддя і бездоріжжя», що в більш чистім виді виступає в Утечі братів з Азова і у Хведорі Безрідні.

Варіант Г цікавий слідами впливу Самійла Кішки, якого Крюковський теж співав (порівн. вар. Г ряд. 12—14 в номенклатурі братів). Очевидно Крюковському не доводилось часто співати сю думу і тому вона виявляє впливи ріжних дум.

Варіант Д, Кравченка, очевидно являється кобзарським переспівом варіанту Х, що його Кравченко мусив почути з книжки. Варіант Х зложений з цілого варіанту В і з кінця (ряд. 45—54) вар. А— себ-то в ньому сполучені закінчення ріжних типів: моралістичне з В і епічне з А. Варіант Д поза своїми додатками і прикрасами зовсім відповідає схемі варіанту Х.

Що до своєї територіальної приналежності ся дума досить невиразна. Вар. В, що репрезентує моралістичну редакцію, записаний невідомо де і коли. Варіант Б, судячи з деяких інших записів Костомарова з 1840 рр., повинен походити з Харківщини. Варіант Г, Г і Д всі походять з Полтавщини. Походження подібного до них варіанту А не відоме. В інших випадках ми вважали можливим

думати, що «Пов'єсти малороссійськія» були записані в середині Полтавщини (на Миргородчині), дума-ж про Самарських братів ані не підтверджує, ані не захитує сього здогаду.

ІІІ. Література сеї невиразної думи невелика. Максимович друкуючи (с. 17) вважав її метою морально-релігійну думку, висловлену устами меншого брата, і тому порівнював її з думою з «Чорноморською бурею». Він вказував також, що коло Василькова, під Переяславом і на пограничних запорозьких землях існують групи могил, що називаються «три брати» і можуть мати звязок з цею думою. Він цитує опис запорозьких земель 1764 р. А. Порохні, де є така відомість: «потому називаються три брати могилки, що при оныхъ, давними временами, три брата отъ нападенія татарського отбивались, съ коихъ одного убито, а двухъ живцемъ взято».

Антонович і Драгоманов, що передрукували варіант В, кладуть її думу на XVII в., бо се час, коли околиці Самарської Паланки мали вже усталені дороги, якими могли проїжджати козаки і могли подати братам ту поміч, про яку вони говорять в думі. Привід до сеї думи, на їх думку, дали три могили коло ріки Самари, де місцевість замітна своєю свіжою й буйною рослинністю. Маючи в руках лише один варіант Максимовича, друкований в «Історическихъ пѣсняхъ» (або може ще варіант Метлинського, що вийшов вже перед тим), Антонович і Драгоманов не висловлювались що до першенної котрогось з означених вище типів сеї думи: епічного чи моралістичного. Але Костомаров¹⁾ виразно висловив ту думку, що моралістична промова найменшого брата не належить до найстаршої редакції думи, яка мала дати тільки «образ страдницької смерти поранених козаків в дикім безлюднім степу: вона настигає однаково і добрих і злих». Костомаров підтримує се твердження прикладом такої-ж степової думи про Утечу братів з Азова.

Лисовський²⁾ уважав її думу пізнім твором. На їого думку, се тільки ілюстрація тої моральної ідеї, що висловилась в думах про Утечу з Азова, про Олексія Поповича (і про Бурю). «Коли ся дума і з'явилася на історичнім ґрунті, то з нього скоро не лишилось ніякої самостійної риси, яка-б говорила про колишнє існування такої історичної підстави. Мораль сеї думи зовсім тотоважна з мораллю думи про чорноморську бурю. Гріхи однакові і тут і там; в думі фігурують так само три брати, що помирають над р. Самаркою. З-поміж них, як звичайно, виділяється менший брат, що його устами співак висловлює своє навчання». «Фарби в думі бліді і дума, на його гадку, являється твором моралізуючого розуму, а не надхненого чуття». Лисовський тут очевидно говорить про вар. В; вар. А був тоді ще невідомий.

Житецький, що мав до порівнювання ті самі варіанти, що й Костомаров, уважає старшим моралістичний тип думи. Се свое переконання він мотивує тим, що дума ся повстала під впливом пісні про смерть двох братів при дорозі, яку він записав (чи йому записано) на Поділлю, і котрої він не надрукував в «Мислях». Рукопис цього запису лежить тепер перед нами³⁾, а разом з ним замітка Житецького, що погляд Костомарова, ніби ті варіанти (наші А і Б) старші від інших,—«голословний».

Однаке, мусимо завважити, за поглядом Костомарова все таки лишається та обставина, що варіант А найстарший, який ми знаємо, а Б теж записаний в досить давніх часах. Подібність з подільською піснею, здається нам, можна пояснити саме впливом пісні на вже готову думу. Пісня—твір загально народній—звичайно представляє загально приняті, ширші моральні норми; дума-ж,—твір більш корпораційний, і саме такої корпорації, що близько стояла до козацтва,—може подекуди бути вільнішою від сих норм.

¹⁾ Історія Козачества, с. 662. ²⁾ Оп'єть изученія, с. 45. ³⁾ З огляду на те, що думку Житецького про посвоячення думи з цею піснею не раз цитовано без більшіх відомостей про її пісню, користаємо з нагоди, щоб подати її тут. Запис пісні виправлений рукою Житецького, але ми передрукуюмо його в правописі оригіналу.

Ой у цолі край—могили
Та лежало два молодці¹⁾,
Постріяні, порубані—
На ранонькі спрологані²⁾.
Іденъ друг'го ся питасе:
Котра рана болезная,
— Горша рана стріляная,

— Чи тижъ тая рубана?..
Рубаная кровью зійшла;
— Стріляная—къ сердцю пройшла!..
Не шаблі насъ порубали,
Не кулі насъ постріяли:
Отцеви слези насъ скарали,
А неччини насъ спіткали!..

¹⁾ Тут пропускаємо два рядки, що, здається нам, не належать органічно до пісні:
Та обидва молоденьки
Тожъ-бо братики рідненьки;

²⁾ Житецький виправив се слово на «спромогані».

Думка Лисовського про порівнянну новість Самарських братів повторена ще у К. Арабажина в Історії рос. літератури під ред. Аничкова т. II.

І. Каманін в своїй статті про Українських богатирів козацької доби зачислив до сих богатирів і трьох братів, що помирають на р. Самарі. «Самарські брати—се козаки, що охороняють землю, що гуляють в полі і шукають герцю з кочовниками; всі вони—удальці, що шукали виходу своєї енергії в боротьбі з ворогами; як і інші удальці, вони йдуть гуляти в поле без згоди і благословення батька й матери, вони релігійно байдужі, за що їх і покарано смертю від рук ворогів»¹⁾. Каманін тої думки, що відповідь найменшого брата, як ми її маемо в варіанті А, неповна; первісно вона мусіла пояснити їх біду тим, що вони пішли в військо без благословення, подібно як в думі про Олексія Поповича. Каманін при тім не пояснив, чому саме моралістичний кінець забувся, коли звичайно моральний момент в думах переховується дуже добре.

Єрофеев²⁾ вважає сю думу «продовженням думи про трьох братів Азовських»: «велике число варіантів думи про Азовських братів показує, що народові думи ся дуже припала до вподоби». «Мораль в обох варіантах (наші В і Г) взято з думи про Олексія Поповича». Він цитує вар. А, В і Г.

Ревуцький³⁾ додає до сих помічень, що ся моральна ідея виступає також в думі про Коновченка і про бідну Вдову.

Возняк (Історія Української літератури, т. III, с. 474) як і Лисовський вважає сю думу пізнішою з огляду на її моралізаторську тенденцію, себ-то приймає думку, оперту на двох варіантах В і Г, хоч тепер нам відомі вар. А і Б, де моралізація не розвинена. Далі Возняк повторює думку Житецького про вплив пісні про порубаних братів на думу, так як ся думка висловлена в «Мислях».

Окремих праць про сю думу не було.

A. Три брата самарські.

У рѣчки Самарки,
У криницы Салтанки,
Тамъ уси поля самарски пожарами
погорѣли,
Только не горѣло два терны
дрыбненъкихъ,
5) Два байраки зелененъкихъ,
Бо тамъ подлѣ ихъ лежало три
брата рыдненъки:
То они пострѣляны,
Порубаны,
На раны смертельныя знемогали,
10) Що у ихъ раны рубаныя кровью
изошли,
А стрѣляныя до сердца пришли.
Промовитъ старшій братъ до
середульшаго словами,
Обильствъ дробными слезами⁴⁾:

Отцеві слёзи слагідненъки,
А ненъчині—то карненъки...
Колибъ ненъка про те знала!..
Вона-бъ же нась доглядала
Голубила-бъ, привітала
Хорошенько—поховала,
И дзвоники понаймала,
Якъ зузулька закувала...
Обізвався орель красний:
Я вамъ буду ненъка-мати... (мабуть
повинно бути отець-мати)

„Коли бъ ты, братику, добрѣ
дбалъ, 11
15) Що бъ ты на ноги козацкія
вставалъ, 12
2 Збанокъ⁵⁾ козацкій вруки браль, 13
3 До криницы Салтанки прихожалъ⁶⁾, 14
4 Холодной⁷⁾ води набиралъ, 15
5 Наши бъ раны козацкія смертельныя
промывалъ. 16
20) Середуншій братъ тое зачувае,
Словами промовляе: 17
6 Якъ же мини, брате, на ноги
козацкія вставати, 19
7 Що у мене ноги козацкія порубаны, 20
8 Руки козацкія пострѣляны, 21
25) Голова козацкая моя⁸⁾ побита?
Попросимо мы своего меньшого
брата, 23

Я васъ буду доглядати,
По васъ поминки справляти:
Ваши очі витягати...
Ваше тіло пожирати...
Ой ти орле краснопірий,
Зажди хвилю... час одиний!..
Нехай наша смерть хочь прийде,
Нехай душа съ тіла вийде...
Ще-жъ часъ смертний не припавъ
Орель очі витягавъ.

Руково Житецького—«записана въ Каменець-Подольской губерніи».

¹⁾ Українські богатирі козацького періоду. Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі, кн. XI, с. 65. ²⁾ Записки У. Н. Т. в К., кн. VII, с. 43. ³⁾ Українські думи та пісні історичні, с. 125. ⁴⁾ В копії Маслова—Драгоманова: слізами. ⁵⁾ В копії М.—Д. „жбанокъ“ До сього слова примітка під текстом: „Манерка солдата. Прим. записавшаго“. Ся ріжниця відзначена в статті Др. в Ж. і С. ⁶⁾ У Костомарова в цитатах тут очевидна помилка, тому не вказана чесно ріжниця. ⁷⁾ В копії Маслова—Др.: холодної. ⁸⁾ В копії М.—Др. Голова моя козацькая.

Нехай нашъ наймѣньшій братъ на ноги козацкія вставае,
У тонкіе войсковиye¹⁾ суреки
заиграе,
То будуть козаки чистымъ полемъ
гуляти,
30) Будутъ наши игры козацкія
зачувати,
Будутъ они до насъ приѣжжати,
Будемъ мы добре дбати,
Отцеви и матери въ землю христіан-
скую поклонъ передавати,
Что бъ насъ отецъ и мати добре
знали,
35) Они бъ до насъ приѣжжали,
Они бъ насъ хорошенъко поховали.
Меньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Браты мои милые,
40) Якъ голубеньки сывые!
Чи не тѣ жъ мене сабли турецки
порубали, що²⁾ и васъ?
Чи не тѣ жъ мене стрѣлки-янычарки
пострѣляли, що²⁾ и васъ?
Якъ вамъ, братця, неможно на ноги
козацкія вставати,

	Такъ же и мени.	38
24	45) Хоть я, братця ³⁾ , буду въ ⁴⁾ тонкія
суреки жалибненько играти,	39
25	То будутъ турки-янычари, безбожны
бусурманы, чистымъ полемъ	
26	гуляти,	40
	Будутъ наши игры козацкія	
27	зачувати,	41
28	Будутъ до насъ приѣжжати,	42
29	Будутъ намъ живьемъ каторгу ⁵⁾
завдавати.	43
30	50) Лучше намъ, братця, отъ тутъ въ
чистомъ поле помирати,	44
31	Отца и пани-матки и родины	
32	сердечной въ очи ⁶⁾ не видати...“	45
33	Стала черная хмора на небѣ
наступати,	46
34	Стали козаки во ⁷⁾ чистомъ поле
помирати,	47
35	Стали свои головы козацкія въ
рѣчкѣ Самаркѣ покладати...	
36	55) Чѣмъ тая Самарка стала славна ⁸⁾ ,	
56)	Що вона много войска возацкаго ⁹⁾ у
себе видала ¹⁰⁾ .	50

Житецький, Мысли, с. 203.

Б.

Ой усі поля самарські погоріли, почорніли,
Тільки зосталися два терни дрібненські,
Два байраки зелененькі,
У річки Самари, у криниці Салтанки
5) Там лежало три брати рідненські,
Як голубоньки сивенькі,
Пострелені, порубані, на рани смертельні зне-
могали,
Порубані кров'ю зійшли,
Пострелені к сердцю прийшли.

10) Озоветься старший брат до середульшого словами,
Обілletься гôркими слізами:
Братіку мій милій,
Голубоньку мій сивий!
Добре дбай,

	На ноги козацкія вставай:
До річки Самарки, або до криниці Салтанки
Холодної води зайди;
Рани мої смертельній охолоди.	
20)	Нехай-би нас странні козаки зачували,	
21)	До нас дохожали, смерти нашої доглядали,
Тіло наше козацьке в чистім полі поховали.
(Въ варіантахъ Котляревскаго и въ Харьковскъмъ
меньшой братъ отвѣтаетъ среднему, что если онъ за-
играетъ на трубѣ, то ихъ услышать не коваки, а тѣ
же турки янычары, которые ихъ изрубили, и теперь
они, враги, явятся снова для того, чтобы ихъ живьемъ
задать на каторги, и лучше имъ помирать въ чистомъ
полѣ, не увидавши ии отца, ни матери).	
	Костомаров, Исторія козачества, с. 760.	

В. Три брата.

Ой усі поля Самарській почорнѣли,
Ясними пожарами погорѣли;
Тільки не згорѣло у рѣчки Самарки,
У криниці Салтанки,
5) Три терни дрібненськихъ,
Три байраки зелененськихъ;
То тымъ вони не згорѣли,
Що тамъ три брати рідненськихъ,
Якъ голубоньки сивенькі,
10) Постреляни да порубаны спочивали;
То тымъ вони спочивали,
Що на раны постреляни да порубаны дуже
знемогали.—

	Озоветься старший братъ до середульшого
словами,	
15)	Обільється гôркими слізами:
«Прошу я тебе, братіку мій рідненській,
Якъ голубонько сивенький!	
	Добре ты учини:
Хочъ изъ рѣчки Самарки,
Або зъ криниці Салтанки,
Холодної води зайди ¹¹⁾ ;	
20)	Рани мої постреляни да порубаны окропи,
охолоди!»	
	То середульшій братъ тее зачувае,
До єго словами промовляе:	

¹⁾ В копії М.—Др. Тонкія... войсковыя. ²⁾ У Костомарова: як. ³⁾ У Костомарова: „братця“ пропущено. ⁴⁾ В копії Маслова—Др. „в“ немає. ⁵⁾ В копії М.—Др. до цього слова примітка під текстом: „Слово каторгу написано тою же рукою, но другимъ почеркомъ, видно, послѣ и около него поставлено?“ М. Толмачов—псевдонім Др.). ⁶⁾ У Костомарова „в вічі“. ⁷⁾ В копії Маслова—Др. „в“. ⁸⁾ В копії М.—Д.—Чимъ поле Самаръ стало славно. ⁹⁾ Маб. козацкаго. ¹⁰⁾ В копії М.—Д. воно... видало. ¹¹⁾ Мабуть: знайди.

- 25) «Братику мій рідненький,
Якъ голубонько сивенький!
Чи ты менъ, брате, вѣры не доймаешъ,
Чи ты мене на смѣхъ пѣдаймаешъ?
Чи не одна нась шабля порубала?
Чи не одна нась куля постреляла?
- 30) Що маю я на собѣ девять ранъ—рубаны широкї,
А четырѣ стреляны глыбокї!
Такъ мы дѣбре, брате, учинѣмо,
Свого найменьшого брата попросѣмо:
Нехай найменьшій братъ добрѣ дбае,
Хочъ на вѣлѣшки вставае,
Вѣйськову сурѣмку вѣ головахъ достягае,
У вѣйськову сурѣмку добре грае, програвае;
Нехай бы нась стали странній козаки зачувати,
До нась дохожати, смерти нашої доглядати,
- 40) Тѣло наше козацьке молодецьке вѣ чистомъ
поля поховати!»
То найменьшій братъ тее зачувае,
До старшихъ братовъ словами промовляе:
«Братики мої рідненький,
Якъ голубоньки сивенький!
- 45) Не есть се нась шабля турецька порубала;
Не есть се нась куля янычарська постреляла:
А есть се отцева й пані-матчина молитва покарала!
Якъ мы увѣ охотне вѣйсько одъ отца одъ матері одъ роду одѣзжали,
Мы зѣ отцемъ зѣ матерью и зѣ родомъ опрошенья не брали!
- 50) А якъ противъ церкви, дому Божого, проѣзжали,
Мы шапокъ зѣ головы не знѣмали,
Милосердного Бога на помочь не прохали!»
- Максимович, Сборникъ, 1849, с. 17.

Г. Про смерть троих братив.

- Ой вси поля Самарський позорялы,
Тильки воны не зорялы,
Що в рички Самарки,
А в кринычкы Салтанки,
5) Де три терни дрибненьких,
Два байраки зелененьких;
То там спочывали три брати ридненьких.
То тым воны спочывали,
Що на рубані раны та на стреляни знемогали:
- 10) Ти нарубани кровью исхожаюти,
Ти настреляни к серцю прылягаюти,
Кули душу с тилом розлучаюти.
Старший брат словами промовляе:
«Братику мій середулшій, ридненький,
15) Голубоньку сивенький!
- Добре ты вчыни:
Мого лука шовкового тетиву зимы,
Козацьку голивку звяжы;
- 20) До рички Самарки,
Криныци Салтанки,
Холодної води зайди!»
- То середулшій брат словами промовляе:
«Братику мій старший ридненький,
25) Голубоньку сивенький!
- Чы не одын час мич рубав,
Чы не одни янычарськи кули пострелялы?
Що маю я на соби девять ран рубаных широких,
- 30) А четыри стриляных глыбоких.
Та не так важки рубаны широки,
Як стриляни глыбоки!
- Волыся мы, брате,
Попросимо мы найменшого брата тринбача,
Вѣйськового грача:
- 35) Нехай вин жалибненько в вѣйськову сурѣмку заграе;
- 40) То будуть тее козаки зачувати,
- 45) Будуть ик нам прыбувати,
Будем мы до свого отца та матки в города христыянски покланяты.
- 50) А вже в нас отець и маты
Все добристы соби малы-б,
Та в чистее поле воны выхожалы-б,
Кошули тоненъки,
Покрываала биленьки
Воны выношалы-б,
Наше тило козацьке хорошенко в чистим поли поховалы-б,
- 55) Звиру, птицы на поталу не давалы-б».
- То найменшій брат тее зачувае,
Словами промовляе:
«Братики мої старши, ридненьки,
Голубоньки сивеньки!
- 60) Не треба нам, братця, в вѣйськову сурѣмку грать,
Козакив до себе турбовать!
Не добре мы, братця, самы починали,
Що вси три охотою в вѣйсько выступали;
- 65) Нас отець и маты спынялы,—
Мы велику гордость в соби малы,
Роспрощення не прыймалы.
- 70) То не есть то нас, братця, янычарськи кули в чистим поли пострыялы,
Есть то нас отцевськи й матчины сльозы в чистим поли побывали.
- 75) То правда, панове-козакы, молодци,
Полегла
Трох братив голова;
Их слава козацька не помре, не поляже.
- 80) Слава Богу й морю,
Всому вѣйську Низовому.
Услыш, Боже, честь и хвалу
Небесному царю!
- Метлинський, с. 437.

Г. Про трьох братів Самарських.

Ой усі поля Самарські погоріли
Та вже й почорніли,
А тілько не згоріло три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
5) А тим-же вони не згоріли,
Шо коло себе трьох гостей іміли.
А яких-же то трьох гостей?
Три братіки рідненьких,
Голубоньків сивененьких,
10) На рани смертенні посічені й порубані,
Щей постріляні.
Один брат найстарший, писар військовий,
А другий брат козак лейстровий,
А третій брат грач і трунбач військовий.
15) Шо то ізмовить найстарший брат до середуль-
шого,
А середульший до меншого:
«Ой коли-б ти, братіку, на своє здоров'є
козацьке молодецьке ізмагав
Та до річки Самарки,
До криниці Салтанки
20) Ісходив, та холодної води набрав,
Та рани наші смертенні чотири широкі,
А чотири глибокі,
Позакропляв,
Позамивав,
25) Та душі полежкости хоч мало создав,
То може-б ми на своє здоров'є козацьке,
молодецьке, хоч мало що змагали».
То найменший брат тес зачуває,
До старших братів словами примовляє:
«Ей, мабуть уже нам, братця, до річки
Самарки,

30) До криниці Салтанки
Не ходити,
Холодної води не пити.

Мабуть, братця, буду я спід голов військову
трунбу виймати,
Та буду глас подавати,—
35) Чи не буде хто набожній глас зачувати,
То чи не буде хто до нас підхожати,
Нашої смерти доглядати».
Шо то змовить старший брат до середуль-
шого,
А середульший до меншого:
40) «Ей, не есть то нас братця, гостра шабля
порубала,
Ні бистра куля постріляла,
А есть то нас отцева й матчина молитва
скарадала,
Шо як ми ув охотне військо виступали,
З отцем із маткою прощення не приймали,
45) Брата старшого за брата не приймали,
Близьких сусід з хліба-солі збавляли,
Мимо церков їхали, мимо съватую Субору
шапок не здіймали
І на собі хреста не покладали,
То тим то ми свое щастя й долю потеряли».
50) Отож-то вони сі слова промовляли,
Та там собі й смерть получали.
То хотя трех братів Самарських
У тернах, та в байраках, на Самарському
полі голова полягала,
Так слава їх козацька, молодецька не помре,
не поляже.

55) Утверди Господи люду царського,
Імператорського
І всім головам слухающим пошли Боже на
многая літа
58) І до конця віка!

Мартинович, Українські записи, с. 23.

Д. Про „Самарських братів“.

1. Гей, усі поля самарські		
почорніли	8+4	
Та ясними пожарами погоріли; 4+4+4		
Тілки не згоріли	6	
У річці Самарці,	6	
5) В кирниці Салтанці	6	
Три терни дрібненькі,	6	
Три байраки зелененьки.	4+3	
2. Ото тільки не згоріли три брати		
рідненькі, 4+4+6		
... голубоньки сивенські,		
10) Постріляні та порубані,		
пochивають. 4+5+4		
3. Ой то тим вони спочивають,	5+4	
Що на рани постріляні та й		
порубані 4+4+5		
Дуже знемагають.	6	
4. Гей, як обізветься старший брат		
15) До середущого словами,		
Обіллеться дрібними слізозами:	4+6	
„Ой, брате мій середуций!	4+4	

Та добре ти, брате, учини,		
Хоч з річки Самарки	6	
20) Або з кирниці Салтанки		
Холодної води знайди,	4+4	
Рани мої постріляні та порубані 4+4+5		
Окропи, охолоди!“	3+4	
5. „Гей, ти брате мій рідненький	4+4	
25) Голубочку сивенський!	4+3	
Чи ти мені брате віри не		
діймаеш,	6+6	
Чи ти мене брате на сміх		
підіймаеш?	6+6	
Чи не одна нас шабля порубала,	5+6	
30) Чи не одна нас куля постріляла?	5+6	
Що маю я на собі	4+3	
Дев'ять ран рубаних, широких, 3+3+3		
А чотири стріляні то й глибокі...“ 4+3+4		
35) „Ой, то добре ми, брате, учинімо,		
Хоч свого найменчого брата		
попросімо,		
Нехай наш менчий брат		

А ще добре дбає, Хоч на колінка й уставає, В військову суремку Добре грає, програває.“	6 5+4 6 4+4	To тілки нас будуть Турки яничари, Безбожні бусурмани, Наші ігри козацькі зачувати,	6 6 3+4 4+3+4
40)7. „Нехай-же нас будуть странні козаки зачувати, Гей, та будуть до нас приїжджати, Будуть нашої смерти доглядати, І тіло наше козацьке, молодецьке А в чистому полі поховати“.	4+6 6+4 5+6	65) То будуть до нас приїжджати, Будуть наше тіло Сікти та рубати, Або будуть у тяжку неволю звертати“. 4+6+4	5+4 6 6 6
45)8. Гей, то менчий брат твоє зачуває, До старших братів словами промовляє: „Ой, брати рідненькі, Голубочки сивенькі! Не єсть то нас куля яничарська постріляла, 4+6+4	50) А єсть то нас та й отцєва молитва покарала.“ 4+7+4	12. „Ой, уже ми будем, брати рідненькі, 70) Гулубоньки сивенькі, Оттут помірати, Уже нам отця, паньматки й родини сердешної По вік у вічі не забачати...“	6 4+4 4+4
9. Гей, бо як ми в охотне військо Од отця од матері од'їжджали, То ми з отцем і з матір'ю і з родом Опрошення та й не брали“.	55)10. „Ой, як напротів церкви, дому Божого, проїжджали, То ми з себе шапок із голов не здіймали І Господа милосерного Собі на поміч не прохали“.	75) 13. Гей, як стала то на небі Чорна хмара наступати, То стали бідні козаки А в чистому полі помірати... Гей, свої голови козацькі, молодецькі А в чистому полі коло річки Самарки покладати.	6+4 6+4
11. „Хотяй я, братя, буду у сурму турецьку 60) Жалібненько грati,	5+4 7+6 6	80)14. Створи їм, Господи, та вічную пам'ять, А всім слухаючим головам, І всьому товариству кревному, сердешному І військам запорозьким Пошли, Боже, на многая літа	4+6 85) До конця віка!

Ф. Колесса, I, с. 168.

X. Про смерть трьох братів коло Самарки.

(Рядки 1—52 цього варіанту—це дослівно варіант В. Закінчення з деякими змінами взяте з вар. А. Відміни від вар. А вказані курсивом).

53) Хоч я, братця, буду в тонкій суремки жалібненько грati, (ряд. 45 А)	Лучче нам, братця, отут у чистім полі помірати, (50 А)
55) То будуть Турки-яничари, безбожні бусурмани, чистим полем гуляти, (46 А)	Отця й пані-матки і родини сердешної в вічі не видати... (51 А)
Будуть наші ігри козацькі зачувати, (47 А)	Стала чорная хмара на небі наступати, (52 А)
Будуть до нас приїжджати, (48 А)	Стали козаки в чистім полі помірати, (53 А)
Будуть нам жищем каторгу завдавати. (49 А)	Стали свої голови козацькі в річці Самарці по- кладати... (54 А)

Грінченко, Думи кобзарські, с. 61.

12. СМЕРТЬ КОЗАКА НА ДОЛИНІ КОДИМІ.

Ся дума—може найменш відома з усіх, мала дуже дивну долю. Вперше друком з'явилась вона в 1872 р. в журналі «Бесѣда» в праці Костомарова «Историческое значение южно-русского народного пѣсенного творчества»; тут надруковано тільки уривок, але й він, як се було з деякими іншими текстами сеї публікації, пр. з «Соколами», зістався зовсім незаваженим. В 1882 р. Костомаров передрукував «Кодиму» в «Исторії козачества», сим разом вже весь текст, але і на цій місці ся дума не викликала ніякого інтересу. Та обставина, що Костомаров передрукував її після 10 літ знов (з невеликими стилістичними змінами, що правда), показує, що він не мав сумнівів що до її автентичності. Тим не менше ся дума не була передрукована ані не згадувалась в ніяких працях про думи, і тільки в 1920 р. Ф. Колесса передрукував її в своїх «Українських народних думах» за текстом «Історії», з деякими поправками.

Окрім цих друкованих текстів ми мали змогу ознайомитись з рукописною копією сієї думи, яку нам ласково передав Д. М. Ревуцький (одержавши її в свою чергу від О. Т. Андрієвської з архіву Білозерського з Борзенщини). Рукопис,—писаний, як думає Д. М. Ревуцький, рукою М. Білозерського,—очевидно являється копією з того-ж тексту, що був друкований в 1882 р. Ми друкуємо сі тексти в такім порядку.

I. Варіант **A₁**—Костомаров, Историческое значение южно-русского народного пѣсенного творчества, «Бесѣда», 1872, кн., V с. 92 (передр. в Собр. сочиненій, кн. VIII, с. 488 і 653—уривок).

Варіант **A₂**—Костомаров, Исторія Козачества, друкований в 1882 р. (Собр. соч., т. XXI, с. 781). Се той сам текст що вище—але в цілості. Сей-же текст заховався в рукописі, мовляв М. Білозерського; записаний він невідомо коли, у Сенчи. Правдоподібно, що запис зробив І. Ф. Труш. Співак невідомий зовсім.

Ріжниці між текстом **A₂** і рукописною копією, а також поправки Ф. Колесси відзначено в примітках до тексту **A₂**.

II. Немає сумніву, що обидва тексти Костомарова походять від одного запису. Ріжниці між текстом Костомарова **A₂** і рукописом Білозерського теж не вказують на окремий оригінал. Ріжниці сі такі: В рукописі в 1 рядку після слова «сокорів» бракує знаку запитання(?), як і в **A₁**. В ряд. 11 в рукописі пропущено слово «рані», що являється підметом в цій реченні; помилка значуча з того погляду, що значить рукопис Білозерського не оригінал. Замість «у весну» в рукописі написано «десну» (ряд. 9). «Смертени» замість «смертельні» у Костомарова (ряд. 2). До ряд. 14 (в рукописі) додано слово «вже». Все се показує, що рукописний текст менше виправлений ніж текст 1882 р., який і так вже був дещо змінений в порівнанні з першим друком, **A₁**. Се позволяє нам зробити згад, що копія, мовляв, Білозерського, була зроблена деякий час перед друком **A₂** і перед тим як Костомаров виправив свій текст дефінітивно. Ми припускаємо, що оригінал був все-таки у Костомарова, тому, що Костомаров користав з нього аж двічі у великих відступах часу, тимчасом як ніхто інший сеї думи не згадував. Се розуміється не значить, що записав думу саме Костомаров. Міг се був зробити і Білозерський; в рукописі після думи і іншого уривка, що доданий до неї, маємо примітку: «Записаль въ м. Сенчи, Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.»—отже записав ніби власник рукопису. Але автором рукопису і цього підпису під думою міг бути і хтось інший, а не Білозерський, бо рукопис не чорновий запис дум з голосу, а копія. Ми не маємо записів дум із Сенчи або її близьких околиць і тому не можемо скільки-небудь певно вгадати, хто міг-би записати думи в цій місцевості для Костомарова. В тій рукописній збірці Д. М. Ревуцького, де знаходиться сей текст, окрім нього є ще копія «Марусі

Богуславки» з запису Ніговського і «Білоцерківщини» Куліша, отже збірний матеріал, що не дає вказівок про особу автора або впорядчика запису Кодими. Але ми знаємо, що в Сенчі і коло неї в 1870-х рр. аж десь до половини 1880 рр. записував думи майор І. Ф. Труш, що не опублікував нічого під своїм прізвищем, з огляду мабуть на свою службу в війську, але співробітничав в часописах і лишив велику рукописну збірку, а головно живу пам'ять про свою діяльність серед кобзарів Полтавщини.

Між іншим сей збирач записував думи славного між кобзарями Хв. Холодного, що помер майже недослідженім коло 1902 р. в дуже поважнім віку. Ми можемо висловити здогад, що «Кодима» записана саме від нього, але се мусить залишитись здогадом, бо не знаємо, які думи саме знов Холодний і чи знов якісь особливо рідкі і мало відомі нумери. Близькі відомості про І. Труша подаємо в передмові до нашого видання.

Треба відзначити, що помітка про запис в Сенчі стоїть не після нашої думи, але після малого додатку, і може відноситись власне до нього. Але сей додаток відділений від думи тільки крискою, а не окремим заголовком як інші записи і, очевидно, трактується з нею разом як одно, коли не по змісту, то по походженню. Тому помітку про запис можемо віднести і до смерти козака на долині Кодими. Про додаток окремо,—див. «Плач Зозулі» (№ 13).

Що до коротшого тексту думи про Кодиму A₁, то його мабуть треба вважати просто скорочену цитатою довшого тексту A₂. Але та обставина, що в A₁ є і словесні відміни («на рани, на смерть» замість «на рани смертельні»), остерігає нас, що обережніше буде відзначити сей уривок окремо. Може під ним і криється інший варіант сеї думи, хоч се її мало імовірно.

ІІІ. Зрозуміло, що ся мало відома дума не викликала багато коментарів. Література думи про Смерть козака на долині Кодими вичерпується кількома рядками у Костомарова і у Колесси. Костомаров відзначив, що хоч Кодинська долина бувала аrenoю історичних подій, але дума про смерть козака не натякає на ніяку відому подію. Вона з'явилася під впливом інших, старших дум про смерть в степу: «Самарських братів» і «Хведора Безрідного». Взагалі Костомаров вважав сю думу явищем упадку, хоч признавав її і деяку красу. На її думку, вона з'явилася в таку епоху, коли звичай складати думи ще не зник, але не було вже творчої снаги для тої свіжості і сили, з якою вони витворювались в старих часах. Перша редакція таких дум мусила бути тільки запиранням образів і висловів, взятих з старших дум, а розходячись між кобзарями, нова дума теж не знаходила творчих елементів за-для цього перетворення».

Костомаров відзначив також, що мотив козацького похорону зопозичений з «Хведора Безрідного», а алгоричні кольори на морі з думи про Самійла Кішку. Не вважаючи на таку несамостійність думи про Смерть козака на Кодимській долині, Костомаров назвав її кращим прикладом пізнього думового стилю. Сю думку поділяє і Ф. Колесса.

A₁.

На узбочини долина ¹⁾ биля двохъ Сокирівъ ко-	15)	Третій разъ гулявъ-- Свою голову козацьку накладавъ ²⁾ .
запъкіхъ, Тамъ козакъ пострелений, порубаний, на рани		Орли чорнокрильці, Козакови дозірці,
на смерть знемогає;		Налітають, Козацьку душу доглядають.
При собі отця-неньки немає;		То вже козакъ молодий отця ѹ неньку спо-
Тоді կозакъ долину Кодину трома клятьбами		минає: „Поможи мині, отцева ѹ матчина молитва,
проклинає:		На колінцяхъ стати, Семип'ядну пищаль достати.
5) Бодай ти, долино Кодино, лихими болотами за-	20)	По три мірці пороху підсипати, По три пульки свинцовихъ набивати,
падала,		Орламъ чорнокрильцямъ, Козацькимъ дозірцямъ,
Щобъ у весну Божу ніколи не зоряла, не позоряла,		Великий подарунокъ давати". ³⁾
Що я на тобі тричи гулявъ:		
Перший разъ гулявъ—		
10) Другий разъ гулявъ—	25)	
Товарища сердечного втерявъ;	26)	

¹⁾ Помилка „долини“. ²⁾ Досі — Костомаров, Историческое значение южно-русского народного творчества, „Бесѣда“, 1872, кн. V, с. 92. Передр. в Собр. соч., кн. VIIІ, с. 488. ³⁾ Досі — „Бесѣда“, кн. XI, с. 24; Собр. соч., кн. VIIІ, с. 653.

A₂. Смерть козака на долинѣ Кодымѣ*).

- На узбочьчѣ долины бѣля двохъ сокоривъ^(?)¹⁾ козацькихъ,
Тамъ козакъ постреленый, порубаный 25)
на раны смертелнѣ²⁾ знемогае,
И праведного судію зъ неба бажае:
При собѣ отця-неньки не мае.
- 5) Раны³⁾ пострелянѣ—кровью зийшли,
Порубанѣ—къ сердцю прийшли.
Тогдѣ⁴⁾ козакъ долину Кодину⁵⁾ трома
клятьбами проклинае:
Бодай ты, долино Кодино⁶⁾, мхами, бо-
лотами западала,
Щобъ у весну Божу нѣколи не зоряла
не позоряла,
- 10) Що я на тебѣ третій разъ гуляю,
Въ тебе козацкоѣ здобычи⁷⁾ собѣ нѣ-
якоѣ не маю;
Первый разъ гулявъ—коня вороного вте-
ривъ,
Другій разъ гулявъ—товарища⁸⁾ сер-
дечного втерявъ,
Третій разъ гуляю⁹⁾—самъ голову¹⁰⁾ ко-
зацькую покладаю.
- 15) Орлы чернокрыльцѣ,
Козацькій дозирцѣ,
Налѣтаютъ,
Козацькую душу доглядають.
То вже козакъ молодый отця й неньку
споминае:
- 20) Поможи менѣ, отцева й матчина молит-
во, на колѣнцахъ стати,
Семипьяную пищаль у руки достати,
По три мѣрцѣ пороху пидсыпти,
- 25) По три кулькѣ свинцевыхъ набивати,
Орламъ чернокрыльцямъ,
Козацькимъ дозирцямъ,
Великій подарунокъ посылати.
То вже козакъ молодый
Товарищъ вийськовый
По три мѣрцѣ пидсыпае,
По три кулькѣ набивае,
Орламъ чернокрыльцямъ,
Козацькимъ дозирцямъ,
Великій подарунокъ посылае...
- 30) Самъ на себе въ землю щиримъ серд-
цемъ впадае;
Тисячу^(?)¹¹⁾ пищаль на колѣнца одки-
дае.
- 35) Ще й на море поглядае,
Що море трома цвѣтами процвѣтае:
Первымъ цвѣтомъ—островами,
Другимъ цвѣтомъ—кораблями,
Третімъ цвѣтомъ—молодыми козаками.
Що козаки добри молодцѣ,
На долину Кодину⁵⁾ прибували,
Срѣбла-злота много набирали,
Козака постреленаго порубаного знахо-
жали,
- 40) 45) Шаблями надилками яму копали,
Въ семипьяную пищаль прозвонили,
Славу козацьку учинили,
Шапками приполами семикипну¹²⁾ ви-
сиали,
На могилѣ пррапорокъ устромили,
Славу козацьку учинили.
- 50) Костомаров, Исторія козачества, с. 781.

*) В рукописі ніби Білоазерського, що знаходиться у Д. М. Ревуцького, заголовок такий: Про смерть ко-
зака на Кодені-долині. ¹⁾ В рукопису Білоазерського знаку запитання нема. ²⁾ В рукописі Ревуцького „сме-
ртены“. ³⁾ В рукописі се слово пропущено, рядок починається від: Постреляни. ⁴⁾ В рукописі: „тогда“.
⁵⁾ В рукописі—Кодену. ⁶⁾ Кодено. ⁷⁾ В рукописі: добычи. ⁸⁾ В рукописі: товариша. ⁹⁾ В рукописі тут рядок по-
ділений на два. ¹⁰⁾ В рукописі додано слово „вже“. ¹¹⁾ Колесса поправляє: „Семипядну“. ¹²⁾ Колесса додає: „могилу“.

13. ПЛАЧ ЗОЗУЛІ.

(Уривок).

В «Историческомъ значеніи малорусского пѣсенного творчества» Костомарова, 1872 р., у віддлі про зозулю, де згадано про голосіння зозулі над меншим братом в думі про «Утечу з Озова», маємо таку згадку: «В іншій думі при таких самих обставинах зозулі приписано меланхолійне міркування і тут-же для ілюстрації наведено 18 рядків думи, які ми друкуємо тут як варіант А₁.

Десять літ пізніше в своїй поетичній історії козаччини і знову з приводу Азовських братів Костомаров згадав думу про зозулю: «Се місце (в думі про Утечу з Азова, де зозуля промовляє до голови найменшого брата) є також і в іншій думі, і ми не беремось рішати, чи відти сюди, чи відси туди воно перейшло. Скорше можна думати перше (що се місце перейшло з думи про зозулю до Азовських братів), тому що промова до голови більше на місці, коли стосується до козака бувалого, немолодого, ніж до такого юнака, як менший з братів утікачів» (Собр. соч., кн. VIII, с. 772).

Се показує, що Костомаров ставився зовсім поважно до сеї думи і не сумнівався в її автентичності. Звідки він мав її, не відомо. Завдяки рукописові, можливо Білозерського (порівн. думу № 12), що знаходиться у Д. М. Ревуцького, знаємо, що сей уривок був записаний в Сенчі мабуть разом з думою про смерть козака в долині Кодимі. В рукописі Д. М. Ревуцького уривок про зозулю стоїть зараз-же за сею думою, відділений тільки короткою лінією, і можна думати, що автор рукопису дивився на обидві думи як на частини одного твору. Але такий погляд неоправданий, бо в одній і в другій описується смерть козака, а два описи одного моменту в одному творі не могли мати місця. Тому ми й вважаємо уривок про «Плач зозулі» за останок окремого твору, правдоподібно досить убогоого. Побожне міркування на кінці А₁ бажання замість традиційної лицарської слави «спасіння з неба», говорить про все зростаючий вплив побожного псальмового репертуару на кобзарів і лірників, що кінець-кінцем майже й витіснив думи.

Ми друкуємо як:

Варіант А₁—Костомаров, «Историческое значение южно-русского пѣсенного творчества», друковане в Бесѣдѣ, 1872 р., кн. X, с. 16.

Варіант А₂—Рукопис, що знаходиться у Д. М. Ревуцького, писаний ніби-то рукою Білозерського. Се очевидно копія з якогось старшого запису. Під думою помітка: «Записалъ въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.». Час записування не означений. Автором запису вважаємо майора І. Труша, збирача історичних пісень і дум з 1870-х рр.

Варіант А₁—трохи коротший від рукописного А₂—хоч се очевидно той самий запис. В А₁ пропав кінець і рядок після 15 рядка. Є й інші пропуски і відміни. Можливо, що текст було зіпсуюто в друку, так що між рядками 15 і дальшими вийшло ніби непорозуміння. Мабуть тому при пере-друку сеї праці в «Собранії сочиненій» Костомарова кінець тексту, як він був надрукований в «Бесѣдѣ», викинено. Ми друкуємо текст за «Бесѣдою».

A₁.

У неділю рано порану,
Сива зозуля вилітала,
На могилу сідала
Жалібно ковала:

5) Голово козацька, голово молодецька,
Чи е въ тебе на Руси отець або мати,
Або сестра найменьша?
Якъ би отець, мати відали,

- 10) Білу постіль би на смерть слали,
Або сестра найменьша відала,
То въ неділю бъ раненько вставала,
Жалібненъко оплакала,
Такъ якъ би зозуля закувала¹⁾!
- 5) У неділю барзо рано-порану; зорямы по-раненьку
Сыва зозуля налитала,
На могыли сидала,
Жалибненъко заковала:
— „Голово козацька, голово молодецька!
Чы е въ тебе на Руси отець, або мати,
Або сестра найменьшая?
Якъ бы отець, або маты выдали,—
Билу кошулю на смерть бы твою присыпалы,
- 10) Або сестра найменьшая выдала,
То въ неділю-бъ рано-раненько уставала,

- 15) Голово козацька, молодецька,
Ти по чужихъ земляхъ пробувала,
А теперъ не потребуешь ні шатъ дорогихъ,
Ні коней воронихъ,
- 18) А тільки потребуешь спасіння зъ неба!
«Бесѣда», 1872, кн. X, с. 16.

A².

- Жалибненъко оплакала,
Такъ якъ бы зозуля окувала.
Голово козацька, голово молодецька!
15) Ты по чужыхъ земляхъ пробувала,
Дорогымы киньми трывувала,
А теперъ не потребуешь ни шатъ до-
рогихъ,
Ні коней вороныхъ,
А тилько потребуешь спасеня зъ
неба!
- 20) Ой померъ козакъ!
Слава козацькая не вмре, не поляже
22) Одъ ныни до вика.

Рукописна збірка Д. М. Ревуцького.

1) В передруку «Собраний Сочинений Н. И. Костомарова». Книга VIII, СПБ, 1906, с. 609. текст тут кінчається, дальших рядків нема. Правопис виправлений на звичайний російський передреволюційний правопис,

ДОДАТКИ.

(Тексти, що не війшли до збірки)¹⁾.

До думи № 1.

ВВ. Невольнищка.

- У святу недилю, тожъ не сзы орлы заклек-
талы,
Якъ ти бедны невольницы въ турецькій ка-
торзи заплакалы,
И клялы, проклыналы,
Руки въ гору пидімалы,
5) Кайданамы забрязчали
Турецьку каторгу клялы, проклыналы
Господа мылосердного прохалы и благали:
«Ой вызволь, Господы, всихъ бидныхъ неволь-
никівъ
У мыръ веселый, у край крещеный, въ го-
роды христыянски!»
10) То турецький паша по каторзи похожае,
Онъ самъ по русській языкъ добре знае,
Та слугивъ своихъ янычанивъ научае:
«То кажу я вамъ, слугы янычани,
- Добре жъ вы дбайте,
15) По три пучки червонои табелы²⁾ въ руки
набираите,
To биле тило козацьке невильнищке отъ жов-
тои кости одбывайте».
(От Мусія Куликі. С. Дейкаловка). Записав В. Горленко десь всередині 1880-х рр.

- То якъ стали слуги янычани по три пучкы
червонои табелы въ руки набираты,
Било тило козацьке отъ жовтои кости одбы-
ваты,
To стали ти бедны невольницы кровъ хры-
стыянську на соби забачаты,
20) Сталы турецьку каторгу невольнищку кля-
сты-проклынаты:
«Ай турецька ты каторга проклята неволь-
нищка, розлуку христыянська!
Не одного жъ ты розлучила зъ отцемъ зъ
маткою родного сына,
Либо брата зъ сестрою,
Либо вирного мужа зъ женою!»
25) Ой вызволь, Господы, всихъ бедныхъ неволь-
никовъ
На тыхи воды,
На ясны зори
У край хрещеный,
У мыръ веселый,
30) В городи христыянски!..

Е³⁾.

- На Чорному морі на камені білому
По потребі царській у громаді козацькій
Там много війська понажено
У три ряди посаджено,
5) Назад руки пов'язано,
По два по три позковано.
Та й у неділеньку рано пораненьку
Та тож не сизокрилі орли заклекотали

- Тож бідні невольники у тяжкій неволі заплакали
10) На колінка упадали, руки вгору піднімали, кайдана-
ми забрязчали
Господа мылосердного прохали та благали:
Пошли ж нам Боже з неба дрібен дощик
А із низу буйний вітер
15) Чи не стала би на морі бистрая хвиля
Чи незірвала би якорів з турецької каторги⁴⁾.
Від І. Скубія записав О. Сластьон.

До думи № 2.

ГГ. Плач невольницькій⁵⁾.

- Не ясний сокол квилить проквиляє
То син до отця до матусі в городи християн-
скій поклон посилає.
Сокола ясного рідним братом називає:

- «Соколе ясний, брате мій рідний
5) Ти високо літаєш і далеко буваєш
Чого ж ти у моого отця й матусі у гостях
ніколи небуваєш

¹⁾ Дів. вище пояснення — в передмові с. X. ²⁾ Порівн. сей вираз у вар. А, с. 5, що Максимович згодом поправив на «таволги». ³⁾ Уривок найбільш подібний до вар. Х, с. 9. ⁴⁾ Далі співак не співав: під уривком така приписка: «Воно бачте яке діло—як заботися.. А як ото другі заботи—то коли воно прийдеться—його непереспіваеш». ⁵⁾ Варіант Г, надрукований на с. 13, тільки уривок думи, що записав Колесса від Скубія. ГГ являється повним записом від того-ж співака.

- Полети-ж Соколе ясний брате мій рідний
В городи християнські
Та сядь впади у моого отця у матусі у дворі,
10) Жалібненько захвили
Та про мою козацьку незгодоньку і тяжкую
неволенську
Отцеві матусі роскажи
Нехай отець і матуся мою козацьку незго-
15) доньку
Тяжкую неволенську будуть добре знати
Грунти й маєтки будуть збувати
Великій шкерботи [?] собірати
Та мою козацьку головоньку з тяжкої неволі
взволяти
20) Бо як стане Чорне море зогравати
Тоді отець і матуся, та незнанеме де свого
сина шукати
Чи в пристані козловській чи в городі Царь-
граді на базарі
Що як будуть Турки та Янчарі набігати
Та за Чорне море в землю Агарську про-
давати
Срібло та золото не лічачи дорогій сукна по-
ставнями за нас брати.
То тоді брат-товариш се слово почуває—
25) Та до брата товариша словами промовляє:
«Товариші вірненький брате мій рідненький
Не треба було б нам в городи християнські
Поклону подавати
Та отцеві-матусі великого жалю завдавати
30) Хоча отець і матуся будуть добре дбати
Грунти маєтки збувати
Великій шкорбети [?] збирати
Та не будуть вони знати в якій тяжкій не-
волі своїх синів шукати
Сюди ніхто непроходить
35) І мир християнський незаїзджає
Тільки ясні соколи залітають
Та на темниці сідають,
Жалібненько хвильять прохвиляють
- 40) Та нас козаків бідних невольників
Добрим здоров'ям навіщають
Тоді козакам бідним невольникам
Тяжка неволя добре далась знати
Кайдани руки та ноги повривали
Сирия сириця тіло козацьке молодецьке до
жовтої кости проїдала
45) Тоді козаки бідні невольники
Стали плакати ридати
До сирої землі припадати
Та землю турецьку і віру бусурменську
Клясти й проклинати:
50) «Ти земле турецька ти віро бусурменська
Ти напольнена сребром та златом, дорогими
напитками.
Тільки в тобі трудно пробувати.
Що в тобі козаки бідні невольники пробу-
вають
Праздника святого Різдва й Великодня не-
знають
55) Та про віру християнську думають та га-
дають,
Землю турецьку віру бусурменську кленуть
проклинають—
Ти земле турецька ти віро бусурменська ти
розлуко Християнська!
Не одного ти вже розлучила за сім літ воїною
Мужа з женою, брата з сестрою, а малих
діток
60) З отцем з ненькою».
Тоді ж то козаки бідні невольники
На колінка упадали
Господа Милосердного прохали:
«Визволь нас Боже з тяжкої неволі
65) На святоруський берег
На край веселий між мир хрещений, в го-
рода Християнські».
Слава про козаків бідних невольників
68) Однині до віка а вам пошли Боже здравів
і многая літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон маб. 1908 р.

До думи № 4.

ВВ. Дивка бранка.

- На Чорному морі тамъ стояла темныца ка-
мъяная,
А въ тій темныци симсотъ козакивъ, бедныхъ
невольникувъ пробувало;
Сколько вони лѣтъ въ неволі пробували,
Свита Божого сонця не выдалы.
5) То дивка-бранка, Маруся попивна Богуславка
До темныци приходала,
До козакивъ словами промовляла:
«Эй козакы, бедны невольници,
Шо вгадайте шо въ нась за день тепера?»
10) То козакы бедны невольници тее зачуvaly,
До дивки бранки, Маруси попивни Богу-
славки словами промовлялы
И речи іи познавалы:

«Эй дивко бранко, Марусю попивно Богу-
славко,
Почомъ же мы можемъ знаты,
15) Што столько мы лѣтъ у неволі пробуваемъ,
Мы свита сонця Божого не выдаємъ».
То дивка бранка, Маруся попивна Богуславка
до козакивъ словами промовляє:
«У нась день сегодня суббота великодня,
А завтрашний день — Великденъ».
20) Що козакы, бедны невольници тее зачуваютъ,
Дивку бранку Марусю попивну Богуславку
клануть проклинають:
«Бодай же ты, дивко бранко Марусю по-
пивно Богуславко ни щастя ни доли соби
не мала,

Шо ты намъ сей празныкъ святый, роковый,
велький сегодня сказала».

То дивка бранка Маруся попивна Богуславка
до козаки въ словами промовляє:

- 25) «Ой козакы, бедны невольники,
Не лайте мене, не проклынайте мене,
Шо буде нашъ панъ турецкий до мечету
выряжати,
То буде мени ключи въ руки отдавати,
То буду я до темницы прихожати.*
30) Буду темнищю одмыкати,

(От кобзаря Мусія Куліка въ с. Дейкалівкѣ Зеньковського уѣзда. Онъ въучилъ эту думу
отъ старого кобзаря Хмеля (или Хмельницького изъ с.?).

Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

ГГ. Про Марусю Богуславку ²⁾.

На Чорному морі на камені білому
Там стояла темница темненка

А в тій темниці було 700 козаків бідних
невольників

Що вони 30 літ у неволі пробували
5) Білого світу й праведного сонечка у вічі не
видали

I праздника святого Різдва й великома не-
знали.

В одно время дівка Маруся бранка Попівна
Богуславка

По Чорному морі проїзджаля ³⁾
До темної темниці прибуvala

10) То вона до козаків бідних невольників тихо
словами промовляла

«Ви козаки бідні невольники ⁴⁾ — ви у неволі
пробуваете

Скажите мені що в нас тепера в християн-
ських городах за день?»

Тоді козаки бідні невольники стали плакати
ридати,

До дівки Марусі бранки, попівни Богуславки
словами промовляти:

15) «Ах ти дівко Марусю бранко попівно Богу-
славко.

По чому ми можемо сей день знати,
Як ми 30 літ у неволі пробуваемо
Білого світа і праведного сонця у вічі не-
видаемо?»

«Ах ви козаки бідні невольники
20) Скажу я вам, що в нас в християнських
городах за день.

День у нас сьогодня субота
А завтра роковий день Великденъ».

Тоді козаки бідні невольники стали слезно
плакати і ридати
Дівку Марусю бранку попівну Богуславку

25) «Бодай же ти Марусю бранко попівно Богу-
славко

Щастя й долі немала
Як ти нам роковий празник Великденъ сказала.

Васъ всіхъ бедныхъ невольниковъ зъ неволи
выпускати.

То якъ будете въ города християнски вхожати
To давайте моему отцеvi та матки знати,

До мого роду, до отца до матушки захожайте;

35) Нехай воны скарбивъ не збывають,
Нехай мене дивки бранки Маруси попивни

Богуславки зъ неволи не дожыдають:
37) Bo вже я побусурменылась по нещасному

лакомству ¹⁾ поважилася...

Дейкалівкѣ Зеньковського уѣзда. Онъ въучилъ эту думу
отъ старого кобзаря Хмеля (или Хмельницького изъ с.?).

Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

Що в наших християнських городах

Родителі наші будуть пiti та гуляти

30) Та друг-друга в дом закликати,
A нам тяжко та важко
B тяжкій неволі, в темниці темненкій про-
бувати».

Тоді дівка бранка Маруся попівна Богу-
славка

Все добре дбала,

35) До козаків словами промовляла:
«Ви козаки бідні невольники
Не лайте мене й непроклинайте мене.
To буде Турецкий паша в країну виїжжати
Буде мені ключі вручати

40) A я буду до темниці приходжати
Темницю буду відпирати і вас козаків бідних
невольників с темниці буду випускати».

Настала та година що турецкий паша в
країну від'їзджає,
Ta дівці Марусі бранці попівні Богуславці
ключі вручає.

Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка
усе добре дбає

45) До темниці приходжає
Темницю відперає
Козаків бідних невольників з тяжкої неволі
випускає.
Сама дівка Маруся бранка попівна Богу-
славка на колінка упадає,

Руки вгору піднімає,

50) Бога милосердного благає:
«Визволь же нас Боже з тяжкої неволі
A vi козаки бідні невольники
Прошу я вас добре ви дбайте
З тяжкої неволі утікайте

55) В города християнські прибувайте,
Одного города Богуслава не мінайте;
Do мого отца й матусі забігайте
Низенський поклон подавайте.

Нехай мій отець і матуся добре дбають,
60) Грунтів маєтків незбувають,
Великих шкабет [?] не збрають,

¹⁾ Прогришила, просто, що вже тутъ tolkuvatъ! (пояснення співака). ²⁾ Варіант Г на с. 27 се уривок думи Скубія, що опублікував Ф. Колесса; Г дає повний текст Скубіевого співу. Як легко помітити, сим разом Скубій співав сю думу ширше. ³⁾ В другий раз — гуляла. ⁴⁾ В записі «невольки».

Та дівки Марусі бранки попівни Богуславки
З тяжкої неволі невизволяють.
Що вже дівка Маруся бранка попівна Бо-
гуславка потурчилась і побесурменилась
65) Для роскошів турецьких для лакомстя не-
щасного!»
Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка
на колінка упадала
Господа Милосердного прохала.
«Та услиш Господи у мольбах наших
І у ширих молитвах цих козаків бідних не-
вольників

70) Та визволь же нас Боже з тяжкої неволі
На край веселий між мир хрещений,
На тихі води на ясні зорі,
На святоруський берег.
Слава про дівку Марусю бранку попівну Бо-

гуславку

75) Про козаків 700 бідних невольників
Од нині довіка.

77) Всім на зdrавie i многiї lita.

Від І. Скубія записав О. Сластьон.
Не зазначено, коли саме.

E. Маруся Попивна-Богословка.

(Уривок думи).

Ой на камені темненькіїм,
По Чорному морю,
Там стояла темна
Да її невидна темниця,
5) А її у тій темниці
Пробувало сімсот бідних,
Бідних нивібліх...
А вони там пробували
І съвіта божого і сонця ясного
10) Вони тоді у вичі ни виділи,
До сирої землі білим лицем припадали...
Вони там пробували тридцять літ
Ше її штирі гòди,
А до їх дівка-бранка

15) Маруся-Попивна Богословка
Приходила (е)
І словами до їх промовляла (е):
«Ох ви, козакі,
Бідні невольники,

20) Чи ви знаєте,
Що в нашій землі те, що тепер?
А в нашій землі взавтра великою субота...»
А вони там пробували,

25) До сирої землі білим лицем припадали
І дівку-бранку
Марусю-Попивну-Богословку

27) Вони прохвалили. —

Від Федора Хамулки, з с. Сколубова, Пулинської вол., Волинської округи 23.V 1927 р.
Занотував В. Кравченко.

До думи № 7.

З 3. Олексій Попович¹⁾.

Ой по Чорному морю,
На камені біленькому,
Там седів сокіл ясненькій
Ой жалібненько хвилить-прохвиляє²⁾,
5) На Чорне море спілно поглядає,
Шо на Чорному морі все недобре починає:
Судна козацькі, молодецькі на три часті
роздібає.
Первую часту ухопило, одбило,
У Дунай скирло³⁾ забило,
10) А другую у Гарапську землю занесло,
А третяча часта на бистрій хвилі, на лихій
хортувині —
Потопає.
А при той часті було війська много,
Гой, хто був старшиною —
15) До козаків словами промовляє;
І слёзами обливає:
Гей, козаки, панове - молодці,
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте,
20) Сповідайтесь ви попереду —
Господу - Богу,
Чорному морю,

Отаману — Кошовому.

І ті козаки зачували,

25) Та всі замовчали. —
Гой, только озовется Олексій Попович,
Козак лейстровий,
Писарь військовий:

Гой, козаки, панове - молодці,

30) Добре дбайте,
Білий камень обберіте,
До моєї шпії прив'яжіте,
У Чорнє море зопхніте.
Те козаки зачували,

35) До Олексія Поповича словами промов-
Олексію Поповичу, [ляли.
Славний лицарю, писарю⁴⁾,

Ти святе письмо тричі на день читаєш,
І всіх нас козаків на все добре научаєш,

40) Ой про що од нас гріхів більше маєш?
Гой, козаки, панове - молодці,

Я святе письмо тричі на день читаю,
І всіх вас на все добре научаю,

Од вас я гріхів більше маю:

45) Гой що я ув охотне військо од'ізвав,
З отцем, з матушкою опрошення не мав,

¹⁾ В оригіналі правопис віправлено чорнилом на ярижку: и на ы, і на и, і додано ъ там де його вимагає старий російський правопис. Ми відновляємо первісний правопис. ²⁾ Манджура замість є пише э; пізніше цей знак віправлено на е. ³⁾ Очевидно замість „Дунайське гирло“. ⁴⁾ Первісно „писарю“ стояло в окремім рядку, а потім перекреслено й додано до цього рядка.

- У груди отця ѹ матушку стременом од-
пихав.
Старшого брата за родного брата не мав,
Шо з города вибігав,
50) Триста душ малих дітей розбивав,
Кров безпопинну христіянську проливав,
А молодії жени за ворота вибігали,
Маленькії діти на руки хватали
Мене Олексія Поповича
55) Гой, кляли-проклинали.
Не есть мене бистра хвиля потопляє,
Есть мене отцевська и матчина молитва
каре.
Гой, кода б мене отцевська ѹ матчина
молитва —
Од смерти оборонила,
60) На Чорному морі не втопила,
Як будемо до отця, до матушки, до роду
прибувати,
Буду отця и матушку читти, поважати,
Шанувати. [почитати,
А старшого брата за родного отця
65) А близьких сусід за родних братів вже
мати.
Ой як став Олексій Попович по истинній
Гріхи свої Богу сповідати, [правді—
Зараз стала супротивна, велична хвиля на
Чорному морі притихати¹⁾.
Гой, притихала, упадала,
- 70) На Чорному морі не бувала, [вала.
И всіх козаків до острова жирцем приби-
А всі козаки на острів виходили,
И великим дивом дивувались,
И словами промовляли.
75) Шо на якому Чорному морю —
На бистрій хвилі потопали,
А не одного через Олексія Поповича
Из межи війська невтеряли.
Олексій Попович на чуда виходить,
80) Бере в руки святе письмо читає,
И всіх козаків на все добре науচас.
Слухайте козаки, панове-молодці,
Як святе письмо висвічув.
На все моленіе указує,
85) Которий чоловік отцевську - матерню
Чтить, шанує и поважає, [молитву
Отцевську - матерня молитва —
Со дна моря винімає,
Од гріхів одкуплює,
90) До царства небесного привождає.
А нам, братці, годиться твоє сполнити,
Шо за которими молитвами —
Стали хліба - соли поживати.
Дай боже миру,
95) Царському народу,
Христіянському;
Всім на здоров'я,
98) На многая літа мати.

(Должикъ Харьк. у. бандурщикъ — Павло Дащенко).
Записав Ів. Манджура в 1875 р.

ІІ. Олексій Поповычъ.

- На Чорному мори та на камени биленькому,
Тамъ сидивъ сокиль ясненький,
Жалибенько хвильть - прохвиляє,
Та на Чорне море поглядає,
5) Шо на Чорному мори все не добре починає;
Шо изъ низу изъ Чорного моря буйний ви-
теръ повиває,
Посередъ Чорного моря бистра хвиля, лыха
хуртовына уставає
И вси судна козацьки молодецьки бере на
три части розбыває.
То первую часть ухопыло—
10) Въ Дунайскее гирло забыло,
А другую часть взяло
У Грабську землю занесло,
А третяя часть де ся має—
Посередъ Чорного моря потопає...
15) А при той части було війска много
Бувъ гатьманъ, кошовий атаманъ Грыцько
Коломычий,
Шо по всему війську борзо оклыче:
«Эй, козакы, панове молодцы,
Што который козакъ на соби найбольше гри-
ховъ має,
20) То сповидайтесь напередъ милосердному Богу,
И Чорному морю,
И отаману кошовому,
И всему війську сердешному!..»

- То вси козаки замовчали
25) Только озоветъца Олексій Поповычъ Пыря-
тыньский
Козакъ лейстровый и пысарь війсковый:
«Эй, козакы панове молодцы,
То сповидаюся я напередъ мылосердному Богу,
И Чорному морю,
30) И отаману кошовому,
И всему війську сердешному:
То прошу я васъ добре вы учините
То мени самому билый каминъ на шею пры-
чепите
И мене самого на Чорне море пустите,
35) То нехай же я буду самъ на Чорному мори
потопаты,
Свою козацькою головою Чорне море да-
роваты
Анижъ я маю козаковъ зъ межи війска без-
невинно теряты.
Што я въ городи Пырыятини въ охотне вій-
ско поступасть,
Зъ отцемъ зъ маткою прощеня не воспры-
нимавъ,
40) И на старшого брата великий гнивъ по-
кладавъ
И блызкимъ сусидамъ хлиба и соли позбав-
лявъ,
Добрымъ конемъ по улыцямъ гулявъ,

¹⁾ Спочатку «Притихати» стояло в окремім рядку, а потім перекреслено ѹ дописано до цього рядка вже ярижкою.

- Маленьки дитки ростручавъ,
Кровъ христыянску пролывавъ;
- 45) Мымо церковъ йхавъ, мымо Святого Мико-
лая,—
- Шапки не знимавъ,
Хреста не себе не покладавъ,
Чесній громади на днъ добрый не сказавъ.
Отъ же то, козакы панове молодци,
- 50) Не есть же нась посередъ Чорному мори
быстра хвиля потопае
Есть же нась отцевська та матчина молитва
посередъ Чорного моря карае.
- Когда бъ мени Господь помигъ
Си козацьки потребы вхожаты,
До роду, до отца до матушки прибуваты,
- 55) Могъ бы я своего отца и матушку поважаты,
Старшого брата за родного отца почтаты,
И близькъхъ сусидивъ за родное браття у
себе маты!..»
- То якъ ставъ Олексій Поповычъ пирятынський
Богу грихи свои по правди повидаты
- И отцевську молитву материинську спомынаты,
- 60) То тогда стала на Чорному мори быстра хвиля
и лыха хуртовына прытихаты,

- Сталы вси судна козацьки молодецьки до пры-
стани прывертаты (прыбуваты).
То тоди вси козаки на чудо выхожали,
Велкымъ дывомъ дывовалы,
Шо на какой то быстрій хвили, лыхій хур-
товыни потопали,
- 65) Та ни одного козака зъ межи війска не
втерялы.
То тогди Олексій Поповычъ козакъ лейстро-
вый и пысарь війсковий
Онь на чудо выхожае,
Бере святе письмо въ руки, читае,
Всімъ козакамъ на всяке моленіе показує:
- 70) «От же то козаки, панове молодци,
Што который козакъ отцевську материину мо-
литву спомынае,
Отцевська та материина молитва зо дна моря
вынимае,
- И одъ гриховъ душу одкупае,
До царства небесного прывождае!»
- 75) Дай Боже миру царському,
Народу христыянському,
Всімъ православнымъ христыянамъ
- 78) На многия лита!

(От Мусія Кулика. Дейкаловка).
Записав В. Горленко в 1880-х рр.

ЛЛ. Олексій Попович¹⁾.

- На Чорному морі, та на камені білому,
Там седів ясний сокіл білозорець
Він смутно себе має і на Чорне море
Спильна поглядає.
- 5) Шо на чорному морі все недобре починає
Шо на небі всі звізди потмарило
Половина місяця у чорну хмару заступило.
А із низу буйний вітер повіває
А на Чорному морі злая хуртовина і
бистра хвиля наступає,
- 10) Якори зриває, судна козацькі-запорозькі
На три часті розбиває—
Шо первую часть судна взяло —
В землю агарську за(по)несло,
А другу часті судна гирло дунайське пожерло,
15) А третя часті судна, де саме Чорнє море,
там потопає.
А при тій часті був Грицько Зборовський
Отаман козацький, запорозький
То він то про міждо козаками проходжає
І до козаків словами промовляє:
- 20) «Гей козаки панове! Хтось то міждо нами
На собі великий гріх має,
Сповідайтесь козаки панове милосердному Богу
Та Чорному морю тай мені отаману кошовому
В Чорнє море один упадіте
- 25) Козацького війська всього негубіте».
Тоді козаки все це зачували

- Та всі замовчали
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки междо їми обізвався
- 30) Писарь військовий, козак лейстровий
Пирятинський Попович Олексій:
«Добре ви братця зробіте мене самого возміте
Назад руки з'яжіте,
Чорною китайкою очі зав'яжіте
- 35) До шї камень білий причепіте
Та самого мене одного в море зіпхніте
Нехай я буду у чорному морі сам один по-
топати
Що б козацького війська запорізького всього
незгубляти».
- 40) То тоді ж козаки все це зачували
Та до Олексія Поповича словами промовляли:
«Ти ж було Олексію Поповичу на день тричі
святе письмо у руки береш та ї читаїш
Тай нас козаків простих на все добре навчаеш
А чого ж ти білше від нас на собі гріха
маєш?»
- 45) Тоді Олексій Попович став до козаків сло-
вами промовляти
Та й слізами ридати:
«Хоч я було козаки панове молодці
І тричі подень²⁾ святе пісъмо у руки беру та
читаю
- Та вас козаків на все добре навчу

¹⁾ Варіант Л сеї думи, надрукований на с. 76 — тільки уривок тої думи, що записав Ф. Колесса від Скубія. ЛЛ дає повний текст думи від того-ж співака. Сей запис належить до мало розповсюдженої редакції сеї думи, редакції, яку ми маємо право вважати за старшу. Однаке вар. ЛЛ не можемо рахувати до справжніх пережитків сеї старої редакції — його велика подібність до вар. У сеї думи піддає думку про те, що Скубій безпосередньо чи посередньо поняв сю думу з «Дум Кобзарських» Гріченка. ²⁾ Або — надень, в рукопису неясно.

- А я сам негаразд починаю
- 50) То тим же я більше від вас на собі гріха маю.
Як я з города Пирятинна виїзджав
То я від отця й від матусі прощення непрощав! (вар. не брав)
І отця й матусі не почитав і неповажав,
А на старшого брата гнів великий покладав,
- 55) Сусіду ближню безвинно хлібом і сілью оставляв,
Та ще і на свого доброго коня сідав,
По вулицям проїзджав,
Малих дітей топтав,
А старих людей стременами в груди штовхав.
- 60) Та іще проти церкви Божого дому проїзджав
Шапки з себе не скидав і христа на себе не покладав,
Ta іще їхав селами й городами,
Чужими сторонами,
To старі люди стояли, вони думали та гадали,
- 65) To може вони що й добре проти мене сказали
A я против їх свою гордостию та пишнощю
Противное слово старим людям сказав.
Я не питався старих людей — яка в вас у селенії церква святая
А питався старих людей — де у вас корчма новая,
- 70) Ta шинкарька молодая?
Що другі козаки у святу неділеньку у Божім домі молебні наймали
Господа Милосердного на поміч прохали
A ми тоді в корчмі пили та гуляли
Ta музики наймали та танці спроявляли
- 75) О тим то я козаки молодці
Більше від вас на собі гріха маю. Тепер я сам погибаю, на Чорному морі потопаю
Цеж бо козаки панове на Чорному морі Не бистрая хвиля наступає,
A це мене отцева та матусина молитва карає.
- 80) Колиб мене ця злая хуртовина і бистрая хвиля На Чорному морі невтопила
Щоб отцева та матусина молитва Мене від смерти боронила
Todі б я знав як отця й матусю почитати й поважати
- 85) Старшого брата за рідного оця считати,
A рідну сестрицю за матусю в себе мати». Тоді ж козаки запорожці усе добре дбали Та Олексієві Поповичу назад руки з'язали Чорним платком очі затильни
- 90) Ta все такого козака у Чорное море пускати пожаліли
Ta на правій руці палець мезиний Олексієві відрубали
Ta в Чорне море кров Олексієву пускали. Коли Чорне море стало християнською кров заживати
To тоді на Чорному морі злая хуртовина
- 95) I бистрая хвиля стала притихати
A судна козацькі під гору Як руками підоймати до Тендрева острова прибивати
Todі ж ті козаки у судні стали дивом дивувати:
«В якому ми страсі пробували
- 100) Na Чорному морі та на бистрій хвілі потопали
Anі одного козака з межі військової [?] не втеряли». To Олексій Попович став із судна на пристань виходжати
Ta на вколінка впадати
Ta святе письмо брати тай читати
- 105) Ta всіх козаків на все добре научати:
«Треба козаки панове отця й матусю почитати й поважати,
Котрий чоловік на світі живе,
Отця матусю почитає й поважає,
To той собі навік счастья має,
- 110) Tого смертельний меч минає,
Отцева матусина молитва зодна моря винімає,
От гріхів смертвених душу одкупляє
На полі та на морі отцева матусина молитва на поміч призыває
To [?] Олексію Поповичу Пирятинському слава од нині до віка
- 115) A вам пошли Боже на здравіє та на многа літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон. Мабуть 1910 р.

О. Олексій Попович.

Гей на чорному морі на камені біленькому
Там седів сокіл ясненській, жалібненсько хвиль прохвиляє
I на Чорне море спилна поглядає.
Гей що на чорні морі все недобре починає

5) Зла, велика супротивна хвиля уставає
Судна козацькі - молодецькі на три частини розбиває.
Гей первую часть ухватило — розбило
У дунайське гирло забило,
A другу часть хватило — одбило

10) У арабську землю занесло
A третя де самая — посеред Чорного моря
На бистрій хвілі на лихій хуртовині потопає,

I що при тій частині було війська много
Хто по міждо ними найстарший?

15) Грицько Коломійченко, по всьому війську зборже окличе:
«Гей слухайте козаки, пани молодці,
Добре ви дбайте, на Чорні морі гріхів не тайте,
Словідайтесь ви поперед милосердному Богу
I Чорному морю і міні отаману кошовому».

20) То козаки тес зачували і всі замовчали,
Tilki обізветься Олексій Попович Гетьман Запорожець:
«Гей слухайте козаки пани молодці
Добре ви учиніте—
Возьміте мене самого Олексія Поповича

- 25) До мосі шиї біленський камінь прив'яжіте
І очі мої козацькі молодецькій китайкою за-
пніте
І возміть мене самого у Чорне море спу-
стіте,
Нехай буду я сам своєю головою
Чорне море дарувати
- 30) Ніж я маю козацьке християнське військо
по Чорному морю погубляти».
Гей тії козаки тес зачували
До Олексія Поповича словами промовляли
І сльозами обливали:
«Гей Олексію Поповичу, славний Лицарю
і Писарю!
- 35) Ти ж по тричі на день святе пісмо чи-
таєш
І нас простих козаків на все добре на-
вчаєш
А про що-ж ти єд нас гріхів білше маєш?»
«Гей слухайте козаки — пани молодці,
Що я по тричі на день і святе пісмо читаю
- 40) І вас простих козаків на все добре научаю,
А я од вас гріхів білше маю
Що я у неділю до схід сонця
Вино і мед і горілку попивав,
Старшого брата я за брата немав
- 45) Либонь мене, козаки пани молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
А іще, козаки пани молодці,
Не добре я починаю,
Старшу сестру із баржей неуважав,
- 50) Либонь мене козаки пани Молодці найбільше
той гріх спіткає.
А ще я, як у в охотнє військо виїзджав
І з отцем і з матерем прощення немав
То за мною отець і мати за ворота вибігали
І мене Олексія Поповича прощеніє прохали
і благали,
- 55) То я, козаки пани - молодці, недобре же
починав
Отця і матір стременом у груди відпихав,
Либонь мене козаки пани молодці найбіль-
ше сей гріх і спіткав.
А як ще згорода своїм добрим конем ви-
бігав
- 60) 300 душ маліх дітей конем розбивав,
Кров Християнську невинно проливав
Молодії жени за ворота вибігали,
Дітей маліх на руки хватали
А мене Олексія Поповича кляли проклинали.
- 65) А ще я мимо 40 церкв я пробігав
Шапки незнімав і хреста на себе нево-
складав
- I мимо царську громаду пробігав
Шапки незнімав,
Козакам - старикам на день добрий не від-
давав,
Либонь мене козаки пани молодці найбільше
сей гріх спіткав.
- 70) Гей не єсть мене велика супротивна хвиля
потопляє
Есть мене отцевська материна молитва
На Чорнім морі карає:
Як би мене отцевська материна молитва від
смерти відборонила,
I на Чорнім морі неутопила,
- 75) То як буду я до отця й матері і до роду
прибувати
Буду я отця і матір штити, шанувати і по-
важати
Міг би я старшого брата за рідного отця
почитати
I міг би я старшу сестру за рідну матір
в себе вже мати
I міг би я близьких сусід за рідних братів
почитати».
- 80) Гей як став Олексій Попович по істині
правді гріхи Богу проповідати
Зараз же стала велика супротивна хвиля на
Чорнім морі притихати
Притихала же і упадала
Як неначе на Чорнім морі і небувала
I всіх козаків зирцем до острова приби-
вала
- 85) Всі козаки на остров виходили
Виликому диву дивувалися:
«Гей на якій то ми братця бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали
Та ні одного козака [вар. чоловіка] через
Олексія Поповича
- 90) З межі війська не втеряли».
А Олексій Попович на чуда виходжає
Бере у руки святе пісмо читає
І всіх простих козаків на все добре научає:
«Гей слухайте козаки пани молодці
- 95) Як се святе пісмо висъвічує
І на все моленіє указує.
Которий чоловік отцевську материну молитву
Штити шанує і поважає
Отцевська материна молитва
- 100) У купецтві і у ремеслі на полі і на морі
Великую поміч помагає».
Дай Боже миру Царському
І народу Християнському
І всім головам слухающим
- 105) На многая літа і до кінця віка.

Від Степана Пасюги записав О. Сластьон 4 червня 1910 р.

До думи № 8.

ВВ. Черноморская буря.

Ой на Чорному морі на білому камені
Тамъ сидить сокіль біловірець,

Жалібненько квилить-проквилляе,
На святе небо поглядає

- 5) Шось половина сонця - місяця похмуріло
Уже воно у тьму заступило
Шось то на синему морі не гораздъ починае
Козацкі судна на три часті розбиває
Первую часть одбивало,
10) Ажъ у Ограбську землю заношало
А другу часть одбивало
Тамъ же ¹⁾, посередъ моря затопляло
А у тій часті потопає два братіка рідненъкіхъ,
Якъ голубонъківъ сивенъкіхъ
15) А помежду ними третя чужа чужаниця
То безрідний, безплемінний...
Старший братъ промовить словами: [топае,
Це-жъ насъ, брате, не супротивная філя по-
А се насъ отецька-паніматчина молитва карає
- 20) Бо ми себе не гараздъ починали
Свою добру волю мали
По юлицямъ кіньми гуляли
Старихъ людей зневажали
И малихъ дітей кіньми потурчали
25) А якъ стали жъ брати отецьку молитву сохва-
Стала супротивна хвиля унімати [ляти
Ставъ корабль къ берегу приплівати
На край веселій и міздо миръ хрещений
До отця-паніматки и до роду-родини...
30) Услиши Господи у просьбахъ у молитвахъ
И въ люду царьскому народу християнському
Всімъ вислухающимъ
33) На многі літа до конця віка!

(Отъ Федора Баши).

Записав В. Горленко в Тамарівці Пирятинського пов. на Полтавщині 1884 р.

До думи № 10.

II. Як три брати утікали ²⁾.

- Ой с-під города, с-під Озова
Тож не тумани уставали,
Не чорні хмари набігали,
Не дрібні дощі накрапали,
5) Як три братіки рідненъкі,
Голубонъкі сивенъкі,
С-під города, с-під Озова
З тяжкої неволі утікали.
Два брати кінних,
10) Третій брат меншій—піша-пішаниця,
За кінними братами угоняє,
За стремена хватає,
Слѣзами обливає,
Словами промовляє:
15) Братіки рідненъкі,
Голубонъкі сивенъкі,
Возьміть мене хочъ між коні,
До отця до матушки
В землю християнськую надвезіте.
20) Старший брат зачуває,
Донаїменьшого братасловами промовляє:
Найменьшій братіку рідненъкій,
Голубонъку сивенъкій,
Ради б ми тебе між коні узяти,
25) Буде Озовська орда догонати,
Буде у пень сікти-рубати,
Назад у Озов город завертати,
Ніяк нам буде утікати.—
Тое промовляли,
30) Відтіля побігали.
Найменьшій брат, піша-пішаниця
За старшими братами угоняє,
Коні за стремена хватає,
Слѣзами обливає,
35) Словами промовляє:
„Братіки рідненъкі,
Голубонъкі сивенъкі,
Не хочете мене між коні узяти,

- Возьміть мене постріляйте-порубайте,
40) Птицю та дзвірю на поталу не подайте.
Старший брат зачуває,
До найменьшого брата словами про-
мовляє.
Найменьшій братіку рідненъкій,
Голубонъку сивенъкій,
45) Що це ти кажешъ,
Наче ножем сердце пробиваєшъ?
Будем ми до міюсів, до байраків до-
Будем терни рубати [бігати,
Тобі найменьшому брату пішай-пішани-
ці на признаку покидати.
50) Щоб ти знову куди до роду в землю хри-
стянську
До отця, до матушки утікати.
Тое промовляли,
Відтіля побігали,
До Савур могили добігали,
55) На Савур могилу избігали,
Свого найменьшого брата, пішу-пішани-
цю піджидали;
І ждали вони три дні и три ночі,
Найменьшій брат—піша-пішаниця
До міюсів, до байраків добігає,
60) Терни у руки хватає,
Слѣзами обливає,
Словами промовляє:
Сюди мої два братіки утікали,
Мабудь іх Озовська Орда догоняла,
65) Мабудь вона іх посікла-порубала.
Когда б я іх кості понаходив,
Поховав би, похоронив,
Птиці та дзвірю на поталу не подав.
До Савур могили добігає,
70) На Савур могилу избігає,
Слѣзами обливає,
Словами промовляє:

¹⁾ Закреслено «середъ». ²⁾ Див. примітку до думи № 7, вар. 33.

- Ей, побило мене у полі—
Три недолі:
75) Перва доля безхлібна,
Друга безрідна,
Третя доля—боян вітер повівас,
Мене нещастного козака из ніг валяє.
На Савур могилу лягає,
80) Головку склоняє
И смерти бажає.
Орли сизоперці налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі видерали.
85) Сиві возуленьки налітали
В головках сідали,
Як рідні сестриці обкували.
Вовці-сирохванці набігали,
Їго кости по міюсах, по байраках, по
зелених комиших розношали.
90) Два брати кінних по шляху побігали;
Промовляє середульшій брат до старшого:
Старшій братіку рідненькій, [шаго:
Голубоньку сивенькій,
Нум ми свою прекрасну хватину ¹⁾ тे-
ряті,
- 95) Своєму брату на признаку давати,
Шоб він знов до отця, до матушки—
В землю християнську куди утікати.
Старшій брат зачуває,
До середульшого промовляє:
- 100) Братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Як бог дасть будем до отця до матушки
ки прибувати,
Ні в чим нам буде між білу челядь піти
погуляти.
- Середульшій брат на тес не потурає,
105) Свою прекрасну хватину теряє,
Своєму найменьшому брату на признаку по шляху покидає.
Тое промовляли,
Відтіля побігали.
- Бігли вони не день, не два,
110) Не три й не чотири
И только поле ленів—
Трава зеленів.
До річки до Самарки добігали,
Між собою промовляли:
- 115) Тут трави зелені,
Води холодні,
Нум ми свої козацькі-молодецькі коні
попасімо,
- 120) Свого найменьшого брата пішу-пішани-
Тое промовляли, [ци надождімо.
Відтіля побігали;
Старшій брат до середульшого словами
промовляє:
Середульшій братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Як бог дасть нам до отця до матушки—
125) В землю християнську прибувати,
Як будеш ты отцю—матушці—
По правді отвіт богу давати,—
Буде твоя голова од пліч одлітати.
Дав ім Господь у землю християнську
- 130) До роду прибувати
Отець и матушка за ворота вихождали,
Словами промовляли:
Ой сини ж мої, сини,
Два як ясні-гласні соколи,
- 135) Чи ви не в одній неволі бували,
Чи не одному пану слугували,
Чи не разом з тяжкої неволі утікали?
Старшій брат с коня не вставає,
Перед отцем-матушкою
- 140) Не по правді отвіт богу отдаває:
Отець и матушка,
Ми не в одній неволі бували,
Не одному пану слугували,
Не разом з тяжкої неволі утікали.
- 145) Середульшій брат с коня уставає,
Перед отцем-матушкою на коліна упа-
Слізами обливав, [дає,
Словами промовляє:
Отець и Матушка,
- 150) Ми в одній неволі пробували,
И одному пану слугували,
Разом ми с-під города с-під Озова
З тяжкої неволі утікали,
Тілько свого брата найменьшаго, пішу-
пішаниню
- 155) У чужій землі живеньким трошки по-
Отець и матушка [кидали.
Старшого брата кляне-проклинає,
И з очей зганяє,
Середульшаго ²⁾ брата за гостя приймає.
- 160) Уже буде єго слава—
По між царями,
По між князями,
- 163) По між православними християнами.
- 18 v/475. (Должикъ, Харьковск. у. грав бандурщик Миронівський).
- Записав Ів. Манджура.

ИИ. Озовськи браты.

- Ой не туманы вставалы,
Якъ изъ города зъ Озова, зъ тяжкої не-
Три браты утикалы; [воли,
Третій поміжду ными пішпій пишаныця,
5) Такъ якъ чужа чужаныця.

- Той бижть, пидбигає,
Пудъ ноги пожаръ подпадає,
Кровъ слиды залыває,
Миждо кони убигає,
10) За стремена хапає,

¹⁾ Порівн. сей самий вираз у богодухівськім записі С. Носа—вище, ст. 109, речення 66

²⁾ Поправлено—середульшого.

- Словами промовляе:
„Эй браты мои мылы, вы голубы сызы,
возьмите меня,
Возьмите мене меньшого брата пишого
пихотынца,
Миждо кони пидвезите
- 15) У городах хрыстыяньски до отця пани-
матки!“
Старший братъ промовыть словами:
„Самы мы, брате, не выидемъ,
И тебе, меньшого брата, не вывеземъ.
Бо буде изъ города Озова превелыка,
тажка погоня...“
- 20) А самъ ты будешъ лучче брате добре
Якъ по тернахъ схоронятысь, [энаты,
До отця паниматки самъ прыбуваты“.
Козакъ промовыть словами:
„Есть, братця, у васть ясненъкій мечъ,
- 25) До знімите мени головоньку зъ плічъ;
Тило мое козацьке-молодецьке у чисто-
му поли поховайте,
Хочъ бы звиру птицы на поталу не по-
дайте!“
Старший братъ промовыть словами:
„Рука наша козацька не воздойме,
- 30) Серде наше молодецьке не осмилить,
А мичъ наша ясненъкія твоей головки
не име“.
„Ну бижить же вы, браты, бытыми шля-
Помижъ густыми тарнами, [хамы,
Рубайте тернову шаблямы
- 35) зеленыи байракы
Да розкыдайте по шляху до козацькои
Биглы браты шляхамы, [прызнакы“.
И рубалы тернову шаблямы,
Въизжалы въ байракы,
- 40) И роскидалы по шляху для козацькои
прызнакы.
Тольки стали на Враданскии шляхы
выиздыты
Дакъ ни терновыхъ квить не завыды-
лы, ни зеленыхъ байракивъ
Дакъ воны зъ пидъ жупановъ кытайку
выдыралы,
По шляху для козацькои прызнакы роз-
кидалы.
- 45) А пишій пихотынець бижыть, пидбигае,
Пудъ ногы пожаръ пидпадае,
И кровъ слиды залывае...
На Врадански шляхи выбигае,
Червону кытайку захождае,
- 50) Въ рученьки бере, до серденъка пры-
И словами промовляе: [гортаете
„Шо десь то мене турецька каторга
На спочывкахъ у зеленыхъ байракахъ
промынула;
Да яки то воны велыкы здобутки по-
чинали
- 55) Найдорожши шаты на моихъ братахъ
роздыралы!
- 60) 65) 70) 75) 80) 85) 90) 95) 100) 105) Колы бъ же я знатъ де моихъ братовъ
посичено альбо порубано
Али въ турецьку землю на мулюванну
(sic!)¹⁾ запродано,
Да той мавъ бы-жъ я по билому съви-
ту блукаты,
И билого тила заходыты,
Да въ чистому поли схороныты,
Хочъ бы звиру птицы на поталу не
Дакъ одно безхлибъя, [податы!..“
А друге бездорожжя,
А трете голодъ, бида и безвиддя,—
Козацку голову сонъ знемагае,
Козакъ пидъ Саворъ-могылу лягае.
Орлы сызопери налитаютъ,
Въ головахъ сидаютъ,
На черны кудри наступаютъ.
То ще козакъ промовыть словами:
„Орлы сызокрылы, сызопери,
Дождите годыну,
Хота маненъку частыну²⁾,
Покудова моя душа съ тиломъ ростря-
нетъца,
Тоди надо мною шо скочете почынайте!“
Аль(?) не черная хмара на зелены бай-
ракы наступала,
То козацька молодецька душа зъ ти-
ломъ розстривалась...
Орлы сызокрылы, сызопери налитали,
У головахъ сидали,
На черны кудри наступали,
Изъ-подъ лоба ему очи выймали;
Волки сирохворци зъ степовъ набигали
Одъ суставовъ жовты кости одрывали,
По степахъ розносилы;
Буйны витры уставали,
Комышамы жовты кости покрывали
И пужарамы 'борялы...
Не отецъ не маты козака поховалы,
Не братъ не сестра оплакалы,—
Сыва зозуля прылитаа
Въ головахъ сидала,
Якъ то вона жалобненъко кувала,
Какъ словами промовляя:
„Голово, голово козацька молодецька,
Уже жъ ты допыла и доила и хоро-
шенько доходыла,
Уже жъ ты и неволи довидала,
Ще ты чого заслужила —
По степахъ валятьца
Комышамы обростаты,
И пожарямы обгоряты!..“
А браты у землю хрыстыяньску прыиз-
жаютъ,
Середольшый братъ словами промовляе:
„Станмо мы, брате, оттуть кони попа-
симо,
Свого брата меньшого надождимо,
Або назадъ завернимо,
Мездо кони возьмимо,

¹⁾ Sic—записувача. ²⁾ Замість — часину.

- Хочь мально [?] пидвезимо
Въ городи хрыстыяньски
До отця до паниматкы".
- 110) Старший братъ промовыть словами:
"Десь тоби, брате,
Не давалась турецька каторга знаты,
И сырыця въ руки не въдалась,
Шобъ ты назадъ кони завертасть
- 115) И миздо¹⁾ кони ваготу набираў:
А самы мы лучче будемъ, брате, добра
знаты,
Якъ у города хрыстыяньски прыижжаты,
До будемо на двое грунта паеваты
Помиждо собою меньше супороку маты".
- 120) А середульшый братъ промовыть сло-
вами:
"Будемъ мы, брате, въ города до отця до
паниматки прыижжаты,
До якъ же мы будемъ отцю паниматци
за меньшого брата одвѣтъ отдаваты?"
А старший братъ промовыть словами:
"Самъ то я, брате, буду добра знаты,
- 125) Якъ отцю паниматци за меньшого брата
одвѣтъ отдаты.
Скажу: бувъ панъ Роздовъ, Турчынъ
молодой,
Запродавъ нашего брата мылого
Якъ голуба сызого
У землю турецьку у каторгу довѣчню".
- 130) А середольшый братъ промовыть сло-
вами:
"Якъ будемъ мы, брате,
У города хрыстыяньски прыижжаты,
Да будемъ мы неправду казаты,
135) До буде насъ Господъ караты;
А якъ будемъ мы правду казаты
До буде отецъ маты хвалить выхва-
ляты".
- Якъ браты у землю хрыстыяньску пры-
На двое грунта паеваты [изжалы,
- 140) Землю турецьку въру бесурменьскую
клялы проклынали:
"Земле турецька, вѣра бесурменьска
вельми ты проклята
Только турчыну-камъянычину на среб-
ло, на золото багата!"
- Вызволь, Господы, невольнича зъ неволи
На край веселый, мѣдо мыръ хрещеный,
145) До роду до родыны, до отця-паниматки!
Услышъ, Господы, у просъбахъ, у мо-
Люду царьскому, лытвахъ
Народу хрыстыяньскому,
Всімъ выслушаютъ
- 150) На многы лита
- 151) До конъця вика!

(От Федора Бashi, С. Тамаровка).
Записав В. Горленко 1884 р.

ІІІ. Три брата²⁾.

- У неділю рано пораненько,
Не пили пилили,
Не тумани вставали
Як зъ тяжкої неволі три брати утікали
- 5) То два конних, а третій пішій піхоти-
нець
То будьто міждо ними чужий чуженець
Братов конних догоняє
И слезно плаче и ридае:
"Брати мої мили, голуби сиві и ро-
дино сердешная!"
- 10) Станьте ви, коні напасіте
И мене, меньшого брата, обождіте!"
То середульшый братъ съ коня вставає:
Да к старшому брату слово промовляє:
"Станьмо, брате, коні попасімо,
- 15) И меньшого брата обождімо.
То его міждо коні возмімо,
Хотя его милю верстъ підвезімо!"
То старший братъ изгорда слово про-
мовляє:
"Чи³⁾ маешь ти, брате, на коні ваготу
- 20) То лучше ли будем скоріше сами вті-
кати!"
А пішій піхотинець сії горкиі слова
Да й слезами ридае: [зачувае

- "Чи маєте мене, братя, покидати на
чужій стороні
То е въ васъ ясененький ніжт-
- 25) То издійміть лучче мені голову зъ плічъ
У чистімъ полі поховайтے
И звіру-тиці тіла мого не дайте.
Хотя ви, брати, у терни въ байраки
И вирхів'я стинайте [уїзжайте
- 30) И пішому піхотинцю на признаку ки-
Пущай же я буду добре знатъ [дайте
Куди к городу до отця и паниматки
прибувать".
То стали вони въ луги и въ байраки
в'їзжать
- 35) Ставъ середульшый братъ гостру шаблю
И вирхів'я стинае [виймає
И пішому піхотинцю, то меньшому бра-
ту, на признаку кидає.
А старший братъ изгорда слово промов-
"Чі маєшъ ти, брате, [лєєтъ:
Отцевскої шаблі потупляти,
- 40) То я буду гострішу свою вийматъ
И тому [?] зъ плічъ голову зніму
Да кода собі коня пару подбратиму
Да сам я буду скорішъ утікатъ".
То стали вони з лугівъ зъ байраківъ
в'їзжать

¹⁾ Міждо. ²⁾ Невіправлений запис, може чорновий.

³⁾ Мабуть—чим.

- 45) Ніде лугівъ не видать
Только вони въ чистому полі три шляхи
И середнім проїзжали. [находдали]
To середульший братъ изъ коня вставае
И до старшого слово промовляе:
- 50) „Брате старший мицій и голубе сивий,
Нумъ зъ - підъ жупанівъ червону ки-
И по шляху бросать. [тайку видирать
Пущай братъ меньший добре буде знать
Куди въ городи християнськи до отця-
паніматки прибувать“.
- 55) То старший братъ изгорда слово про-
мовляе:
„Чім маю я марно труди свої по степу
роскидать
Таклучче мені меньчого брата и вікъ
въ свої глаза не видать!“
И ставъ то пішій піхотинець зъ лугівъ
з байраківъ вихождаe,
Середнімъ шляхом прихожае
- 60) Червону китайку видает
И въ руки хватаетъ,
Тяжко плаче-ридаe:
„Десь мене турецкая орда върно у лу-
гахъ, на спочивку минала
Та мое браття догоняла,
65) И сікла-рубала.
Тілько наші марно труди по степу рос-
кидали“.
- To став пішій піхотинець—дорогою йде
Одно бевіддя,
А друге безхлібья
- 70) Трете—бездорожья—
Бойний вітеръ зъ нігъ валяе,
To вінь підъ Савуръ-могилу прихождаe
И Савуръ-могилі тамъ голову склоняе
Орли сизонери налітали
- 75) У чорні кудрі уступали
І звіри сірі набіжали
- 80) „Земле ты турецька і віра ти есть про-
клята
Тільки для сребла да для золота багата
Ну розлушица християнська
Розлучила ти брата зъ сестрою
И мужа зъ женою!“
- 85) Ставъ середульший братъ слово промов-
ляти
„Брате мицій старший и голубе сивий
родина сердешна
Якъ же ми будем до отцевского курі-
ня доїзджати
И як ми будем за меньшого брата отвіть
даватъ?“
- Шо старший братъ изгорда слово про-
мовляе:
- 90) „Шо тобі, брате, у келі въ тій не бу-
вать,
Де я буду за меньшого брата отвіть да-
вать.
А будем ми до дому у двохъ доїжджать
И на двоє хозяйство розділять
To все нас, брате, будуть меньше люде-
знатъ“.
- 95) Услишь Господи у просьбах у моли-
твах
И всім православним людям вислуха-
ющимъ
Попили Боже многая літа
- 98) И сохрани Господи до конця віка.
- (Записано в Миргородѣ 9 сент. 1885 От лирика Захара Кузьменка (Сокура) лѣтъ 60—65, из Хорола).
Записав В. Горленко.

ММ. Про „Озівських братів“ (про піхотинця).

- А не сивій тумани наступали.
А не сивій тумани наступали,—
To три брати з города з Азова,
Із турецкої, з бусурменської неволі а втікали...
- 5) А два брати кінних,
А найменший, пішій піхотинець,
За кінними братами й уганяе...
А, ой об сире коріння,
Ай о білес каміні свої ножки побивае,
- 10) Сліди кровю заливае,
Піском рані засипае,
Міждо коні й убігае,
За стремена хватает,
А до братов словами промовляе:
- 15) «Ой, брати мої рідненky
Соколи ясненky,
Хоч мало не много... надождите,
Міждо себе на коні возьміте,
Хоч версту места в християнські города подвезіте!»
- 20) Али й у чистому полі
Ей, з плеч головоньку здійміте,—
Ой, з плеч головоньку здійміте
А козацьке, молодецьке тіло мое похороніте...»
А ой, козацьке, молодецьке мое тіло поховайте,—
- 25) Та птицям тіла, а, та моего тіла
А на поталу не дайт!»
А найстарший брат се (?) зачувае,
До найменшого брата,
Пішого піхотинця,
- 30) А словами промовляе:
«А, серце мое не осмілиться,
Рука моя не здіметися,
А булатна шабля не йме
Тебе сікти, рубати...»
- 35) А ой, та будемо безпечно
По лісам і по байракам уїжджати.
З дрэва верхівіа зрывати,
А ой, на путь, за дорогу
А на прикмету
- 40) А будемо тобі покидати.
А ой, їхали два брати кінних,
А їхали вони не день, не два й не три, не чотири.
А ой, стали вони ай у чисте поле виїжджати,—
А ой, як нічого стало
- 45) Та й менечому брату,
Пішому піхотинцю,
А на прикмету покидати...
А ой, а середущий брат

- А все... найменчого брата дбає,
 60) Та до найстаршого брата словами промовляє
 «Ай, брате мой рідненький!
 Тут у чистому полі трави зелені,
 А води холодні, обіждімо,
 А свої козацькі, молодецькі коні попасімо,
 65) А свого брата найменчого,
 Пішого піхотинця,
 Хоч мало, не много обождімо!
 А ой, та міждо себе тай на коні возьмімо,

- Хоч версту места в христіянській города подvezімо!»
 60) А ой, найстарший брат зачуває,
 До середущого брата слівами промовляє:
 «А брате мой рідненький,
 Соколи ясненські!
 А як маєм ми найменчого брата й ожидати,
 65) Та буде за нами пресильна, престранна
 А турецька погоня й уганяти,
 А ой, будуть нас на три часті сікти, рубати,
 68) А ще в горшую неволеньку завертати!»...

Записано від М. Дубини. Колесса, Мельодії, Серія II, с. 21.

МММ.

- А не сивії тумани наступали,
 То три брати з города з Азова,
 У турецької, з бусурменської а неволі та втікали...
 Ой, два брата конних,
 5) А найменчий брат пішний, піхотинець піхотинець.
 А за кінними братами й уганяє,
 А на сире коріння,
 На білее каміння
 А свої козацькі, а молодецькі ножки побиває.
 10) Сліди він кровю заливає,
 А піском рані засипає,
 Та міждо коні й убігає,
 За стремена хватает,

- А до братів словами промовляє:
 15) «А брати мої рідненky,
 Соколи ясненські,
 Хоч мало, не много обождіте!
 А міждо коні з собою возьміте,
 В христіянській города а подvezіте!»
 20) Але у чистому полі
 З плеч головоньку зніміте,
 Та козацьке, молодецьке мое тіло похороніте!»
 «А козацьке, молодецьке мое тіло поховайте,
 А птицям тіла, мого тіла
 25) На поталу ще не дайте!..»

Записано від М. Дубини, Ф. Колесса, Мельодії, серія II, с. 32.

СС. Дума про „піхотинця“.

- Ой, не чорная хмара наступала,
 То не сиві тумани налягали,—
 То три брати з турецької землі,
 З бусурменської віри,
 5) З тяжкої, проклятої неволі,
 З города Озова утікали.
 Два-ж то конні, конаниці,
 Третій пішний піхотинець;
 Конні комониченки посідвали,
 10) По-козацьки всідали,
 А менчого брата, пішого піхотинця,
 В турецькій землі покидали.
 Пішний піхотинець біжить, підбігає,
 [Лозами їх зазиває]

- 15) I міждо коні вбігає,
 Кониченки за стремена хватає,
 Горько плаче ридає,
 Своїх братів що просить, благає:
 «Брати-ж мої милі,
 20) Голуби ви зизі,
 Родино кревна сердечна!
 Станьте, ви коні попасіте,
 Самі молодці оббігніте,
 Мене бідного піхотинця обождіте,
 25) Хоч на коні візьміте,
 Хоч милю верст підвезіте,
 27) Родино кревна сердечная!»

Записано від Явдохи Пилищенкової з Орликівщини Хорольського пов. Ф. Колесса, Мельодії, серія I, с. 112.

CCC.

- Ой не чорная то хмара наступала,
 То не сиві тумани налягали,
 Не дробні дощі накрапали,—
 Ой, то три брати з турецької землі,
 5) З бусурменської віри,
 З тяжкої, проклятої неволі,
 З города з Азова утікали.
 Два то конні конаниці,
 А третій-же пішний піхотинець;
 10) Конні конниченки посідвали,
 Гей по-козацьки посідвали,
 По швиденьку втікали,
 А менчого брата в турецькій землі,
 В бусурменській вірі, в тяжкій проклятої неволі,
 15) А й у городі в Азові покидали.

- Ой, кониченки посідвали,
 По швиденьку втікали,
 Бідного піхотинця покидали;
 Бідний піхотинець біжить, убігає
 20) [Лозами зазиває],
 А горко плаче, ридає,
 Своїх братів що просить то і благає:
 «Брати-ж мої милі,
 Голуби ви сизі,
 25) Родино кревна, сердечна!
 Станьте ви, молодецькі коні попасіте,
 А й сами молодці оббігніте,
 Мене бідного піхотинця обождіте,
 29) Хоч на коні возьміте!»

Записано від Явдохи Пилищенкової. Ф. Колесса, Мельодії, серія I, с. 114.

ОО 1).

- Ой, у святу неділеньку,
 То рано по... пораненъко.

- Ой, то не сива зазуля кувала,
 Тей не дробні дощі накрапали,

1) Другий запис вар. О на с. 128.

- 5) Гей, то не сиві тумани й уставали,
Як три брати з турецької, бусурменської,
А тяжкої неволі й у... утікали.
Ой, то два брати кінних, третій брат,
А менчий, піший піхотинець
- 10) За ними й уганяє,
За стремена хватает.

Записано від кобзаря Михайла Кравченка. Ф. Колесса. Мельодії, серія I, с. 25.

- До братів рече, слова про... промовляє.
Ой, то рече, слова промовляє:
«Ой, брати рідненці,
15) Голубочки сивенькі!
Гей, чи маєте добре й учинити,
Та мене підохдати (?),
18) Мене міждо себе на коні...»

ПП 1).

- Ой у святу няділю рано пораненько
Не темні тумани налягалы
Не дрібні дощики накрапали
За великими странами, за далекими та лугами
- 5) Там з брати у Турецькій землі
Бусурменській невірі
У городі Озові три брати пробували.
2 брати на коніх а третій піший піхотинець
Царю Богу вони прослужали
- 10) І з неволі 2 брати на коніх утікали
А третього пішого піхотинця покидали
Он до братів своїх рече промовляє, он просить
Горко слезно плаче ридає: [благає]
«Брати мої рідненці голубчики сизенькі
- 15) Станьте Ви коні попосіте
І мене меншого брата из чужой землі
З бусурменської невіри, і мене з неволі обождіте
Алі бо брати мої рідненці на свої коні мене
возьміте,
Хоч одну милю — верстъ мене увезіте».
- 20) Он братів своїх догоняє і просить благає
Міждо коні убігає за стремена хватает
Он сизими голубами називає: [свій мечъ]
«Хочь на свої коні возьміте, а хоч гострой
Козацькой із ножни возьміте, і мені з плеч го-
лову зніміте
- 25) Мое тілі [?] козацьке молодецьке к (в?) сирой
землі похорніте
Врагам на поталу, козацького мого тіла і моло-
децької крові не пустіте».
- А брат великую гордость
На серце свое невазлагает [ридає]
До старшо гобрата рече промовляє гірько слезно
- 30) І свого брата просить і благає: [сизенькій]
«Старший мій брате рідненцій і голубе
Станьмо ми коні попасімо і меншого брата
з неволі обождімо
- А хоч на свої коні возьмімо
Врагам на поталу козацького тіла, молодецької
крови непустімо».
- 35) Милосердія брат найстарший не ймає
Великую гордость на середульшого брата возла-
Свій козацький гострій мечь винімає [гас
1 середульшого [?] на брата махає:
«А як мені найменшого брата обжидати
- 40) То тобі з пліч голову знімати
І твого козацького молодецького коня із собою
І скоро, скоро утікати, [братьи]
Щоб свого козацького молодецького тіла вра-
гам на поталу неподати».

- Стали два брати скоро до отцевського царства
доїзджати
- 45) Скоро немало время проходжає уже наймен-
шій брат
Своїх братів догоняє, об сирое коріння, об бі-
лос каміння, свої козацькі ноги побиває
Кров сліди йому замиває
А пісок рани його засипає
А він усе братів своїх догоняє
- 50) А середульшій брат до зеленої гаю доїзджає
Свій козацький гострій меч молодецький виймає
Зеленое древо рубає
Та все віти найменшому брату на путь дорогу
спровождає (вар. покидає)
- Скоро время пробуває
- 55) Два брати з зеленої гаю виїжджали
А середульшій брат дорогою одежду з себе знімає
На мілкі часті рубає
І найменшому брату на путь дорогу покидає
До зеленої гаю найменший брат добігає.
- 60) Г зеленое древо на путь дорозі зозріває
Г горко слезно ридає
Г святую молитву промовляє:
«Боже ж мій Боже, хиба моїх братів уже й на
світі немає
Хиба їх нагальна смерть побідили,
- 65) Чи несчастная хортуна послідила
Алі бо нещасна хартуна з путі дороги збила
Уже ж моїх братов мені недогоняти».
- І став він горко слезно ридати
Козацьким молодецьким сном к сирої землі од-
- 70) Стали до його звіри надхожати [дихати]
І птиці налітати
Бо козацкое молодецькое тіло по пустинях со-
стерзати,
У турецькій землі, бусурменській невірі,
І став найменший братъ померати,
- 75) За темними лугами, за далекими странам.
А середульшому брату став анголь
По правий бік оповіщати
Що вже нам свого брата
Пішого піхотинця навік свій невидати
- 80) Так як ви його несхотіли із Турецкої землі
З бусурменської невіри з город Озова
Несхотіли обождати. [ляти:
Середульшій брат став найстаршому промов-
«Брате мій рідний як голубчику сизенький
- 85) Як будем ми до Отцевського двору доїзджати
Будуть до нас навстріч виходить отець і мати,
Як будуть об найменшому брату питати

¹⁾ Сей запис подає в повності варіант, що в уривку на друкованій у Ф. Колесси; див. вище вар. П, с. 130.

- Як ми будем правду казати?» [їзжали
І скоро скоро два брати до отцевського дворудо-
90) Навстрічу їм отець і мати вихождали
Об найменшому брату питали:
«Сини мої рідненъки і голуби сівенъки, якже ви
Цару земному, Богу небесному прослужили
Де ж ви найменшого брата піхотинця
приостановили?
У якій землі, у якій неволі приостановили?
95) До дому поїждали і на свої коні молодецьк?
з собою невезали?»
Найстарший син отцеві і матусі своєму про-
Що найменший братъ у городі Озові [мовляє
Великій роскоші собі має
Дорогій гості зозиває, він п'є та гуляє.
100) Середульший брат до отця свого і до матусі под-
І до сирої землі на коліна упадає [хождає
Рече промовляє, горко слезно ридає:

Від Антона Скоби з М. Богачка, Миргородського пов. учня Павла співака з Лубенського пов.

Записав О. Сластьон.

РР. Дума „про піхотинця“.

- А в тую святу то неділенъку,
Рано й по... пораненъко.
То не сивій тумани й уставали.
Бо й не буйній вітри повівали,
5) А не чорнія хмари наступали,
То не дробні дощі накрапали
А й не сивій тумани у... уставали.
А й не сиві тумани вставали,
Тогда три брати з города Озова,
10) Из турецької, бусурменської, великої не...
А неволі у... утикали.
А що два лі то брати конних,
А (в заді) найменчий, піхой піхотинець,
Хоч за конною братію уганяє
15) И за стремена хватает,

- По білому каміні.
По сирому коріні
Свої козацькі молодецькі
Ноги побиває,
20) Кровю сліди заливає,
Піском рані засипає
І міжду коні й у... убігає.
Міжду коні убігає,
За стремена хватает,
25) До братов словами рече, про... промовля
«Що брати мої рідненъки,
Соколи-ж ясненъки!
Станьте ви, братія, надождіте,
Свої козацькі, молодецькі коні припиніте
30) И мене найменчого...

Записано від Остапа Кального. Колесса, Мельодії, серія I. с. 108.

До думи № 11.

ГГ. Самарськи три брати.

- Уси поля Самарськи погорили
И почорнилы яснымы пожарамы
То тилько жъ не згоряло трь терны
дрибненъкыхъ,
Два байракы зелененъкыхъ.
5) Тимъ воны не згорялы,
Шо тамъ трь братики ридненъкыхъ
Голубонъкы сывенъкыхъ
Порубани постриляни спочували.
То малы воны соби по девъять ранъ
рубаныхъ, важкыхъ широкыхъ,
10) А по четыри раны стриляни янычань-
ськихъ куль глыбокыхъ.
То найстарший братъ до мénьшого брата
промовляє:
„Братику нашъ ридненъкый,
Голубонъку сывенъкый!
Хоть навколошки вставай,
15) Та пійди намъ изъ рички Самарки,
Изъ кривыци Салтанки

- Холодной воды прynesы“.
То найменшій братъ до старшихъ бра-
тівъ промовляє,
Дрибнъмы слизамы обльває:
„Братики мои старши ридненъки,
Голубонъкы сывенъки!
Чи вы зъ мене насьміхаєтесь,
Чи вы мини вири не доймаєтے?
Есть у мене девъять ранъ рубаныхъ,
тяжкыхъ широкыхъ,
25) А четыри раны янычаньски кули глы-
боки
Не таки жъ мени, брате, девъять ранъ
рубаны важкі широкі,
Якъ четыри раны стриляни янычань-
ськи кули глыбоки!..
Шо ти жъ девъять ранъ червоною кровью
исхожајуть,
А четыри раны янычаньски кули до
козацького серца прылягајуть.

- 30) Найстарший братъ до найменьшого сло-
во змовывъ:
„Братику нашъ найменьшій ридненькій,
Голубоньку сывенькій!
Хоть навколошки вставай,
Та беры съ пидъ головъ військову су-
рэмку вынимай,
35) Будешъ жалибненько програвати,
То будуть нась чужи козаки зачувати,
Будуть икъ намъ прыбувати,
То будуть нась хорошенъко ховати
Звиру птици на поталу не подати“...
40) То братъ найменьшій до старшого брата
слово змовывъ:
„Ой братики наши старши ридненьки,
Голубоньку сывенькій!

(С. Дейкаловка Зеньковського Уѣзда. Кобзарь Мусій Гордієвичъ Кулъкъ. Зъ симдесять лѣтъ).
Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

E. Самарські брати.

- Та усі поля Самарській почорніли
Та ясними пожарами погоріли [Салтанки
Тільки незгоріло у річки Самарки, та в криниці
Три терни дрібненьких, та три байраки зелен-
неньких
5) Чого ж вони незгоріли? що там лежало з брати
рідненьких
Як голубчики сивеньких постріляні та порубані
дуже.
Озовеця старший брат до середнього словами
Обілється гарячими слозами:
«Менчий брате добре ти зроби
10) З річки Самарки або з криниці Салтанки
Холодної води найди
Та рани мої постріляні та порубані дуже охон-
лоди і окропи
Середній брат до старшого словами промовляє
Чи ти мені старший брате віри не діймаєш,
15) Чи ти мене на сміх підймаєш,
Чи нас не одна турецька шабля порубала
Чи нас не одна янчарська куля постреляла
Що я маю на собі девять ран порубаних широких, а чотири постріляних глибоких.
А хиба ми, брате, добре вчинімо
20) Свого найменчого брата третього попросімо
Нехай він добре дбас
Спід наших голов козацькі суремки доставає
Нехай жалібненко грає програває.
Може будуть наші козаки по чистому полі
проїзджати
25) Та наші козацькі ігри будуть зачувати

- Не есть се нась, браты, гостра шабля
порубала,
(Не есть се насть) янчанська куля по-
бывала,
45) Есть то се насть отцевська материна мо-
лыта въ чистимъ поли покарала.
Шо мы одъ своего отца и матуси въ
охотне військо поступали,
Мы зъ своимъ отцемъ изъ матусею
прощенія не воспрыймали,
Мыового отца и матусю стременемъ у
груды одъ себе одпыхали...
Мымо церковъ ихали мымо святу Со-
50) Шапки не здымали, [борную,
51) Хреста на себе не покладали.

(С. Дейкаловка Зеньковського Уѣзда. Кобзарь Мусій Гордієвичъ Кулъкъ. Зъ симдесять лѣтъ).
Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

E. Самарські брати.

- То може будуть до нас прибувати
Та наше тіло козацьке молодецьке в чистім полі
доглядати.
Та найменший брат від своїх братів се слово
почував
Та до своїх братів словами промовляє:
30) «Братики мої рідненькі як голубчики сивенькі,
Це ж бо нас не турецкая шабля у чистому полі
Та не янчарская куля постреляла [порубала
А це нас отцева та матусіна молитва покарала
Як ми з своєї країни на чистее поле виїзджали
35) То від отца від матусі благословення не брали
Против церкви божого дому проїзджали
Шапок з голов не скидали
Святої молитви не читали
Господа милосердного на поміч не прохали.
40) Хоч я буду брати мої дорогії
В козацькі тоненькі суремки жалібненько
вигравати [вар. програвати]
То будуть тільки Турки та Йнчарі
Наші козацькі ігри зачувати
То вони будуть до нас прибувати
45) Та будуть нас живцем у тяжку неволю у
турецьку каторгу забірати
Лучче будемо техенько у чистому полі лежати
Та про отца—матусю думати-гадати
Козацької слави та лицарства доставати.
То ж на небі не чорная хмара стала
50) Як про трьох братів слава стала
Слава од нині довіка всім на здравіє
52) I на многія літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон.

EE. Про Самарських братів ¹⁾.

- Гей, усі поля самарські почорніли,
Та ясними пожарами погоріли.
А тільки не згоріло у річці Самарці
Та в криниці Салтанці
5) А три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.

- Чого вони не згоріли?
Бо там-же то лежало
Три братіки рідненькі,
10) Як голубчики сивенькі,
Постріляні, порубані дуже.
Озоветься старший брат до середнього словами,

¹⁾ Фрагмент того-ж співу, що записав в цілості О. Сластьон—вар. Е.

- Тай обіллеться гарячими сльозами:
«Добре ти, брате, ѹ учини
- 15) А з річки Самарки
Або з криниці Салтанки
Холодної води найди, —
Рани мої смертельнія
Охолоди ѹ окропи»...
- 20) Озоветься середуцький брат до старшого словами,
- Тай обіллеться гарячими сльозами:
«Чи ти мені, брате, віри недоумавеш,
Чи ти мене на сміх підймаеш?
- 25) Чи нас не одна турецька шабля порубала,
Що маю на собі девять ран глибоких,
Широких, порубаних, глибоких».
- 28) А чотири постріляних, глибоких».

Записано від І. Скубія. Колесса, Мельодії, серія II, с. 12 і 192.

S O M M A I R E.

AVANT-PROPOS p. V—XII

L'HISTOIR DE LA CONSERVATION DES POÉSIES ÉPIQUES RÉCITATIVES
„DOUMAS“ AUX XIX-e ET COMMENCEMENT DU XX-e S. p. XIII—CCXX

La provenance du nom «douma» est toute littéraire: ce nom était appliqué par les anciens écrivains polonais aux poésies populaires ukrainiennes sans différence de style, et notamment Casimir Brodzinski fit un magnifique éloge des «doumas ukrainiennes». M. Maksymovytch, qui citait ce passage de Brodzinski dans son recueil de chansons ukrainiennes, publié en 1827, attacha le terme «douma» à une catégorie particulière de poésies épiques récitées par des chanteurs de profession, pour la plus part des aveugles, au son d'un instrument de musique «kobza», «bandoura» (espèce de guitare) ou «lira» (espèce de viole). Depuis lors ce mot s'emploie généralement pour désigner ces poésies particulières. Les chanteurs qui les récitent n'en ont pas d'appellation spéciale pour ce genre de chants: ils les appellent «chants cosaques», «chants de chevalerie», ou encore «chants des captifs». Le mot «douma» n'a donc pas dans le langage populaire le sens que lui ont donné les ethnographes.

Cependant l'existence dans la littérature ukrainienne d'une catégorie particulière de poésie dissemblable de toutes les autres formes de poésie populaire exigeait une terminologie différenciée, et qui empêche de confondre ces chants récités avec les chansons proprement dites avec lesquelles les „doumas“ ont, en effet, peu de commun. C'est pourquoi, quoique tout à fait arbitraire, le terme «douma» doit être conservé pour désigner la dite espèce de chants, pour souligner leur caractère particulier.

Car malgré l'admiration qu'elles provoquent depuis plus d'un siècle et malgré les nombreux écrits qui leurs sont consacrés, les «doumas» avaient été souvent méconnues et confondues avec d'autres chansons populaires et la définition scientifique des «doumas» est toute récente. Nous la devons aux recherches musicologiques du prof. Philaret Kolessa sur la forme musicale des «doumas» qui régit aussi le texte poétique de ces récitatifs. Ph. Kolessa nous définit la «douma» comme un «récitatif mélodieux» dont le rythme est libre et l'improvisation variable. «C'est un récitatif qui s'adapte à la disposition syntaxique des paroles du texte. Il se divise en périodes multiformes quoique de construction symétrique, qui n'ont pas entre elles de correspondances stables comme celles qui existent entre les strophes d'une chanson. Par leur construction libre ces périodes diffèrent complètement des strophes des chansons: elles ne repêtent pas un même modèle, un même schéma de la disposition des parties; chaque période a quelque différence dans la composition, dans la longueur et le groupement des vers.

«La construction des périodes est tellement variée qu'il est quelque fois difficile de trouver dans une même douma deux périodes de construction égale. Il serait bien difficile d'apprendre par cœur une douma composée de périodes aussi diverses, surtout quand elle est longue. Aussi cela n'est-il pas nécessaire puisque le chanteur kobzár, joueur de kobza, ou lirnyk, joueur de lira, improvise la mélodie de la douma chaque fois qu'il la chante, c'est à dire qu'il varie librement quelques phrases caractéristiques et les combine en groupes et périodes, qui correspondent au groupement des vers du texte. A chaque récitation nouvelle de la douma le chanteur nous donne une nouvelle variante de la mélodie, ne lui donnant sa forme musicale définitive que pendant la récitation même. Les textes poétiques des doumas changent aussi à chaque récitation, quoique dans ces changements il y ait moins de liberté que dans l'assemblage des phrases musicales».

La récitation des doumas est donc un art assez compliqué qui demande un apprentissage spécial et surtout l'appropriation d'une certaine faculté d'improviser, qui permet au chanteur de doumas de les composer à nouveau chaque fois qu'il en récite une, en puisant dans un fond d'images poétiques et de lieux communs, créés par la pratique professionnelle.

Car, grâce à leur forme difficile à manier, les doumas ne sont pas accessibles à la communauté comme les chants populaires proprement dits; elles appartiennent exclusivement aux chanteurs de profession (p. XIII—XVI).

Les plus anciens recueils des doumas qui nous soient accessibles sont: le recueil du prince Tsertelev, fait en 1814, publié en 1819, et un recueil anonyme attribué, probablement à tort, à Basil Lomykovsky: ce recueil était écrit sur un papier à la marque de 1808, et il fut publié par Jytetsky en 1892. Les deux recueils proviennent d'un même endroit, d'un milieu d'amateurs d'antiquités ukrainiennes, groupés autour de l'ex-ministre de justice Dmytry Trochtychynsky, grand propriétaire foncier aux environs de Myrhorode. C'est à ce mécène que fut dédié en 1804 le

célèbre recueil de chansons russes du soit-disant Kyrcha Danylov et il est vraisemblable que c'est à l'exemple de cette dédicace que sont dus les deux recueils ukrainiens composés en honneur de Trochtchynsky.

Le recueil anonyme, fait par une personne peu instruite, nous conserva 13 doumas notées avec beaucoup d'exactitude, ce que nous pouvons affirmer en comparant quelques unes de ces doumas aux variantes recueillies plus tard par des ethnographes experts. Le recueil de Tseretelev, composé de 9 doumas, fait preuve de méthodes ethnographiques moins exactes. Ces doumas ont été visiblement corrigées: elles présentent peu de digressions poétiques si caractéristiques aux doumas et leurs rimes sont plus soignées. Mais Tseretelev évita des changements plus profonds il n'ajouta rien au texte et ne change pas la disposition des parties. Cette prudence est d'autant plus méritoire que les suivantes publications de doumas présentèrent beaucoup moins d'exactitude. On y voit des textes très corrigés et même des doumas fausses, composées par des écrivains et présentées au public comme des œuvres populaires (p. XXI—XXXV).

Ce fut surtout le cas du recueil «l'Antiquité de Zaporogue» (Zaporoskaia Starina) publié par I. Sreznevsky et quelques autres jeunes philologues de Kharkov, en 1833—38. Le clou de ce recueil formait quatre doumas composées soit par Sreznevsky lui-même, soit par ses collaborateurs. L'une (Serpiaha) était composée avec les débris d'une douma authentique, les autres entièrement fausses, étaient des imitations maladroites de vraies doumas. Malgré cela elles eurent un grand succès et passèrent longtemps pour les plus beaux exemples de la poésie populaire ukrainienne.

Entre les autres recueils qui contenaient des doumas sont à noter: le recueil de Loukachevitch en 1836 et le troisième recueil de Maksymovych en 1849 — l'auteur y compare la forme poétique des doumas populaires à celle de la Chanson d'Igor, et les kobzars qui les exécutent au légendaire Bojan. Il publia aussi quelque textes nouveaux (p. XXXV—XLVIII).

Toutes les doumas publiées avant 1850 furent recueillies de la bouche de chanteurs anonymes, auxquels les collectionneurs n'attachaient aucune importance. Ces collectionneurs ne remarquaient pas la différence qui existe entre les différents genres de la poésie populaire: celle-ci à leurs yeux était l'œuvre de tout le peuple, vu comme une personnalité mystique et dont les chanteurs réels n'étaient qu' des porte-voix. C'est seulement dans la seconde moitié du siècle que les chanteurs professionnels commencent à attirer l'attention des ethnographes. En 1853 dans un article de l' Ethnographichesky Sbornik, G. Basilevitch nous parle pour la première fois d'un kobzar—André Chout—et déjà en 1856 Metlinsky publie dans son recueil toute une liste de kobzars qui avaient été découverts dans les gouvernements de Tchernihiv, Poltava et Kharkiv.

Mais c'est surtout les «Notes sur la Russie du Sud» (Zapiski o ioujnoï Roussi) de Koulich qui nous montrent un nouveau point de vue vis à vis des kobzars. Koulich y parle de trois chanteurs professionnels: le lirnyk Nykonenko et les kobzars Chout et Ryhorenko. Il les traite comme des poètes du peuple, presque comme des frères. Les écrivains ukrainiens de son temps ne sont, à son opinion, que des continuateurs de la même tradition poétique nationale qui dans le passé était représenté par ces chanteurs. Mais dans son enthousiasme il penche vers les extrêmes. Fasciné par la personnalité du chanteur il ne voit pas derrière lui la corporation des chanteurs de profession, vraie conservatrice de la tradition et maîtresse de l'art des doumas, qui seule est responsable pour leur développement. Cependant malgré cette exagération, la propagande que faisait Koulich au chanteurs professionnels était d'une très grande valeur pour l'étude des doumas. A ce point de vue un article anonyme de Koulich est surtout important. Il fut consacré au kobzar Veresaï et parut en 1868; l'article était suivi des lettres de Veresaï à Koulich. Il provoqua toute une série de monographies sur les kobzares, dont la plus importante consacrée au même kobzar par A. Roussov, paru en 1873.

Cette monographie fut suivie de près par le célèbre recueil d'Antonovych et Dragomanov. Les chansons historiques du peuple petit-russe (Istoricheskia piesni malorousskago naroda, 1874—1875). C'était une œuvre collective issue d'un groupe d'ethnographes et de collectionneurs ukrainiens qui collaborait aussi à l'expédition de Tchoubynsky et à d'autres œuvres ethnographiques du temps (p. XLIX—LXXXVII).

Le recueil d'Antonovych et Dragomanov dont le premier vol. parut en 1874, lors du congrès archéologique à Kiev, ouvrait une longue série de publications qui avaient le but de prouver la continuité de la tradition poétique et de la conscience historique du peuple ukrainien depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XIXe sc.

Le premier volume surtout, qui renfermait des chansons où l'on ressentait l'atmosphère de l'ancien duché de Kiev, devait réfuter les insinuations de certains historiens russes, comme quoi la tradition historique du duché de Kiev, conservé dans les «byliny» russes, n'avait pas laissé de traces dans la poésie populaire de l'Ukraine, ce qui prouvait la soit-disant nouveauté de la colonisation ukrainienne. En même temps que de réfuter cette affirmation erronée, le soin des rédacteurs du recueil était d'analyser les traditions poétiques ukrainiens pour en éliminer des œuvres composées par des intellectuels et publiées comme des œuvres traditionnelles dans un but polémique. Ainsi Antonovych et Dragomanov prouvaient la fausseté de plusieurs doumas, entre autre de celles publiées par Sreznevsky.

La continuation des «Chansons historiques» fut arrêtée par l'ukase de 1876, qui en même temps arrêtait toute activité littéraire ukrainienne en Russie. Cependant il nous reste de ces temps plusieurs collections de doumas qui ne furent imprimées que bien plus tard notamment la collection de Mandjoura composé entre 1871—1875 et la collection de Martynovych commencée en 1876.

Mais la fondation en 1882 d'une revue pour l'étude des antiquités ukrainiennes (*Kievskaïa Starina*), publiée en russe comme l'exigeait la censure, devint un stimulant assez puissant pour l'oeuvre de la conservation et de l'étude des doumas. Parmi les contributions les plus importantes il faut signaler les articles de B. Horlenko sur les kobzars et les lyrnyks qui nous donnent un premier essai d'une étude sur la corporation des chanteurs. Dans ses travaux Horlenko signale le fait très important que les différentes rédactions d'un même thème de doumas correspondaient à différentes organisations corporatives attachées à des rayons limités, ces rayons étant inaccessibles à d'autres organisations de chanteurs. En étudiant l'extension de ces rédactions, disait Horlenko, nous parviendrions à connaître les anciennes limites de ces territoires corporatifs et peu à peu nous reconstruirions l'image du développement et de la différenciation des thèmes des doumas et de la tradition poétique récitative en général (p. LXXXVIII—CX).

Les essais de Horlenko ne présentaient encore que des considérations isolées sur une étude à faire sur les doumas, le premier ouvrage synthétique sur la forme poétique des doumas et leur histoire parut seulement en 1892, ce furent les «Idées sur les doumas» (*Mysli o malorousskikh narodnykh doumakh*) par P. Jytetsky. L'auteur s'y occupait du style des doumas et, indiquait le rapport qui existait entre les recitatifs des kobzars et les vieilles poésies à construction syllabique composées par les élèves de nos académies du XVI—XVIII sc. qui prenaient une part si active à la vie politique et militaire de ces temps. Jytetsky considérait les doumas comme une littérature intermédiaire entre la poésie populaire proprement dite et la littérature cultivée. Selon son opinion la création de ce genre poétique était due à l'existence dans l'Ukraine du XVI—XVIII sc. des hopitaux militaires où ces soldats, lettrés éstropiés dans les batailles, finissaient leurs jours en composant des doumas sur les prouesses et des malheurs de l'armée cosaque. Enfin Jytetsky publia dans son livre le recueil anonyme des doumas du commencement du XIX sc. qui avait été mentionné plus haut. La théorie de Jytetsky sur l'origine hospitalière des doumas fut très froidement reçue par la critique tant ukrainienne que russe, comme étant injurieuse à la dignité de la poésie populaire. Elle ne fut pourtant pas refutée par des arguments assez puissants. Elle reste donc l'hypothèse la plus sérieuse sur l'origine des doumas qui nous fut proposée par les écrivains du XIX sc. (p. CX—CLVI).

Le XX-e siècle présente au point de vue de l'histoire de la conservation des doumas un aspect très varié.

D'une part les doumas, qui depuis le commencement même du siècle précédent n'existaient plus que comme un genre mourant, qui ne trouve plus d'intérêt chez son auditoire naturel, les paysans et les petits bourgeois, se font de plus en plus rares. À ces raisons naturelles de la disparition progressive des doumas depuis le dernier quart du XIX s. se joignent encore des poursuites policières, qui pour des motifs inconnus, s'attachent avec un acharnement incompréhensible aux pauvres kobzars, de sorte que ceux-ci abandonnent leurs instruments et l'art difficile des recitatifs, pour la mendicité obscure et pour le chant des cantiques religieuses qui se passent de l'accompagnement musical. Au début donc du XX-e sc. la poésie récitative et les corporations des chanteurs sont bien dégénérées. Mais d'autre part l'intérêt qu'elles avaient éveillé chez les classes supérieures et cultivées, cet intérêt qui avait pour une très grande part soutenu l'existence des doumas déjà durant la seconde moitié du XIX s., et avait empêché les chanteurs d'oublier leurs doumas tout à fait (qui même les avait incitée d'en apprendre de nouvelles, ou plus tôt de se remémorer celles qu'ils avaient déjà oubliées)—cet intérêt ne fait que grandir au début du XX s. Devant l'état désespéré de la tradition poétique corporative il se fait même plus actif et nous voyons toute une série de démarches pour améliorer le sort des kobzars, pour conserver leur art et pour recueillir les restes de leur tradition poétique. Presque toutes ces démarches sont d'une façon ou d'une autre rattachées au XII-e congrès archéologique, qui eut lieu à Kharkiv en 1902.

Ce congrès envoya une petition au ministre des affaires intérieures pour garantir les kobzars des poursuites de la police et donna prétexte au premier concert des kobzars et lyrnyks.

Les concerts de ce genre deviennent très en vogue pendant les années suivantes; ils augmentent la popularité des doumas, mais ils préparent aussi leur fin définitive. Les kobzars de concert chantent des doumas qu'ils n'ont pas appris chez des maîtres kobzars selon les anciennes règles de l'art. Ce ne sont plus des recitatifs improvisés librement comme le sont les doumas des vieux kobzars, mais des morceaux appris par cœur dans des récueils imprimés.

En même temps que ces démarches pour prolonger l'existence des doumas qui n'aboutirent qu'à une vulgarisation et un abaissement du genre même, nous voyons aussi des tentatives plus heureuses pour faire l'étude scientifique de cette poésie condamnée. Parmi les travaux très nombreux est à relever surtout: la monographie sur le kobzar Parkhomenko par M. Speransky (1904) qui donne une étude très complète de l'organisation de la corporation des chanteurs et souligne le facteur corporatif dans l'évolution de la tradition poétique des kobzars. Elle ne donne pas une étude spéciale des doumas et de l'influence de la corporation sur leur évolution particulière, mais elle contient des indications très importantes et plus précises que celles de Horlenko et tout à fait indispensables pour l'étude de la poésie récitative.

Mais l'œuvre la plus importante de ce siècle s'est la collection phonographique des doumas organisée par la célèbre poète ukrainienne Lessia Ukrainska et réalisée par Ph. Kolessa. Cette collection qui forme deux volumes de Mélodies de doumas (*Melodii oukraïnskikh narodnikh doum*, 1909 et 1913) donna pour la première fois un moyen de faire une analyse complète de la forme poétique des ces œuvres, qui à été citée au début de notre résumé. Enfin cette collection permit aussi à M. Kolessa de construire son excellente théorie sur la genèse des doumas (*Genesa ukraïnskikh narodnikh doum*, 1921) qui est comme la conclusion de toutes les précédentes recherches scientifiques dans ce domaine. M. Kolessa démontre que les doumas font partie d'une branche de poésie récitative

assez développée dans la littérature ukrainienne, tant populaire que cultivée, dont la forme la plus caractéristique et la plus simple est la complainte ou lamentation pour les morts, en ukrainien: holossinnié.

Ce rapprochement des doumas et des lamentations met un terme définitif aux conjectures sur la provenance de la poésie récitative ukrainienne qui ne peut être déduite de la poésie syllabique et de la chanson aux strophes régulières. Les doumas sont une forme plus développée des lamentations pour les morts qui ont été étudiées avec tant de soin par M. Kolessa lui-même. Il croit même que les doumas qui décrivent si souvent des obsèques cosaques étaient en quelque sorte des lamentations pour les morts inconnus de l'armée cosaque. En même temps ces doumas avait le but d'inciter la population à racheter les captifs ukrainiens de la captivité turque.

Le travail de M. Kolessa c'est le dernier succès des recherches synthétiques sur les doumas, jusqu'à l'année 1927. Cependant cette année-même M. Vosniak découvrit dans un recueil de chansons de la fin du XVIIe s., fait par le jésuite polonais Kondratski, une douma avec quelques autres chansons de kobzars. Cette découverte, dont l'importance est de premier ordre, provoque toute une série de problèmes nouveaux sur l'histoire de doumas.

TEXTES p. 1-149

Les doumas des captifs.

Les lamentations (platchi)

N° 1. Les captifs. Les captifs attachés à une galère turque prient Dieu de les libérer. Le bassa qui entend leur prière les fait battre par des janissaires. Malédiction à la terre musulmane. 1

N° 2. La lamentation du captif. Dialogue entre deux prisonniers dont l'un prie des colombes de porter des nouvelles à ses parents, pendant que l'autre préfère de ne pas attrister les siens, qui sont impuissants de les secourir. 10

Bohouislavtsi.

N° 3. Ivan Bohouslavets. Des captifs sont enfermés dans une prison turque. Ivan Bohouslavets leur rappelle qu'on est à la veille de Pâque; les captifs le maudissent, pour leur avoir rappelé leur infortune. I. B. promet de les libérer. La veuve du bassa vient en prison, elle voit I. B., l'engage d'abjurer la foi chrétienne et de l'épouser. Il consent à condition qu'elle ne lui reproche jamais son origine. Au bout d'un certain temps la femme se moque de I. B. Il s'indigne, va libérer les captifs, incendie la ville et s'enfuit. Lamentation de la turque abandonnée. . . . 14

N° 4. Marousia Bohouslavka. Des captifs sont en prison. La captive Maroussia, fille du pope de Bohouslav, vient les voir et leur annonce l'approche de la fête de Pâque. Les captifs la maudissent. Elle promet de les libérer un jour que son maître la bassa s'enira à la mosquée et lui laissera les clefs de la prison. Maroussia libère les captifs et les prie de porter des nouvelles à Bohouslav chez ses parents; mais qu'ils n'amassent pas l'argent pour la racheter: elle est devenue turque et musulmane, elle s'est laissée séduire. 21

N° 5. Le fauconnet. Des faucons ont un nid au haut d'un arbre. Le vieux faucon s'en va à la chasse en laissant son petit dans le nid. Des chasseurs l'enlèvent et le vendent à Constantinople. Ivan Bohouslavets l'achète. Le vieux faucon revient et demande à l'aigle où est son petit. L'aigle lui apprend tout et lui donne un conseil pour libérer le petit. Le fauconnet fait le malade, Ivan Bohouslavets le fait porter hors de la ville. Le vieux faucon prend son petit sur ses ailes et l'emporte. Malédiction à la terre de Turquie. 28

Les doumas de la mer.

N° 6. Samiylo Kichka. Samiylo (Samuel) Kichka est captif sur une galère turque. Le jeune bassa fait un rêve comme quoi il est tué par ses captifs. Lakh Boutourlak, un ukrainien musulman, lui conseille de mieux surveiller Kichka et les autres. Le bassa s'enva chez sa maîtresse et envoie de quoi souper à Boutourlak. Boutourlak invite Kichka et lui conseille de se faire musulman; des espions du bassa vont le rassurer sur le bon ordre qui règne dans la galère. Quand Boutourlak est ivre, Kichka dégage les captifs énervés, leur donne des armes et attend le retour du bassa. Il démarre, tue le bassa et tous les turcs avec. Les captifs s'en vont à la Sitch. . . . 35

N° 7. Oleksiy Popovitch. Une tempête a défait une flotte cosaque. Le capitaine engage tout les cosaques à confesser leurs péchés car il y a entre eux quelqu'un dont les pécheurs menacent de faire perir toute la flotte. Tous se taient, seul Oleksiy (Alexis) fils de pope de Periatyn, le grévier de l'armée, l'homme le plus pieux, parle et prie qu'on lui attache une pierre blanche au cou et qu'on le jette à la mer. Sur les interrogations incrédules des autres il raconte qu'il est allé à l'armée sans la bénédiction des parents, il ne s'est pas reconcilié avec son frère, et en route il n'a salué ni les vieilles gens ni les églises. Sur cette confession d'Oleksiy on lui fait bander les yeux et on lui coupe le petit doigt, qui est jeté à la mer. Et la mer, ayant bu le sang se calme—variantes A. D. E. Dans toutes les autres variantes la mer se calme immédiatement après la confession. 54

N° 8. La tempête. Une tempête fait naufrager un vaissau. Deux frères qui flottent sur les vagues s'apprêtent l'un de l'autre et se confessent leurs péchés (les pécheurs comme dans N° 7). Aussitôt ils sont rejettés vers la terre et sauvés—variante B. Dans les autres variantes ils sont rejoints par un étranger qui n'ayant pas de famille qui prie pour lui, perit en mer. 78

N° 9. Le dialogue entre le Dnieper et le Danube (fragment de douma). 87

Les doumas de la steppe.

N° 10. La fuite des trois frères d'Asov. Trois frères fuient de la captivité d'Asov; les ainés sont à cheval, le plus jeune à pied. Il les suit et prie de le prendre en croupe, mais le frère ainé ne veut rien entendre. Le second

frère jette au plus jeune des branches de ronces pour lui montrer le chemin. Quand il n'y a plus de ronces il déchire ses habits et lui jette des lambeaux. Le plus jeune en voyant ces lambeaux croit que la horde turque a rattrapé ses frères sans qu'il l'ait vu et les a tués ou les a ramenés en captivité. Il perd courage et se couche sur le tombeau Savour pour mourir. Il est entouré de loups et d'aigles qui attendent sa mort. Les frères vont plus loin et:

1) dans les variantes А. Г. Г. Е. І. І. Й. К. Л. М. О. ils reviennent chez leurs parents et, lorsque l'aîné raconte des mensonges sur le sort du plus jeune, le second frère confesse tout. Les parents bannissent l'aîné et gardent le second frère chez eux;

2) dans les variants Б. Д. З. Н. С. Т. les frères qui se sont arrêtés au bord de la Samara sont ratrappés par la horde et tués;

3) dans les variants В. Е. Ж. И. les frères reviennent heureusement chez eux et la douma se termine par des malédiction de la terre de Turquie (comme dans les №№ 1. 2. 4. 5) qui seule est fatale pour tous les malheurs . 88.

№ 11. **Les trois frères au bord de la Samara.** Trois frères blessés gisent au bord de la Samara. Ils vont mourir. L'aîné prie le second frère d'aller chercher de l'eau pour les refraîchir, le second lui montre ses blessures aussi grièves que les siennes. Les deux s'adressent au troisième et le prient de jouer du cor pour appeler des cosaques à leur secours. Le troisième frère dit qu'au lieu d'attirer des cosaques leur musique attirait l'attention des turcs qui viendraient les torturer. Il leur dit que se ne sont pas les sabres et les balles qui les ont atteints, s'est la malédiction de leurs parents auxquels ils ont désobéis 138.

№ 12. **La mort d'un cosaque au fond de la vallée de Kodyma.** Un cosaque mourant maudit cette vallée où il a eu trois malheurs: il y a perdu son cheval, puis son ami et maintenant il s'y meurt lui-même 145.

№ 13. **La lamentation du coucou sur un cosaque mort** (fragment de douma) 148.
Appendice p. 150—166.

3 M I C T.

ЗБИРАННЯ І ВИДАВАННЯ ДУМ В XIX І В ПОЧАТКУ ХХ ВІКУ.

Назва і поняття „думи“ (XIII).

Перші звістки і перше видання. Порядок перегляду (XVII), Збірка Івана Ілліча Ільфа та Евгена Петровича Полякова (XVIII), „Повісті малоросійські” (XXI), Публікація Івана Ілліча Ільфа та Евгена Петровича Полякова (XXIV).

Тридцять сорокові роки. Перша збірка Максимовича (XXXV), Український альманах (XXXV), „Запорожская Старина“ (XXXVI). Друга збірка Максимовича (XXXIX). „Запор. Старина“ т. II (XL). Збірка Лукашевича (XLII). Дисертація Костомарова (XLIV). Остання збірка Максимовича (XLV).

Десятиліття великих кобзарів. Значіння п'ятдесятих років (XLIX). Перші відомості про А. Шута (L1). Запис Метлинського від Шута (LIV). Публікація Афанасьєва (LIV). „Южно-руссійська народна п'єсни“ Метлинського (LIX). „Посвистач“ (LXII). „Записки о Южной Руси“ (LXIII). **Перед „Історичними піснями“ Антоновича і Драгоманова.** Шістдесяті роки (LXXVII). „Основа“ (LXXVIII). Запис Стаковича (LXXVIII). Прапі про Вересая (LXXVIII). Праця Костомарова (LXXX). Записи І. Труша (LXXXII). Студійка Томачинського (LXXXV). Монографія Русова (LXXXV). П'ятий том „Трудів“ Чубинського (LXXXVII).

„Історичні пісні“ Антоновича і Драгоманова. План видання (LXXXVIII). Тексти (CV).

„Історія місць Академії і Дриманівської губернії” Після „Історичних пісень”. Зложені тексти Куліша (CVIII). Стаття Іващенка (CIX). Записи джурі (CX). Публікації вісімдесятих років (CX). Стаття Ухача-Боровича В. П. Горленка (CXIII). Стаття про Крюковського (CXVI). Кобзарі і лірники (CXIX). Збірка П. Мартиновича (CXXIII). Запис Твердохлєбова (CXXXI). Запис Лисенка (CXXXII). Досліди Боржковського (CXXXIII). „Історія Козаччини” Костомарова (CXXXV). Розвідки про думи (CXXXVII).

Останнє десятиліття XIX в. Систематичні праці про кобзарський епос. Стаття Лисовського (СXXXVII). „Мисли о малорусскихъ народныхъ думахъ“—теорія Житецького, її джерела і дискусія, що вона викликала (CXLI). Публікація Драгоманова (CLIII). Звістки про кобзарів (CIV). „Матеріали“ Б. Грінченка (CLV). „Думи кобзарські“ (CLVI).

XX століття. На порозі нового століття (CLVII). Праці про кобзарів у звязку з XII археологічним з'їздом (CLIX). Праця Сластиона про Кравченка (CLXI). Огляд кобзарів київського статистичного комітету (CLXV). Інші заходи коло консервування кобзарського мистецтва (CLXVI). Монографія аб. Сперанського (CLXVII). Інші праці першого десятиліття XX в. (CLXX). Музично-етнографічна експедиція для дослідження кобзарства (CLXXVII). Інші праці і появі останнього десятиліття (CXCV).

Деякі висновки й побажання. Думи як окремий предмет досліду (СХСІХ). Відбиття побуту кобзарської корпорації в думах (ССІ). Поширення дум на тлі районового розподілу професійного співакства (ССХ).

ДУМИ НЕВІЛЬНИЦЬКІ.

Плачі.

1. Невільники	1	Варіант Д. Запис О. Сластьона від М. Крав-
Варіант А. Запис Костомарова з Охтирки 1843	5	ченка 1908
" А. Передрук Максимовича	5	" X. Зложений текст Куліша 1874
" Б. Запис Метлинського від А. Шута		2. Плач невільника
1853	6	Варіант А. Запис Лукашевича коло 1832 р.
" В. Запис Ніговського від П. Колибаби	6	" Б. Запис Новицького перед 1874
" Г. Запис Ухача-Охоровича від Вересая 1873	6	" В. Запис Сперанського від Т. Пархоменка 1904
" Г. Запис Ф. Колесси від О. Г. Сластьона 1908	7	" Г. Запис Ф. Колесси від М. Кравченка 1908

Варіант Г. Запис Ф. Колесси від Скубія 1908	13	Варіант Г. Запис О. Сластьона від М. Кравченка 1908	26
” X. Зложений текст Куліша 1874.	13	” Г. Запис О. Сластьона від І. Скубія 1908	27
Богуславці.		” Д. Запис О. Сластьона від С. Пасюги 1908	28
3. Іван Богуславець	14	5. Сокіл	28
Варіант А. З „Пов'єстей малороссійськихъ“ коло 1810	20	Варіант А. Від Костомарова перед 1872 р.	31
4. Маруся Богуславка	21	” Б. Запис Русова від О. Вересая 1873.	32
Варіант А. Запис Ніговського від Ригоренка 1856	24	” В. Запис Мартиновича від І. Крюковського, 1876	32
” Б. Запис Метлинського в Зіньківського повіту перед 1854	25	” Г. Запис В. Горленка від Крюковського, 1882	32
” В. Запис Мартиновича від Чекана 1886	25		

ДУМИ ПРО МОРЕ.

6. Кішка Самійло	35	” І. Запис Твердохлебова від І. Журавля 1881	72
Варіант А. З «Пов'єстей малороссійськихъ» коло 1810 р.	41	” И. Запис Горленка від Крюковського 1882	72
” Б. Запис П. Лукашевича від І. Стрічки 1832	44	” Й. Запис О. Малинки від І. Дудки 1903	74
” В. Запис П. Мартиновича від І. Крюковського 1876	44	” К. Запис Ф. Колесси і Лесі Українки від Г. Гончаренка 1910	74
Г. Запис Ількевича з Лубенщини	52	” Л. Запис О. Сластьона від І. Скубія 1908	76
І. Запис Горленка від І. Крюковського 1882	52	” М. Запис Ф. Колесси від І. Кучеренка 1908	76
Д. Запис О. Сластьона від І. Скубія 1908	53	” Н. Запис Ф. Колесси від П. Древченка 1908	77
Олексій Полович	54	” Х. Зложений текст Максимовича	77
” А. Запис «Пов'єстей малороссійськихъ» коло 1810	54	” У. Зложений текст Куліша	77
” Б. Запис Цертелева 1814	64	8. Буря на морі	78
” В. Запис І. Срезневського коло 1830	64	Варіант А. Запис Лукашевича коло 1836 р.	82
” Г. Запис Костомарова маб. 1840 рр.	65	” Б. Запис Куліша від А. Никоненка 1856	83
” Г. Запис з Харківщини коло 1861 р.	65	” В. Запис Русова від Вересая 1873 р.	83
” Д. Запис М. Стаковича з Пирятинщини перед 1862 р.	67	” Г. Запис Судовщика від Крячківського 1886	84
” Е. Запис Куліша від Кононенка перед 1874	68	” Г. Запис Мартиновича від Магадина 1876	85
” Г. Запис з Канівщини перед 1874 р.	69	9. Розмова Дніпра з Дунаєм	86
” Ж. Запис Новицького перед 1874 р.	70	Варіант А. З «Пов'єстей малороссійськихъ» коло 1810 р.	87
” З. Запис з Харківщини перед 1874 р.	71		
” І. Запис Мартиновича від Крюковського 1876 р.	71		

ДУМИ ПРО СТЕП.

10. Утеча трьох братів з Азова	88	Варіант З. Запис Іващенка від П. Братиці 1874	112
Варіант А. З «Пов'єстей малороссійськихъ» коло 1810 р.	97	” І. Запис Ніговського від П. Колибаби перед 1874	113
” Б. Запис Цертелева 1814 р.	100	” І. Запис Мартиновича від Крюковського 1876	115
” В. Запис Срезневського коло 1830	101	” И. Запис Мартиновича від Магадина 1876	119
” Г. Запис Лукашевича від Стрічки 1832	102	” Й. Запис Горленка від Крюковського 115	
” Г. Запис Костомарова маб. 1840 р.	103	” К. Запис Мартиновича від Чекана 1886	120
” Д. Запис Куліша від А. Никоненка 1856	104	” Л. Запис Мартиновича від Пересади 1902	121
” Д. Додатки від Михайліюка	107	” М. Запис Сластьона від М. Кравченка 1902	123
” Е. Запис Судовщика від Крячківського 1850	107		
” Г. Запис Носа від Колибаби 1857	108		
” Ж. Запис Русова від Вересая 1873	110		

			след
			відбивається
			1876
			1820 pp.
			с. 64
			с. 65
		" 11	№ 10
		такі	так і
		такими	тими
		Білозерський і,	Білозерський, Куліш і
		te door	to door
		рапсодіями	рапсодами
		1882	1884
		частина передруку	частинний передрук
CLVIII	3 зг.	Баші .	Перепелиці
CLXX	4 зн.	рідше	рідше ¹⁾
CXCVIII	11 зг.	вичисляє Ф. Сингалевич
іх думи вони не	вичисляє їх Ф. Синга-
левич, дум не
CXCIX	3 зн.	Андибера	Голоту
CCVI	13 зг.	edelen	edeln
21	11 зг.	Томашківського	Товмашківського
36	1 зн.	№ 14	№ 12
54	20 зг.	вар. Є.	вар. 3.
55	3 зг.	Соломахи	Соломаха
92	16 зг.	до того В. Горленко опо-
відає, що жінка Бешка	що-до Братиці В. Гор-
ленко оповідає, що жінка
Братиці

n/08

45-

